तृतीय खण्डम्।

MAHABHARATAM

ADI PARVA

WITH TEXT & TRANSLATION

PUBLISHED AND DISTRIBUTED GRATIS

BY

PROTAP CHANDRA ROY.

श्रीमहाभारतम्।

श्रीमन्महर्षिवेदव्यासविरचितम्।

आदिपर्व्व।

रायोपाधिकेन श्रीप्रतापचन्द्रेण

प्रकाशितम्

मूल्यं विना वितीर्णञ्च।

"हस्तपादादिसम्पन्ना यूयं किमवसीदथ'

तृतीयसंस्करणम्।

कलिकाता बीडन् ष्ट्रीटान्तर्गत

१ नं राजा गुरुदास ष्ट्रीट् भारतयन्त्रे

श्रीप्रतापचन्द्ररायेण मुद्रितम्।

शकाब्दाः १८०९।

৩য় খণ্ড।

वैशम्पायन उवाच। एवं विषादमापन्नां मन्युना सम्प्रपीड़िताम्। वचनैर्मधुरैः श्लक्ष्णैः सान्त्वयामास तां पिता॥ ४०॥

इत्यादिपर्वणि सम्भवपर्वणि ययात्युपाख्याने
अष्टसप्ततोऽध्यायः॥ ७८॥

शुक्र उवाच। यः परेषां नरो नित्यमतिवादांस्तितिक्षते। देवयानि विजानीहि तेन सर्वमिदं जितम्॥ १॥ यः समुत्पतितं क्रोधं निगृह्णाति हयं यथा। स यन्तेत्युच्यते सद्भिर्न यो रश्मिषु लम्बते॥ २॥ यः समुत्पतितं क्रोधमक्रोधेन निरस्यति। देवयानि विजानीहि तेन सर्वमिदं जितम्॥ ३॥ यः समुत्पतितं क्रोधं क्षमयेह निरस्यति। यथोरगस्त्वचं जीर्णां स वै पुरुष उच्यते॥ ४॥ यः सन्धारयते मन्युं योऽतिवादांस्तितिक्षते। यश्च तप्तो न तपति दृढं सोऽर्थस्य भाजनम्॥ ५॥ यो यजेदपरिश्रान्तो मासि मासि शतं समाः। न क्रुध्येद्यश्च सर्वस्य तयोरक्रोधनोऽधिकः॥ ६॥ यत् कुमाराः कुमार्य्यश्च वैरं कुर्य्युरचेतसः। न तत् प्राज्ञोऽनुकुर्वीत न विदुस्ते बलाबलम्॥ ७॥

देवयान्युवाच। वेदाहं तात बालापि धर्माणां यदिहान्तरम्। अक्रोधे चातिवादे च वेद चापि बलाबलम्॥ ८॥ शिष्यस्याशिष्यवृत्तेस्तु न क्षन्तव्यं बुभूषता। तस्मात् सङ्कीर्णवृत्तेषु वासो मम न रोचते॥ ९॥ पुमांसो ये हि निन्दन्ति वृत्तेनाभिजनेन च। न तेषु निवसेत् प्राज्ञः श्रेयोऽर्थी पापबुद्धिषु॥ १०॥ ये त्वेनमभिजानन्ति वृत्तेनाभिजनेन वा। तेषु साधुषु वस्तव्यं स वासः श्रेष्ठ उच्यते॥ ११॥ वाग्दुरुक्तं महाघोरं दुहितुर्वृषपर्वणः। मम मथ्नाति हृदयमग्निकाम इवारणिम्॥ १२॥ न ह्यतो दुष्करतरं मन्ये लोकेष्वपि त्रिषु।

यः सपत्नश्रियं दीप्तां हीनश्रीः पर्य्युपासते । मरणं शोभनं तस्य इति विद्दज्जना विदुः ॥ १३ ॥

इत्यादिपर्वणि सम्भवपर्वणि ययात्युपाख्याने एकोनाशीतितमोऽध्यायः ॥ ७९ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः काव्यो भृगुश्रेष्ठः समन्युरुपगम्य ह । वृषपर्वाणमासीनमित्युवाचाविचारयन् ॥ १ ॥ नाधर्मश्चरितो राजन् सद्यः फलति गौरिव । शनैरावर्त्तमानो हि कर्त्तुर्मूलानि कृन्तति ॥ २ ॥ पुत्रेषु वा नप्तृषु वा नचेदात्मनि पश्यति । फलत्येव ध्रुवं पापं गुरुभुक्तमिवोदरे ॥ ३ ॥ यद्घातयिथा विप्रं कचमाङ्गिरसं तदा । अपापशीलं धर्मज्ञं शुश्रूषुं मद्गृहेरतम् ॥ ४ ॥ बधादनर्हतस्तस्य बधाच्च दुहितुर्मम । वृषपर्वन्निबोधेदं त्यच्यामि त्वां सबान्धवम् ॥ ५ ॥ स्थातुं तद्विषये राजन्नशच्यामि त्वया सह । अहो मामभिजानासि दैत्य मिथ्याप्रलापिनम् । यथेममात्मनो दोषं न नियच्छस्युपेक्षसे ॥ ६ ॥

वृषपर्वोवाच । नाधर्मं न मृषा वादं त्वयि जानामि भार्गव । त्वयि धर्मश्च सत्यञ्च तत् प्रसीदतु मे भवान् ॥ ७ ॥ यद्यस्मानपहाय त्वमितो गच्छसि भार्गव । समुद्रं सम्प्रवेच्यामो नान्यदस्ति परायणम् ॥ ८ ॥

शुक्र उवाच । समुद्रं प्रविशध्वं वा दिशो वा द्रवतासुराः । दुहितुर्नाप्रियं सोढुं शक्तोऽहं दयिता हि मे ॥ ९ ॥ प्रसाद्यतां देवयानी जीवितं यत्र मे स्थितम् । योगक्षेमकरस्तेऽहमिन्द्रस्येव बृहस्पतिः ॥ १० ॥

वृषपर्वोवाच । यत् किञ्चिदसुरेन्द्राणां विद्यते वसु भार्गव । भुवि हस्तिगवाश्वञ्च तस्य त्वं मम चेश्वरः ॥ ११ ॥

शुक्र उवाच। यत्किञ्चिदस्ति द्रविणं दैत्येन्द्राणां महासुर।
तस्येश्वरोऽस्मि यद्येषा देवयानी प्रसाद्यताम्॥ १२॥

वैशम्पायन उवाच। एवमुक्तस्तथेत्याह वृषपर्वा महाकविः।
देवयान्यन्तिकं गत्वा तमर्थं प्राह भार्गवः॥ १३॥

देवयान्युवाच। यदि त्वमीश्वरस्तात राज्ञो वित्तस्य भार्गव।
नाभिजानामि तत्तेऽहं राजा तु वदतु स्वयम्॥ १४॥

वृषपर्व्वोवाच। यं काममभिकामासि देवयानि शुचिस्मिते।
तं तेऽहं सम्प्रदास्यामि यदि वापिहि दुर्लभम्॥ १५॥

देवयान्युवाच। दासीं कन्यासहस्रेण शर्म्मिष्ठामभिकामये।
अनु मां तत्र गच्छेत् सा यत्र दद्याच्च मे पिता॥ १६॥

वृषपर्व्वोवाच। उत्तिष्ठ त्वं गच्छ धात्रि शर्म्मिष्ठां शीघ्रमानय।
यञ्च कामयते कामं देवयानी करोतु तम्॥ १७॥

वैशम्पायन उवाच। ततो धात्री तत्र गत्वा शर्म्मिष्ठां वाक्यमब्रवीत्। उत्तिष्ठ भद्रे शर्म्मिष्ठे ज्ञातीनां सुखमावह॥ १८॥
त्यजति ब्राह्मणः शिष्यान्देवयान्या प्रचोदितः। सा यं कामयते कामं स कार्य्योऽद्य त्वयानघे॥ १९॥

शर्म्मिष्ठोवाच। यं सा कामयते कामं करवाण्यहमद्य तम्।
यद्येवमाह्वयेच्छुक्रो देवयानीकृते हि माम्। मद्दोषान्मागमच्छुक्रो देवयानी च मत्कृते॥ २०॥

वैशम्पायन उवाच। ततः कन्यासहस्रेण वृता शिविकया तदा। पितुर्नियोगात्त्वरिता निश्चक्राम पुरोत्तमात्॥ २१॥

शर्म्मिष्ठोवाच। अहं दासीसहस्रेण दासी ते परिचारिका।
अनु त्वां तत्र यास्यामि यत्र दास्यति ते पिता॥ २२॥

देवयान्युवाच। स्तुवतो दुहिताहं ते याचतः प्रतिगृह्णतः।
स्तूयमानस्य दुहिता कथं दासी भविष्यसि॥ २३॥

शर्मिष्ठोवाच। येन केनचिदार्त्तानां ज्ञातीनां सुखमावहेत्।
अतस्त्वामनुयास्यामि यत्र दास्यति ते पिता ॥ २४ ॥

वैशम्पायन उवाच। प्रतिश्रुते दासभावे दुहित्रा वृषपर्व्वणः।
देवयानी नृपश्रेष्ठ पितरं वाक्यमब्रवीत् ॥ २५ ॥

देवयान्युवाच। प्रविशामि पुरं तात तुष्टास्मि द्विजसत्तम।
अमोघं तव विज्ञानमस्ति विद्याबलञ्च ते ॥ २६ ॥

वैशम्पायन उवाच। एवमुक्तो दुहित्रा स द्विजश्रेष्ठो महायशाः। प्रविवेश पुरं हृष्टः पूजितः सर्व्वदानवैः ॥ २७ ॥

इत्यादिपर्व्वणि सम्भवपर्व्वणि ययात्युपाख्यानेऽशीतितमोऽध्यायः ॥ ८० ॥

वैशम्पायन उवाच। अथ दीर्घस्य कालस्य देवयानी नृपोत्तम। वनन्तदेव निर्याता क्रीड़ार्थं वरवर्णिनी ॥ १ ॥ तेन दासीसहस्रेण सार्द्धं शर्मिष्ठया तदा। तमेव देशं सम्प्राप्ता यथाकामं चचार सा ॥ २ ॥ ताभिः सखीभिः सहिता सर्व्वाभिर्मुदिता भृशम्। क्रीड़न्त्योऽभिरताः सर्व्वाः पिवन्त्यो मधुमाधवीम् ॥ ३ ॥ खादन्त्यो विविधान् भक्ष्यान्विदशन्त्यः फलानि च। पुनश्च नाहुषो राजा मृगलिप्सुर्यदृच्छया ॥ ४ ॥ तमेव देशं सम्प्राप्तो जलार्थी श्रमकर्षितः। ददृशे देवयानीं स शर्मिष्ठां ताश्च योषितः ॥ ५ ॥ पिवन्तीर्ललमानाश्च दिव्याभरणभूषिताः। उपविष्टाञ्च ददृशे देवयानीं शुचिस्मिताम् ॥ ६ ॥ रूपेणाप्रतिमां तासां स्त्रीणां मध्ये वराङ्गनाम्। शर्मिष्ठया सेव्यमानां पादसंवाहनादिभिः ॥ ७ ॥

ययातिरुवाच। द्वाभ्यां कन्यासहस्राभ्यां द्वे कन्ये परिवारिते। गोत्रे च नामनी चैव द्वयोः पृच्छाम्यहं शुभे ॥ ८ ॥

देवयान्युवाच । आख्यास्याम्यहमादत्स्व वचनं मे नराधिप । शुक्रो नामासुरगुरुः सुतां जानीहि तस्य माम् ॥ ९ ॥ इयञ्च मे सखी दासी यत्राहं तत्र गामिनी । दुहिता दानवेन्द्रस्य शर्मिष्ठा वृषपर्व्वणः ॥ १० ॥

ययातिरुवाच । कथन्नु ते सखी दासी कन्येयं वरवर्णिनी । असुरेन्द्रसुता सुभ्रु: परङ्कौतूहलं हि मे ॥ ११ ॥

देवयान्युवाच । सर्व्व एव नरश्रेष्ठ विधानमनुवर्त्तते । विधानविहितं मत्वा मा विचित्राः कथाः कृथा ॥ १२ ॥ राजवद्रूपवेशौ ते ब्राह्मीं वाचं बिभर्षि च । को नाम त्वं कुतश्चासि कस्य पुत्रश्च शंस मे ॥ १३ ॥

ययातिरुवाच । ब्रह्मचर्य्येण वेदो मे कृतस्त्नः श्रुतिपथं गतः । राजाहं राजपुत्रश्च ययातिरिति विश्रुतः ॥ १४ ॥

देवयान्युवाच । केनास्यर्थेन नृपते इमं देशमुपागतः । जिघृक्षुर्वारिजं किञ्चिदथ वा मृगलिप्सया ॥ १५ ॥

ययातिरुवाच । मृगलिप्सुरहं भद्रे पानीयार्थमुपागतः । बहुधाप्यनुयुक्तोऽस्मि तदनुज्ञातुमर्हसि ॥ १६ ॥

देवयान्युवाच । द्वाभ्यां कन्यासहस्राभ्यां दास्या शर्मिष्ठया सह । त्वदधीनास्मि भद्रं ते सखा भर्त्ता च मे भव ॥ १७ ॥

ययातिरुवाच । विद्ध्यौशनसि भद्रन्ते न त्वामर्होऽस्मि भाविनि । अविवाह्या हि राजानो देवयानि पितुस्तव ॥ १८ ॥

देवयान्युवाच । संसृष्टं ब्रह्मणा क्षत्रं क्षत्रेण ब्रह्म संहितम् । ऋषिश्चाप्यृषिपुत्रश्च नाहुषाङ्ग वहस्व माम् ॥ १९ ॥

ययातिरुवाच । एकदेहोद्भवा वर्णाश्चत्वारोऽपि वराङ्गने । पृथग्धर्माः पृथक्शौचास्तेषान्तु ब्राह्मणो वरः ॥ २० ॥

देवयान्युवाच । पाणिधर्म्मो नाहुषायं न पुंभिः सेवितः पुरा । तं मे त्वमग्रहीरग्रे वृणोमि त्वामहं ततः ॥ २१ ॥ कथं

नु मे मनस्विन्याः पाणिमन्यः पुमान् स्पृशेत्। गृहीतमृषिपुत्रेण स्वयं वाप्यृषिणा त्वया॥ २२॥

ययातिरुवाच। क्रुद्धादाशीविषात्सर्पाज्ज्वलनात्सर्वतोमुखात्। दुराधर्षतरो विप्रो ज्ञेयः पुंसा विजानता॥ २३॥

देवयान्युवाच। कथमाशीविषात्सर्पाज्ज्वलनात्सर्वतोमुखात्। दुराधर्षतरो विप्र इत्यात्थ पुरुषर्षभ॥ २४॥

ययातिरुवाच। एकमाशीविषो हन्ति शस्त्रेणैकश्च वध्यते। हन्ति विप्रः सराष्ट्राणि पुराण्यपि हि कोपितः॥ २५॥ दुराधर्षतरो विप्रस्तस्माद्भीरु मतो मम। अतोऽदत्ताञ्च पित्रा त्वां भद्रे न विवहाम्यहम्॥ २६॥

देवयान्युवाच। दत्तां वहस्व तन्मां त्वं पित्रा राजन् वृतो मया। अयाचतो भयं नास्ति दत्ताञ्च प्रतिगृह्णतः॥ २७॥

वैशम्पायन उवाच। त्वरितं देवयान्याथ सन्दिष्टं पितुरात्मनः। सर्वं निवेदयामास धात्री तस्मै यथातथम्॥ २८॥ श्रुत्वैव च स राजानं दर्शयामास भार्गवः। दृष्ट्वैव चागतं शुक्रं ययातिः पृथिवीपतिः। ववन्दे ब्राह्मणं काव्यं प्राञ्जलिः प्रणतः स्थितः॥ २९॥

देवयान्युवाच। राजायं नाहुषस्तात दुर्गमे पाणिमग्रहीत्। नमस्ते देहि मामस्मै लोके नान्यं पतिं वृणे॥ ३०॥

शुक्र उवाच। वृतोऽनया पतिर्वीर सुतया त्वं ममेष्टया। गृहाणेमां मया दत्तां महिषीं नहुषात्मज॥ ३१॥

ययातिरुवाच। अधर्मो न स्पृशेदेष महान्मामिह भार्गव। वर्णसङ्करजो ब्रह्मन्निति त्वां न वृणोम्यहम्॥ ३२॥

शुक्र उवाच। अधर्मात्त्वां विमुञ्चामि वृणु त्वं वरमीप्सितम्। अस्मिन् विवाहे माग्लासीरहं पापं नुदामि ते॥ ३३॥ वहस्व भार्यां धर्मेण देवयानीं सुमध्यमाम्। अनया सह

सम्प्रीतिमतुलां समवाप्नुहि ॥ ३४ ॥ इयं चापि कुमारी ते शर्मिष्ठा वार्षपर्वणी। सम्पूज्या सततं राजन्मा चैनां शयने ह्वयी ॥ ३५ ॥

वैशम्पायन उवाच। एवमुक्तो ययातिस्तु शुक्रं कृत्वा प्रदक्षिणम्। शास्त्रोक्तविधिना राजा विवाहमकरोच्छुभम् ॥ ३६ ॥ लब्ध्वा शुक्रान्महद्वित्तं देवयानीं तदोत्तमाम्। द्विसहस्रेण कन्यानां तथा शर्मिष्ठया सह ॥ ३७ ॥ सम्पूजितश्च शुक्रेण दैत्यैश्च नृपसत्तमः। जगाम स्वपुरं हृष्टोऽनुज्ञातोऽथ महात्मना ॥ ३८ ॥

इत्यादिपर्वणि सम्भवपर्वणि ययात्युपाख्याने
एकाशीतोऽध्यायः ॥ ८१ ॥

वैशम्पायन उवाच। ययातिः स्वपुरं प्राप्य महेन्द्रपुरसन्निभम्। प्रविश्यान्तःपुरं तत्र देवयानीं न्यवेशयत् ॥ १ ॥ देवयान्याश्चानुमते सुतां तां वृषपर्वणः। अशोकवनिकाभ्यासे गृहं कृत्वा न्यवेशयत् ॥ २ ॥ वृतां दासीसहस्रेण शर्मिष्ठां वार्षपर्वणीम्। वासोभिरन्नपानैश्च संविभज्य सुसत्कृताम् ॥ ३ ॥ देवयान्या तु सहितः स नृपो नहुषात्मजः। विजहार बहुनब्दान्देववन्मुदितः सुखी ॥ ४ ॥ ऋतुकाले तु संप्राप्ते देवयानी वराङ्गना। लेभे गर्भं प्रथमतः कुमारञ्च व्यजायत ॥ ५ ॥ गते वर्षसहस्रे तु शर्मिष्ठा वार्षपर्वणी। ददर्श यौवनं प्राप्ता ऋतुं सा चान्वचिन्तयत् ॥ ६ ॥ ऋतुकालश्च संप्राप्तो न च मेऽस्ति पतिर्वृतः। किं प्राप्तं किन्नु कर्त्तव्यं किम्वा कृत्वा कृतं भवेत् ॥ ७ ॥ देवयानी प्रजातासौ वृथाहं प्राप्तयौवना। यथा तया वृतो भर्त्ता तथैवाहं वृणोमि तम् ॥ ८ ॥ राज्ञा पुत्रफलं देयमिति मे निश्चिता मतिः। अपीदानीं स धर्मात्मा इयान्मे दर्शनं रहः ॥ ९ ॥ अथ निष्क्रम्य राजासौ तस्मिन् काले यदृच्छया। अशोकवनिकाभ्यासे

शर्मिष्ठां प्रेक्ष्य विष्ठितः॥ १०॥ तमेकं रहिते दृष्ट्वा शर्मिष्ठा चारु-हासिनी। प्रत्युद्गम्याञ्जलिं कृत्वा राजानं वाक्यमब्रवीत्॥ ११॥

शर्मिष्ठोवाच। सोमस्येन्द्रस्य विष्णोर्वा यमस्य वरुणस्य च। तव वा नाहुष गृहे कः स्त्रियं द्रष्टुमर्हति॥ १२॥ रूपाभिजन-शीलैर्हि त्वं राजन् वेत्थ मां सदा। सा त्वां याचे प्रसाद्याहमृतुं देहि नराधिप॥ १३॥

ययातिरुवाच। वेद्मि त्वां शीलसम्पन्नां दैत्यकन्यामनि-न्दिताम्। रूपञ्च ते न पश्यामि सूच्यग्रमपि निन्दितम्॥ १४॥ अब्रवीदुशनाः काव्यो देवयानीं यदावहम्। नेयमाह्वयितव्या ते शयने वार्षपर्वणी॥ १५॥

शर्मिष्ठोवाच। न नर्मयुक्तं वचनं हिनस्ति न स्त्रीषु राजन्न विवाहकाले। प्राणात्यये सर्वधनापहारे पञ्चानृतान्याहुरपात-कानि॥ १६॥ पृष्टन्तु साक्ष्ये प्रवदन्तमन्यथा वदन्ति मिथ्या पतितं नरेन्द्र। एकार्थतायान्तु समाहितायां मिथ्यावदन्तं त्वनृतं हिनस्ति॥ १७॥

ययातिरुवाच। राजा प्रमाणं भूतानां स नश्येत मृषा वदन्। अर्थकृच्छ्रमपि प्राप्य न मिथ्या कर्त्तुमुत्सहे॥ १८॥

शर्मिष्ठोवाच। समावेतौ मतौ राजन् पतिः सख्याश्च यः पतिः। समं विवाहमित्याहुः सख्या मेऽसि वृतः पतिः॥ १९॥

ययातिरुवाच। दातव्यं याचमानेभ्य इति मे व्रतमाहि-तम्। त्वञ्च याचसि मां कामं ब्रूहि किं करवाणि ते॥ २०॥

शर्मिष्ठोवाच। अधर्मात् पाहि मां राजन् धर्मञ्च प्रतिपालय। त्वत्तोऽपत्यवती लोके चरेयं धर्ममुत्तमम्॥ २१॥ त्रय एवा-धना राजन् भार्य्या दासस्तथा सुतः। यत्ते समाधिगच्छन्ति यस्यैते तस्य तद्धनम्॥ २२॥ देवयान्या भुजिष्यास्मि वश्या च तव भार्गवी। सा चाहञ्च त्वया राजन् भजनीये भजस्व माम्॥ २३॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्तस्तु राजा स तथ्यमित्यभिजज्ञि-
वान् । पूजयामास शर्मिष्ठां धर्मञ्च प्रत्यपादयत् ॥ २४ ॥ स
समागम्य शर्मिष्ठां यथाकाममवाप्य च । अन्योन्यं चापि सम्पूज्य
जग्मतुस्तौ यथागतम् ॥ २५ ॥ तस्मिन् समागमे सुभ्रूः शर्मिष्ठा
चारुहासिनी । लेभे गर्भं प्रथमतस्तस्मान्नृपतिसत्तमात् ॥ २६ ॥
प्रजज्ञे च ततः काले राजन्राजीवलोचना । कुमारं देवगर्भाभं
राजीवनिभलोचनम् ॥ २७ ॥

इत्यादिपर्वणि सम्भवपर्वणि ययात्युपाख्याने
द्व्यशीतोऽध्यायः ॥ ८२ ॥

वैशम्पायन उवाच । श्रुत्वा कुमारं जातन्तु देवयानी शुचि-
स्मिता । चिन्तयामास दुःखार्त्ता शर्मिष्ठां प्रति भारत । अभि-
गम्य च शर्मिष्ठां देवयान्यब्रवीदिदम् ॥ १ ॥

देवयान्युवाच । किमिदं वृजिनं सुभ्रु कृतं वै कामलुब्धया ॥२॥

शर्मिष्ठोवाच । ऋषिरभ्यागतः कश्चिद्धर्मात्मा वेदपारगः ।
स मया वरदः कामं याचितो धर्मसंहितम् ॥ ३ ॥ नाहमन्यायतः
काममाचरामि शुचिस्मिते । तस्मादृषेर्ममापत्यमिति सत्यं ब्रवीमि
ते ॥ ४ ॥

देवयान्युवाच । शोभनं भीरु यद्येवमथ स ज्ञायते द्विजः ।
गोत्रनामाभिजनतो वेत्तुमिच्छामि तं द्विजम् ॥ ५ ॥

शर्मिष्ठोवाच । तपसा तेजसा चैव दीप्यमानं यथा रविम् ।
तं दृष्ट्वा मम सम्प्रष्टुं शक्तिर्नासीच्छुचिस्मिते ॥ ६ ॥

देवयान्युवाच । यद्येतदेवं शर्मिष्ठे न मन्युर्विद्यते मम ।
अपत्यं यदि ते लब्धं ज्येष्ठाच्छ्रेष्ठाच्च वै द्विजात् ॥ ७ ॥

वैशम्पायन उवाच । अन्योन्यमेवमुक्त्वा तु सम्प्रहस्य च ते

मिथः। जगाम भार्गवो वेश्म तथ्यमित्यवजग्मुषी ॥८॥ ययाति-र्देवयान्यान्तु पुत्रावजनयन्नृपः। यदुञ्च तुर्वसुञ्चैव शक्रविष्णू इवा-परौ ॥ ९ ॥ तस्मादेव तु राजर्षेः शर्मिष्ठा वार्षपर्वणि। द्रुह्युं चानुञ्च पूरुञ्च त्रीन् कुमारानजीजनत् ॥ १० ॥ ततः काले तु कस्मिंश्चिद्देवयानी शुचिस्मिता। ययातिसहिता राजन् जगाम रहितं वनम् ॥ ११ ॥ ददर्श च तदा तत्र कुमारान्देवरूपिणः। क्रीड़मानान् सुविश्रब्धान् विस्मिता चेदमब्रवीत् ॥ १२ ॥

देवयान्युवाच। कस्यैते दारका राजन्देवपुत्रोपमाः शुभाः। वर्चसा रूपतश्चैव सदृशा मे मतास्तव ॥ १३ ॥

वैशम्पायन उवाच। एवं पृष्ट्वा तु राजानं कुमारान् पर्य्य-पृच्छत ॥ १४ ॥

देवयान्युवाच। किं नामधेयं वंशो वः पुत्रकाः कश्च वः पिता। प्रब्रूत मे यथातथ्यं श्रोतुमिच्छामि तं ह्यहम् ॥ १५ ॥ तेऽदर्शयन् प्रदेशिन्या तमेव नृपसत्तमम्। शर्मिष्ठां मातरञ्चैव तथाचख्युश्च दारकाः ॥ १६ ॥

वैशम्पायन उवाच। इत्युक्त्वा सहितास्ते तु राजानमुप-चक्रमुः। नाभ्यनन्दत तान्राजा देवयान्यास्तदन्तिके ॥ १७ ॥ रुदन्तस्तेऽथ शर्मिष्ठामभ्ययुर्बालकास्ततः। श्रुत्वा तु तेषां बालानां सव्रीड़ इव पार्थिवः ॥ १८ ॥ दृष्ट्वा तु तेषां बालानां प्रणयं पार्थिवं प्रति। बुद्ध्वा च तत्त्वं सा देवी शर्मिष्ठामिदमब्रवीत् ॥ १९ ॥

देवयान्युवाच। मदधीना सती कस्मादकार्षीर्विप्रियं मम। तमेवासुरधर्मं त्वमास्थिता न बिभेषि मे ॥ २० ॥

शर्मिष्ठोवाच। यदुक्तमृषिरित्येव तत् सत्यं चारुहासिनि। न्यायतो धर्मतश्चैव चरन्ती न बिभेमि ते ॥ २१ ॥ यदा त्वया वृतो भर्त्ता वृत एव तदा मया। सखीभर्त्ता हि धर्म्मेण भर्त्ता भवति शोभने ॥ २२ ॥ पूज्यासि मम मान्या च ज्येष्ठा च ब्राह्मणी

स्मि। त्वत्तोऽपि मे पूज्यतमो राजर्षिः किं न वेत्थ तत् ॥ २३ ॥

वैशम्पायन उवाच। श्रुत्वा तस्यास्ततो वाक्यं देवयान्यब्रवीदिदम्। राजन्नाद्येह वत्स्यामि विप्रियं मे कृतं त्वया ॥ २४ ॥ सहसोत्पतितां श्यामां दृष्ट्वा तां साश्रुलोचनाम्। तूर्णं सकाशं काव्यस्य प्रस्थितां व्यथितस्तदा ॥ २५ ॥ अनुवव्राज संभ्रान्तः पृष्ठतः सान्त्वयन्नृपः। न्यवर्त्तत न चैव स्म क्रोधसंरक्तलोचना ॥२७॥ अविब्रुवन्ती किञ्चित्सा राजानं साश्रुलोचना। अचिरादेव सम्प्राप्ता काव्यस्योशनसोऽन्तिकम् ॥२८॥ सा तु दृष्ट्वैव पितरमभिवाद्याग्रतः स्थिता। अनन्तरं ययातिस्तु पूजयामास भार्गवम् ॥ २९ ॥

देवयान्युवाच। अधर्म्मेण जितो धर्मः प्रवृत्तमधरोत्तरम्। शर्मिष्ठयातिवृत्तास्मि दुहित्रा वृषपर्वणः ॥ ३० ॥ त्रयोऽस्यां जनिताः पुत्रा राज्ञा तेन ययातिना। दुर्भगाया मम द्वौ तु पुत्रौ तात ब्रवीमि ते ॥ ३१ ॥ धर्मज्ञ इति विख्यात एष राजा भृगूद्वह। अतिक्रान्तश्च मर्य्यादां काव्यैतत् कथयामि ते ॥ ३१ ॥

शुक्र उवाच। धर्म्मज्ञः सन्महाराज योऽधर्म्ममकृथाः प्रियम्। तस्माज्जरा त्वामचिराद्धर्षयिष्यति दुर्ज्जया ॥ ३३ ॥

ययातिरुवाच। ऋतुं वै याचमानाया भगवन्नान्यचेतसा। दुहितुर्दानवेन्द्रस्य धर्म्ममेतत् कृतं मया ॥ ३४ ॥ ऋतुं वै याचमानाया न ददाति पुमानृतुम्। भ्रूणहेत्युच्यते ब्रह्मन् स इह ब्रह्मवादिभिः ॥ ३५ ॥ अभिकामां स्त्रियं यश्च गम्यां रहसि याचितः। नोपैति स च धर्मेषु भ्रूणहेत्युच्यते बुधैः ॥ ३६ ॥ इत्येतानि समीक्ष्याहं कारणानि भृगूद्वह। अधर्म्म भयसंविग्नः शर्मिष्ठामुपजग्मिवान् ॥ ३७ ॥

शुक्र उवाच। नन्वहं प्रत्यवेक्ष्यस्ते मदधीनोऽसि पार्थिव। मिथ्याचारस्य धर्मेषु चौर्य्यं भवति नाहुष ॥ ३८ ॥

वैशम्पायन उवाच। क्रुद्धेनोशनसा शप्तो ययातिर्नाहुष-स्तदा। पूर्वं वयः परित्यज्य जरां सद्योऽन्वपद्यत ॥ ३९ ॥

ययातिरुवाच। अतृप्तो यौवनस्याहं देवयान्यां भृगूद्वह। प्रसादं कुरु मे ब्रह्मन् जरेयं न विशेच्च माम् ॥ ४० ॥

शुक उवाच। नाहं मृषा ब्रवीम्येतज्जरां प्राप्तोसि भूमिप। जरां त्वेतां त्वमन्यस्मिन् संक्रामय यदीच्छसि ॥ ४१ ॥

ययातिरुवाच। राज्यभाक् स भवेद्ब्रह्मन् पुन्यभाक्कीर्त्ति-भाक्तथा। यो मे दद्याद्वयः पुत्रस्तद्भवाननुमान्यताम् ॥ ४२ ॥

शुक्र उवाच। संक्रामयिस्यसि जरां यथेष्टं नहुषात्मज। मामनुध्याय भावेन न च पापमवाप्स्यसि ॥ ४३ ॥ वयो दास्यति ते पुत्रो यः स राजा भविष्यति। आयुष्मान् कीर्त्तिमांश्चैव बहु-पत्यस्तथैव च ॥ ४४ ॥

इत्यादिपर्वणि सम्भवपर्वणि ययात्युपाख्याने
त्र्यशीतोऽध्यायः ॥ ८३ ॥

वैशम्पायन उवाच। जरां प्राप्य ययातिस्तु स्वपुरं प्राप्य चैव हि। पुत्रं ज्येष्ठं वरिष्ठञ्च यदुमित्यब्रवीद्वचः ॥ १ ॥

ययातिरुवाच। जरा वली च मां तात पलितानि च पर्य्यगुः। काव्यस्योशनसः शापान्न च तृप्तोऽस्मि यौवने ॥ २ ॥ त्वं यदो प्रतिपद्यस्व पाप्मानं जरया सह। यौवनेन त्वदीयेन चरेयं विषयानहम् ॥ ३ ॥ पूर्णे वर्षसहस्रे तु पुनस्ते यौवनं त्वहम्। दत्त्वा स्वं प्रतिप्रत्स्यामि पाप्मानं जरया सह ॥ ४ ॥

यदुरुवाच। जरायां बहवो दोषाः पानभोजनकारिताः। तस्माज्जरां न ते राजन् ग्रहीष्य इति मे मतिः ॥ ५ ॥ सित-श्मश्रुर्निरानन्दो जरया शिथिलीकृतः। वलीसङ्गतगात्रस्तु दुर्द्दर्शो

दुर्ब्बलः कृशः ॥ ६ ॥ अशक्तः कार्य्यकरणे परिभूतः सयौवनैः । सहोपजीविभिश्चैव तां जरां नाभिकामये ॥ ७ ॥ सन्ति ते बहवः पुत्रा मत्तः प्रियतरा नृप । जरां ग्रहीतुं धर्म्मज्ञ तस्मादन्यं वृणीष्व वै ॥ ८ ॥

ययातिरुवाच । यत्त्वं मे हृदयाज्जातो वयः स्वं न प्रयच्छसि । तस्मादराज्यभाक्तात प्रजा तव भविष्यति ॥ ९ ॥ तुर्व्वसो प्रतिपद्यस्व पाप्मानं जरया सह । यौवनेन चरेयं वै विषयांस्तव पुत्रक ॥ १० ॥ पूर्णे वर्षसहस्रे तु पुनर्दास्यामि यौवनम् । स्वञ्चैव प्रतिपत्स्यामि पाप्मानं जरया सह ॥ ११ ॥

तुर्व्वसुरुवाच । न कामये जरां तात कामभोगप्रणाशिनीम् । बलरूपान्तकरणीं बुद्धिप्राणप्रणाशिनीम् ॥ १२ ॥

ययातिरुवाच । यत्त्वं मे हृदयाज्जातो वयः स्वं न प्रयच्छसि । तस्मात् प्रजासमुच्छेदं तुर्व्वसो तव यास्यति ॥ १३ ॥ सङ्कीर्णाचारधर्म्मेषु प्रतिलोमचरेषु च । पिशिताशिषु चान्त्येषु मूढ़ राजा भविष्यसि ॥ १४ ॥ गुरुदारप्रसक्तेषु तिर्य्यग्योनिगतेषु च । पशुधर्म्मिषु पापेषु म्लेच्छेषु त्वं भविष्यसि ॥ १५ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवं स तुर्व्वसुं शप्त्वा ययाति सुतमात्मनः । शर्म्मिष्ठायाः सुतं द्रुह्युमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १६ ॥

ययातिरुवाच । द्रुह्यो त्वं प्रतिपद्यस्व वर्णरूपविनाशिनीम् । जरां वर्षसहस्रं मे यौवनं स्वन्ददस्व च ॥ १७ ॥ पूर्णे वर्षसहस्रे तु पुनर्द्दास्यामि यौवनम् । स्वं चादास्यामि भूयोऽहं पाप्मानं जरया सह ॥ १८ ॥

द्रुह्युरुवाच । न गजं न रथं नाश्वं जीर्णो भुङ्क्ते न च स्त्रियम् । वागभङ्गश्चास्य भवति तां जरां नाभिकामये ॥ १९ ॥

ययातिरुवाच । यत्त्वं मे हृदयाज्जातो वयः स्वं न प्रयच्छसि । तस्माद्द्रुह्यो प्रियः कामो न ते सम्पत्स्यते क्वचित् ॥ २० ॥

यत्राश्वरथमुख्यानामश्वानां स्याद्गतं न च। हस्तिनां पीठकानाञ्च गर्द्दभानान्तथैव च। वस्तनाञ्च गवाञ्चैव शिविकायास्तथैव च ॥ २१ ॥ उडुपप्लवसन्तारो यत्र नित्यं भविष्यति। अराजभाज-शब्दन्तं तत्र प्राप्स्यसि सान्वयः ॥ २२ ॥

ययातिरुवाच। अनो त्वं प्रतिपद्यस्व पाप्मानं जरया सह। एकं वर्षसहस्रन्तु चरेयं यौवनेन ते ॥ २३ ॥

अनुरुवाच। जीर्णः शिशुवदादत्ते कालेऽन्नमशुचिर्यथा। न जुहोति च कालेऽग्निं तां जरां नाभिकामये ॥ २४ ॥

ययातिरुवाच। यस्त्वं मे हृदयाज्जातो वयः स्वं न प्रयच्छसि। जरादोषस्त्वया प्रोक्तस्तस्मात्त्वं प्रतिलप्स्यसे ॥ २५ ॥ प्रजाश्च यौवनं प्राप्ता विनशिष्यन्त्यनो तव। अग्निप्रस्कन्दनपरस्त्वं चाप्येवं भविष्यसि ॥ २६ ॥

ययातिरुवाच। पूरो त्वं मे प्रियः पुत्रस्त्वं वरीयान् भविष्यसि। जरा वली च मां तात पलितानि च पर्य्यगुः ॥ २७ ॥ काव्यस्योशनसः शापान्न च तृप्तोऽस्मि यौवने। पूरो त्वं प्रतिपद्यस्व पाप्मानं जरया सह। कञ्चित्कालं चरेयं वै विषयान् वयसा तव ॥ २८ ॥ पूर्णे वर्षसहस्रे तु पुनर्द्दास्यामि यौवनम्। स्वञ्चैव प्रतिपत्स्यामि पाप्मानं जरया सह ॥ २९ ॥

वैशम्पायन उवाच। एवमुक्तः प्रत्युवाच पूरुः पितरमञ्जसा। यथात्थ मां महाराज तत् करिष्यामि ते वचः ॥ ३० ॥ प्रतिपत्स्यामि ते राजन् पाप्मानं जरया सह। गृहाण यौवनं मत्तश्चर कामान्यथेप्सितान् ॥ ३१ ॥ जरयाहं प्रतिच्छन्नो वयोरूपधरस्तव। यौवनं भवते दत्त्वा चरिष्यामि यथात्थ माम् ॥ ३२ ॥

ययातिरुवाच। पूरो प्रीतोऽस्मि ते वत्स प्रीतश्चेदं ददामि ते। सर्वकामसमृद्धा ते प्रजा राज्ये भविष्यति ॥ ३३ ॥ एव-

मुक्त्वा ययातिस्तु स्मृत्वा काव्यं महातपाः । संक्रामयामास जरां तदा पूरौ महात्मनि ॥ ३४ ॥

इत्यादिपर्व्वणि सम्भवपर्व्वणि ययात्युपाख्याने
चतुरशीतोऽध्यायः ॥ ८४ ॥

वैशम्पायन उवाच । पौरवेणाथ वयसा ययातिर्नहुषात्मजः । प्रीतियुक्तो नृपश्रेष्ठश्चचार विषयान् प्रियान् ॥ १ ॥ यथाकामं यथोत्साहं यथाकालं यथासुखम् । धर्म्माविरुद्धं राजेन्द्र यथार्हति स एव हि ॥ २ ॥ देवानतर्पयद्यज्ञैः श्राद्धैस्तद्वत् पितॄनपि । दीनाननुग्रहैरिष्टैः कामैश्च द्विजसत्तमान् ॥ ३ ॥ अतिथीनन्नपानैश्च विशश्च परिपालनैः । आनृशंस्येन शूद्रांश्च दस्यून् स निग्रहेण च ॥ ४ ॥ धर्म्मेण च प्रजाः सर्वा यथावदनुरञ्जयन् । ययातिः पालयामास साक्षादिन्द्र इवापरः ॥ ५ ॥ स राजा सिंहविक्रान्तो युवा विषयगोचरः । अविरोधेन धर्म्मस्य चचार सुखमुत्तमम् ॥ ६ ॥ स संप्राप्य शुभान् कामांस्तृप्तः खिन्नश्च पार्थिवः । कालं वर्षसहस्रान्तं सस्मार मनुजाधिपः ॥ ७ ॥ परिसङ्ख्याय कालज्ञः कलाः काष्ठाश्च वीर्य्यवान् । यौवनं प्राप्य राजर्षिः सहस्रपरिवत्सरान् ॥ ८ ॥ विश्वाच्या सहितो रेमे व्यभ्राजन्नन्दने वने । अलकायां स कालन्तु मेरुशृङ्गे तथोत्तरे ॥ ९ ॥ तदा स पश्यते कालं धर्म्मात्मा तं महीपतिः । पूर्णं मत्वा ततः कालं पूरुं पुत्रमुवाच ह ॥ १० ॥ यथाकामं यथोत्साहं यथाकालमरिन्दम । सेविता विषयाः पुत्र यौवनेन मया तव ॥ ११ ॥ न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति । हविषा कृष्णवर्त्मेव भूय एवाभिवर्द्धते ॥ १२ ॥ यत् पृथिव्यां व्रीहियवं हिरण्यं पशवः स्त्रियः । एकस्यापि न पर्य्याप्तं तस्मात्तृष्णां परित्यजेत्

॥ १३ ॥ या दुस्त्यजा दुर्मतिभिर्या न जीर्य्यति जीर्य्यतः। योऽसौ प्राणान्तिको रोगस्तां तृष्णां त्यजतः सुखम् ॥ १४ ॥ पूर्णं वर्षसहस्रं मे विषयासक्तचेतसः। तथाप्यनुदिनं तृष्णा ममैतेष्वभिजायते ॥ १५ ॥ तस्मादेनामहं त्यक्त्वा ब्रह्मण्याधाय मानसम्। निर्द्वन्द्वो निर्ममो भूत्वा चरिष्यामि मृगैः सह ॥ १६ ॥ पूरो प्रीतोऽस्मि भद्रन्ते गृहाणेदं स्वयौवनम्। राज्यं चेदं गृहाण त्वं त्वं हि मे प्रियकृत् सुतः ॥ १७ ॥

वैशम्पायन उवाच। प्रतिपेदे जरां राजा ययातिर्नाहुषस्तदा। यौवनं प्रतिपेदे च पूरुः स्वं पुनरात्मनः ॥ १८ ॥ अभिषेतुकामं नृपतिं पूरुं पुत्रं कनीयसम्। ब्राह्मणप्रमुखा वर्णा इदं वचनमब्रुवन् ॥ १९ ॥ कथं शुक्रस्य नप्तारं देवयान्याः सुतं प्रभो। ज्येष्ठं यदुमतिक्रम्य राज्यं पूरोः प्रयच्छसि ॥ २० ॥ यदुर्ज्येष्ठस्तव सुतो जातस्तमनु तुर्वसुः। शर्मिष्ठाया सुतो द्रुह्युस्ततोऽनुः पुरुरेव च ॥ २१ ॥ कथं ज्येष्ठानतिक्रम्य कनीयान्राज्यमर्हति। एतत् सम्बोधयामस्त्वां धर्मं त्वं प्रतिपालय ॥ २२ ॥

ययातिरुवाच। ब्राह्मणप्रमुखा वर्णाः सर्वे शृण्वन्तु मे वचः। ज्येष्ठं प्रति यथाराज्यं न देयं मे कथञ्चन ॥ २२ ॥ मम ज्येष्ठेन यदुना नियोगो नानुपालितः। प्रतिकूलः पितुर्यश्च न स पुत्रः सतां मतः ॥ २४ ॥ मातापित्रोर्वचनकृद्धितः पथ्यश्च यः सुतः। स पुत्रः पुत्रवद्यश्च वर्त्तते पितृमातृषु ॥ २५ ॥ यदुनाहमवज्ञातस्तथा तुर्वसुनापि च। द्रुह्युना चानुना चैव मय्यवज्ञा कृता भृशम् ॥ २६ ॥ पुरुणा तु कृतं वाक्यं मानितञ्च विशेषतः। कनीयान्मम दायादो धृता येन जरा मम ॥ २७ ॥ मम कामः स च कृतः पूरुणा मित्ररूपिणा। शुक्रेण च वरो दत्तो काव्येनोशनसा स्वयम् ॥ २८ ॥ पुत्रो यस्त्वानुवर्त्तेत स राजा पृथिवीपतिः। भवतोऽनुनयाम्येवं पूरू राज्येऽभिषिच्यताम् ॥ २९ ॥

प्रकृतय ऊचुः। यः पुत्रो गुणसम्पन्नो मातापित्रोर्हितः सदा।
सर्वमर्हति कल्याणं कनीयानपि सत्तम॥ ३०॥ अर्हः पूरुरिदं
राज्यं यः सुतः प्रियकृत्तव। वरदानेन शुक्रस्य न शक्यं वक्तु-
मुत्तरम्॥ ३१॥

वैशम्पायन उवाच। पौरजानपदैस्तुष्टैरित्युक्तो नाहुषस्तदा।
अभ्यषिञ्चत्ततः पूरुं राज्ये स्वे सुतमात्मनः॥ ३२॥ दत्त्वा च
पूरवे राज्यं वनवासाय दीक्षितः। पुरात् स निर्ययौ राजा
ब्राह्मणैस्तापसैः सह॥ ३३॥ यदोस्तु यादवा जातास्तुर्वसो-
र्यवनाः स्मृताः। द्रुह्योः सुतास्तु वै भोजा अनोस्तु म्लेच्छजातयः
॥ ३४॥ पूरोस्तु पौरवो वंशो यत्र जातोऽसि पार्थिव। इदं
वर्षसहस्राणि राज्यं कारयितुं वशी॥ ३५॥

इत्यादिपर्वणि सम्भवपर्वणि पूर्वययात्युपाख्यानं समाप्तमिति
पञ्चाशीतितमोऽध्यायः॥ ८५॥

वैशम्पायन उवाच। एवं स नाहुषो राजा ययातिः पुत्र-
मीप्सितम्। राज्येऽभिषिच्य मुदितो वानप्रस्थोऽभवन्मुनिः॥ १॥
उषित्वा च वने वासं ब्राह्मणैः शंसितव्रतः। फलमूलाशनो
दान्तस्ततः स्वर्गमितो गतः॥ २॥ स गतः स्वर्निवासन्तं निवस-
न्मुदितः सुखी। कालेन नातिमहता पुनः शक्रेण पातितः॥ ३॥
निपतन् प्रच्युतः स्वर्गादप्राप्तो मेदिनीतलम्। स्थित आसीदन्त-
रीक्षे स तदेति श्रुतं मया॥ ४॥ तत एव पुनश्चापि गतः स्वर्ग-
मिति श्रुतम्। राज्ञा वसुमता सार्द्धमष्टकेन च वीर्य्यवान्।
प्रतर्द्दनेन शिविना समेत्य किल संसदि॥ ५॥

जनमेजय उवाच। कर्मणा केन स दिवं पुनः प्राप्तो मही-
पतिः। सर्वमेतदशेषेण श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः॥ ६॥ कथ्य-

मानं त्वया विप्र विप्रर्षिगणसन्निधौ। देवराजसमो ह्यासीद्-
ययातिः पृथिवीपतिः॥ ७॥ वर्द्धनः कुरुवंशस्य विभावसुसम-
द्युतिः। तस्य विस्तीर्णयशसः सत्यकीर्त्तेर्महात्मनः। चरितं
श्रोतुमिच्छामि दिवि चेह च सर्वशः॥ ८॥

वैशम्पायन उवाच। हन्त ते कथयिष्यामि ययातेरुत्तमां
कथाम्। दिवि चेह च पुण्यार्थां सर्वपापप्रणाशिनीम्॥ ९॥
ययातिर्नाहुषो राजा पूरुं पुत्रं कनीयसम्। राज्येऽभिषिच्य
मुदितः प्रवव्राज वनं तदा॥ १०॥ अन्त्येषु स विनिक्षिप्य पुत्रान्
यदुपुरोगमान्। फलमूलाशनो राजा वने स न्यवसच्चिरम्॥ ११॥
शंसितात्मा जितक्रोधस्तर्पयन् पितृदेवताः। अग्नींश्च विधिव-
ज्जुह्वन् वानप्रस्थविधानतः॥ १२॥ अतिथीन् पूजयामास वन्येन
हविषा विभुः। शिलोञ्छवृत्तिमास्थाय शेषान्नकृतभोजनः॥१३॥
पूर्णं वर्षसहस्रञ्च एवंवृत्तिरभून्नृपः। अब्भक्षः शरदस्त्रिंशदासी-
न्नियतवाङ्मनाः॥ १४॥ ततश्च वायुभक्षोऽभूत् सम्वत्सरमत-
न्द्रितः। तथा पञ्चाग्निमध्ये च तपस्तेपे स वत्सरम्॥ १५॥
एकपादस्थितश्चासीत् षण्मासाननिलाशनः। पुण्यकीर्त्तिस्ततः स्वर्गं
जगामावृत्य रोदसी॥ १६॥

इत्यादिपर्वणि सम्भवपर्वण्युत्तरययात्युपाख्याने
षडशीतोऽध्यायः॥ ८६॥

वैशम्पायन उवाच। स्वर्गतः स तु राजेन्द्रो निवसन्देव-
वेश्मनि। पूजितस्त्रिदशैः साध्यैर्मरुद्भिर्वसुभिस्तथा॥ १॥ देव-
लोकं ब्रह्मलोकं सञ्चरन् पुण्यकृद्वशी। अवसत् पृथिवीपालो
दीर्घकालमिति श्रुतिः॥ २॥ स कदाचिन्नृपश्रेष्ठो ययातिः शक्र-
मागमत्। कथान्ते तत्र शक्रेण स पृष्टः पृथिवीपतिः॥ ३॥

शक्र उवाच। यदा स पूरुस्तव रूपेण राजन् जरां गृहीत्वा प्रचचार भूमौ। तदा च राज्यं सम्प्रदायैव तस्मै त्वया किमुक्तः कथयेह सत्यम् ॥ ४ ॥

ययातिरुवाच। गङ्गायमुनयोर्मध्ये कृत्स्नोऽयं विषयस्तव। मध्ये पृथिव्यास्त्वं राजा भ्रातरोऽन्त्याधिपास्तव ॥ ५ ॥ अक्रोधनः क्रोधनेभ्यो विशिष्टस्तथा तितिक्षुरतितिक्षोर्विशिष्टः। अमानुषेभ्यो मानुषाश्च प्रधाना विद्वांस्तथैवाविदुषः प्रधानः ॥ ६ ॥ आक्रुश्यमानो नाक्रोशेन्मन्युरेव तितिक्षतः। आक्रोष्टारं निर्द्दहति सुकृतं चास्य विन्दति ॥ ७ ॥ नारुन्तुदः स्यान्न नृशंसवादी न हीनतः परमभ्याददीत। ययास्य वाचा पर उद्विजेत न तां वदेदुषतीं पापलोक्याम् ॥ ८ ॥ अरुन्तुदं परुषं तीक्ष्णवाचं वाक्कण्टकैर्वितुदन्तं मनुष्यम्। विद्यादलक्ष्मीकतमं जनानां मुखे निबद्धां निर्ऋतिं वहन्तम् ॥ ९ ॥ सद्भिः पुरस्तादभिपूजितः स्यात्सद्भिस्तथा पृष्ठतो रक्षितः स्यात्। सदा सतामतिवादांस्तितिक्षेत् सतां वृत्तं चाददीतार्य्यवृत्तः ॥ १० ॥ वाक्सायका वदनान्निष्पतन्ति यैराहतः शोचति रात्र्यहानि। परस्य नामर्मसु ते पतन्ति तान् पण्डितो नावसृजेत् परेषु ॥ ११ ॥ न हीदृशं सम्वदनं त्रिषु लोकेषु विद्यते। दया मैत्री च भूतेषु दानञ्च मधुरा च वाक् ॥ १२ ॥ तस्मात्सान्त्वं सदा वाच्यं न वाच्यं परुषं क्वचित्। पूज्यान् सम्पूजयेद्दद्यान्न च याचेत् कदाचन ॥ १३ ॥

इत्यादिपर्व्वणि सम्भवपर्व्वण्युत्तरययात्युपाख्याने
सप्ताशीतोऽध्यायः ॥ ८७ ॥

इन्द्र उवाच। सर्वाणि कर्माणि समाप्य राजन् गृहं परित्यज्य वनं गतोऽसि। तत्त्वां पृच्छामि नहुषस्य पुत्र केनासि तुल्यस्तपसा ययाते॥ १॥

ययातिरुवाच। नाहं देवमनुष्येषु गन्धर्वेषु महर्षिषु। आत्मनस्तपसा तुल्यं कञ्चित् पश्यामि वासव॥ २॥

इन्द्र उवाच। यदावमंस्थाः सदृशः श्रेयसश्च अल्पीयसश्चाविदितप्रभावः। तस्माल्लोकास्त्वन्तवन्तस्तवेमे क्षीणे पुण्ये पतितास्यद्य राजन्॥ ३॥

ययातिरुवाच। सुरर्षिगन्धर्वनरावमानात् क्षयं गता मे यदि शक्र लोकाः। इच्छेयं वै सुरलोकाद्विहीनः सतां मध्ये पतितुं देवराज॥ ४॥

इन्द्र उवाच। सतां सकाशे पतितासि राजंश्च्युतः प्रतिष्ठां यत्र लब्धासि भूयः। एतद्विदित्वा च पुनर्ययाते त्वं मावमंस्थाः सदृशः श्रेयसश्च॥ ५॥

वैशम्पायन उवाच। ततः प्रहायामरराजजुष्टान् पुण्याल्लोकान् पतमानं ययातिम्। संप्रेक्ष्य राजर्षिवरोऽष्टकस्तमुवाच सद्धर्मविधानगोप्ता॥ ६॥

अष्टक उवाच। कस्त्वं युवा वासवतुल्यरूपः स्वतेजसा दीप्यमानो यथाग्निः। पतस्युदीर्णाम्बुधरान्धकारात् खात् खेचराणां प्रवरो यथार्कः॥ ७॥ दृष्ट्वा च त्वां सूर्यपथात् पतन्तं वैश्वानरार्कद्युतिमप्रमेयम्। किन्नु स्विदेतत् पततीति सर्वे वितर्कयन्तः परमोहिताः स्मः॥ ८॥ दृष्ट्वा च त्वां धिष्ठितं देवमार्गे शक्रार्कविष्णुप्रतिमप्रभावम्। अभ्युद्गतास्त्वां वयमद्य सर्वे तत्त्वञ्च पाते तव जिज्ञासमानाः॥ ९॥ न चापि त्वां धृष्णुमः प्रष्टुमग्रे न च तमस्मान् पृच्छसि ये वयं स्मः। तत्त्वां पृच्छामि स्पृहणीयरूप कस्य त्वं वा किं निमित्तं त्वमागाः॥ १०॥ भवन्तु ते व्येतु

विषादमोहौ त्यजास्तु चैवेन्द्रसमप्रभाव । त्वां वर्त्तमानं हि सतां सकाशे नालं प्रसोढुं बलहापि शक्रः ॥ ११ ॥ सन्तः प्रतिष्ठा हि सुखच्युतानां सतां सदैवामरराजकल्प । ते सङ्गताः स्थावर-जङ्गमेशाः प्रतिष्ठितस्त्वं सद्दशेषु सत्सु ॥ १२ ॥ प्रभुरग्निः प्रतपने भूमिरावपने प्रभुः । प्रभुः सूर्य्यः प्रकाशित्वे सतां चाभ्यागतः प्रभुः ॥ १३ ॥

इत्यादिपर्वणि सम्भवपर्वण्युत्तरययात्युपाख्याने
अष्टाशीतोऽध्यायः ॥ ८८ ॥

ययातिरुवाच । अहं ययातिर्नहुषस्य पुत्रः पूरोः पिता सर्व-भूतावमानात् । प्रभ्रंशितः सुरसिद्धर्षिलोकात् परिच्युतः प्रप-ताम्यल्पपुण्यः ॥ १ ॥ अहं हि पूर्वो वयसा भवद्भ्यस्तेनाभिवादं भवतां न प्रयुञ्ज्ये । यो विद्यया तपसा जन्मना वा वृद्धः स पूज्यो भवति द्विजानाम् ॥ २ ॥

अष्टक उवाच । अवादीस्त्वं वयसा यः प्रवृद्धः स वै राजन् नाभ्यधिकः कथ्यते च । यो विद्यया तपसा संप्रवृद्धः स एवं पूज्यो भवति द्विजानाम् ॥ ३ ॥

ययातिरुवाच । प्रतिकूलं कर्म्मणां पापमाहुस्तद्वर्त्तते प्रवणे पापलोक्यम् । सन्तोऽसतां नानुवर्त्तन्ति चैतद्यथा चैषामनुकूला-स्तथासन् ॥ ४ ॥ अभूद्धनं मे विपुलं गतं तद्विचेष्टमानो नाधि-गन्ता तदस्मि । एवं प्रधार्य्यात्महिते निविष्टो यो वर्त्तते स विजानाति धीरः ॥ ५ ॥ महाधनो यो यजते सुयज्ञैर्यः सर्व-विद्यासु विनीतबुद्धिः । वेदानधीत्य तपसा योज्य देहं दिवं समायात् पुरुषो वीतमोहः ॥ ६ ॥ न जातु हृष्येन्महता धनेन वेदानधीयीतानहङ्कृतः स्यात् । नानाभावा बहवो जीवलोके

दैवाधीना नष्टचेष्टाधिकाराः । तत्तत् प्राप्य न विहन्येत धीरो दिष्टं बलीय इति मत्वात्मबुद्ध्या ॥ ७ ॥ सुखं हि जन्तुर्यदिवापि दुःखं दैवाधीनं विन्दति नात्मशक्त्या । तस्माद्दिष्टं बलवन्मन्यमानो न संज्वरेन्नापि हृष्येत् कथञ्चित् ॥ ८ ॥ दुःखैर्न तप्येन्न सुखैः प्रहृष्येत् समेन वर्त्तेत सदैव धीरः । दिष्टं बलीय इति मन्यमानो न संज्वरेन्नापिहृष्येत् कथञ्चित् ॥ ९ ॥ भये न मुह्याम्यष्टकाहं कदाचित् सन्तापो मे मानसो नास्ति कश्चित् । धाता यथा मां विदधीत लोके ध्रुवं तथाहं भवितेति मत्वा ॥ १० ॥ संस्वेदजा अण्डजा उद्भिदश्च सरीसृपाः कृमयोऽथाप्सु मत्स्याः । यथात्मानस्तृणकाष्ठञ्च सर्वं दिष्टक्षये स्वां प्रकृतिं भजन्ति ॥ ११ ॥ अनित्यतां सुखदुःखस्य बुद्ध्वा कस्मात् सन्तापमष्टकाहं भजेयम् । किं कुर्य्यां वै किञ्च कृत्वा न तप्ये तस्मात्सन्तापं वर्ज्जयाम्यप्रमत्तः ॥१२॥

वैशम्पायन उवाच । एवं ब्रुवाणं नृपतिं ययातिमथाष्टकः पुनरेवान्वपृच्छत् । मातामहं सर्वगुणोपपन्नं तत्र स्थितं स्वर्गलोके यथावत् ॥ १३ ॥

अष्टक उवाच । ये ये लोकाः पार्थिवेन्द्र प्रधानास्त्वया भुक्ता यञ्च कालं यथावत् । तान्मे राजन् ब्रूहि सर्वान्यथावत् क्षेत्रज्ञवत् भाषसे त्वं हि धर्म्मान् ॥ १४ ॥

ययातिरुवाच । राजाहमासमिह सार्वभौमस्ततो लोकान्महतश्चाजयं वै । तत्रावसं वर्षसहस्रमात्रं ततो लोकं परमस्म्यभ्युपेतः ॥ १५ ॥ ततः पुरीं पुरुहूतस्य रम्यां सहस्रद्वारां शतयोजनायताम् । अध्यावसं वर्षसहस्रमात्रं ततो लोकं परमस्म्यभ्युपेतः ॥ १६ ॥ ततो दिव्यमजरं प्राप्य लोकं प्रजापतेर्लोकपतेर्दुरापम् । तत्रावसं वर्षसहस्रमात्रं ततो लोकं परमस्म्यभ्युपेतः ॥ १७ ॥ स देवदेवस्य निवेशने च विहृत्य लोकानवसं यथेष्टम् । सम्पूज्यमानस्त्रिदशैः समस्तैस्तुल्यप्रभावद्युतिरीश्वराणाम्

॥ १८ ॥ तथावसन्नन्दने कामरूपी संवत्सराणामयुतं शतानाम्।
सहाप्सरोभिर्विहरन् पुण्यगन्धान् पश्यन्नगान् पुष्पितांश्चारुरूपान्
॥ १९ ॥ तत्र स्थितं मां देवसुखेषु सक्तं कालेऽतीते महति
ततोऽतिमात्रम्। दूतो देवानामब्रवीदुग्ररूपो ध्वंसेत्युच्चैस्त्रिः
प्लुतेन स्वरेण ॥ २० ॥ एतावन्मे विदितं राजसिंह ततो भ्रष्टो-
ऽहं नन्दनात् क्षीणपुण्यः। वाचोऽश्रौषं चान्तरीक्षे सुराणां
सानुक्रोशाः शोचतां मां नरेन्द्र ॥ २१ ॥ अहो कष्टं क्षीणपुण्यो
ययातिः पतत्यसौ पुण्यकृत् पुण्यकीर्त्तिः। तानब्रुवं पतमान-
स्ततोऽहं सतां मध्ये निपतेयं कथन्नु ॥ २२ ॥ तैराख्याता भवतां
यज्ञभूमिः समीक्ष्य चैमां त्वरितमुपागतोऽस्मि। हविर्गन्धं देशिकं
यज्ञभूमेर्धूमापाङ्गं प्रतिगृह्य प्रतीतः ॥ २३ ॥

इत्यादिपर्वणि सम्भवपर्वण्युत्तरययात्युपाख्याने एकोन-
नवतितमोऽध्यायः ॥ ८९ ॥

अष्टक उवाच। यदावसो नन्दने कामरूपी सम्वत्सराणा-
मयुतं शतानाम्। किङ्कारणं कार्त्तयुगप्रधान हित्वा च त्वं वसु-
धामन्वपद्य ॥ १ ॥

ययातिरुवाच। ज्ञातिः सुहृत् स्वजनो वा यथेह क्षीणे
वित्ते त्यज्यते मानवैर्हि। तथा तत्र क्षीणपुण्यं मनुष्यं त्यजन्ति
सद्यः सेश्वरा देवसङ्घाः ॥ २ ॥

अष्टक उवाच। तस्मिन् कथं क्षीणपुण्या भवन्ति संमुह्यते
मेऽत्र मनोऽतिमात्रम्। किं वा विशिष्टाः कस्य धामोपयान्ति
तद्वै ब्रूहि क्षेत्रवित्त्वं मतो मे ॥ ३ ॥

ययातिरुवाच। इमं भौमं नरकं ते पतन्ति लालप्यमाना
नरदेव सर्व्वे। ते कङ्कगोमायुबलाशनार्थं क्षीणा विवृद्धिं बहुधा

व्रजन्ति ॥ ४ ॥ तस्मादेतद्वर्जनीयं नरेन्द्र दुष्टं लोके गर्हणीयञ्च कर्म्म। आख्यातं ते पार्थिव सर्व्वमेव भूयश्चेदानीं वद किं ते वदामि ॥ ५ ॥

अष्टक उवाच। यदा तु तान्वितुदन्ते वयांसि तथा गृध्राः शितिकण्ठाः पतङ्गाः। कथं भवन्ति कथमाभवन्ति न भौमकन्यं नरकं शृणोमि ॥ ६ ॥

ययातिरुवाच। ऊर्द्ध्वं देहात् कर्म्मणा जृम्भमाणाद्व्यक्तं पृथिव्यामनुसञ्चरन्ति। इमं भौमं नरकं ते पतन्ति नावेक्षन्ते वर्षपूगाननेकान् ॥ ७ ॥ षष्टिं सहस्राणि पतन्ति व्योम्नि तथा अशीतिं परिवत्सराणि। तान् वै तुदन्ति पततः प्रयातं भौमा भौमा राक्षसास्तीक्ष्णदंष्ट्राः ॥ ८ ॥

अष्टक उवाच। यदेनसस्ते पततस्तुदन्ति भौमा भौमा राक्षसास्तीक्ष्णदंष्ट्राः। कथं भवन्ति कथमाभवन्ति कथंभूता गर्भभूता भवन्ति ॥ ९ ॥

ययातिरुवाच। अस्त्रं रेतः पुष्पफलानुपृक्तमन्वेति तद्वै पुरुषेण सृष्टम्। स वै तस्या रज आपद्यते वै स गर्भभूतः समुपैति तत्र ॥ १० ॥ वनस्पतीनौषधींश्चाविशन्ति आपो वायुं पृथिवीं चान्तरीक्षम्। चतुष्पदं द्विपदं चापि सर्व्वमेवं भूता गर्भभूता भवन्ति ॥ ११ ॥

अष्टक उवाच। अन्यद्वपुर्विदधातीह गर्भमुताहोस्वित् स्वेन कायेन याति। आपद्यमानो नरयोनिमेतामाचक्ष्व मे संशयात् प्रब्रवीमि ॥ १२ ॥ शरीरभेदाभिसमुच्छ्रयञ्च चक्षुःश्रोत्रे लभते केन संज्ञाम्। एतत्तत्त्वं सर्व्वमाचक्ष्व पृष्टः क्षेत्रज्ञं त्वां तात मन्याम सर्व्वे ॥ १३ ॥

ययातिरुवाच। वायुः समुत्कर्षति गर्भयोनिमृतौ रेतः पुष्परसानुपृक्तम्। स तत्र तन्मात्रकृताधिकारः क्रमेण सम्वर्द्धय-

तीह गर्भम् ॥ १४ ॥ स जायमानो विगृहीतमात्रः संज्ञामधिष्ठाय ततो मनुष्यः। स श्रोत्राभ्यां वेदयतीह शब्दं स वै रूपं पश्यति चक्षुषा च ॥ १५ ॥ घ्राणेन गन्धं जिह्वयाथो रसञ्च त्वचा स्पर्शं मनसा वेद भावम्। इत्यष्टकेहोपचितं हि विद्धि महात्मनः प्राणभृतां शरीरे ॥ १६ ॥

अष्टक उवाच। यः संस्थितः पुरुषो दह्यते वा निखन्यते वापि निघृष्यते वा। अभावभूतः स विनाशमेत्य केनात्मना चेतयते परस्तात् ॥ १७ ॥

ययातिरुवाच। हित्वा सोऽसून् सुप्तवन्निष्टनित्वा पुरोधाय सुकृतं दुष्कृतं वा। अन्यां योनिं पवनाग्रानुसारी हित्वा देहं भजते राजसिंह ॥ १८ ॥ पुण्यां योनिं पुण्यकृतोव्रजन्ति पापां योनिं पापकृतो व्रजन्ति। कीटाः पतङ्गाश्च भवन्ति पापा न मे विवक्षास्ति महानुभाव ॥ १९ ॥ चतुष्पदा द्विपदाः षट्पदाश्च तथाभूता गर्भभूता भवन्ति। आख्यातमेतन्निखिलेन सर्वं भूयस्तु किं पृच्छसि राजसिंह ॥ २० ॥

अष्टक उवाच। किं स्वित् कृत्वा लभते तात लोकान्मर्त्त्यः श्रेष्ठांस्तपसा विद्यया वा। तन्मे पृष्टः शंस सर्वं यथावच्छुभांल्लोकान्येन गच्छेत् क्रमेण ॥ २१ ॥

ययातिरुवाच। तपश्च दानञ्च शमो दमश्च ह्रीरार्ज्जवं सर्वभूतानुकम्पा। स्वर्गस्य लोकस्य वदन्ति सन्तो द्वाराणि सप्तैव महान्ति पुंसाम्। नश्यन्ति मानेन तमोऽभिभूताः पुंसः सदैवेति वदन्ति सन्तः ॥ २२ ॥ अधीयमानः पण्डितं मन्यमानो यो विद्यया हन्ति यशः परेषाम्। तस्यान्तवन्तश्च भवन्ति लोका न चास्य तद्ब्रह्म फलं ददाति ॥ २३ ॥ चत्वारि कर्म्माण्यभयंकराणि भयं प्रयच्छन्त्ययथाकृतानि। मानाग्निहोत्रमुत मानमौनं मानेनाधीतमुत मानयज्ञः ॥ २४ ॥ न मानमान्यो मुदमा-

ददीत न सन्तापं प्राप्नुयाच्चावमानात्। सन्तः सतः पूजयन्तीह लोके नासाधवः साधुबुद्धिं लभन्ते। इति दद्यामिति यज इत्यधीय इति व्रतम्। इत्येतानि भयान्याहुस्तानि वर्ज्यानि सर्वशः॥ २५॥ ये चाश्रयं वेदयन्ते पुराणं मनीषिणो मानसमार्गरुद्धम्। तन्नः श्रेयस्तेन संयोगमेत्य परां शान्तिं प्राप्नुयुः प्रेत्य चेह॥ २६॥

इत्यादिपर्वणि सम्भवपर्वण्युत्तरययात्युपाख्याने नवतितमोऽध्यायः॥ ९०॥

अष्टक उवाच। चरन् गृहस्थः कथमेति धर्मान् कथं भिक्षुः कथमाचार्य्यकर्मा। वानप्रस्थः सत्पथे सन्निविष्टो बहून् यस्मिन् संप्रतिवेदयन्ति॥ १॥

ययातिरुवाच। आहूताध्यायी गुरुकर्मस्वचोद्यः पूर्वोत्थायी चरमं चोपशायी। मृदुर्दान्तो धृतिमानप्रमत्तः स्वाध्यायशीलः सिध्यति ब्रह्मचारी॥ २॥ धर्मागतं प्राप्य धनं यजेत दद्यात् सदैवातिथीन् भोजयेच्च। अनाददानश्च परैरदत्तं सैषा गृहस्थोपनिषत् पुराणी॥ ३॥ स्ववीर्य्यजीवी वृजिनान्निवृत्तो दाता परेभ्यो न परोपतापी। तादृङ्मुनिः सिद्धिमुपैति मुख्यां वसन्नरण्ये नियताहारचेष्टः॥ ४॥ अशिल्पजीवी गुणवांश्चैव नित्यं जितेन्द्रियः सर्वतो विप्रयुक्तः। अनोकशायी लघुरल्पप्रचारश्चरन्देशानेकचरः स भिक्षुः॥ ५॥ रात्र्या यया वाभिजिताश्च लोका भवन्ति कामाभिजिताः सुखाश्च। तामेव रात्रिं प्रयतेत विद्वानरण्यसंस्थो भवितुं यतात्मा॥ ६॥ दशैव पूर्वान् दश चापरांश्च ज्ञातीनथात्मानमथैकविंशम्। अरण्यवासी सुकृते दधाति विमुच्यारण्ये स्वशरीरधातून्॥ ७॥

अष्टक उवाच । कतिस्विदेव मुनयः कति मौनानि चाप्युत ।
भवन्तीति तदाचक्ष्व श्रोतुमिच्छामहे वयम् ॥ ८ ॥

ययातिरुवाच । अरण्ये वसतो यस्य ग्रामो भवति पृष्ठतः ।
ग्रामे वा वसतोऽरण्यं स मुनिः स्याज्जनाधिप ॥ ९ ॥

अष्टक उवाच । कथंस्विद्वसतोऽरण्ये ग्रामो भवति पृष्ठतः ।
ग्रामे वा वसतोऽरण्यं कथं भवति पृष्ठतः ॥ १० ॥

ययातिरुवाच । न ग्राम्यमुपयुञ्जीत य आरण्यो मुनिर्भवेत् ।
तथास्य वसतोऽरण्ये ग्रामो भवति पृष्ठतः ॥ ११ ॥ अनग्निरनिकेतश्चाप्यगोत्रचरणो मुनिः । कौपीनाच्छादनं यावत्तावदिच्छेच्च चीवरम् ॥ १२ ॥ यावत् प्राणाभिसन्धानं तावदिच्छेच्च भोजनम् । तथास्य वसतो ग्रामेऽरण्यं भवति पृष्ठतः ॥ १३ ॥ यस्तु कामान् परित्यज्य त्यक्तकर्मा जितेन्द्रियः । आतिष्ठेच्च मुनिमौनं स लोके सिद्धिमाप्नुयात् ॥ १४ ॥ धौतदन्तं कृत्तनखं सदा स्नातमलङ्कृतम् । असितं सितकर्माणं कस्तमर्हति नार्चितुम् ॥१५॥ तपसा कर्षितः क्षामः क्षीणमांसास्थिशोणितः । स च लोकमिमं जित्वा लोकं विजयते परम् ॥ १६ ॥ यदा भवति निर्द्वन्द्वो मुनिर्मौनं समास्थितः । अथ लोकमिमं जित्वा लोकं विजयते परम् ॥ १७ ॥ आस्येन तु यदाहारं गोवन्मृगयते मुनिः । अथास्य लोकः सर्वोऽयं सोऽमृतत्वाय कल्पते ॥ १८ ॥

इत्यादिपर्व्वणि सम्भवपर्व्वण्युत्तरययात्युपाख्याने
एकनवतोऽध्यायः ॥ ९१ ॥

अष्टक उवाच। कतरस्त्वनयोः पूर्वं देवानामिति सात्मताम्। उभयोर्धावतो राजन् सूर्य्याचन्द्रमसोरिव ॥ १ ॥

ययातिरुवाच। अनिकेतो गृहस्थेषु कामवृत्तेषु संयतः। ग्राम एव वसन् भिक्षुस्तयोः पूर्वतरं गतः ॥ २ ॥ अप्राप्य दीर्घमायुस्तु यः प्राप्तो विकृतिं चरेत्। तप्यते यदि तत् कृत्वा चरेत् सोऽन्यत्तपस्ततः ॥ ३ ॥ पापानां कर्म्मणां नित्यं विभ्यायद्यस्तु मानवः। सुखमप्याचरन्नित्यं सोऽत्यन्तं सुखमेधते ॥ ४ ॥ यद्वै नृशंसं तदसत्यमाहुर्यः सेवते धर्म्ममनर्थबुद्धिः। अर्थोऽप्यनीशस्य तथैव राजंस्तदार्ज्जवं स समाधिस्तदार्य्यम् ॥ ५ ॥

अष्टक उवाच। केनासि दूतः प्रहितोऽद्य राजन् युवा स्रग्वी दर्शनीयः सुवर्च्चाः। कुत आयातः कतरस्यां दिशि त्वमुताहोस्वित् पार्थिवं स्थानमस्ति ॥ ६ ॥

ययातिरुवाच। इमं भौमं नरकं क्षीणपुण्यः प्रवेष्टुमुर्वीं गगनाद्विप्रहीणः। उक्त्वाहं वः प्रपतिष्याम्यनन्तरं त्वरन्ति मां लोकपा ब्राह्मणा ये ॥ ७ ॥ सतां सकाशे तु वृतः प्रपातस्ते सङ्गता गुणवन्तस्तु सर्व्वे। शक्राच्च लब्धो हि वरो मयैष पतिष्यता भूमितलं नरेन्द्र ॥ ८ ॥

अष्टक उवाच। पृच्छामि त्वां मा प्रपत प्रपातं यदि लोकाः पार्थिव सन्ति मेऽत्र। यद्यन्तरीक्षे यदि वा दिवि स्थिताः क्षेत्रज्ञं त्वां तस्य धर्म्मस्य मन्ये ॥ ९ ॥

ययातिरुवाच। यावत् पृथिव्यां विहितं गवाश्वं महारण्यैः पशुभिः पार्व्वतैश्च। तावल्लोका दिवि ते संस्थिता वै तथा विजानीहि नरेन्द्रसिंह ॥ १० ॥

अष्टक उवाच। तांस्ते ददामि मा प्रपत प्रपातं ये मे लोका दिवि राजेन्द्र सन्ति। यद्यन्तरीक्षे यदि वा दिविश्रितास्तानाक्रम क्षिप्रमपेतमोहः ॥ ११ ॥

ययातिरुवाच। नास्मविधो ब्राह्मणो ब्रह्मविच्च प्रतिग्रहे वर्त्तते राजमुख्य। यथा प्रदेयं सततं द्विजेभ्यस्तथाददं पूर्वमहं नरेन्द्र ॥ १२ ॥ नाब्राह्मणः कृपणो जातु जीवेद्या चापि स्याद्‌ब्राह्मणी वीरपत्नी। सोऽहं नैवाकृतं पूर्वं चरेयं विधित्समानः किमु तत्र साधु ॥ १३ ॥

प्रतर्द्दन उवाच। पृच्छामि त्वां स्पृहणीयरूप प्रतर्द्दनोऽहं यदि मे सन्ति लोकाः। यद्यन्तरीक्षे यदि वा दिवि श्रिताः क्षेत्रज्ञं त्वां तस्य धर्मस्य मन्ये ॥ १४ ॥

ययातिरुवाच। सन्ति लोका बहवस्ते नरेन्द्र अप्येकैकं सप्तसप्ताप्यहानि। मधुच्युतो घृतपृक्ता विशोकास्ते नान्तवन्तः प्रतिपालयन्ति ॥ १५ ॥

प्रतर्द्दन उवाच। तांस्ते ददानि मा प्रपत प्रपातं ये मे लोकास्तव ते वै भवन्तु। यद्यन्तरीक्षे यदि वा दिवि श्रितास्तानाक्रम क्षिप्रमपेतमोहः ॥ १६ ॥

ययातिरुवाच। न तुल्यतेजाः सुकृतं कामयेत योगक्षेमं पार्थिव पार्थिवः सन्। दैवादेशादापदं प्राप्य विद्वांश्चरेन्नृशंसं न हि जातु राजा ॥ १७ ॥ धर्म्यं मार्गं यतमानो यशस्यं कुर्य्यान्नृपो धर्ममवेक्षमाणः। न मद्विधो धर्मबुद्धिः प्रजानन् कुर्य्यादेव कृपणं मां यथात्थ ॥ १८ ॥ कुर्य्यामपूर्वं न कृतं यदन्यैर्विधित्समानः किमु तत्र साधु। ब्रुवाणमेवं नृपतिं ययातिं नृपोत्तमो वसुमानब्रवीत्तम् ॥ १९ ॥

इत्यादिपर्वणि सम्भवपर्वण्युत्तरययात्युपाख्याने
द्विनवतोऽध्यायः ॥ ९२ ॥

वसुमानुवाच। पृच्छामि त्वां वसुमानौषदश्विर्यद्यस्ति लोको दिवि मे नरेन्द्र। यद्यन्तरीक्षे प्रथितो महात्मन् क्षेत्रज्ञं त्वां तस्य धर्मस्य मन्ये॥ १॥

ययातिरुवाच। यदन्तरीक्षं पृथिवी दिशश्च यत्तेजसा तपते भानुमांश्च। लोकास्तावन्तो दिवि संस्थिता वै ते नान्तवन्तः प्रतिपालयन्ति॥ २॥

वसुमानुवाच। तांस्ते ददानि मा प्रपत प्रपातं ये मे लोकास्तव ते वै भवन्तु। क्रीणीष्वैतांस्तृणकेनापि राजन् प्रतिग्रहस्ते यदि धीमन् प्रदुष्टः॥ ३॥

ययातिरुवाच। न मिथ्याहं विक्रयं वै स्मरामि वृथागृहीतं शिशुकाच्छङ्कमानः। कुर्य्यां न चैवाकृतपूर्वमन्यैर्विधित्समानः किमु तत्र साधु॥ ४॥

वसुमानुवाच। तांस्त्वं लोकान् प्रतिपद्यस्व राजन्मया दत्तान्यदि नेष्टः क्रयस्ते। अहं न तान् वै प्रतिगन्ता नरेन्द्र सर्वे लोकास्तव ते वै भवन्तु॥ ५॥

शिविरुवाच। पृच्छामि त्वां शिविरौशीनरोऽहं ममापि लोका यदि सन्तीह तात। यद्यन्तरीक्षे यदि वा दिवि श्रिताः क्षेत्रज्ञं त्वां तस्य धर्मस्य मन्ये॥ ६॥

ययातिरुवाच। यत्त्वं वाचा हृदयेनापि साधून् परीप्समानान्नावमंस्था नरेन्द्र। तेनानन्ता दिवि लोकाः श्रितास्ते विद्युद्रूपाः स्वनवन्तो महान्तः॥ ७॥

शिविरुवाच। तांस्त्वं लोकान् प्रतिपद्यस्व राजन्मया दत्तान्यदि नेष्टः क्रयस्ते। न चाहं तान् प्रतिपत्स्ये ह दत्वा यत्र गत्वा नानुशोचन्ति धीराः॥ ८॥

ययातिरुवाच। तथा तमिन्द्रप्रतिमप्रभावस्ते चाप्यनन्ता नरदेव

लोकाः । तथाद्य लोके न रमेऽन्यदत्ते तस्माच्छिवे नाभिनन्दामि देयम् ॥ ९ ॥

अष्टक उवाच । न चेदेकैकशो राजंल्लोकान्नः प्रतिनन्दसि । सर्वं प्रदाय भवते गन्तारो नरकं वयम् ॥ १० ॥

ययातिरुवाच । यदर्होऽहं तद्यतध्वं सन्तः सत्याभिनन्दिनः । अहं तन्नाभिजानामि यत् कृतं न मया पुरा ॥ ११ ॥

अष्टक उवाच । कस्यैते प्रतिदृश्यन्ते रथाः पञ्च हिरण्मयाः । यानारुह्य नरा लोकानभिवाञ्छन्ति शाश्वतान् ॥ १२ ॥

ययातिरुवाच । युष्मानेते वहिष्यन्ति रथाः पञ्च हिरण्मयाः । उच्चैः सन्तः प्रकाशन्ते ज्वलन्तोऽग्निशिखा इव ॥ १३ ॥

अष्टक उवाच आतिष्ठस्व रथान्राजन् विक्रमस्व विहायसम् । वयमप्यनुयास्यामो यदा कालो भविष्यति ॥ १४ ॥

ययातिरुवाच । सर्वैरिदानीं गन्तव्यं सह स्वर्गजितो वयम् । एष नो विरजाः पन्था दृश्यते देवसद्मनः ॥ १५ ॥

वैशम्पायन उवाच । तेऽधिरुह्य रथान् सर्वे प्रयाता नृपसत्तमाः । आक्रामन्तो दिवम्भाभिर्धर्मेणावृत्य रोदसी ॥ १६ ॥

अष्टक उवाच । अहं मन्ये पूर्वमेकोऽस्मि गन्ता सखा चेन्द्रः सर्वथा मे महात्मा । कस्मादेवं शिविरौशीनरोऽयमेकोऽत्यगात् सर्ववेगेन वाहान् ॥ १७ ॥

ययातिरुवाच । अददद्देवयानाय यावद्वित्तमविन्दत । उशीनरस्य पुत्रोऽयं तस्माच्छ्रेष्ठो हि वः शिविः ॥ १८ ॥ दानं तपः सत्यमथापि धर्मो ह्रीः श्रीः क्षमा सौम्यमथो विधित्सा । राजन्नेतान्यप्रमेयाणि राज्ञः शिवेः स्थितान्यप्रतिमस्य बुद्ध्या । एवंवृत्तो ह्रीनिषेवश्च यस्मात्तस्माच्छिविरत्यगाद्वै रथेन ॥ १९ ॥

वैशम्पायन उवाच । अथाष्टकः पुनरेवान्वपृच्छन्मातामहं कौतुकेनेन्द्रकल्पम् । पृच्छामि त्वां नृपते ब्रूहि सत्यं कुतश्च

कश्चासि सुतश्च कस्य ॥ २० ॥ कृतन्त्वया यद्धि न तस्य कर्त्ता लोके त्वदन्यः क्षत्रियो ब्राह्मणो वा ॥ २१ ॥

ययातिरुवाच । ययातिरस्मि नहुषस्य पुत्रः पुरोः पिता सार्वभौमस्त्विहासम् । गुह्यं चार्थं मामकेभ्यो ब्रवीमि माता-महोऽहं भवतां प्रकाशम् ॥ २१ ॥ सर्वामिमां पृथिवीं निर्ज्जि-गाय प्रादामहं छादनं ब्राह्मणेभ्यः । मेध्यानश्वानेकशतान् सुरूपांस्तदा देवाः पुण्यभाजो भवन्ति ॥ २२ ॥ अदामहं पृथिवीं ब्राह्मणेभ्य पूर्णामिमामखिलां वाहनेन । गोभिः सुवर्णेन धनैश्च मुख्यैस्तदाददं गाः शतमर्वुदानि ॥ २३ ॥ सत्येन मे द्यौश्च वसु-न्धरा च तथैवाग्निर्ज्ज्वलते मानुषेषु । न मे वृथा व्याहृतमेव वाक्यं सत्यं हि सन्तः प्रतिपूजयन्ति ॥ २४ ॥ यदष्टक प्रब्रवीमीह सत्यं प्रतर्द्दनं चौषदश्विन्तथैव । सर्वे च लोका मुनयश्च देवाः सत्येन पूज्या इति मे मनोगतम् ॥ २५ ॥ यो नः स्वर्गजितः सर्वान् यथावृत्तं निवेदयेत् । अनसूयुर्द्विजाग्रेभ्यः स लभेन्नः सलोकताम् ॥ २६ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवं राजा स महात्मा ह्यतीव स्वैर्दौ-हित्रैस्तारितो मित्रसाहः । त्यक्त्वा महीं परमोदारकर्मा स्वर्गं गतः कर्मभिर्व्याप्य पृथ्वीम् ॥ २७ ॥

इत्यादिपर्वणि सम्भवपर्वण्युत्तरययात्युपाख्यानं समाप्तमिति त्रिनवतोऽध्यायः ॥ ९३ ॥

जनमेजय उवाच । भगवञ्छ्रोतुमिच्छामि पूरोर्वंशकरा-न्नृपान् । यद्वीर्य्यान् यादृशांश्चापि यावतो यत्पराक्रमान् ॥ १ ॥ न ह्यस्मिन् शीलहीनो वा निर्वीर्य्यो वा नराधिपः । प्रजाविर-हितो वापि भूतपूर्वः कथञ्चन ॥ २ ॥ तेषां प्रथितवृत्तानां

राज्ञां विज्ञानशालिनाम्। चरितं श्रोतुमिच्छामि विस्तरेण तपोधन ॥ ३ ॥

वैशम्पायन उवाच। हन्त ते कथयिष्यामि यन्मां त्वं परिपृच्छसि। पूरोर्वंशधरान् वीरान् शक्रप्रतिमतेजसः। भूरिद्रविणविक्रान्तान् सर्व्वलक्षणपूजितान् ॥ ४ ॥ प्रवीरेश्वररौद्राश्वास्त्रयः पुत्रा महारथाः। पूरोः पौष्ट्यामजायन्त प्रवीरो वंशकृत्ततः ॥ ५ ॥ मनस्युरभवत्तस्माच्छूरसेनीसुतः प्रभुः। पृथिव्याश्चतुरन्ताया गोप्ता राजीवलोचनः ॥ ६ ॥ शक्तः संहननो वाग्मी सौवीरीतनयास्त्रयः। मनस्योरभवन् पुत्राः शूराः सर्व्वे महारथाः ॥ ७ ॥ अन्वग्भानुप्रभृतयो मिश्रकेश्यां मनस्विनः। रौद्राश्वस्य महेष्वासा दशाप्सरसि सूनवः ॥ ८ ॥ यज्वानो जज्ञिरे शूराः प्रजावन्तो बहुश्रुताः। सर्व्वे सर्व्वास्त्रविद्वांसः सर्व्वे धर्म्मपरायणाः ॥ ९ ॥ ऋचेयुरथ कक्षेयुः कृकणेयुश्च वीर्य्यवान्। स्थण्डिलेयुर्वनेयुश्च जलेयुश्च महायशाः ॥ १० ॥ तेजेयुर्बलवान् धीमान् सत्येयुश्चेन्द्रविक्रमः। धर्म्मेयुः सन्नतेयुश्च दशमो देवविक्रमः ॥ ११ ॥ अनाधृष्टिरभूत्तेषां विद्वान् भुवि तथैकराट्। ऋचेयुरथ विक्रान्तो देवानामिव वासवः ॥ १२ ॥ अनाधृष्टिसुतस्त्वासीद्राजसूयाश्वमेधकृत्। मतिनार इति ख्यातो राजा परमधार्म्मिकः ॥ १३ ॥ मतिनारसुता राजंश्चत्वारोऽमितविक्रमाः। तंसुर्म्महानतिरथो द्रुह्युश्चाप्रतिमद्युतिः ॥ १४ ॥ तेषां तंसुर्म्महावीर्य्यः पौरवं वंशमुद्वहन्। आजहार यशो दीप्तं जिगाय च वसुन्धराम् ॥ १५ ॥ ईलिनन्तु सुतं तंसुर्ज्जनयामास वीर्य्यवान्। सोऽपि कृत्स्नामिमां भूमिं विजिग्ये जयतां वरः ॥ १६ ॥ रथन्तर्य्यां सुतान् पञ्च पञ्चभूतोपमांस्ततः। ईलिनो जनयामास दुष्मन्तप्रभृतीन्नृपान् ॥ १७ ॥ दुष्मन्तं शूरभीमौ च प्रवसुं वसुमेव च। तेषां ज्येष्ठोऽभवद्राजा दुष्मन्तो जनमेजय ॥ १८ ॥

दुष्मन्ताद्भरतो जज्ञे विद्वान् शाकुन्तलो नृपः। तस्माद्भारत-
वंशस्य विप्रतस्थे महद्यशः॥ १९॥ भरतस्तिसृषु स्त्रीषु नव पुत्रा-
नजीजनत्। नाभ्य नन्दत तान् राजा नानुरूपा ममेत्युत॥२०॥
ततस्तान्मातरः क्रुद्धाः पुत्रान्निन्युर्यमक्षयम्। ततस्तस्य नरे-
न्द्रस्य वितथं पुत्रजन्म तत्॥ २१॥ ततो महद्भिः क्रतुभिरीजानो
भरतस्तदा। लेभे पुत्रं भरद्वाजाद्भुमन्युं नाम भारत॥ २२॥
ततः पुत्रिणमात्मानं ज्ञात्वा पौरवनन्दनः। भुमन्युं भरतश्रेष्ठ
यौवराज्येऽभ्यषिचयत्॥ २३॥ ततो दिविरथो नाम भुमन्यो-
रभवत् सुतः। सुहोत्रश्च सुहोता च सुहविः सुयजुस्तथा॥ २४॥
पुष्करिण्यामृचीकश्च भुमन्योरभवन् सुताः। तेषां ज्येष्ठः सुहो-
त्रस्तु राज्यमाप महीक्षिताम्॥ २५॥ राजसूयाश्वमेधाद्यैः
सोऽयजद्बहुभिर्मखैः। सुहोत्रः पृथिवीं कृत्स्नां बुभुजे सागरा-
म्बराम्॥ २६॥ पूर्णां हस्तिगजाश्वैश्च बहुरत्नसमाकुलाम्।
ममज्जेव मही तस्य भूरिभारावपीड़िता॥ २७॥ हस्त्यश्वरथ-
सम्पूर्णा मनुष्यकलिला भृशम्। सुहोत्रे राजनि तदा धर्मतः
शासति प्रजाः॥ २८॥ चैत्ययूपाङ्किता चासीद्भूमिः शतसहस्रशः।
प्रवृद्धजनशस्या च सर्वदैव व्यरोचत॥ २९॥ ऐक्ष्वाकी जनया-
मास सुहोत्रात् पृथिवीपते। अजमीढं सुमीढ़ञ्च पुरुमीढञ्च
भारत॥ ३०॥ अजमीढो वरस्तेषां तस्मिन् वंशः प्रतिष्ठितः।
षट् पुत्रान् सोऽप्यजनयत् तिसृषु स्त्रीषु भारत॥ ३१॥ ऋक्षं
धूमिन्यथो नीली दुष्मन्तपरमेष्ठिनौ। केशिन्यजनयज्जह्नुं सुतौ
च जलरूपिणौ॥ ३२॥ तथेमे सर्वपाञ्चाला दुष्मन्तपरमेष्ठिनोः।
अन्वयाः कुशिका राजञ्जह्नोरमिततेजसः॥ ३३॥ जलरूपि-
णयोर्ज्य ष्ठमृक्षमाहुर्ज्जनाधिपम्। ऋक्षात् सम्वरणो जज्ञे राज-
वंशकरः सुतः॥ ३४॥ आर्क्षे सम्वरणे राजन् प्रशासति वसु-
न्धराम्। संक्षयः सुमहानासीत् प्रजानामिति नः श्रुतम्॥ ३५॥

अपीड्यत ततो राष्ट्रं क्षयैर्न्नानाविधैस्तदा । क्षुन्मृत्युभ्यामना-वृष्ट्या व्याधिभिश्च समाहतम् ॥ ३६ ॥ अभ्यघ्नन् भारतांश्चैव सपत्नानां बलानि च । चालयन् वसुधाञ्चेमां बलेन चतुरङ्गिणा ॥ ३७ ॥ अभ्ययात्तञ्च पाञ्चाल्यो विजित्य तरसा महीम् । अक्षौहिणीभिर्द्दशभिः स एनं समरेऽजयत् ॥ ३८ ॥ ततः सदारः सामात्यः सपुत्रः ससुहृज्जनः । राजा सम्वरणस्तस्मात् पलायत महाभयात् ॥ ३९ ॥ सिन्धोर्न्नदस्य महतो निकुञ्जे न्यवसत्तदा । नदीविषयपर्य्यन्ते पर्व्वतस्य समीपतः ॥ ४० ॥ तत्रावसन् बहून् कालान् भारता दुर्गमाश्रिताः । तेषां निवसतां तत्र सहस्रं परिवत्सरान् ॥ ४१ ॥ अथाभ्यगच्छद्भरतान् वशिष्ठो भगवानृषिः । तमागतं प्रयत्नेन प्रत्युद्गम्याभिवाद्य च ॥ ४२ ॥ अर्घ्यमभ्याहरंस्तस्मै ते सर्व्वे भारतास्तदा । निवेद्य सर्व्वमृषये सत्कारेण सुवर्च्चसे ॥ ४३ ॥ तमासने चोपविष्टं राजा वव्रे स्वयं तदा । पुरोहितो भवान्नोऽस्तु राज्याय प्रयतेमहि ॥ ४४ ॥ ओमित्येवं वशिष्ठोऽपि भारतान् प्रत्यपद्यत । अथाभ्यषिञ्चत्साम्राज्ये सर्व्वक्षत्रस्य पौरवम् ॥ ४५ ॥ विषाणभूतं सर्व्वस्यां पृथिव्यामिति नः श्रुतम् । भरताध्युषितं पूर्व्वं सोऽध्यतिष्ठत् पुरोत्तमम् ॥ ४६ ॥ पुनर्ब्बलिभृतश्चैव चक्रे सर्व्वमहीक्षितः । ततः स पृथिवीं प्राप्य पुनरीजे महाबलः ॥ ४७ ॥ आजमीढ़ो महायज्ञै र्ब्बहुभिर्भूरिदक्षिणैः । ततः सम्वरणात्सौरी तपती सुषुवे कुरुम् ॥ ४८ ॥ राजत्वे तं प्रजाः सर्व्वा धर्म्मज्ञ इति वव्रिरे । तस्य नाम्नाभिविख्यातं पृथिव्यां कुरुजाङ्गलम् ॥ ४९ ॥ कुरुक्षेत्रं स तपसा पुण्यं चक्रे महातपाः । अविक्षितमभिष्यन्तं तथा चैत्ररथं मुनिम् ॥ ५० ॥ जनमेजयञ्च विख्यातं पुत्रांश्चास्यानुशुश्रुमः । पञ्चैतान् वाहिनी पुत्रान् व्यजायत मनस्विनी ॥ ५१ ॥ अविक्षितः परिक्षित्तु शबलाश्वश्च वीर्य्यवान् । आदिराजो विराजश्च शाल्मलिश्च

महाबलः । उच्चैःश्रवा भङ्गकारी जितारिश्चाष्टमः स्मृतः ॥ ५२ ॥ एतेषामन्ववाये तु मुख्यास्ते कर्मजैर्गुणैः । जनमेजयादयः सप्त तथैवान्ये महारथाः ॥ ५३ ॥ परीक्षितोऽभवन् पुत्राः सर्वे धर्मार्थकोविदाः । कक्षसेनोग्रसेनौ तु चित्रसेनश्च वीर्य्यवान् ॥ ५४ ॥ इन्द्रसेनः सुषेणश्च भीमसेनश्च नामतः । जनमेजयस्य तनया भुवि ख्याता महाबलाः ॥ ५५ ॥ धृतराष्ट्रः प्रथमजः पाण्डुर्वाह्लीक एव च । निषधश्च महातेजास्तथा जाम्बूनदो बली ॥ ५६ ॥ कुण्डोदरः पदातिश्च वसातिश्चाष्टमः स्मृतः । सर्वे धर्मार्थकुशलाः सर्वभूतहिते रताः ॥ ५७ ॥ धृतराष्ट्रोऽथ राजासीत्तस्य पुत्रोऽथ कुण्डिकः । हस्ती वितर्कः क्राथश्च कुण्डिनश्चापि पञ्चमः ॥ ५८ ॥ हविःश्रवास्तथेन्द्राभः भुमन्युश्चापराजितः । धार्त्तराष्ट्रसुतानाञ्चस्त्रीनेतान् प्रथितान् भुवि ॥ ५९ ॥ प्रतीपं धर्मनेत्रञ्च सुनेत्रं चापि भारत । प्रतीपः प्रथितस्तेषां बभूवाप्रतिमो भुवि ॥ ६० ॥ प्रतीपस्य त्रयः पुत्रा जज्ञिरे भरतर्षभ । देवापिः शान्तनुश्चैव वाह्लीकश्च महारथः ॥ ६१ ॥ देवापिश्च प्रवव्राज तेषां धर्महितेप्सया । शान्तनुश्च महीं लेभे वाह्लीकश्च महारथः ॥ ६२ ॥ भरतस्यान्वये जाताः सत्त्ववन्तो नराधिपाः । देवर्षिकल्पा नृपते बहवो राजसत्तमाः ॥ ६३ ॥ एवंविधाश्चाप्यपरे देवकल्पा महारथाः । जाता मनोरन्ववाये ऐलवंशविवर्द्धनाः ॥ ६४ ॥

इत्यादिपर्वणि सम्भवपर्वणि पूरुवंशानुकीर्त्तने
चतुर्नवतोऽध्यायः ॥ ९४ ॥

जनमेजय उवाच। श्रुतस्त्वत्तो मया ब्रह्मन् पूर्व्वेषां सम्भवो महान्। उदाराश्चापि वंशेऽस्मिन्राजानो मे परिश्रुताः॥ १॥ किन्तु लघ्वर्थसंयुक्तं प्रियाख्यानं न मामति। प्रीणात्यतो भवान् भूयो विस्तरेण ब्रवीतु मे॥ २॥ एतामेव कथां दिव्यामाप्रजापतितो मनोः। तेषामाजननं पुण्यं कस्य न प्रीतिमावहेत् ॥ ३॥ सद्धर्मगुणमाहात्म्यैरभिवर्द्धितमुत्तमम्। विष्टभ्य लोकांस्त्रीनेषां यशः स्फीतमवस्थितम्॥ ४॥ गुणप्रभाववीर्य्यौजःसत्त्वोत्साहवतामहम्। न तृप्यामि कथां शृण्वन्नमृतास्वादसम्मिताम्॥ ५॥

वैशम्पायन उवाच। शृणु राजन् पुरा सम्यङ्मया द्वैपायनाच्छ्रुतम्। प्रोच्यमानं मया कृत्स्नं स्ववंशजननं शुभम्॥६॥ दक्षाददितिरदितेर्विवस्वान् विवस्वतो मनुर्मनोरिला इलायाः पुरूरवाः। पुरूरवस आयुरायुषो नहुषो नहुषाद्ययातिर्ययातेर्द्वे भार्य्ये बभूवतुः॥ ७॥ उशनसो दुहिता देवयानी वृषपर्वणश्च दुहिता शर्मिष्ठा नाम। अत्रानुवंशश्लोको भवति॥ ८॥ यदुञ्च तुर्वसुञ्चैव देवयानी व्यजायत। द्रुह्युं चानुञ्च पूरुञ्च शर्मिष्ठा वार्षपर्वणी। तत्र यदोर्यादवाः पूरोः पौरवाः॥ ९॥ पूरोस्तु भार्य्या कौशल्या नाम तस्यामस्य यज्ञे जनमेजयो नाम। यस्त्रीनश्वमेधानाजहार विश्वजिता चेष्ट्वा वनं विवेश॥ १०॥ जनमेजयः खल्वनन्तां नामोपयेमे माधवीं तस्यामस्य जज्ञे प्राचिन्वान्। यः प्राचीं दिशं जिगाय यावत् सूर्य्योदयात् ततस्तस्य प्राचिन्वत्त्वम्॥ ११॥ प्राचिन्वान् खल्वश्मकीमुपयेमे यादवीं तस्यामस्य जज्ञे संयातिः॥ १२॥ संयातिः खलु दृषद्वतो दुहितरं वराङ्गीं नामोपयेमे तस्यामस्य जज्ञे अहंयातिः ॥ १३॥ अहंयातिः खलु कृतवीर्य्यदुहितरमुपयेमे भानुमतीं नाम तस्यामस्य जज्ञे सार्व्वभौमः॥ १४॥ सार्व्वभौमः खलु

जित्वा जहार कैकेयीं सुनन्दां नाम तामुपयेमे तस्यामस्य जज्ञे जयत्सेनो नाम ॥ १५ ॥ जयत्सेनः खलु वैदर्भीमुपयेमे सुश्रवां नाम तस्यामस्य जज्ञे अवाचीनः ॥ १६ ॥ अवाचीनोऽपि वैदर्भीमपरामेवोपयेमे मर्य्यादां नाम तस्यामस्य जज्ञे अरिहः ॥ १७ ॥ अरिहः खल्वाङ्गीमुपयेमे तस्यामस्य यज्ञे महाभौमः ॥ १८ ॥ महाभौमः खलु प्रासेनजितीमुपयेमे सुयज्ञां नाम तस्यामस्य जज्ञे अयुतनायी यः पुरुषमेधानामयुतमानयत् तेनास्यायुतनायित्वम् ॥ १९ ॥ अयुतनायी खलु पृथुश्रवसो दुहितरमुपयेमे कामां नाम तस्यामस्य जज्ञे अक्रोधनः ॥ २० ॥ स खलु कालिङ्गीं करम्भां नामोपयेमे तस्यामस्य जज्ञे देवातिथिः ॥ २१ ॥ देवातिथिः खलु वैदेहीमुपयेमे मर्य्यादां नाम तस्यामस्य जज्ञेऽरिहो नाम ॥ २२ ॥ अरिहः खल्वाङ्गेयीमुपयेमे सुदेवां नाम तस्यां पुत्रमजीजनदृक्षम् ॥ २३ ॥ ऋक्षः खलु तक्षकदुहितरमुपयेमे ज्वालां नाम तस्यां पुत्रं मतिनारं नामोत्पादयामास ॥ २४ ॥ मतिनारः खलु सरस्वत्यां गुणसमन्वितं द्वादशवार्षिकं सत्रमाहरत्। समाप्ते च सत्रे सरस्वत्यभिगम्य तं भर्त्तारं वरयामास। स तस्यां पुत्रमजीजनत्तंसुं नाम ॥२५॥ अत्रानुवंशश्लोको भवति। तंसुं सरस्वती पुत्रं मतिनारादजीजनत्। ईलिनं जनयामास कालिङ्ग्यां तंसुरात्मजम् ॥ २६ ॥ ईलिनस्तु रथन्तर्य्यां दुष्मन्ताद्यान् पञ्च पुत्रानजीजनत् ॥ २७ ॥ दुष्मन्तः खलु विश्वामित्रदुहितरं शकुन्तलां नामोपयेमे यस्यामस्य यज्ञे भरतः ॥ २८ ॥ अत्रानुवंशश्लोकौ भवतः। भस्त्रा माता पितुः पुत्रो येन जातः स एव सः। भरस्व पुत्रं दुष्मन्त मावमंस्थाः शकुन्तलाम् ॥ २९ ॥ रेतोधाः पुत्र उन्नयति नरदेव यमक्षयात्। त्वञ्चास्य धाता गर्भस्य सत्यमाह शकुन्तला ॥ ३० ॥ ततोऽस्य भरतत्वं। भरतः खलु काशेयीमुपयेमे सार्वसेनीं सुनन्दां नाम तस्यामस्य जज्ञे

भुमन्युः ॥ ३१ ॥ भुमन्युः खलु दाशार्हीमुपयेमे विजयां नाम तस्यामस्य जज्ञे सुहोत्रः ॥ ३२ ॥ सुहोत्रः खल्विक्ष्वाकुकन्यामुपयेमे सुवर्णां नाम तस्यामस्य जज्ञे हस्ती य इदं हास्तिनपुरं स्थापयामास एतदस्य हास्तिनपुरत्वम् ॥ ३३ ॥ हस्ती खलु त्रैगर्त्तीमुपयेमे यशोधरां नाम तस्यामस्य यज्ञे विकुण्ठनो नाम ॥ ३४ ॥ विकुण्ठनः खलु दाशार्हीमुपयेमे सुदेवां नाम तस्यामस्य जज्ञे आजमीढो नाम ॥३५॥ आजमीढस्य चतुर्विंशं पुत्रशतं बभूव कैकेय्यां गान्धार्य्यां विशालायामृक्षायां चेति । पृथक् पृथग्वंशधरा नृपतयः तत्र वंशकरः संवरणः ॥ ३६ ॥ सम्वरणः खलु वैवस्वतीं तपतीं नामोपयेमे तस्यामस्य जज्ञे कुरुः ॥ ३७ ॥ कुरुः खलु दाशार्हीमुपयेमे शुभाङ्गीं नाम तस्यामस्य जज्ञे विदूरथः ॥ ३८ ॥ विदूरथस्तु माधवीमुपयेमे संप्रियां नाम तस्यामस्य यज्ञे अनश्वा नाम ॥ ३९ ॥ अनश्वा खलु मागधीमुपयेमे अमृतां नाम तस्यामस्य यज्ञे परीक्षित् ॥४०॥ परीक्षित् खलु वाहुदामुपयेमे सुयशां नाम तस्यामस्य जज्ञे भीमसेनः ॥ ४१ ॥ भीमसेनः खलु कैकेयीमुपयेमे कुमारीं नाम तस्यामस्य जज्ञे प्रतिश्रवा नाम ॥ ४२ ॥ प्रतिश्रवसः प्रतीपः । प्रतीपः खलु शैव्यामुपयेमे सुनन्दां नाम तस्यां पुत्रानुत्पादयामास देवापिं शान्तनुं वाह्लीकं चेति ॥ ४३ ॥ देवापिः खलु बाल एवारण्यं विवेश शान्तनुस्तु महीपालो बभूव ॥ ४४ ॥ अत्रानुवंशश्लोको भवति । यं यं कराभ्यां स्पृशति जीर्णं स सुखमश्नुते । पुनर्युवा च भवति तस्मात्तं शान्तनुं विदुः इति तदस्य शान्तनुत्वम् ॥ ४५ ॥ शान्तनुः खलु गङ्गां भागीरथीमुपयेमे तस्यामस्य जज्ञे देवव्रतो नाम यमाहुर्भीष्ममिति ॥ ४६ ॥ भीष्मः खलु पितुः प्रियचिकीर्षया सत्यवतीं मातरमुदवाहयत् यामाहुर्गन्धकालीमिति ॥ ४७ ॥ तस्यां पूर्वं कानीनो गर्भः पराशराद्वैपायनो-

ऽभवत्। तस्यामेव शान्तनोरन्यौ द्वौ पुत्रौ बभूवतुः ॥ ४८ ॥ विचित्रवीर्य्यश्चित्राङ्गदश्च तयोरप्राप्तयौवन एव चित्राङ्गदो गन्धर्वेण हतः विचित्रवीर्य्यस्तु राजासीत् ॥ ४९ ॥ विचित्रवीर्य्यः खलु कौशल्यात्मजेऽम्बिकाम्बालिके काशिराजदुहितरावुपयेमे ॥ ५० ॥ विचित्रवीर्य्यस्त्वनपत्य एव विदेहत्वं प्राप्तः ततः सत्यवत्यचिन्तयन्मा दौष्मन्तो वंश उच्छेदं व्रजेदिति ॥ ५१ ॥ सा द्वैपायनमृषिं मनसा चिन्तयामास। स तस्याः पुरतः स्थितः किङ्करवाणीति ॥ ५२ ॥ सा तमुवाच भ्राता तवानपत्य एव स्वर्यातो विचित्रवीर्य्यः साध्वपत्यं तस्योत्पादयेति ॥ ५३ ॥ स तथेत्युक्त्वा त्रीन् पुत्रानुत्पादयामास। धृतराष्ट्रं पाण्डुं विदुरञ्चेति ॥ ५४ ॥ तत्र धृतराष्ट्रस्य राज्ञः पुत्रशतं बभूव गान्धार्य्यां वरदानाद्द्वैपायनस्य ॥ ५५ ॥ तेषां धृतराष्ट्रस्य पुत्राणां चत्वारः प्रधाना बभूवुः। दुर्य्योधनो दुःशासनो विकर्णश्चित्रसेनश्चेति ॥ ५६ ॥ पाण्डोस्तु द्वे भार्य्ये बभूवतुः कुन्ती पृथा नाम माद्री चेत्युभे स्त्रीरत्ने ॥ ५७ ॥ अथ पाण्डुर्मृगयां चरन्मैथुनगतमृषिमपश्यन्मृग्यां वर्त्तमानं तथैवाद्भुतमनासादितकामरसमतृप्तञ्च बाणेनाजघान ॥ ५८ ॥ स बाणविद्ध उवाच पाण्डुं चरताधर्ममिमं येन त्वयाभिज्ञेन कामरसस्याहमनवाप्तकामरसो निहतस्तस्मात्त्वमप्येतामवस्थामासाद्यानवाप्तकामरसः पञ्चत्वमाप्स्यसि क्षिप्रमेवेति स विवर्णरूपस्तथा पाण्डुः शापं परिहरमाणो नोपसर्पत भार्य्ये वाक्यंचोव च ॥ ५९ ॥ स्वचापल्यादिदं प्राप्तवानहं शृणोमि च नानपत्यस्य लोकाः सन्तीति सा त्वं मदर्थे पुत्रानुत्पादयेति कुन्तीमुवाच सा तथोक्ता पुत्रानुत्पादयामास धर्माद्युधिष्ठिरं मारुताद्भीमसेनं शक्रादर्ज्जुनमिति ॥ ६० ॥ तां संहृष्टः पाण्डुरुवाच इयं ते सपत्न्यनपत्या साध्वस्या अपत्यमुत्पाद्यतामिति ॥ ६१ ॥ एवमस्त्विति कुन्ती तां विद्यां माद्र्याः प्रायच्छत। माद्र्यामश्विभ्यां

नकुलसहदेवावुत्पादितौ ॥ ६२ ॥ माद्रीं खल्वलङ्कृतां दृष्ट्वा पाण्डुर्भावं चक्रे स तां स्पृष्ट्वैव विदेयत्वं प्राप्तः ॥ ६३ ॥ तत्रैनं चिताग्निस्थं माद्री समन्वारुरोह उवाच कुन्तीं यमयोरप्रमत्तया त्वया भवितव्यमिति ॥ ६४ ॥ ततस्ते पाण्डवाः कुन्त्या सहिता हस्तिनपुरमानीय तापसैर्भीष्मस्य विदुरस्य च निवेदिताः । सर्व-वर्णानाञ्च निवेद्यान्तर्हितास्तापसा बभूवुः प्रेक्षमाणानामेव तेषाम् ॥ ६५ ॥ तच्च वाक्यमुपश्रुत्य भगवतामन्तरीक्षात् पुष्पवृष्टिः पपात देवदुन्दुभयश्च प्रणेदुः ॥ ६६ ॥ प्रतिगृहीताश्च पाण्डवाः पितुर्निधनमावेदयंस्तस्यौर्द्ध्वदेहिकं न्यायतश्च कृतवन्तस्तांस्तत्र निवसतः पाण्डवान् वाल्यात् प्रभृति दुर्य्योधनो नामर्षयत ॥ ६७ ॥ पापाचारो राक्षसीं बुद्धिमाश्रितोऽनेकैरुपायैरुद्धर्त्तुञ्च व्यवसितो भाविलाचार्थस्य न शकितास्ते समुद्धर्त्तुम् ॥ ६८ ॥ ततश्च धृतराष्ट्रेण व्याजेन वारणावतमनुप्रेषिता गमनमरोचयत् ॥ ६८ ॥ तत्रापि जतुगृहे दग्धुं समारब्धा न शकिता विदुरमन्त्रि-तेनेति ॥ ७० ॥ तस्माच्च हिड़िम्बमन्तरा हत्वा एकचक्रां गताः ॥ ७१ ॥ तस्यामप्येकचक्रायां वकं नाम राक्षसं हत्वा पाञ्चाल-नगरमधिगताः ॥ ७२ ॥ तत्र द्रौपदीं भार्य्यामविन्दन् स्वविषयं चाभिजग्मुः ॥ ७३ ॥ कुशलिनः पुत्रांश्चोत्पादयामासुः प्रति-विन्ध्यं युधिष्ठिरः सुतसोमं वृकोदरः । श्रुतकीर्त्तिमर्ज्जुनः शतानीकं नकुलः श्रुतकर्म्माणं सहदेव इति ॥ ७४ ॥ युधि-ष्ठिरस्तु गोवासनस्य शैव्यस्य देविकां नाम कन्यां स्वयम्वरां लेभे तस्यां पुत्रं जनयामास यौधेयं नाम ॥ ७५ ॥ भीम-सेनोऽपि काश्यां वलन्धरां नामोपयेमे वीर्य्यशुल्कां तस्यां पुत्रं सर्व्वगं नामोत्पादयामास ॥ ७६ ॥ अर्ज्जुनः खलु द्वारवतीं गत्वा भगिनीं वासुदेवस्य सुभद्रां भद्रभाषिणीं भार्य्यामुदा-वहत् । स्वविषयं चाभ्याजगाम कुशली तस्यां पुत्रमभिमन्युं

अतीवगुणसम्पन्नं दयितं वासुदेवस्याजनयत् ॥ ७७ ॥ नकुलस्तु चैद्यां करेणुमतीं नाम भार्य्यामुदावहत्तस्यां पुत्रं निरमित्रं नामाजनयत् ॥ ७८ ॥ सहदेवोऽपि माद्रीमेव स्वयम्वरे विजयां नामोपयेमे मद्रराजस्य द्युतिमतो दुहितरं तस्यां पुत्रमजनयत् सुहोत्रं नाम ॥ ७९ ॥ भीमसेनस्तु पूर्वमेव हिड़िम्बायां राक्षसं घटोत्कचं पुत्रमुत्पादयामास ॥ ८० ॥ इत्येते एकादश पाण्डवानां पुत्रास्तेषां वंशकरोऽभिमन्युः ॥ ८१ ॥ स विराटस्य दुहितरमुपयेमे उत्तरां नाम। तस्यामस्य परासुर्गर्भोऽभवत्तमुत्सङ्गेन प्रतिजग्राह पृथा नियोगात्। पुरुषोत्तमस्य वासुदेवस्य षाण्मासिकं गर्भमहमेनं जीवयिष्यामीति ॥ ८२ ॥ स भगवता वासुदेवेनासञ्जातबलवीर्य्यपराक्रमोऽकालजातोऽस्त्राग्निना दग्धस्तेजसा स्वेन स जीवितः जीवयित्वा चैनमुवाच परिक्षीणे कुले जातो भवत्वयं परीक्षिन्नामेति ॥ ८३ ॥ परीक्षित् खलु माद्रवतीं नामोपयेमे त्वन्मातरं तस्यां भवान् जज्ञे जनमेजयः ॥ ८४ ॥ भवतो वपुष्टमायां द्वौ पुत्रौ जज्ञाते शतानीकः शङ्कुकर्णश्च शतानीकस्य वैदेह्यां पुत्र उत्पन्नोऽश्वमेधदत्त इति ॥ ८५ ॥ एष पूरोर्वंशः पाण्डवानाञ्च कीर्त्तितो धन्यः पुण्यः परमपवित्रः सततं श्रोतव्यो ब्राह्मणैर्नियमवद्भिरनन्तरं क्षत्रियैः स्वधर्मनिरतैः प्रजापालनतत्परैः। वैश्यैरपि च श्रोतव्योऽधिगम्यश्च। तथा शूद्रैरपि त्रिवर्णशुश्रुषुभिः श्रद्दधानैरिति ॥ ८६ ॥ इतिहासमिमं पुण्यमशेषतः श्रावयिष्यन्ति ये नराः। श्रोष्यन्ति वा नियतात्मानो विमत्सरा मैत्रा वेदपरास्तेऽपि स्वर्गजितः पुण्यलोका भवन्ति सततं देवब्राह्मणमनुष्याणां मान्याः सम्पूज्याश्च ॥ ८७ ॥ परं हीदं भारतं भगवता व्यासेन प्रोक्तं पावनं ये ब्राह्मणादयो वर्णाः श्रद्दधाना अमत्सरा मैत्रा वेदसम्पन्नाः श्रोष्यन्ति तेऽपि स्वर्गजितः सुकृतिनोऽशोच्याः कृताकृते भवन्ति ॥ ८८ ॥ भवतिचात्र श्लोकः। इदं हि

वेदैः समितं पवित्रमपि चोत्तमम् । धन्यं यशस्यमायुष्यं श्रोतव्यं नियतात्मभिः ॥ ८९ ॥

इत्यादिपर्व्वणि सम्भवपर्व्वणि पूरुवंशानुकीर्त्तने
पञ्चनवतोऽध्यायः ॥ ९५ ॥

वैशम्पायन उवाच । इक्ष्वाकुवंशप्रभवो राजासीत् पृथिवी-
पतिः । महाभिष इति ख्यातः सत्यवाक् सत्यविक्रमः ॥ १ ॥
सोऽश्वमेधसहस्रेण राजसूयशतेन च । तोषयामास देवेशं स्वर्गं
लेभे ततः प्रभुः ॥२॥ ततः कदाचिद्ब्रह्माणमुपासाञ्चक्रिरे सुराः ।
तत्र राजर्षयो ह्यासन् स च राजा महाभिषः ॥ ३ ॥ अथ गङ्गा
सरिच्छ्रेष्ठा समुपायात्पितामहम् । तस्या वासः समुद्भूतं मारुतेन
शशिप्रभम् ॥ ४ ॥ ततोऽभवन् सुरगणाः सहसावाङ्मुखास्तदा ।
महाभिषस्तु राजर्षिरशङ्को दृष्टवान्नदीम् ॥ ५ ॥ सोपध्यातो भग-
वता ब्रह्मणा तु महाभिषः । उक्तश्च जातो मर्त्येषु पुनर्लोका-
नवाप्स्यसि ॥ ६ ॥ स चिन्तयित्वा नृपतिर्नृपानन्यांस्तपोधनान् ।
प्रतीपं रोचयामास पितरं भूरितेजसम् ॥ ७ ॥ महाभिषन्तु तं
दृष्ट्वा नदी धैर्य्याच्युतं नृपम् । तमेव मनसा ध्यायन्त्युपावर्त्तत्
सरिद्वरा ॥ ८ ॥ सा तु विध्वस्तवपुषः कश्मलाभिहतान्नृप ।
ददर्श पथि गच्छन्ती वसून्देवान् दिवौकसः ॥ ९ ॥ तथारूपांश्च
तान् दृष्ट्वा पप्रच्छ सरितांवरा । किमिदं नष्टरूपाः स्थ कच्चित्
क्षेमं दिवौकसाम् ॥ १० ॥ तामूचुर्वसवो देवाः शप्ताः स्मो वै
महानदि । अल्पेऽपराधे संरम्भाद्वशिष्ठेन महात्मना ॥ ११ ॥
विमूढ़ा हि वयं सर्व्वे प्रच्छन्नमृषिसत्तमम् । सन्ध्यां वशिष्ठमासीनं
तमत्यभिसृताः पुरा । तेन कोपाद्वयं शप्ता योनौ सम्भवतेति ह
॥१२॥ न तच्छक्यं निवर्त्तयितुं यदुक्तं ब्रह्मवादिना । त्वमस्मान्मानुषी

भूत्वा सृज पुत्रान् वसून् भुवि ॥ १३ ॥ न मानुषीणां जठरं प्रविशेम वयं शुभे। इत्युक्ता तैश्च वसुभिस्तथेत्युक्त्वाब्रवीदिदम् ॥ १४ ॥

गङ्गोवाच। मर्त्त्येषु पुरुषश्रेष्ठः को वः कर्त्ता भविष्यति ॥१५॥

वसव ऊचुः। प्रतीपस्य सुतो राजा शान्तनुर्लोकविश्रुतः। भविता मानुषे लोके स नः कर्त्ता भविष्यति ॥ १६ ॥

गङ्गोवाच। ममाप्येवं मतं देवा यथा मां वदतानघाः। प्रियं तस्य करिष्यामि युष्माकञ्चैतदीप्सितम् ॥ १७ ॥

वसव ऊचुः। जातान् कुमारान् स्वानप्सु प्रक्षेप्तुं वै त्वमर्हसि। यथा न चिरकालं नो निष्कृतिः स्यात्त्रिलोकगे ॥ १८ ॥

गङ्गोवाच। एवमेतत् करिष्यामि पुत्रस्तस्य विधीयताम्। नास्य मोघः सङ्गमः स्यात् पुत्रहेतोर्मया सह ॥ १९ ॥

वसव ऊचुः। तुरीयार्द्धं प्रदास्यामो वीर्य्यस्यैकैकशो वयम्। तेन वीर्य्येण पुत्रस्ते भविता तस्य चेप्सितः ॥ २० ॥ न सम्पत्स्यति मर्त्त्येषु पुनस्तस्य तु सन्ततिः। तस्मादपुत्रः पुत्रस्ते भविष्यति स वीर्य्यवान् ॥ २१ ॥ एवं ते समयं कृत्वा गङ्गया वसवः सह। जग्मुः प्रहृष्टमनसो यथासङ्कल्पमञ्जसा ॥ २२ ॥

इत्यादिपर्वणि सम्भवपर्वणि महाभिषोपाख्याने षण्णवतोऽध्यायः ॥ ९६ ॥

वैशम्पायन उवाच। ततः प्रतीपो राजासीत् सर्वभूतहितः सदा। निषसाद समा बह्वीर्गङ्गाद्वारगतो जपन् ॥ १ ॥ तस्य रूपगुणोपेता गङ्गा स्त्रीरूपधारिणी। उत्तीर्य्य सलिलात्तस्माल्लोभनीयतमाकृतिः ॥ २ ॥ अधीयानस्य राजर्षेर्दिव्यरूपा मनस्विनी। दक्षिणं शालसङ्काशमूरुं भेजे शुभानना ॥ ३ ॥ प्रती-

यस्तु महीपालस्तामुवाच यशस्विनीम् । करोमि किं ते कल्याणि प्रियं यत्तेऽभिकाङ्क्षितम् ॥ ४ ॥

स्त्र्युवाच । त्वामहं कामये राजन् भजमानां भजस्व माम् । त्यागः कामवतीनां हि स्त्रीणां सद्भिर्विगर्हितः ॥ ५ ॥

प्रतीप उवाच । नाहं परस्त्रियं कामाद्गच्छेयं वरवर्णिनि । न चासवर्णां कल्याणि धर्म्ममेतद्धि मे व्रतम् ॥ ६ ॥

स्त्र्युवाच । नाश्रेयस्यस्मि नागम्या न वक्तव्या च कर्हिचित् । भजन्ती भज मां राजन् दिव्यां कन्यां वरस्त्रियम् ॥ ७ ॥

प्रतीप उवाच । मया निवृत्तमेतत्तु यन्मां चोदयसि प्रियम् । अन्यथा प्रतिपन्नं मां नाशयेद्धर्मविप्लवः ॥ ८ ॥ प्राप्य दक्षिणमूरुं मे त्वमाश्लिष्टा वराङ्गने । अपत्यानां स्नुषाणाञ्च भीरु विद्ध्येतदासनम् ॥ ९ ॥ सव्योरुः कामिनीभोग्यस्त्वया स च विवर्जितः । तस्मादहं नाचरिष्ये त्वयि कामं वराङ्गने ॥ १० ॥ स्नुषा मे भव सुश्रोणि पुत्रार्थं त्वां वृणोम्यहम् । स्नुषापक्षं हि वामोरु त्वमागम्य समाश्रिता ॥ ११ ॥

स्त्र्युवाच । एवमप्यस्तु धर्म्मज्ञ संयुज्येयं सुतेन ते । त्वद्भक्त्या तु भजिष्यामि प्रख्यातं भारतं कुलम् ॥ १२ ॥ पृथिव्यां पार्थिवा ये च तेषां यूयं परायणम् । गुणा न हि मया शक्या वक्तुं वर्षशतैरपि ॥ १३ ॥ कुलस्य ये वः प्रथितास्तत् साधुत्वमथोत्तमम् । स मयेनेह धर्म्मज्ञ आचरेयञ्च यद्विभो । तत् सर्व्वमेव पुत्रस्ते न समांसेत कर्हिचित् ॥ १४ ॥ एवं वसन्ती पुत्रे ते वर्द्धयिष्याम्यहं रतिम् । पुत्रैः पुण्यैः प्रियश्चैव स्वर्गं प्राप्स्यति ते सुतः ॥ १५ ॥

वैशम्पायन उवाच । तथेत्युक्त्वा तु सा राजंस्तत्रैवान्तरधीयत । पुत्रजन्म प्रतीक्षन् वै स राजा तदधारयत् ॥ १६ ॥ एतस्मिन्नेव काले तु प्रतीपः क्षत्रियर्षभः । तपस्तेपे सुतस्यार्थे स भार्य्यः कुरुनन्दनः ॥ १७ ॥ तयोः समभवत् पुत्रो वृद्धयोः स

महाभिषः। शान्तस्य जज्ञे सन्तानस्तस्मादासीत् स शान्तनुः ॥ १८ ॥
संस्मरंश्चाक्षयान् लोकान् विजितान् स्वेन कर्म्मणा। पुण्यकर्मकृदेवासीच्छान्तनुः कुरुसत्तमः ॥ १९ ॥ प्रतीप शान्तनुं पुत्रं यौवनस्थं ततोऽन्वशात्। पुरा स्त्री मां समभ्यागाच्छान्तनो भूतये तव ॥ २० ॥ त्वामाव्रजेद्यदि रहः सा पुत्र वरवर्णिनी। कामयानाभिरूपाढ्या दिव्यस्त्री पुत्रकाम्यया ॥ २१ ॥ सा त्वया नानुयोक्तव्या कासि कस्यासि चाङ्गने। यच्च कुर्य्यान्न तत्कर्म सा प्रष्टव्या त्वयानघ। सन्नियोगाद्भजन्तीं तां भजेथ इत्युवाच तम् ॥ २२ ॥

वैशम्पायन उवाच। एवं सन्दिश्य तनयं प्रतीपः शान्तनुं तदा। स्वे च राज्येऽभिषिच्यैनं वनं राजा विवेश ह ॥ २३ ॥ स राजा शान्तनुर्धीमान्देवराजसमद्युतिः। बभूव मृगयाशीलः सततं वनगोचरः ॥ २४ ॥ स मृगान्महिषांश्चैव विनिघ्नन् राजसत्तमः। गङ्गामनु चचारैकः सिद्धचारणसेविताम् ॥ २५ ॥ स कदाचिन्महाराज ददर्श परमां स्त्रियम्। जाज्वल्यमानां वपुषा साक्षाच्छ्रियमिवापराम् ॥ २६ ॥ सर्वानवद्यां सुदतीं दिव्याभरणभूषिताम्। सूक्ष्माम्बरधरामेकां पद्मोदरसमप्रभाम् ॥२७॥ तां दृष्ट्वा हृष्टरोमाभूद्विस्मितो रूपसम्पदा। पिबन्निव च नेत्राभ्यां नातृप्यत नराधिपः ॥ २८ ॥ सा च दृष्ट्वैव राजानं विचरन्तं महाद्युतिम्। स्नेहादागतसौहार्द्दा नातृप्यत विलासिनी ॥ २९ ॥ तामुवाच ततो राजा सान्त्वयन् श्लक्ष्णया गिरा। देवी वा दानवी वा त्वं गन्धर्वी चाथवाप्सराः ॥३०॥ यक्षी वा पन्नगी वापि मानुषी वा सुमध्यमे। याचे त्वां सुरगर्भाभे भार्य्या मे भव शोभने ॥ ३१ ॥

इत्यादिपर्वणि सम्भवपर्वणि शान्तनोपाख्याने
सप्तनवतोऽध्यायः ॥ ९७ ॥

वैशम्पायन उवाच। एतच्छ्रुत्वा वचो राज्ञः सस्मितं मृदु
वल्गु च। वसूनां समयं स्मृत्वाथाभ्यगच्छदनिन्दिता ॥ १ ॥
उवाच चैव राज्ञः सा ह्लादयन्ती मनो गिरा। भविष्यामि मही-
पाल महिषी ते वशानुगा ॥ २ ॥ यत्तु कुर्य्यामहं राजन् शुभं
वा यदि वाशुभम्। न तद्वारयितव्यास्मि न वक्तव्या तथाप्रियम्
॥ ३ ॥ एवं हि वर्त्तमानेऽहं त्वयि वत्स्यामि पार्थिव। वारिता
विप्रियं चोक्ता त्यज्येयं त्वामसंशयम् ॥ ४ ॥ तथेति राज्ञा सा
तूक्ता तदा भरतसत्तम। प्रहर्षमतुलं लेभे प्राप्य तं पार्थिवो-
त्तमम् ॥ ५ ॥ आसाद्य शान्तनुस्ताञ्च बुभुजे कामतो वशी। न
प्रष्टव्येति मन्वानो न स तां किञ्चिदूचिवान् ॥ ६ ॥ स तस्याः
शीलवृत्तेन रूपौदार्य्यगुणेन च। उपचारेण च रहस्तुतोष
जगतीपतिः ॥७॥ दिव्यरूपा हि सा देवी गङ्गा त्रिपथगामिनी।
मानुषं विग्रहं कृत्वा श्रीमन्तं वरवर्णिनी ॥ ८ ॥ भाग्योपनत-
कामस्य भार्य्या चोपनताभवत्। शान्तनोर्नृपसिंहस्य देवराज-
समद्युतेः ॥ ९ ॥ सम्भोगस्नेहचातुर्य्यैर्हावलास्यमनोहरैः।
राजानं रमयामास यथा रेमे तथैव सः ॥ १० ॥ स राजा
रतिसक्तत्वादुत्तमस्त्रीगुणैर्हृतः। सम्वत्सरानृतून्मासान् बुबुधे न
बहून् गतान् ॥ ११ ॥ रममाणस्तया सार्द्धं यथाकामं नरेश्वरः।
अष्टावजनयत् पुत्रांस्तस्याममरसन्निभान् ॥ १२ ॥ जातं जातञ्च
सा पुत्रं चिप्रत्यम्भसि भारत। प्रीणाम्यहं त्वामित्युक्त्वा गङ्गा
स्रोतस्यमज्जयत् ॥ १३ ॥ तस्य तन्न प्रियं राज्ञः शान्तनोरभव-
त्तदा। न च तां किञ्चनोवाच त्यागाद्भीतो महीपतिः ॥ १४ ॥
अथैनामष्टमे पुत्रे जाते प्रहसतीमिव। उवाच राजा दुःखार्त्तः
परीप्सन् पुत्रमात्मनः ॥ १५ ॥ मा वधीः कस्य कासीति किं
हिनस्ति सुतानिति। पुत्रघ्नि सुमहत्पापं सम्प्राप्तं ते सुगर्हितम्
॥ १६ ॥

स्त्र्युवाच। पुत्रकाम न ते हन्मि पुत्रं पुत्रवतां वर। जीर्णोऽस्तु मम वासोऽयं यथा स समयः कृतः॥ १७॥ अहं गङ्गा जह्नुसुता महर्षिगणसेविता। देवकार्य्यार्थसिद्ध्यर्थमुषिताहं त्वया सह॥ १८॥ इमेऽष्टौ वसवो देवा महाभागा महौजसः। वशिष्ठशापदोषेण मानुषत्वमुपागताः॥ १९॥ तेषां जनयिता नान्यस्त्वदृते भुवि विद्यते। मद्विधा मानुषी धात्री लोके नास्तीह काचन॥ २०॥ तस्मात्तज्जननीहेतोर्मानुषत्वमुपागता। जनयित्वा वसूनष्टौ जिता लोकास्त्वयाक्षयाः॥ २१॥ देवानां समय स्त्वेष वसूनां संश्रुतो मया। जातं जातं मोचयिष्ये जन्मतो मानुषादिति॥ २२॥ तत्ते शापाद्विनिर्मुक्ता आपवस्य महात्मनः। स्वस्ति तेऽस्तु गमिष्यामि पुत्रं पाहि महाव्रतम्॥ २३॥ एष पर्य्यायवासो मे वसूनां सन्निधौ कृतः। मत्प्रसूतं विजानीहि गङ्गादत्तमिमं सुतम्॥ २४॥

इत्यादिपर्वणि सम्भवपर्वणि भीष्मोत्पत्तावष्टनवतोऽध्यायः॥ ९८॥

शान्तनुरुवाच। आपवो नाम को न्वेष वसूनां किञ्च दुष्कृतम्। यस्याभिशापात्ते सर्वे मानुषीं योनिमागताः॥ १॥ अनेन च कुमारेण त्वया दत्तेन किं कृतम्। यस्य चैव कृतेनायं मानुषेषु निवत्स्यति॥ २॥ ईशा वै सर्वलोकस्य वसवस्ते च वै कथम्। मानुषेषूदपद्यन्त तन्ममाचक्ष्व जाह्नवि॥ ३॥

वैशम्पायन उवाच। एवमुक्ता तदा गङ्गा राजानमिदमब्रवीत्। भर्त्तारं जाह्नवी देवी शान्तनुं पुरुषर्षभम्॥ ४॥

गङ्गोवाच। यं लेभे वरुणः पुत्रं पुरा भरतसत्तम। वशिष्ठनामा स मुनिः ख्यात आपव इत्युत॥ ५॥ तस्याश्रमपदं

पुण्यं मृगपक्षिसमन्वितम्। मेरोः पार्श्वे नरेन्द्रस्य सर्वर्त्तु-
कुसुमावृतम् ॥ ६ ॥ स वारुणिस्तपस्तेपे तस्मिन् भरतसत्तम।
वने पुण्यकृतां श्रेष्ठः स्वादुमूलफलोदके ॥ ७॥ दक्षस्य दुहिता
या तु सुरभीत्यभिशब्दिता। गां प्रजाता तु सा देवी कश्यपा-
द्भरतर्षभ ॥ ८॥ अनुग्रहार्थं जगतः सर्वकामदुहा वरा। तां
लेभे गां तु धर्म्मात्मा होमधेनुं स वारुणिः ॥ ९ ॥ सा तस्मिंस्ताप-
सारण्ये वसन्ती मुनिसेविते। चचार पुण्ये रम्ये च गौरपेत-
भया तदा ॥ १० ॥ अथ तद्वनमाजग्मुः कदाचिद्भरतर्षभ।
पृथ्वाद्या वसवः सर्वे देवा देवर्षिसेवितम् ॥ ११ ॥ ते सदारा वनं
तच्च व्यचरन्त समन्ततः। रेमिरे रमणीयेषु पर्वतेषु वनेषु च
॥ १२ ॥ तत्रैकस्याथ भार्य्या तु वसोर्वासवविक्रम। सञ्चरन्ती
वने तस्मिन् गां ददर्श सुमध्यमा ॥ १३ ॥ नन्दिनीं नाम राजेन्द्र
सर्वकामधुगुत्तमाम्। सा विस्मयसमाविष्टा शीलद्रविणसम्पदा
॥ १४ ॥ द्यवे वै दर्शयामास तां गां गोवृषभेक्षणाम्। आपी-
नाञ्च सुदोग्ध्रीञ्च सुवालधिखुरां शुभाम्। उपपन्नां गुणैः सर्वैः
शीलेनानुत्तमेन च ॥ १५ ॥ एवं गुणसमायुक्तां वसवे वसुनन्दिनी।
दर्शयामास राजेन्द्र पुरा पौरवनन्दन ॥ १६ ॥ द्यौस्तदा तां
तु दृष्ट्वैव गां गजेन्द्रेन्द्रविक्रम। उवाच राजंस्तां देवीं तस्या
रूपगुणान् वदन् ॥ १७ ॥ एषा गौरुत्तमा देवी वारुणेरसिते-
क्षणा। ऋषेस्तस्य वरारोहे यस्येदं वनमुत्तमम् ॥ १८ ॥ अस्याः
क्षीरं पिबेन्मर्त्त्यः स्वादु यो वै सुमध्यमे। दशवर्षसहस्राणि स
जीवेत् स्थिरयौवनः ॥ १९ ॥ एतच्छ्रुत्वा तु सा देवी नृपोत्तम
सुमध्यमा। तमुवाचानवद्याङ्गी भर्त्तारं दीप्ततेजसम् ॥ २० ॥
अस्ति मे मानुषे लोके नरदेवात्मजा सखी। नाम्ना जितवती
नाम रूपयौवनशालिनी ॥ २१ ॥ उशीनरस्य राजर्षेः सत्य-
सन्धस्य धीमतः। दुहिता प्रथिता लोके मानुषे रूपसम्पदा

॥ २२ ॥ तस्या हेतोर्महाभाग सवत्सां गां ममेप्सिताम् । आनयस्वामरश्रेष्ठ त्वरितं पुण्यवर्द्धन ॥ २३ ॥ यावदस्याः पयः पीत्वा सा सखी मम मानद । मानुषेषु भवत्येका जरारोगविवर्ज्जिता ॥ २४ ॥ एतन्मम महाभाग कर्त्तुमर्हस्यनिन्दित । प्रियं प्रियतरं ह्यस्मान्नास्ति मेऽन्यत् कथञ्चन ॥ २५ ॥ एतच्छ्रुत्वा वचस्तस्या देव्याः प्रियचिकीर्षया । पृथ्वाद्यैर्भ्रातृभिः सार्द्धं द्यौस्तदा तां जहार गाम् ॥ २६ ॥ तया कमलपत्राक्ष्या नियुक्तो द्यौस्तदा नृप । ऋषिस्तस्य तपस्तीव्रं न शशाक निरीक्षितुम् । हृता गौः सा तदा तेन प्रपातस्तु न तर्कितः ॥ २७ ॥ अथाश्रमपदं प्राप्तः फलान्यादाय वारुणिः । न चापश्यत् स गां तत्र सवत्सां काननोत्तमे ॥ २८ ॥ ततः स मृगयामास वने तस्मिंस्तपोधनः । नाध्यागमच्च मृगयंस्तां गां मुनिरुदारधीः ॥ २९ ॥ ज्ञात्वा तथापनीतां तां वसुभिर्दिव्यदर्शनः । ययौ क्रोधवशं सद्यः शशाप च वसूंस्तदा ॥ ३० ॥ यस्मान्मे वसवो जह्रुर्गां वै दोग्ध्रीं सुवालधिम् । तस्मात् सर्वे जनिष्यन्ति मानुषेषु न संशयः ॥ ३१ ॥ एवं शशाप भगवान् वसूंस्तान् भरतर्षभ । वशं क्रोधस्य सम्प्राप्त आपवो मुनिसत्तमः ॥ ३२ ॥ शप्त्वा च तान्महाभागस्तपस्येव मनो दधे । एवं स शप्तवान् राजन् वसूनष्टौ तपोधनः । महाप्रभावो ब्रह्मर्षिर्देवान् क्रोधसमन्वितः ॥ ३३ ॥ अथाश्रमपदं प्राप्तास्ते वै भूयो महात्मनः । शप्ताः स्म इति जानन्त ऋषिं तमुपचक्रमुः ॥ ३४ ॥ प्रसादयन्तस्तमृषिं वसवः पार्थिवर्षभ । लेभिरे न च तस्मात्ते प्रसादमृषिसत्तमात् ॥ ३५ ॥ आपवात् पुरुषव्याघ्र सर्वधर्मविशारदात् ॥ ३६ ॥ उवाच च स धर्मात्मा शप्ता यूयं धरादयः । अनुसम्वत्सरात्सर्वे शापमोक्षमवाप्स्यथ ॥ ३७ ॥ अयन्तु यत्कृते युयं मया शप्ताः स वत्स्यति । द्यौस्तदा मानुषे लोके दीर्घकालं स्वकर्मणा ॥ ३८ ॥ नानृतं तच्चिकीर्षामि क्रुद्धो युष्मान् यद-

ध्रुवम्। न प्रजास्यति चाप्येष मानुषेषु महामनाः ॥ ३९ ॥ भविष्यति च धर्म्मात्मा सर्वशास्त्रविशारदः। पितुः प्रियहिते युक्तः स्त्रीभोगान् वर्ज्जयिष्यति ॥ ४० ॥ एवमुक्त्वा वसून् सर्वान् स जगाम महानृषिः। ततो मामुपजग्मुस्ते समेता वसवस्तदा ॥ ४१ ॥ अयाचन्त च मां राजन् वरं तच्च मया कृतम्। जातान् जातान् प्रक्षिपास्मान् स्वयं गङ्गे त्वमम्भसि ॥ ४२ ॥ एवं तेषामहं सम्यक् शप्तानां राजसत्तम। मोक्षार्थं मानुषाल्लोकाद्यथावत् कृतवत्यहम् ॥ ४३ ॥ अयं शापादृषेस्तस्य एक एव नृपोत्तम। द्यौराजन्मानुषं लोके चिरं वत्स्यति भारत ॥ ४४ ॥

वैशम्पायन उवाच। एतदाख्याय सा देवी तत्रैवान्तरधीयत। आदाय च कुमारं तं जगामाथ यथेप्सितम् ॥ ४५ ॥ स तु देवव्रतो नाम गाङ्गेय इति चाभवत्। द्युनामा शान्तनोः पुत्रः शान्तनोरधिको गुणैः ॥ ४६ ॥ शान्तनुश्चापि शोकार्त्तो जगाम स्वपुरं ततः। तस्याहं कीर्त्तयिष्यामि शान्तनोरधिकान् गुणान् ॥ ४७ ॥ महाभाग्यञ्च नृपतेर्भारतस्य महात्मनः। यस्येतिहासो द्युतिमान् महाभारतमुच्यते ॥ ४८ ॥

इत्यादिपर्व्वणि सम्भवपर्व्वण्यापवोपाख्याने
नवनवतोऽध्यायः ॥ ९९ ॥

वैशम्पायन उवाच। स राजा शान्तनुर्धीमान्देवराजर्षिसत्कृतः। धर्म्मात्मा सर्वलोकेषु सत्यवागिति विश्रुतः ॥ १ ॥ दमो दानं क्षमा बुद्धिर्ह्रीर्धृतिस्तेज उत्तमम्। नित्यान्यासन्महासत्त्वे शान्तनौ पुरुषर्षभे ॥ २ ॥ एवं स गुणसम्पन्नो धर्म्मार्थकुशलो नृपः। आसीद्भरतवंशस्य गोप्ता सर्वजनस्य च ॥ ३ ॥ कम्बुग्रीवः पृथुव्यंसो मत्तवारणविक्रमः। अन्वितः परिपूर्णार्थैः सर्वैर्नृपति-

लक्षणैः ॥ ४ ॥ तस्य कीर्त्तिमतो वृत्तमवेक्ष्य सततं नराः । धर्म एव परः कामादर्थाच्चेति व्यवस्थिताः ॥ ५ ॥ एतान्यासन्महासत्त्वे शान्तनौ पुरुषर्षभे । न चास्य सदृशः कश्चिद्धर्मतः पार्थिवोऽभवत् ॥ ६ ॥ वर्त्तमानं हि धर्मेषु सर्वधर्मभृताम्वरम् । तं महीपा महीपालं राजराज्येऽभ्यषिचयन् ॥ ७ ॥ वीतशोकभयाबाधाः सुखस्वप्नविबोधनाः । पतिं भारतगोप्तारं समपद्यन्त भूमिपाः ॥ ८ ॥ तेन कीर्त्तिमता शिष्टाः शक्रप्रतिमतेजसा । यज्ञदानक्रियाशीलाः समपद्यन्त भूमिपाः ॥ ९ ॥ शान्तनुप्रमुखैर्गुप्ते लोके नृपतिभिस्तदा । नियमात् सर्ववर्णानां धर्मोत्तरमवर्त्तत ॥ १० ॥ ब्रह्म पर्य्यचरत् क्षत्रं विशः क्षत्रमनुव्रताः । ब्रह्मक्षत्रानुरक्ताश्च शूद्राः पर्य्यचरन् विशः ॥ ११ ॥ स हास्तिनपुरे रम्ये कुरूणां पुटभेदने । वसन् सागरपर्य्यन्तामन्वशासद्वसुन्धराम् ॥ १२ ॥ स देवराजसदृशो धर्मज्ञः सत्यवागृजुः । दानधर्मतपोयोगात् श्रिया परमया युतः ॥ १३ ॥ अरागद्वेषसंयुक्तः सोऽभवत् प्रियदर्शनः । तेजसा सूर्य्यकल्पोऽभूद्वायुवेगसमो जवे । अन्तकप्रतिमः कोपे क्षमया पृथिवीसमः ॥ १४ ॥ वधः पशुवराहाणां तथैव मृगपक्षिणाम् । शान्तनौ पृथिवीपाले नावर्त्तत तथा नृप ॥ १५ ॥ ब्रह्मधर्मोत्तरे राज्ये शान्तनुर्विनयात्मवान् । समं शशास भूतानि कामरागविवर्ज्जितः ॥ १६ ॥ देवर्षिपितृयज्ञार्थमारभ्यन्त तदा क्रियाः । न चाधर्मेण केषाञ्चित् प्राणिनामभवद्वधः ॥ १७ ॥ असुखानामनाथानां तिर्य्यग्योनिषु वर्त्तताम् । स एव राजा सर्वेषां भूतानामभवत् पिता ॥ १८ ॥ तस्मिन् कुरुपतिश्रेष्ठे राजराजेश्वरे सति । श्रिता वागभवत्सत्यं दानधर्माश्रितं मनः ॥ १९ ॥ स समाः षोड़शाष्टौ च चतस्रोऽष्टौ तथापराः । रतिमप्राप्नुवन् स्त्रीषु बभूव वनगोचरः ॥२०॥ तथारूपस्तथाचारस्तथावृत्तस्तथाश्रुतः । गाङ्गेयस्तस्य पुत्रोऽभून्नाम्ना

देवव्रतो वसुः ॥ २१ ॥ सर्वास्त्रेषु स निष्णातः पार्थिवेष्वितरेषु च । महाबलो महासत्त्वो महावीर्य्यो महारथः ॥ २२ ॥ स कदाचिन्मृगं विद्धा गङ्गामनुसरन्नदीम् । भागीरथीमल्पजलां शान्तनुर्द्दृष्टवान्नृपः ॥ २३ ॥ तां दृष्ट्वा चिन्तयामास शान्तनुः पुरुषर्षभः । स्यन्दते किं त्वियं नाद्य सरिच्छ्रेष्ठा यथा पुरा ॥२४॥ ततो निमित्तमन्विच्छन्ददर्श स महामनाः । कुमारं रूपसम्पन्नं वृहन्तं चारुदर्शनम् ॥ २५ ॥ दिव्यमस्त्रं विकुर्वाणं यथा देवं पुरन्दरम् । कृत्स्नां गङ्गां समावृत्य शरैस्तीक्ष्णैरवस्थितम् ॥२६॥ तां शरैराचितां दृष्ट्वा नदीं गङ्गां तदन्तिके । अभवद्विस्मिता राजा दृष्ट्वा कर्मातिमानुषम ॥ २७ ॥ जातमात्रं पुरा दृष्ट्वा तं पुत्रं शान्तनुस्तदा । नोपलेभे स्मृतिं धीमानभिज्ञातुं तमात्मजम् ॥ २८ ॥ स तु तं पितरं दृष्ट्वा मोहयामास मायया । संमोह्य तु ततः चिप्रं तत्रैवान्तरधीयत ॥ २९ ॥ तदद्भुतं ततो दृष्ट्वा तत्र राजा स शान्तनुः । शङ्कमानः सुतं गङ्गामब्रवीद्दर्शयेति ह ॥३०॥ दर्शयामास तं गङ्गा विभ्रती रूपमुत्तमम् । गृहीत्वा दक्षिणे पाणौ तं कुमारमलङ्कृतम् ॥ ३१ ॥ अलङ्कृतामाभरणैर्विरजोऽम्बरसंवृताम् । दृष्टपूर्वामपि स तां नाभ्यजानात्स शान्तनुः ॥३२॥

गङ्गोवाच । यं पुत्रमष्टमं राजंस्त्वं पुरा मय्यविन्दथाः । स चायं पुरुषव्याघ्र सर्वास्त्रविदनुत्तमः ॥ ३३ ॥ गृहाणेमं महाराज मया संवर्द्धितं सुतम् । आदाय पुरुषव्याघ्र नयस्वेनं गृहं विभो ॥ ३४ ॥ वेदानधिजगे साङ्गान् वशिष्ठादेष वीर्य्यवान् । कृतास्त्रः परमेष्वासो देवराजसमो युधि ॥ ३५ ॥ सुराणां सम्मतो नित्यमसुराणाञ्च भारत । उशना वेद यच्छास्त्रमयं तद्वेद सर्वशः ॥ ३५ ॥ तथैवाङ्गिरसः पुत्रः सुरासुरनमस्कृतः । यद्वेद शास्त्रं तच्चापि कृत्स्नमस्मिन् प्रतिष्ठितम् ॥ ३६ ॥ तव पुत्रे महाबाहो साङ्गोपाङ्गं महात्मनि । ऋषिः परैरनाधृष्यो जाम-

द्दृनरः प्रतापवान् ॥ ३७ ॥ यदस्त्रं वेद रामश्च तदेतस्मिन् प्रतिष्ठितम्। महेष्वासमिमं राजन् राजधर्मार्थकोविदम्। मया दत्तं निजं पुत्रं वीरं वीर गृहं नय ॥ ३८ ॥

वैशम्पायन उवाच। तथैवं समनुज्ञातः पुत्रमादाय शान्तनुः। भ्राजमानं यथादित्यमाययौ स्वपुरं प्रति ॥ ३९ ॥ पौरवस्तु पुरीं गत्वा पुरन्दरपुरोपमाम्। सर्वकामसमृद्धार्थं मेने चात्मानमात्मना ॥ ४० ॥ पौरवेषु ततः पुत्रं राज्यार्थमभयप्रदम्। गुणवन्तं महात्मानं यौवराज्येऽभ्यषेचयत् ॥ ४१ ॥ पौरवाञ्छान्तनोः पुत्र पितरञ्च महायशाः। राष्ट्रञ्च रञ्जयामास वृत्तेन भरतर्षभ ॥ ४२ ॥ स तथा सह पुत्रेण रममाणो महीपतिः। वर्त्तयामास वर्षाणि चत्वार्य्यमितविक्रमः ॥ ४३ ॥ स कदाचिद्वनं यातो यमुनामभितो नदीम्। महीपतिरनिर्द्देश्यमाजिघ्रद्गन्धमुत्तमम् ॥ ४४ ॥ तस्य प्रभवमन्विच्छन् विचचार समन्ततः। स ददर्श तदा कन्यां दाशानां देवरूपिणीम् ॥ ४५ ॥ तामपृच्छत् स दृष्ट्वैव कन्यामसितलोचनाम्। कस्य त्वमसि का चासि किञ्च भीरु चिकीर्षसि ॥ ४६ ॥ साब्रवीद्दाशकन्यास्मि धर्मार्थं वाहये तरिम्। पितुर्निर्योगाद्भद्रं ते दाशराज्ञो महात्मनः ॥ ४७ ॥ रूपमाधुर्य्यगन्धैस्तां संयुक्तां देवरूपिणीम्। समीक्ष्य राजा दाशेयीं कामयामास शान्तनुः ॥ ४८ ॥ स गत्वा पितरं तस्या वरयामास तां तदा। पर्य्यपृच्छत्ततस्तस्याः पितरं चात्मकारणात् ॥ ४९ ॥ स च तं प्रत्युवाचेदं दाशराजो महीपतिम्। जातमात्रैव मे देया वराय वरवर्णिनी। हृदि कामस्तु मे कश्चित्तं निबोध जनेश्वर ॥ ५० ॥ यदीमां धर्मपत्नीं त्वं मत्तः प्रार्थयसेऽनघ। सत्यवागसि सत्येन समयं कुरु मे ततः ॥ ५१ ॥ समयेन प्रदद्यां ते कन्यामहमिमां नृप। न हि मे त्वत्समः कश्चिद्वरो जातु भविष्यति ॥ ५२ ॥

शान्तनुरुवाच । श्रुत्वा तव वरं दाश व्यवसिष्यमहं तव । दातव्यं चेत् प्रदास्यामि न त्वदेयं कथञ्चन ॥ ५३ ॥

दाश उवाच । अस्यां जायेत यः पुत्रः स राजा पृथिवीपते । त्वदूर्द्ध्वमभिषेक्तव्यो नान्यः कश्चन पार्थिव ॥ ५४ ॥

वैशम्पायन उवाच । नाकामयत तं दातुं वरं दाशाय शान्तनुः । शरीरजेन तीव्रेण दह्यमानोऽपि भारत ॥ ५५ ॥ स चिन्तयन्नेव तदा दाशकन्यां महीपतिः । प्रत्ययाद्धास्तिनपुरं कामोपहतचेतनः ॥ ५६ ॥ ततः कदाचिच्छोचन्तं शान्तनुं ध्यानमास्थितम् । पुत्रो देवव्रतोऽभ्येत्य पितरं वाक्यमब्रवीत् ॥ ५७ ॥ सर्व्वतो भवतः क्षेमं विधेयाः सर्व्वपार्थिवाः । तत्किमर्थमिहाभीक्ष्णं परिशोचसि दुःखितः ॥ ५८ ॥ ध्यायन्निव च मां राजन्नाभिभाषसि किञ्चन । न चाश्वेन विनिर्य्यासि विवर्णो हरिणः कृशः ॥ ५९ ॥ व्याधिमिच्छामि ते ज्ञातुं प्रतिकुर्य्यां हि तत्र वै । एवमुक्तः स पुत्रेण शान्तनुः प्रत्यभाषत ॥ ६० ॥ असंशयं ध्यानपरो यथावत् स तथा शृणु । अपत्यं नस्त्वमेवैकः कुले महति भारत ॥ ६१ ॥ शस्त्रनित्यश्च सततं पौरुषे पर्य्यवस्थितः । अनित्यताञ्च लोकानामनुशोचामि पुत्रक ॥ ६२ ॥ कथञ्चित्तव गाङ्गेय विपत्तौ नास्ति नः कुलम् । असंशयं त्वमेवैकः शतादपि वरः सुतः ॥ ६३ ॥ न चाप्यहं वृथा भूयो दारान् कर्त्तुमिहोत्सहे । सन्तानस्याविनाशाय कामये भद्रमस्तु ते ॥ ६४ ॥ अनपत्यत्वैकपुत्रमित्याहुर्द्धर्म्मवादिनः । अग्निहोत्रं त्रयी विद्या सन्तानमपि चाक्षयम् ॥ ६५ ॥ सर्व्वाण्येतान्यपत्यस्य कलां नार्हन्ति षोड़शीम् । एवमेतन्मनुष्येषु तच्च सर्व्वं प्रजास्विति ॥ ६६ ॥ यदपत्यं महाप्राज्ञ तत्र मे नास्ति संशयः । एष त्रयी पुराणानां देवतानाञ्च शाश्वती ॥ ६७ ॥ त्वञ्च शूरः सदामर्षी शस्त्रनित्यश्च भारत । नान्यत्र युद्धात्तस्मात्ते निधनं विद्यते क्वचित् ॥ ६८ ॥ सोऽस्मि

संशयमापन्नस्त्वयि शान्ते कथं भवेत्। इति ते कारणं तात दुःखस्योक्तमशेषतः ॥ ६९ ॥

वैशम्पायन उवाच। ततस्तत् कारणं राज्ञो ज्ञात्वा सर्वमशेषतः। देवव्रतो महाबुद्धिः प्रज्ञया चान्वचिन्तयत् ॥ ७० ॥ अभ्यगच्छत्तदैवाशु वृद्धामात्यं पितुर्हितम्। तमपृच्छत्तदाभ्येत्य पितुस्तच्छोककारणम् ॥ ७१ ॥ तस्मै स कुरुमुख्याय यथावत् परिपृच्छते। वरं शशंस कन्यां तामुद्दिश्य भरतर्षभ ॥ ७२ ॥ ततो देवव्रतो वृद्धैः क्षत्रियैः सहितस्तदा। अभिगम्य दाशराजं कन्यां वव्रे पितुः स्वयम् ॥ ७३ ॥ तं दाशः प्रतिजग्राह विधिवत् प्रतिपूज्य च। अब्रवीच्चैनमासीनं राजसंसदि भारत ॥ ७४ ॥ त्वमेव नाथः पर्य्याप्तः शान्तनोर्भरतर्षभ। पुत्रः शस्त्रभृतां श्रेष्ठः किन्तु वक्ष्यामि ते वचः ॥ ७५ ॥ को हि सम्बन्धकं श्लाघ्यमीप्सितं यौनमीदृशम्। अतिक्रामन्न तप्येत साक्षादपि शतक्रतुः ॥ ७६ ॥ अपत्यं चैतदार्य्यस्य यो युष्माकं समो गुणैः। यस्य शुक्रात् सत्यवती सम्भूता वरवर्णिनी ॥ ७७ ॥ तेन मे बहुशस्तात पिता ते परिकीर्त्तितः। अर्हः सत्यवतीं वोढुं धर्म्मज्ञः स नराधिपः ॥७८॥ असिता ह्यपि देवर्षिः प्रत्याख्यातः पुरा मया। सत्यवत्या भृशं चार्थी स आसीदृषिसत्तमः ॥ ७९ ॥ कन्यापितृत्वात् किञ्चित्तु वक्ष्यामि त्वां नराधिप। बलवत् सपत्नतामत्र दोषं पश्यामि केवलम् ॥ ८० ॥ यस्य हि त्वं सपत्नः स्या गन्धर्वस्यासुरस्य वा। न स जातु चिरं जीवेत्त्वयि क्रुद्धे परन्तप ॥ ८१ ॥ एतावानत्र दोषो हि नान्यः कश्चन पार्थिव। एतज्जानीहि भद्रन्ते दानादाने परन्तप ॥ ८२ ॥

वैशम्पायन उवाच। एवमुक्तस्तु गाङ्गेयस्तद्युक्तं प्रत्यभाषत। शृण्वतां भूमिपालानां पितुरर्थाय भारतः ॥ ८३ ॥ इदं मे व्रतमादत्स्व सत्यं सत्यवतांवर। नैवजातो नवाजात ईदृशं

वक्तुमुत्सहेत् ॥ ८४ ॥ एवमेतत् करिष्यामि यथा त्वमनुभाषसे। योऽस्यां जनिष्यते पुत्रः स नो राजा भविष्यति ॥ ८५ ॥ इत्युक्तः पुनरेवाथ तं दाशः प्रत्यभाषत। चिकीर्षुर्दुष्करं कर्म राज्यार्थे भरतर्षभ ॥ ८६ ॥ त्वमेव नाथः सम्प्राप्तः शान्तनोरमितद्युतेः। कन्यायाश्चैव धर्मात्मन् प्रभुर्दानाय चेश्वरः ॥ ८७ ॥ इदं तु वचनं सौम्य कार्य्यं चैव निबोध मे। कौमारिकाणां शीलेन वक्ष्याम्यहमरिन्दम ॥ ८८ ॥ यत्त्वया सत्यवत्यर्थे सत्यधर्मपरायण। राजमध्ये प्रतिज्ञातमनुरूपं तवैव तत् ॥ ८९ ॥ नान्यथा तन्महाबाहो संशयोऽत्र न कश्चन। तवापत्यं भवेद्यत्तु तत्र नः संशयो महान् ॥ ९० ॥

वैशम्पायन उवाच। तस्यैतन्मतमाज्ञाय सत्यधर्मपरायणः। प्रत्यजानात्तदा राजन् पितुः प्रियचिकीर्षया ॥ ९१ ॥

गाङ्गेय उवाच। दाशराज निबोधेदं वचनं मे नृपोत्तम। शृण्वतां भूमिपालानां यद्ब्रवीमि पितुः कृते ॥९२॥ राज्यं तावत् पूर्वमेव मया त्यक्तं नराधिपाः। अपत्यहेतोरपि च करिष्येऽद्य विनिश्चयम् ॥ ९३ ॥ अद्यप्रभृति मे दाश ब्रह्मचर्य्यं भविष्यति। अपुत्रस्यापि मे लोका भविष्यन्त्यक्षया दिवि ॥ ९४ ॥

वैशम्पायन उवाच। तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सम्प्रहृष्टतनूरुहः। ददानीत्येव तं दाशो धर्मात्मा प्रत्यभाषत ॥ ९५ ॥ ततोऽन्तरीक्षेऽप्सरसो देवाः सर्षिगणास्तदा। अभ्यवर्षन्त कुसुमैर्भीष्मोऽयमिति चाब्रुवन् ॥ ९६ ॥ ततः स पितुरर्थाय तामुवाच यशस्विनीम्। अधिरोह रथं मातर्गच्छावः स्वगृहानिति ॥ ९७ ॥

वैशम्पायन उवाच। एवमुक्त्वा तु भीष्मस्तां रथमारोप्य भाविनीम्। आगम्य हास्तिनपुरं शान्तनोः संन्यवेदयत् ॥ ९८ ॥ तस्य तद्दुष्करं कर्म प्रशशंसुर्नराधिपाः। समेताश्च पृथक् चैव भीष्मोऽयमिति चाब्रुवन् ॥ ९९ ॥ तच्छ्रुत्वा दुष्करं कर्म कृतं

भीष्मेण शान्तनुः। स्वच्छन्दमरणं तुष्टो ददौ तस्मै महात्मने
॥ १०० ॥

इत्यादिपर्वणि सम्भवपर्वणि सत्यवतीलाभोपाख्याने
शततमोऽध्यायः ॥ १०० ॥

वैशम्पायन उवाच। ततो विवाहे निर्वृत्ते स राजा शान्तनुर्नृप। तां कन्यां रूपसम्पन्नां स्वगृहे सन्न्यवेशयत् ॥ १ ॥ ततः शान्तनवो धीमान् सत्यवत्यामजायत। वीरश्चित्राङ्गदो नाम वीर्य्यवान् पुरुषेश्वरः ॥ २ ॥ अथापरं महेष्वासं सत्यवत्यां सुतं प्रभुः। विचित्रवीर्य्यं राजानं जनयामास वीर्य्यवान् ॥ ३ ॥ अप्राप्तवति तस्मिंस्तु यौवनं पुरुषर्षभे। स राजा शान्तनुर्धीमान् कालधर्ममुपेयिवान् ॥ ४ ॥ स्वर्गते शान्तनौ भीष्मश्चित्राङ्गदमरिन्दमम्। स्थापयामास वै राज्ये सत्यवत्या मते स्थितः ॥ ५ ॥ स तु चित्राङ्गदः शौर्य्यात्सर्वांश्चिक्षेप पार्थिवान्। मनुष्यं न हि मेने स कञ्चित् सदृशमात्मनः ॥ ६ ॥ तं क्षिपन्तं सुरांश्चैव मनुष्यानसुरांस्तथा। गन्धर्वराजो बलवांस्तुल्यनामाभ्ययात्तदा ॥ ७ ॥ तेनास्य सुमहद्युद्धं कुरुक्षेत्रे बभूव ह। तयोर्बलवतो स्तत्र गन्धर्वकुरुमुख्ययोः। नद्यास्तीरे सरस्वत्याः समास्तिस्रोऽभवद्रणः ॥ ८ ॥ तस्मिन् विमर्द्दे तुमुले शस्त्रवर्षसमाकुले। मायाधिकोऽवधीद्वीरं गन्धर्वः कुरुसत्तम् ॥ ९ ॥ स हत्वा तु नरश्रेष्ठं चित्राङ्गदमरिन्दमम्। अन्ताय कृत्वा गन्धर्वो दिवमाचक्रमे ततः ॥ १० ॥ तस्मिन् पुरुषशार्दूले निहते भूरितेजसि। भीष्मः शान्तनवो राजा प्रेतकार्य्याण्यकारयत् ॥ ११ ॥ विचित्रवीर्य्यञ्च तदा बालमप्राप्तयौवनम्। कुरुराज्ये महाबाहुरभ्यषिञ्चदनन्तरम् ॥ १२ ॥ विचित्रवीर्य्यः स तदा भीष्मस्य वचने स्थितः।

अन्वशासन्महाराज पितृपैतामहं पदम् ॥ १३ ॥ स धर्म्मशास्त्र-
कुशलं भीष्मं शान्तनवं नृपः । पूजयामास धर्म्मेण स चैनं प्रत्य-
पालयत् ॥ १४ ॥

इत्यादिपर्व्वणि सम्भवपर्व्वणि चित्राङ्गदोपाख्याने
एकाधिकशततोऽध्यायः ॥ १०१ ॥

वैशम्पायन उवाच । हते चित्राङ्गदे भीष्मो बाले भ्रातरि
कौरव । पालयामास तद्राज्यं सत्यवत्या मते स्थितः ॥ १ ॥
संप्राप्तयौवनं दृष्ट्वा भ्रातरं धीमतांवरः । भीष्मो विचित्रवीर्य्यस्य
विवाहायाकरोन्मतिम् ॥ २ ॥ अथ काशिपतेर्भीष्मः कन्यास्तिस्रो-
ऽप्सरोपमाः । शुश्राव सहिता राजन् वृखाना वै स्वयम्वरम्
॥ ३ ॥ ततः स रथिनां श्रेष्ठो रथेनैकेन शत्रुजित् । जगामा-
नुमते मातुः पुरीं वाराणसीं प्रभुः ॥ ४ ॥ तत्र राज्ञः समुदितान्
सर्व्वतः समुपागतान् । ददर्श कन्यास्ताश्चैव भीष्मः शान्तनुनन्दनः
॥५॥ कीर्त्त्यमानेषु राज्ञान्तु तदा नामसु सर्व्वशः । भीष्मस्तदा
स्वयं कन्या वरयामास ताः प्रभुः ॥ ६ ॥ उवाच च महीपालान्
राजन् जलदनिस्वनः । रथमारोप्य ताः कन्या भीष्मः प्रहरतां
वरः ॥ ७ ॥ आहूय दानं कन्यानां गुणवद्भ्यः स्मृतं बुधैः । अल-
ङ्कृत्य यथाशक्ति प्रदाय च धनान्यपि ॥ ८ ॥ प्रयच्छन्त्यपरे कन्यां
मिथुनेन गवामपि । वित्तेन कथितेनान्ये बलेनान्येऽनुमान्य च
॥ ९ ॥ प्रमत्तामुपयान्त्यन्ये स्वयमन्ये च विन्दते । आर्षं विधिं
पुरस्कृत्य दारान् विन्दन्ति चापरे ॥ १० ॥ अष्टमं तमथो वित्त
विवाहं कविभिर्वृतम् । स्वयम्वरन्तु राजन्याः प्रशंसन्त्युपयान्ति
च । प्रमथ्य तु हृतामाहुर्ज्यायसीं धर्मवादिनः ॥ ११ ॥ ता
इमाः पृथिवीपाला जिहीर्षामि बलादितः । ते यतध्वं परं

मत्या विजयायेतराय वा॥ १२ ॥ स्थितोऽहं पृथिवीपाला युद्धाय कृतनिश्चयः। एवमुक्त्वा महीपालान् काशिराजञ्च वीर्य्यवान्॥ १३॥ सर्वाः कन्याः स कौरव्यो रथमारोप्य च स्वकम्। आमन्त्र्य च स तान् प्रायाच्छीघ्रं कन्याः प्रगृह्य ताः॥ १४॥ ततस्ते पार्थिवाः सर्वे समुत्पेतुरमर्षिताः। संस्पृशन्तः स्वकान् बाहून्दशन्तो दशनच्छदान्॥ १५॥ तेषामाभरणान्याशु त्वरितानां विमुञ्चताम्। आमुञ्चताञ्च वर्माणि सम्भ्रमः सुमहानभूत् ॥ १६॥ ताराणामिव सम्पातो बभूव जनमेजय। भूषणानाञ्च सर्वेषां कवचानाञ्च सर्वशः॥ १७॥ सवर्मभिर्भूषणैश्च प्रकीर्य्यद्भिरितस्ततः। सक्रोधामर्षजिह्मभ्रूकषायीकृतलोचनाः ॥ १८॥ सूतोपक्लृप्तान् रुचिरान् सदश्वैरुपकल्पितान्। रथानास्थाय ते वीराः सर्वप्रहरणान्विताः॥ १९॥ प्रयान्तमुपकौरव्यमनुसस्रुरुदायुधाः। ततः समभवद्युद्धं तेषां तस्य च भारत॥ २०॥ एकस्य च बहूनाञ्च तुमुलं लोमहर्षणम्। तेत्विषून्दशसाहस्रांस्तस्मिन् युगपदाक्षिपन्। अप्राप्तांश्चैव तानाशु भीष्मः सर्वांस्तथान्तरा॥ २१॥ अच्छिनच्छरवर्षेण महता लोमवाहिना॥ २२॥ ततस्ते पार्थिवाः सर्वे सर्वतः परिवार्य्य तम्। ववृषुः शरवर्षेण वर्षेणेवाद्रिमम्बुदाः॥ २३ ॥ स तं बाणमयं वर्षं शरैरावर्य्य सर्वतः। ततः सर्वान्महीपालान् पर्य्यविध्यत्त्रिभिस्त्रिभिः॥ २४ ॥ एकैकस्तु ततो भीष्मं राजन् विव्याध पञ्चभिः। स च तान् प्रतिविव्याध द्वाभ्यां द्वाभ्यां पराक्रमन् ॥ २५ ॥ तद्युद्धमासीत्तुमुलं घोरं देवासुरोपमम्। पश्यतां लोकवीराणां शरशक्तिसमाकुलम्॥ २६ ॥ स धनूंषि ध्वजाग्राणि वर्माणि च शिरांसि च। चिच्छेद समरे भीष्मः शतशोऽथ सहस्रशः॥ २७ ॥ तस्यातिपुरुषानन्याल्लाघवं रथचारिणः। रक्षणं चात्मनः सङ्ख्ये शत्रवोऽप्यभ्यपूजयन्॥ २८॥

तान् विनिर्ज्जित्य तु रणे सर्व्वशस्त्रभृतां वरः । कन्याभिः सहितः
प्रायाद्भारतो भारतान् प्रति ॥ २९ ॥ ततस्तं पृष्ठतो राजञ्छाल्व-
राजो महारथः । अभ्यगच्छदमेयात्मा भीष्मं शान्तनवं रणे
॥ ३० ॥ वारणं जघने भिन्दन्दन्ताभ्यामपरो यथा । वाशिता-
मनुसम्प्राप्तो यूथपो बलिनां वरः ॥ ३१ ॥ स्त्रीकामस्तिष्ठ तिष्ठेति
भीष्ममाह स पार्थिवः । शाल्वराजो महाबाहुरमर्षेण प्रचोदितः
॥ ३२ ॥ ततः स पुरुषव्याघ्रो भीष्मः परबलार्द्दनः । तद्वाक्या-
कुलितः क्रोधाद्विधूमोऽग्निरिव ज्वलन् ॥ ३३ ॥ विततेषु धनुष्पाणि
र्विकुञ्चितललाटभृत् । क्षत्रधर्म्मं समास्थाय व्यपेतभयसम्भ्रमः ॥३४॥
निवर्त्तयामास रथं शाल्वं प्रति महारथः । निवर्त्तमानं तं दृष्ट्वा
राजानः सर्व्वे एव ते । प्रेक्षकाः समपद्यन्त भीष्मशाल्वसमागमम्
॥ ३५ ॥ तौ वृषाविव नर्द्दन्तौ बलिनौ वाशितान्तरे । अन्योन्य-
मभिवर्त्तेतां बलविक्रमशालिनौ ॥ ३६ ॥ ततो भीष्मं शान्तनवं
शरैः शतसहस्रशः । शाल्वराजो नरश्रेष्ठः समवाकिरदाशुगैः
॥ ३७ ॥ पूर्व्वमभ्यर्द्दितं दृष्ट्वा भीष्मं शाल्वेन ते नृपाः । विस्मिताः
समपद्यन्त साधु साध्विति चाब्रुवन् ॥ ३८ ॥ लाघवं तस्य ते दृष्ट्वा
समरे सर्व्वपार्थिवाः । अपूजयन्त संहृष्टा वाग्भिः शाल्वं नरा-
धिपम् ॥ ३९ ॥ क्षत्रियाणां ततो वाचः श्रुत्वा परपुरञ्जयः ।
क्रुद्धः शान्तनवो भीष्मस्तिष्ठ तिष्ठेत्यभाषत ॥ ४० ॥ सारथिं
चाब्रवीत् क्रुद्धो याहि यत्रैष पार्थिवः । यावदेनं निहन्म्यद्य
भुजङ्गमिव पक्षिराट् ॥ ४१ ॥ ततोऽस्त्रं वारुणं सम्यग्योजया-
मास कौरवः । तेनाश्वांश्चतुरोऽमृद्नाच्छाल्वराजस्य भूपतेः ॥४२॥
अस्त्रैरस्त्राणि संवार्य्य शाल्वराजस्य कौरवः । भीष्मो नृपति-
शार्दूल न्यवधीत्तस्य सारथिम् ॥ ४३ ॥ अस्त्रेण चाप्यथैन्द्रेण
न्यवधीत्तुरगोत्तमान् । कन्याहेतोर्नरश्रेष्ठो भीष्मः शान्तनवस्तदा
॥ ४४ ॥ जित्वा विसर्ज्जयामास जीवन्तं नृपसत्तमम् । ततः शाल्वः

स्वनगरं प्रययौ भरतर्षभ ॥ ४५ ॥ स्वराज्यमन्वशाच्चैव धर्मेण नृपतिस्तदा । राजानो ये च तत्रासन् स्वयम्वरदिदृक्षवः । स्वान्येव तेऽपि राष्ट्राणि जग्मुः परपुरञ्जयाः ॥ ४६ ॥ एवं विजित्य ताः कन्या भीष्मः प्रहरतां वरः । प्रययौ हास्तिनपुरं यत्र राजा स कौरवः ॥ ४७ ॥ विचित्रवीर्य्यो धर्मात्मा प्रशास्ति वसुधामिमाम् । यथा पितास्य कौरव्यः शान्तनुर्नृपसत्तमः ॥ ४८ ॥ सोऽचिरेणैव कालेन अत्यक्रामन्नराधिप । वनानि सरितश्चैव शैलांश्च विविधान् द्रुमान् ॥ ४९ ॥ अक्षतः क्षपयित्वारीन् सङ्ख्येऽसंख्येयविक्रमः । आनयामास काश्यस्य सुताः सागरगासुतः ॥ ५० ॥ स्नुषा इव स धर्मात्मा भगिनीरिव चानुजाः । यथा दुहितरश्चैव परिगृह्य ययौ कुरून् ॥ ५१ ॥ आनिन्ये स महाबाहुर्भ्रातुः प्रियचिकीर्षया । ताः सर्वगुणसम्पन्ना भ्राता भ्रात्रे यवीयसे ॥ ५२ ॥ भीष्मो विचित्रवीर्य्याय प्रददौ विक्रमाहृताः । एवं धर्मेण धर्मज्ञः कृत्वा कर्मातिमानुषम् ॥ ५३ ॥ भ्रातुर्विचित्रवीर्य्यस्य विवाहायोपचक्रमे । सत्यवत्या सह मिथः कृत्वा निश्चयमात्मवान् ॥ ५४ ॥ विवाहं कारयिष्यन्तं भीष्मं काशिपतेः सुता । ज्येष्ठा तासामिदं वाक्यमब्रवीद्धसती तदा ॥ ५५ ॥ मया सौभपतिः पूर्वं मनसा हि वृतः पतिः । तेन चास्मि वृता पूर्वमेष कामश्च मे पितुः ॥ ५६ ॥ मया वरयितव्योऽभूच्छाल्वस्तस्मिन् स्वयम्वरे । एतद्विज्ञाय धर्मज्ञ धर्म्मतत्त्वं समाचर ॥ ५७ ॥ एवमुक्तस्तया भीष्मः कन्यया विप्रसंसदि । चिन्तामभ्यगमद्वीरो युक्तां तस्यैव कर्म्मणः ॥ ५८ ॥ विनिश्चित्य स धर्मज्ञो ब्राह्मणैर्वेदपारगैः । अनुजज्ञे तदा ज्येष्ठामम्बां काशीपतेः सुताम् ॥ ५९ ॥ अम्बिकाम्बालिके भार्य्ये प्रादाद्भ्रात्रे यवीयसे । भीष्मो विचित्रवीर्य्याय विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ ६० ॥ तयोः पाणी गृहीत्वा तु रूपयौवनदर्पितः । विचित्रवीर्य्यो धर्मात्मा कामात्मा समपद्यत

॥ ६१ ॥ ते चापि बृहतीश्यामे नीलकुञ्चितमूर्द्धजे । रक्ततुङ्ग-
नखोपेते पीनश्रोणिपयोधरे ॥ ६२ ॥ आत्मनः प्रतिरूपोऽसौ
लब्धः पतिरिति स्थिते । विचित्रवीर्य्यं कल्याणौ पूजयामासतुः
शुभे ॥ ६३ ॥ स चाश्विरूपसदृशो देवतुल्यपराक्रमः । सर्वासा-
मेव नारीणां चित्तप्रमथनो रहः ॥ ६४ ॥ ताभ्यां सह समाः
सप्त विहरन् पृथिवीपतिः । विचित्रवीर्य्यस्तरुणो यक्ष्मणा सम-
गृह्यत ॥ ६५ ॥ सुहृदां यतमानानामाप्तैः सह चिकित्सकैः ।
जगामास्तमिवादित्यः कौरव्यो यमसादनम् ॥ ६६ ॥ धर्मात्मा
स तु गाङ्गेयश्चिन्ताशोकपरायणः । प्रेतकार्य्याणि सर्वाणि तस्य
सम्यगकारयत् ॥ ६७ ॥ राज्ञो विचित्रवीर्य्यस्य सत्यवत्या मते
स्थितः । ऋत्विग्भिः सहितो भीष्मः सर्वैश्च कुरुपुङ्गवैः ॥ ६८ ॥

इत्यादिपर्वणि सम्भवपर्वणि विचित्रवीर्य्योपरमे
द्व्यधिकशततोऽध्यायः ॥ १०२ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः सत्यवती दीना कृपणा पुत्र-
गृद्धिनी । पुत्रस्य कृत्वा कार्य्याणि स्नुषाभ्यां सह भारत ॥ १ ॥
समाश्वास्य स्नुषे ते च भीष्मं शस्त्रभृतांवरम् । धर्मञ्च पितृवंशञ्च
मातृवंशञ्च भाविनी । प्रसमीक्ष्य महाभागा गाङ्गेयं वाक्यमब्र-
वीत् ॥ २ ॥ शान्तनोर्धर्मनित्यस्य कौरवस्य यशस्विनः । त्वयि
पिण्डश्च कीर्त्तिश्च सन्तानश्च प्रतिष्ठितम् ॥ ३ ॥ यथा कर्म शुभं
कृत्वा स्वर्गोपगमनं ध्रुवम् । यथा चायुर्ध्रुवं सत्ये त्वयि धर्मस्तथा
ध्रुवः ॥ ४ ॥ वेत्थ धर्मांश्च धर्मज्ञ समासेनेतरेण च । विवि-
धास्त्वं श्रुतीर्वेत्थ वेदाङ्गानि च सर्वशः ॥ ५ ॥ व्यवस्थानञ्च ते
धर्मे कुलाचारञ्च लक्षये । प्रतिपत्तिञ्च कृच्छ्रेषु शुक्राङ्गिरसयोरिव
॥ ६ ॥ तस्मात् सुभृशमाश्वस्य त्वयि धर्मभृतांवर । कार्य्ये त्वां

विनियोक्ष्यामि तच्छ्रुत्वा कर्त्तुमर्हसि ॥ ७ ॥ मम पुत्रस्तव भ्राता वीर्य्यवान् सुप्रियश्च ते। बाल एव गतः स्वर्गमपुत्रः पुरुषर्षभ ॥ ८ ॥ इमे महिष्यौ भ्रातुस्ते काशिराजसुते शुभे। रूपयौवनसम्पन्ने पुत्रकामे च भारत ॥ ९ ॥ तयोरुत्पादयापत्यं सन्तानाय कुलस्य नः। मन्नियोगान्महाबाहो धर्मं कर्त्तुमिहार्हसि ॥ १० ॥ राज्ये चैवाभिषिच्यस्व भारताननुशाधि च। दारांश्च कुरु धर्मेण मा निमज्जीः पितामहान् ॥ ११ ॥

वैशम्पायन उवाच। तथोच्यमानो मात्रा स सुहृद्भिश्च परन्तपः। इत्युवाचाथ धर्मात्मा धर्म्यमेवोत्तरं वचः ॥ १२ ॥ असंशयं परो धर्मस्त्वया मातरुदाहृतः। त्वमपत्यं प्रति च मे प्रतिज्ञां वेत्थ वै पराम् ॥ १३ ॥ जानासि च यथावृत्तं शुल्कहेतोस्त्वदन्तरे। स सत्यवति सत्यं ते प्रतिजानाम्यहं पुनः ॥ १४ ॥ परित्यजेयं त्रैलोक्यं राज्यं देवेषु वा पुनः। यद्वाप्यधिकमेताभ्यां न तु सत्यं कथञ्चन ॥ १५ ॥ त्यजेच्च पृथिवी गन्धमापश्च रसमात्मनः। ज्योतिस्तथा त्यजेद्रूपं वायुः स्पर्शगुणं त्यजेत् ॥ १६ ॥ प्रभां समुत्सृजेदर्को धूमकेतुस्तथोष्मताम्। त्यजेच्छब्दं तथाकाशं सोमः शीतांशुतां त्यजेत् ॥ १७ ॥ विक्रमं वृत्रहा जह्याद्धर्मं जह्याच्च धर्मराट्। न त्वहं सत्यमुत्स्रष्टुं व्यवस्येयं कथञ्चन ॥ १८ ॥ एवमुक्ता तु पुत्रेण भूरिद्रविणतेजसा। माता सत्यवती भीष्ममुवाच तदनन्तरम् ॥ १९ ॥ जानामि ते स्थितिं सत्ये परां सत्यपराक्रम। इच्छन् सृजेथास्त्रींल्लोकानन्यांस्त्वं स्वेन तेजसा ॥ २० ॥ जानामि चैवं सत्यं तन्मदर्थं यच्च भाषितम्। आपद्धर्मं त्वमावेक्ष्य वह पैतामहीं धुरम् ॥ २१ ॥ यथा ते कुलतन्तुश्च धर्मश्च न पराभवेत्। सुहृदश्च प्रहृष्येरंस्तथा कुरु परन्तप ॥ २२ ॥ लालप्यमानां तामेवं कृपणां पुत्रगृद्धिनीम्। धर्मादपेतं ब्रुवतीं भीष्मो भूयोऽब्रवीदिदम् ॥ २३ ॥ राज्ञि

धर्मानवेक्षस्व मा नः सर्वान् व्यनीनशः । सत्याच्च्युतिः क्षत्रियस्य न धर्मेषु प्रशस्यते ॥ २४ ॥ शान्तनोरपि सन्तानं यथा स्यादक्षयं भुवि । तत्ते धर्मं प्रवक्ष्यामि क्षात्रं राज्ञि सनातनम् ॥ २५ ॥ श्रुत्वा तां प्रतिपद्यस्व प्राज्ञैः सह पुरोहितैः । आपद्धर्मार्थकुशलैर्लोकतन्त्रमवेक्ष्य च ॥ २६ ॥

इत्यादिपर्वणि सम्भवपर्वणि भीष्मसत्यवतीसंवादे त्र्यधिकशततोऽध्यायः ॥ १०३ ॥

भीष्म उवाच । जामदग्न्येन रामेण पितुर्वधममृष्यता । राजा परशुना पूर्वं हैहयाधिपतिर्हतः ॥ १ ॥ शतानि दश बाहूनां निकृत्तान्यर्जुनस्य वै । लोकस्याचरितो धर्मस्तेनाति किल दुष्करः ॥ २ ॥ पुनश्च धनुरादाय महास्त्राणि प्रमुञ्चता । निर्द्दग्धं क्षत्रमसकृद्रथेन जयता महीम् ॥ ३ ॥ एवमुच्चावचैरस्त्रैर्भार्गवेण महात्मना । त्रिःसप्तकृत्वः पृथिवी कृता निःक्षत्रिया पुरा ॥ ४ ॥ एवं निःक्षत्रिये लोके कृते तेन महर्षिणा । उत्पादितान्यपत्यानि ब्राह्मणैर्वेदपारगैः ॥ ५ ॥ पाणिग्राहस्य तनय इति वेदेषु निश्चितम् । धर्मं मनसि संस्थाप्य ब्राह्मणांस्ताः समभ्ययुः ॥ ६ ॥ लोकेऽप्याचरितो दृष्टः क्षत्रियाणां पुनर्भवः । ततः पुनः समुदितं क्षत्रं समभवत्तदा । इमञ्चैवात्र वक्ष्येऽहमितिहासं पुरातनम् ॥ ७ ॥ अथोतथ्य इति ख्यात आसीद्धीमानृषिः पुरा । ममता नाम तस्यासीद्भार्य्या परमसम्मता ॥ ८ ॥ उतथ्यस्य यवीयांस्तु पुरोधास्त्रिदिवौकसाम् । बृहस्पतिर्बृहत्तेजा ममतामन्वपद्यत ॥ ९ ॥ उवाच ममता तन्तु देवरं वदतां वरम् । अन्तर्वत्नी त्वहं भ्रात्रा ज्येष्ठेनारम्यतामिति ॥ १० ॥ अयञ्च मे महाभाग कुक्षावेव बृहस्पते । औतथ्यो वेदमत्रापि

षडङ्गं प्रत्यधीयत ॥ ११ ॥ अमोघरेतास्त्वञ्चापि द्वयोर्नास्त्यत्र सम्भवः। तस्मादेवङ्गते न त्वमुपारमितुमर्हसि ॥ १२ ॥ एवमुक्तस्तदा सम्यग्बृहस्पतिरुदारधीः। कामात्मानं तदात्मानं न शशाक नियच्छितुम् ॥ १३ ॥ स बभूव ततः कामी तया सार्द्धमकामया। उत्सृजन्तन्तु तं रेतः स गर्भस्थोऽभ्यभाषत ॥ १४ ॥ भोस्तात मागमः कामं द्वयोर्नास्तीह सम्भवः। अल्पावकाशो भगवन् पूर्वं चाहमिहागतः ॥ १५ ॥ अमोघरेताश्च भवान्न पीड़ां कर्त्तुमर्हसि। अश्रुत्वैव तु तद्वाक्यं गर्भस्थस्य बृहस्पतिः ॥ १६ ॥ जगाम मैथुनायैव ममतां चारुलोचनाम्। शुक्रोत्सर्गं ततो बुद्ध्वा तस्या गर्भगतो मुनिः। पद्भ्यामरोधयन्मार्गं शुक्रस्य च बृहस्पतेः ॥ १७ ॥ स्थानमप्राप्तमथ तद्रेतः प्रतिहतं तदा। पपात सहसा भूमौ ततः क्रुद्धो बृहस्पतिः ॥ १८ ॥ तद्दृष्ट्वा पतितं शुक्रं शशाप स रुषान्वितः। उतथ्यपुत्रं गर्भस्थं निर्भर्त्स्य भगवानृषिः ॥१९॥ यन्मां त्वमीदृशे काले सर्वभूतेप्सिते सति। एवमात्थ वचस्तस्मात्तमो दीर्घं प्रवेक्ष्यति ॥ २० ॥ स वै दीर्घतमा नाम शापादृषिरजायत। बृहस्पतेर्बृहत्कीर्त्तिर्बृहस्पतिरिवौजसा ॥२१॥ जात्यन्धो वेदवित् प्राज्ञः पत्नीं लेभे स विद्यया। तरुणीं रूपसम्पन्नां प्रद्वेषीं नाम ब्राह्मणीम् ॥ २२ ॥ स पुत्राञ्जनयामास गौतमादीन्महायशाः। ऋषिरुतथ्यस्य तदा सन्तानकुलवृद्धये। लोभमोहाभिभूतास्तु पुत्रास्ते गौतमादयः ॥ २३ ॥ धर्मात्मा च महात्मा च वेदवेदाङ्गपारगः। गोधर्मं सौरभेयाच्च सोऽधीत्य निखिलं मुनिः। प्रावर्त्तत तदा कर्त्तुं श्रद्धावांस्तमशङ्कया ॥ २४ ॥ ततो वितथमर्य्यादं तं दृष्ट्वा मुनिसत्तमाः। क्रुद्धा मोहाभिभूतास्ते सर्वे तत्राश्रमौकसः ॥ २५ ॥ अहोऽयं भिन्नमर्य्यादो नाश्रमे वस्तुमर्हति। तस्मादेनं वयं सर्वे पापात्मानं त्यजामहे ॥ २६ ॥ इत्यन्योन्यं समाभाष्य ते दीर्घतमसं मुनिम्।

पुत्रलाभा च सा पत्नी न तुतोष पतिं तदा। प्रद्विषन्तीं पति-
र्भार्य्यां किं मां द्वेक्षीति चाब्रवीत्॥ २७॥

प्रद्वेष्युवाच। भार्य्याया भरणाद्भर्त्ता पालनाच्च पतिः स्मृतः।
अहं त्वां भरणं कृत्वा जात्यन्धं ससुतं तदा। नित्यकालं श्रमे-
णार्त्ता न भरेयं महातपाः॥ २८॥

भीष्म उवाच। तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा ऋषिः कोपसमन्वितः।
प्रत्युवाच ततः पत्नीं प्रद्वेषीं ससुतां तदा। नीयतां क्षत्रियकुले
धनार्थी त्वं भविष्यसि॥ २९॥

प्रद्वेष्युवाच। त्वया दत्तं धनं विप्र नेच्छेयं दुःखकारणम्।
यथेष्टं कुरु विप्रेन्द्र न भरेयं पुरा यथा॥ ३०॥

दीर्घतमा उवाच। अद्यप्रभृति मर्य्यादा मया लोके प्रति-
ष्ठिता। एक एव पतिर्नार्य्या यावज्जीवं परायणम्॥ ३१॥
मृते जीवति वा तस्मिन्नापरं प्राप्नुयान्नरम्। अभिगम्य परं
नारी पतिष्यति न संशयः। अपतीनान्तु नारीणामद्यप्रभृति
पातकम्। यद्यस्ति चेद्धनं सर्वं वृथाभोगा भवन्तु ताः॥ ३२॥
अकीर्त्तिः परिवादाश्च नित्यं तासां भवन्तु वै। इति तद्वचनं
श्रुत्वा ब्राह्मणी भृशकोपिता। गङ्गायां नीयतामेष पुत्रा इत्येव-
मब्रवीत्॥ ३३॥ लोभमोहाभिभूतास्ते पुत्रास्तं गौतमादयः।
बद्ध्वोडुपे परिक्षिप्य गङ्गायां समवासृजन्॥ ३४॥ कस्मादन्धश्च
वृद्धश्च भर्त्तव्योऽयमिति स्म ते। चिन्तयित्वा ततः क्रूराः प्रति-
जग्मुरथो गृहान्॥ ३५॥ सोऽनुस्रोतस्तदा विप्रः प्लवमानो यदृ-
च्छया। जगाम सुबहून्देशानन्धस्तेनोडुपेन ह॥ ३६॥ तन्तु
राजा बलिर्नाम सर्वधर्मविदांवरः। अपश्यन्मज्जनगतः स्रोत-
साभ्याशमागतम्॥ ३७॥ जग्राह चैनं धर्मात्मा बलिः सत्यपरा-
क्रमः। ज्ञात्वैवं स च वव्रेऽथ पुत्रार्थे भरतर्षभ॥ ३८॥ सन्ता-
नार्थं महाभाग भार्य्यासु मम मानद। पुत्रान्धर्मार्थकुशला-

नुत्पादयितुमर्हसि ॥ ३९ ॥ एवमुक्तः स तेजस्वी तं तथेत्युक्त-
वानृषिः । तस्मै स राजा स्वां भार्य्यां सुदेष्णां प्राहिणोत्तदा
॥ ४० ॥ अन्धं वृद्धञ्च तं मत्वा न सा देवी जगाम ह । स्वान्तु
धात्रेयिकां तस्मै वृद्धाय प्राहिणोत्तदा ॥ ४१ ॥ तस्यां काक्षी-
वदादीन् स शूद्रयोनावृषिस्तदा । जनयामास धर्मात्मा पुत्रा-
नेकादशैव तु ॥ ४२ ॥ काक्षीवदादीन् पुत्रांस्तान् दृष्ट्वा सर्वा-
नधीयतः । उवाच तमृषिं राजा ममेम इति भारत ॥ ४३ ॥
नेत्युवाच महर्षिस्तं ममेम इति चाब्रवीत् । शूद्रयोनौ मया
हीमे जाताः काक्षीवदादयः ॥ ४४ ॥ अन्धं वृद्धञ्च मां दृष्ट्वा
सुदेष्णा महिषी तव । अवमन्य ददौ मूढ़ा शूद्रां धात्रेयिकां
मम ॥ ४५ ॥ ततः प्रसादयामास पुनस्तमृषिसत्तमम् । बलिः
सुदेष्णां स्वां भार्य्यां तस्मै स प्राहिणोत् पुनः ॥ ४६ ॥ तां स
दीर्घतमाङ्गेषु स्पृष्ट्वा देवीमथाब्रवीत् । भविष्यन्ति कुमारास्ते
तेजसादित्यवर्च्चसः ॥ ४७ ॥ अङ्गो वङ्गः कलिङ्गश्च पुण्ड्रः सुह्मश्च
ते सुताः । तेषां देशाः समाख्याताः स्वनामकथिता भुवि ॥ ४८ ॥
अङ्गस्याङ्गोऽभवद्देशो वङ्गो वङ्गस्य च स्मृतः । कलिङ्गविषयश्चैव
कलिङ्गस्य च स स्मृतः ॥ ४९ ॥ पुण्ड्रस्य पुण्ड्राः प्रख्याताः सुह्माः
सुह्मस्य च स्मृताः । एवं बलेः पुरा वंशः प्रख्यातो वै महर्षिजः
॥ ५० ॥ एवमन्ये महेष्वासा ब्राह्मणैः क्षत्रिया भुवि । जाताः
परमधर्मज्ञा वीर्य्यवन्तो महाबलाः । एतच्छ्रुत्वा त्वमप्यत्र मातः
कुरु यथेप्सितम् ॥ ५१ ॥

इत्यादिपर्वणि सम्भवपर्वणि भीष्मसत्यवतीसंवादे
चतुरधिकशतोऽध्यायः ॥ १०४ ॥

भीष्म उवाच। पुनर्भरतवंशस्य हेतुं सन्तानवृद्धये। वक्ष्यामि नियतं मातस्तन्मे निगदतः शृणु ॥ १ ॥ ब्राह्मणो गुणवान् कश्चिद्धनेनोपनिमन्त्र्यताम्। विचित्रवीर्य्यक्षेत्रेषु यः समुत्पादयेत् प्रजाः ॥ २ ॥

वैशम्पायन उवाच। ततः सत्यवती भीष्मं वाचा संसज्जमानया। विहसन्तीव सव्रीड़मिदं वचनमब्रवीत् ॥ ३ ॥ सत्यमेतन्महाबाहो यथावदसि भारत। विश्वासात्ते प्रवक्ष्यामि सन्तानाय कुलस्य नः ॥ ४ ॥ न ते शक्यमनाख्यातुमापद्धर्मं तथाविधम्। त्वमेव नः कुले धर्मस्त्वं सत्यं त्वं परा गतिः ॥ ५ ॥ तस्मान्निशम्य सत्यं मे कुरुष्व यदनन्तरम्। धर्मयुक्तस्य धर्मार्थं पितुरासीत्तरी मम ॥ ६ ॥ सा कदाचिदहं तत्र गता प्रथमयौवनम्। अथ धर्मविदां श्रेष्ठः परमर्षिः पराशरः। आजगाम तरीं धीमांस्तरिष्यन् यमुनां नदीम् ॥ ६ ॥ स तार्य्यमाणो यमुनां मामुपेत्याब्रवीत्तदा। सान्त्वपूर्वं मुनिश्रेष्ठः कामार्त्तो मधुरं वचः ॥ ७ ॥ तमहं शापभीता च पितुर्भीता च भारत। वरैरसुलभैरुक्ता न प्रत्याख्यातुमुत्सहे ॥ ८ ॥ अभिभूय स मां बालां तेजसा वशमानयत्। तमसा लोकमावृत्य नौगतामेव भारत ॥ ९ ॥ मत्स्यगन्धो महानासीत् पुरा मम जुगुप्सितः। तमपास्य शुभं गन्धमिमं प्रादात्स मे मुनिः ॥ १० ॥ ततो मामाह स मुनिर्गर्भमुत्सृज्य मामकम्। द्वीपेऽस्य एव सरितः कन्यैव त्वं भविष्यसि ॥ ११ ॥ पाराशर्य्यो महायोगी स बभूव महानृषिः। कन्यापुत्रो मम पुरा द्वैपायन इति श्रुतः ॥ १२ ॥ यो व्यस्य वेदांश्चतुरस्तपसा भगवानृषिः। लोके व्यासत्वमापेदे कार्ष्ण्यात् कृष्णत्वमेव च ॥ १३ ॥ सत्यवादी शमपरस्तपस्वी दग्धकिल्विषः। सद्योत्पन्नः स तु महान् सह पित्रा ततो गतः ॥ १४ ॥ स नियुक्तो मया व्यक्तं त्वया चाप्रतिमद्युतिः। भ्रातुः क्षेत्रेषु

कल्याणमपत्यं जनयिष्यति ॥ १५ ॥ स हि मामुक्तवांस्तत्र अर्थः कृच्छ्रेषु मामिति। तं स्मरिष्ये महाबाहो यदि भीष्म त्वमिच्छसि ॥ १६ ॥ तव ह्यनुमते भीष्म नियतं स महातपाः। विचित्रवीर्य-क्षेत्रेषु पुत्रानुत्पादयिष्यति ॥ १७ ॥

वैशम्पायन उवाच। महर्षेः कीर्त्तने तस्य भीष्मः प्राञ्जलि-रब्रवीत्। धर्ममर्थञ्च कामञ्च त्रीनेतान् योऽनुपश्यति। अर्थ-मर्थानुबन्धञ्च धर्मं धर्मानुबन्धनम् ॥ १८ ॥ कामं कामानुबन्धञ्च विपरीतान् पृथक् पृथक्। यो विचिन्त्य धिया धीरो व्यवस्यति स बुद्धिमान् ॥ १९ ॥ तदिदं धर्मयुक्तञ्च हितं चैव कुलस्य नः। उक्तम्भवत्या यच्छ्रेयस्तन्मह्यं रोचते भृशम् ॥ २० ॥

वैशम्पायन उवाच। ततस्तस्मिन् प्रतिज्ञाते भीष्मेण कुरु-नन्दन। कृष्णद्वैपायनं काली चिन्तयामास वै मुनिम् ॥ २१ ॥ स वेदान्विब्रुवन्धीमान्मातुर्विज्ञाय चिन्तितम्। प्रादुर्बभूवाविदितः क्षणेन कुरुनन्दन ॥ २२ ॥ तस्मै पूजां ततः कृत्वा सुताय विधि-पूर्वकम्। परिष्वज्य च बाहुभ्यां प्रस्रवैरभ्यषिञ्चत ॥ २३ ॥ मुमोच वाष्पं दाशेयी पुत्रं दृष्ट्वा चिरस्य तु। तामद्भिः परिषिच्यार्त्तां महर्षिरभिवाद्य च। मातरं पूर्वजः पुत्रो व्यासो वचनमब्रवीत् ॥ २४ ॥ भवत्या यदभिप्रेतं तदहं कर्त्तुमागतः। शाधि मां धर्मतत्त्वज्ञे करवाणि प्रियं तव ॥ २५ ॥ तस्मै पूजां ततोऽकार्षीत् पुरोधाः परमर्षये। स च तां प्रतिजग्राह विधिवन्मन्त्रपूर्वकम् ॥ २६ ॥ पूजितो मन्त्रपूर्वं तु विधिवत् प्रीतिमाप सः। तमा-सनगतं माता पृष्ट्वा कुशलमव्ययम् ॥ २७ ॥ सत्यवत्यथ वीक्ष्यैन-मुवाचेदमनन्तरम्। मातापित्रोः प्रजायन्ते पुत्राः साधारणाः कवे ॥ २८ ॥ तेषां पिता यथा स्वामी तथा माता न संशयः। विधानविहितः स त्वं यथा मे प्रथमः सुतः ॥ २९ ॥ विचित्र-वीर्य्यो ब्रह्मर्षे तथा मेऽवरजः सुतः। यथा च पितृतो भीष्मस्तथा

समर्सि भारत: ॥ ३० ॥ भ्राता विचित्रवीर्य्यस्य यथा वा पुत्र मन्यसे। अयं शान्तनवः सत्यं पालयन् सत्यविक्रमः। बुद्धिं न कुरुतेऽपत्ये तथा राज्यानुशासने ॥ ३१ ॥ स त्वं व्यपेक्षया भ्रातुः सन्तानाय कुलस्य च। भीष्मस्य चास्य वचनान्नियोगाच्च ममानघ ॥ ३२ ॥ अनुक्रोशाच्च भूतानां सर्व्वेषां रक्षणाय च। आनृशंस्याच्च यद्ब्रूयां तच्छ्रुत्वा कर्त्तुमर्हसि। यवीयसस्तव भ्रातुर्भार्य्ये सुरसुतोपमे ॥ ३३ ॥ रूपयौवनसम्पन्ने पुत्रकामे च धर्मतः। तयोरुत्पादयापत्यं समर्थो ह्यसि पुत्रक। अनुरूपं कुलस्यास्य सन्तत्याः प्रसवस्य च ॥ ३४ ॥

व्यास उवाच। वेत्थ धर्मं सत्यवति परं चापरमेव च। तथा तव महाप्राज्ञे धर्मे प्रणिहिता मतिः ॥ ३५ ॥ तस्मादहं त्वन्नियोगाद्धर्ममुद्दिश्य कारणम्। ईप्सितं ते करिष्यामि दृष्टं ह्येतत् सनातनम् ॥ ३६ ॥ भ्रातुः पुत्रान् प्रदास्यामि मित्रावरुणयोः समान् ॥ व्रतं चरेतां ते देव्यौ निर्द्दिष्टमिह यन्मया ॥ ३७ ॥ सम्वत्सरं यथान्यायं ततः शुद्धे भविष्यतः। न हि मामव्रतोपेता उपेयात् काचिदङ्गना ॥ ३८ ॥

सत्यवत्युवाच। सद्यो यथा प्रपद्येत देवी गर्भं तथा कुरु। अराजकेषु राष्ट्रेषु प्रजानाथा विनश्यति। नश्यन्ति च क्रियाः सर्व्वा नास्ति वृष्टिर्न देवता ॥ ३९ ॥ कथं चाराजकं राष्ट्रं शक्यं धारयितुं प्रभो। तस्माद्गर्भं समाधत्स्व भीष्मः संवर्द्धयिष्यति ॥ ४० ॥

व्यास उवाच। यदि पुत्रः प्रदातव्यो मया भ्रातुरकालिकः। विरूपतां मे सहतां तयोरेतत् परं व्रतम् ॥ ४१ ॥ यदि मे सहते गन्धं रूपं वेशं तथा वपुः। अद्यैव गर्भं कौशल्या विशिष्टं प्रतिपद्यताम् ॥ ४२ ॥

वैशम्पायन उवाच। एवमुक्त्वा महातेजा व्यासः सत्यवतीं तदा। शयने सा च कौशल्या शुचिवस्त्रा स्वलङ्कृता ॥ ४३ ॥

समागमनमाकाङ्क्षेदिति सोऽन्तर्हितो मुनिः। ततोऽभिगम्य सा देवी स्नुषां रहसि सङ्गताम् ॥ ४४ ॥ धर्म्यमर्थसमायुक्तमुवाच वचनं हितम्। कौशल्ये धर्मतन्त्रं त्वां यद्‌ब्रवीमि निबोध तत् ॥ ४५ ॥ भरतानां समुच्छेदो व्यक्तं मद्भाग्यसंक्षयात्। व्यथितां मां च संप्रेक्ष्य पितृवंशं च पीडितम् ॥ ४६ ॥ भीष्मो बुद्धिमदान्मह्यं कुलस्यास्य विवृद्धये। सा च बुद्धिस्त्वय्यधीना पुत्रि प्रापय मां तथा। नष्टं च भारतं वंशं पुनरेव समुद्धर ॥ ४७ ॥ पुत्रं जनय सुश्रोणि देवराजसमप्रभम्। स हि राज्यधुरं गुर्वीमुद्वक्ष्यति कुलस्य नः ॥ ४८ ॥ सा धर्मतोऽनुनीयैनां कथञ्चिद्धर्मचारिणीम्। भोजयामास विप्रांश्च देवर्षीनतिथींस्तथा ॥ ४९ ॥

इत्यादिपर्वणि सम्भवपर्वणि सत्यवत्युपदेशे
पञ्चाधिकशततोऽध्यायः ॥ १०५ ॥

वैशम्पायन उवाच। ततः सत्यवती काले वधूं स्नातामृतौ तदा। संवेशयन्ती शयने शनैर्वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥ कौशल्ये देवरस्तेऽस्ति सोऽद्य त्वानुप्रवेक्ष्यति। अप्रमत्ता प्रतीक्षैनं निशीथे ह्यागमिष्यति ॥ २ ॥ श्वश्र्वास्तद्वचनं श्रुत्वा शयाना शयने शुभे। साचिन्तयत्तदा भीष्ममन्यांश्च कुरुपुङ्गवान् ॥ ३ ॥ ततोऽम्बिकायां प्रथमं नियुक्तः सत्यवागृषिः। दीप्यमानेषु दीपेषु शरणं प्रविवेश ह ॥ ४ ॥ तस्य कृष्णस्य कपिला जटां दीप्ते च लोचने। बभ्रूणि चैव श्मश्रूणि दृष्ट्वा देवी न्यमीलयत् ॥ ५ ॥ संबभूव तया सार्धं मातुः प्रियचिकीर्षया। भयात् काशिसुता तन्तु नाशक्नोदभिवीक्षितुम् ॥ ६ ॥ ततो निष्क्रान्तमागम्य माता पुत्रमुवाच ह। अप्यस्यां गुणवान् पुत्र राजपुत्रो भविष्यति ॥ ७ ॥ निशम्य तद्वचो मातुर्व्यासः सत्यवतीसुतः। प्रोवाचातीन्द्रिय-

ज्ञानो विधिना संप्रचोदितः ॥ ८ ॥ नागायुतसमप्राणो विद्वान्
राजर्षिसत्तमः । महाभागो महावीर्य्यो महाबुद्धिर्भविष्यति ॥९॥
तस्य चापि शतं पुत्रा भविष्यन्ति महात्मनः । किन्तु मातुः स
वैगुण्यादन्ध एव भविष्यति ॥ १० ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा माता
पुत्रमथाब्रवीत् । नान्धः कुरूणां नृपतिरनुरूपस्तपोधन ॥ ११ ॥
ज्ञातिवंशस्य गोप्तारं पितृणां वंशवर्द्धनम् । द्वितीयं कुरुवंशस्य
राजानं दातुमर्हसि ॥ १२ ॥ स तथेति प्रतिज्ञाय निश्चक्राम
महायशाः । सापि कालेन कौशल्या सुषुवेऽन्धं तमात्मजम् ॥१३॥
पुनरेव तु सा देवी परिभाष्य स्नुषां ततः । ऋषिमावाहयत्सत्या
यथा पूर्वमरिन्दम ॥१४॥ ततस्तेनैव विधिना महर्षिस्तामपद्यत ।
अम्बालिकामथाभ्यागाद्दृषिं दृष्ट्वा च सापि तम् ॥ १५ ॥ विवर्णा
पाण्डुसङ्काशा समपद्यत भारत । तां भीतां पाण्डुसङ्काशां विषण्णां
प्रेक्ष्य भारत ॥ १६ ॥ व्यासः सत्यवतीपुत्र इदं वचनमब्रवीत् ।
यस्मात् पाण्डुत्वमापन्ना विरूपं प्रेक्ष्य मामिह ॥ १७ ॥ तस्मादेष
सुतस्ते वै पाण्डुरेव भविष्यति । नाम चास्यैतदेवेह भविष्यति
शुभानने ॥ १८ ॥ इत्युक्त्वा स निराक्रामद्भगवानृषिसत्तमः । ततो
निष्क्रान्तमालोक्य सत्या पुत्रमथाब्रवीत् ॥ १९ ॥ शशंस स पुन-
र्मात्रे तस्य बालस्य पाण्डुताम् । तं माता पुनरेवान्यमेकं पुत्र-
मयाचत ॥ २० ॥ तथेति च महर्षिस्तां मातरं प्रत्यभाषत । ततः
कुमारं सा देवी प्राप्तकालमजीजनत् ॥ २१ ॥ पाण्डुलक्षण-
सम्पन्नं दीप्यमानं वरश्रिया । यस्य पुत्रा महेष्वासा जज्ञिरे
पञ्च पाण्डवाः ॥ २२ ॥ ऋतुकाले ततो ज्येष्ठां वधूं तस्मै न्ययो-
जयत् । सा तु रूपञ्च गन्धञ्च महर्षेः प्रविचिन्त्य तम् ॥ २३ ॥
नाकरोद्वचनं देव्या भयात् सुरसुतोपमा । ततः स्वैर्भूषणैर्दासीं
भूषयित्वाप्सरोपमाम् ॥ २४ ॥ प्रेषयामास कृष्णाय ततः काशि-
पतेः सुता । सा तं ऋषिमनुप्राप्तं प्रत्युद्गम्याभिवाद्य च ॥ २५ ॥

संविवेशाभ्यनुज्ञाता सत्कृत्योपचचार ह। कामोपभोगेन रह-स्तस्यां तुष्टिमगादृषिः। तया सहोषितो राजन्महर्षिः संशित-व्रतः॥ २६॥ उत्तिष्ठन्नब्रवीच्चैनामभुजिष्या भविष्यसि। अयञ्च ते शुभे गर्भः श्रेयानुदरमागतः। धर्मात्मा भविता लोके सर्व-बुद्धिमतां वरः॥ २७॥ स जज्ञे विदुरो नाम कृष्णद्वैपायना-त्मजः। धृतराष्ट्रस्य वै भ्राता पाण्डोश्चैव महात्मनः॥ २८॥ धर्मो विदुररूपेण शापात्तस्य महात्मनः। माण्डव्यस्यार्थतत्त्वज्ञः काम-क्रोधविवर्ज्जितः। कृष्णद्वैपायनोऽप्येतत् सत्यवत्यै न्यवेदयत्॥२९॥ प्रलम्भमात्मनश्चैव शूद्रायाः पुत्रजन्म च। स धर्मस्यानृणो भूत्वा पुनर्मात्रा समेत्य च। तस्यै गर्भं समावेद्य तत्रैवान्तरधीयत॥३०॥ एते विचित्रवीर्य्यस्य क्षेत्रे द्वैपायनादपि। जज्ञिरे देवगर्भाभाः कुरुवंशविवर्द्धनाः॥ ३१॥

इत्यादिपर्वणि सम्भवपर्वणि विचित्रवीर्य्यसुतोत्पत्तौ षड़धिकशतोऽध्यायः॥ १०६॥

जनमेजय उवाच। किं कृतं कर्म धर्मेण येन शापमुपेयि-वान्। कस्य शापाच्च ब्रह्मर्षे शूद्रयोनावजायत॥ १॥

वैशम्पायन उवाच। बभूव ब्राह्मणः कश्चिन्माण्डव्य इति विश्रुतः। धृतिमान् सर्वधर्मज्ञः सत्ये तपसि च स्थितः॥ २॥ स आश्रमपदद्वारि वृक्षमूले महातपाः। ऊर्द्ध्वबाहुर्महायोगी तस्थौ मौनव्रतान्वितः॥ ३॥ तस्य कालेन महता तस्मिंस्तपसि वर्त्ततः। तमाश्रमपदं प्राप्ता दस्यवो लोप्त्रहारिणः॥ ४॥ अनु-साय्यमाणा बहुभीरक्षिभिर्भरतर्षभ। ते तस्यावसथे लोप्त्रं दस्यवः कुरुसत्तम॥ ५॥ निधाय च भयाल्लीनास्तत्रैवानागते बले। तेषु लीनेष्वथो शीघ्रं ततस्तद्रक्षिणां बलम्॥ ६॥ आज-

गाम ततोऽपश्यंस्तमृषिं तस्करानुगाः । तमपृच्छंस्ततो राजं-स्तथावृत्तं तपोधनम् ॥ ७ ॥ कतमेन पथा याता दस्यवो द्विज-सत्तम । तेन गच्छामहे ब्रह्मन् यथा शीघ्रतरं वयम् ॥ ८ ॥ तथा तु रक्षिणां तेषां ब्रुवतां स तपोधनः । न किञ्चिद्वचनं राजन्नब्रवीत् साध्वसाधु वा ॥ ९ ॥ ततस्ते राजपुरुषा विचिन्वा-नास्तमाश्रमम् । ददृशुस्तत्र लीनांस्तांश्चौरांस्तद्द्रव्यमेव च ॥ १० ॥ ततः शङ्का समभवद्रक्षिणां तं मुनिं प्रति । संयम्यैनं ततो राज्ञे दस्यूंश्चैव न्यवेदयन् ॥ ११ ॥ तं राजा सह तैश्चौरैरन्वशाद्वध्यता-मिति । स रक्षिभिस्तैरज्ञातः शूले प्रोतो महातपाः ॥ १२ ॥ ततस्ते शूल आरोप्य तं मुनिं रक्षिणस्तदा । प्रतिजग्मुर्महीपालं धनान्यादाय तान्यथ ॥ १३ ॥ शूलस्थः स तु धर्मात्मा कालेन महता ततः । निराहारोऽपि विप्रर्षिर्मरणं नाभ्यपद्यत ॥ १४ ॥ धारयामास च प्राणानृषींश्च समुपानयत् । शूलाग्रे तप्यमानेन तपस्तेन महात्मना ॥ १५ ॥ सन्तापं परमं जग्मु-र्मुनयस्तपसान्विताः । ते रात्रौ शकुना भूत्वा सन्निपत्य तु भारत ॥ १६ ॥ दर्शयन्तो यथाशक्ति तमपृच्छन् द्विजोत्तमम् । श्रोतु-मिच्छामहे ब्रह्मन् किं पापं कृतवानसि । येनेह समनुप्राप्तं शूले दुःखभयं महत् ॥ १७ ॥

इत्यादिपर्वणि सम्भवपर्वणि अणीमाण्डव्योपाख्याने
सप्ताधिकशततोऽध्यायः ॥ १०७ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः स मुनिशार्दूलस्तानुवाच तपो-धनान् । दोषतः कङ्गमिष्यामि न हि मेऽन्योऽपराध्यति ॥ १ ॥ तं दृष्ट्वा रक्षिणस्तत्र तथा बहुतिथेऽहनि । न्यवेदयंस्तथा राज्ञे

यथावृत्तं नराधिप ॥ २ ॥ श्रुत्वा च वचनं तेषां निश्चित्य सह मन्त्रिभिः। प्रसादयामास तदा शूलस्थमृषिसत्तमम् ॥ ३ ॥

राजोवाच। यन्मयापकृतं मोहादज्ञानादृषिसत्तम। प्रसादये त्वां तत्राहं न मे त्वं क्रोद्धुमर्हसि ॥ ४ ॥ एवमुक्तस्ततो राज्ञा प्रसादमकरोन्मुनिः। कृतप्रसादं राजा तं ततः समवतारयत् ॥ ५ ॥ अवतार्य्य च शूलाग्रात्तच्छूलं निश्चकर्ष ह। अशक्नुवंश्च निष्क्रष्टुं शूलं मूले स चिच्छिदे ॥ ६ ॥ स तथान्तर्गतेनैव शूलेन व्यचरन्मुनिः। तेनातितपसा लोकान् विजिग्ये दुर्लभान् परैः ॥ ७ ॥ अणीमाण्डव्य इति च ततो लोकेषु गीयते। स गत्वा सदनं विप्रो धर्मस्य परमात्मवित् ॥ ८ ॥ आसनस्थं ततो धर्मं दृष्ट्वोपालभत प्रभुः। किन्नु तद्दुष्कृतं कर्म मया कृतमजानता ॥ ९ ॥ यस्येयं फलनिर्वृत्तिरीदृश्यासादिता मया। शीघ्रमाचक्ष्व मे तत्त्वं पश्य मे तपसो बलम् ॥ १० ॥

धर्म उवाच। पतङ्गिकानां पुच्छेषु त्वयेषीका प्रवेशिता। कर्मणस्तस्य ते प्राप्तं फलमेतत्तपोधन ॥ ११ ॥

अणीमाण्डव्य उवाच। अल्पेऽपराधेऽपि महान्मम दण्डस्त्वया धृतः। शूद्रयोनावतो धर्म मानुषः सम्भविष्यसि ॥ १२ ॥ मर्य्यादां स्थापयाम्यद्य लोके धर्मफलोदयाम्। आचतुर्द्दशकाद्वर्षान्न भविष्यति पापकम्। परतः कुर्वतामेव दोष एव भविष्यति ॥ १३ ॥

वैशम्पायन उवाच। एतेन त्वपराधेन शापात्तस्य महात्मनः। धर्मो विदुररूपेण शूद्रयोनावजायत ॥१४॥ धर्मे चार्थे च कुशलो लोभक्रोधविवर्ज्जितः। दीर्घदर्शी शमपरः कुरूणाञ्च हिते रतः ॥ १५ ॥

इत्यादिपर्वणि सम्भवपर्वणि अणीमाण्डव्योपाख्याने अष्टाधिकशततोऽध्यायः॥ १०८ ॥

वैशम्पायन उवाच। तेषु त्रिषु कुमारेषु जातेषु कुरुजाङ्गलम्। कुरवोऽथ कुरुक्षेत्रं त्रयमेतदवर्द्धत॥ १॥ ऊर्द्ध्वशस्याभवद्भूमिः शस्यानि रसवन्ति च। यथर्त्तुवर्षी पर्ज्जन्यो बहुपुष्पफला द्रुमाः॥ २॥ वाहनानि प्रहृष्टानि मुदिता मृगपक्षिणः। गन्धवन्ति च माल्यानि रसवन्ति फलानि च॥ ३॥ वणिग्भिश्चान्वकीर्य्यन्त नगराण्यथ शिल्पिभिः। शूराश्च कृतविद्याश्च सन्तश्च सुखिनोऽभवन्॥ ४॥ नाभवन् दस्यवः केचिन्नाधर्म्मरुचयो जनाः। प्रदेशेष्वपि राष्ट्राणां कृतं युगमवर्त्तत॥ ५॥ धर्म्मक्रिया यज्ञशीलाः सत्यव्रतपरायणाः। अन्योन्यप्रीतिसंयुक्ता व्यवर्द्धन्त प्रजास्तदा॥ ६॥ मानक्रोधविहीनाश्च नरा लोभविवर्ज्जिताः। अन्योन्यमभ्यनन्दन्त धर्म्मोत्तरमवर्त्तत॥ ७॥ तन्महोदधिवत् पूर्णं नगरं वै व्यरोचत। द्वारतोरणनिर्यूहैर्युक्तमभ्रचयोपमैः॥ ८॥ प्रासादशतसम्बाधं महेन्द्रपुरसन्निभम्। नदीषु वनखण्डेषु वापीपल्वलसानुषु। काननेषु च रम्येषु विजह्रुर्मुदिता जनाः॥ ९॥ उत्तरैः कुरुभिः सार्द्धं दक्षिणाः कुरवस्तथा। विस्पर्द्धमाना व्यचरंस्तथा देवर्षिचारणैः॥ १०॥ नाभवत् कृपणः कश्चिन्नाभवन् विधवाः स्त्रियः। तस्मिन् जनपदे रम्ये कुरुभिर्बहुलीकृते॥ ११॥ कूपारामसभावाप्यो ब्राह्मणावसथास्तथा। बभूवुः सर्व्वर्द्धियुतास्तस्मिन्राष्ट्रे सदोत्सवाः॥ १२॥ भीष्मेण धर्म्मतो राजन् सर्व्वतः परिरक्षिते। बभूव रमणीयश्च चैत्ययूपशताङ्कितः॥ १३॥ स देशः परराष्ट्राणि विसृज्याभिप्रवर्द्धितः। भीष्मेण विहितं राष्ट्रे धर्म्मचक्रमवर्त्तत॥ १४॥ क्रियमाणेषु कृत्येषु कुमाराणां महात्मनाम्। पौरजानपदाः सर्व्वे बभूवुः परमोत्सुकाः॥ १५॥ गृहेषु कुरुमुख्यानां पौराणाञ्च नराधिप। दीयतां भुज्यतां चेति वाचोऽश्रूयन्त सर्व्वशः॥ १६॥ धृतराष्ट्रश्च पाण्डुश्च विदुरश्च महामतिः। जन्मप्रभृति

भीष्मेण पुत्रवत् परिपालिताः ॥ १७ ॥ संस्कारैः संस्कृतास्ते तु ततोऽध्ययनसंयुताः। श्रमव्यायामकुशलाः समपद्यन्त यौवनम् ॥ १८ ॥ धनुर्वेदे च वेदे च गदायुद्धेऽसिचर्मणि। तथैव गजशिक्षायां नीतिशास्त्रेषु पारगाः ॥ १९ ॥ इतिहासपुराणेषु नानाशिक्षासु बोधिताः। वेदवेदाङ्गतत्त्वज्ञाः सर्वत्र कृतनिश्चयाः ॥ २० ॥ पाण्डुर्धनुषि विक्रान्तो नरेष्वभ्यधिकोऽभवत्। अन्येभ्यो बलवानासीद्धृतराष्ट्रो महीपतिः ॥ २१ ॥ त्रिषु लोकेषु न त्वासीत् कश्चिद्विदुरसम्मितः। धर्मनित्यस्तथा राजन् धर्मे च परमं गतः ॥ २२ ॥ प्रनष्टं शान्तनोर्वंशं समीक्ष्य पुनरुद्धृतम्। ततो निर्वचनं लोके सर्वराष्ट्रेष्ववर्त्तत ॥ २३ ॥ वीरसूनां काशिसुते देशानां कुरुजाङ्गलम्। सर्वधर्मविदां भीष्मः पुराणां गजसाह्वयम् ॥ २४ ॥ धृतराष्ट्रस्त्वचक्षुष्ट्वाद्राज्यं न प्रत्यपद्यत। पारशवत्वाद्विदुरो राजा पाण्डुर्बभूव ह ॥ २५ ॥ कदाचिदथ गाङ्गेयः सर्वनीतिमतां वरः। विदुरं धर्मतत्त्वज्ञं वाक्यमाह यथोचितम् ॥ २६ ॥

इत्यादिपर्वणि सम्भवपर्वणि पाण्डुराज्याभिषेके
नवाधिकशततोऽध्यायः ॥ १०९ ॥

भीष्म उवाच। गुणैः समुदितं सम्यगिदं नः प्रथितं कुलम्। अत्यन्यान् पृथिवीपालान् पृथिव्यामधिराज्यभाक् ॥ १ ॥ रक्षितं राजभिः पूर्वं धर्मविद्भिर्महात्मभिः। नोत्सादमगमच्चेदं कदाचिदिह नः कुलम् ॥ २ ॥ मया च सत्यवत्या च कृष्णेन च महात्मना। समवस्थापितं भूयो युष्मासु कुलतन्तुषु ॥ ३ ॥

तच्चैतद्वर्द्धते भूयः कुलं सागरवद्यथा। तथा मया विधातव्यं त्वया चैव न संशयः॥ ४॥ श्रूयते यादवी कन्या स्वनुरूपा कुलस्य नः। सुबलस्यात्मजा चैव तथा मद्रेश्वरस्य च॥ ५॥ कुलीना रूपवत्यश्च ताः कन्याः पुत्र सर्व्वशः। उचितास्चैव सम्बन्धे ह्यस्माकं क्षत्रियर्षभाः॥ ६॥ मन्ये वरयितव्यास्ता इत्यहं धीमतां वर। सन्तानार्थं कुलस्यास्य यद्वा विदुर मन्यसे॥ ७॥

विदुर उवाच। भवान् पिता भवान् माता भवान्नः परमो गुरुः। तस्मात् स्वयं कुलस्यास्य विचार्य्य कुरु यद्धितम् ॥ ८॥

वैशम्पायन उवाच। अथ शुश्राव विप्रेभ्यो गान्धारीं सुबलात्मजाम्। आराध्य वरदं देवं भगनेत्रहरं हरम्॥ ९॥ गान्धारी किल पुत्राणां शतं लेभे वरं शुभा। इति शुश्राव तत्त्वेन भीष्मः कुरुपितामहः॥ १०॥ ततो गान्धारराजस्य प्रेषयामास भारत। अचक्षुरिति तत्रासीत् सुबलस्य विचारणा॥ ११ ॥ कुलं ख्यातिञ्च वृत्तञ्च बुद्ध्या तु प्रसमीक्ष्य सः। ददौ तां धृतराष्ट्राय गान्धारीं धर्म्मचारिणीम्॥ १२॥ गान्धारी त्वथ शुश्राव धृतराष्ट्रमचक्षुषम्। आत्मानं दित्सितं चास्मै पित्रा मात्रा च भारत ॥ १४॥ ततः सा पटमादाय कृत्वा बहुगुणं तदा। बबन्ध नेत्रे स्वे राजन् पतिव्रतपरायणा॥ १५॥ नाभ्यसूयां पतिमहमित्येवं कृतनिश्चया। ततो गान्धारराजस्य पुत्रः शकुनिरभ्ययात् ॥ १६॥ स्वसारं वयसा लक्ष्म्या युक्तामादाय कौरवान्। तां तदा धृतराष्ट्राय ददौ परमसत्कृताम्॥ १७॥ भीष्मस्यानुमते चैव विवाहं समकारयत्। दत्त्वा स भगिनीं वीरो यथार्हञ्च परिच्छदम्। पुनरायात् स्वनगरं भीष्मेण प्रति पूजितः॥ १८॥ गान्धार्य्यपि वरारोहा शीलाचारविचेष्टितैः। तुष्टिं कुरूणां सर्व्वेषां जनयामास भारत॥ १९॥ वृत्तेनाराध्य तान् सर्व्वान्

गुरून् पतिपरायणा । वाचापि पुरुषानन्यान् सुव्रता नान्वकीर्त्तयत् ॥ २० ॥

इत्यादिपर्वणि सम्भवपर्वणि धृतराष्ट्रविवाहे
दशाधिकशतोऽध्यायः ॥ ११० ॥

वैशम्पायन उवाच । शूरो नाम यदुश्रेष्ठो वसुदेवपिताभवत् । तस्य कन्या पृथा नाम रूपेणाप्रतिमा भुवि ॥ १ ॥ पितृस्वस्रीयाय सुतामनपत्याय भारत । अग्रमग्रे प्रतिज्ञाय स्वस्यापत्यं स सत्यवाक् ॥ २ ॥ अग्रजामथ तां कन्यां शूरोऽनुग्रहकाङ्क्षिणे । प्रददौ कुन्तिभोजाय सखा सख्ये महात्मने ॥ ३ ॥ नियुक्ता सा पितुर्गेहे ब्राह्मणातिथिपूजने । उग्रं पर्य्यचरत्तत्र ब्राह्मणं संशितव्रतम् ॥ ४ ॥ निगूढनिश्चयं धर्म्मे यन्तं दुर्व्वाससं विदुः । तमुग्रं संशितात्मानं सर्व्वयत्नैरतोषयत् ॥ ५ ॥ तस्यै स प्रददौ मन्त्रमापद्धर्मान्ववेक्षया । अभिचाराभिसंयुक्तमब्रवीच्चैव तां मुनिः । यं यं देवं त्वमेतेन मन्त्रेणावाहयिष्यसि । तस्य तस्य प्रभावेण तव पुत्रो भविष्यति ॥ ७ ॥ तथोक्ता सा तु विप्रेण कुन्ती कौतूहलान्विता । कन्या सती देवमर्कमाजुहाव यशस्विनी ॥ ८ ॥ सा ददर्श तमायान्तं भास्करं लोकभावनम् । विस्मिता चानवद्याङ्गी दृष्ट्वा तन्महदद्भुतम् ॥ ९ ॥ तां समासाद्य देवस्तु विवस्वानिदमब्रवीत् । अयमस्म्यसितापाङ्गि ब्रूहि किं करवाणि ते ॥ १० ॥

कुन्त्युवाच । कश्चिन्मे ब्राह्मणः प्रादाद्वरं विद्याञ्च शत्रुहन् । तद्विजिज्ञासयाह्वानं कृतवत्यस्मि ते विभो ॥ ११ ॥ एतस्मिन्नपराधे त्वां शिरसाहं प्रसादये । योषितो हि सदा रक्ष्याः स्वपराद्धापि नित्यशः ॥ १२ ॥

सूर्य्य उवाच । वेदाहं सर्व्वमेवैतद्यद्दुर्व्वासा वरं ददौ । सन्त्यज्य भयमेवेह क्रियतां सङ्गमो मम ॥ १३ ॥ अमोघं दर्शनं मह्यमाहूतश्चास्मि ते शुभे । वृथाह्वानेऽपि ते भीरु दोषः स्यान्नात्र संशयः ॥ १४ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्ता बहुविधं सान्त्वपूर्व्वं विवस्वता । सा तु नैच्छद्वरारोहा कन्याहमिति भारत ॥ १५ ॥ बन्धुपक्षभयाद्भीता लज्जया च यशस्विनी । तामर्कः पुनरेवेदमब्रवीद्भरतर्षभ ॥ १५ ॥ मत्प्रसादान्न ते राज्ञि भविता दोष इत्युत । एवमुक्त्वा स भगवान् कुन्तिराजसुतां तदा ॥ १७ ॥ प्रकाशकर्त्ता तपनः सम्बभूव तया सह । तत्र वीरः समभवत् सर्व्वशस्त्रभृतां वरः । आमुक्तकवचः श्रीमान्देवगर्भः श्रियान्वितः ॥ १८ ॥ सहजं कवचं विभ्रत् कुण्डलोद्योतिताननः । अजायत सुतः कर्णः सर्व्वलोकेषु विश्रुतः ॥ १९ ॥ प्रादाच्च तस्यै कन्यात्वं पुनः स परमद्युतिः । दत्त्वा च तपतां श्रेष्ठो दिवमाचक्रमे ततः ॥ २० ॥ दृष्ट्वा कुमारं जातं सा वार्ष्णेयी दीनमानसा । एकाग्रं चिन्तयामास किं कृत्वा सुकृतं भवेत् ॥ २१ ॥ गूहमानापचारं सा बन्धुपक्षभयात्तदा । उत्ससर्ज्ज कुमारं तं जले कुन्ती महाबलम् ॥ २२ ॥ तमुत्सृष्टं जले गर्भं राधाभर्त्ता महायशाः । पुत्रत्वे कल्पयामास सभार्य्यः सूतनन्दनः ॥ २३ ॥ नामधेयञ्च चक्राते तस्य बालस्य तावुभौ । वसुना सह जातोऽयं वसुषेणो भवत्विति ॥ २४ ॥ स वर्द्धमानो बलवान् सर्व्वास्त्रेषूद्यतोऽभवत् । आपृष्ठतापादादित्यमुपातिष्ठत वीर्य्यवान् ॥२५॥ तस्मिन् काले तु जपतस्तस्य वीरस्य धीमतः । नादेयं ब्राह्मणेष्वासीत् किञ्चिद्वसु महीतले ॥ २६ ॥ तमिन्द्रो ब्राह्मणो भूत्वा भिक्षार्थी समुपागमत् । कवचं प्रार्थयामास फाल्गुनस्य हितेरतः ॥ २७ ॥ स्वशरीरात् समुत्कृत्य कवचं स्वनिसर्गजम् ।

विप्ररूपाय शक्राय ददौ कर्णः कृताञ्जलिः ॥ २८ ॥ प्रतिगृह्य तु देवेशस्तुष्टस्तेनास्य कर्मणा । ददौ शक्तिं सुरपतिर्वाक्यं चेदमुवाच ह ॥ २९ ॥ देवासुरमनुष्याणां गन्धर्वोरगरक्षसाम् । यमेकं जेतुमिच्छेथाः सोऽनया न भविष्यति ॥ ३० ॥ प्राङ्नाम तस्य कथितं वसुषेण इति क्षितौ । कर्णो वैकर्त्तनश्चैव कर्मणा तेन सोऽभवत् ॥ ३१ ॥

इत्यादिपर्वणि सम्भवपर्वणि ऐन्द्रशक्तिलाभे एकादशाधिकशततोऽध्यायः ॥ १११ ॥

वैशम्पायन उवाच । सत्त्वरूपगुणोपेता धर्मारामा महाव्रता । दुहिता कुन्तिभोजस्य पृथा पृथुललोचना ॥ १ ॥ तान्तु तेजस्विनीं कन्यां रूपयौवनशालिनीम् । नाव्रवन् पार्थिवाः केचिदतीवस्त्रीगुणैर्युताम् ॥ २ ॥ ततः सा कुन्तिभोजेन राज्ञाहूय नराधिपान् । पित्रा स्वयम्वरे दत्ता दुहिता राजसत्तम ॥ ३ ॥ ततः सा रङ्गमध्यस्थं तेषां राज्ञां मनस्विनी । ददर्श राजशार्दूलं पाण्डुं भरतसत्तमम् ॥ ४ ॥ सिंहदर्पं महोरस्कं वृषभाक्षं महावलम् । आदित्यमिव सर्वेषां राज्ञां प्रच्छाद्य वै प्रभाः ॥ ५ ॥ तिष्ठन्तं राजसमितौ पुरन्दरमिवापरम् । तं दृष्ट्वा सानवद्याङ्गी कुन्तिभोजसुता शुभा । पाण्डुं नरवरं रङ्गे हृदयेनाकुलाभवत् ॥ ६ ॥ ततः कामपरीताङ्गी सकृत्प्रचलमानसा । व्रीड़माना स्रजं कुन्ती राज्ञः स्कन्धे समासजत् ॥ ७ ॥ तं निशम्य वृतं पाण्डुं कुन्त्या सर्वे नराधिपाः । यथागतं समाजग्मुर्गजैरश्वैरथैस्तथा ॥ ८ ॥ ततस्तस्याः पिता राजन् विवाहमकरोत् प्रभुः । स तया कुन्तिभोजस्य दुहित्रा कुरुनन्दनः ॥ ९ ॥ युयुजेऽमितसौभाग्यः पौलोम्या मघवानिव । कुन्त्या पाण्डोश्च राजेन्द्र

कुन्तिभोजो महीपतिः ॥ १० ॥ कृत्वोद्वाहं तदा तन्तु नाना-
वसुभिरर्च्चितम् । स्वपुरं प्रेषयामास स राजा कुरुसत्तम ॥ ११ ॥
ततो बलेन महता नानाध्वजपताकिना । स्तूयमानः स चाशी-
र्भिर्ब्राह्मणैश्च महर्षिभिः ॥ १२ ॥ संप्राप्य नगरं राजा पाण्डुः
कौरवनन्दनः । न्यवेशयत तां भार्य्यां कुन्तीं स्वभवने प्रभुः ॥ १३ ॥

इत्यादिपर्व्वणि सम्भवपर्व्वणि कुन्तीविवाहे द्वादशा-
धिकशततोऽध्यायः ॥ ११२ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः शान्तनवो भीष्मो राज्ञः पाण्डो-
र्यशस्विनः । विवाहस्यापरस्यार्थे चकार मतिमान्मतिम् ॥ १ ॥
सोऽमात्यैः स्थविरैः सार्द्धं ब्राह्मणैश्च महर्षिभिः । बलेन चतुरङ्गेण
ययौ मद्रपतेः पुरम् ॥ २ ॥ तमागतमभिश्रुत्य भीष्मं वाह्लीक-
पुङ्गवः । प्रत्युद्गम्यार्च्चयित्वा च पुरं प्रावेशयन्नृपः ॥ ३ ॥ दत्त्वा
तस्यासनं शुभ्रं पाद्यमर्घ्यं तथैव च । मधुपर्कञ्च मद्रेशः पप्रच्छा-
गमनेऽर्थिताम् ॥ ४ ॥ तं भीष्मः प्रत्युवाचेदं मद्रराजं कुरूद्वहः ।
आगतं मां विजानीहि कन्यार्थिनमरिन्दम ॥ ५ ॥ श्रूयते भवतः
साध्वी स्वसा माद्री यशस्विनी । तामहं वरयिष्यामि पाण्डो-
रर्थे यशस्विनीम् ॥ ६ ॥ युक्तरूपो हि सम्बन्धे त्वं नो राजन्
वयं तव । एतत् सञ्चिन्त्य मद्रेश गृहाणास्मान् यथाविधि ॥ ७ ॥
तमेवं वादिनं भीष्मं प्रत्यभाषत मद्रपः । न हि मेऽन्यो वर-
स्त्वत्तः श्रेयानिति मतिर्मम ॥ ८ ॥ पूर्वैः प्रवर्त्तितं किञ्चित्
कुलेऽस्मिन्नृपसत्तमैः । साधु वा यदि वासाधु तन्नातिक्रान्तुमुत्-
सहे ॥ ९ ॥ व्यक्तं तद्भवतश्चापि विदितं नात्र संशयः । न
चायुक्तं तथा वक्तुं भवान्देहीति सत्तम ॥ १० ॥ कुलधर्म्मः स
नो वीर प्रमाणं परमञ्च तत् । तेन त्वां न ब्रवीम्येतदसन्दिग्धं

वचोऽरिहन् ॥ ११ ॥ तं भीष्मः प्रत्युवाचेदं मद्रराजं जनाधिपः ।
धर्म एष परो राजन् स्वयमुक्तः स्वयम्भुवा ॥ १२ ॥ नात्र कश्चन
दोषोऽस्ति पूर्वैर्विधिरयं कृतः । विदितेयञ्च ते शल्य मर्य्यादा
साधुसम्मता ॥ १३ ॥ एतदुक्त्वा स महातेजाः शातकुम्भं कृता-
कृतम् । रत्नानि च विचित्राणि शल्यायादात् सहस्रशः ॥ १४ ॥
गजानश्वान्रथांश्चैव वासांस्याभरणानि च । मणिमुक्ताप्रवालञ्च
गाङ्गेयो व्यसृजच्छुभम् ॥ १५ ॥ तत् प्रगृह्य धनं सर्वं शल्यः
सम्प्रीतमानसः । ददौ तां समलङ्कृत्य स्वसारं कौरवर्षभे ॥ १६ ॥
स तां माद्रीमुपादाय भीष्मः सागरगासुतः । आजगाम पुरीं
धीमान् प्रविष्टो गजसाह्वयम् ॥ १७ ॥ तत इष्टेऽहनि प्राप्ते
मुहूर्त्ते साधुसम्मते । जग्राह विधिवत् पाणिं माद्र्याः पाण्डु-
र्नराधिपः ॥ १८ ॥ ततो विवाहे निर्वृत्ते स राजा कुरुनन्दन ।
स्थापयामास तां भार्य्यां शुभे वेश्मनि भाविनीम् ॥ १९ ॥ स
ताभ्यां व्यचरत् सार्द्धं भार्य्याभ्यां राजसत्तमः । कुन्त्या माद्र्या
च राजेन्द्रो यथाकामं यथासुखम् ॥ २० ॥ ततः स कौरवो
राजा विहृत्य त्रिदशा निशाः । जिगीषया महीं पाण्डुर्निर-
क्रामत् पुरात् प्रभो ॥ २१ ॥ स भीष्मप्रमुखान् वृद्धानभिवाद्य
प्रणम्य च । धृतराष्ट्रञ्च कौरव्यं तथान्यान् कुरुसत्तमान् ॥ २२ ॥
आमन्त्र्य प्रययौ राजा तैश्चैवाभ्यनुमोदितः । मङ्गलाचारयुक्ताभि-
राशीर्भिरभिनन्दितः ॥ २३ ॥ गजवाजिरथौघेन बलेन महता-
गमत् । स राजा देवगर्भाभो विजिगीषुर्वसुन्धराम् ॥ २४ ॥
हृष्टपुष्टबलैः प्रायात् पाण्डुः शत्रूननेकशः । पूर्व्वमागस्कृतो गत्वा
दशार्णाः समरे जिताः । पाण्डुना नरसिंहेन कौरवाणां यशो-
भृता ॥ २५ ॥ ततः सेनामुपादाय पाण्डुर्नानाविधध्वजाम् ।
प्रभूतहस्त्यश्वयुतां पदातिरथसङ्कुलाम् ॥ २६ ॥ आगस्कारी महो-
पालां बहूनां बलदर्पितः । गोप्ता मगधराष्ट्रस्य दीर्घो राजगृहे

हृतः ॥ २७ ॥ ततः कोषं समादाय वाहनानि च भूरिशः।
पाण्डुना मिथिलां गत्वा विदेहाः समरे जिताः ॥ २८ ॥ तथा
काशिषु सुह्मेषु पुण्ड्रेषु च नरर्षभ। स्वबाहुबलवीर्य्येण कुरू-
णामकरोद्यशः ॥ २९ ॥ तं शरौघमहाज्वालं शस्त्रार्च्चिषमरि-
न्दमम्। पाण्डुपावकमासाद्य व्यदह्यन्त नराधिपाः ॥ ३० ॥ ते
ससेनाः ससेनेन विध्वंसितबला नृपाः। पाण्डुना वशगाः कृत्वा
कुरुकर्म्मसु योजिताः ॥ ३१ ॥ तेन ते निर्ज्जिताः सर्व्वे पृथिव्यां सर्व्व-
पार्थिवाः। तमेकं मेनिरे शूरं देवेष्विव पुरन्दरम् ॥ ३२ ॥ तं
कृताञ्जलयः सर्व्वे प्रणता वसुधाधिपाः। उपाजग्मुर्धनं गृह्य
रत्नानि विविधानि च ॥ ३३ ॥ मणिमुक्ताप्रवालञ्च सुवर्णं रजतं
बहु। गोरत्नान्यश्वरत्नानि रथरत्नानि कुञ्जरान् ॥ ३४ ॥ खरोष्ट्र-
महिषांश्चैव यच्च किञ्चिदजाविकम्। कम्बलाजिनरत्नानि राङ्क-
वास्तरणानि च। तत्सर्व्वं प्रतिजग्राह राजा नागपुराधिपः ॥३५॥
तदादाय ययौ पाण्डुः पुनर्मुदितवाहनः। हर्षयिष्यन् स्वरा-
ष्ट्राणि पुरञ्च गजसाह्वयम् ॥ ३६ ॥ शान्तनो राजसिंहस्य भरतस्य
च धीमतः। प्रनष्टः कीर्त्तिजः शब्दः पाण्डुना पुनराहृतः ॥ ३७ ॥
ये पुरा कुरुराष्ट्राणि जह्रुः कुरुधनानि च। ते नागपुरसिंहेन
पाण्डुना करदीकृताः ॥ ३८ ॥ इत्यभाषन्त राजानो राजा-
मात्याश्च सङ्गताः। प्रतीतमनसो हृष्टाः पौरजानपदैः सह ॥ ३९ ॥
प्रत्युद्ययुश्च तं प्राप्तं सर्व्वे भीष्मपुरोगमाः। ते न दूरमिवाध्वानं
गत्वा नागपुरालयात् ॥ ४० ॥ आवृतं ददृशुर्हृष्टा लोकं बहु-
विधैर्धनैः। नानायानसमानीतै रत्नै रुच्चावचैस्तदा ॥ ४१ ॥ हस्त्य-
श्वरथरत्नैश्च गोभिरुष्ट्रैस्तथाविभिः। नान्तं ददृशुरासाद्य भीष्मेण
सह कौरवाः ॥ ४२ ॥ सोऽभिवाद्य पितुः पादौ कौशल्यानन्द-
वर्द्धनः। यथार्हं मानयामास पौरजानपदानपि ॥ ४३ ॥ प्रमृद्य
पुरराष्ट्राणि कृतार्थं पुनरागतम्। पुत्रमाश्लिष्य भीष्मस्तु हर्षा-

इत्यू ख्यवर्त्तयत् ॥ ४४ ॥ स तूर्य्यशतशङ्खानां भेरीणाञ्च महा-
स्वनैः। हर्षयन् सर्वशः पौरान् विवेश गजसाह्वयम् ॥ ४५ ॥

इत्यादिपर्वणि सम्भवपर्वणि पाण्डुदिग्विजये
त्रयोदशाधिकशततोऽध्यायः ॥ ११३ ॥

वैशम्पायन उवाच। धृतराष्ट्राभ्यनुज्ञातः स्वबाहुविजितं
धनम्। भीष्माय सत्यवत्यै च मात्रे चोपजहार सः ॥ १ ॥
विदुराय च वै पाण्डुः प्रेषयामास तद्धनम्। सुहृदश्चापि धर्मात्मा
धनेन समतर्पयत् ॥ २ ॥ ततः सत्यवतीं भीष्मं कौशल्याञ्च
यशस्विनीम्। शुभैः पाण्डुजितैरर्थैस्तोषयामास भारत ॥ ३ ॥
ननन्द माता कौशल्या तमप्रतिमतेजसम्। जयन्तमिव पौलोमी
परिष्वज्य नरर्षभम् ॥ ४ ॥ तस्य वीरस्य विक्रान्तैः सहस्रशत-
दक्षिणैः। अश्वमेधशतैरीजे धृतराष्ट्रो महामखैः ॥ ५ ॥ सं-
प्रयुक्तस्तु कुन्त्या च माद्र्या च भरतर्षभ। जिततन्द्रीस्तदा पाण्डु-
र्बभूव वनगोचरः ॥ ६ ॥ हित्वा प्रासादनिलयं शुभानि शय-
नानि च। अरण्यनित्यः सततं बभूव मृगयापरः ॥ ७ ॥ स
चरन्दक्षिणं पार्श्वं रम्यं हिमवतो गिरेः। उवास गिरिपृष्ठेषु
महाशालवनेषु च ॥ ८ ॥ रराज कुन्त्या माद्र्या च पाण्डुः सह
वने चरन्। करेण्वोरिव मध्यस्थः श्रीमान् पौरन्दरो गजः ॥ ९ ॥
भारतं सह भार्य्याभ्यां खड्गवाणधनुर्द्धरम्। विचित्रकवचं
वीरं परमास्त्रविदं नृपम् ॥ १० ॥ देवोऽयमित्यमन्यन्त चरन्तं
वनवासिनः। तस्य कामांश्च भोगांश्च नरा नित्यमतन्द्रिताः।
उपजह्रुर्वनान्तेषु धृतराष्ट्रेण चोदिताः ॥ ११ ॥ अथ पारसवीं
कन्यां देवकस्य महीपतेः। रूपयौवनसम्पन्नां स शुश्रावापगा-
सुतः ॥ १२ ॥ ततस्तु वरयित्वा तामानीय भरतर्षभः। विवाहं

कारयामास विदुरस्य महामतेः ॥ १३ ॥ तस्यां चोत्पादयामास विदुरः कुरुनन्दनः। पुत्रान् विनयसम्पन्नानात्मनः सदृशान् गुणैः ॥ १४ ॥

इत्यादिपर्व्वणि सम्भवपर्व्वणि विदुरपरिणये
चतुर्द्दशाधिकशततोऽध्यायः ॥ ११४ ॥

वैशम्पायन उवाच। ततः पुत्रशतं जज्ञे गान्धार्य्यां जनमेजय। धृतराष्ट्रस्य वैश्यायामेकश्चापि शतात्परः ॥ १ ॥ पाण्डोः कुन्त्याञ्च माद्र्याञ्च पुत्राः पञ्च महारथाः। देवेभ्यः समपद्यन्त सन्तानाय कुलस्य वै ॥ २ ॥

जनमेजय उवाच। कथं पुत्रशतं जज्ञे गान्धार्य्यां द्विजसत्तम। कियता चैव कालेन तेषामायुश्च किं परम् ॥ ३ ॥ कथं चैकः स वैश्यायां धृतराष्ट्रसुतोऽभवत्। कथञ्च सदृशीं भार्य्यां गान्धारीं धर्म्मचारिणीम्। आनुकूल्ये वर्त्तमानां धृतराष्ट्रोऽभ्यवर्त्तत ॥ ४ ॥ कथञ्च शप्तस्य सतः पाण्डोस्तेन महात्मना। समुत्पन्ना दैवतेभ्यः पुत्राः पञ्च महारथाः ॥ ५ ॥ एतद्विद्वन्यथान्यायं विस्तरेण तपोधन। कथयस्व न मे तृप्तिः कथ्यमानेषु बन्धुषु ॥ ६ ॥

वैशम्पायन उवाच। क्षुच्छ्रमाभिपरिग्लानं द्वैपायनमुपस्थितम्। तोषयामास गान्धारी व्यासस्तस्यै वरं ददौ ॥ ७ ॥ सा वव्रे सदृशं भर्त्तुः पुत्राणां शतमात्मनः। ततः कालेन सा गर्भं धृतराष्ट्रादथाग्रहीत् ॥ ८ ॥ सम्वत्सरद्वये तन्तु गान्धारी गर्भमाहितम्। अप्रजा धारयामास ततस्तां दुःखमाविशत् ॥ ९ ॥ श्रुत्वा कुन्तीसुतं जातं बालार्कसमतेजसम्। उदरस्यात्मनः स्थैर्य्यमुपलभ्यान्वचिन्तयत् ॥ १० ॥ अज्ञातं धृतराष्ट्रस्य यत्नेन

महता ततः। सोदरं घातयामास गान्धारी दुःखमूर्च्छिता ॥११॥
ततो यज्ञे मांसपेशी लोहाष्ठीलेव संहता। द्विवर्षसम्भृतां कुक्षौ
तामुत्स्रष्टुं प्रचक्रमे ॥ १२ ॥ अथ द्वैपायनो ज्ञात्वा त्वरितः
समुपागमत्। तां स मांसमयीं पेशीं ददर्श जयतां वरः ॥ १३ ॥
ततोऽब्रवीत् सौवलेयीं किमिदं ते चिकीर्षितम्। सा चात्मनो
मतं सत्यं शशंस परमर्षये ॥ १४ ॥

गान्धार्य्युवाच। ज्येष्ठं कुन्तीसुतं जातं श्रुत्वा रविसम-
प्रभम्। दुःखेन परमेणेदमुदरं घातितं मया ॥ १५ ॥ शतञ्च
किल पुत्राणां वितीर्णं मे त्वया पुरा। इयञ्च मे मांसपेशी
जाता पुत्रशताय वै ॥ १६ ॥

व्यास उवाच। एवमेतत् सौवलेयि नैतज्जात्वन्यथा भवेत्।
वितथं नोक्तपूर्वं मे स्वैरेष्वपि कुतोऽन्यथा ॥ १७ ॥ घृतपूर्णं
कुम्भशतं क्षिप्रमेव विधीयताम्। सुगुप्तेषु च देशेषु रक्षा चैव
विधीयताम्। शीताभिरद्भिरष्ठीलामिमाञ्च परिषिञ्चय ॥ १८ ॥

वैशम्पायन उवाच। सा सिच्यमाना त्वष्ठीला बभूव शतधा
तदा। अङ्गुष्ठपर्वमात्राणां गर्भाणां पृथगेव तु ॥ १९ ॥ एका-
धिकशतं पूर्णं यथायोगं विशाम्पते। मांसपेश्यास्तदा राजन्
क्रमशः कालपर्य्ययात् ॥ २० ॥ ततस्तांस्तेषु कुण्डेषु गर्भानवदधे
तदा। स्वनुगुप्तेषु देशेषु रक्षां वै व्यदधात्ततः ॥ २१ ॥ शशंस
चैव भगवान् कालेनैतावता पुनः। उद्घाटनीयान्येतानि कुम्भा-
नीति च सौवलीम् ॥ २२ ॥ इत्युक्त्वा भगवान् व्यासस्तथा प्रति-
विधाय च। जगाम तपसे धीमान् हिमवन्तं शिलोच्चयम् ॥ २२ ॥
जज्ञे क्रमेण चैतेन तेषां दुर्य्योधनो नृपः। जन्मतस्तु प्रमाणेन
ज्येष्ठो राजा युधिष्ठिरः ॥ २४ ॥ तदाख्यातन्तु भीष्माय विदु-
राय च धीमते। यस्मिन्नहनि दुर्द्धर्षो जज्ञे दुर्य्योधनस्तदा।
तस्मिन्नेव महाबाहुर्जज्ञे भीमोऽपि वीर्य्यवान् ॥ २५ ॥ स जात-

जात एवाथ धृतराष्ट्रसुतो नृप । रासभारावसदृशं रुराव च ननाद च ॥ २६ ॥ तं खराः प्रत्यभाषन्त गृध्रगोमायुवायसाः । वाताश्च प्रववुश्चापि दिग्दाहश्चाभवत्तदा ॥ २७ ॥ ततस्तु भीतवद्राजा धृतराष्ट्रोऽब्रवीदिदम् । समानीय बहून् विप्रान् भीष्मं विदुरमेव च ॥ २८ ॥ अन्यांश्च सुहृदो राजन् कुरून् सर्वांस्तथैव च । युधिष्ठिरो राजपुत्रो ज्येष्ठो नः कुलवर्द्धनः । प्राप्तः स्वगुणतो राज्यं न तस्मिन् वाच्यमस्ति नः ॥ २९ ॥ अयं त्वनन्तरस्तस्मादपि राजा भविष्यति । एतद्धि ब्रूत मे तथ्यं यदत्र भविता ध्रुवम् ॥ ३० ॥ वाक्यस्यैतस्य निधने दिक्षु सर्वासु भारत । क्रव्यादाः प्राणदन् घोराः शिवाश्चाशिवशंसिनः ॥ ३१ ॥ लक्षयित्वा निमित्तानि तानि घोराणि सर्वशः । तेऽब्रुवन् ब्राह्मणा राजन् विदुरश्च महामतिः ॥ ३२ ॥ यथेमानि निमित्तानि घोराणि मनुजाधिप । उत्थितानि सुते ज्येष्ठे तानि ते पुरुषर्षभ ॥ ३३ ॥ व्यक्तं कुलान्तकरणो भवितैष सुतस्तव । तस्य शान्तिः परित्यागे गुप्तावपनयो महान् ॥ ३४ ॥ शतमेकोनमप्यस्तु पुत्राणां ते महीपते । त्यजैनमेकं शान्तिं चेत् कुलस्येच्छसि भारत । एकेन कुरु वै क्षेमं कुलस्य जगतस्तथा ॥३५॥ त्यजेदेकं कुलस्यार्थे ग्रामस्यार्थे कुलं त्यजेत् । ग्रामं जनपदस्यार्थे आत्मार्थे पृथिवीं त्यजेत् ॥३६॥ स तथा विदुरेणोक्तस्तैश्च सर्वैर्द्विजोत्तमैः । न चकार तथा राजा पुत्रस्नेहसमन्वितः ॥३७॥ ततः पुत्रशतं पूर्णं धृतराष्ट्रस्य पार्थिव । मासमात्रेण सञ्जज्ञे कन्या चैका शताधिका ॥ ३८ ॥ गान्धार्य्यां क्लिश्यमानायामुदरेण विवर्द्धता । धृतराष्ट्रं महाराजं वैश्या पर्य्यचरत् किल ॥ ३९ ॥ तस्मिन् सम्वत्सरे राजन् धृतराष्ट्रान्महायशाः । जज्ञे धीमांस्ततस्तस्यां युयुत्सुः करणो नृप ॥ ४० ॥ एवं पुत्रशतं जज्ञे धृतराष्ट्रस्य धीमतः । महारथानां वीराणां

कन्या चैका शताधिका। युयुत्सुश्च महातेजा वैश्यापुत्रः प्रताप-
वान्॥ ४१॥

इत्यादिपर्वणि सम्भवपर्वणि गान्धारीपुत्रोत्पत्तौ
पञ्चदशाधिकशततोऽध्यायः॥ ११५॥

जनमेजय उवाच। धृतराष्ट्रस्य पुत्राणामादितः कथितं त्वया। ऋषेः प्रसादात्तु शतं न च कन्या प्रकीर्त्तिता॥ १॥ वैश्यापुत्रो युयुत्सुश्च कन्या चैका शताधिका। गान्धारराजदुहिता शतपुत्रेति चानघ॥ २॥ उक्ता महर्षिणा तेन व्यासेनामित-तेजसा। कथं त्विदानीं भगवन् कन्यां त्वं तु ब्रवीषि मे॥ ३॥ यदि भागशतं पेशी कृता तेन महर्षिणा। न प्रजास्यति वै द्भूयः सौबलेयी कथञ्चन॥ ४॥ कथन्तु सम्भवस्तस्या दुःशलाया वदस्व मे। यथावदिह विप्रर्षे परं मेऽत्र कुतूहलम्॥ ५॥

वैशम्पायन उवाच। साध्वयं प्रश्न उद्दिष्टः पाण्डवेय ब्रवीमि ते। तां मांसपेशीं भगवान् स्वयमेव महातपाः॥ ६॥ शीता-भिरद्भिरासिच्य भागं भागमकल्पयत्। यो यथा कल्पितो भागस्तं तं धात्र्या तथा नृप। घृतपूर्णेषु कुण्डेषु एकैकं प्राक्षिपत्तदा॥७॥ एतस्मिन्नन्तरे साध्वी गान्धारी सुदृढव्रता। दुहितुः स्नेहसंयो-गमनुध्याय वराङ्गना॥ ८॥ मनसाचिन्तयद्देवी एतत् पुत्रशतं मम। भविष्यति न सन्देहो न ब्रवीत्यन्यथा मुनिः॥ ९॥ ममेयं परमा तुष्टिर्दुहिता मे भवेद्यदि। एका शताधिका बाला भविष्यति कनीयसी॥ १०॥ ततो दौहित्रजांल्लोकादवाप्नोऽसौ पतिर्मम। अधिका किल नारीणां प्रीतिर्ज्जामातृजा भवेत्॥ ११॥ यदि नाम ममापि स्याद्दुहितैका शताधिका। कृत-कृत्या भवेयं वै पुत्रदौहित्रसंवृता॥ १२॥ यदि सत्यं तपस्तप्तं

दृष्टं वाप्यथ वा क्रुतम् । गुरवस्तोषिता वापि तथास्तु दुहिता मम ॥ १३ ॥ एतस्मिन्नेव काले तु कृष्णद्वैपायनः स्वयम् । व्यभजत् स तदा पेशीं भगवानृषिसत्तमः । गणयित्वा शतं पूर्णमंशानामाह सौबलीम् ॥ १४ ॥

व्यास उवाच । पूर्णं पुत्रशतं त्वेतन्न मिथ्या वागुदाहृता । दौहित्रयोगाय भाग एकः शिष्टः शतात् परः ॥ १५ ॥ एषा ते सुभगा कन्या भविष्यति यथेप्सिता । ततोऽन्यं घृतकुम्भञ्च समानाय्य महातपाः ॥ १६ ॥ तञ्चापि प्राक्षिपत्तत्र कन्याभागं तपोधनः । एतत्ते कथितं राजन् दुःशलाजन्म भारत । ब्रूहि राजेन्द्र किम्भूयो कीर्त्तयिष्यामि तेऽनघ ॥ १७ ॥

इत्यादिपर्व्वणि सम्भवपर्व्वणि दुःशलोत्पत्तौ षोड़शाधिकशततोऽध्यायः ॥ ११६ ॥

जनमेजय उवाच । ज्येष्ठानुज्येष्ठतां तेषां नामानि च पृथक् पृथक् । धृतराष्ट्रस्य पुत्राणामानुपूर्व्या प्रकीर्त्तय ॥ १ ॥

वैशम्पायन उवाच । दुर्य्योधनो युयुत्सुश्च राजा दुःशासनस्तथा । दुःसहो दुःशलश्चैव जलसन्धः समः सह ॥ २ ॥ विन्दानुविन्दौ दुर्द्धर्षः सुबाहुर्दुष्प्रधर्षणः । दुर्मर्षणो दुर्मुखश्च दुष्कर्णः कर्ण एव च ॥ ३ ॥ विविंशतिर्विकर्णश्च शलः सत्त्वः सुलोचनः । चित्रोपचित्रौ चित्राक्षश्चारुचित्रः शरासनः ॥ ४ ॥ दुर्मदो दुर्विगाहश्च विवित्सुर्विकटाननः । ऊर्णनाभः सुनाभश्च तथा नन्दोपनन्दकौ ॥ ५ ॥ चित्रबाणश्चित्रवर्म्मा सुवर्म्मा दुर्विमोचनः । अयोवाहुर्म्महाबाहुश्चित्राङ्गश्चित्रकुण्डलः ॥ ६ ॥ भीमवेगो भीमबलो बलाकी बलवर्द्धनः । उग्रायुधः सुषेणश्च भीमकर्म्मा महो-

हरः ॥ ७ ॥ चित्रायुधो निषङ्गी च पाशी वृन्दारकस्तथा। दृढ़-वर्मा दृढ़चत्रः सोमकीर्त्तिरनूदरः ॥ ८ ॥ दृढ़सन्धो जरासन्धः सत्यसन्धः सदःसुवाक्। उग्रश्रवा उग्रसेनः सेनानीर्दुष्पराजयः ॥ ९ ॥ अपराजितः कुण्डशायी विशालाक्षो दुराधरः। दृढ़-हस्तः सुहस्तश्च वातवेगसुवर्च्चसौ ॥ १० ॥ आदित्यकेतुर्वह्वाशी नागदत्तोग्रयाय्यपि। कवची क्रथनः कुण्डो कुण्डधारी धनुर्द्धरः ॥ ११ ॥ उग्रभीमरथौ वीरौ वीरवाहुरलोलुपः। अभयो रौद्र-कर्मा च तथा दृढ़रथाश्रयः ॥ १२ ॥ अनाधृष्यः कुण्डभेदी विरावी-चित्रकुण्डलः। प्रमथश्च प्रमाथी च दीर्घरोमश्च वीर्य्यवान् ॥ १३ ॥ दीर्घवाहुर्महावाहुर्व्यूढोरुः कनकध्वजः। कुण्डाशी विरजाश्चैव दुःशला च शताधिका ॥ १४ ॥ इति पुत्रशतं राजन् कन्या चैव शताधिका। नामधेयानुपूर्व्येण विद्धि जन्मक्रमं नृप ॥ १५ ॥ सर्व्वे त्वतिरथाः शूराः सर्व्वे युद्धविशारदाः। सर्व्वे वेदविदश्चैव सर्व्वे सर्व्वास्त्रकोविदाः ॥ १६ ॥ सर्व्वेषामनुरूपाश्च कृता दारा महीपते। धृतराष्ट्रेण समये परीक्ष्य विधिवन्नृप ॥ १७ ॥ दुःशलां चापि समये धृतराष्ट्रो नराधिपः। जयद्रथाय प्रददौ विधिना भरतर्षभ ॥ १८ ॥

इत्यादिपर्व्वणि सम्भवपर्व्वणि धृतराष्ट्रपुत्रनामकथने सप्तदशाधिकशततोऽध्यायः ॥ ११७ ॥

जनमेजय उवाच। कथितो धार्त्तराष्ट्राणामार्षः सम्भव उत्तमः। अमनुष्यो मनुष्याणां भवता ब्रह्मवादिना ॥ १ ॥ नामधेयानि चाप्येषां कथ्यमानानि भागशः। त्वत्तः श्रुतानि मे ब्रह्मन् पाण्डवानाञ्च कीर्त्तय ॥ ४ ॥ ते हि सर्व्वे महात्मानो

देवराजपराक्रमाः । त्वयैवांशावतरणे देवभागाः प्रकीर्त्तिताः ॥३॥ एतदिच्छाम्यहं श्रोतुमतिमानुषकर्म्मणाम् । तेषामाजननं सर्वं वैशम्पायन कीर्त्तय ॥ ४ ॥

वैशम्पायन उवाच । राजा पाण्डुर्महारण्ये मृगव्यालनिषेविते । चरन्मैथुनधर्मस्थं ददर्श मृगयूथपम् ॥ ५ ॥ ततस्तांश्च मृगीं तञ्च रुक्मपुङ्खैः सुपत्रिभिः । निर्बिभेद शरैस्तीक्ष्णैः पाण्डुः पञ्चभिराशुगैः ॥ ६ ॥ स च राजन्महा तेजा ऋषिपुत्रस्तपोधनः । भार्य्यया सह तेजस्वी मृगरूपेण सङ्गतः ॥ ७ ॥ संसक्तश्च तया मृग्या मानुषीमीरयन् गिरम् । क्षणेन पतितो भूमौ विललापाकुलेन्द्रियः ॥ ८ ॥

मृग उवाच । काममन्युपरीता हि बुद्ध्या विरहिता अपि । वर्ज्जयन्ति नृशंसानि पापेष्वपि रता नराः ॥ ९ ॥ न विधिं ग्रसते प्रज्ञा प्रज्ञान्तु ग्रसते विधिः । विधिपर्य्यागतानर्थान् प्राज्ञो न प्रतिपद्यते ॥ १० ॥ शश्वद्धर्म्मात्मनां मुख्ये कुले जातस्य भारत । कामलोभाभिभूतस्य कथं ते चलिता मतिः ॥ ११ ॥

पाण्डुरुवाच । शत्रूणां या वधे वृत्तिः सा मृगाणां वधे स्मृता । राज्ञां मृग न मां मोहात्त्वं गर्हयितुमर्हसि ॥ १२ ॥ अच्छद्मना मायया च मृगाणां वध इष्यते । स एव धर्म्मो राज्ञान्तु तद्वि त्वं किं नु गर्हसे ॥ १३ ॥ अगस्त्यः सत्रमासीनश्चकार मृगयामृषिः । आरण्यान् सर्व्वदैवत्यान्मृगान् प्रोक्ष्य महावने ॥ १४ ॥ प्रमाणदृष्टधर्म्मेण कथमस्मान् विगर्हसे । अगस्त्यस्याभिचारेण युष्माकञ्च वपा हुता ॥ १५ ॥

मृग उवाच । न रिपून् वै समुद्दिश्य विमुञ्चन्ति नराः शरान् । रन्ध्र एषां विशेषेण वधकालः प्रशस्यते ॥ १६ ॥

पाण्डुरुवाच । प्रमत्तमप्रमत्तं वा विवृतं घ्नन्ति चौजसा । उपायैर्विविधैस्तीक्ष्णैः कस्मान्मृग विगर्हसे ॥ १७ ॥

मृग उवाच। नाहं घ्नन्तं मृगान् राजन् विगर्हे चात्मकारणात्। मैथुनन्तु प्रतीक्ष्यं मे त्वयेहाद्यानृशंस्यतः ॥ १८ ॥ सर्वभूतहिते काले सर्वभूतेप्सिते तथा। को हि विद्वान्मृगं हन्याचरन्तं मैथुनं वने ॥ १९ ॥ अस्यां मृग्याञ्च राजेन्द्र हर्षान्मैथुनमाचरम्। पुरुषार्थफलं कर्त्तुं तत्त्वया विफलीकृतम् ॥ २० ॥ पौरवाणां महाराज तेषामक्लिष्टकर्मणाम्। वंशे जातस्य कौरव्य नानुरूपमिदं तव ॥ २१ ॥ नृशंसं कर्म सुमहत् सर्वलोकविगर्हितम्। अस्वर्ग्यमयशस्यं चाप्यधर्मिष्ठञ्च भारत ॥ २२ ॥ स्त्रीभोगानां विशेषज्ञः शास्त्रधर्मार्थतत्त्ववित्। नार्हस्त्वं सुरसङ्काश कर्त्तुमस्वर्ग्यमीदृशम् ॥ २३ ॥ त्वया नृशंसकर्त्तारः पापाचाराश्च मानवाः। निग्राह्याः पार्थिवश्रेष्ठ त्रिवर्गपरिवर्ज्जिताः ॥ २४ ॥ किं कृतं ते नरश्रेष्ठ मामिहानागसं घ्नता। मुनिं मूलफलाहारं मृगवेशधरं नृप ॥ २५ ॥ वसमानमरण्येषु नित्यं शमपरायणम्। त्वयाहं हिंसितो यस्मात्तस्मात्त्वामप्यहं शपे ॥ २६ ॥ द्वयोर्नृशंसकर्त्तारमवशं काममोहितम्। जीवितान्तकरो भाव एवमेवागमिष्यति ॥ २७ ॥ अहं हि किन्दमो नाम तपसा भावितो मुनिः। व्यपत्रपन्मनुष्याणां मृग्यां मैथुनमाचरम् ॥ २८ ॥ मृगो भूत्वा मृगैः सार्द्धं चरामि गहने वने। न तु ते ब्रह्महत्येयं भविष्यत्यविजानतः ॥ २९ ॥ मृगरूपधरं हत्वा मामेवं काममोहितम्। अस्य तु त्वं फलं मूढ़ प्राप्स्यसीदृशमेव हि ॥ ३० ॥ प्रियया सह संवासं प्राप्य कामविमोहितः। त्वमप्यस्यामवस्थायां प्रेतलोकं गमिष्यसि ॥ ३१ ॥ अन्तकाले हि संवासं यया गन्तासि कान्तया। प्रेतराजपुरं प्राप्तं सर्वभूतदुरत्ययम्। भक्त्या मतिमतां श्रेष्ठ सैव त्वामनुगमिष्यति ॥ ३२ ॥ वर्त्तमानः सुखे दुःखं यथाहं प्रापितस्त्वया। तथा त्वाञ्च सुखं प्राप्तं दुःखमभ्यागमिष्यति ॥ ३३ ॥

वैशम्पायन उवाच। एवमुक्त्वा सुदुःखार्त्तो जीविताल्स व्यमुच्यत। मृगः पाण्डुश्च दुःखार्त्तः क्षणेन समपद्यत ॥ ३४ ॥

इत्यादिपर्वणि सम्भवपर्वणि पाण्डुमृगशापेऽष्टादशाधिकशततोऽध्यायः ॥ ११८ ॥

वैशम्पायन उवाच। तं व्यतीतमतिक्रम्य राजा स्वमिव बान्धवम्। सभार्य्यः शोकदुःखार्त्तः पर्य्यदेवयदातुरः ॥ १ ॥

पाण्डुरुवाच। सतामपि कुले जाताः कर्मणा वत दुर्गतिम्। प्राप्नुवन्त्यकृतात्मानः कामजालविमोहिताः ॥ २ ॥ शश्वद्धर्मात्मना जातो बाल एव पिता मम। जीवितान्तमनुप्राप्तः कामात्मैवेति नः श्रुतम् ॥ ३ ॥ तस्य कामात्मनः क्षेत्रे राज्ञः संयतवागृषिः। कृष्णद्वैपायनः साक्षाद्भगवान्मामजीजनत् ॥ ४ ॥ तस्याद्य व्यसने बुद्धिः सञ्जातेयं ममाधमा। त्यक्तस्य देवैरनयान् मृगयां परिधावतः ॥ ५ ॥ मोक्षमेव व्यवस्यामि बन्धो हि व्यसनं महत्। सुवृत्तिमनुवर्त्तिष्ये तामहं पितुरव्ययाम् ॥ ६ ॥ अतीव तपसात्मानं योजयिष्याम्यसंशयम्। तस्मादेकोऽहमेकाकी एकैकस्मिन् वनस्पतौ। चरन् भैक्ष्यं मुनिर्मुण्डश्चरिष्यामाश्रमानिमान् ॥ ७ ॥ पांशुना समवच्छन्नः शून्यागारकृतालयः। वृक्षमूलनिकेतो वा त्यक्तसर्वप्रियाप्रियः ॥ ८ ॥ न शोचन्न प्रहृष्यंश्च तुल्यनिन्दात्मसंस्तुतिः। निराशीर्निर्नमस्कारो निर्द्वन्द्वो निष्परिग्रहः ॥ ९ ॥ न चाप्यवहसन् कञ्चिन्न कुर्वन् भ्रूकुटीं क्वचित्। प्रसन्नवदनो नित्यं सर्वभूतहिते रतः ॥ १० ॥ जङ्गमाजङ्गमं सर्वमविहिंसंश्चतुर्विधम्। स्वासु प्रजास्विव सदा समः प्राणभृतः प्रति ॥ ११ ॥ एककालञ्चरन् भैक्ष्यं कुलानि द्वे पञ्च वा। असम्भवे वा भैक्ष्यस्य चरन्ननशनान्यपि। अल्पमल्पञ्च भुञ्जानः

पूर्वालाभे न जातु चित् ॥ १२ ॥ अन्यानविचरन् लोभादलाभं सप्त पूरयन्। अलाभे यदि वा लाभे समदर्शी महातपाः ॥ १३ ॥ वास्यैकं तक्षतो बाहुं चन्दनेनैकमुक्षतः। नाकल्याणं न कल्याणं चिन्तयन्नुभयोस्तयोः ॥ १४ ॥ न जिजीविषुवत् किञ्चिन्नमुमूर्षुवदाचरन्। जीवितं मरणञ्चैव नाभिनन्दन्न च द्विषन् ॥ १५ ॥ याः काश्चिज्जीवता शक्याः कर्त्तुमभ्युदयक्रियाः। ताः सर्वाः समतिक्रम्य निमेषादिव्यवस्थिताः ॥ १६ ॥ तासु चाप्यनवस्थासु त्यक्तसर्वेन्द्रियक्रियः। सम्परित्यक्तधर्मार्थः सुनिर्मुक्तात्मकल्मषः ॥ १७ ॥ निर्मुक्तः सर्वपापेभ्यो व्यतीतः सर्ववागुराः। न वशे कस्यचित्तिष्ठन् सधर्मा मातरिश्वनः ॥ १८ ॥ एतया सततं वृत्त्या चरन्नेवंप्रकारया। देहं संस्थापयिष्यामि निर्भयं मार्गमास्थितः ॥ १९ ॥ नाहं सुकृपणे मार्गे स्ववीर्य्यक्षयशोचिते। स्वधर्मात् सततोपेते चरेयं वीर्य्यवर्जितः ॥ २० ॥ सत्कृतोऽसत्कृतो वापि योऽन्यं कृपणचक्षुषा। उपैति वृत्तिं कामात्मा स शुनां वर्त्तते पथि ॥ २१ ॥

वैशम्पायन उवाच। एवमुक्त्वा सुदुःखार्त्तो निश्वासपरमो नृपः। अवेक्षमाणः कुन्तीञ्च माद्रीञ्च समभाषत ॥ २२ ॥ कौशल्या विदुरं क्षत्ता राजा च सह बन्धुभिः। आर्य्या सत्यवती भीष्मस्ते च राजपुरोहिताः ॥ २३ ॥ ब्राह्मणाश्च महात्मानः सोमपाः संशितव्रताः। पौरवृद्धाश्च ये तत्र निवसन्त्यस्मदाश्रयाः। प्रसाद्य सर्वे वक्तव्याः पाण्डुः प्रव्रजितो वनम् ॥ २४ ॥ निशम्य वचनं भर्त्तुर्वनवासे धृतात्मनः। तत् समं वचनं कुन्ती माद्री च समभाषताम् ॥ २५ ॥ अन्येपि ह्याश्रमाः सन्ति ये शक्या भरतर्षभ। आवाभ्यां धर्मपत्नीभ्यां सह तप्तुं तपो महत् ॥ २६ ॥ शरीरस्यापि मोक्षाय स्वर्गं प्राप्य महाफलम्। त्वमेव भविता भर्त्ता स्वर्गस्यापि न संशयः ॥ २७ ॥ प्रणिधायेन्द्रियग्रामं भर्तृलोक-

परायणे । त्यक्त्वा कामसुखे ह्यावां तप्स्यावो विपुलं तपः ॥२८॥ यदि चावां महाप्राज्ञ त्यक्ष्यसि त्वं विशाम्पते । अद्यैवावां प्रहास्यावो जीवितं नात्र संशयः ॥ २९ ॥

पाण्डुरुवाच । यदि व्यवसितं ह्येतद्युवयोर्धर्मसंहितम् । स्ववृत्तिमनुवर्त्तिष्ये तामहं पितुरव्ययाम् ॥ ३० ॥ त्यक्त्वा ग्राम्यसुखाहारं तप्यमानो महत्तपः । वल्कली फलमूलाशी चरिष्यामि महावने ॥ ३१ ॥ अग्नौ जुह्वदुभौ कालावुभौ कालावुपस्पृशन् । कृशः परिमिताहारश्चीरचर्मजटाधरः ॥ ३२ ॥ शीतवातातपसहः क्षुत्पिपासानवेक्षकः । तपसा दुश्चरेणेदं शरीरमुपशोषयन् ॥ ३३ ॥ एकान्तशीलो विमृशन् पक्वापक्वेन वर्त्तयन् । पितॄन्देवांश्च वन्येन वाग्भिरद्भिश्च तर्पयन् ॥ ३४ ॥ वानप्रस्थजनस्यापि दर्शनं कुलवासिनाम् । नाप्रियाण्याचरिष्यामि किम्पुनर्ग्रामवासिनाम् ॥ ३५ ॥ एवमारण्यशास्त्राणामुग्रमुग्रतरं विधिम् । काङ्क्षमाणोऽहमास्थास्ये देहस्यास्य समापनात् ॥३६॥

वैशम्पायन उवाच । इत्येवमुक्त्वा भार्य्ये ते राजा कौरवनन्दनः । ततश्चूड़ामणिं निष्कमङ्गदे कुण्डलानि च ॥ ३७ ॥ वासांसि च महार्हाणि स्त्रीणामाभरणानि च । प्रदाय सर्वं विप्रेभ्यः पाण्डुः पुनरभाषत ॥ ३८ ॥ गत्वा नागपुरं वाच्यं पाण्डुः प्रव्रजितो वनम् । अर्थं कामं सुखञ्चैव रतिञ्च परमात्मिकाम् ॥ ३९ ॥ प्रतस्थे सर्वमुत्सृज्य सभार्य्यः कुरुनन्दनः । ततस्तस्यानुयातारस्ते चैव परिचारिकाः ॥ ४० ॥ श्रुत्वा भरतसिंहस्य विविधाः करुणा गिरः । भीममार्त्तस्वरं कृत्वा हाहेति परिचुक्रुशुः ॥ ४१ ॥ उष्णमश्रु विमुञ्चन्तन्तं विहाय महीपतिम् । ययुर्नागपुरं तूर्णं सर्वमादाय तद्वनम् ॥ ४२ ॥ ते गत्वा नगरं राज्ञो यथावृत्तं महात्मनः । कथयाञ्चक्रिरे राज्ञस्तद्धनं विविधं ददुः ॥ ४३ ॥ श्रुत्वा तेभ्यस्ततः सर्वं यथावृत्तं महावने । धृत-

राज्ञो नरश्रेष्ठः पाण्डुमेवान्वशोचत ॥ ४४ ॥ न शय्यासनभोगेषु रतिं विन्दति कर्हिचित्। भ्रातृशोकसमाविष्टस्तमेवार्थं विचिन्तयन् ॥ ४५ ॥ राजपुत्रस्तु कौरव्यः पाण्डुर्मूलफलाशनः। जगाम सह पत्नीभ्यां ततो नागशतं गिरिम् ॥ ४६ ॥ स चैत्ररथमासाद्य कालकूटमतीत्य च। हिमवन्तमतिक्रम्य प्रययौ गन्धमादनम् ॥ ४७ ॥ रक्ष्यमाणो महाभूतैः सिद्धैश्च परमर्षिभिः। उवास स महाराज समेषु विषमेषु च ॥ ४८ ॥ इन्द्रद्युम्नसरः प्राप्य हंसकूटमतीत्य च। शतशृङ्गे महाराज तापसः समतप्यत ॥४९॥

इत्यादिपर्वणि सम्भवपर्वणि पाण्डुचरिते जनविंशत्यधिकशततोऽध्यायः ॥ ११९ ॥

वैशम्पायन उवाच। तत्रापि तपसि श्रेष्ठे वर्त्तमानः स वीर्य्यवान्। सिद्धचारणसङ्घानां बभूव प्रियदर्शनः ॥ १ ॥ शुश्रूषुरनहंवादी संयतात्मा जितेन्द्रियः। स्वर्गं गन्तुं पराक्रान्तः स्वेन वीर्य्येण भारत ॥ २ ॥ केषाञ्चिदभवद्भ्राता केषाञ्चिदभत् सखा। ऋषयस्त्वपरे चैनं पुत्रवत् परिपालयन् ॥ ३ ॥ स तु कालेन महता प्राप्य निष्कल्मषं तपः। ब्रह्मर्षिसदृशः पाण्डुर्बभूव भरतर्षभ ॥ ४ ॥ अमावास्यान्तु सहिता ऋषयः संशितव्रताः। ब्रह्माणं द्रष्टुकामास्ते सम्प्रतस्थुर्महर्षयः ॥ ५ ॥ सम्प्रयातानृषीन् दृष्ट्वा पाण्डुर्वचनमब्रवीत्। भवन्तः क्व गमिष्यन्ति ब्रूत मे वदतांवराः ॥ ६ ॥

ऋषय ऊचुः। समवायो महानद्य ब्रह्मलोके महात्मनाम्। देवानाञ्च ऋषीणाञ्च पितॄणाञ्च महात्मनाम्। वयं तत्र गमिष्यामो द्रष्टुकामाः स्वयम्भुवम् ॥ ७ ॥

वैशम्पायन उवाच। पाण्डुरुत्थाय सहसा गन्तुकामो मह-

र्षिभिः। स्वर्गपारं तितीर्षुः स शतशृङ्गादुदङ्मुखः। प्रतस्थे सह पत्नीभ्यामब्रुवंस्तत्र तापसाः॥ ८॥ उपर्य्युपरि गच्छन्तः शैलराजमुदङ्मुखाः। दृष्टवन्तो गिरौ रम्ये दुर्गान् देशान् बहून् वयम्॥९॥ विमानशतसम्बाधां गीतस्वरनिनादिताम्। आक्रीड़-भूमिं देवानां गन्धर्व्वाप्सरसां तथा॥ १०॥ उद्यानानि कुवेरस्य समानि विषमाणि च। महानदीनितम्बांश्च गहनान् गिरि-गह्वरान्॥ ११॥ सन्ति नित्यहिमा देशा निर्व्वृक्षमृगपक्षिणः। सन्ति क्वचिन्महादर्य्यो दुर्गाः केचिद्दुरासदाः॥ १२॥ नाति-क्रमेत पक्षी यान् कुत एवेतरे मृगाः। वायुरेको हि यात्यत्र सिद्धाश्च परमर्षयः॥ १३॥ गच्छन्त्यौ शैलराजेऽस्मिन् राजपुत्रौ कथं त्विमे। न सीदेतामदुःखार्हे मागमो भरतर्षभ॥ १३॥

पाण्डुरुवाच। अप्रजस्य महाभागा न द्वारं परिचक्षते। स्वर्गे तेनाभितप्तोऽहमप्रजस्तु ब्रवीमि वः॥ १४॥ पितृप्राहणा-दनिर्मुक्तास्तेन तप्ये तपोधनाः। देहनाशे ध्रुवो नाशः पितृणा-मेष निश्चयः॥ १५॥ ऋणैश्चतुर्भिः संयुक्ता जायन्ते मानवा भुवि। पितृदेवर्षिमनुजैर्देयं तेभ्यश्च धर्म्मतः॥ १६॥ एतानि तु यथा-कालं यो न वुध्यति मानवः। न तस्य लोकाः सन्तीति धर्म-विद्भिः प्रतिष्ठितम्॥ १७॥ यज्ञैस्तु देवान् प्रीणाति स्वाध्याय-तपसा मुनीन्। पुत्रैः श्राद्धैः पितॄंश्चापि आनृशंस्येन मानवान्॥ १८॥ ऋषिदेवमनुष्याणां परिमुक्तोऽस्मि धर्म्मतः। त्रयाणा-मितरेषान्तु नाश आत्मनि नश्यति॥ १९॥ पितृप्राहणादनि-र्मुक्त इदानीमस्मि तापसाः। इह तस्मात् प्रजाहेतोः प्रजायन्ते नरोत्तमाः॥ २०॥ यथैवाहं पितुः क्षेत्रे जातस्तेन महर्षिणा। तथैवास्मिन्मम क्षेत्रे कथं वै सम्भवेत् प्रजा॥ २१॥

ऋषय ऊचुः। अस्ति वै तव धर्म्मात्मन् विद्मो देवोपमं शुभम्। अपत्यमनघं राजन्वयं दिव्येन चक्षुषा॥ २२॥ देवोद्दिष्टं नर-

व्याघ्र कर्मणेहोपपादय। अक्लिष्टं फलमव्यग्रो विन्दते बुद्धिमान्नरः ॥ २३ ॥ तस्मिन् दृष्टे फले राजन् प्रयत्नं कर्त्तुमर्हसि। अपत्यं गुणसम्पन्नं लब्ध्वा प्रीतिकरं ह्यसि ॥ २४ ॥

वैशम्पायन उवाच। तच्छ्रुत्वा तापसवचः पाण्डुश्चिन्तापरोऽभवत्। आत्मनो मृगशापेन जानन्नुपहतां क्रियाम् ॥ २५ ॥ सोऽब्रवीद्विजने कुन्तीं धर्मपत्नीं यशस्विनीम्। अपत्योत्पादने यत्नमापदि त्वं समर्थय ॥ २६ ॥ अपत्यं नाम लोकेषु प्रतिष्ठा धर्मसंहिता। इति कुन्ति विदुर्धीराः शाश्वतं धर्मवादिनः ॥२७॥ इष्टं दत्तं तपस्तप्तं नियमश्च स्वनुष्ठितः। सर्वमेवानपत्यस्य न पावनमिहोच्यते ॥ २८ ॥ सोऽहमेवं विदित्वैतत् पपश्यामि शुचिस्मिते। अनपत्यः शुभांल्लोकान्न प्राप्स्यामीति चिन्तयन् ॥ २९ ॥ मृगाभिशापान्नष्टं मे जननं ह्यकृतात्मनः। नृशंसकारिणो भीरु यथैवोपहतं पुरा ॥ ३० ॥ इमे वै बन्धुदायादाः षट्पुत्रा धर्मदर्शने। षडेवाबन्धुदायादाः पुत्रास्तान् शृणु मे पृथे ॥ ३१ ॥ स्वयं जातः प्रणीतश्च परिक्रीतश्च यः सुतः। पौनर्भवश्च कानीनः स्वैरिण्यां यश्च जायते ॥ ३२ ॥ दत्तः क्रीतः कृत्रिमश्च उपगच्छेत् स्वयञ्च यः। सहोढो ज्ञातिरेताश्च हीनयोनिधृतश्च यः ॥ ३३ ॥ पूर्वपूर्वतमाभावे मत्वा लिप्सेत वै सुतम्। उत्तमाद्देवरात् पुंसः काङ्क्षन्ते पुत्रमापदि ॥ ३४ ॥ अपत्यं धर्मफलदं श्रेष्ठं विन्दन्ति मानवाः। आत्मशुक्रादपि पृथे मनुः स्वायम्भुवोऽब्रवीत् ॥ ३५ ॥ तस्मात् प्रहेष्याम्यद्य त्वां हीनः प्रजननात् स्वयम्। सदृशाच्छ्रेयसो वा त्वं विद्ध्यपत्यं यशस्विनम् ॥ ३६ ॥ शृणु कुन्ति यथामेतां शारदण्डायनीं प्रति। सा वीरपत्नी गुरुणा नियुक्ता पुत्रजन्मनि ॥ ३७ ॥ पुष्पेण प्रयता स्नाता निशि कुन्ति चतुष्पथे। वरयित्वा द्विजं सिद्धं हुत्वा पुंसवनेऽनलम् ॥ ३८ ॥ कर्मण्यवसिते तस्मिन् सा तेनैव सहावसत्। तत्र त्रीन् जनयामास दुर्जया-

दोन्महारथान् ॥ ३९ ॥ तथा त्वमपि कल्याणि ब्राह्मणात् तपसा-
धिकात्। मन्नियोगाद्यत क्षिप्रमपत्योत्पादनं प्रति ॥ ४० ॥

इत्यादिपर्वणि सम्भवपर्वणि पाण्डुपृथासंवादे
विंशत्यधिकशततोऽध्यायः ॥ १२० ॥

वैशम्पायन उवाच। एवमुक्ता महाराज कुन्ती पाण्डुमभाषत। कुरूणामृषभं वीरं तदा भूमिपतिं पतिम् ॥ १ ॥ न मामर्हसि धर्मज्ञ वक्तुमेवं कथञ्चन। धर्मपत्नीमभिरतां त्वयि राजीवलोचने ॥ २ ॥ त्वमेव तु महाबाहो मय्यपत्यानि भारत। वीर वीर्य्योपपन्नानि धर्मतो जनयिष्यसि ॥ ३ ॥ स्वर्गं मनुजशार्दूल गच्छेयं सहिता त्वया। अपत्याय च माङ्गच्छ त्वमेव कुरुनन्दन ॥ ४ ॥ न ह्यहं मनसाप्यन्यं गच्छेयं त्वदृते नरम्। त्वत्तः प्रतिविशिष्टश्च कोऽन्योऽस्ति भुवि मानवः ॥ ५ ॥ इमाञ्च तावद्धर्मात्मन् पौराणीं शृणु मे कथाम्। परिश्रुतां विशालाक्ष कीर्त्तयिष्यामि यामहम् ॥ ६ ॥ व्युषिताश्व इति ख्यातो बभूव किल पार्थिवः। पुरा परमधर्मिष्ठः पूरोर्वंशविवर्द्धनः ॥ ७ ॥ तस्मिंश्च यजमाने वै धर्मात्मनि महाभुजे। उपागमंस्ततो देवाः सेन्द्रा देवर्षिभिः सह ॥ ८ ॥ अमाद्यदिन्द्रः सोमेन दक्षिणाभिर्द्विजातयः। व्युषिताश्वस्य राजर्षेस्ततो यज्ञे महात्मनः। देवा ब्रह्मर्षयश्चैव चक्रुः कर्म्म स्वयं तदा ॥ ९ ॥ व्युषिताश्वस्ततो राजन्नतिमर्त्यान् व्यरोचत। सर्वभूतान् प्रति यथा तपनः शिशिरात्यये ॥ १० ॥ स विजित्य गृहीत्वा च नृपतीन्राजसत्तम। प्राच्यानुदीच्यान् पाश्चात्यान् दाक्षिणात्यानकालयत् ॥ ११ ॥ अश्वमेधे महायज्ञे व्युषिताश्वः प्रतापवान्। बभूव स हि राजेन्द्रो दशनागबलान्वितः ॥ १२ ॥ अप्यत्र गाथां गायन्ति ये पुराण-

विदो जनाः। व्युषिताश्वे यशोवृद्धे मनुष्येन्द्रे कुरूद्वह ॥ १३ ॥ व्युषिताश्वः समुद्रान्तां विजित्येमां वसुन्धराम्। अपालयत्सर्व्ववर्णान् पिता पुत्रानिवौरसान् ॥ १४ ॥ यजमानो महायज्ञै र्ब्राह्मणेभ्यो धनं ददौ। अनन्तरत्नान्यादाय स जहार महाक्रतून् ॥ १५ ॥ सुषाव च बहून् सोमान् सोमसंस्थास्ततान च। आसीत् काक्षीवती चास्य भार्य्या परमसम्मता। भद्रा नाम मनुष्येन्द्र रूपेणासदृशी भुवि ॥ १६ ॥ कामयामासतुस्तौ च परस्परमिति श्रुतम्। स तस्यां कामसम्पन्नो यक्ष्मणा समपद्यत ॥ १७ ॥ तेनाचिरेण कालेन जगामास्तमिवांशुमान्। तस्मिन् प्रेते मनुष्येन्द्रे भार्य्यास्य भृशदुःखिता ॥ १८ ॥ अपुत्रा पुरुषव्याघ्र विललापेति नः श्रुतम्। भद्रा परमदुःखार्त्ता तन्निबोध जनाधिप ॥ १९ ॥

भद्रोवाच। नारी परमधर्मज्ञ सर्वा भर्त्तृविनाकृता। पतिं विना जीवति या न सा जीवति दुःखिता ॥ २० ॥ पतिं विना मृतं श्रेयो नार्य्याः क्षत्रियपुङ्गव। तद्गतिं गन्तुमिच्छामि प्रसीदस्व नयस्व माम् ॥ २१ ॥ त्वया हीना क्षणमपि नाहं जीवितुमुत्सहे। प्रसादं कुरु मे राजन्नितस्तूर्णं नयस्व माम् ॥ २२ ॥ पृष्ठतोऽनुगमिष्यामि समेषु विषमेषु च। त्वामहं नरशार्दूल गच्छन्तमनिवर्त्तितुम् ॥ २३ ॥ छायेवानुगता राजन् सततं वशवर्त्तिनी। भविष्यामि नरव्याघ्र नित्यं प्रियहिते रता ॥ २४ ॥ अद्य प्रभृति मां राजन् कष्टा हृदयशोषणाः। आधयोऽभिभविष्यन्ति त्वामृते पुष्करेक्षण ॥ २५ ॥ अभाग्यया मया नूनं वियुक्ताः सहचारिणः। तेन मे विप्रयोगोऽयमुपपन्नस्त्वया सह ॥ २६ ॥ विप्रयुक्ता तु या पत्या मुहूर्त्तमपि जीवति। दुःखं जीवति सा पापा नरकस्थेव पार्थिव ॥ २७ ॥ संयुक्ता विप्रयुक्ताश्च पूर्व्वदेहे कृता मया। तमोभिः कर्म्मभिः पापैः पूर्व्वदेहेषु सञ्चितम् ॥ २८ ॥

दुःखं मामनुसम्प्राप्तं राजंस्त्वद्विप्रयोगजम्। अद्यप्रभृत्यहं राजन् कुशसंस्तरशायिनी ॥ २९ ॥ भविष्याम्यसुखाविष्टा त्वद्दर्शनपरायणा। दर्शयस्व नरव्याघ्र शाधि मामसुखान्विताम्। कृपणां नाथ करुणां विलपन्तीं नरेश्वर ॥ ३० ॥

कुन्त्युवाच। एवं बहुविधं तस्यां विलपन्त्यां पुनः पुनः। तं शवं सम्परिष्वज्य वाक्किलान्तर्हिताब्रवीत् ॥ ३१ ॥ उत्तिष्ठ भद्रे गच्छ त्वं ददानीह वरं तव। जनयिष्याम्यपत्यानि त्वय्यहं चारुहासिनि ॥ ३२ ॥ आत्मकीये वरारोहे शयनीये चतुर्द्दशीम्। अष्टमीं वा ऋतुस्नाता संविशेथा मया सह ॥ ३३ ॥ एवमुक्ता तु सा देवी तथा चक्रे पतिव्रता। यथोक्तमेव तद्वाक्यं भद्रा पुत्रार्थिनी तदा ॥ ३४ ॥ सा तेन सुषुवे देवी शवेन भरतर्षभ। त्रीन् शाल्वांश्चतुरो मद्रान् सुतान् भरतसत्तम ॥ ३५ ॥ तथा त्वमपि मय्येवं मनसा भरतर्षभ। शक्तो जनयितुं पुत्रांस्तपोयोगबलान्वितः ॥ ३६ ॥

इत्यादिपर्व्वणि सम्भवपर्व्वणि व्युषिताश्वसंवादे
एकविंशत्यधिकशततोऽध्यायः ॥ १२१ ॥

वैशम्पायन उवाच। एवमुक्तस्तया राजा तां देवीं पुनरब्रवीत्। धर्म्मविद्धर्म्मसंयुक्तमिदं वचनमुत्तमम् ॥ १ ॥

पाण्डुरुवाच। एवमेतत् पुरा कुन्ति व्युषिताश्वश्चकार ह। यथा त्वयोक्तं कल्याणि स ह्यासीदमरोपमः ॥ २ ॥ अथ त्विदं प्रवक्ष्यामि धर्म्मतत्त्वं निबोध मे। पुराणमृषिभिर्दृष्टं धर्म्मविद्भिर्महात्मभिः ॥ ३ ॥ अनावृताः किल पुरा स्त्रिय आसन् वरानने। कामचारविहारिण्यः स्वतन्त्राश्चारुहासिनि ॥ ४ ॥ तासां व्युच्चरमाणानां कौमारात् सुभगे पतीन्। नाधर्म्मोऽभूद्वरारोहे स हि

धर्मः पुराभवत्॥ ५॥ तमेव धर्मं पौराणं तिर्य्यग्योनिगताः प्रजाः। अद्याप्यनुविधीयन्ते कामक्रोधविवर्ज्जिताः॥ ६॥ प्रमाणदृष्टो धर्म्मोऽयं पूज्यते च महर्षिभिः। उत्तरेषु च रम्भोरु कुरुष्वद्यापि पूज्यते॥ ७॥ स्त्रीणामनुग्रहकरः स हि धर्म्मः सनातनः। अस्मिंस्तु लोके न चिरान्मर्य्यादेयं शुचिस्मिते। स्थापिता येन यस्माच्च तन्मे विस्तरतः शृणु॥ ८॥ बभूवोद्दालको नाम महर्षिरिति नः श्रुतम्। श्वेतकेतुरिति ख्यातः पुत्रस्तस्याभवन्मुनिः॥ ९॥ मर्य्यादेयं कृता तेन धर्म्या वै श्वेतकेतुना। कोपात् कमलपत्राक्षि यदर्थं तं निबोध मे॥ १०॥ श्वेतकेतोः किल पुरा समक्षं मातरं पितुः। जग्राह ब्राह्मणः पाणौ गच्छाव इति चाब्रवीत्॥ ११॥ ऋषिपुत्रस्ततः कोपं चकारामर्षचोदितः। मातरं तां तथा दृष्ट्वा नीयमानां बलादिव॥ १२॥ क्रुद्धं तन्तु पिता दृष्ट्वा श्वेतकेतुमुवाच ह। मा तात कोपं कार्षीस्त्वमेष धर्म्मः सनातनः॥ १३॥ अनावृता हि सर्वेषां वर्णानामङ्गना भुवि। यथा गावः स्थितास्तात स्वे स्वे वर्णे तथा प्रजाः॥ १४॥ ऋषिपुत्रोऽथ तं धर्मं श्वेतकेतुर्न चक्षमे। चकार चैव मर्य्यादामिमां स्त्रीपुंसयोर्भुवि॥ १५॥ मानुषेषु महाभागे न त्वेवान्येषु जन्तुषु। तदाप्रभृति मर्य्यादा स्थितेयमिति नः श्रुतम्॥ १६॥ व्युच्चरन्त्याः पतिं नार्य्या अद्यप्रभृति पातकम्। भ्रूणहत्यासमं घोरं भविष्यत्यसुखावहम्॥१७॥ भार्य्यां तथा व्युच्चरतः कौमारब्रह्मचारिणीम्। पतिव्रतामेतदेव भविता पातकं भुवि॥ १८॥ पत्या नियुक्ता या चैव पत्नी पुत्रार्थमेव च। न करिष्यति तस्याश्च भविष्यति तदेव हि॥ १९॥ इति तेन पुरा भीरु मर्य्यादा स्थापिता बलात्। उद्दालकस्य पुत्रेण धर्म्या वै श्वेतकेतुना॥ २०॥ सौदासेन च रम्भोरु नियुक्ता पुत्रजन्मनि। मदयन्ती जगामर्षिं वशिष्ठमिति नः श्रुतम्॥ २१॥ तस्माल्लेभे च सा

पुत्रमश्मकं नाम भाविनी । भर्य्या कल्माषपादस्य भर्त्तुः प्रिय-
चिकीर्षया ॥ २२ ॥ अस्माकमपि ते जन्म विदितं कमलेक्षणे ।
कृष्णद्वैपायनाद्भीरु कुरूणां वंशवृद्धये ॥२३॥ अत एतानि सर्वाणि
कारणानि समीक्ष्य वै । ममैतद्वचनं धर्म्यं कर्त्तुमर्हस्यनिन्दिते
॥ २४ ॥ ऋतावृतौ राजपुत्रि स्त्रिया भर्त्ता पतिव्रते । नाति-
वर्त्तव्य इत्येवं धर्मं धर्मविदो विदुः ॥ २५ ॥ शेषेष्वन्येषु कालेषु
स्वातन्त्र्यं स्त्री किलार्हति । धर्ममेवं जनाः सन्तः पुराणं परि-
चक्षते ॥ २६ ॥ भर्त्ता भार्य्यां राजपुत्रि धर्म्यं वाधर्म्यमेव वा ।
यद्ब्रूयात्तत्तथा कार्य्यमिति वेदविदो विदुः ॥ २७ ॥ विशेषतः
पुत्रगृद्धी हीनः प्रजननात् स्वयम् । यथाहमनवद्याङ्गि पुत्रदर्शन-
लालसः ॥ २८ ॥ तथा रक्ताङ्गुलियुतः पद्मपत्रनिभः शुभे ।
प्रसादार्थं मया तेऽयं शिरस्यभ्युद्यतोऽञ्जलिः ॥ २९ ॥ मन्नियो-
गात् सुकेशान्ते द्विजातेस्तपसाधिकात् । पुत्रान् गुणसमायुक्ता-
नुत्पादयितुमर्हसि । त्वत्कृतेऽहं पृथुश्रोणि गच्छेयं पुत्रिणां
गतिम् ॥ ३० ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्ता ततः कुन्ती पाण्डुं परपुर-
ञ्जयम् । प्रत्युवाच वरारोहा भर्त्तुः प्रियहिते रता ॥ ३१ ॥ पितृ-
वेश्मन्यहं बाला नियुक्तातिथिपूजने । उग्रं पर्य्यचरं तत्र ब्राह्मणं
शंसितव्रतम् ॥ ३२ ॥ निगूढनिश्चयं धर्मे यन्तं दुर्वाससं विदुः ।
तमहं शंसितात्मानं सर्वयत्नैरतोषयम् ॥ ३३ ॥ स मेऽभिचार-
संयुक्तमाचष्ट भगवान् वरम् । मन्त्रं त्विमञ्च मे प्रादादब्रवीच्चैव
मामिदम् ॥ ३४ ॥ यं यं देवं त्वमेतेन मन्त्रेणावाहयिष्यसि ।
अकामो वा सकामो वा वशं ते समुपैष्यति ॥ ३५ ॥ तस्य तस्य
प्रसादात्ते राज्ञि पुत्रो भविष्यति । इत्युक्ताहं तदा तेन पितृ-
वेश्मनि भारत ॥ ३६ ॥ ब्राह्मणस्य वचस्तथ्यं तस्य कालोऽय-
मागतः । अनुज्ञाता त्वया देवानाह्वयेयमहं नृप ॥ ३७ ॥ तेन

मन्त्रेण राजर्षे यथा स्यान्नौ प्रजा हिता । आवाहयामि कं देवं ब्रूहि सत्यवतां वर । त्वत्तोऽनुज्ञाप्रतीक्षां मां विद्ध्यस्मिन् कर्मणि स्थिताम् ॥ ३८ ॥

पाण्डुरुवाच । अद्यैव त्वं वरारोहे प्रयतस्व यथाविधि । धर्ममावाहय शुभे स हि लोकेषु पुण्यभाक् ॥ ३९ ॥ अधर्मेण न नो धर्मः संयुज्येत कथञ्चन । लोकश्चायं वरारोहे धर्मोऽयमिति मन्यते ॥ ४० ॥ धार्मिकश्च कुरूणां स भविष्यति न संशयः । धर्मेण चापि दत्तस्य नाधर्मे रंस्यते मनः ॥ ४१ ॥ तस्माद्धर्मं पुरस्कृत्य नियता त्वं शुचिस्मिते । उपचाराभिचाराभ्यां धर्ममावाहयस्व वै ॥ ४२ ॥

वैशम्पायन उवाच । सा तथोक्ता तथेत्युक्त्वा तेन भर्त्रा वराङ्गना । अभिवाद्याभ्यनुज्ञाता प्रदक्षिणमवर्त्तत ॥ ४३ ॥

इत्यादिपर्वणि सम्भवपर्वणि कुन्तीपुत्रोत्पत्त्यनुज्ञाने द्वाविंशत्यधिकशततोऽध्यायः ॥ १२२ ॥

वैशम्पायन उवाच । सम्वत्सरधृते गर्भे गान्धार्य्या जनमेजय । आह्वयामास वै कुन्ती धर्मार्थं धर्ममच्युतम् ॥१॥ सा बलिं त्वरिता देवी धर्मायोपजहार ह । जजाप विधिवज्जप्यं दत्तं दुर्वाससा पुरा ॥ २ ॥ आजगाम ततो देवो धर्मो मन्त्रबलात्ततः । विमाने सूर्य्यसङ्काशे कुन्ती यत्र जपस्थिता ॥ ३ ॥ विहस्य तां ततो ब्रूयाः कुन्ति किन्ते ददाम्यहम् । सा तं विहस्यमानापि पुत्रं देह्य- ब्रवीदिदम् ॥ ४ ॥ संयुक्ता सा हि धर्मेण योगमूर्त्तिधरेण ह । लेभे पुत्रं वरारोहा सर्वप्राणभृतां हितम् ॥ ५ ॥ ऐन्द्रे चन्द्रसमायुक्ते मुहूर्त्तेऽभिजितेऽष्टमे । दिवामध्यगते सूर्य्ये तिथौ पूर्णेऽतिपूजिते ॥ ६ ॥ समृद्धयशसं कुन्ती सुषाव प्रवरं सुतम् ।

जातमात्रे सुते तस्मिन् वागुवाचाशरीरिणी ॥ ७ ॥ एष धर्मभृतां श्रेष्ठो भविष्यति नरोत्तमः । विक्रान्तः सत्यवाक् चैव राजा पृथ्व्यां भविष्यति ॥ ८ ॥ युधिष्ठिर इति ख्यातः पाण्डोः प्रथमजः सुतः । भविता प्रथितो राजा त्रिषु लोकेषु विश्रुतः ॥ ९ ॥ यशसा तेजसा चैव व्रतेन च समन्वितः । धार्म्मिकं तं सुतं लब्ध्वा पाण्डुस्तां पुनरब्रवीत् ॥ १० ॥ प्राहुः क्षत्रं बलज्येष्ठं बलज्येष्ठं सुतं वृणु । ततस्तथोक्ता भर्त्रा तु वायुमेवाजुहाव सा ॥ ११ ॥ ततस्तामागतो वायुर्मृगारूढ़ो महाबलः । किन्ते कुन्ति ददान्यद्य ब्रूहि यत्ते हृदि स्थितम् ॥ १२ ॥ सा सलज्जा विहस्याह पुत्रं देहि सुरोत्तम । बलवन्तं महाकायं सर्वदर्पप्रभञ्जनम् ॥ १३ ॥ तस्माज्जज्ञे महाबाहुर्भीमो भीमपराक्रमः । तमप्यतिबलं जातं वागुवाचाशरीरिणी ॥ १४ ॥ सर्व्वेषां बलिनां श्रेष्ठो जातोऽयमिति भारत । इदमत्यद्भुतं चासीज्जातमात्रे वृकोदरे ॥ १५ ॥ यदङ्कात् पतितो मातुः शिलां गात्रैर्व्यचूर्णयत् । कुन्ती व्याघ्रभयोद्विग्ना सहसोत्पतिता किल ॥ १६ ॥ नान्वबुध्यत संसुप्तमुत्सङ्गे खे वृकोदरम् । ततः स वज्रसंघातः कुमारो न्यपतद्गिरौ ॥ १७ ॥ पपात तेन शतधा शिला गात्रैर्विचूर्णिता । तां शिलां चूर्णितां दृष्ट्वा पाण्डुर्विस्मयमागतः ॥ १८ ॥ यस्मिन्नहनि भीमस्तु जज्ञे भरतसत्तम । दुर्य्योधनोऽपि तत्रैव प्रजज्ञे वसुधाधिपः ॥ १९ ॥ जाते वृकोदरे पाण्डुरिदं भूयोऽन्वचिन्तयत् । कथं नु मे वरः पुत्रो लोकश्रेष्ठो भवेदिति ॥ २० ॥ दैवे पुरुषकारे च लोकोऽयं संप्रतिष्ठितः । तत्र दैवन्तु विधिना कालयुक्तेन लभ्यते ॥ २१ ॥ इन्द्रो हि राजा देवानां प्रधान इति नः श्रुतम् । अप्रमेयबलोत्साहो वीर्य्यवानमितद्युतिः ॥ २२ ॥ तं तोषयित्वा तपसा पुत्रं लप्स्ये महाबलम् । यं दास्यति स मे पुत्रं स वरीयान् भविष्यति ॥ २३ ॥ अमानुषान्मानुषांश्च संग्रामे

स हनिष्यति । कर्मणा मनसा वाचा तस्मात्तप्स्ये महत्तपः ॥२४॥ ततः पाण्डुर्महाराजो मन्त्रयित्वा महर्षिभिः । दिदेश कुन्त्याः कौरव्यो व्रतं सम्वत्सरं शुभम् ॥ २५ ॥ आत्मना च महाबाहुरेकपादस्थितोऽभवत् । उग्रं स तप आस्थाय परमेण समाधिना ॥ २६ ॥ आरिराधयिषुर्देवं त्रिदशानां तमीश्वरम् । सूर्य्येण सह धर्मात्मा पर्य्यतप्यत भारत । तं तु कालेन महता वासवः प्रत्यपद्यत ॥ २७ ॥

शक्र उवाच । पुत्रं तव प्रदास्यामि त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् । ब्राह्मणानां गवाञ्चैव सुहृदां चार्थसाधकम् ॥ २८ ॥ दुर्हृदां शोकजननं सर्वबान्धवनन्दनम् । सुतं तेऽग्र्यं प्रदास्यामि सर्वामित्रविनाशनम् ॥ २९ ॥ इत्युक्तः कौरवो राजा वासवेन महात्मना । उवाच कुन्तीं धर्मात्मा देवराजवचः स्मरन् ॥ ३० ॥ उदर्कस्तव कल्याणि तुष्टो देवगणेश्वरः । दातुमिच्छति ते पुत्रं यथासङ्कल्पितं त्वया ॥ ३१ ॥ अतिमानुषकर्माणं यशस्विनमरिन्दमम् । नीतिमन्तं महात्मानमादित्यसमतेजसम् ॥ ३२ ॥ दुराधर्षं क्रियावन्तमतीवाद्भुतदर्शनम् । पुत्रं जनय सुश्रोणि धाम क्षत्रियतेजसाम् । लब्धः प्रसादो देवेन्द्रात्तमाह्वय शुचिस्मिते ॥ ३३ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्ता ततः शक्रमाजुहाव यशस्विनी । अथाजगाम देवेन्द्रो जनयामास चार्जुनम् ॥ ३४ ॥ जातमात्रे कुमारे तु वागुवाचाशरीरिणी । महागम्भीरनिर्घोषा नभो नादयती तदा ॥ ३५ ॥ शृण्वतां सर्वभूतानां तेषां चाश्रमवासिनाम् । कुन्तीमाभाष्य विस्पष्टमुवाचेदं शुचिस्मिताम् ॥ ३६ ॥ कार्त्तवीर्य्यसमः कुन्ति शिवतुल्यपराक्रमः । एष शक्र इवाजय्यो यशस्ते प्रथयिष्यति ॥ ३७ ॥ अदित्या विष्णुना प्रीतिर्य्यथाभूदभिवर्द्धिता । तथा विष्णुसमः प्रीतिं

वर्द्धयिष्यति तेऽर्जुनः ॥ ३८ ॥ एष मद्रान् वशे कृत्वा कुरूंश्च सह सोमकैः । चेदिकाशिकरूषांश्च कुरुलक्ष्मीं वहिष्यति ॥ ३९ ॥ एतस्य भुजवीर्य्येण खाण्डवे हव्यवाहनः । मेदसा सर्व्वभूतानां तृप्तिं यास्यति वै पराम् ॥ ४० ॥ ग्रामणीश्च महीपालानेष जित्वा महाबलः । भ्रातृभिः सहितो वीरस्त्रीन्मेधानाहरिष्यति ॥ ४१ ॥ जामदग्न्यसमः कुन्ति विष्णुतुल्यपराक्रमः । एष वीर्य्यवतां श्रेष्ठो भविष्यति महायशाः ॥ ४२ ॥ एष युद्धे महादेवं तोषयिष्यति शङ्करम् । अस्त्रं पाशुपतं नाम तस्मात्तुष्टादवाप्स्यति ॥ ४३ ॥ निवातकवचा नाम दैत्या विबुधविद्विषः । शक्राज्ञया महाबाहु-स्तान् वधिष्यति ते सुतः ॥ ४४ ॥ तथा दिव्यानि चास्त्राणि निखिलेनाहरिष्यति । विप्रनष्टां श्रियं चायमाहर्त्ता पुरुषर्षभः ॥ ४५ ॥ एतामत्यद्भुतां वाचं कुन्ती शुश्राव सूतके । वाच-मुच्चरितामुच्चैस्तां निशम्य तपस्विताम् ॥ ४६ ॥ बभूव परमो हर्षः शतशृङ्गनिवासिनाम् । तथा देवनिकायानां सेन्द्राणाञ्च दिवौकसाम् ॥ ४७ ॥ आकाशे दुन्दुभीनाञ्च बभूव तुमुलस्वनः । उदतिष्ठन्महाघोषः पुष्पवृष्टिभिरावृतः ॥ ४८ ॥ समवेत्य च देवानां गणाः पार्थमपूजयन् । काद्रवेया वैनतेया गन्धर्व्वाप्सरसस्तथा ॥ ४९ ॥ प्रजानां पतयः सर्व्वे सप्त चैव महर्षयः । भरद्वाजः कश्यपो गौतमश्च विश्वामित्रो जमदग्निर्व्वशिष्ठः । यश्चोदितो भास्करेऽभूत् प्रनष्टे सोऽप्यत्रात्रिर्भगवानाजगाम ॥ ५० ॥ मरीचि-रङ्गिराश्चैव पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः । दक्षः प्रजापतिश्चैव गन्ध-र्व्वाप्सरसस्तथा ॥ ३१ ॥ दिव्यमाल्याम्बरधराः सर्व्वालङ्कार-भूषिताः । उपगायन्ति बीभत्सुं नृत्यन्त्यप्सरसाङ्गणाः ॥ ५२ ॥ तथा महर्षयश्चापि जेपुस्तत्र समन्ततः । गन्धर्व्वैः सहितः श्रीमान् प्रागायत च तुम्बुरुः ॥ ५३ ॥ भीमसेनोग्रसेनौ च ऊर्णायुरनघ-स्तथा । गोपतिर्धृतराष्ट्रश्च सूर्य्यवर्च्चास्तथाष्टमः ॥ ५४ ॥ युग-

पस्तृणपः कार्ष्णिर्नन्दिश्चित्ररथस्तथा । त्रयोदशः शालिशिराः पर्ज्जन्यश्च चतुर्द्दशः ॥ ५५ ॥ कलिः पञ्चदशश्चैव नारदश्चात्र षोड़शः । सद्वा बृहद्वा बृहकः करालश्च महामनाः ॥ ५६ ॥ ब्रह्मचारी बहुगुणः सुवर्णश्चेति विश्रुतः । विश्वावसुः भुमन्युश्च सुचन्द्रश्च शरुस्तथा ॥ ५७ ॥ गीतमाधुर्य्यसम्पन्नौ विख्यातौ च हाहाहुहू । इत्येते देवगन्धर्वा जगुस्तत्र नराधिप ॥ ५८ ॥ तथैवाप्सरसो हृष्टाः सर्वालङ्कारभूषिताः । ननृतुर्वै महाभागा जगुश्चायतलोचनाः ॥ ५९ ॥ अनूचानानवद्या च गुणमुख्या गुणावरा । अद्रिका च तथा सोमा मिश्रकेशी त्वलम्बुषा ॥ ६० ॥ मरीचिः शुचिका चैव विद्युत्पर्णा तिलोत्तमा । अम्बिका लक्षणा क्षेमा देवी रम्भा मनोरमा ॥ ६१ ॥ असिता च सुबाहुश्च सुप्रिया च वपुस्तथा । पुण्डरीका सुगन्धा च सुरसा च प्रमाथिनी ॥ ६२ ॥ काम्या शारद्वती चैव ननृतुस्तत्र सङ्घशः । मेनका सहजन्या च कर्णिका पुञ्जिकस्थला ॥ ६३ ॥ ऋतुस्थला घृताची च विश्वाची पूर्वचित्यपि । उम्लोचेति च विख्याता प्रम्लो चेति च तादश ॥ ६४ ॥ उर्वश्येकादशी तासां जगुश्चायतलोचनाः । धाताऽर्य्यमा च मित्रश्च वरुणोंऽशो भगस्तथा ॥ ६५ ॥ इन्द्रो विवस्वान् पूषा च त्वष्टा च सविता तथा । पर्ज्जन्यश्चैव विष्णुश्च आदित्या द्वादश स्मृताः ॥ ६६ ॥ महिमानं पाण्डवस्य वर्द्धयन्तोऽम्बरे स्थिताः । मृगव्याधश्च सर्पश्च निर्ऋतिश्च महायशाः ॥ ६७ ॥ अजैकपादहिर्ब्रध्नः पिनाकी च परन्तप । दहनोऽथेश्वरश्चैव कपाली च विशाम्पते । स्थाणुर्भगश्च भगवान् रुद्रास्तत्रावतस्थिरे ॥ ६८ ॥ अश्विनौ वसवश्चाष्टौ मरुतश्च महाबलाः । विश्वेदेवास्तथा साध्यास्तत्रासन् परिसंस्थिताः ॥ ६९ ॥ कर्कोटकोऽथ सर्पश्च वासुकिश्च भुजङ्गमः । कच्छपश्चाथ कुण्डश्च तक्षकश्च महोरगः ॥ ७० ॥ आययुस्तपसा युक्ता महाक्रोधा महाबलाः । एते चान्ये

च बहवस्तत्र नागा व्यवस्थिताः ॥ ७१ ॥ तार्क्ष्यश्चारिष्टनेमिश्च गरुड़श्चासितध्वजः । आरुणश्चारुणिश्चैव वैनतेया व्यवस्थिताः ॥ ७२ ॥ तांश्च देवगणान् सर्वांस्तपःसिद्धा महर्षयः । विमानगिर्य्यग्रगतान्ददृशुर्नेतरे जनाः ॥ ७३ ॥ तद्दृष्ट्वा महदाश्चर्य्यं विस्मिता मुनिसत्तमाः । अधिकां स्म ततो वृत्तिमवर्त्तन् पाण्डवान् प्रति ॥ ७४ ॥ पाण्डुस्तु पुनरेवैनां पुत्त्रलोभान्महायशाः । वक्तुमैच्छद्धर्मपत्नीं कुन्ती त्वेनमथाब्रवीत् ॥ ७५ ॥ नातश्चतुर्थं प्रसवमापत्स्वपि वदन्त्युत । अतःपरं स्वैरिणी स्याद्बन्धकी पञ्चमे भवेत् ॥ ७६ ॥ स त्वं विद्वन्धर्ममिममधिगम्य कथं नु माम् । अपत्यार्थं समुत्क्रम्य प्रमादादिव भाषसे ॥ ७७ ॥

इत्यादिपर्व्वणि सम्भवपर्व्वणि पाण्डवोत्पत्तौ त्रयोविंशत्यधिकशततोऽध्यायः ॥ १२३ ॥

वैशम्पायन उवाच । कुन्तीपुत्त्रेषु जातेषु धृतराष्ट्रात्मजेषु च । मद्रराजसुता पाण्डुं रहो वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥ न मेऽस्ति त्वयि सन्तापो विगुणेऽपि परन्तप । नावरत्वे वरार्हायाः स्थित्वा चानघ नित्यदा ॥ २ ॥ गान्धार्य्याश्चैव नृपते जातं पुत्त्रशतं तथा । श्रुत्वा न मे तथा दुःखमभवत् कुरुनन्दन ॥ ३ ॥ इदन्तु मे महद्दुःखं तुल्यतायामपुत्त्रता । दिष्ट्या त्विदानीं भर्त्तुर्मे कुन्त्यामप्यस्ति सन्ततिः ॥ ४ ॥ यदि त्वपत्यसन्तानं कुन्तिराजसुता मयि । कुर्य्यादनुग्रहो मे स्यात्तव चापि हितं भवेत् ॥ ५ ॥ संरम्भो हि सपत्नीत्वाद्वक्तुं कुन्तिसुतां प्रति । यदि तु त्वं प्रसन्नो मे स्वयमेनां प्रचोदय ॥ ६ ॥

पाण्डुरुवाच । ममाप्येष सदा माद्रि हृद्यर्थः परिवर्त्तते । न तु त्वां प्रसहे वक्तुमिष्टानिष्टविवक्षया ॥ ७ ॥ तव त्विदं मतं

मत्वा प्रयतिष्याम्यतः परम्। मन्ये ध्रुवं मयोक्ता सा वचनं प्रतिपत्स्यते ॥ ८ ॥

वैशम्पायन उवाच। ततः कुन्तीं पुनः पाण्डुर्विविक्त इदमब्रवीत्। कुलस्य मम सन्तानं लोकस्य च कुरु प्रियम् ॥ ९ ॥ मम चापिण्डनाशाय पूर्वेषामपि चात्मनः। मत्प्रियार्थञ्च कल्याणि कुरु कल्याणमुत्तमम् ॥ १० ॥ यशसोऽर्थाय चैव त्वं कुरु कर्म सुदुष्करम्। प्राप्याधिपत्यमिन्द्रेण यज्ञैरिष्टं यशोऽर्थिना ॥ ११ ॥ तथा मन्त्रविदो विप्रास्तपस्तप्त्वा सुदुष्करम्। गुरूनभ्युपगच्छन्ति यशसोऽर्थाय भाविनि ॥ १२ ॥ तथा राजर्षयः सर्वे ब्राह्मणाश्च तपोधनाः। चक्रुरुच्चावचं कर्म यशसोऽर्थाय दुष्करम् ॥ १३ ॥ सा त्वं माद्रीं प्लवेनेव तारयैनामनिन्दिते। अपत्यसंविभागेन परां कीर्त्तिमवाप्नुहि ॥ १४ ॥ एवमुक्ताब्रवीन्माद्रीं सकृच्चिन्तय दैवतम्। तस्मात्ते भवितापत्यमनुरूपमसंशयम् ॥ १५ ॥ ततो माद्री विचार्य्यैव जगाम मनसाश्विनौ। तावागम्य सुतौ तस्यां जनयामासतुर्यमौ ॥ १६ ॥ नकुलं सहदेवञ्च रूपेणाप्रतिमौ भुवि। तथैव तावपि यमौ वागुवाचाशरीरिणी ॥ १७ ॥ सत्त्वरूपगुणोपेतौ भवतोऽत्यश्विनाविति। भासतस्तेजसात्यर्थं रूपद्रविणसम्पदा ॥ १८ ॥ नामानि चक्रिरे तेषां शतशृङ्गनिवासिनः। भक्त्या च कर्मणा चैव तथाशीर्भिर्विशाम्पते ॥ १९ ॥ ज्येष्ठं युधिष्ठिरेत्येवं भीमसेनेति मध्यमम्। अर्जुनेति तृतीयञ्च कुन्तीपुत्रानकल्पयन् ॥ २० ॥ पूर्वजं नकुलेत्येवं सहदेवेति चापरम्। माद्रीपुत्रावकथयंस्ते विप्राः प्रीतमानसाः ॥ २१ ॥ अनुसम्वत्सरं जाता अपि ते कुरुसत्तमाः। पाण्डुपुत्रा व्यराजन्त पञ्च सम्वत्सरा इव ॥ २२ ॥ महासत्त्वा महावीर्य्या महाबलपराक्रमाः। पाण्डुर्दृष्ट्वा सुतांस्तांस्तु देवरूपान्महौजसः ॥ २४ ॥ मुदं परमिकां लेभे ननन्द

च नराधिपः। ऋषीणामपि सर्व्वेषां शतशृङ्गनिवासिनाम् ॥२५॥
प्रिया बभूवुस्तासाञ्च तथैव मुनियोषिताम्। कुन्तीमथ पुनः
पाण्डुर्माद्र्यर्थे समचोदयत् ॥ २६ ॥ तमुवाच पृथा राजन्रहस्युक्ता
तदा सती। उक्ता सकृद्द्वन्द्वमेषा लेभे तेनास्मि वञ्चिता ॥ २७ ॥
बिभेम्यस्याः परिभवात् कुस्त्रीणां गतिरीदृशी। नाज्ञासिषमहं
मूढ़ा द्वन्द्वाह्वाने फलद्वयम् ॥ २८ ॥ तस्मान्नाहं नियोक्तव्या त्वयै-
षोऽस्तु वरो मम। एवं पाण्डोः सुताः पञ्च देवदत्ता महाबलाः
॥ २९ ॥ सम्भूताः कीर्त्तिमन्तश्च कुरुवंशविवर्द्धनाः। शुभ-
लक्षणसम्पन्नाः सोमवत् प्रियदर्शनाः ॥ ३० ॥ सिंहदर्पा महे-
ष्वासाः सिंहविक्रान्तगामिनः। सिंहग्रीवा मनुष्येन्द्रा ववृधु-
र्देवविक्रमाः ॥ ३१ ॥ विवर्द्धमानास्ते तत्र पुण्ये हैमवते गिरौ।
विस्मयं जनयामासुर्महर्षीणां समेयुषाम् ॥ ३२ ॥ ते च पञ्च
शतञ्चैव कुरुवंशविवर्द्धनाः। सर्व्वे ववृधुरल्पेन कालेनाप्स्विव
नीरजाः ॥ ३३ ॥

इत्यादिपर्व्वणि सम्भवपर्व्वणि पाण्डवोत्पत्तौ चतुर्विंश-
त्यधिकशततोऽध्यायः ॥ १२४ ॥

वैशम्पायन उवाच। दर्शनीयांस्ततः पुत्रान् पाण्डुः पञ्च महा-
वने। तान् पश्यन् पर्व्वते रम्ये स्वबाहुबलमाश्रितः ॥ १ ॥ सुपुष्पित
वने काले कदाचिन्मधुमाधवे। भूतसम्मोहने राजा सभार्य्यो व्यच-
रद्वनम् ॥ २ ॥ पलाशैस्तिलकैश्चूतैश्चम्पकैः पारिभद्रकैः। कर्णिकारै-
रशोकैश्च केशरैरतिमुक्तकैः ॥ ३ ॥ तथा कुरुवकैश्चैव मत्तभ्रमर-
नादितैः। वृतैर्म्मञ्जरितैश्चैव पारिजातवनैः शुभैः ॥ ४ ॥ कलकण्ठ-
कलोद्‌घुष्टं षट्‌पदैः प्रतिकूजितम्। अन्यैश्च बहुभिर्वृक्षैः फल-

पुष्पवद्भिरिभिः ॥ ५ ॥ जलस्थानैश्च विविधैः पद्मिनीभिश्च शोभितम्। पाण्डोर्वनं तत् संप्रेक्ष्य प्रजज्ञे हृदि मन्मथः ॥ ६ ॥ प्रहृष्टमनसं तत्र विचरन्तं यथामरम्। तं माद्र्यनुजगामैका वसनं बिभ्रती शुभम् ॥ ७ ॥ समीक्षमाणः स तु तां वयस्थां तनुवाससम्। तस्य कामः प्रववृते गहनेऽग्निरिवोद्गतः ॥ ८ ॥ रहस्येकान्तु तां दृष्ट्वा राजा राजीवलोचनाम्। शशाक न नियन्तुं तं कामं कामवशीकृतः ॥ ९ ॥ तत एनां बलाद्राजा निजग्राह रहोगताम्। वार्य्यमाणस्तया देव्या विस्फुरन्त्या यथाबलम् ॥ १० ॥ स तु कामपरीतात्मा तं शापं नान्वबुध्यत। माद्रीं मैथुनधर्म्मेण सोऽन्वगच्छद्बलादिव ॥ ११ ॥ जीवितान्ताय कौरव्य मन्मथस्य वशङ्गतः। शापजं भयमुत्सृज्य विधिना संप्रचोदितः ॥ १२ ॥ तस्य कामात्मनो बुद्धिः साक्षात् कालेन मोहिता। संप्रमथ्येन्द्रियग्रामं प्रनष्टा सह चेतसा ॥ १३ ॥ स तया सह सङ्गम्य भार्य्यया कुरुनन्दनः। पाण्डुः परमधर्मात्मा युयुजे कालधर्म्मणा ॥ १४ ॥ ततो माद्री समालिङ्ग्य राजानं गतचेतसम्। मुमोच दुःखजं शब्दं पुनः पुनरतीव हि ॥ १५ ॥ सह पुत्रैस्ततः कुन्ती माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ। आजग्मुः सहितास्तत्र यत्र राजा तथागतः ॥ १६ ॥ ततो माद्र्यब्रवीद्राजन्नार्त्ता कुन्तीमिदं वचः। एकैव त्वमिहागच्छ तिष्ठन्त्वत्रैव दारकाः ॥१७॥ तच्छ्रुत्वा वचनं तस्यास्तत्रैवाधाय दारकान्। हताहमिति विक्रुश्य सहसैवाजगाम सा ॥ १८ ॥ दृष्ट्वा पाण्डुञ्च माद्रीञ्च शयानौ धरणीतले। कुन्ती शोकपरीताङ्गी विललाप सुदुःखिता ॥ १९ ॥ रक्ष्यमाणो मया नित्यं वीरः सततमात्मवान्। कथं त्वामत्यतिक्रान्तः शापं जानन्वनौकसः ॥ २० ॥ ननु नाम त्वया माद्रि रक्षितव्यो नराधिपः। सा कथं लोभितवती विजने त्वं नराधिपम् ॥ २१ ॥ कथं दीनस्य सततं त्वामासाद्य रहोगताम्। तं विचिन्तयतः शापं

प्रहर्षः समजायत ॥ २२ ॥ धन्या त्वमसि वाह्लीकि मत्तो भाग्य-
तरा तथा । दृष्टवत्यसि यद्वक्त्रं प्रहृष्टस्य महीपतेः ॥ २३ ॥

माद्र्युवाच । विलपन्त्या मया देवि वार्य्यमाणेन चासकृत् ।
आत्मा न वारितोऽनेन सत्यं दिष्टं चिकीर्षुणा ॥ २४ ॥

कुन्त्युवाच । अहं ज्येष्ठा धर्म्मपत्नी ज्येष्ठं धर्म्मफलं मम ।
अवश्यम्भाविनो भावान्मा मां माद्रि निवर्त्तय ॥ २५ ॥ अन्वि-
ष्यामीह भर्त्तारमहं प्रेतवशं गतम् । उत्तिष्ठ त्वं विसृज्यैनमिमान्
पालय दारकान् ॥ २६ ॥

माद्र्युवाच । अहमेवानुयास्यामि भर्त्तारमपलायिनम् । न
हि तृप्तास्मि कामानां ज्येष्ठा मामनुमन्यताम् ॥ २७ ॥ मां चाभि-
गम्य क्षीणोऽयं कामाद्भरतसत्तमः । तमुच्छिन्द्यामस्य कामं कथं
नु यमसादने ॥ २८ ॥ न चाप्यहं वर्त्तयन्ती निर्विशेषं सुतेषु
ते । वृत्तिमार्य्ये चरिष्यामि स्पृशेदेनस्तथा च माम् ॥ २९ ॥
तस्मान्मे सुतयोः कुन्ति वर्त्तितव्यं स्वपुत्रवत् । माञ्च कामय-
मानोऽयं राजा प्रेतवशं गतः ॥ ३० ॥ राज्ञः शरीरेण सह
ममापीदं कलेवरम् । दग्धव्यं सुप्रतिच्छन्नमेतदार्य्ये प्रियं कुरु
॥ ३१ ॥ दारकेष्वप्रमत्ता च भवेथाश्च हिता मम । अतोऽन्यं
न प्रपश्यामि सन्देष्टव्यं हि किञ्चन ॥ ३२ ॥

वैशम्पायन उवाच । इत्युक्त्वा तं चिताग्निस्थं धर्म्मपत्नी नर-
र्षभम् । मद्रराजसुता तूर्णमन्वारोहद्यशस्विनी ॥ ३३ ॥

इत्यादिपर्व्वणि सम्भवपर्व्वणि पाण्डूपरमे पञ्चविंश-
त्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२५ ॥

वैशम्पायन उवाच । पाण्डोरुपरमं दृष्ट्वा देवकल्पा महर्षयः ।
ततो मन्त्रविदः सर्वे मन्त्रयाञ्चक्रिरे मिथः ॥ १ ॥

तापसा ऊचुः । हित्वा राज्यञ्च राष्ट्रञ्च स महात्मा महायशाः । अस्मिन् स्थाने तपस्तप्त्वा तापसान् शरणं गतः ॥ २ ॥ स जातमात्रान् पुत्रांश्च दारांश्च भवतामिह । प्रदायोपनिधिं राजा पाण्डुः स्वर्गमितो गतः ॥३॥ तस्येमानात्मजान्देहं भार्याञ्च सुमहात्मनः । स्वराष्ट्रं गृह्य गच्छामो धर्म एष हि नः स्मृतः ॥४॥

वैशम्पायन उवाच । ते परस्परमामन्त्र्य देवकल्पा महर्षयः । पाण्डोः पुत्रान् पुरस्कृत्य नगरं नागसाह्वयम् ॥ ५ ॥ उदारमनसः सिद्धा गमने चक्रिरे मनः । भीष्माय पाण्डवान् दातुं धृतराष्ट्राय चैव हि ॥ ६ ॥ तस्मिन्नेव क्षणे सर्वे तानादाय प्रतस्थिरे । पाण्डोर्दारांश्च पुत्रांश्च शरीरे ते च तापसाः ॥ ७ ॥ सुखिनी सा पुरा भूत्वा सततं पुत्रवत्सला । प्रपन्ना दीर्घमध्वानं सङ्क्षिप्तं तदमन्यत ॥ ८ ॥ सा त्वदीर्घेण कालेन सम्प्राप्ता कुरुजाङ्गलम् । वर्द्धमानपुरद्वारमाससाद यशस्विनी ॥ ९ ॥ द्वारिणं तापसा ऊचू राजानञ्च प्रकाशय । ते तु गत्वा क्षणेनैव सभायां विनिवेदिताः ॥ १० ॥ तं चारणसहस्राणां मुनीनामागमं तदा । श्रुत्वा नागपुरे नृणां विस्मयः समपद्यत ॥ ११ ॥ मुहूर्त्तोदित आदित्ये सर्वे बालपुरस्कृताः । सदारास्तापसान्द्रष्टुं निर्ययुः पुरवासिनः ॥ १२ ॥ स्त्रीसङ्घाः क्षत्रसङ्घाश्च यानसङ्घसमास्थिताः । ब्राह्मणैः सह निर्जग्मुर्ब्राह्मणानाञ्च योषितः ॥ १३ ॥ तथा विट्शूद्रसङ्घानां महान् व्यतिकरोऽभवत् । न कश्चिदकरोदीर्ष्यामभवन् धर्मबुद्धयः ॥ १४ ॥ तथा भीष्मः शान्तनवः सोमदत्तोऽथ बाह्लिकः । प्रज्ञाचक्षुश्च राजर्षिः क्षत्ता च विदुरः स्वयम् ॥१५॥ सा च सत्यवती देवी कौशल्या च यशस्विनी । राजदारैः परिवृता गान्धारी चापि निर्ययौ ॥ १६ ॥ धृतराष्ट्रस्य दायादा

दुर्य्योधनपुरोगमाः। भूषिता भूषणैश्चित्रैः शतसङ्ख्या विनिर्ययुः
॥ १७ ॥ तान्महर्षिगणान् दृष्ट्वा शिरोभिरभिवाद्य च। उपो-
पविविशुः सर्व्वे कौरव्याः सपुरोहिताः ॥ १८ ॥ तथैव शिरसा
भूमावभिवाद्य प्रणम्य च। उपोपविविशुः सर्व्वे पौरजानपदा
अपि ॥ १९ ॥ तमकूजमभिज्ञाय जनौघं सर्व्वशस्तदा। पूजयित्वा
यथान्यायं पाद्येनार्घ्येण च प्रभो ॥ ३० ॥ भीष्मो राज्यञ्च राष्ट्रञ्च
महर्षिभ्यो न्यवेदयत्। तेषामथो वृद्धतमः प्रत्युत्थाय जटाजिनी
॥ ३१ ॥ ऋषीणां मतमाज्ञाय महर्षिरिदमब्रवीत्। यः स
कौरव्यदायादः पाण्डुर्नाम नराधिपः। कामभोगान् परित्यज्य
शतशृङ्गमितो गतः ॥ ३२ ॥ ब्रह्मचर्य्यव्रतस्थस्य तस्य दिव्येन
हेतुना। साक्षाद्धर्म्मादयं पुत्रस्तत्र जातो युधिष्ठिरः ॥ ३३ ॥
तथैनं बलिनां श्रेष्ठं तस्य राज्ञो महात्मनः। मातरिश्वा ददौ
पुत्रं भीमं नाम महाबलम् ॥ ३४ ॥ पुरुहूतादयं जज्ञे कुन्त्या-
मेव धनञ्जयः। यस्य कीर्त्तिर्महेष्वासान् सर्व्वानभिभविष्यति ॥३५॥
यौ तु माद्री महेष्वासावसूत पुरुषोत्तमौ। अश्विभ्यां पुरुष-
व्याघ्राविमौ तावपि पश्यत ॥ ३६ ॥ चरता धर्म्मनित्येन वनवासं
यशस्विना। नष्टः पैतामहो वंशः पाण्डुना पुनरुद्धृतः ॥ ३७ ॥
पुत्राणां जन्म वृद्धिञ्च वैदिकाध्ययनानि च। पश्यन्तः सततं
पाण्डोः परां प्रीतिमवाप्स्यथ ॥ ३८ ॥ वर्त्तमानः सतां वृत्ते पुत्र-
लाभमवाप्य च। पितृलोकं गतः पाण्डुरितः सप्तदशेऽहनि ॥३९॥
तं चितागतमाज्ञाय वैश्वानरमुखे हुतम्। प्रविष्टा पावकं माद्री
हित्वा जीवितमात्मनः ॥ ४० ॥ सा गता सह तेनैव पतिलोक-
मनुव्रता। तस्यास्तस्य च यत्कार्य्यं क्रियतां तदनन्तरम् ॥ ४१ ॥
इमे तयोः शरीरे द्वे पुत्राश्चेमे तयोर्वराः। क्रियाभिरनुगृह्यन्तां
सह मात्रा परन्तपाः ॥ ४२ ॥ प्रेतकार्य्ये निवृत्ते तु पितृमेधं
महायशाः। लभतां सर्व्वधर्म्मज्ञः पाण्डुः कुरुकुलोद्वहः ॥ ४३ ॥

वैशम्पायन उवाच। एवमुक्त्वा कुरून् सर्वान् कुरूणामेव पश्यताम्। क्षणेनान्तर्हिताः सर्वे तापसा गुह्यकैः सह ॥ ४४ ॥ गन्धर्वनगराकारं तथैवान्तर्हितं पुनः। ऋषिसिद्धगणान् दृष्ट्वा विस्मयं ते परं ययुः ॥ ४५ ॥

इत्यादिपर्वणि सम्भवपर्वणि ऋषिसंवादे षड्विंश-
त्यधिकशततोऽध्यायः ॥ १२६ ॥

धृतराष्ट्र उवाच। पाण्डोर्विदुर सर्वाणि प्रेतकार्य्याणि कारय। राजवद्राजसिंहस्य माद्र्याश्चैव विशेषतः ॥ १ ॥ पशून् वासांसि रत्नानि धनानि विविधानि च। पाण्डोः प्रयच्छ माद्र्याश्च येभ्यो यावच्च वाञ्छितम् ॥ २ ॥ यथा च कुन्ती सत्कारं कुर्य्यान्माद्र्यास्तथा कुरु। यथा न वायुर्नादित्यः पश्येतां तां सुसंवृताम् ॥ ३ ॥ न शोच्यः पाण्डुरनघः प्रशस्यः स नराधिपः। यस्य पञ्च सुता वीरा जाताः सुरसुतोपमाः ॥ ४ ॥

वैशम्पातन उवाच। विदुरस्तं तथेत्युक्त्वा भीष्मेण सह भारत। पाण्डुं संस्कारयामास देशे परमपूजिते ॥ ५ ॥ ततस्तु नगरात्तूर्णमाज्यगन्धपुरस्कृताः। निर्हृताः पावका दीप्ताः पाण्डो राजन् पुरोहितैः ॥ ६ ॥ अथैनमार्त्तवैः पुष्पैर्गन्धैश्च विविधैर्वरैः। शिविकां तामलङ्कृत्य वाससाच्छाद्य सर्वशः ॥ ७ ॥ तां तथा शोभितां माल्यैर्वासोभिश्च महाधनैः। अमात्या ज्ञातयश्चैनं सुहृदश्चोपतस्थिरे ॥ ८ ॥ नृसिंहं नरयुक्तेन परमालङ्कृतेन यम्। अवहद्यानमुख्येन सह माद्र्या सुसंवृतम् ॥ ९ ॥ पाण्डरेणातपत्रेण चामरव्यजनेन च। सर्ववादित्रनादैश्च समलञ्चक्रिरे ततः ॥ १० ॥ रत्नानि चाप्युपादाय बहूनि शतशो नराः। प्रददुः काङ्क्षमाणेभ्यः पाण्डोस्तत्रौर्द्ध्वदेहिके ॥ ११ ॥ अथच्छत्राणि

शुभ्राणि चामराणि व्रहन्ति च । आजह्नुः कौरवस्यार्थे वासांसि रुचिराणि च ॥ १२ ॥ याजकैः शुक्लवासोभिर्ह्रयमाना हुता-शनाः । अगच्छन्नग्रतस्तस्य दीप्यमानाः स्वलङ्कृताः ॥ १३ ॥ ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्चैव सहस्रशः । रुदन्तः शोक-सन्तप्ता अनुजग्मुर्नराधिपम् ॥ १४ ॥ अयमस्मानपाहाय दुःखे चाधाय शाश्वते । कृत्वा चास्माननाथांश्च क्व यास्यति नराधिप ॥ १५ ॥ क्रोशन्तः पाण्डवाः सर्वे भीष्मो विदुर एव च । रम-णीये वनोद्देशे गङ्गातीरे समे शुभे ॥ १६ ॥ न्यासयामासुरथ तां शिविकां सत्यवादिनः । सभार्य्यस्य नृसिंहस्य पाण्डोरक्लिष्ट-कर्म्मणः ॥ १७ ॥ ततस्तस्य शरीरन्तु सर्वगन्धाधिवासितम् । शुचिकालीयकादिग्धं दिव्यचन्दनरूषितम् ॥ १८ ॥ पर्य्यषिञ्चन् जलेनाशु शातकुम्भमयैर्घटैः । चन्दनेन च शुक्लेन सर्वतः सम-लेपयन् ॥ १९ ॥ कालागुरुविमिश्रेण तथा तुङ्गरसेन च । अथैनं देशजैः शुक्लैर्वासोभिः समयोजयन् ॥ २० ॥ संच्छन्नः स तु वासोभिर्जीवन्निव नराधिपः । शुशुभे स नरव्याघ्रो महार्ह-शयनोचितः ॥ २१ ॥ याजकैरभ्यनुज्ञाते प्रेतकर्म्मण्यनुष्ठिते । घृता-वसिक्तं राजानं सह माद्र्या स्वलङ्कृतम् ॥ २२ ॥ तुङ्गपद्मविमि-श्रेण चन्दनेन सुगन्धिना । अन्यैश्च विविधैर्गन्धैर्विधिना सम-दाहयन् ॥ २३ ॥ ततस्तयोः शरीरे द्वे दृष्ट्वा मोहवशं गता । हाहा पुत्रेति कौशल्या पपात सहसा भुवि ॥ २४ ॥ तां प्रेक्ष्य पतितामार्त्तां पौरजानपदो जनः । रुरोद दुःखसन्तप्तो राज-भक्त्या कृपान्वितः ॥ २५ ॥ कुन्त्याश्चैवार्त्तनादेन सर्वाणि च विचुक्रुशुः । मानुषैः सह भूतानि तिर्य्यग्योनिगतान्यपि ॥ २६ ॥ तथा भीष्मः शान्तनवो विदुरश्च महामतिः । सर्वशः कौरवाश्चैव प्राणदन् भृशदुःखिताः ॥ २७ ॥ ततो भीष्मोऽथ विदुरो राजा च सह पाण्डवैः । उदकं चक्रिरे तस्य सर्वाश्च कुरुयोषितः ॥२८॥

चुक्रुशुः पाण्डवाः सर्वे भीष्मः शान्तनवस्तथा। विदुरो ज्ञातय-
श्चैव चक्रुश्चाप्युदकक्रियाः॥ २९॥ कृतोदकांस्तानादाय पाण्डवा-
ञ्छोककर्षितान्। सर्वाः प्रकृतयो राजञ्छोचमाना न्यवारयन्
॥ ३०॥ यथैव पाण्डवा भूमौ सुषुपुः सह बान्धवैः। तथैव
नागरा राजन् शिश्यिरे ब्राह्मणादयः॥ ३१॥ तद्गतानन्दम-
स्वस्थमाकुमारमहृष्टवत्। बभूव पाण्डवैः सार्द्धं नगरं द्वादश
क्षपाः॥ ३२॥

इत्यादिपर्वणि सम्भवपर्वणि पाण्डुदाहे सप्तविंशत्य-
धिकशततोऽध्यायः॥ १२७॥

वैशम्पायन उवाच। ततः कुन्ती च राजा च भीष्मश्च सह
बन्धुभिः। ददुः श्राद्धन्तदा पाण्डोः स्वधामृतमयं तदा॥ १॥
कुरूंश्च विप्रमुख्यांश्च भोजयित्वा सहस्रशः। रत्नौघान्विप्रमुख्येभ्यो
दत्त्वा ग्रामवरांस्तथा॥ २॥ कृतशौचांस्ततस्तास्तु पाण्डवान्
भरतर्षभान्। आदाय विविशुः सर्वे पुरं वारणसाह्वयम्॥ ३॥
सततं चानुशोचन्तस्तमेव भरतर्षभम्। पौरजानपदाः सर्वे मृतं
स्वमिव बान्धवम्॥ ४॥ श्राद्धावसाने तु तदा दृष्ट्वा तं दुःखितं
जनम्। सम्मूढां दुःखशोकार्त्तां व्यासो मातरमब्रवीत्॥ ५॥
अतिक्रान्तसुखाः कालाः पर्य्युपस्थितदारुणाः। श्वः श्वः पापिष्ठ-
दिवसाः पृथिवी गतयौवना॥ ६॥ बहुमायासमाकीर्णो नाना-
दोषसमाकुलः। लुप्तधर्मक्रियाचारो घोरः कालो भविष्यति॥७॥
कुरूणामनयाच्चापि पृथिवी न भविष्यति। गच्छ त्वं योग-
मास्थाय युक्ता वस तपोवने॥ ८॥ मा द्राक्षीस्त्वं कुलस्यास्य घोरं
सङ्क्षयमात्मनः। तथेति समनुज्ञाय सा प्रविश्याब्रवीत् स्नुषाम्
॥ ९॥ अम्बिके तव पौत्रस्य दुर्नयात् किल भारताः। सानुबन्धा

विनङ्क्ष्यन्ति पौराश्चैवेति नः श्रुतम् ॥ १० ॥ तत्कौशल्यामिमा-मार्त्तां पुत्रशोकाभिपीड़िताम् । वनमादाय भद्रं ते गच्छामि यदि मन्यसे ॥ ११ ॥ तथेत्युक्ता त्वम्बिकया भीष्ममामन्त्र्य सुव्रता । वनं ययौ सत्यवती स्नुषाभ्यां सह भारत ॥ १२ ॥ ताः सुघोरं तपस्तप्त्वा देव्यो भरतसत्तम । देहं त्यक्त्वा महाराज गतिमिष्टां ययुस्तदा ॥ १३ ॥

वैशम्पायन उवाच । अथाप्नुवन्तो वेदोक्तान् संस्कारान् पाण्डवास्तदा । संव्यवर्द्धन्त भोगांस्ते भुञ्जानाः पितृवेश्मनि ॥ १४ ॥ धार्त्तराष्ट्रैश्च सहिताः क्रीड़न्तो मुदिताः सुखम् । बालक्रीड़ासु सर्वासु विशिष्टास्तेजसाभवन् ॥ १५ ॥ जवे लक्ष्याभिहरणे भोज्ये पांशुविकर्षणे । धार्त्तराष्ट्रान् भीमसेनः सर्वान् स परिमर्द्दति ॥ १६ ॥ हर्षात् प्रक्रीड़मानांस्तान् गृह्य राजन्निलीयते । शिरःसु विनिगृह्यैतान् योधयामास पाण्डवः ॥ १७ ॥ शतमेकोत्तरं तेषां कुमाराणां महौजसाम् । एक एव निगृह्णाति नाति-कृच्छ्राद्वृकोदरः ॥ १८ ॥ कचेषु च निगृह्यैनान् विनिहत्य बला-द्बली । चकर्ष क्रोशतो भूमौ घृष्टजानुशिरोंऽसकान् ॥ १९ ॥ दशबालान् जले क्रीड़न् भुजाभ्यां परिगृह्य सः । आस्ते स्म सलिले मग्नो मृतकल्पान् विमुञ्चति ॥ २० ॥ फलानि वृक्षमारुह्य विचि-न्वन्ति च ते यदा । तदा पादप्रहारेण भीमः कम्पयते द्रुमान् ॥ २१ ॥ प्रहारवेगाभिहता द्रुमा व्याघूर्णितास्ततः । सफलाः प्रपतन्ति स्म द्रुतं स्रस्ताः कुमारकाः ॥ २२ ॥ न ते नियुद्धे न जवे न योग्यासु कदाचन । कुमारा उत्तरं चक्रुः स्पर्द्धमाना वृकोदरम् ॥ २३ ॥ एवं स धार्त्तराष्ट्रांश्च स्पर्द्धमानो वृकोदरः । अप्रियेऽतिष्ठदत्यन्तं बाल्यान्न द्रोहचेतसा ॥ २४ ॥ ततो बल-मतिख्यातं धार्त्तराष्ट्रः प्रतापवान् । भीमसेनस्य तज्ज्ञात्वा दुष्ट-भावमदर्शयत् ॥ २५ ॥ तस्य धर्मादपेतस्य पापानि परिपश्यतः ।

मोहादैश्वर्यलोभाच्च पापा मतिरजायत ॥ २६ ॥ अयं बलवतां श्रेष्ठः कुन्तीपुत्रो वृकोदरः । मध्यमः पाण्डुपुत्राणां निकृत्या संनिगृह्यताम् ॥ २७ ॥ प्राणवान् विक्रमी चैव शौर्य्येण महतान्वितः । स्पर्द्धते चापि सहितानस्मानेको वृकोदरः ॥ २८ ॥ तन्तु सुप्तं पुरोद्याने गङ्गायां प्रक्षिपामहे । अथ तस्मादवरजं श्रेष्ठं चैव युधिष्ठिरम् ॥ २९ ॥ प्रसह्य बन्धने बद्ध्वा प्रशासिष्ये वसुन्धराम् । एवं स निश्चयं पापः कृत्वा दुर्य्योधनस्तदा । नित्यमेवान्तरप्रेक्षी भीमस्यासीन्महात्मनः ॥ ३० ॥ ततो जलविहारार्थं कारयामास भारत । चैलकम्बलवेश्मानि विचित्राणि महान्ति च ॥ ३१ ॥ सर्वकामैः सुपूर्णानि पताकोच्छ्रायवन्ति च । तत्र सञ्जनयामास नानागाराण्यनेकशः ॥ ३२ ॥ उदकक्रीड़नं नाम कारयामास भारत । प्रमाणकोट्यां तं देशं स्थलं किञ्चिदुपेत्य ह ॥ ३३ ॥ भक्ष्यं भोज्यञ्च पेयञ्च चोष्यं लेह्यमथापि च । उपाहृतं नरैस्तत्र कुशलैः सूदकर्मणि ॥ ३४ ॥ न्यवेदयंस्तत् पुरुषा धार्त्तराष्ट्राय वै तदा । ततो दुर्य्योधनस्तत्र पाण्डवानाह दुर्मतिः ॥ ३५ ॥ गङ्गां चैवानुयास्याम उद्यानवनशोभिताम् । सहिता भ्रातरः सर्वे जलक्रीड़ामवाप्नुमः ॥ ३६ ॥ एवमस्त्विति तं चापि प्रत्युवाच युधिष्ठिरः । ते रथैर्नगराकारैर्देशजैश्च गजोत्तमैः ॥ ३७ ॥ निर्ययुर्नगराच्छूराः कौरवाः पाण्डवैः सह । उद्यानवनमासाद्य विसृज्य च महाजनम् ॥ ३८ ॥ विशन्ति स्म तदा वीराः सिंहा इव गिरेर्गुहाम् । उद्यानमभिपश्यन्तो भ्रातरः सर्व एव ते ॥ ३९ ॥ उपस्थानगृहैः शुभ्रैर्वलभीभिश्च शोभितम् । गवाक्षकैस्तथा जालैर्यन्त्रैः साञ्चारिकैरपि ॥ ४० ॥ संमार्ज्जितं सौधकारैश्चित्रकारैश्च चित्रितम् । दीर्घिकाभिश्च पूर्णाभिस्तथा पुष्करिणीभिर्हि ॥ ४१ ॥ जलं तच्छुशुभे छन्नं फल्लैर्जलरुहैस्तथा । उपच्छन्ना वसुमती तथा पुष्पैर्यथर्त्तुकैः ॥ ४२ ॥ तत्र

प्रविष्टास्ते सर्व्वे पाण्डवाः कौरवाश्च ह। उपच्छन्नान् बहून्
कामांस्ते भुञ्जन्ति ततस्ततः॥ ४३॥ अथोद्यानवरे तस्मिंस्तथा
क्रीड़ागताश्च ते। परस्परस्य वक्त्रेभ्यो ददुर्भक्ष्यांस्ततस्ततः॥ ४४॥
ततो दुर्य्योधनः पापस्तद्भक्ष्ये कालकूटकम्। विषं प्रक्षेपयामास
भीमसेनजिघांसया॥ ४५॥ स्वयमुत्थाय चैवाथ हृदयेन क्षुरो-
पमः। स वाचामृतकल्पश्च भ्रातृवच्च सुहृद्यथा॥ ४६॥ स्वयं
प्रक्षिपते भक्ष्यं बहु भीमस्य पापकृत्। प्रतीक्षितं स्म भीमेन तं
वै दोषमजानता॥ ४७॥ ततो दुर्य्योधनस्तत्र हृदयेन हसन्निव।
कृतकृत्यमिवात्मानं मन्यते पुरुषाधमः॥ ४८॥ ततस्ते सहिताः
सर्व्वे जलक्रीड़ामकुर्व्वत। पाण्डवा धार्त्तराष्ट्राश्च तदा मुदित-
मानसाः॥ ४९॥ क्रीड़ावसाने ते सर्व्वे शुचिवस्त्राः स्वलङ्कृताः।
दिवसान्ते परिश्रान्ता विहृत्य च कुरूद्वहाः॥ ५०॥ विहारा-
वसथेष्वेव वीरा वासमरोचयन्। खिन्नस्तु बलवान् भीमो व्याया-
माभ्यधिकं तदा॥ ५१॥ वाहयित्वा कुमारांस्तान् जलक्रीड़ा-
गतांस्तदा। प्रमाणकोट्यां वासार्थी सुष्वापावाप्य तत् स्थलम्
॥ ५२॥ शीतं वातं समासाद्य श्रान्तो मदविमोहितः। विषेण
च परीताङ्गो निश्चेष्टः पाण्डुनन्दनः॥ ५३॥ ततो बद्धा लता-
पाशैर्भीमं दुर्य्योधनः स्वयम्। मृतकल्पं तदा वीरं स्थलाज्जल-
मपातयत्॥ ५४॥ स निःसज्ञो जलस्यान्तमथ वै पाण्डवोऽवि-
शत्। आक्रामन्नागभवने तदा नागकुमारकान्॥ ५५॥ ततः
समेत्य बहुभिस्तदा नागैर्महाविषैः। अदश्यत भृशं भीमो महा-
दंष्ट्रैर्विषोल्बणैः॥ ५६॥ ततोऽस्य दश्यमानस्य तद्विषं काल-
कूटकम्। हतं सर्पविषेणैव स्थावरं जङ्गमेन तु॥ ५७॥ दंष्ट्राश्च
दंष्ट्रिणां तेषां मर्म्मस्वपि निपातिताः। त्वचं नैवास्य विभिदुः
सारत्वात् पृथुवक्षसः॥ ५८॥ ततः प्रबुद्धः कौन्तेयः सर्व्वं सञ्छिद्य
बन्धनं। पोथयामास तान् सर्व्वान् केचिद्भीताः प्रदुद्रुवुः॥ ५९॥

हतावशेषा भीमेन सर्वे वासुकिमभ्ययुः। ऊचुश्च सर्पराजानं वासुकिं वासवोपमम्॥ ६०॥ अयं नरो वै नागेन्द्र ह्यप्सु बद्धा प्रवेशितः। यथा च नो मतिर्वीर विषपीतो भविष्यति॥ ६१॥ निश्चेष्टोऽस्माननुप्राप्तः स च दष्टोऽन्वबुध्यत। ससंज्ञश्चापि संवृत्तश्छित्त्वा बन्धनमाशु नः॥ ६२॥ पोथयन्तं महाबाहुं त्वं चैनं ज्ञातुमर्हसि। ततो वासुकिरभ्येत्य नागैरनुगतस्तदा॥ ६३॥ पश्यति स्म महाबाहुं भीमं भीमपराक्रमम्। आर्य्यकेण च दृष्टः स पृथाया आर्य्यकेण च॥ ६४॥ तदा दौहित्रदौहित्रः परिष्वक्तः सुपीड़ितम्। सुप्रीतश्चाभवत्तस्य वासुकिः सुमहायशाः॥ ६५॥ अब्रवीत्तञ्च नागेन्द्रः किमस्य क्रियतां प्रियम्। धनौघो रत्ननिचयो वसु चास्य प्रदीयताम्॥ ६६॥ एवमुक्तस्तदा नागो वासुकिं प्रत्यभाषत। यदि नागेन्द्र तुष्टोऽसि किमस्य धनसञ्चयैः॥ ६७॥ रसम्पिवेत् कुमारोऽयं त्वयि प्रीते महाबलः। बलं नागसहस्रस्य यस्मिन् कुण्डे प्रतिष्ठितम्॥ ६८॥ यावत् पिबति बालोऽयं तावदस्मै प्रदीयताम्। एवमस्त्विति तं नागं वासुकिः प्रत्यभाषत॥ ६९॥ ततो भीमस्तदा नागैः कृतस्वस्त्ययनः शुचिः। प्राङ्मुखश्चोपविष्टः स रसं पिबति पाण्डवः॥ ७०॥ एकोच्छ्वासात्ततः कुण्डं पिबति स्म महाबलः। एवमष्टौ स कुण्डानि ह्यपिबत् पाण्डुनन्दनः॥ ७१॥ ततस्तु शयने दिव्ये नागदत्ते महाभुजः। अशेत भीमसेनस्तु यथासुखमरिन्दमः॥ ७२॥

इत्यादिपर्वणि सम्भवपर्वणि भीमसेनरसपाने अष्टाविंशत्यधिकशतोऽध्यायः॥ १२८॥

वैशम्पायन उवाच। ततस्ते कौरवाः सर्व्वे विना भीमञ्च पाण्डवाः। वृत्तक्रीड़ाविहारास्तु प्रतस्थुर्गजसाह्वयम् ॥ १ ॥ रथैर्गजैस्तथा चाश्वैर्यानैश्चान्यैरनेकशः। ब्रुवन्तो भीमसेनस्तु यातो ह्यग्रत एव नः ॥ २ ॥ ततो दुर्य्योधनः पापस्तत्रापश्यन् वृकोदरम्। भ्रातृभिः सहितो हृष्टो नगरं प्रविवेश ह ॥ ३ ॥ युधिष्ठिरस्तु धर्म्मात्मा ह्यविदन् पापमात्मनि। स्वेनानुमानेन परं साधुं समनुपश्यति ॥ ४ ॥ सोऽभ्युपेत्य तदा पार्थो मातरं भ्रातृवत्सलः। अभिवाद्याब्रवीत् कुन्तीमम्ब भीम इहागतः ॥ ५ ॥ क्व गतो भविता मातर्नेह पश्यामि तं शुभे। उद्यानानि वनञ्चैव विचितानि समन्ततः ॥ ६ ॥ तदर्थं न च तं वीरं दृष्टवन्तो वृकोदरम्। मन्यमानास्ततः सर्व्वे यातो नः पूर्व्वमेव सः ॥ ७ ॥ आगताः स्म महाभागे व्याकुलेनान्तरात्मना। इहागम्य क्व नु गतस्त्वया वा प्रेषितः क्व नु ॥ ८ ॥ कथयस्व महाबाहुं भीमसेनं यशस्विनि। न हि मे शुध्यते भावस्तं वीरं प्रति शोभने ॥ ९ ॥ यतः प्रसुप्तं मन्येऽहं भीमं नेति हतस्तु सः। इत्युक्ता च ततः कुन्ती धर्म्मराजेन धीमता ॥ १० ॥ हाहेति कृत्वा संभ्रान्ता प्रत्युवाच युधिष्ठिरम्। न पुत्र भीमं पश्यामि न मामभ्येत्यसाविति ॥ ११ ॥ शीघ्रमन्वेषणे यत्नं कुरु तस्यानुजैः सह। इत्युक्त्वा तनयं ज्येष्ठं हृदयेन विदूयता ॥ १२ ॥ क्षत्तारमानाय्य तदा कुन्ती वचनमब्रवीत्। क्व गतो भगवन् क्षत्तर्भीमसेनो न दृश्यते ॥ १३ ॥ उद्यानान्निर्गताः सर्व्वे भ्रातरो भ्रातृभिः सह। तत्रैकस्तु महाबाहुर्भीमो नाभ्येति मामिह ॥ १४ ॥ न च प्रीणयते चक्षुः सदा दुर्य्योधनस्य सः। क्रूरोऽसौ दुर्म्मतिः क्षुद्रो राज्यलुब्धोऽनपत्रपः ॥ १५ ॥ निहन्यादपि तं वीरं जातमन्युः सुयोधनः। तेन मे व्याकुलं चित्तं हृदयं दह्यतीव च ॥ १६ ॥

विदुर उवाच। मैवं वदस्व कल्याणि शेषसंरक्षणं कुरु।

प्रत्यादिष्टो हि दुष्टात्मा शेषेऽपि प्रहरेत्तव ॥ १७ ॥ दीर्घायुष-
स्तव सुता यथोवाच महामुनिः। आगमिष्यति ते पुत्रः प्रीतिं
चोत्पादयिष्यति ॥ १८ ॥

वैशम्पायन उवाच। एवमुक्त्वा ययौ विद्वान् विदुरः स्वं निवे-
शनम्। कुन्ती चिन्तापरा भूत्वा सहासीना सुतैर्गृहे ॥ १९ ॥
ततोऽष्टमे तु दिवसे प्रत्यबुध्यत पाण्डवः। तस्मिंस्तदा रसे जीर्णे
सोऽप्रमेयबलो बली ॥ २० ॥ तं दृष्ट्वा प्रतिबुध्यन्तं पाण्डवं ते
भुजङ्गमाः। सान्त्वयामासुरव्यग्रा वचनं चेदमब्रुवन् ॥ २१ ॥ यत्ते
पीतो महाबाहो रसोऽयं वीर्यसम्भृतः। तस्मान्नागायुतबलो
रणेऽधृष्यो भविष्यसि ॥ २२ ॥ गच्छाद्य त्वमहं स्नातो दिव्यैरेभिः
शुभैर्जलैः। भ्रातरस्तेऽनुतप्यन्ति त्वां विना कुरुपुङ्गव ॥ २३ ॥
ततः स्नातो महाबाहुः शुचिः शुक्लाम्बरस्रजः। ततो नागस्य
भवने कृतकौतुकमङ्गलः ॥ २४ ॥ ओषधीभिर्विषघ्नीभिः सुरभीभि-
र्विशेषतः। भुक्तवान् परमान्नञ्च नागैर्दत्तं महाबलः ॥ २५ ॥
पूजितो भुजगैर्वीर आशीर्भिश्चाभिनन्दितः। दिव्याभरणसंच्छन्नो
नागानामन्त्र्य पाण्डवः ॥ २६ ॥ उदतिष्ठत् प्रहृष्टात्मा नाग-
लोकादरिन्दमः। उत्क्षिप्तः स तु नागेन जलात् जलरुहे-
क्षणः ॥ २७ ॥ तस्मिन्नेव वनोद्देशे स्थापितः कुरुनन्दनः। ते
चान्तर्दधिरे नागाः पाण्डवस्यैव पश्यतः ॥ २८ ॥ तत उत्थाय
कौन्तेयो भीमसेनो महाबलः। आजगाम महाबाहुर्मातुरन्तिक-
मञ्जसा ॥ २९ ॥ ततोऽभिवाद्य जननीं ज्येष्ठं भ्रातरमेव च।
कनीयसः समाघ्राय शिरःस्वरिविमर्द्दनः ॥ ३० ॥ तैश्चापि सम्प-
रिष्वक्तः सह मात्रा नरर्षभैः। अन्योऽन्यगतसौहार्द्दाद्दिष्ट्या-
दिष्टेति चाब्रुवन् ॥ ३१ ॥ ततस्तत्सर्वमाचष्ट दुर्य्योधनविचेष्टितम्।
भ्रातृणां भीमसेनस्तु महाबलपराक्रमः ॥ ३२ ॥ नागलोके च
यद्वृत्तं गुणदोषमशेषतः। तच्च सर्वमशेषेण कथयामास पाण्डवः

॥ ३३ ॥ ततो युधिष्ठिरो राजा भीममाह वचोऽर्थवत्। तूष्णीं भव न ते जल्प्यमिदं कार्य्यं कथञ्चन ॥ ३४ ॥ इतःप्रभृति कौन्तेया रचतान्योऽन्यमादृताः। एवमुक्त्वा महाबाहुर्धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ ३५ ॥ भ्रातृभिः सहितः सर्वरप्रमत्तोऽभवत्तदा। धर्मात्मा विदुरस्तेषां पार्थानां प्रददौ रतिम् ॥ ३६ ॥ ततो दुर्य्योधनस्तस्य पुनः प्राक्षेपयद्विषम्। कालकूटं नवं तीक्ष्णं सम्भृतं लोमहर्षणम् ॥ ३७ ॥ वैश्यापुत्रस्तदाचष्ट पार्थानां हितकाम्यया। तच्चापि भुक्त्वाजरयदविकारं वृकोदरः ॥ ३८ ॥ विकारं नह्यजनयत् सुतीक्ष्णमपि तद्विषम्। भीमसंहननं भीमं तदप्यजरयत्ततः ॥ ३९ ॥ एवं दुर्य्योधनः कर्णः शकुनिश्चापि सौबलः। अनेकैरभ्युपायैस्तान् जिघांसन्ति स्म पाण्डवान् ॥ ४० ॥ पाण्डवा अपि तत् सर्वं प्रत्यजानन्नमर्षिताः। उद्भावनमकुर्वन्तो विदुरस्य मते स्थिताः ॥ ४१ ॥

इत्यादिपर्वणि सम्भवपर्वणि भीमप्रत्यागमने जनविंशत्यधिकशततोऽध्यायः ॥ १२९ ॥

जनमेजय उवाच। कृपस्यापि मम ब्रह्मन् सम्भवं वक्तुमर्हसि। शरस्तम्बात्कथं जज्ञे कथं वास्त्राण्यवाप्तवान् ॥ १ ॥

वैशम्पायन उवाच। महर्षेर्गौतमस्यासीच्छरद्वान्नाम गौतमः। पुत्रः किल महराज जातः सह शरैर्विभो ॥ २ ॥ न तस्य वेदाध्ययने तथा बुद्धिरजायत। यथास्य बुद्धिरभवद्धनुर्वेदे परन्तप ॥ ३ ॥ अधिजग्मुर्यथा वेदांस्तपसा ब्रह्मचारिणः। तथा स तपसोपेतः सर्वाण्यस्त्राण्यवाप ह ॥ ४ ॥ धनुर्वेदपरत्वाच्च तपसा विपुलेन च। भृशं सन्तापयामास देवराजं स गौतमः ॥ ५ ॥

ततो जानपदीं नाम देवकन्यां सुरेश्वरः। प्राहिणोत्तपसो विघ्नं कुरु तस्येति कौरव॥६॥ सा हि गत्वाश्रमं तस्य रमणीयं शरद्वतः। धनुर्वाणधरं बाला लोभयामास गौतमम्॥७॥ तामेकवसनां दृष्ट्वा गौतमोऽप्सरसं वने। लोकेऽप्रतिमसंस्थानां प्रोत्फुल्लनयनोऽभवत्॥८॥ धनुश्च हि शरास्तस्य कराभ्यामपतन्भुवि। वेपथुश्चापि तां दृष्ट्वा शरीरे समजायत॥९॥ स तु ज्ञानगरीयस्त्वात्तपसश्च समर्थनात्। अवतस्थे महाप्राज्ञो धैर्य्येण परमेण ह॥१०॥ यस्तस्य सहसा राजन् विकारः समदृश्यत। तेन सुस्राव रेतोऽस्य स च तं नावबुध्यत॥११॥ धनुश्च सशरं त्यक्त्वा तथा कृष्णाजिनानि च। स विहायाश्रमं तञ्च ताञ्चैवाप्सरसं मुनिः। जगाम रेतस्तत्तस्य शरस्तम्बे पपात च॥१२॥ शरस्तम्बे च पतितं द्विधा तदभवन्नृप। तस्याथ मिथुनं जज्ञे गौतमस्य शरद्वतः॥१३॥ मृगयाञ्चरतो राज्ञः शान्तनोस्तु यदृच्छया। कश्चित् सेनाचरोऽरण्ये मिथुनं तदपश्यत॥१४॥ धनुश्च सशरं दृष्ट्वा तथा कृष्णाजिनानि च। ज्ञात्वा द्विजस्य चापत्ये धनुर्वेदान्तगस्य ह॥१५॥ स राज्ञे दर्शयामास मिथुनं सशरं धनुः। स तदादाय मिथुनं राजा च कृपयान्वितः॥१६॥ आजगाम गृहानेव मम पुत्राविति ब्रुवन्। ततः संवर्द्धयामास संस्कारैश्चाप्ययोजयत्॥१७॥ प्रातीपेयो नरश्रेष्ठो मिथुनं गौतमस्य तत्। गौतमोऽपि ततोऽभ्येत्य धनुर्वेदपरोऽभवत्॥१८॥ कृपया यन्मया बालाविमौ संवर्द्धिताविति। तस्मात्तयोर्नाम चक्रे तदेव स महीपतिः॥१९॥ गोपितौ गौतमस्तत्र तपसा समविन्दत। आगत्य तस्मै गोत्रादि सर्वमाख्यातवांस्तदा॥२०॥ चतुर्विधं धनुर्वेदं शास्त्राणि विविधानि च। निखिलेनास्य तत्सर्वं गुह्यमाख्यातवांस्तदा॥२१॥ सोऽचिरेणैव कालेन परमाचार्य्यतां गतः। ततोऽधिजग्मुः

सर्वे ते धनुर्वेदं महारथाः ॥ २२ ॥ धृतराष्ट्रात्मजाश्चैव पाण्डवाः
सह यादवैः । वृष्णयश्च नृपाश्चान्ये नानादेशसमागताः ॥ २३ ॥

इत्यादिपर्वणि सम्भवपर्वणि कृपोत्पत्तौ त्रिंश-
दधिकशततोऽध्यायः ॥ १३० ॥

वैशम्पायन उवाच विशेषार्थी ततो भीष्मः पौत्राणां
विनयेप्सया । इष्वस्त्रज्ञान् पर्य्यपृच्छदाचार्य्यान् वीर्य्यसंमतान् ॥ १ ॥
नाल्पधीर्नामहाभागस्तथानानास्त्रकोविदः । नादेवसत्त्वो विनये
कुरूनस्त्रे महाबलान् ॥ २ ॥ इति सञ्चिन्त्य गाङ्गेयस्तदा भरत-
सत्तमः । द्रोणाय वेदविदुषे भारद्वाजाय धीमते ॥ ३ ॥ पाण्ड-
वान् कौरवांश्चैव ददौ शिष्यान्नरर्षभ । शास्त्रतः पूजितश्चैव
सम्यक्तेन महात्मना ॥ ४ ॥ स भीष्मेण महाभागस्तुष्टोऽस्त्र-
विदुषां वरः । प्रतिजग्राह तान् सर्वाञ्छिष्यत्वेन महायशाः
॥ ५ ॥ शिक्षयामास च द्रोणो धनुर्वेदमशेषतः । तेऽचिरेणैव
कालेन सर्वशास्त्रविशारदाः । बभूवुः कौरवा राजन् पाण्डवा-
श्चामितौजसः ॥ ६ ॥

जनमेजय उवाच । कथं समभवद्द्रोणः कथं चास्त्राण्यवाप्त-
वान् । कथञ्चागात् कुरून् ब्रह्मन् कस्य पुत्रः स वीर्य्यवान् ॥ ७ ॥
कथं चास्य सुतो जातः सोऽश्वत्थामास्त्रवित्तमः । एतदिच्छाम्यहं
श्रोतुं विस्तरेण प्रकीर्त्तय ॥ ८ ॥

वैशम्पायन उवाच । गङ्गाद्वारं प्रति महान् बभूव भगवा-
नृषिः । भरद्वाज इति ख्यातः सततं संशितव्रतः ॥ ९ ॥ सोऽभि-
षेक्तुं ततो गङ्गां पूर्वमेवागमन्नदीम् । महर्षिभिर्भरद्वाजो हवि-
र्धाने चरन् पुरा ॥ १० ॥ ददर्शाप्सरसं साक्षाद्घृताचीमाप्लुता-
मृषिः । रूपयौवनसम्पन्नां मददृप्तां मदालसाम् ॥ ११ ॥ तस्याः

पुनर्नदीतीरे वस्तुं पर्य्यवर्त्तत। व्यपकृष्टाम्बरां दृष्ट्वा तामृषि-
श्चकमे ततः ॥ १२ ॥ तत्र संसक्तमनसो भरद्वाजस्य धीमतः।
ततोऽस्य रेतश्चस्कन्द तदृषिर्द्रोण आदधे ॥ १३ ॥ ततः समभव-
द्द्रोणः कलशे तस्य धीमतः। अध्यगीष्ट स वेदांश्च वेदाङ्गानि
च सर्व्वशः ॥ १४ ॥ अग्निवेश्यं महाभागं भरद्वाजः प्रतापवान्।
प्रत्यपादयदाग्नेयमस्त्रमस्त्रविदां वरः ॥ १५ ॥ अग्नेस्तु जातः स
मुनिस्ततो भरतसत्तम। भारद्वाजं तदाग्नेयं महास्त्रं प्रत्य-
पादयत् ॥ १६ ॥ भरद्वाजसखा चासीत् पृषतो नाम पार्थिवः।
तस्यापि द्रुपदो नाम तदा समभवत् सुतः ॥ १७ ॥ स नित्य-
माश्रमं गत्वा द्रोणेन सह पार्थिवः। चिक्रीड़ाध्ययनञ्चैव चकार
क्षत्रियर्षभः ॥ १८ ॥ ततो व्यतीते पृषते स राजा द्रुपदोऽभवत्।
पाञ्चालेषु महाबाहुरुत्तरेषु नरेश्वर ॥ १९ ॥ भरद्वाजोऽपि
भगवानारुरोह दिवं तदा। तत्रैव च वसन् द्रोणस्तपस्तेपे
महातपाः ॥ २० ॥ वेदवेदाङ्गविद्वान् स तपसा दग्धकिल्विषः।
ततः पितृनियुक्तात्मा पुत्रलोभान्महायशाः ॥ २१ ॥ शारद्वतीं
ततो भार्य्यां कृपीं द्रोणोऽन्वविन्दत। अग्निहोत्रे च धर्म्मे च
दमे च सततं रताम् ॥ २२ ॥ अलभद्गौतमी पुत्रमश्वत्थामानमेव
च। स जातमात्रो व्यनदद्यथैवोच्चैःश्रवा हयः ॥ २३ ॥ तच्छ्रुत्वा-
न्तर्हितं भूतमन्तरीक्षस्थमब्रवीत्। अश्वस्येवास्य यत् स्थाम
नदतः प्रदिशो गतम् ॥ २४ ॥ अश्वत्थामैव बालोऽयं तस्मान्नाम्ना
भविष्यति। सुतेन तेन सुप्रीतो भारद्वाजस्ततोऽभवत् ॥ २५ ॥ तत्रैव
च वसन् धीमान्धनुर्वेदपरोऽभवत्। स शुश्राव महात्मानं जामदग्न्यं
परन्तपम् ॥ २६ ॥ सर्व्वज्ञानविदं विप्रं सर्व्वशस्त्रभृतां वरम्।
ब्राह्मणेभ्यस्तदा राजन्दित्सन्तं वसु सर्व्वशः ॥ २७ ॥ स रामस्य
धनुर्वेदं दिव्यान्यस्त्राणि चैव ह। श्रुत्वा तेषु मनश्चक्रे नीतिशास्त्रे
तथैव च ॥ २८ ॥ ततः स व्रतिभिः शिष्यैस्तपोयुक्तैर्महातपाः।

व्रतः प्रायान्म हाबाहुर्म्महेन्द्रं पर्व्वतोत्तमम् ॥ २९ ॥ ततो महेन्द्रमासाद्य भारद्वाजो महातपाः । चान्तं दान्तमित्रघ्नमपश्यद्भृगुनन्दनम् ॥ ३० ॥ ततो द्रोणो वृतः शिष्यैरुपगम्य भृगूद्वहम् । आचख्यावात्मनो नाम जन्म चाङ्गिरसःकुले ॥ ३१ ॥ निवेद्य शिरसा भूमौ पादौ चैवाभ्यवादयत् । ततस्तं सर्व्वमुत्सृज्य वनं जिगमिषुं तदा ॥ ३२ ॥ जामदग्न्यं महात्मानं भारद्वाजोऽब्रवीदिदम् । भरद्वाजात् समुत्पन्नं तथा त्वं मामयोनिजम् ॥ ३३ ॥ आगतं वित्तकामं मां विद्धि द्रोणं द्विजोत्तमम् । तमब्रवीन्महात्मा स सर्व्वचत्रियमर्द्दनः ॥ ३४ ॥ स्वागतं ते द्विजश्रेष्ठ यदिच्छसि वदस्व मे । एवमुक्तस्तु रामेण भारद्वाजोऽब्रवीद्वचः ॥ ३५ ॥ रामं प्रहरतां श्रेष्ठं दित्सन्तं विविधं वसुम् । अहं धनमनन्तं हि प्रार्थये विपुलव्रत ॥ ३६ ॥

राम उवाच । हिरण्यं मम यच्चान्यद्वसु किञ्चिदिह स्थितम् । ब्राह्मणेभ्यो मया दत्तं सर्व्वमेतत्तपोधन ॥ ३७ ॥ तथैवेयं धरा देवी सागरान्ता सपत्तना । कश्यपाय मया दत्ता कृत्स्ना नगरमालिनी ॥ ३८ ॥ शरीरमात्रमेवाद्य ममेदमवशेषितम् । अस्त्राणि च महार्हाणि शस्त्राणि विविधानि च ॥ ३९ ॥ अस्त्राणि वा शरीरं वा वरयैतन्मयोद्यतम् । वृणीष्व किं प्रयच्छामि तुभ्यं द्रोण वदाशु तत् ॥ ४० ॥

द्रोण उवाच । अस्त्राणि मे समग्राणि ससंहाराणि भार्गव । सप्रयोगरहस्यानि दातुमर्हस्यशेषतः ॥ ४१ ॥ तथेत्युक्त्वा ततस्तस्मै प्रादादस्त्राणि भार्गवः । सरहस्यव्रतञ्चैव धनुर्व्वेदमशेषतः ॥ ४२ ॥ प्रतिगृह्य तु तत् सर्व्वं कृतास्त्रो द्विजसत्तमः । प्रियं सखायं सुप्रीतो जगाम द्रुपदं प्रति ॥ ४३ ॥

इत्यादिपर्व्वणि सम्भवपर्व्वणि द्रोणभार्गवसंवादे एकत्रिंशदधिकशततोऽध्यायः ॥ १३१ ॥

वैशम्पायन उवाच। ततो द्रुपदमासाद्य भारद्वाजः प्रतापवान्। अब्रवीत् पार्थिवं राजन् सखायं विद्धि मामिह ॥ १ ॥ इत्येवमुक्तः सख्या स प्रीतिपूर्वं जनेश्वरः। भारद्वाजेन पाञ्चाल्यो नामृष्यत वचोऽस्य तत् ॥ २ ॥ स क्रोधामर्षजिह्मभ्रूः कषायीकृतलोचनः। ऐश्वर्य्यमदसम्पन्नो द्रोणं राजाब्रवीदिदम् ॥ ३ ॥

द्रुपद उवाच। अकृतेयं तव प्रज्ञा ब्रह्मन्नातिसमञ्जसी। यन्मां ब्रवीषि प्रसभं सखा तेऽहमिति द्विज ॥ ४ ॥ न हि राज्ञामुदीर्णानामेवं भूतैर्नरैः क्वचित्। सख्यं भवति मन्दात्मन् श्रिया हीनैर्धनच्युतैः ॥ ५ ॥ सौहृदान्यपि जीर्य्यन्ते कालेन परिजीर्य्यता। सौहृदं मे त्वया ह्यासीत् पूर्वं सामर्थ्यबन्धनम् ॥ ६ ॥ न सख्यमजरं लोके हृदि तिष्ठति कस्यचित्। कालो ह्येनं विहरति क्रोधो वैनं हरत्युत ॥ ७ ॥ मैवं जीर्णमुपास्स्व त्वं सख्यं भवदुपाकुरु। आसीत् सख्यं द्विजश्रेष्ठ त्वया मेऽर्थनिबन्धनम् ॥ ८ ॥ न दरिद्रो वसुमतो नाविद्वान् विदुषः सखा। न शूरस्य सखा क्लीवः सखिपूर्वं किमिष्यते ॥ ९ ॥ ययोरेव समं वित्तं ययोरेव समं श्रुतम्। तयोर्विवाहः सख्यञ्च न तु पुष्टविपुष्टयोः ॥ १० ॥ नाश्रोत्रियः श्रोत्रियस्य नारथी रथिनः सखा। नाराजा पार्थिवस्यापि सखिपूर्वं किमिष्यते ॥ ११ ॥

वैशम्पायन उवाच। द्रुपदेनैवमुक्तस्तु भारद्वजः प्रतापवान्। मुहूर्त्तं चिन्तयित्वा तु मन्युनाभिपरिप्लुतः ॥ १२ ॥ स विनिश्चित्य मनसा पाञ्चाल्यं प्रति बुद्धिमान्। जगाम कुरुमुख्यानां नगरं नागसाह्वयम् ॥ १३ ॥

इत्यादिपर्वणि सम्भवपर्वणि द्रोणद्रुपदसंवादे द्वात्रिंशदधिकशततोऽध्यायः ॥ १३२ ॥

वैशम्पायन उवाच । स नागपुरमागम्य गौतमस्य निवेशने । भारद्वाजोऽवसत्तत्र प्रच्छन्नं द्विजसत्तमः ॥ १ ॥ ततोऽस्य तनुजः पार्थान् कृपस्यानन्तरं प्रभुः । अस्त्राणि शिक्षयामास नाबुध्यन्त च तं जनाः ॥ २ ॥ एवं स तत्र गूढात्मा कञ्चित् कालमुवास ह । कुमारास्त्वथ निष्क्रम्य समेता गजसाह्वयात् ॥३॥ क्रीड़न्तो वीटया तत्र वीराः पर्य्यचरन्मुदा । पपात कूपे सा वीटा तेषां वै क्रीड़तां तदा ॥ ४ ॥ ततस्ते यत्नमातिष्ठन् वीटामुद्धर्त्तुमादृताः । न च ते प्रत्यपद्यन्त कर्म्म वीटोपलब्धये ॥ ५ ॥ ततोऽन्योन्यमवैक्षन्त व्रीड़यावनताननाः । तस्या योगमविन्दन्तो भृशं चोत्कण्ठिताभवन् ॥ ६ ॥ तेऽपश्यन् ब्राह्मणं श्याममापन्नं पलितं कृशम् । कृत्यवन्तमदूरस्थमग्निहोत्रपुरस्कृतम् ॥ ७ ॥ ते तं दृष्ट्वा महात्मानमुपागम्य कुमारकाः । भग्नोत्साहक्रियात्मानो ब्राह्मणं पर्य्यवारयन् ॥ ८ ॥ अथ द्रोणः कुमारांस्तान् दृष्ट्वा कृत्यवतस्तदा । प्रहस्य मन्दं पैशल्यादभ्यभाषत वीर्य्यवान् ॥ ९ ॥ अहो वो धिग्बलं क्षात्रं धिगेतां वः कृतास्त्रताम् । भरतस्यान्वये जाता ये वीटां नाधिगच्छत ॥ १० ॥ वीटाञ्च मुद्रिकाञ्चैव ह्यहमेतदपि द्वयम् । उद्धरेयमिषीकाभिर्भोजनं मे प्रदीयताम् ॥ ११ ॥ एवमुक्त्वा कुमारांस्तान्द्रोणः स्वाङ्गुलिवेष्टनम् । कूपे निरुदके तस्मिन्नपातयदरिन्दमः । ततोऽब्रवीत्तदा द्रोणं कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ १२ ॥

युधिष्ठिर उवाच । कृपस्यानुमते ब्रह्मन् भिक्षामाप्नुहि शाश्वतीम् । एवमुक्तः प्रत्युवाच प्रहस्य भरतानिदम् ॥ १३ ॥

द्रोण उवाच । एषा मुष्टिरिषीकाणां मयास्त्रेणाभिमन्त्रिता । अस्या वीर्य्यं निरीक्षध्वं यदन्यस्य न विद्यते ॥ १४ ॥ भेत्स्यामीषीकया वीटां तामिषीकां तथान्यया । तामन्यया समायोगी वीटाया ग्रहणं मम ॥ १५ ॥

वैशम्पायन उवाच। ततो यथोक्तं द्रोणेन तत् सर्वं कृतमञ्जसा। तदवेक्ष्य कुमारास्ते विस्मयोत्फुल्ललोचनाः। आश्चर्यमिदमत्यन्तमिति मत्वा वचोऽब्रुवन् ॥ १६ ॥

कुमारा ऊचुः। मुद्रिकामपि विप्रर्षे शीघ्रमेतां समुद्धर ॥१७॥

वैशम्पायन उवाच। ततः शरं समादाय धनुर्द्रोणो महायशाः। शरेण विद्धा मुद्रां तामुर्द्ध्वमावाहयत् प्रभुः ॥ १८ ॥ सशरं समुपादाय कूपादङ्गुलिवेष्टनम्। ददौ ततः कुमाराणां विस्मितानामविस्मितः। मुद्रिकामुद्धृतां दृष्ट्वा तमाहुस्ते कुमारकाः ॥ १९ ॥

कुमारा ऊचुः। अभिवादयामहे ब्रह्मन्नैतदन्येषु विद्यते। कोऽसि कस्यासि जानीमो वयं किं करवामहे ॥ २० ॥

वैशम्पायन उवाच। एवमुक्तस्ततो द्रोणः प्रत्युवाच कुमारकान् ॥ २१ ॥

द्रोण उवाच। आचक्षध्वञ्च भीष्माय रूपेण च गुणैश्च माम्। स एव सुमहातेजाः साम्प्रतं प्रतिपत्स्यते ॥ २२ ॥

वैशम्पायन उवाच। तथेत्युक्त्वा च गत्वा च भीष्ममूचुः कुमारकाः। ब्राह्मणस्य वचस्तथ्यं तच्च कर्म तथाविधम् ॥ २३ ॥ भीष्मः श्रुत्वा कुमाराणां द्रोणञ्च प्रत्यजानत। युक्तरूपः स हि गुरुरित्येवमनुचिन्त्य च ॥ २४ ॥ अथैनमानीय तदा स्वयमेव सुसत्कृतम्। परिपप्रच्छ निपुणं भीष्मः शस्त्रभृतां वरः। हेतुमागमने तच्च द्रोणः सर्वं न्यवेदयत् ॥ २५ ॥

द्रोण उवाच। महर्षेरग्निवेशस्य सकाशमहमच्युत। अस्त्रार्थमगमं पूर्वं धनुर्वेदचिकीर्षया ॥ २६ ॥ ब्रह्मचारी विनीतात्मा जटिलो बहुलाः समाः। अवसं सुचिरं तत्र गुरुशुश्रूषणे रतः ॥ २७ ॥ पाञ्चाल्यो राजपुत्रश्च यज्ञसेनो महाबलः। इष्वस्त्रहेतोर्न्यवसत्तस्मिन्नेव गुरौ प्रभुः ॥ २८ ॥ स मे तत्र सखा

चासीदुपकारी प्रियश्च मे। तेनाहं सह सङ्गम्य वर्त्तयन् सुचिरं प्रभो ॥ २९ ॥ बाल्यात् प्रभृति कौरव्य सहाध्ययनमेव च। स मे सखा तदा तत्र प्रियवादी प्रियङ्करः ॥ ३० ॥ अब्रवीदिति मां भीष्म वचनं प्रीतिवर्द्धनम्। अहं प्रियतमः पुत्रः पितुर्द्रोण महात्मनः ॥ ३१ ॥ अभिषेक्ष्यति मां राज्ये स पाञ्चाल्यो यदा तदा। त्वद्भोग्यं भविता तात सखे सत्येन ते शपे ॥ ३२ ॥ मम भोगाश्च वित्तञ्च त्वदधीनं सुखानि च। एवमुक्ताथ वव्राज कृतास्त्रः पूजितो मया ॥ ३३ ॥ तच्च वाक्यमहं नित्यं मनसा धारयंस्तदा। सोऽहं पितुर्नियोगेन पुत्रलोभाद्यशस्विनीम् ॥ ३४ ॥ नातिकेशीं महाप्रज्ञामुपयेमे महाव्रताम्। अग्निहोत्रे च सत्रे च दमे च सततं रताम् ॥ ३५ ॥ अलभद्गौतमी पुत्रमश्वत्थामानमौरसम्। भीमविक्रमकर्म्माणमादित्यसमतेजसम् ॥ ३६ ॥ पुत्रेण तेन प्रीतोऽहं भरद्वाजो मया यथा। गोक्षीरं पिबतो दृष्ट्वा धनिनस्तत्र पुत्रकान् ॥ ३७ ॥ अश्वत्थामारुदद्बालस्तन्मे सन्देहयद्दिशः। स्नातकोऽवसीदेत वर्त्तमानः स्वकर्मसु ॥ ३८ ॥ इति सञ्चिन्त्य मनसा तं देशं बहुशो भ्रमन्। विशुद्धमिच्छन् गाङ्गेय धर्म्मोपेतं प्रतिग्रहम् ॥ ३९ ॥ अन्तादन्तं परिक्रम्य नाभ्यगच्छं पयस्विनीम्। अथ पिष्टोदकेनैनं लोभयन्ति कुमारकाः ॥ ४० ॥ पीत्वा पिष्टरसं बालः क्षीरं पीतं मयापि च। ननर्त्तोत्थाय कौरव्य हृष्टो बाल्याद्विमोहितः ॥ ४१ ॥ तं दृष्ट्वा नृत्यमानन्तु बालैः परिवृतं सुतम्। हास्यतामुपसम्प्राप्तं कश्मलं तत्र मेऽभवत् ॥ ४२ ॥ द्रोणं धिगस्त्वधनिनं यो धनं नाधिगच्छति। पिष्टोदकं सुतो यस्य पीत्वा क्षीरस्य तृष्णया ॥४३॥ नृत्यति स्म मुदाविष्टः क्षीरं पीतं मयाप्युत। इति सम्भाषतां वाचं श्रुत्वा मे बुद्धिरच्यवत् ॥ ४४ ॥ आत्मानं चात्मना गर्हन्मनसेदं व्यचिन्तयम्। अपि चाहं पुरा विप्रैर्वर्ज्जितो गर्हितो वसे ॥ ४५ ॥ परोपसेवां पापिष्ठां न च कुर्य्यां धनेप्सया। इति मत्वा प्रियं

एवं भीष्माद्दाय ततो ह्यहम् ॥ ४६ ॥ पूर्वस्नेहानुरागित्वात् सादरः सौमकिं गतः । अभिषिक्तान्तु श्रुत्वैव कृतार्थोऽस्मीति चिन्तयन् ॥ ४७ ॥ प्रियं सखायं सुप्रीतो राज्यस्थं समुपागमम् । संस्मरन् सङ्गमं चैव वचनं चैव तस्य तत् ॥ ४८ ॥ ततो द्रुपदमागम्य सखिपूर्वमहं प्रभो । अब्रुवं पुरुषव्याघ्र सखायं विद्धि मामिति ॥ ४९ ॥ उपस्थितस्तु द्रुपदं सखिवच्चास्मि सङ्गतः । स मां निराकारमिव प्रहसन्निदमब्रवीत् ॥ ५० ॥ अकृतेयं तव प्रज्ञा ब्रह्मन्नातिसमञ्जसी । यदात्थ मां त्वं प्रसभं सखा तेऽहमिति द्विज ॥ ५१ ॥ सङ्गतानीह जीर्य्यन्ति कालेन परिजीर्य्यता । सौहृदं मे त्वया ह्यासीत् पूर्वं सामर्थ्यबन्धनम् ॥ ५२ ॥ नाश्रोत्रियः श्रोत्रियस्य नारथी रथिनः सखा । साम्याद्धि सख्यं भवति वैषम्यान्नोपपद्यते ॥ ५३ ॥ न सख्यमजरं लोके विद्यते जातु कस्यचित् । कालो वैनं विहरति क्रोधो वैनं हरत्युत ॥ ५४ ॥ मैवं जीर्णमुपास्स्व त्वं सख्यं भवदुपाकुधि । आसीत् सख्यं द्विजश्रेष्ठ त्वया मेऽर्थनिबन्धनम् ॥ ५५ ॥ न ह्यनाढ्यः सखाढ्यस्य नाविद्वान् विदुषः सखा । न शूरस्य सखा क्लीवः सखिपूर्वं किमिष्यते ॥ ५६ ॥ न हि राज्ञामुदीर्णानामेवं भूतैर्नरैः क्वचित् । सख्यं भवति मन्दात्मन् श्रिया हीनैर्धनच्युतैः ॥ ५७ ॥ नाश्रोत्रियः श्रोत्रियस्य नारथी रथिनः सखा । नाराजा पार्थिवस्यापि सखिपूर्वं किमिष्यते ॥ ५८ ॥ अहं त्वया न जानामि राज्यार्थे संविदं कृताम् । एकरात्रन्तु ते ब्रह्मन् कामं दास्यामि भोजनम् ॥ ५९ ॥ एवमुक्तस्त्वहं तेन सदारः प्रस्थितस्तदा । तां प्रतिज्ञां प्रतिज्ञाय यां कर्त्तास्म्यचिरादिव ॥ ६० ॥ द्रुपदेनैवमुक्तोऽहं मन्युनाभिपरिप्लुतः । अभ्यागच्छं कुरून् भीष्म शिष्यैरर्थी गुणान्वितैः ॥ ६१ ॥ ततोऽहं भवतः कामं सम्वर्द्धयितुमागतः । इदं नागपुरं रम्यं ब्रूहि किं करवाणि ते ॥ ६२ ॥

वैशम्पायन उवाच। एवमुक्तस्तदा भीष्मो भारद्वाजमभाषत ॥ ६३ ॥

भीष्म उवाच। अपज्यं क्रियतां चापं साध्वस्त्रं प्रतिपादय। भुङ्क्ष्व भोगान् भृशं प्रीतः पूज्यमानः कुरुक्षये ॥ ६४ ॥ कुरुणामस्ति यद्वित्तं राज्यं चेदं सराष्ट्रकम। त्वमेव परमो राजा सर्वे च कुरवस्तव ॥ ६५ ॥ यच्च ते प्रार्थितं ब्रह्मन् कृतं तदिति चिन्त्यताम्। दिष्ट्या प्राप्तोऽसि विप्रर्षे महान्मेऽनुग्रहः कृतः ॥ ६६ ॥

इत्यादिपर्वणि सम्भवपर्वणि भीष्मद्रोणसंवादे त्रयस्त्रिंशदधिकशततोऽध्यायः ॥ १३२ ॥

वैशम्पायन उवाच। ततः सम्पूजितो द्रोणो भीष्मेण द्विपदां वरः। विशश्राम महातेजाः पूजितः कुरुवेश्मनि ॥ १ ॥ विश्रान्तेऽथ गुरौ तस्मिन् पौत्रानादाय कौरवान्। शिष्यत्वेन ददौ भीष्मो वसूनि विविधानि च ॥ २ ॥ गृहञ्च सुपरिच्छन्नं धनधान्यसमाकुलम। भारद्वाजाय सुप्रीतः प्रत्यपादयत प्रभुः ॥ ३ ॥ स ताञ्छिष्यान्महेष्वासः प्रतिजग्राह कौरवान्। पाण्डवान्धार्त्तराष्ट्रांश्च द्रोणो मुदितमानसः ॥ ४ ॥ प्रतिगृह्य च तान् सर्वान्द्रोणो वचनमब्रवीत्। रहस्येकं प्रतीतात्मा कृतोपसदनांस्तथा ॥ ५ ॥

द्रोण उवाच। कार्य्यं मे काङ्क्षितं किञ्चिद्धृदि सम्परिवर्त्तते। कृतास्त्रैस्तत् प्रदेयं मे तदेतद्वदतानघाः ॥ ६ ॥

वैशम्पायन उवाच। तच्छ्रुत्वा कौरवेयास्ते तूष्णीमासन् विशाम्पते। अर्जुनस्तु ततः सर्वं प्रतिजज्ञे परन्तप ॥ ७ ॥ ततोऽर्जुनं तदा मूर्द्धि समाघ्राय पुनः पुनः। प्रीतिपूर्वं परिष्वज्य प्ररुरोद मुदा तदा ॥ ८ ॥ ततोद्रोणः पाण्डुपुत्रानस्त्राणि

विविधानि च। ग्राहयामास दिव्यानि मानुषाणि च वीर्य्य-वान् ॥ ९ ॥ राजपुत्रास्तथा चान्ये समेत्य भरतर्षभ । अभि-जग्मुस्ततो द्रोणमस्त्रार्थे द्विजसत्तमम् ॥ १० ॥ वृष्णयश्चान्धका-श्चैव नानादेश्याश्च पार्थिवाः । सूतपुत्रश्च राधेयो गुरुं द्रोण-मियात्तदा ॥ ११ ॥ स्पर्द्धमानस्तु पार्थेन सूतपुत्रोऽत्यमर्षणः । दुर्य्योधनं समाश्रित्य सोऽवमन्यत पाण्डवान् ॥ १२ ॥ अभ्ययात्स ततो द्रोणं धनुर्वेदचिकीर्षया । शिक्षाभुजबलोद्योगैस्तेषु सर्वेषु पाण्डवः ॥ १३ ॥ अस्त्रविद्यानुरागाच्च विशिष्टोऽभवदर्जुनः । तुल्येष्वस्त्रप्रयोगेषु लाघवे सौष्ठवेषु च ॥ १४ ॥ सर्वेषामेव शिष्याणां बभूवाभ्यधिकोऽर्जुनः । ऐन्द्रिमप्रतिमं द्रोण उपदेशेष्वमन्यत ॥ १५ ॥ एवं सर्वकुमाराणामिष्वस्त्रं प्रत्यपादयत् । कमण्डलुञ्च सर्वेषां प्रायच्छच्चिरकारणात् ॥ १६ ॥ पुत्राय च ददौ कुम्भ-मविलम्बनकारणात् । यावत्ते नोपगच्छन्ति तावदस्मै परां क्रियाम् ॥ १७ ॥ द्रोण आचष्ट पुत्राय तत् कर्म जिष्णुरौहत । ततः स वारुणास्त्रेण पूरयित्वा कमण्डलुम् । सममाचार्य्य-पुत्रेण गुरुमभ्येति फाल्गुनः ॥ ॥ १८ ॥ आचार्य्यपुत्रात्तस्मात्तु विशेषोपचयो पृथक् । न व्यहीयत मेधावी पार्थोऽप्यस्त्रविदां वरः ॥ १९ ॥ अर्जुनः परमं यत्नमातिष्ठद्गुरुपूजने । अस्त्रे च परमं योगं प्रियो द्रोणस्य चाभवत् ॥ २० ॥ तं दृष्ट्वा नित्यमुद्युक्तमिष्वस्त्रं प्रति फाल्गुनम् । आहूय वचनं द्रोणो रहः सूदमभाषत ॥ २१ ॥ अन्धकारेऽर्जुनायान्नं न देयं ते कदाचन । न चाख्येयमिदं चापि मद्वाक्यं विजये त्वया ॥ २२ ॥ ततः कदाचिद्भुञ्जाने प्रववौ वायु-रर्जुने । तेन तत्र प्रदीपः स दीप्यमानो विलोपितः ॥ २३ ॥ भुङ्क्त एव तु कौन्तेयो नास्यादन्यत्र वर्त्तते । हस्तस्तेजस्विन-स्तस्य अनग्रहणकारणात् ॥ २४ ॥ तदभ्यासकृतं मत्वा रात्रावपि स पाण्डवः । योग्यां चक्रे महाबाहुर्धनुषा पाण्डुनन्दनः ॥ २५ ॥

तस्य ज्यातलनिर्घोषं द्रोणः शुश्राव भारत । उपेत्य चैनमुत्थाय
परिष्वज्येदमब्रवीत् ॥ २६ ॥

द्रोण उवाच । प्रयतिष्ये तथा कर्त्तुं यथा नान्यो धनुर्द्धरः ।
त्वत्समो भविता लोके सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ २७ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो द्रोणोऽर्जुनं भूयो हयेषु च गजेषु
च । रथेषु भूमावपि च रणशिक्षामशिक्षयत् ॥ २८ ॥ गदा-
युद्धेऽसिचर्य्यायां तोमरप्रासशक्तिषु । द्रोणः सङ्कीर्णयुद्धे च
शिक्षयामास कौरवान् ॥ २९ ॥ तस्य तत् कौशलं श्रुत्वा धनुर्वेद-
जिघृक्षवः । राजानो राजपुत्राश्च समाजग्मुः सहस्रशः ॥ ३० ॥
ततो निषादराजस्य हिरण्यधनुषः सुतः । एकलव्यो महाराज
द्रोणमभ्याजगाम ह ॥ ३१ ॥ न स तं प्रतिजग्राह नैषादिरिति
चिन्तयन् । शिष्यं धनुषि धर्म्मज्ञस्तेषामेवान्ववेक्षया ॥ ३२ ॥ स
तु द्रोणस्य शिरसा पादौ गृह्य परन्तपः । अरण्यमनुसम्प्राप्य
कृत्वा द्रोणं महीमयम् ॥ ३३ ॥ तस्मिन्नाचार्य्यवृत्तिञ्च परमा-
मास्थितस्तदा । इष्वस्त्रे योगमातस्थे परं नियममास्थितः ॥ ३४ ॥
परया श्रद्धयोपेतो योगेन परमेण च । विमोक्षादानसन्धाने
लघुत्वं परमाप सः ॥ ३५ ॥ अथ द्रोणाभ्यनुज्ञाताः कदाचित्
कुरुपाण्डवाः । रथैर्विनिर्ययुः सर्व्वे मृगयामरिमर्द्दन ॥ ३६ ॥
तत्रोपकरणं गृह्य नरः कश्चिद्यदृच्छया । राजन्ननुजगामैकः
श्वानमादाय पाण्डवान् ॥ ३७ ॥ तेषां विचरतां तत्र तत्तत् कर्म्म
चिकीर्षया । श्वा चरन् स वने मूढो नैषादिं प्रति जग्मिवान्
॥ ३८ ॥ स कृष्णमलदिग्धाङ्गं कृष्णाजिनजटाधरम् । नैषादिं
श्वा समालक्ष्य भषंस्तस्थौ तदन्तिके ॥ ३९ ॥ तदा तस्याथ भषतः
शुनः सप्त शरान्मुखे । लाघवं दर्शयन्नस्त्रे मुमोच युगपद्यथा
॥ ४० ॥ स तु श्वा शरपूर्णास्यः पाण्डवानाजगाम ह । तं दृष्ट्वा
पाण्डवा वीराः परं विस्मयमागताः ॥ ४१ ॥ लाघवं शब्दवेधित्वं

दृष्ट्वा तत् परमं तदा। प्रेक्ष्य तं व्रीड़िताश्चासन् प्रशशंसुश्च सर्वशः
॥ ४२ ॥ तं ततोऽन्वेषमाणास्ते वने वननिवासिनम्। ददृशुः
पाण्डवा राजन्नस्यन्तमनिशं शरान् ॥ ४३ ॥ न चैनमभिजानंस्ते
तदा विकृतदर्शनम्। तथैनं परिपप्रच्छुः को भवान् कस्य
वेत्युत ॥ ४४ ॥

एकलव्य उवाच। निषदाधिपतेर्वीरा हिरण्यधनुषः सुतम्।
द्रोणशिष्यञ्च मां वित्त धनुर्वेदकृतश्रमम् ॥ ४५ ॥

वैशम्पायन उवाच। ते तमाज्ञाय तत्त्वेन पुनरागम्य पाण्डवाः।
यथावृत्तं वने सर्वं द्रोणायाचख्युरद्भुतम् ॥ ४६ ॥ कौन्तेय-
स्त्वर्जुनो राजन्नेकलव्यमनुस्मरन्। रहो द्रोणं समासाद्य प्रणया-
दिदमब्रवीत् ॥ ४७ ॥

अर्जुन उवाच। तदाहं परिरभ्यैकः प्रीतिपूर्वमिदं वचः।
भवतोक्तो न मे शिष्यस्त्वद्विशिष्टो भविष्यति ॥ ४८ ॥ अथ कस्मा-
न्मद्विशिष्टो लोकादपि च वीर्य्यवान्। अन्योऽस्ति भवतः शिष्यो
निषिदाधिपतेः सुतः ॥ ४९ ॥

वैशम्पायन उवाच। मुहूर्त्तमिव तं द्रोणश्चिन्तयित्वा विनि-
श्चयम्। सव्यसाचिनमादाय नैषादिं प्रति जग्मिवान् ॥ ५० ॥
ददर्श मलदिग्धाङ्गं जटिलं चीरवाससम्। एकलव्यं धनुष्पाणि-
मस्यन्तमनिशं शरान् ॥ ५१ ॥ एकलव्यस्तु तं दृष्ट्वा द्रोणमायान्त-
मन्तिकात्। अभिगम्योपसंगृह्य जगाम शिरसा महीम् ॥ ५२ ॥
पूजयित्वा ततो द्रोणं विधिवत् स निषादजः। निवेद्य शिष्य-
मात्मानं तस्थौ प्राञ्जलिरग्रतः ॥ ५३ ॥ ततो द्रोणोऽब्रवीद्राज-
न्नेकलव्यमिदं वचः। यदि शिष्योऽसि मे वीर वेतनं दीयतां
मम। एकलव्यस्तु तच्छ्रुत्वा प्रीयमाणोऽब्रवीदिदम् ॥ ५४ ॥

एकलव्य उवाच। किं प्रयच्छामि भगवन्नाज्ञापयतु मां गुरुः।
नहि किञ्चिददेयं मे गुरवे ब्रह्मवित्तम ॥ ५५ ॥

वैशम्पायन उवाच। तमब्रवीत्त्वयाङ्गुष्ठो दक्षिणो दीयतामिति। एकलव्यस्तु तच्छ्रुत्वा वचो द्रोणस्य दारुणम् ॥ ५६ ॥ प्रतिज्ञामात्मनो रक्षन् सत्ये च नियतः सदा। तथैव हृष्टवदनस्तथैवादीनमानसः ॥ ५७ ॥ छित्वा विचार्य्य तं प्रादाद्द्रोणायाङ्गुष्ठमात्मनः। ततः शरन्तु नैषादिरङ्गुलीभिर्व्यकर्षत। न तथा च स शीघ्रोऽभूद्यथा पूर्वं नराधिप ॥ ५८ ॥ ततोऽर्जुनः प्रीतमना बभूव विगतज्वरः। द्रोणश्च सत्यवागासीन्नान्योऽभिभवितार्जुनम् ॥ ५९ ॥ द्रोणस्य तु तदा शिष्यौ गदायोग्यौ बभूवतुः। दुर्य्योधनश्च भीमश्च सदा संरब्धमानसौ ॥ ६० ॥ अश्वत्थामा रहस्येषु सर्व्वेष्वभ्यधिकोऽभवत्। तथाति पुरुषानन्यान् त्सारुकौ यमजावुभौ ॥ ६१ ॥ युधिष्ठिरो रथिश्रेष्ठः सर्व्वत्र तु धनञ्जयः। प्रथितः सागरान्तायां रथयूथपयूथपः ॥ ६२ ॥ बुद्धियोगबलोत्साहैः सर्व्वास्त्रेषु च निष्ठितः। अस्त्रे गुर्व्वनुरागे च विशिष्टोऽभवदर्जुनः ॥ ६३ ॥ तुल्येष्वस्त्रोपदेशेषु सौष्ठवेन च वीर्य्यवान्। एकः सर्व्वकुमाराणां बभूवातिरथोऽर्जुनः ॥ ६४ ॥ प्राणाधिकं भीमसेनं कृतविद्यं धनञ्जयम्। धार्त्तराष्ट्रा दुरात्मानो नामृष्यन्त परस्परम् ॥ ६५ ॥ तांस्तु सर्व्वान् समानीय सर्व्वविद्यास्त्रशिक्षितान्। द्रोणः प्रहरणज्ञाने जिज्ञासुः पुरुषर्षभः ॥ ६६ ॥ कृत्रिमं भासमारोप्य वृक्षाग्रे शिल्पिभिः कृतम्। अविज्ञातं कुमाराणां लक्ष्यभूतमुपादिशत् ॥ ६७ ॥

द्रोण उवाच। शीघ्रं भवन्तः सर्व्वेऽपि धनूंष्यादाय सर्व्वशः। भासमेतं समुद्दिश्य तिष्ठध्वं सन्धितेषवः ॥ ६८ ॥ मद्वाक्यसमकालन्तु शिरोऽस्य विनिपात्यताम्। एकैकशो नियोक्ष्यामि तथा कुरुत पुत्रकाः ॥ ६९ ॥

वैशम्पायन उवाच। ततो युधिष्ठिरं पूर्व्वमुवाचाङ्गिरसां वरः। सन्धत्स्व वाणं दुर्द्धर्ष मद्वाक्यान्ते विमुञ्च तम् ॥ ७० ॥

ततो युधिष्ठिरः पूर्वं धनुर्गृह्य परन्तपः । तस्थौ भासं समुद्दिश्य गुरुवाक्यप्रचोदितः ॥ ७१ ॥ ततो विततधन्वानं द्रोणस्तं कुरुनन्दनम् । स मुहूर्त्तादुवाचेदं वचनं भरतर्षभ ॥७२॥ पश्यैनं त्वं द्रुमाग्रस्थं भासं नरवरात्मज । पश्यामीत्येवमाचार्य्यं प्रत्युवाच युधिष्ठिरः । स मुहूर्त्तादिव पुनर्द्रोणस्तं प्रत्यभाषत ॥ ७३ ॥

द्रोण उवाच । अथ वृक्षमिमं मां वा भ्रातॄन् वापि प्रपश्यसि ॥ ७४ ॥ तमुवाच स कौन्तेयः पश्याम्येनं वनस्पतिम् । भवन्तञ्च तथा भ्रातॄन् भासञ्चेति पुनः पुनः ॥ ७५ ॥ तमुवाचापसर्पेति द्रोणोऽप्रीतमना इव । नैतच्छक्यं त्वया वेद्धुं लक्ष्यमित्येव कुत्सयन् ॥ ७६ ॥ ततो दुर्य्योधनादींस्तान्धार्त्तराष्ट्रान्महायशाः । तेनैव क्रमयोगेन जिज्ञासुः पर्य्यपृच्छत ॥ ७७ ॥ अन्यांश्च शिष्यान् भीमादीन् राज्ञश्चैवान्यदेशजान् । तथा च सर्वे तत्सर्वं पश्याम इति कुत्सिताः ॥ ७८ ॥

इत्यादिपर्वणि सम्भवपर्वणि द्रोणशिष्यपरीक्षायां चतुस्त्रिंशत्यधिकशततोऽध्यायः ॥ १३४ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो धनञ्जयं द्रोणः स्मयमानोऽभ्यभाषत । त्वयेदानीं प्रहर्त्तव्यमेतल्लक्ष्यं विलोक्यताम् ॥ १ ॥ मद्वाक्यसमकालं ते मोक्तव्योऽत्र भवेच्छरः । वितत्य कार्मुकं पुत्र तिष्ठ तावन्मुहूर्त्तकम् ॥ २ ॥ एवमुक्तः सव्यसाची मण्डलीकृतकार्मुकः । तस्थौ भासं समुद्दिश्य गुरुवाक्यप्रचोदितः ॥ ३ ॥ मुहूर्त्तादिव तं द्रोणस्तथैव समभाषत । पश्यस्येनं स्थितं भासं द्रुमं मामपि चार्जुन ॥ ४ ॥ पश्याम्येकं भासमिति द्रोणं पार्थोऽभ्यभाषत । न तु वृक्षं भवन्तं वा पश्यामीति च भारत ॥ ५ ॥

ततः प्रीतमना द्रोणो मुहूर्त्तादिव तं पुनः। प्रत्यभाषत दुर्द्धर्षः पाण्डवानां महारथम् ॥ ६ ॥ भासं पश्यसि यद्येनं तथा ब्रूहि पुनर्वचः। शिरः पश्यामि भासस्य न गात्रमिति सोऽब्रवीत् ॥ ७ ॥ अर्जुनेनैवमुक्तस्तु द्रोणो हृष्टतनूरुहः। मुञ्चस्वेत्यब्रवीत्पार्थं स मुमोचाविचारयन् ॥ ८ ॥ ततस्तस्य नगस्थस्य क्षुरेण निशितेन च। शिर उत्कृत्य तरसा पातयामास पाण्डवः ॥ ९ ॥ तस्मिन् कर्मणि संसिद्धे पर्य्यष्वजत पाण्डवम्। मेने च द्रुपदं संख्ये सानुबन्धं पराजितम् ॥ १० ॥ कस्यचित्त्वथ कालस्य सशिष्योऽङ्गिरसां वरः। जगाम गङ्गामभितो मज्जितुं भरतर्षभ ॥ ११ ॥ अवगाढमथो द्रोणं सलिले सलिलेचरः। ग्राहो जग्राह बलवाञ्जङ्घान्ते कालचोदितः ॥ १२ ॥ स समर्थोऽपि मोक्षाय शिष्यान् सर्व्वानचोदयत्। ग्राहं हत्वामोचयध्वं मामिति त्वरयन्निव ॥ १३ ॥ तद्वाक्यसमकालन्तु वीभत्सुर्निशितैः शरैः। अवार्य्यैः पञ्चभिर्ग्राहं मग्नमम्भस्यताड़यत् ॥ १४ ॥ इतरे त्वथ संमूढ़ास्तत्र तत्र प्रपेदिरे। तन्तु दृष्ट्वा क्रियोपेतं द्रोणोऽमन्यत पाण्डवम् ॥ १५ ॥ विशिष्टं सर्व्वशिष्येभ्यः प्रीतिमांश्चाभवत्तदा। स पार्थबाणैर्बहुधा खण्डशः परिकल्पितः ॥ १६ ॥ ग्राहः पञ्चत्वमापेदे जङ्घां त्यक्त्वा महात्मनः। अथाब्रवीन्महात्मानं भारद्वाजो महारथम् ॥ १७ ॥ गृहाणेमं महाबाहो विशिष्टमतिदुर्द्धरम्। अस्त्रं ब्रह्मशिरो नाम सप्रयोगनिवर्त्तनम् ॥ १८ ॥ न च ते मानुषेष्वेतत् प्रयोक्तव्यं कथञ्चन। जगद्विनिर्द्दहेदेतदल्पतेजसि पातितम् ॥ १९ ॥ असामान्यमिदं तात लोकेष्वस्त्रं निगद्यते। तद्धारयेथाः प्रयतः शृणु चेदं वचो मम ॥ २० ॥ बाधेतामानुषः शत्रुर्यदि त्वां वीर कश्चन। तद्वधाय प्रयुञ्जीथास्तदस्त्रमिदमाहवे ॥ २१ ॥ तथेति स प्रतिश्रुत्य वीभत्सुः प्रकृताञ्जलिः। जग्राह परमास्त्रं तदाह चैनं पुनर्गुरुः ॥ २२ ॥ भविता त्वत्समो

नान्यः पुमांल्लोके धनुर्द्धरः। अजेयः सर्व्वशत्रूणां कीर्त्तिमांश्च भविष्यसि ॥ २३ ॥

इत्यादिपर्व्वणि सम्भवपर्व्वणि द्रोणग्राहमोचणे पञ्चत्रिंश-दधिकशततोऽध्यायः ॥ १३५ ॥

वैशम्पायन उवाच। कृतास्त्रान् धार्त्तराष्ट्रांश्च पाण्डुपुत्रांश्च भारत। दृष्ट्वा द्रोणोऽब्रवीद्राजन् धृतराष्ट्रं जनेश्वरम् ॥ १ ॥ कृपस्य सोमदत्तस्य वाह्लीकस्य च धीमतः। गाङ्गेयस्य च सान्निध्ये व्यासस्य विदुरस्य च ॥ २ ॥ राजन् संप्राप्तविद्यास्ते कुमाराः कुरुसत्तम। ते दर्शयेयुः स्वां शिक्षां राजन्ननुमते तव। ततोऽब्रवीन्महाराजः प्रहृष्टेनान्तरात्मना ॥ ३ ॥

धृतराष्ट्र उवाच। भारद्वाज महत्कर्म कृतं ते द्विजसत्तम। यदानुमन्यसे कालं यस्मिन्देशे यथा यथा। तथा तथा विधानाय स्वयमाज्ञापयस्व माम् ॥ ४ ॥ स्पृहयाम्यद्य निर्व्वेदात् पुरुषाणां सचक्षुषाम्। अस्त्रहेतोः पराक्रान्तान्ये मे द्रक्ष्यन्ति पुत्रकान् ॥ ५ ॥ चत्तर्यद्गुरुराचार्य्यो ब्रवीति कुरु तत्तथा। न हीदृशं प्रियं मन्ये भविता धर्म्मवत्सल ॥ ६ ॥ ततो राजानमामन्त्र्य निर्गतो विदुरो बहिः। भारद्वाजो महाप्राज्ञो मापयामास मेदिनीम् ॥ ७ ॥ समानवृक्षां निर्गुल्मामुदक्प्रस्रवणान्विताम्। तस्यां भूमौ बलिं चक्रे तिथौ नक्षत्रपूजिते ॥ ८ ॥ अवघुष्टे समाजे च तदर्थं वदतां वरः। रङ्गभूमौ सुविपुलं शास्त्रदृष्टं यथाविधि ॥ ९ ॥ प्रेक्षागारं सुविहितं चक्रुस्ते तस्य शिल्पिनः। राज्ञः सर्व्वायुधोपेतं स्त्रीणाञ्चैव नरर्षभ ॥ १० ॥ मञ्चांश्च कारयामासुस्तत्र जानपदा जनाः। विपुलानुच्छ्रयोपेताञ्छिविकाश्च महाधनाः ॥ ११ ॥ तस्मिंस्ततोऽहनि प्राप्ते राजा ससचिवस्तदा। भीष्मं प्रमुखतः

कृत्वा कृपं चाचार्य्यसत्तमम् ॥ १२ ॥ मुक्ताजालपरिक्षिप्तं वैदूर्य्य-
मणिशोभितम्। शातकुम्भमयं दिव्यं प्रेक्षागारमुपागमत् ॥ १३ ॥
गान्धारी च महाभागा कुन्ती च जयताम्वर। स्त्रियश्च राज्ञः
सर्वास्ताः सप्रेष्याः सपरिच्छदाः ॥ १४ ॥ हर्षादारुरुहुर्मञ्चा-
न्मेरुं देवस्त्रियो यथा। ब्राह्मणक्षत्रियाद्यञ्च चातुर्वर्ण्यं पुराद्
द्रुतम् ॥ १५ ॥ दर्शनेप्सु समभ्यागात् कुमाराणां कृतास्त्रताम्।
क्षणेनैकस्थतां तत्र दर्शनेप्सु जगाम ह ॥ १६ ॥ प्रवादितैश्च
वादित्रैर्जनकौतूहलेन च। महार्णव इव क्षुब्धः समाजः सोऽभव-
त्तदा ॥ १७ ॥ ततः शुक्लाम्बरधरः शुक्लयज्ञोपवीतवान्। शुक्ल-
केशः सितश्मश्रुः शुक्लमाल्यानुलेपनः ॥ १८ ॥ रङ्गमध्यं तदा-
चार्य्यः सपुत्रः प्रविवेश ह। नभो जलधरैर्हीनं साङ्गारक इवां-
शुमान् ॥ १९ ॥ स यथासमयं चक्रे बलिं बलवतांवरः। ब्राह्म-
णांस्तु सुमन्त्रज्ञान् कारयामास मङ्गलम् ॥ २० ॥ सुखपुण्याह-
घोषस्य पुण्यस्य समनन्तरम्। विविशुर्विविधं गृह्य शस्त्रोपकरणं
नराः ॥ २१ ॥ ततो बद्धाङ्गुलित्राणा बद्धकक्षा महारथाः। बद्ध-
तूणाः सधनुषो विविशुर्भरतर्षभाः ॥ २२ ॥ अनुज्येष्ठन्तु ते तत्र
युधिष्ठिरपुरोगमाः। चक्रुरस्त्रं महावीर्य्याः कुमाराः परमा-
द्भुतम् ॥ २३ ॥ केचिच्छराक्षेपभयाच्छिरांस्यवननामिरे। मनुजा
धृष्टमपरे वीक्षाञ्चक्रुः सुविस्मिताः ॥ २४ ॥ ते स्म लक्ष्याणि
विभिदुर्वाणैर्नामाङ्कशोभितैः। विविधैर्लाघवोत्सृष्टैरुह्यन्तो वाजि-
भिर्द्रुतम् ॥ २५ ॥ तत् कुमारबलं तत्र गृहीतशरकार्मुकम्।
गन्धर्व्वनगराकारं प्रेक्ष्य ते विस्मिताभवन् ॥ २६ ॥ सहसा
चुक्रुशुश्चान्ये नराः शतसहस्रशः। विस्मयोत्फुल्लनयनाः साधु-
साध्विति भारत ॥ २७ ॥ कृत्वा धनुषि ते मार्गान् रथचर्य्यासु
चासकृत्। गजपृष्ठेऽश्वपृष्ठे च नियुद्धे च महाबलाः ॥ २८ ॥
गृहीतखड्गचर्म्माणस्ततो भूयः प्रहारिणः। त्सरुमार्गान् यथो-

हृष्टाश्चेरुः सर्वासु भूमिषु ॥ २९ ॥ लाघवं सौष्ठवं शोभां स्थिरत्वं दृढमुष्टिताम्। ददृशुस्तत्र सर्वेषां प्रयोगं खड्गचर्मणोः ॥ ३० ॥ अथ तौ नित्यसंहृष्टौ सुयोधनवृकोदरौ। अवतीर्णौ गदाहस्तावेकशृङ्गाविवाचलौ ॥ ३१ ॥ बद्धकक्षौ महाबाहू पौरुषे पर्य्यवस्थितौ। बृंहन्तौ वाशिताहेतोः समदाविव कुञ्जरौ ॥ ३२ ॥ तौ प्रदक्षिणसव्यानि मण्डलानि महाबलौ। चेरतुर्निर्मलगदौ समदाविव कुञ्जरौ ॥ ३३ ॥ विदुरो धृतराष्ट्राय गान्धार्य्याः पाण्डवारणेः। न्यवेदयेतां तत्सर्वं कुमाराणां विचेष्टितम् ॥ ३४ ॥

इत्यादिपर्वणि सम्भवपर्वण्यस्त्रदर्शने षट्त्रिंशदधिकशततोऽध्यायः ॥ १३६ ॥

वैशम्पायन उवाच। कुरुराजे हि रङ्गस्थे भीमे च बलिनांवरे। पक्षपातकृतस्नेहः स द्विधेवाभवज्जनः ॥ १ ॥ हा वीरकुरुराजेति हा भीम इति जल्पताम्। पुरुषाणां सुविपुलाः प्रणादाः सहसोत्थिताः ॥ २ ॥ ततः क्षुब्धार्णवनिभं रङ्गमालोक्य बुद्धिमान्। भारद्वाजः प्रियं पुत्रमश्वत्थामानमब्रवीत् ॥ ३ ॥

द्रोण उवाच। वारयैतौ महावीर्य्यौ कृतयोग्यावुभावपि। माभूद्रङ्गप्रकोपोऽयं भीमदुर्य्योधनोद्भवः ॥ ४ ॥

वैशम्पायन उवाच। ततस्तावुद्यतगदौ गुरुपुत्रेण वारितौ। युगान्तानिलसंक्षुब्धौ महावेलाविवार्णवौ ॥ ५ ॥ ततो रङ्गाङ्गणगतो द्रोणो वचनमब्रवीत्। निवार्य्य वादित्रगणं महामेघनिभस्वनम् ॥ ६ ॥ यो मे पुत्रात् प्रियतरः सर्वशस्त्रविशारदः। ऐन्द्रिरिन्द्रानुजसमः स पार्थो दृश्यतामिति ॥ ७ ॥ आचार्य्यवचनेनाथ कृतस्वस्त्ययनो युवा। बद्धगोधाङ्गुलित्राणः पूर्णतूणः सकार्मुकः ॥ ८ ॥ काञ्चनं कवचं बिभ्रत् प्रत्यदृश्यत फाल्गुनः। सार्कः

सेन्द्रायुधतड़ित् ससन्ध्य इव तोयदः ॥ ९ ॥ ततः सर्वस्य रङ्गस्य समुत्पिञ्जलकोऽभवत्। प्रावाद्यन्त च वाद्यानि सशङ्खानि समन्ततः ॥ १० ॥ एष कुन्तीसुतः श्रीमानेष मध्यमपाण्डवः। एष पुत्रो महेन्द्रस्य कुरूणामेष रक्षिता ॥ ११ ॥ एषोऽस्त्रविदुषां श्रेष्ठ एष धर्मभृतां वरः। एष शीलवताञ्चापि शीलज्ञाननिधिः परः ॥ १२ ॥ इत्येवं तुमुला वाचः शुश्रुवुः प्रेक्षकेरिताः। कुन्त्याः प्रस्रवसंयुक्तैरस्रैः क्लिन्नमुरोऽभवत् ॥ १३ ॥ तेन शब्देन महता पूर्णश्रुतिरथाब्रवीत्। धृतराष्ट्रो नरश्रेष्ठो विदुरं हृष्टमानसः ॥ १४ ॥ क्षत्तः क्षुब्धार्णवनिभः किमेष सुमहास्वनः। सहसैवोत्थितो रङ्गे भिन्दन्निव नभस्तलम् ॥ १५ ॥

विदुर उवाच। एष पार्थो महाराज फाल्गुनः पाण्डुनन्दनः। अवतीर्णः सकवचस्तत्रैष सुमहास्वनः ॥ १६ ॥

धृतराष्ट्र उवाच। धन्योऽस्म्यनुगृहीतोऽस्मि रक्षितोऽस्मि महामते। पृथारणिसमुद्भूतैस्त्रिभिः पाण्डववह्निभिः ॥ १७ ॥

वैशम्पायन उवाच। तस्मिन् प्रमुदिते रङ्गे कथञ्चित् प्रत्युपस्थिते। दर्शयामास बीभत्सुराचार्य्यायास्त्रलाघवम् ॥ १८ ॥ आग्नेयेनासृजद्वह्निं वारुणेनासृजत्पयः। वायव्येनासृजद्वायुं पार्ज्जन्येनासृजद्घनान् ॥ १९ ॥ भौमेन प्राविशद्भूमिं पार्वतेनाभवद्गिरिः। अन्तर्धानेन चास्त्रेण पुनरन्तर्हितोऽभवत् ॥ २० ॥ क्षणात् प्रांशुः क्षणाद्ध्रस्वः क्षणाच्च रथधूर्गतः। क्षणेन रथमध्यस्थः क्षणेनावतरन्महीम् ॥ २१ ॥ सुकुमारञ्च सूक्ष्मञ्च गुरुञ्चापि गुरुप्रियः। सौष्ठवेनाभिसंक्षिप्तः सोऽविध्यद्विविधैः शरैः ॥ २२ ॥ भ्रमतश्च वराहस्य लोहस्य प्रमुखे समम्। पञ्चबाणानसंसक्तान् संमुमोचैकबाणवत् ॥ २३ ॥ गव्ये विषाणकोषे च चले रज्ज्ववलम्बिनि। निचखान महावीर्य्यः सायकानेकविंशतिम् ॥ २४ ॥ इत्येवमादि सुमहत् खड्‌गे धनुषि चानघ। गदायां शस्त्रकुशलो

मण्डलानि प्रदर्शयन् ॥ २५ ॥ ततः समाप्तभूयिष्ठे तस्मिन् कर्मणि भारत। मन्दीभूते समाजे च वादित्रस्य च निःस्वने ॥ २६ ॥ द्वारदेशात् समुद्भूतो माहात्म्यबलसूचकः। वज्रनिष्पेषसदृशः शुश्रुवे भुजनिःस्वनः ॥ २७ ॥ दीर्य्यन्ते किं नु गिरयः किंस्विद्भूमिर्विदीर्य्यते। किंस्विदापूर्य्यते व्योम जलधाराघनैर्घनैः ॥ २८ ॥ रङ्गस्यैवं मतिरभूत् क्षणेन वसुधाधिप। द्वारञ्चाभिमुखाः सर्व्वे बभूवुः प्रेक्षकास्तदा ॥ २९ ॥ पञ्चभिर्भ्रातृभिः पार्थैर्द्रोणः परिवृतो बभौ। पञ्चतारेण संयुक्तः सावित्रेणेव चन्द्रमाः ॥ ३० ॥ अश्वत्थाम्ना च सहितं भ्रातॄणां शतमूर्ज्जितम्। दुर्य्योधनममित्रघ्नमुत्थितं पर्य्यवारयत् ॥ ३१ ॥ स तैस्तदा भ्रातृभिरुद्यतायुधैर्गदाग्रपाणिः समवस्थितैर्वृतः। बभौ यथा दानवसंक्षये पुरा पुरन्दरो देवगणैः समावृतः ॥ ३२ ॥

इत्यादिपर्व्वणि सम्भवपर्व्वण्यस्त्रदर्शने सप्तत्रिंशदधिकशततोऽध्यायः ॥ १३७ ॥

वैशम्पायन उवाच। दत्तेऽवकाशे पुरुषैर्विस्मयोत्फुल्ललोचनैः। विवेश रङ्गं विस्तीर्णं कर्णः परपुरञ्जयः ॥ १ ॥ सहजं कवचं बिभ्रत् कुण्डलोद्योतिताननः। सधनुर्बद्धनिस्त्रिंशः पादचारीव पर्व्वतः ॥ २ ॥ कन्यागर्भः पृथुयशाः पृथायाः पृथुलोचनः। तीक्ष्णांशोर्भास्करस्यांशः कर्णोऽरिगणसूदनः ॥ ३ ॥ सिंहर्षभगजेन्द्राणां तुल्यवीर्य्यपराक्रमः। दीप्तिकान्तिद्युतिगुणैः सूर्य्येन्दुज्वलनोपमः ॥ ४ ॥ प्रांशुः कनकतालाभः सिंहसंहननो युवा। असंख्येयगुणः श्रीमान् भास्करस्यात्मसम्भवः ॥ ५ ॥ स निरीक्ष्य महाबाहुः सर्व्वतो रङ्गमण्डलम्। प्रणामं द्रोणकृपयोर्नात्या-

हृतमिवाकरोत् ॥ ६ ॥ स समाजजनः सर्व्वो निश्चलः स्थिर-
लोचनः। कोऽयमित्यागतक्षोभः कौतूहलपरोऽभवत् ॥ ७ ॥
सोऽब्रवीन्मेघगम्भीरस्वरेण वदतां वरः। भ्राता भ्रातरमज्ञातं
सावित्रः पाकशासनिम् ॥ ८ ॥ पार्थ यत्ते कृतं कर्म्म विशेषवद्-
हन्ततः। करिष्ये पश्यतां नृणामात्मानं विस्मयंगमः ॥ ९ ॥
असमाप्ते ततस्तस्य वचने वदतांवर। यन्त्रोत्क्षिप्त इवोत्तस्थौ
क्षिप्रं वै सर्व्वतो जनः ॥ १० ॥ प्रीतिश्च मनुजव्याघ्र दुर्य्योधन-
मुपाविशत्। ह्रीश्च क्रोधश्च बीभत्सुं क्षणेनान्वाविवेश ह ॥ ११ ॥
ततो द्रोणाभ्यनुज्ञातः कर्णः प्रियरणः सदा। यत् कृतं तत्र पार्थेन
तच्चकार महाबलः ॥ १२ ॥ अथ दुर्य्योधनस्तत्र भ्रातृभिः सह
भारत। कर्णं परिष्वज्य मुदा ततो वचनमब्रवीत् ॥ १३ ॥

दुर्य्योधन उवाच। स्वागतं ते महाबाहो दिष्ट्या प्राप्तोऽसि
मानद। अहञ्च कुरुराज्यञ्च यथेष्टमुपभुज्यताम् ॥ १४ ॥

कर्ण उवाच। कृतं सर्व्वमहं मन्ये सखित्वञ्च त्वया वृणे।
द्वन्द्वयुद्धञ्च पार्थेन कर्त्तुमिच्छाम्यहं प्रभो ॥ १५ ॥

दुर्य्योधन उवाच। भुङ्क्ष्व भोगान्मया सार्द्धं बन्धूनां प्रिय-
कृद्भव। दुर्हृदां कुरु सर्व्वेषां मूर्द्ध्नि पादमरिन्दम ॥ १६ ॥

वैशम्पायन उवाच। ततः क्षिप्तमिवात्मानं मत्वा पार्थोऽभ्य-
भाषत। कर्णं भ्रातृसमूहस्य मध्येऽचलमिव स्थितम् ॥ १७ ॥

अर्जुन उवाच। अनाहूतोपदिष्टानामनाहूतोपजल्पिनाम्।
ये लोकास्तान् हतः कर्ण मया त्वं प्रतिपत्स्यसे ॥ १८ ॥

कर्ण उवाच। रङ्गोऽयं सर्व्वसामान्यः किमत्र तव फाल्गुन।
वीर्य्यश्रेष्ठाश्च राजानो बलं धर्म्मोऽनुवर्त्तते ॥ १९ ॥ किं क्षेपैर्दुर्व्ब-
लायासैः शरैः कथय भारत। गुरोः समक्षं यावत्ते हराम्यद्य
शिरः शरैः ॥ २० ॥

वैशम्पायन उवाच। ततो द्रोणाभ्यनुज्ञातः पार्थः परपुर-

स्तनयः। भ्रातृभिस्त्वरयाश्लिष्टो रणायोपजगाम तम् ॥ २१ ॥ ततो दुर्य्योधनेनापि सभ्रात्रा समरोद्यतः। परिष्वक्तः स्थितः कर्णः प्रगृह्य सशरन्धनुः ॥२२॥ ततः सविद्युत्स्तनितैः सेन्द्रायुधपुरोगमैः। आवृतं गगनं मेघैर्बलाकापङ्क्तिहासिभिः ॥२३॥ ततः स्नेहाद्धरिहयं दृष्ट्वा रङ्गावलोकिनम्। भास्करोऽप्यनयन्नाशं समीपोपगतान् घनान् ॥ २४ ॥ मेघच्छायोपगूढस्तु ततोऽदृश्यत फाल्गुनः। सूर्य्यातपपरिक्षिप्तः कर्णोऽपि समदृश्यत ॥२५॥ धार्त्तराष्ट्रा यतः कर्णस्तस्मिन्देशे व्यवस्थिताः। भारद्वाजः कृपो भीष्मो यतः पार्थस्ततोऽभवन् ॥ २६ ॥ द्विधा रङ्गः समभवत् स्त्रीणां द्वैधमजायत। कुन्तिभोजसुता मोहं विज्ञातार्था जगाम ह ॥ २७ ॥ तां तथा मोहमापन्नां विदुरः सर्वधर्मवित्। कुन्तीमाश्वासयामास प्रेष्याभिश्चन्दनोदकैः ॥ २८ ॥ ततः प्रत्यागतप्राणा तावुभौ परिदंशितौ। पुत्रौ दृष्ट्वा सुसंभ्रान्ता नान्वपद्यत किञ्चन ॥ २९ ॥ तावुद्यतमहाचापौ कृपः शारद्वतोऽब्रवीत्। द्वन्द्वयुद्धसमाचारे कुशलः सर्वधर्मवित् ॥ ३० ॥ अयं पृथायास्तनयः कनीयान् पाण्डुनन्दनः। कौरवो भवता सार्द्धं द्वन्द्वयुद्धं करिष्यति ॥ ३१ ॥ त्वमप्येवं महाबाहो मातरं पितरं कुलम्। कथयस्व नरेन्द्राणां येषां त्वं कुलभूषणः ॥ ३२ ॥ ततो विदित्वा पार्थस्त्वां प्रतियोत्स्यति वा नवा। वृथाकुलसमाचारैर्न युध्यन्ते नृपात्मजाः ॥ ३३ ॥

वैशम्पायन उवाच। एवमुक्तस्य कर्णस्य व्रीड़ावनतमाननम् बभौ वर्षाम्बुविक्लिन्नं पद्ममागलितं यथा ॥ ३४ ॥

दुर्य्योधन उवाच। आचार्य्य त्रिविधा योनी राज्ञां शास्त्रविनिश्चये। सत्कुलीनस्य शूरस्य यश्च सेनां प्रकर्षति ॥ ३५ ॥ यद्ययं फाल्गुनो युद्धे नाराज्ञा योद्धुमिच्छति। तस्मादेषोऽङ्गविषये मया राज्येऽभिषिच्यते ॥ ३६ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततस्तस्मिन् क्षणे कर्णः सलाजकुसुमै-
र्घटैः । काञ्चनैः काञ्चने पीठे मन्त्रविद्भिर्महारथः ॥ ३७ ॥ अभि-
षिक्तोऽङ्गराज्यस्य श्रिया युक्तो महाबलः । सच्छत्रबालव्यजनो
जयशब्दोत्तरेण च ॥ ३८ ॥ उवाच कौरवं राजा वचनं स वृष-
स्तदा । अस्य राज्यप्रदानस्य सदृशं किं ददानि ते ॥ ३९ ॥
प्रब्रूहि राजशार्द्दूल कर्त्ता ह्यस्मि तथा नृप । अत्यन्तं सख्य-
मिच्छामीत्याह तं स सुयोधनः ॥ ४० ॥ एवमुक्तस्ततः कर्ण-
स्तथेति प्रत्युवाच तम् । हर्षाच्चोभौ समाश्लिष्य परां मुदमवा-
पतुः ॥ ४१ ॥

इत्यादिपर्व्वणि सम्भवपर्व्वण्यस्त्रदर्शने अष्टत्रिंश-
दधिकशतोऽध्यायः ॥ १३८ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः स्रस्तोत्तरपटः सप्रस्वेदः सवेपथुः ।
विवेशाधिरथो रङ्गं यष्टिप्राणो ह्वयन्निव ॥ १ ॥ तमालोक्य धनु-
स्त्यक्त्वा पितृगौरवयन्त्रितः । कर्णोऽभिषेकार्द्रशिराः शिरसा
समवन्दत ॥ २ ॥ ततः पादाववच्छाद्य पटान्तेनससंभ्रमः ।
पुत्रेति परिपूर्णार्थमब्रवीद्रथसारथिः ॥ ३ ॥ परिष्वज्य च तस्याथ
मूर्द्धानं स्नेहविक्लवः । अङ्गराज्याभिषेकार्द्रमश्रुभिः सिषिचे पुनः
॥ ४ ॥ तं दृष्ट्वा सूतपुत्रोऽयमिति सञ्चिन्त्य पाण्डवाः । भीम-
सेनस्तदा वाक्यमब्रवीत् प्रहसन्निव ॥ ५ ॥ न त्वमर्हसि पार्थेन
सूतपुत्र रणे वधम् । कुलस्य सदृशस्तूर्णं प्रतोदो गृह्यतां त्वया
॥ ६ ॥ अङ्गराज्यञ्च नार्हस्त्वमुपभोक्तुं नराधम । श्वा हुताश-
समीपस्थं पुरोडाशमिवाध्वरे ॥ ७ ॥ एवमुक्तस्ततः कर्णः किञ्चित्
प्रस्फुरिताधरः । गगनस्थं विनिःश्वस्य दिवाकरमुदैक्षत ॥ ८ ॥

ततो दुर्य्योधनः कोपादुत्पपात महाबलः। भ्रातृपद्मवनात्तस्मा-
न्मदोत्कट इव द्विपः॥ ९॥ सोऽब्रवीद्भीमकर्माणं भीमसेनमव-
स्थितम्। वृकोदर न युक्तं ते वचनं वक्तुमीदृशम्॥ १०॥ क्षत्रि-
याणां बलं ज्येष्ठं योद्धव्यं क्षत्रबन्धुना। शूराणाञ्च नदीनाञ्च
दुर्विदाः प्रभवाः किल॥ ११॥ सलिलादुत्थितो वह्निर्येन व्याप्तं
चराचरम्। दधीचस्यास्थितो वज्रं कृतं दानवसूदनम्॥ १२॥
आग्नेयः कृत्तिकापुत्रो रौद्रो गाङ्गेय इत्यपि। श्रूयते भगवा-
न्देवः सर्वगुह्यमयो गुहः॥ १३॥ क्षत्रियेभ्यश्च ये जाता ब्राह्म-
णास्ते च ते श्रुताः। विश्वामित्रप्रभृतयः प्राप्ता ब्रह्मत्वमव्ययम्
॥ १४॥ आचार्य्यः कलशाज्जातो द्रोणः शस्त्रभृतांवरः। गोत-
मस्यान्ववाये च शरस्तम्बाच्च गौतमः॥ १५॥ भवताञ्च यथा जन्म
तदप्यागमितं मया। सकुण्डलं सकवचं सर्वलक्षणलक्षितम्।
कथमादित्यसदृशं मृगी व्याघ्रं जनिष्यति॥ १६॥ पृथिवी-
राज्यमर्होऽयं नाङ्गराज्यं नरेश्वरः। अनेन बाहुवीर्य्येण मया
चाज्ञानुवर्त्तिना॥ १७॥ यस्य वा मनुजस्येदं न क्षान्तं मद्विचे-
ष्टितम्। रथमारुह्य पद्भ्यां स विनामयतु कार्मुकम्॥ १८॥
ततः सर्वस्य रङ्गस्य हाहाकारो महानभूत्। साधुवादानुसंबद्धः
सूर्य्यश्चास्तमुपागमत्॥ १९॥ ततो दुर्य्योधनः कर्णमालम्ब्याग्र-
करे नृपः। दीपिकाग्निकृतालोकस्तस्माद्रङ्गाद्विनिर्ययौ॥ २०॥
पाण्डवाश्च सद्रोणाः सकृपाश्च विशाम्पते। भीष्मेण सहिताः
सर्वे ययुः स्वं स्वं निवेशनम्॥ २१॥ अर्जुनेति जनः कश्चित्
कश्चित् कर्णेति भारत। कश्चिद्दुर्य्योधनेत्येवं ब्रुवन्तः प्रस्थिता-
स्तदा॥ २२॥ कुन्त्याश्च प्रत्यभिज्ञाय दिव्यलक्षणसूचितम्।
पुत्रमङ्गेश्वरं स्नेहाच्छन्ना प्रीतिरजायत॥ २३॥ दुर्य्योधनस्यापि
तदा कर्णमासाद्य पार्थिव। भयमर्जुनसञ्जातं क्षिप्रमन्तरधीयत
॥ २४॥ स चापि वीरः कृतशस्त्रनिःश्रमः परेण साम्नाभ्यवदत्

सुयोधनम् । युधिष्ठिरस्याप्यभवत्तदा मतिर्न्न कर्णतुल्योऽस्ति धनु-
र्द्धरः क्षितौ ॥ २५ ॥

इत्यादिपर्वणि सम्भवपर्वं ण्यस्त्रदर्शने अनचत्वारिंश-
दधिकशततोऽध्यायः ॥ १३९॥

वैशम्पायन उवाच। पाण्डवान्धार्त्तराष्ट्रांश्च कृतास्त्रान् प्रस-
मीक्ष्य सः। गुर्व्वर्थंदक्षिणाकाले प्राप्तेऽमन्यत वै गुरुः॥ १ ॥
ततः शिष्यान् समानीय आचार्य्योऽर्थमचोदयत्। द्रोणः सर्वा-
नशेषेण दक्षिणार्थं महीपते ॥ २ ॥ पाञ्चालराजं द्रुपदं गृहीत्वा
रणमूर्द्धनि। पर्य्यानयत भद्रं वः सा स्यात् परमदक्षिणा ॥ ३ ॥
तथेत्युक्त्वा तु ते सर्व्वे रथैस्तूर्णं प्रहारिणः। आचार्य्यधनदानार्थं
द्रोणेन सहिता ययुः ॥ ४ ॥ ततोऽभिजग्मुः पाञ्चालान्निघ्नन्तस्ते
नरर्षभाः। ममृदुस्तस्य नगरं द्रुपदस्य महौजसः ॥ ५ ॥ दुर्य्यो-
धनश्च कर्णश्च युयुत्सुश्च महाबलः। दुःशासनो विकर्णश्च जलसन्धः
सुलोचनः ॥ ६ ॥ एते चान्ये च बहवः कुमारा बहुविक्रमाः।
अहं पूर्व्वमहं पूर्व्वमित्येवं क्षत्रियर्षभाः ॥ ७ ॥ ततो वररथारूढाः
कुमाराः सादिभिः सह। प्रविश्य नगरं सर्व्वे राजमार्गमुपाययुः
॥ ८ ॥ तस्मिन् काले तु पाञ्चाल्यः श्रुत्वा दृष्ट्वा महद्बलम्।
भ्रातृभिः सहितो राजंस्त्वरया निर्ययौ गृहात् ॥ ९ ॥ ततस्तु
कृतसन्नाहो यज्ञसेनो महीश्वरः। शरवर्षाणि मुञ्चन्तः प्रणेदुः
सर्व्व एव ते ॥ १० ॥ ततो रथेन शुभ्रेण समासाद्य तु कौरवान्।
यज्ञसेनः शरान् घोरान् ववर्ष युधि दुर्ज्जयः ॥ ११ ॥

वैशम्पायन उवाच। पूर्व्वमेव तु सम्मन्त्र्य पार्थो द्रोणमथा-
ब्रवीत्। दर्पोद्रेकात् कुमाराणामाचार्य्यं द्विजसत्तमम् ॥ १२ ॥
एषां पराक्रमस्यान्ते वयं कुर्य्याम साहसम्। एतैरशक्तः पाञ्चाल्यो

ग्रहीतुं रथमूर्द्धनि ॥ १३ ॥ एवमुक्त्वा तु कौन्तेयो भ्रातृभिः सहितोऽनघः । अर्द्धक्रोशे तु नगरादतिष्ठद्वहिरेव सः ॥ १४ ॥ द्रुपदः कौरवान्दृष्ट्वा प्राधावत समन्ततः । शरजालेन महता मोहयन् कौरवीं चमूम् ॥ १५ ॥ तमुद्यतं रथेनैकमाशुकारिणमाहवे । अनेकमिव सन्त्रासान्मेनिरे तत्र कौरवाः ॥ १६ ॥ द्रुपदस्य शरा घोरा विचेरुः सर्वतो दिशम् । ततः शङ्खाश्च भेर्यश्च मृदङ्गाश्च सहस्रशः ॥ १७ ॥ प्रावाद्यन्त महाराज पाञ्चालानां निवेशने । सिंहनादश्च सञ्जज्ञे पाञ्चालानां महात्मनाम् ॥ १८ ॥ धनुर्ज्यातलशब्दश्च संस्पृश्य गगनं महान् । दुर्य्योधनो विकर्णश्च सुबाहुर्दीर्घलोचनः ॥ १९ ॥ दुःशासनश्च संक्रुद्धाः शरवर्षैरवाकिरन् । सोऽतिविद्धो महेष्वासः पार्षतो युधि दुर्ज्जयः ॥ २० ॥ व्यधमत्तान्यनीकानि तत्क्षणादेव भारत । दुर्य्योधनं विकर्णञ्च कर्णञ्चापि महाबलम् ॥ २१ ॥ नानानृपसुतान् वीरान् सैन्यानि विविधानि च । अलातचक्रवत्सर्वं चरन् बाणैरतर्पयत् ॥ २२ ॥ ततस्तु नागराः सर्वे मुषलैर्यष्टिभिस्तदा । अभ्यवर्षन्त कौरव्यान् वर्षमाणा घना इव ॥ २३ ॥ सबालवृद्धास्ते पौराः कौरवानभ्ययुस्तदा । श्रुत्वा तु तुमुलं युद्धं कौरवानेव भारत ॥ २४ ॥ द्रवन्ति स्म नदन्ति स्म क्रोशन्तः पाण्डवान् प्रति । पाण्डवास्तु स्वनं श्रुत्वा आर्त्तानां लोमहर्षणम् ॥ २५ ॥ अभिवाद्य ततो द्रोणं रथानारुरुहुस्तदा । युधिष्ठिरं निवार्य्याशु मा युध्यस्वेति पाण्डवम् ॥ २६ ॥ माद्रेयौ चक्ररक्षौ तु फाल्गुनश्च तदाकरोत् । सेनाग्रगो भीमसेनः सदाभूद्गदया सह ॥ २७ ॥ तदा शत्रुस्वनं श्रुत्वा भ्रातृभिः सहितोऽनघः । आयाज्जवेन कौन्तेयो रथेननादयन्दिशः ॥ २८ ॥ पाञ्चालानां ततः सेनामुद्धतार्णवनिस्वनाम् । भीमसेनो महाबाहुर्दण्डपाणिरिवान्तकः ॥ २९ ॥ प्रविवेश महासेनां मकरः सागरं यथा । स्वयमभ्यद्रवद्भीमो नागा-

नीकं गदाधरः ॥ ३० ॥ स युद्धकुशलः पार्थो बाहुवीर्य्येण चात्मनः। अहनत् कुञ्जरानीकं गदया कालरूपधृक् ॥ ३१ ॥ ते गजा गिरिसङ्काशाः क्षरन्तो रुधिरं बहु। भीमसेनस्य गदया भिन्नमस्तकपिण्डकाः। पतन्ति द्विरदा भूमौ वज्रघातादिवाचलाः ॥ ३२ ॥ गजानश्वान्रथांश्चैव पातयामास पाण्डवः। पदातींश्च रथांश्चैव न्यवधीदर्ज्जुनाग्रजः ॥ ३३ ॥ गोपाल इव दण्डेन यथा पशुगणान् वने। चालयन्रथनागांश्च सञ्चचाल वृकोदरः ॥ ३४ ॥

वैशम्पायन उवाच। भारद्वाजप्रियं कर्त्तुमुद्यतः फाल्गुनस्तदा। पार्षतं शरजालेन क्षिपन्नागात् स पाण्डवः ॥ ३५ ॥ हयौघांश्च रथौघांश्च गजौघांश्च समन्ततः। पातयन् समरे राजन्युगान्ताग्निरिव ज्वलन् ॥ ३६ ॥ ततस्ते हन्यमाना वै पाञ्चालाः सृञ्जयास्तथा। शरैर्नानाविधैस्तूर्णं पार्थं संच्छाद्य सर्व्वशः ॥ ३७ ॥ सिंहनादं मुखैः कृत्वा समयुध्यन्त पाण्डवम्। तद्युद्धमभवद्घोरं सुमहाद्भुतदर्शनम्। सिंहनादस्वनं श्रुत्वा नामृष्यत्पाकशासनिः ॥ ३८ ॥ ततः किरीटी सहसा पाञ्चालान् समरेऽद्रवत्। छादयन्निषुजालेन महता मोहयन्निव ॥ ३९ ॥ शीघ्रमभ्यस्यतो बाणान् सन्दधानस्य चानिशम्। नान्तरं ददृशे किञ्चित् कौन्तेयस्य यशस्विनः ॥ ४० ॥ सिंनादश्च सञ्जज्ञे साधुशब्देन मिश्रितः। ततः पाञ्चालराजस्तु तथा सत्यजिता सह ॥ ४१ ॥ त्वरमाणोऽभिदुद्राव महेन्द्रं शम्बरो यथा। महता शरवर्षेण पार्थः पाञ्चालमावृणोत् ॥ ४२ ॥ ततो हलहलाशब्द आसीत्पाञ्चालके बले। जिघृक्षति महासिंहो गजानामिव यूथपम् ॥ ४३ ॥ दृष्ट्वा पार्थं तदायान्तं सत्यजित्सत्यविक्रमः। पाञ्चालं वै परिप्रेप्सुर्द्धनञ्जयमदुद्रवत् ॥ ४४ ॥ ततस्त्वर्ज्जुनपाञ्चालौ युद्धाय समुपागतौ। व्यक्षोभयेतां तौ सैन्यमिन्द्रवैरोचनाविव ॥ ४५ ॥ ततः सत्यजितं पार्थो दशभिर्म्मर्मभेदिभिः। विव्याध बलवद्गाढं तदद्भुतमिवा

भवत् ॥ ४६ ॥ ततः शरशतैः पार्थं पाञ्चालः शीघ्रमार्दयत् । पार्थस्तु शरवर्षेण छाद्यमानो महारथः ॥ ४७ ॥ वेगं चक्रे महावेगो धनुर्ज्यामवमृज्य च । ततः सत्यजितश्चापं छित्वा राजानमभ्ययात् ॥ ४८ ॥ अथान्यद्धनुरादाय सत्यजिद्वेगवत्तरम् । साश्वं ससूतं सरथं पार्थं विव्याध सत्वरः ॥ ४९ ॥ स तं न ममृषे पार्थः पाञ्चालेनार्दितो युधि । ततस्तस्य विनाशार्थं सत्वरं व्यसृजच्छरान् ॥ ५० ॥ हयान् ध्वजं धनुर्मुष्टिमुभौ तौ पार्ष्णिसारथी । स तथा भिद्यमानेषु कार्मुकेषु पुनः पुनः ॥ ५१ ॥ हयेषु विनियुक्तेषु विमुखोऽभवदाहवे । स सत्यजितमालोक्य तथा विमुखमाहवे ॥ ५२ ॥ वेगेन महता राजन्नभ्यवर्षत पाण्डवम् । तदा चक्रे महद्युद्धमर्जुनो जयतांवरः ॥ ५३ ॥ तस्य पार्थो धनुश्छित्वा ध्वजञ्चोर्व्यामपातयत् । पञ्चभिस्तस्य विव्याध हयान् सूतञ्च सायकैः ॥ ५४ ॥ तत उत्सृज्य तच्चापमाददानं शरावरम् । खड्गमुद्धृत्य कौन्तेयः सिंहनादमथाकरोत् ॥ ५५ ॥ पाञ्चालस्य रथस्येषामाप्लुत्य सहसापतत् । पाञ्चालरथमास्थाय अवित्रस्तो धनञ्जयः ॥ ५६ ॥ विक्षोभ्याम्भोनिधिं पार्थस्तं नागमिव सोऽग्रहीत् । ततस्तु सर्वपाञ्चाला विद्रवन्ति दिशो दश ॥५७॥ दर्शयन् सर्वसैन्यानां स बाह्वोर्बलमात्मनः । सिंहनादस्वनं कृत्वा निर्जगाम धनञ्जयः ॥ ५८ ॥ आयान्तमर्जुनं दृष्ट्वा कुमाराः सहितास्तदा । ममृदुस्तस्य नगरं द्रुपदस्य महात्मनः ॥ ५९ ॥

अर्जुन उवाच । सम्बन्धी कुरुवीराणां द्रुपदो राजसत्तमः । मा वधीस्तद्बलं भीम गुरुदानं प्रदीयताम् ॥ ६० ॥

वैशम्पायन उवाच । भीमसेनस्तदा राजन्नर्जुनेन निवारितः । अतृप्तो युद्धधर्मेषु न्यवर्त्तत महाबलः ॥ ६१ ॥ ते यज्ञसेनं द्रुपदं गृहीत्वा रणमूर्द्धनि । उपाजह्रुः सहामात्यं द्रोणाय भरतर्षभ ॥ ६२ ॥ भग्नदर्पं हृतधनं तं तथा वशमागतम् । स वैरं

मनसा ध्यात्वा द्रोणो द्रुपदमब्रवीत् ॥ ६३ ॥ विमृद्य तरसा राष्ट्रं पुरं ते मृदितं मया । प्राप्य जीवं रिपुवशं सखिपूर्वं किमिष्यते ॥ ६४ ॥ एवमुक्त्वा प्रहस्यैवं किञ्चित् स पुनरब्रवीत् । मा भैः प्राणभयाद्वीर चमिणो ब्राह्मणा वयम् ॥ ६५ ॥ आश्रमे क्रीड़ितं यत्तु त्वया बाल्ये मया सह । तेन संवर्द्धितः स्नेहः प्रीतिश्च चत्रियर्षभ ॥ ६६ ॥ प्रार्थयेयं त्वया सख्यं पुनरेव जनाधिप । वरं ददामि ते राजन् राज्यस्यार्द्धमवाप्नुहि ॥ ६७ ॥ अराजा किल नो राज्ञः सखा भवितुमर्हति । अतः प्रयतितं राज्ये यज्ञसेन मया तव ॥ ६८ ॥ राजासि दक्षिणे कूले भागीरथ्याहमुत्तरे । सखायं मां विजानीहि पाञ्चाल यदि मन्यसे ॥ ६९ ॥

द्रुपद उवाच । अनाश्चर्य्यमिदं ब्रह्मन् विक्रान्तेषु महात्मसु । प्रीये त्वयाहं त्वत्तश्च प्रीतिमिच्छामि शाश्वतीम् ॥ ७० ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्तः स तं द्रोणो मोचयामास भारत । सत्कृत्य चैनं प्रीतात्मा राज्यार्द्धं प्रत्यपादयत् ॥ ७१ ॥ माकन्दीमथ गङ्गायास्तीरे जनपदायुताम् । सोऽध्यावसद्दीनमनाः काम्पिल्यञ्च पुरोत्तमम् ॥ ७२ ॥ दक्षिणांश्चापि पाञ्चालान् यावच्चर्मण्वती नदी । द्रोणेन चैवं द्रुपदः परिभूयाथ पालितः ॥ ७३ ॥ चात्रेण च बलेनास्य नापश्यत् स पराजयम् । हीनं विदित्वा चात्मानं ब्राह्मेण स बलेन तु ॥ ७४ ॥ पुत्रजन्म परीप्सन् वै पृथिवीमन्वसञ्चरत् । अहिच्छत्रञ्च विषयं द्रोणः समभिपद्यत ॥ ७५ ॥ एवं राजन्नहिच्छत्रा पुरी जनपदायुता । युधि निर्ज्जित्य पार्थेन द्रोणाय प्रतिपादिता ॥ ७६ ॥

इत्यादिपर्व्वणि सम्भवपर्व्वणि द्रुपदशासने चत्वारिंशदधिकशततोऽध्यायः ॥ १४० ॥

वैशम्पायन उवाच। ततः सम्वत्सरस्यान्ते यौवराज्याय पार्थिव। स्थापितो धृतराष्ट्रेण पाण्डुपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ १ ॥ धृतिस्थैर्य्यसहिष्णुत्वादानृशंस्यात्तथार्ज्जवात्। भृत्यानामनुकम्पार्थं तथैव स्थिरसौहृदात् ॥ २ ॥ ततो दीर्घेण कालेन कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः। पितुरन्तर्द्दधे कीर्त्तिं शीलवृत्तसमाधिभिः ॥ ३ ॥ असियुद्धे गदायुद्धे रथयुद्धे च पाण्डवः। सङ्कर्षणादशिक्षद्वै शश्वच्छिक्षां वृकोदरः ॥ ४ ॥ समाप्तशिक्षो भीमस्तु द्युमत्सेनसमो बले। पराक्रमेण सम्पन्नो भ्रातॄणामचरद्वशे ॥ ५ ॥ प्रगाढ-दृढमुष्टित्वे लाघवे वेधने तथा। क्षुरनाराचभल्लानां विपाटानाञ्च तत्त्ववित् ॥ ६ ॥ ऋजुवक्रविशालानां प्रयोक्ता फाल्गुनोऽभवत्। लाघवे सौष्ठवे चैव नान्यः कश्चन विद्यते। बीभत्सुसदृशो लोके इति द्रोणो व्यवस्थितः ॥ ७ ॥ ततोऽब्रवीद्गुडाकेशं द्रोणः कौरवसंसदि। अगस्त्यस्य धनुर्वेदे शिष्यो मम गुरुः पुरा ॥ ८ ॥ अग्निवेश इति ख्यातस्तस्य शिष्योऽस्मि भारत। तीर्थात्तीर्थं गमयितुमहमेतत् समुद्यतः ॥ ९ ॥ तपसा यन्मया प्राप्तममोघमशनिप्रभम्। अस्त्रं ब्रह्मशिरो नाम यद्दहेत् पृथिवी-मपि ॥ १० ॥ ददता गुरुणा चोक्तं न मनुष्येष्विदं त्वया। भारद्वाज विमोक्तव्यमल्पवीर्य्येष्वपि प्रभो ॥ ११ ॥ त्वया प्राप्त-मिदं वीर दिव्यं नान्योऽर्हति त्विदम्। समयस्तु त्वया रक्ष्यो मुनिसृष्टो विशाम्पते ॥ १२ ॥ आचार्य्यदक्षिणां देहि ज्ञाति-ग्रामस्य पश्यतः। ददानीति प्रतिज्ञाते फाल्गुनेनाब्रवीद्गुरुः ॥ १३ ॥ युद्धेऽहं प्रतियोद्धव्यो युध्यमानस्त्वयानघ। तथेति च प्रतिज्ञाय द्रोणाय कुरुपुङ्गवः ॥ १४ ॥ उपसङ्गृह्य चरणौ सप्राया-दुत्तरां दिशम्। स्वभावादगमच्छब्दो महीं सागरमेखलाम् ॥ १५ ॥ अर्ज्जुनस्य समो लोके नास्ति कश्चिद्धनुर्द्धरः। गदा-युद्धेऽसियुद्धे च रथयुद्धे च पाण्डवः ॥ १६ ॥ पारगश्च धनुर्युद्धे

बभूवाथ धनञ्जयः। नीतिमान् सकलां नीतिं विबुधाधिपते-
स्तदा॥ १७॥ अवाप्य सहदेवोऽपि भ्रातॄणां ववृते वशे।
द्रोणेनैव विनीतश्च भ्रातॄणां नकुलः प्रियः॥ १८॥ चित्रयोधि
समाख्यातो बभूवातिरथोदितः। त्रिवर्षकृतयज्ञस्तु गन्धर्व्वाणा-
मुपप्लवे॥ १९॥ अर्जुनप्रमुखैः पार्थैः सौवीरः समरे हतः। न
शशाक वशे कर्त्तुं यं पाण्डुरपि वीर्य्यवान्॥ २०॥ सोऽर्जुनेन वश-
न्नीतो राजासीद्यवनाधिपः। अतीव बलसम्पन्नः सदा मानी
कुरून् प्रति॥ २१॥ विपुलो नाम सौवीरः शस्तः पार्थेन
धीमता। दत्तामित्र इति ख्यातं संग्रामे कृतनिश्चयम्॥ २२॥
सुमित्रं नाम सौवीरमर्ज्जुनोऽदमयच्छरैः। भीमसेनसहायश्च
रथानामयुतञ्च सः॥ २३॥ अर्ज्जुनः समरे प्राच्यान् सर्व्वानेकरथो-
ऽजयत्। तथैवैकरथो गत्वा दक्षिणामजयद्दिशम्॥ २४॥ धनौघं
प्रापयामास कुरुराष्ट्रं धनञ्जयः। एवं सर्व्वे महात्मानः पाण्डवा
मनुजोत्तमाः॥ २५॥ परराष्ट्राणि निर्ज्जित्य स्वराष्ट्रं ववृधुः
पुरा। ततो बलमतिख्यातं विज्ञाय दृढधन्विनाम्॥ २६॥
दूषितः सहसा भावो धृतराष्ट्रस्य पाण्डुषु। स चिन्तापरमो
राजा न निद्रामलभन्निशि॥ २७॥

इत्यादिपर्व्वणि सम्भवपर्व्वणि धृतराष्ट्रचिन्तायामेक-
चत्वारिंशदधिकशततोऽध्यायः॥ १४१॥

वैशम्पायन उवाच। श्रुत्वा पाण्डुसुतान् वीरान् बलोद्रिक्ता-
न्महौजसः। धृतराष्ट्रो महीपालश्चिन्तामगमदातुरः॥ १॥ तत
आहूय मन्त्रज्ञं राजशास्त्रार्थवित्तमम्। कणिकं मन्त्रिणां श्रेष्ठं
धृतराष्ट्रोऽब्रवीद्वचः॥ २॥

धृतराष्ट्र उवाच। उत्सिक्ताः पाण्डवा नित्यं तेभ्योऽसूये द्विजोत्तम। तत्र मे निश्चिततमं सन्धिविग्रहकारणम्। कणिक त्वं ममाचक्ष्व करिष्ये वचनं तव ॥ ३ ॥

वैशम्पायन उवाच। स प्रसन्नमनास्तेन परिपृष्टो द्विजोत्तमः। उवाच वचनं तीक्ष्णं राजशास्त्रार्थदर्शनः ॥ ४ ॥

कणिक उवाच। शृणु राजन्निदं तत्र प्रोच्यमानं मयानघ। न मेऽभ्यसूया कर्त्तव्या श्रुत्वैतत् कुरुसत्तम ॥ ५ ॥ नित्यमुद्यतदण्डःस्यान्नित्यं विवृतपौरुषः। अच्छिद्रश्छिद्रदर्शी स्यात्परेषां विवरानुगः ॥ ६ ॥ नित्यमुद्यतदण्डाद्धि भृशमुद्विजते जनः। तस्मात् सर्व्वाणि कार्य्याणि दण्डेनैव विधारयेत् ॥ ७ ॥ नास्य छिद्रं परः पश्येच्छिद्रेण परमन्वियात्। गूहेत् कूर्म इवाङ्गानि रक्षेद्विवरमात्मनः ॥ ८ ॥ नासम्यक् कृतकारी स्यादुपक्रम्य कदाचन। कण्टको ह्यपि दुश्छिन्न आस्रावं जनयेच्चिरम् ॥ ९ ॥ बधमेव प्रशंसन्ति शत्रूणामपकारिणाम्। सुविदीर्णं सुविक्रान्तं सुयुद्धं सुपलायितम् ॥ १० ॥ आपद्यापदि काले च कुर्वीत न विचारयेत्। नावज्ञेयो रिपुस्तात दुर्बलोऽपि कथञ्चन। अल्पोऽप्यग्निर्वनं कृत्स्नं दहत्याश्रयसंश्रयात् ॥ ११ ॥ अन्धस्यादन्धवेलायां बाधिर्य्यमपि चाश्रयेत्। कुर्य्यात्तृणमयञ्चापं शयित मृगशायिकाम् ॥ १२ ॥ सान्त्वादिभिरुपायैस्तु हन्याच्छत्रुं वशे स्थितम्। दया न तस्मिन् कर्त्तव्या शरणागत इत्युत ॥ १३ ॥ निरुद्विग्नो हि भवति न हताज्जायते भयम्। हन्यादमित्रं दानेन तथा पूर्वापकारिणम् ॥ १४ ॥ हन्यात् त्रीन् पञ्च सप्तेति परपक्षस्य सर्व्वशः। मूलमेवादितश्छिन्द्यात्परपक्षस्य नित्यशः ॥ १५ ॥ ततः सहायांस्तत्पक्षान् सर्वांश्च तदनन्तरम्। छिन्नमूले ह्यधिष्ठाने सर्वे तज्जीविनो हताः ॥ १६ ॥ कथं नु शाखास्तिष्ठेरंश्छिन्नमूले वनस्पतौ। एकाग्रः स्यादविवृतो

नित्यं विवरदर्शकः ॥ १७ ॥ राजन्राज्यं सपत्नेषु नित्योद्विग्नः समाचरेत्। अग्न्याधानेन यज्ञेन काषायेण जटाजिनैः ॥ १८ ॥ लोकान् विश्वासयित्वैव ततो लुम्पेद्यथा वृकः। अङ्कुशं शौच-मित्याहुरर्थानामुपधारणे ॥ १९ ॥ आनाम्य फलितां शाखां पक्वं पक्वं प्रशातयेत्। फलार्थोऽयं समारम्भो लोके पुंसां विप-श्चिताम् ॥ २० ॥ वहेदमित्रं स्कन्धेन यावत् कालस्य पर्य्ययः। ततः प्रत्यागते काले भिन्द्याद्घटमिवाश्मनि ॥ २१ ॥ अमित्रो न विमोक्तव्यः कृपणं बह्वपि ब्रुवन्। कृपा न तस्मिन् कर्त्तव्या हन्यादेवापकारिणम् ॥ २२ ॥ हन्यादमित्रं सान्त्वेन तथा दानेन वा पुनः। तथैव भेददण्डाभ्यां सर्वोपायैः प्रशातयेत् ॥ २३ ॥

धृतराष्ट्र उवाच। कथं सान्त्वेन दानेन भेदैर्दण्डेन वा पुनः। अमित्रः शक्यते हन्तुं तन्मे ब्रूहि यथातथम् ॥ २४ ॥

कणिक उवाच। शृणु राजन् यथावृत्तं वने निवसतः पुरा। जम्बुकस्य महाराज नीतिशास्त्रार्थदर्शिनः ॥ २५ ॥ अथ कश्चित् कृतप्रज्ञः शृगालः स्वार्थपण्डितः। सखिभिर्न्यवसत्सार्द्धं व्याघ्राखु-वृकबभ्रुभिः ॥ २६ ॥ तेऽपश्यन् विपिने तस्मिन् बलिनं मृगयूथपम्। अशक्ता ग्रहणे तस्य ततो मन्त्रममन्त्रयन् ॥ २७ ॥

जम्बुक उवाच। असकृद्यतितो ह्येष हन्तुं व्याघ्र वने त्वया। युवा वै जवसम्पन्नो बुद्धिशाली न शक्यते ॥ २८ ॥ मूषिकोऽस्य शयानस्य चरणौ भक्षयत्वयम्। अथैनं भक्षितैः पादैर्व्याघ्रो गृह्णातु वै ततः ॥ २९ ॥ ततो वै भक्षयिष्यामः सर्वे मुदित-मानसाः। जम्बुकस्य तु तद्वाक्यं तथा चक्रुः समाहिताः ॥ ३० ॥ मूषिकाभक्षितैः पादैर्मृगं व्याघ्रोऽवधीत्तदा। दृष्ट्वैवाचेष्टमानन्तु भूमौ मृगकलेवरम्। स्नात्वागच्छत भद्रं वो रक्षामीत्याह जम्बुकः ॥ ३१ ॥ शृगालवचनात्तेऽपि गताः सर्वे नदीं ततः। स चिन्तापरमो भूत्वा तस्थौ तत्रैव जम्बुकः ॥ ३२ ॥ अथाजगाम

पूर्वन्तु स्नात्वा व्याघ्रो महाबलः। ददर्श जम्बुकञ्चैव चिन्ताकुलितमानसम् ॥ ३३ ॥

व्याघ्र उवाच। किं शोचसि महाप्राज्ञ त्वन्नो बुद्धिमतांवरः। अशित्वा पिशितान्यद्य विहरिष्यामहे वयम् ॥ ३४ ॥

जम्बुक उवाच। शृणु मे त्वं महाबाहो यद्वाक्यं मूषिकोऽब्रवीत्। धिग्बलं मृगराजस्य मयाद्यायं मृगो हतः ॥ ३५ ॥ मद्बाहुबलमाश्रित्य तृप्तिमद्य गमिष्यति। गर्ज्जमानस्य तस्यैवमतो भक्ष्यं न रोचये ॥ ३६ ॥

व्याघ्र उवाच। ब्रवीति यदि स ह्येवं काले ह्यस्मिन् प्रबोधितः। स्वबाहुबलमाश्रित्य हनिष्येऽहं वनेचरान्। खादिष्ये तत्र मांसानि इत्युक्त्वा प्रस्थितो वनम् ॥ ३७ ॥ एतस्मिन्नेव काले तु मूषिकोऽप्याजगाम ह। तमागतमभिप्रेक्ष्य शृगालोऽप्यब्रवीद्वचः ॥ ३८ ॥

जम्बुक उवाच। शृणु भो मूषिक भद्रं ते नकुलो यदिहाब्रवीत्। मृगमांसं न खादेयं गरमेतन्न रोचते ॥ ३९ ॥ मूषिकं भक्षयिष्यामि तद्भवाननुमन्यताम्। तच्छ्रुत्वा मूषिको वाक्यं सन्त्रस्तः प्रगतो बिलम् ॥ ४० ॥ ततः स्नात्वा स वै तत्र आजगाम वृको नृप। तमागतमिदं वाक्यमब्रवीज्जम्बुकस्तदा ॥ ४१ ॥ मृगराजो हि संक्रुद्धो न ते साधु भविष्यति। सकलत्रस्त्विहायाति कुरुष्व यदनन्तरम् ॥ ४२ ॥ एवं सञ्चोदितस्तेन जम्बुकेन तदा वृकः। ततोऽवलुम्पनं कृत्वा प्रयातः पिशिताशनः ॥ ४३ ॥ एतस्मिन्नेव काले तु नकुलोऽप्याजगाम ह। तमुवाच महाराज नकुलं जम्बुको वने ॥ ४४ ॥ स्वबाहुबलमाश्रित्य निर्ज्जितास्तेऽन्यतो गताः। मम दत्त्वा नियुद्धं त्वं भुङ्क्ष्व मांसं यथेप्सितम् ॥ ४५ ॥

नकुल उवाच। मृगराजो वृकश्चैव बुद्धिमानपि मूषिकः।

निर्ज्जिता यस्त्वया वीरास्तस्माद्वीरतरो भवान्। न त्वयाप्युत्सहे योद्धुमित्युक्त्वा सोऽप्यपागमत् ॥ ४६ ॥

कणिक उवाच। एवं तेषु प्रयातेषु जम्बुको हृष्टमानसः। खादति स्म तदा मांसमेकः सन्मन्त्रनिश्चयात् ॥ ४७ ॥ एवं समाचरन्नित्यं सुखमेधेत भूपतिः। भयेन भेदयेद्भीरुं शूरमञ्जलिकर्म्मणा ॥ ४८ ॥ लुब्धमर्थप्रदानेन समं न्यूनं तथौजसा। एवं ते कथितं राजन् शृणु चाप्यपरं तथा ॥ ४९ ॥ पुत्रः सखा वा भ्राता वा पिता वा यदि वा गुरुः। रिपुस्थानेषु वर्त्तन्तः कर्त्तव्या भूतिमिच्छता ॥ ५० ॥ शपथेनाप्यरिं हन्यादर्थदानेन वा पुनः। विषेण मायया वापि नोपेक्षेत कथञ्चन ॥ ५१ ॥ उभौ चेत् संशयोपेतौ श्रद्धावांस्तत्र वर्द्धते। गुरोरप्यवलिप्तस्य कार्य्याकार्य्यमजानतः ॥ ५२ ॥ उत्पथप्रतिपन्नस्य न्याय्यं भवति शासनम्। क्रुद्धोऽप्यक्रुद्धरूपः स्यात् स्मितपूर्व्वाभिभाषिता ॥ ५३ ॥ न चाप्यन्यमपध्वंसेत् कदाचित् कोपसंयुतः। प्रहरिष्यन् प्रियं ब्रूयात् प्रहरन्नपि भारत ॥ ५४ ॥ प्रहृत्य च कृपायीत शोचेत च रुदेत च। आश्वासयच्चापि परं सान्त्वधर्म्मार्थवृत्तिभिः ॥ ५५ ॥ अथास्य प्रहरेत् काले यदा विचलिते पथि। अपि घोरापराधस्य धर्म्ममाश्रित्य तिष्ठतः ॥ ५६ ॥ स हि प्रच्छाद्यते दोषः शैलो मेघैरिवासितैः। यः स्यादनुप्राप्तवधस्तस्यागारं प्रदीपयेत् ॥ ५७ ॥ अधनान्नास्तिकांश्चौरान् विषये स्वे न वासयेत्। प्रत्युत्थानासनाद्येन सम्प्रदानेन केनचित् ॥ ५८ ॥ प्रतिविस्रब्धघाती स्यात्तीक्ष्णदंष्ट्रो निमग्नकः। अशङ्कितेभ्यः शङ्केत शङ्कितेभ्यश्च सर्व्वशः ॥ ५९ ॥ अशङ्क्याद्भयमुत्पन्नमपि मूलं निकृन्तति। न विश्वसेदविश्वस्ते विश्वस्ते नातिविश्वसेत् ॥ ६० ॥ विश्वासाद्भयमुत्पन्नं मूलान्यपि निकृन्तति। चारः सुविहितः कार्य्य आत्मनश्च परस्य वा ॥ ६१ ॥ पाषण्डांस्तापसादींश्च परराष्ट्रेषु योजयेत्।

उद्यानेषु विहारेषु देवतायतनेषु च ॥ ६२ ॥ पानागारेषु रथ्यासु
सर्वतीर्थेषु चाप्यथ। चत्वरेषु च कूपेषु पर्वतेषु वनेषु च ॥ ६३ ॥
समवायेषु सर्वेषु सरित्सु च विचारयेत्। वाचा भृशं विनीतः
स्याद्धृदयेन तथा क्षुरः ॥ ६४ ॥ स्मितपूर्वाभिभाषी स्यात् सृष्टो
रौद्रेण कर्मणा। अञ्जलिः शपथः सान्त्वं शिरसा पादवन्दनम्
॥ ६५ ॥ आशाकरणमित्येवं कर्त्तव्यं भूतिमिच्छता। सुपुष्पितः
स्यादफलः फलवान् स्याद्दुरारुहः ॥ ६६ ॥ आमः स्यात् पक्व-
सङ्काशो न च जीर्य्येत कर्हिचित्। त्रिवर्गे त्रिविधा पीड़ा
ह्यनुबन्धास्तथैव च ॥ ६७ ॥ अनुबन्धाः शुभा ज्ञेयाः पीड़ास्तु
परिवर्जयेत्। धर्मं विचरतः पीड़ा सापि द्वाभ्यां नियच्छति
॥ ६८ ॥ अर्थश्चाप्यर्थलुब्धस्य कामस्यातिप्रवर्त्तिनः। अगर्वितात्मा
युक्तश्च सान्त्वयुक्तोऽनसूयिता ॥ ६९ ॥ अवेक्षितार्थः शुद्धात्मा
मन्त्रयीत द्विजैः सह। कर्मणा येन तेनैव मृदुना दारुणेन
च ॥ ७० ॥ उद्धरेद्दीनमात्मानं समर्थो धर्ममाचरेत्। न
संशयमनारुह्य नरो भद्राणि पश्यति ॥ ७१ ॥ संशयं पुनरारुह्य
यदि जीवति पश्यति। यस्य बुद्धिः परिभवेत्तमतीतेन सान्त्व-
येत् ॥ ७२ ॥ अनागतेन दुर्बुद्धिं प्रत्युत्पन्नेन पण्डितम्। यो-
ऽरिणा सह सन्धाय शयीत कृतकृत्यवत् ॥ ७३ ॥ स वृक्षाग्रे यथा
सुप्तः पतितः प्रतिबुध्यते। मन्त्रसंवरणे यत्नः सदा कार्य्योऽन-
सूयता ॥ ७४ ॥ आकारमभिरक्षेत चारेणाप्यनुपालितः। ना-
छित्त्वा परमर्माणि नाकृत्वा कर्म दारुणम् ॥ ७५ ॥ नाहत्वा
मत्स्यघातीव प्राप्नोति महतीं श्रियम्। कर्षितं व्याधितं क्लिन्न-
मपानीयमघासकम् ॥ ७६ ॥ परिविश्वस्तमन्दञ्च प्रहर्त्तव्यमरेर्बलम्।
नार्थिकोऽर्थिनमभ्येति कृतार्थे नास्ति सङ्गतम् ॥ ७७ ॥ तस्मात् सर्वाणि
साध्यानि सावशेषाणि कारयेत्। संग्रहे विग्रहे चैव यत्नः कार्य्यो-
ऽनसूयता ॥ ७८ ॥ उत्साहश्चापि यत्नेन कर्त्तव्यो भूतिमिच्छता।

नाद्य कृतानि बुध्येरन्नितरानि रिपवस्तथा ॥ ७९ ॥ आरब्धान्येव पश्येरन् सुपर्य्यवसितान्यपि। भीतवत् संविधातव्यं यावद्भयमनागतम् ॥ ८० ॥ आगतन्तु भयं दृष्ट्वा प्रहर्त्तव्यमभीतवत्। दण्डेनोपनतं शत्रुमनुगृह्णाति यो नरः ॥ ८१ ॥ स मृत्युमुपगृह्णीयाद्गर्भमश्वतरी यथा। अनागतं हि बुध्येत यच्च कार्य्यं पुरःस्थितम् ॥ ८२ ॥ न तु बुद्धिक्षयात् किञ्चिदतिक्रामेत् प्रयोजनम्। उत्साहश्चापि यत्नेन कर्त्तव्यो भूतिमिच्छता ॥ ८३ ॥ विभज्य देशकालौ च दैवं धर्मादयस्त्रयः। नैःश्रेयसौ तु तौ ज्ञेयौ देशकालाविति स्थितिः ॥ ८४ ॥ तालवत् कुरुते मूलं बालः शत्रुरुपेक्षितः। गहनेऽग्निरिवोत्सृष्टः क्षिप्रं सञ्जायते महान् ॥ ८५ ॥ अग्निस्तोममिवात्मानं संधुक्षयति यो नरः। स वर्द्धमानो ग्रसते महान्तमपि सञ्चयम् ॥ ८६ ॥ आशाङ्कालवतीं दद्यात् कालं विघ्नेन योजयेत्। विघ्नं निमित्ततो ब्रूयान्निमित्तं वापि हेतुतः ॥ ८७ ॥ क्षुरो भूत्वा हरेत् प्राणान्निशितः कालसाधनः। प्रतिच्छन्नो लोमहारी द्विषतां परिकर्त्तनः ॥ ८८ ॥ पाण्डवेषु यथान्यायमन्येषु च कुरूद्वह। वर्त्तमानो न मज्जेस्त्वं तथा कृत्यं समाचर ॥ ८९ ॥ सर्वकल्याणसम्पन्नो विशिष्ट इति निश्चयः। तस्मात्त्वं पाण्डुपुत्रेभ्यो रक्षात्मानं नराधिप ॥ ९० ॥ भ्रातृभ्यो बलिनो यस्मात् पाण्डुपुत्रा नराधिप। ब्रवीमि तस्माद्विस्पष्टं यत् कर्त्तव्यमरिन्दम ॥ ९१ ॥ सपुत्रः शृणु तद्राजन् श्रुत्वा च भव यत्नवान्। यथा भयं न पाण्डुभ्यस्तथा कुरु नराधिप। पश्चात्तापो यथा न स्यात्तथा नीतिर्विधीयताम् ॥ ९२ ॥

वैशम्पायन उवाच। एवमुक्त्वा सम्प्रतस्थे कणिकः स्वगृहं ततः। धृतराष्ट्रोऽपि कौरव्यः शोकार्त्तः समपद्यत ॥ ९३ ॥

इत्यादिपर्व्वणि सम्भवपर्व्वणि कणिकवाक्ये द्विचत्वारिंशदधिकशततोऽध्यायः समाप्तञ्च सम्भवपर्व्व ॥ १४२ ॥

अथ जतुगृहपर्व।

वैशम्पायन उवाच। ततः सुबलपुत्रस्तु राजा दुर्य्योधनश्च ह। दुःशासनश्च कर्णश्च दुष्टं मन्त्रममन्त्रयन् ॥ १ ॥ ते कौरव्यमनुज्ञाप्य धृतराष्ट्रं नराधिपम्। दहने तु सपुत्रायाः कुन्त्या बुद्धिमकारयन् ॥ २ ॥ तेषामिङ्गितभावज्ञो विदुरस्तत्त्वदर्शिवान्। आकारेण च तं मन्त्रं बुबुधे दुष्टचेतसाम् ॥ ३ ॥ ततो विदितवेद्यात्मा पाण्डवानां हिते रतः। पलायने मतिं चक्रे कुन्त्याः पुत्रैः सहानघः ॥ ४ ॥ ततो वातसहां नावं यन्त्रयुक्तां पताकिनीम्। ऊर्मिक्षमां दृढां कृत्वा कुन्तीमिदमुवाच ह ॥ ५ ॥

विदुर उवाच। एष जातः कुलस्यास्य कीर्त्तिवंशप्रणाशनः। धृतराष्ट्रः परीतात्मा धर्मं त्यजति शाश्वतम् ॥ ६ ॥ इयं वारिपथे युक्ता तरङ्गपवनक्षमा। नौर्यया मृत्युपाशात्त्वं सपुत्रा मोक्ष्यसे शुभे ॥ ७ ॥

वैशम्पायन उवाच। तच्छ्रुत्वा व्यथिता कुन्ती पुत्रैः सह यशस्विनी। नावमारुह्य गङ्गायां प्रययौ भरतर्षभ ॥ ८ ॥ ततो विदुरवाक्येन नावं विच्छिद्य पाण्डवाः। धनं चादाय तैर्दत्तमरिष्टं प्राविशन् वनम् ॥ ९ ॥ निषादी पञ्चपुत्रा तु जातुषे तत्र वेश्मनि। कारणाभ्यागता दग्धा सह पुत्रैरनागसा ॥ १० ॥ स च म्लेच्छाधमः पापो दग्धस्तत्र पुरोचनः। वञ्चिताश्च दुरात्मानो धार्त्तराष्ट्राः सहानुगाः ॥ ११ ॥ अविज्ञाता महात्मानो जनानामक्षतास्तथा। जनन्या सह कौन्तेया मुक्ता विदुरमन्त्रिताः ॥ १२ ॥ ततस्तस्मिन् पुरे लोका नगरे वारणावते। दृष्ट्वा जतुगृहं दग्धमन्वशोचन्त दुःखिताः ॥ १३ ॥ राज्ञे च प्रेषयामासुर्यथावृत्तं निवेदितुम्। संवृत्तस्ते महान् कामः पाण्डवान्दग्धवानसि ॥ १४ ॥ सकामो भव कौरव्य भुङ्क्ष्व राज्यं सपुत्रकः। तच्छ्रुत्वा धृत-

राष्ट्रस्तु सह पुत्रेण शोचयन् ॥ १५ ॥ प्रेतकार्य्याणि च तथा चकार सह बान्धवैः । पाण्डवानां तथा चत्ता भीष्मश्च कुरुसत्तमः ॥ १६ ॥

जनमेजय उवाच । पुनर्विस्तरशः श्रोतुमिच्छामि द्विजसत्तम । दाहं जतुगृहस्यैव पाण्डवानाञ्च मोचणम् ॥ १७ ॥ सुनृशंसमिदं कर्म्म तेषां क्रूरोपसंहितम् । कीर्त्तयस्व यथावृत्तं परं कौतूहलं मम ॥ १८ ॥

वैशम्पायन उवाच । शृणु विस्तरशो राजन् वदतो मे परन्तप । दाहं जतुगृहस्यैतत् पाण्डवानाञ्च मोचणम् ॥ १९ ॥ प्राणाधिकं भीमसेनं कृतविद्यं धनञ्जयम् । दुर्य्योधनो लचयित्वा पर्य्यतप्यत दुर्म्मनाः ॥ २० ॥ ततो वैकर्त्तनः कर्णः शकुनिश्चापि सौबलः । अनेकैरभ्युपायैस्ते जिघांसन्ति स्म पाण्डवान् ॥ २१ ॥ पाण्डवा अपि तत् सर्व्वं प्रतिचक्रुर्य्यथागतम् । उद्भावनमकुर्व्वन्तो विदुरस्य मते स्थिताः ॥ २२ ॥ गुणैः समुदितान् दृष्ट्वा पौराः पाण्डुसुतांस्तदा । कथयाञ्चक्रिरे तेषां गुणान् संसत्सु भारत ॥ २३ ॥ राज्यप्राप्तिञ्च सम्प्राप्तं ज्येष्ठं पाण्डुसुतं तदा । कथयन्ति स्म सम्भूय चत्वरेषु सभासु च ॥ २४ ॥ प्रज्ञाचचुरचचुष्टाद्धृतराष्ट्रो जनेश्वरः । राज्यं न प्राप्तवान् पूर्व्वं स कथं नृपतिर्भवेत् ॥ २५ ॥ तथा शान्तनवो भीष्मः सत्यसन्धो महाव्रतः । प्रत्याख्याय पुरा राज्यं न स जातु ग्रहीष्यति ॥ २६ ॥ ते वयं पाण्डवज्येष्ठं तरुणं युद्धशीलिनम् । अभिषिञ्चाम साध्वद्य सत्यकारुण्यवेदिनम् ॥ २७ ॥ स हि भीष्मं शान्तनवं धृतराष्ट्रञ्च धर्म्मवित् । सपुत्रं विविधैर्भोगैर्योजयिष्यति पूजयन् ॥ २८ ॥ तेषां दुर्य्योधनः श्रुत्वा तानि वाक्यानि जल्पताम् । युधिष्ठिरानुरक्तानां पर्य्यतप्यत दुर्म्मतिः ॥ २९ ॥ स तप्यमानो दुष्टात्मा तेषां वाचो न चचमे । ईर्ष्यया चापि सन्तप्तो धृतराष्ट्रमुपागमत् ॥ ३० ॥

ततो विरहितं दृष्ट्वा पितरं प्रतिपूज्य सः। पौरानुरागसन्तप्तः पश्चादिदमभाषत ॥ ३१ ॥

दुर्य्योधन उवाच। श्रुता मे जल्पतां तात पौराणामशिवा गिरः। त्वामनादृत्य भीष्मञ्च पतिमिच्छन्ति पाण्डवम् ॥ ३२ ॥ मतमेतच्च भीष्मस्य न स राज्यं बुभुक्षति। अस्माकन्तु परां पीड़ां चिकीर्षन्ति पुरे जनाः ॥ ३३ ॥ पितृतः प्राप्तवान् राज्यं पाण्डुरात्मगुणैः पुरा। त्वमन्धगुणसंयोगात् प्राप्तं राज्यं न लब्धवान् ॥ ३४ ॥ स एष पाण्डोर्दायाद्यं यदि प्राप्नोति पाण्डवः। तस्य पुत्रो ध्रुवं प्राप्तस्तस्य तस्यापि चापरः ॥ ३५ ॥ ते वयं राजवंशेन हीनाः सह सुतैरपि। अवज्ञाता भविष्यामो लोकस्य जगतीपते ॥ ३६ ॥ सततं निरयं प्राप्ता परपिण्डोपजीविनः। न भवेम यथा राजंस्तथा नीतिर्विधीयताम् ॥ ३७ ॥ यदि त्वं हि पुरा राजन्निदं राज्यमवाप्तवान्। ध्रुवं प्राप्स्याम च वयं राज्यमप्यवशे जने ॥ ३८ ॥

इत्यादिपर्वणि जतुगृहपर्वणि दुर्य्योधनेर्ष्यायां त्रिचत्वारिंशदधिकशततोऽध्यायः ॥ १४३ ॥

वैशम्पायन उवाच। एवं श्रुत्वा तु पुत्रस्य प्रज्ञाचक्षुर्नराधिपः। कणिकस्य च वाक्यानि तानि श्रुत्वा स सर्वशः ॥ १ ॥ धृतराष्ट्रो द्विधाचित्तः शोकार्त्तः समपद्यत। दुर्य्योधनश्च कर्णश्च शकुनिः सौवलस्तथा ॥ २ ॥ दुःशासनचतुर्थास्ते मन्त्रयामासुरेकतः। ततो दुर्य्योधनो राजा धृतराष्ट्रमभाषत ॥ ३ ॥ पाण्डवेभ्यो भयं न स्यात्तान् विवासयतां भवान्। निपुणेनाभ्युपायेन नगरं वारणावतम् ॥ ४ ॥ धृतराष्ट्रस्तु पुत्रेण श्रुत्वा वचनमीरितम्। मुहूर्त्तमिव सञ्चिन्त्य दुर्य्योधनमथाब्रवीत् ॥ ५ ॥

धृतराष्ट्र उवाच। धर्मनित्यः सदा पाण्डुस्तथा धर्मपरायणः। सर्व्वेषु ज्ञातिषु तथा मयि त्वासीद्विशेषतः ॥ ६ ॥ नास्मै किञ्चिद्विजानाति भोजनादि चिकीर्षितम्। निवेदयति नित्यं हि मम राज्यं धृतव्रतः ॥ ७ ॥ तस्य पुत्रो यथा पाण्डुस्तथा धर्मपरायणः। गुणवान् लोकविख्यातः पौरवाणां सुसम्मतः ॥ ८ ॥ स कथं शक्यतेऽस्माभिरपाकर्त्तुं बलादितः। पितृपैतामहाद्राज्यात्ससहायो विशेषतः ॥ ९ ॥ भृता हि पाण्डुनामात्या बलञ्च सततं भृतम्। भृताः पुत्राश्च पौत्राश्च तेषामपि विशेषतः ॥ १० ॥ ते पुरा सत्कृतास्तात पाण्डुना नागरा जनाः। कथं युधिष्ठिरस्यार्थे न नो हन्युः सबान्धवान् ॥ ११ ॥

दुर्य्योधन उवाच। एवमेवं यथा तात भावितं दोषमात्मनः। दृष्ट्वा प्रकृतयः सर्व्वा अर्थमानेन पूजिताः ॥ १२ ॥ ध्रुवमस्मत्सहायास्ते भविष्यन्ति प्रधानतः। अर्थवर्गः सहामात्यो मत्संस्थोऽद्य महीपते ॥ १३ ॥ स भवान् पाण्डवानाशु विवासयितुमर्हति। मृदुनैवाभ्युपायेन नगरं वारणावतम् ॥ १४ ॥ यदा प्रतिष्ठितं राज्यं मयि राजन् भविष्यति। तदा कुन्ती सहापत्या पुनरेष्यति भारत ॥ १५ ॥

धृतराष्ट्र उवाच। दुर्य्योधन ममाप्येतद्हृदि संपरिवर्त्तते। अभिप्रायस्य पापत्वान्नैवं तु विवृणोम्यहम् ॥ १६ ॥ न च भीष्मो न च द्रोणो न च क्षत्ता न गौतमः। विवास्यमानान् कौन्तेयाननुमंस्यन्ति कर्हिचित् ॥ १७ ॥ समा हि कौरवेयाणां वयन्ते चैव पुत्रक। नैते विषममिच्छेयुर्धर्मयुक्ता मनस्विनः ॥ १८ ॥ ते वयं कौरवेयाणामेतेषाञ्च महात्मनाम्। कथं न वध्यतान्तात गच्छेम जगतस्तथा ॥ १९ ॥

दुर्य्योधन उवाच। मध्यस्थः सततं भीष्मो द्रोणपुत्रो मयि स्थितः। यतः पुत्रस्ततो द्रोणो भविता नात्र संशयः ॥ २० ॥

कृपः शारद्वतश्चैव यत एतौ ततो भवे। द्रौणश्च भागिनेयश्च न संत्यक्ष्यति कर्हि चित् ॥२१॥ क्षत्तार्थबद्धस्त्वस्माकं प्रच्छन्नः संयतः परैः। न चैकः स समर्थोऽस्मान् पाण्डवार्थेऽधिबाधितुम् ॥ २२ ॥ सुविश्रब्धः पाण्डुपुत्रान् सह मात्रा प्रवासय। वारणावतमद्यैव यथा यान्ति तथा कुरु ॥ २३ ॥ विनिद्रकरणं घोरं हृदि शल्यमिवार्पितम्। शोकपावकमुद्भूतं कर्मणैतेन नाशय ॥ २४ ॥

इत्यादिपर्वणि जतुगृहपर्वणि दुर्य्योधनपरामर्शे चतुश्चत्वारिंशदधिकशततोऽध्यायः ॥ १४४ ॥

वैशम्पायन उवाच। ततो दुर्य्योधनो राजा सर्वाः प्रकृतयः शनैः। अर्थमानप्रदानाभ्यां सञ्जहार सहानुजः ॥ १ ॥ धृतराष्ट्रप्रयुक्तास्ते केचित् कुशलमन्त्रिणः। कथयाञ्चक्रिरे रम्यं नगरं वारणावतम् ॥ २ ॥ अयं समाजः सुमहान रमणीयतमो भुवि। उपस्थितः पशुपतेर्नगरे वारणावते ॥ ३ ॥ सर्वरत्नसमाकीर्णे पुंसां देशे मनोरमे। इत्येवं धृतराष्ट्रस्य वचनाच्चक्रिरे कथाः ॥ ४ ॥ कथ्यमाने तथा रम्ये नगरे वारणावते। गमने पाण्डुपुत्राणां जज्ञे तत्र मतिर्नृप ॥ ५ ॥ यदा त्वमन्यत नृपो जातकौतूहला इति। उवाच चैतानथ तान् पाण्डवानम्बिकासुतः ॥ ६ ॥

धृतराष्ट्र उवाच। ममैते पुरुषा नित्यं कथयन्ति पुनः पुनः रमणीयतमं लोके नगरं वारणावतम् ॥ ७ ॥ ते ताता यदि मन्यध्वमुत्सवं वारणावते। सगणाः सान्वयाश्चैव विहरध्वं यथामराः ॥ ८ ॥ ब्राह्मणेभ्यश्च रत्नानि गायनेभ्यश्च सर्वशः। प्रयच्छध्वं यथाकामं देवा इव सुवर्चसः ॥ ९ ॥ किञ्चित् कालं विह-

त्वैवमनुभूय परां मुदम्। इदं वै हास्तिनपुरं सुखिनः पुन-
रेष्यथ॥ १०॥

वैशम्पायन उवाच । धृतराष्ट्रस्य तं काममनुबुद्ध्वा युधि-
ष्ठिरः । आत्मनश्चासहायत्वं तथेति प्रत्युवाच तम् ॥ ११ ॥ ततो
भीष्मं शान्तनवं विदुरञ्च महामतिम् । द्रोणञ्च वाह्लिकं चैव
सोमदत्तञ्च कौरवम् ॥ १२ ॥ कृपमाचार्य्यपुत्रञ्च भूरिश्रवसमेव
च। मान्यानन्यानमात्यांश्च ब्राह्मणांश्च तपोधनान् ॥ १३ ॥
पुरोहितांश्च पौरांश्च गान्धारीञ्च यशस्विनीम्। युधिष्ठिरः शनै-
र्दीन उवाचेदं वचस्तदा॥ १४॥ रमणीये जनाकीर्णे नगरे
वारणावते । सगणास्तत्र यास्यामो धृतराष्ट्रस्य शासनात्
॥ १५॥ प्रसन्नमनसः सर्व्वे पुण्या वाचो विमुञ्चत। आशीर्भि-
र्वृंहितानस्मान्न पापं प्रसहिष्यते ॥ १६॥ एवमुक्तास्तु ते सर्व्वे
पाण्डुपुत्रेण कौरवाः । प्रसन्नवदना भूत्वा तेऽन्ववर्त्तन्त पाण्ड-
वान्॥ १७॥ स्वस्त्यस्तु वः पथि सदा भूतेभ्यश्चैव सर्व्वशः। मा
च वोऽस्त्वशुभं किञ्चित् सर्व्वशः पाण्डुनन्दनाः ॥ १८॥ ततः कृतं-
स्वस्त्ययना राज्यलम्भाय पार्थिवाः । कृत्वा सर्व्वाणि कार्य्याणि
प्रययुर्वारणावतम् ॥ १९ ॥

इत्यादिपर्व्वणि जतुगृहपर्व्वणि वारणावतयात्रायां पञ्च-
चत्वारिंशदधिकशततोऽध्यायः ॥ १४५ ॥

———

वैशम्पायन उवाच। एवमुक्तेषु राज्ञा तु पाण्डुपुत्रेषु भारत। दुर्य्योधनः परं हर्षमगच्छत्स दुरात्मवान्॥ १॥ स पुरोचनमेकान्तमानीय भरतर्षभ। गृहीत्वा दक्षिणे पाणौ सचिवं वाक्यमब्रवीत्॥ २॥

दुर्य्योधन उवाच। ममेयं वसुसम्पूर्णा पुरोचन वसुन्धरा। यथेयं मम तद्वत्ते स तां रक्षितुमर्हसि॥ ३॥ न हि मे कश्चिदन्योऽस्ति विश्वासिकतरस्त्वया। सहायो येन सन्धाय मन्त्रयेयं यथा त्वया॥ ४॥ संरक्ष तात मन्त्रञ्च सपत्नांश्च ममोद्धर। निपुणेनाभ्युपायेन यद्ब्रवीमि यथा कुरु॥ ५॥ पाण्डवा धृतराष्ट्रेण प्रेषिता वारणावतम्। उत्सवे विहरिष्यन्ति धृतराष्ट्रस्य शासनात्॥ ६॥ स त्वं रासभयुक्तेन स्यन्दनेनाशुगामिना। वारणावतमद्यैव यथा यासि तथा कुरु॥ ७॥ तत्र गत्वा चतुःशालं गृहं परमसंवृतम्। नगरोपान्तमाश्रित्य कारयेथा महाधनम्॥ ८॥ शणसर्जरसादीनि यानि द्रव्याणि कानिचित्। आग्नेयान्युत सन्तीह तानि तत्र प्रदापय॥ ९॥ सर्पिस्तैलवसाभिश्च लाक्षया चाप्यनल्पया। मृत्तिकां मिश्रयित्वा तं लेपं कुड्येषु दापय॥ १०॥ शणं तैलं घृतं चैव जतु दारूणि चैव हि। तस्मिन् वेश्मनि सर्वाणि निक्षिपेथाः समन्ततः॥ ११॥ यथा च तन्न पश्येरन् परीक्षन्तोऽपि पाण्डवाः। आग्नेयमिति तत् कार्य्यमपि चान्येऽपि मानवाः॥ १२॥ वेश्मन्येवं कृते तत्र गत्वा तान् परमार्चितान्। वासयेथाः पाण्डवेयान् कुन्तीञ्च ससुहृज्जनाम्॥ १३॥ आसनानि च दिव्यानि यानानि शयनानि च। विधातव्यानि पाण्डूनां यथा तुष्येत वै पिता॥ १४॥ यथा च तन्न जानन्ति नगरे वारणावते। तथा सर्वं विधातव्यं यावत् कालस्य पर्य्ययः॥ १५॥ ज्ञात्वा च तान् सुविश्वस्तान् शयानानकुतोभयान्। अग्निस्त्वया ततो देयो द्वारतस्तस्य वेश्मनः

॥ १६ ॥ दह्यमाने स्वके गेहे दग्धा इति ततो जनाः। न गर्हयेयुरस्मान् वै पाण्डवार्थाय कर्हिचित् ॥ १७ ॥ स तथेति प्रतिज्ञाय कौरवाय पुरोचनः। प्रायाद्रासभयुक्तेन स्यन्दनेनाशु-गामिना ॥ १८ ॥ स गत्वा त्वरितं राजन् दुर्य्योधनमते स्थितः। यथोक्तं राजपुत्रेण सर्वं चक्रे पुरोचनः ॥ १९ ॥

इत्यादिपर्वणि जतुगृहपर्वणि पुरोचनोपदेशे षट-
चत्वारिंशदधिकशततोऽध्यायः ॥ १४६ ॥

वैशम्पायन उवाच। पाण्डवास्तु रथान्युक्त्वा सदश्वैरनिलो-पमैः। आरोहमाणा भीष्मस्य पादौ जगृहुरार्त्तवत् ॥ १ ॥ राज्ञश्च धृतराष्ट्रस्य द्रोणस्य च महात्मनः। अन्येषाञ्चैव वृद्धानां कृपस्य विदुरस्य च ॥ २ ॥ एवं सर्वान् कुरून् वृद्धानभिवाद्य यतव्रताः। समालिङ्ग्य समानान् वै वालैश्चाप्यभिवादिताः ॥ ३ ॥ सर्वा मातृस्तथापृच्छ्य कृत्वा चैव प्रदक्षिणम्। सर्वाः प्रकृतय-श्चैव प्रययुर्वारणावतम् ॥ ४ ॥ विदुरश्च महाप्राज्ञस्तथान्ये कुरु-पुङ्गवाः। पौराश्च पुरुषव्याघ्रानन्वयुः शोककर्षिताः ॥ ५ ॥ तत्र केचिद्ब्रुवन्ति स्म पौरजानपदा नराः। दीनान् दृष्ट्वा पाण्डु-सुतानतीव भृशदुःखिताः ॥ ६ ॥ विषमं पश्यते राजा सर्वथा स सुमन्दधीः। कौरव्यो धृतराष्ट्रस्तु न च धर्मं प्रपश्यति ॥ ७ ॥ न हि पापमपापात्मा रोचयिष्यति पाण्डवः। भीमो वा वलिनां श्रेष्ठः कौन्तेयो वा धनञ्जयः ॥ ८ ॥ कुत एव महात्मानौ माद्री-पुत्रौ करिष्यतः। तान् राज्यं पितृतः प्राप्तान् धृतराष्ट्रो न मृष्यते ॥ ९ ॥ अधर्म्यमिदमत्यन्तं कथं भीष्मोऽनुमन्यते। विवास्यमाना-नस्थाने नगरे योऽभिमन्यते ॥ १० ॥ पितेव हि नृपोऽस्माकमभू-च्छान्तनवः पुरा। विचित्रवीर्य्यो राजर्षिः पाण्डुश्च कुरुनन्दनः

॥ ११ ॥ स तस्मिन् पुरुषव्याघ्रे देवभावं गते सति। राज-
पुत्रानिमान् बालान् धृतराष्ट्रो न मृष्यते ॥ १२ ॥ वयमेतदनि-
च्छन्त सर्वं एव पुरोत्तमात्। गृहान्विहाय गच्छामो यत्र गन्ता
युधिष्ठिरः ॥ १३ ॥ तांस्तथा वादिनः पौरान् दुःखितान् दुःख-
कर्षितः। उवाच मनसा ध्यात्वा धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ १४ ॥
पिता मान्यो गुरुः श्रेष्ठो यदाह पृथिवीपतिः। अशङ्कमानैस्तत्
कार्य्यमस्माभिरिति नो व्रतम् ॥ १५ ॥ भवन्तः सुहृदोऽस्माक-
मस्मान् कृत्वा प्रदक्षिणम् । प्रतिनन्द्य तथाशीर्भिर्निवर्त्तध्वं
यथागृहम् ॥ १६ ॥ यदा तु कार्य्यमस्माकं भवद्भिरुपपत्स्यते।
तदा करिष्यथास्माकं प्रियाणि च हितानि च ॥ १७ ॥ एवमुक्ता-
स्ततः पौराः कृत्वा चापि प्रदक्षिणम्। आशीर्भिश्चाभिनन्द्यैतान्
जग्मुर्नगरमेव हि ॥ १८ ॥ पौरेषु विनिवृत्तेषु विदुरः सर्वधर्म-
वित्। बोधयन् पाण्डवश्रेष्ठमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १९ ॥ प्राज्ञः
प्राज्ञं प्रलापज्ञः प्रलापज्ञमिदं वचः। यो जनाति परप्रज्ञां नीति-
शास्त्रानुसारिणीम्। विज्ञायेह तथा कुर्य्यादापदं निस्तरेद्यथा
॥ २० ॥ अलोहं निशितं शस्त्रं शरीरपरिकर्त्तनम्। यो वेत्ति न
तु तं घ्नन्ति प्रतिघातविदं द्विषः ॥ २१ ॥ कक्षघ्नः शिशिरघ्नश्च महा
कक्षे बिलौकसः। न दहेदिति चात्मानं यो रक्षति स जीवति
॥ २२ ॥ नाचक्षुर्वेत्ति पन्थानं नाचक्षुर्विन्दते दिशः। नाधृति-
र्भूतिमाप्नोति बुध्यस्वैवं प्रबोधितः ॥ २३ ॥ अनाप्तैर्दत्तमादत्ते
नरः शस्त्रमलोहजम्। श्वाविच्छरणमासाद्य प्रमुच्येत हुता-
शनात् ॥ २४ ॥ चरन्मार्गान् विजानाति नक्षत्रैर्विन्दते दिशः।
आत्मना चात्मनः पञ्च पीड़यन्नानुपीड्यते ॥ २५ ॥ एवमुक्तः प्रत्यु-
वाच धर्मराजो युधिष्ठिरः। विदुरं विदुषां श्रेष्ठं विज्ञातमिति
पाण्डवः ॥ २६ ॥ अनुशिक्ष्यानुगम्यैतान् कृत्वा चैव प्रदक्षिणम्।
पाण्डवानभ्यनुज्ञाय विदुरः प्रययौ गृहान् ॥ २७ ॥ निवृत्ते विदुरे

चापि भीष्मे पौरजने तथा। अजातशत्रुमासाद्य कुन्ती वचन-मब्रवीत् ॥ २७ ॥ क्षत्ता यदब्रवीद्वाक्यं जनमध्येऽब्रुवन्निव। त्वया च स तथेत्युक्तो जानीमो न च तद्वयम् ॥ २९ ॥ यदीदं शक्य-मस्माभिर्ज्ञातुं न च सदोषवत्। श्रोतुमिच्छामि तत्सर्व्वं संवादं तव तस्य च ॥ ३० ॥

युधिष्ठिर उवाच। गृहादग्निश्च बोद्धव्य इति मां विदुरो-ऽब्रवीत्। पन्थाश्च वो नाविदितः कश्चित् स्यादिति धर्म्मधीः ॥३१॥ जितेन्द्रियश्च वसुधां प्राप्स्यतीति च सोऽब्रवीत्। विज्ञातमिति तत् सर्व्वं प्रयुक्तो विदुरो मया ॥ ३२ ॥

वैशम्पायन उवाच। अष्टमेऽहनि रोहिण्यां प्रयाताः फाल्गु-नस्य ते। वारणावतमासाद्य ददृशुर्नागरं जनम् ॥ ३३ ॥

इत्यादिपर्व्वणि जतुगृहपर्व्वणि वारणावतागमने सप्त-चत्वारिंशदधिकशततोऽध्यायः ॥ १४७ ॥

वैशम्पायन उवाच। ततः सर्व्वाः प्रकृतयो नगराद्वारणा-वतात्। सर्व्वमङ्गलसंयुक्ता यथाशास्त्रमतन्द्रिताः ॥ १ ॥ श्रुत्वा-गतान् पाण्डुपुत्रान्नानायानैः सहस्रशः। अभिजग्मुर्नरश्रेष्ठान् श्रुत्वैव परया मुदा ॥ २ ॥ ते समासाद्य कौन्तेयान् वारणा-वतका जनाः। कृत्वाजयाशिषः सर्व्वे परिवार्य्यावतस्थिरे ॥ ३ ॥ तैर्वृतः पुरुषव्याघ्रो धर्म्मराजो युधिष्ठिरः। विबभौ देवसङ्काशो वज्रपाणिरिवामरैः ॥ ४ ॥ सत्कृताश्चैव पौरैस्ते पौरान् सत्कृत्य चानघ। अलङ्कृतं जनाकीर्णं विविशुर्वारणावतम् ॥ ५ ॥ ते प्रविश्य पुरीं वीरस्तूर्णं जग्मुरथो गृहान्। ब्राह्मणानां महीपाल रतानां स्वेषु कर्म्मसु ॥ ६ ॥ नगराधिकृतानाञ्च गृहाणि रथिनां तदा। उपतस्थुर्नरश्रेष्ठा वैश्यशूद्रगृहाण्यपि ॥ ७ ॥

अर्च्चितश्च नरैः पौरैः पाण्डवा भरतर्षभ। जग्मुरावसथं पश्चात् पुरोचनपुरःसराः ॥ ८ ॥ तेभ्यो भक्ष्याणि पानानि शयनानि शुभानि च। आसनानि च मुख्यानि प्रददौ स पुरोचनः ॥ ९ ॥ तत्र ते सत्कृतास्तेन सुमहार्हपरिच्छदाः। उपास्यमानाः पुरुषैरूषुः पुरनिवासिभिः ॥ १० ॥ दशरात्रोषितानान्तु तत्र तेषां पुरोचनः। निवेदयामास गृहं शिवाख्यमशिवं तदा ॥ ११ ॥ तत्र ते पुरुषव्याघ्रा विविशुः सपरिच्छदाः। पुरोचनस्य वचनात् कैलासमिव गुह्यकाः ॥ १२ ॥ तच्चागारमभिप्रेक्ष्य सर्वधर्मभृतां-वरः। उवाचाग्नेयमित्येवं भीमसेनं युधिष्ठिरः ॥ १३ ॥

युधिष्ठिर उवाच। जिघ्राणोऽस्य वसागन्धं सर्पिर्ज्जतुविमिश्रितम्। कृतं हि व्यक्तमाग्नेयमिदं वेश्म परन्तप ॥ १४ ॥ शणसर्ज्जरसं व्यक्तमानीय गृहकर्म्मणि। मुञ्जवल्वजवंशादि द्रव्यं सर्वं घृतोक्षितम् ॥ १५ ॥ शिल्पिभिः सुकृतं ह्याप्तैर्विनीतैर्वेश्मकर्म्मणि। विश्वस्तं मामयं पापो दग्धुकामः पुरोचनः ॥ १६ ॥ तथाहि वर्त्तते मन्दः सुयोधनवशे स्थितः। इमान्तु तां महाबुद्धिर्विदुरो दृष्टवांस्तदा ॥ १७ ॥ आपदं तेन मां पार्थ स संबोधितवान् पुरा। ते वयं बोधितास्तेन नित्यमस्मद्धितैषिणा ॥ १८ ॥ पित्रा कनीयसा स्नेहाद्बुद्धिमन्तोऽशिवं गृहम्। अनार्य्यैः सुकृतं गूढैर्दुर्य्योधनवशानुगैः ॥ १९ ॥

भीमसेन उवाच। यदीदं गृहमाग्नेयं विहितं मन्यते भवान्। तथैव साधु गच्छामो यत्र पूर्व्वोषिता वयम् ॥ २० ॥

युधिष्ठिर उवाच। इह यत्तैर्निराकारैर्वस्तव्यमिति रोचये। अप्रमत्तैर्विचिन्वद्भिर्गतिमिष्टां ध्रुवामितः ॥ २१ ॥ यदि विन्देत चाकारमस्माकं स पुरोचनः। क्षिप्रकारी ततो भूत्वा प्रसह्यापि दहेत नः ॥ २२ ॥ नायं बिभेत्युपक्रोशादधर्माद्वा पुरोचनः। तथाहि वर्त्तते मन्दः सुयोधनवशे स्थितः ॥ २३ ॥ अपि चायं

प्रदग्धेषु भीष्मोऽस्मासु पितामहः। कोपं कुर्य्यात् किमर्थं वा कौरवान् कोपयीत सः॥ २४॥ अथवापीह दग्धेषु भीष्मोऽस्माकं पितामहः। धर्म इत्येव कुप्येरन्ये चान्ये कुरुपुङ्गवाः॥ २५॥ वयन्तु यदि दाहस्य बिभ्यतः प्रद्रवेम हि। स्पशैर्नौघातयेत्सर्वान् राज्यलुब्धः सुयोधनः॥ २६॥ अपदस्थान् पदे तिष्ठन्नपक्षान् पक्षसंस्थितः। हीनकोपान्महाकोपः प्रयोगैर्घातयेद्ध्रुवम्॥ २७॥ तदस्माभिरिमं पापं तञ्च पापं सुयोधनम्। वञ्चयद्भिर्निवस्तव्यं छन्नवासं क्वचित् क्वचित्॥ २८॥ ते वयं मृगयाशीलाश्चराम वसुधामिमाम्। तथा नो विदिता मार्गा भविष्यन्ति पलायताम् ॥ २९॥ भौमञ्च बिलमद्यैव करवाम सुसंवृतम्। गूढोच्छ्वासान्न नस्तत्र हुताशः संप्रधक्ष्यति॥ ३०॥ वसतोऽत्र यथा चास्मान्न बुध्येत पुरोचनः। पौरो वापि जनः कश्चित्तथा कार्य्यमतन्द्रितैः॥ ३१॥

इत्यादिपर्वणि जतुगृहपर्वणि भीमसेनयुधिष्ठिरसंवादे अष्टचत्वारिंशदधिकशततोऽध्यायः॥ १४८॥

वैशम्पायन उवाच। विदुरस्य सुहृत् कश्चित् खनकः कुशलो नरः। विविक्ते पाण्डवान् राजन्निदं वचनमब्रवीत्॥ १॥ प्रहितो विदुरेणास्मि खनकः कुशलो ह्यहम्। पाण्डवानां प्रियं कार्य्यमिति किं करवाणि वः॥ २॥ प्रच्छन्नं विदुरेणोक्तः श्रेयस्त्वमिह पाण्डवान्। प्रतिपादय विश्वासादिति किं करवाणि वः॥ ३॥ कृष्णपक्षे चतुर्द्दश्यां रात्रावस्य पुरोचनः। भवनस्य तव द्वारि प्रदास्यति हुताशनम्॥ ४॥ मात्रा सह प्रदग्धव्याः पाण्डवाः पुरुषर्षभाः। इति व्यवसितं तस्य धार्त्तराष्ट्रस्य दुर्मतेः ॥ ५॥ किञ्चिच्च विदुरेणोक्तो म्लेच्छवाचासि पाण्डव। त्वया

च तत्तथेत्युक्तमेतद्विश्वासकारणम् । उवाच तं सत्यधृतिः कुन्तिपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ ६ ॥

युधिष्ठिर उवाच । अभिजानामि सौम्य त्वां सुहृदं विदुरस्य वै ॥ ७ ॥ शुचिमाप्तं प्रियञ्चैव सदा च दृढभक्तिकम् । न विद्यते कवेः किञ्चिदविज्ञातं प्रयोजनम् ॥ ८ ॥ यथा तस्य तथा नस्त्वं निर्विशेषा वयं त्वयि । भवतश्च यथा तस्य पालयास्मान्यथा कविः ॥ ९ ॥ इदं शरणमाग्नेयं मदर्थमिति मे मतिः । पुरोचनेन विहितं धार्त्तराष्ट्रस्य शासनात् ॥ १० ॥ स पापः कोषवांश्चैव ससहायश्च दुर्मतिः । अस्मानपि च पापात्मा नित्यकालं प्रबाधते ॥ ११ ॥ स भवान्मोक्षयत्वस्मान् यत्नेनास्माद्धुताशनात् । अस्मास्विह हि दग्धेषु सकामः स्यात् सुयोधनः ॥ १२ ॥ समृद्धमायुधागारमिदं तस्य दुरात्मनः । वप्रान्तं निष्प्रतीकारमाश्रित्येदं कृतं महत् ॥ १३ ॥ इदं तदशुभं नूनं तस्य कर्म चिकीर्षितम् । प्रागेव विदुरो वेद तेनास्मानवबोधयत् ॥ १४ ॥ सेयमापदनुप्राप्ता क्षत्ता यां दृष्टवान् पुरा । पुरोचनस्याविदितानस्मांस्त्वं प्रतिमोचय ॥ १५ ॥ स तथेति प्रतिश्रुत्य खनको यत्नमास्थितः । परिखामुत्किरन्नाम चकार च महाबिलम् ॥ १६ ॥ चक्रे च वेश्मनस्तस्य मध्ये नातिमहाबिलम् । कपाटयुक्तमज्ञातं समं भूम्याश्च भारत ॥ १७ ॥ पुरोचनभयादेव व्यदधात्संवृतं मुखम् । स तस्य तु गृहद्वारि वसत्यशुभधीः सदा ॥ १८ ॥ तत्र ते सायुधाः सर्वे वसन्ति स्म क्षपां नृप । दिवा चरन्ति मृगयां पाण्डवेया वनाद्वनम् ॥ १९ ॥ विश्वस्तवदविश्वस्ता वञ्चयन्तः पुरोचनम् । अतुष्टास्तुष्टवद्राजन्नूषुः परमविस्मिताः ॥ २० ॥ न चैनानन्वबुध्यन्त नरा नगरवासिनः । अन्यत्र विदुरामात्यात्तस्मात् खनकसत्तमात् ॥२१॥

इत्यादिपर्वणि जतुगृहपर्वणि जतुगृहवासे जनपञ्चाशदधिकशततोऽध्यायः ॥ १४९ ॥

वैशम्पायन उवाच । तांस्तु दृष्ट्वा सुमनसः परिसम्वत्सरोषितान् । विश्वस्तानिव संलक्ष्य हर्षञ्चक्रे पुरोचनः ॥ १ ॥ पुरोचने तथा हृष्टे कौन्तेयोऽथ युधिष्ठिरः । भीमसेनार्जुनौ चोभौ यमौ प्रोवाच धर्मवित् ॥ २ ॥

युधिष्ठिर उवाच । अस्मानयं सुविश्वस्तान् वेत्ति पापः पुरोचनः । वञ्चितोऽयं नृशंसात्मा कालं मन्ये पलायने ॥ ३ ॥ आयुधागारमादीप्य दग्ध्वा चैव पुरोचनम् । षट्प्राणिनो निधायेह द्रवामोऽनभिलक्षिताः ॥ ४ ॥

वैशम्पायन उवाच । अथ दानापदेशेन कुन्ती ब्राह्मणभोजनम् । चक्रे निशि महाराज आजग्मुस्तत्र योषितः ॥ ५ ॥ ता विहृत्य यथा कामं भुक्त्वा पीत्वा च भारत । जग्मुर्निशि गृहानेव समनुज्ञाप्य माधवीम् ॥ ६ ॥ निषादी पञ्चपुत्रा तु तस्मिन् भोज्ये यदृच्छया । अन्नार्थिनी समभ्यागात् सपुत्रा कालचोदिता ॥ ७ ॥ सा पीत्वा मदिरां मत्ता सपुत्रा मदविह्वला । सह सर्व्वैः सुतै राजंस्तस्मिन्नेव निवेशने ॥ ८ ॥ सुष्वाप विगतज्ञाना मृतकल्पा नराधिप । अथ प्रवाते तुमुले निशि सुप्ते जने तदा ॥ ९ ॥ तदुपादीपयद्भीमः शेते यत्र पुरोचनः । ततो जतुगृहद्वारं दीपयामास पाण्डवः ॥ १० ॥ समन्ततो ददौ पश्चादग्निं तत्र निवेशने । ज्ञात्वा तु तद्गृहं सर्व्वमादीप्तं पाण्डुनन्दनाः ॥ ११ ॥ सुरुङ्गां विविशुस्तूर्णं मात्रा सार्द्धमरिन्दमाः । ततः प्रतापः सुमहाञ्छब्दश्चैव विभावसोः ॥ १२ ॥ प्रादुरासीत्तदा तेन बुबुधे स जनव्रजः । तदवेक्ष्य गृहं दीप्तमाहुः पौराः कृशाननाः ॥ १३ ॥

पौरा ऊचुः । दुर्य्योधनप्रयुक्तेन पापेनाकृतबुद्धिना । गृहमात्मविनाशाय कारितं दाहितञ्च तत् ॥ १४ ॥ अहो धिग्धृतराष्ट्रस्य बुद्धिर्नातिसमञ्जसी । यः शुचीन् पाण्डुदायादान् दाह-

यमास प्रब्रुवत् ॥ १५ ॥ दिष्ट्या त्विदानीं पापात्मा दग्धोऽय-
मतिदुर्मतिः । अनागसः सुविश्वस्तान्यो ददाह नरोत्तमान् ॥१६॥

वैशम्पायन उवाच । एवन्ते विलपन्ति स्म वारणावतका
जनाः । परिवार्य्य गृहं तच्च तस्थूरात्रौ समन्ततः ॥ १७ ॥
पाण्डवाश्चापि ते सर्वे सह मात्रा सुदुःखिताः । बिलेन तेन
निर्गत्य जग्मुर्द्रुतमलक्षिताः ॥ १८ ॥ तेन निद्रोपरोधेन साध्व-
सेन च पाण्डवाः । न शेकुः सहसा गन्तुं सह मात्रा परन्तपाः
॥ १९ ॥ भीमसेनस्तु राजेन्द्र भीमवेगपराक्रमः । जगाम भ्रातॄ-
नादाय सर्वान्मातरमेव च ॥ २० ॥ स्कन्धमारोप्य जननीं यमा-
वङ्केन वीर्य्यवान् । पार्थौ गृहीत्वा पाणिभ्यां भ्रातरौ सुमहा-
बलः ॥ २१ ॥ उरसा पादपान् भञ्जन्महीं पद्भ्यां विदारयन् ।
स जगामाशु तेजस्वी वातरंहा वृकोदरः ॥ २२ ॥

इत्यादिपर्वणि जतुगृहपर्वणि जतुगृहदाहे पञ्चाश-
दधिकशततोऽध्यायः ॥ १५० ॥

वैशम्पायन उवाच । एतस्मिन्नेव काले तु यथा सम्प्रत्ययं
कविः । विदुरः प्रेषयामास तद्वनं पुरुषं शुचिम् ॥ १ ॥ स
गत्वा तु यथोद्देशं पाण्डवान् ददृशे वने । जनन्या सह कौरव्य
मापयानान्नदीजलम् ॥ २ ॥ विदितं तन्महाबुद्धेर्विदुरस्य महा-
त्मनः । ततस्तस्यापि चारेण चेष्टितं पापचेतसः ॥ ३ ॥ ततः
स प्रेषितो विद्वान् विदुरेण नरस्तदा । पार्थानां दर्शयामास
मनोमारुतगामिनीम् ॥ ४ ॥ सर्ववातसहां नावं यन्त्रयुक्तां पता-
किनीम् । शिवे भागीरथीतीरे नरैर्विस्रम्भिभिः कृताम् ॥ ५ ॥
ततः पुनरथोवाच ज्ञापकं पूर्वचोदितम् । युधिष्ठिर निबोधेदं
संज्ञार्थं वचनं कवेः ॥ ६ ॥ कक्षघ्नः शिशिरघ्नश्च महाकक्षे बिलौ-

कश्चः । न हन्तीत्येवमात्मानं यो रक्षति स जीवति ॥ ७ ॥ तेन मां प्रेषितं विद्धि विश्वस्तं संज्ञयानया । भूयश्चैवाह मां क्षत्ता विदुरः सर्व्वतोऽर्थवित् ॥ ८ ॥ कर्णं दुर्य्योधनञ्चैव भ्रातृभिः सहितं रणे । शकुनिञ्चैव कौन्तेय विजेतासि न संशयः ॥ ९ ॥ इयं वारिपथे युक्ता नौरप्सुसुखगामिनी । मोचयिष्यति वः सर्व्वानस्माद्देशान्न संशयः ॥ १० ॥ अथ तान् व्यथितान् दृष्ट्वा सह मात्रा नरोत्तमान् । नावमारोप्य गङ्गायां प्रस्थितानब्रवीत् पुनः ॥ ११ ॥ विदुरो मूर्द्ध्न्युपाघ्राय परिष्वज्य वचो मुहुः । अरिष्टं गच्छताव्यग्राः पन्थानमिति चाब्रवीत् ॥ १२ ॥ इत्युक्त्वा स तु तान् वीरान् पुमान् विदुरचोदितः । तारयामास राजेन्द्र गङ्गां नावा नरर्षभान् ॥ १३ ॥ तारयित्वा ततो गङ्गां पारं प्राप्तांश्च सर्व्वतः । जयाशिषः प्रयुज्याथ यथागतमगाद्धि सः ॥ १४ ॥ पाण्डवाश्च महात्मानः प्रतिसन्दिश्य वै कवेः । गङ्गामुत्तीर्य्य वेगेन जग्मुर्गूढ़मलक्षिताः ॥ १५ ॥

इत्यादिपर्व्वणि जतुगृहपर्व्वणि गङ्गोत्तरणे एकपञ्चाशदधिकशततोऽध्यायः ॥ १५१ ॥

वैशम्पायन उवाच । अथ रात्र्यां व्यतीतायामशेषो नागरो जनः । तत्राजगाम त्वरितो दिदृक्षुः पाण्डुनन्दनान् ॥ १ ॥ निर्व्वापयन्तो ज्वलनं ते जना ददृशुस्ततः । जातुषं तद्गृहं दग्धममात्यञ्च पुरोचनम् ॥ २ ॥ नूनं दुर्य्योधनेनेदं विहितं पापकर्म्मणा । पाण्डवानां विनाशायेत्येवं ते चुक्रुशुर्ज्जनाः ॥ ३ ॥ विदिते धृतराष्ट्रस्य धार्त्तराष्ट्रो न संशयः । दग्धवान् पाण्डुदायादान्न ह्येनं प्रतिषिद्धवान् ॥ ४ ॥ नूनं शान्तनवोऽपीह न धर्म्ममनुवर्त्तते । द्रोणश्च विदुरश्चैव कृपश्चान्ये च कौरवाः ॥ ५ ॥ ते

वयं धृतराष्ट्रस्य प्रेषयामो दुरात्मनः। संवृत्तस्ते परः कामः पाण्डवान्दग्धवानसि ॥ ६ ॥ ततो व्यपोह्यमानास्ते पाण्डवार्थं हुताशनम्। निषादीं ददृशुर्दग्धां पञ्चपुत्रामनागसम् ॥ ७ ॥ खनकेन तु तेनैव वेश्म शोधयता बिलम्। पांसुभिः पिहितं तच्च पुरुषैस्तैरलक्षितम् ॥ ८ ॥ ततस्ते ज्ञापयामासुर्धृतराष्ट्रस्य नागराः। पाण्डवानग्निना दग्धानमात्यञ्च पुरोचनम् ॥ ९ ॥ श्रुत्वा तु धृतराष्ट्रस्तद्राजा सुमहदप्रियम्। विनाशं पाण्डुपुत्राणां विललाप सुदुःखितः ॥ १० ॥ अद्य पाण्डुर्मृतो राजा मम भ्राता महायशाः। तेषु वीरेषु दग्धेषु मात्रा सह विशेषतः ॥ ११ ॥ गच्छन्तु पुरुषाः शीघ्रं नगरं वारणावतम्। सत्कारयन्तु तान् वीरान् कुन्तिराजसुताञ्च ताम् ॥ १२ ॥ कारयन्तु च कुल्यानि शुभानि च बृहन्ति च। ये च तत्र मृतास्तेषां सुहृदो यान्तु तानपि ॥ १३ ॥ एवं गते मया शक्यं यद्यत् कारयितुं हितम्। पाण्डवानाञ्च कुन्त्याश्च तत्सर्वं क्रियतां धनैः ॥ १४ ॥ एवमुक्त्वा ततश्चक्रे ज्ञातिभिः परिवारितः। उदकं पाण्डुपुत्राणां धृतराष्ट्रोऽम्बिकासुतः ॥ १५ ॥ रुरुदुः सहिताः सर्वे भृशं शोकपरायणाः। हा युधिष्ठिर कौरव्य हा भीम इति चापरे ॥ १६ ॥ हा फाल्गुनेति चाप्यन्ये हा यमाविति चापरे। कुन्तीमार्त्ताश्च शोचन्त उदकं चक्रिरे जनाः ॥ १७ ॥ अन्ये पौरजनाश्चैवमन्वशोचन्त पाण्डवान्। विदुरस्त्वल्पशश्चक्रे शोकं वेद परं हि सः ॥ १८ ॥ पाण्डवाश्चापि निर्गत्य नगराद्वारणावतात्। नदीं गङ्गामनुप्राप्ता मातृषष्ठा महाबलाः ॥ १९ ॥ दाशानां भुजवेगेन नद्याः स्रोतोजवेन च। वायुना चानुकूलेन तूर्णं पारमवाप्नुवन् ॥ २० ॥ ततो नावं परित्यज्य प्रययुर्दक्षिणां दिशम्। विज्ञाय निशि पन्थानं नक्षत्रगणसूचितम् ॥ २१ ॥ यतमाना वनं राजन् गहनं प्रतिपेदिरे। ततः श्रान्ताः पिपासार्त्ता निद्रान्धाः पाण्डुनन्दनाः

॥ २२ ॥ पुनरूचुर्महावीर्य्यं भीमसेनमिदं वचः । इतः कष्टतरं किन्नु यदयं गहने वने । दिशश्च न विजानीमो गन्तुं चैव न शक्नुमः ॥ २३ ॥ तञ्च पापं न जानीमो यदि दग्धः पुरोचनः । कथन्तु विप्रमुच्येम भयादस्मादलक्षिताः ॥ २४ ॥ पुनरस्मानुपादाय तथैव व्रज भारत । त्वं हि नो बलवानेको यथा सततगस्तथा ॥ २५ ॥ इत्युक्तो धर्म्मराजेन भीमसेनो महाबलः । आदाय कुन्तीं भ्रातॄंश्च जगामाशु महाबलः ॥ २६ ॥

इत्यादिपर्व्वणि जतुगृहपर्व्वणि पाण्डववनप्रवेशे द्विपञ्चाश-दधिकशततोऽध्यायः ॥ १५२ ॥

वैशम्पायन उवाच । तेन विक्रममाणेन ऊरुवेगसमीरितम् । वनं सवृक्षविटपं व्याघूर्णितमिवाभवत् ॥ १ ॥ जङ्घाघातो ववौ चास्य शुचिशुक्रागमे यथा । आवर्ज्जितलतावृक्षं मार्गं चक्रे महाबलः ॥ २ ॥ स मृद्नन् पुष्पितांश्चैव फलितांश्च वनस्पतीन् । अवरुज्य ययौ गुल्मान् पथस्तस्य समीपजान् ॥ ३ ॥ स रोषित इव क्रुद्धो वने भञ्जन्महाद्रुमान् । त्रिःप्रस्रुतमदः शुष्मी षष्टिवर्षी मतङ्गराट् ॥ ४ ॥ गच्छतस्तस्य वेगेन तार्क्ष्यमारुतरंहसः । भीमस्य पाण्डुपुत्राणां मूर्च्छेव समजायत ॥ ५ ॥ असकृच्चापि सन्तीर्य्य दूरपारं भुजप्लवैः । पथि प्रच्छन्नमासेदुर्धार्त्तराष्ट्रभयात्तदा ॥ ६ ॥ कृच्छ्रेण मातरञ्चैव सुकुमारीं यशस्विनीम् । अवहत् स तु पृष्ठेन रोधःसु विषमेषु च ॥ ७ ॥ अगमच्च वनोद्देशमल्पमूलफलोदकम् । क्रूरपक्षिमृगं घोरं सायाह्ने भरतर्षभ ॥ ८ ॥ घोरा समभवत् सन्ध्या दारुणा मृगपक्षिणः । अप्रकाशा दिशः सर्व्वा वातैरासन्ननार्त्तवैः ॥ ९ ॥ शीर्णपर्णफलैराजन् बहुगुल्मक्षुपैर्द्रुमैः । भग्नावभुग्नभूयिष्ठैर्नानाद्रुमसमाकुलैः ॥ १० ॥ ते

श्रमेण च कौरव्यास्तृष्णया च प्रपीड़िताः। नाशक्नुवंस्तदा गन्तुं निद्रया च प्रवृद्धया॥ ११॥ न्यविशन्त हि ते सर्वे निरास्वादे महावने। ततस्तृषा परिक्लान्ता कुन्ती पुत्रानथाब्रवीत्॥ १२॥ माता सती पाण्डवानां पञ्चानां मध्यतः स्थिता। तृष्णया हि परीतास्मि पुत्रान् भृशमथाब्रवीत्॥ १३॥ तच्छ्रुत्वा भीमसेनस्य मातृस्नेहात् प्रजल्पितम्। कारुण्येन मनस्तप्तं गमनायोपचक्रमे॥ १४॥ ततो भीमो वनं घोरं प्रविश्य विजनं महत्। न्यग्रोधं विपुलच्छायं रमणीयं ददर्श ह॥ १५॥ तत्र निक्षिप्य तान् सर्वानुवाच भरतर्षभः। पानीयं मृगयामीह विश्रमध्वमिति प्रभो॥ १६॥ एते रुवन्ति मधुरं सारसा जलचारिणः। ध्रुवमत्र जलस्थानं महच्चेति मतिर्मम॥ १७॥ अनुज्ञातः स गच्छेति भ्रात्रा ज्येष्ठेन भारत। जगाम तत्र यत्र स्म सारसा जलचारिणः॥ १८॥ स तत्र पीत्वा पानीयं स्नात्वा च भरतर्षभ। तेषामर्थे च जग्राह भ्रातृणां भ्रातृवत्सलः॥ १९॥ उत्तरीयेण पानीयमानयामास भारत। गव्यूतिमात्रादागत्य त्वरितो मातरं प्रति। शोकदुःखपरीतात्मा निशश्वासोरगो यथा॥ २०॥ स सुप्तां मातरं दृष्ट्वा भ्रातॄंश्च वसुधातले। भृशं शोकपरीतात्मा विललाप वृकोदरः॥ २१॥ अतः कष्टतरं किन्नु द्रष्टव्यं हि भविष्यति। यत् पश्यामि महीसुप्तान् भ्रातॄनद्य सुमन्दभाक्॥ २२॥ शयनेषु परार्ध्येषु ये पुरा वारणावते। नाधिजग्मुस्तदा निद्रां तेऽद्य सुप्ता महीतले॥ २३॥ स्वसारं वसुदेवस्य शत्रुसङ्घावमर्द्दिनः। कुन्तिराजसुतां कुन्तीं सर्वलक्षणपूजिताम्॥ २४॥ स्नुषां विचित्रवीर्य्यस्य भार्य्यां पाण्डोर्महात्मनः। तथैव चास्मज्जननीं पुण्डरीकोदरप्रभाम्॥ २५॥ सुकुमारतरामेनां महार्हशयनोचिताम्। शयानां पश्यताद्येह पृथिव्यामतथोचिताम्॥ २६॥ धर्मादिन्द्राच्च वाताच्च सुषुवे या सुतानिमान्। सेयं भूमौ परिश्रान्ता

शेते प्रासादशायिनी ॥ २७ ॥ किन्नु दुःखतरं शक्यं मया द्रष्टु-
मतःपरम्। योऽहमद्य नरव्याघ्रान् सुप्तान् पश्यामि भूतले ॥ २८॥
त्रिषु लोकेषु यो राज्यं धर्मनित्योऽर्हते नृपः। सोऽयं भूमौ परि-
श्रान्तः शेते प्राकृतवत् कथम्ः ॥ २९ ॥ अयं नीलाम्बुदश्यामो नरे-
ष्वप्रतिमोऽर्जुनः। शेते प्राकृतवद्भूमौ ततो दुःखतरं नु किम्
॥ ३० ॥ अश्विनाविव देवानां याविमौ रूपसम्पदा। तौ
प्राकृतवदद्येमौ प्रसुप्तौ धरणीतले ॥ ३१ ॥ ज्ञातयो यस्य नैव
स्युर्विषमाः कुलपांशनाः। स जीवेत सुखं लोके ग्रामद्रुम इवै-
कजः ॥ ३२ ॥ एको वृक्षो हि यो ग्रामे भवेत् पर्णफलान्वितः।
चैत्यो भवति निर्ज्ञातिरर्चनीयः सुपूजितः ॥ ३३ ॥ येषाञ्च बहवः
शूरा ज्ञातयो धर्ममाश्रिताः। ते जीवन्ति सुखं लोके भवन्ति
च निरामयाः ॥ ३४ ॥ बलवन्तः समृद्धार्था मित्रबान्धवनन्दनाः।
जीवन्त्यन्योन्यमाश्रित्य द्रुमाः काननजा इव ॥ ३५ ॥ वयन्तु धृत-
राष्ट्रेण सपुत्रेण दुरात्मना। विवासिता न दग्धाश्च कथञ्चिद्दैव-
संश्रयात् ॥ ३६ ॥ तस्मान् मुक्ता वयं दाहादिमं वृक्षमुपाश्रिताः।
कान्दिशं प्रतिपत्स्यामः प्राप्तः क्लेशमनुत्तमम् ॥ ३७ ॥ सकामो
भव दुर्बुद्धे धार्त्तराष्ट्राल्पदर्शन। नूनं देवाः प्रसन्नास्ते नानुज्ञां
मे युधिष्ठिरः ॥ ३८ ॥ प्रयच्छति वधे तुभ्यं तेन जीवसि दुर्मते।
नन्वद्य ससुतामात्यं सकर्णानुजसौबलम् ॥ ३९ ॥ गत्वा क्रोध-
समाविष्टः प्रेषयिष्ये यमक्षयम्। किन्नु शक्यं मया कर्त्तुं यत्ते
न क्रुध्यते नृपः ॥ ४० ॥ धर्मात्मा पाण्डवश्रेष्ठः पापाचारे युधि-
ष्ठिरः। एवमुक्त्वा महाबाहुः क्रोधसन्दीप्तमानसः ॥ ४१ ॥ करं
करेण निष्पिष्य निःश्वसन् दीनमानसः। पुनर्दीनमनाभूत्वा
शान्तार्च्चिरिव पावकः ॥ ४२ ॥ भ्रातॄन्महीतले सुप्तानवैक्षत वृको-
दरः। विश्वस्तानिव संविष्टान् पृथग्जनसमानिव ॥ ४३ ॥ नाति-
दूरेण नगरं वनादस्माद्धि लक्षये। जागर्त्तव्ये स्वपन्तीमे हन्त

जागर्म्यहं स्वयम् ॥ ४४ ॥ पास्यन्तीमे जलं पश्चात् प्रतिबुद्धा जितक्लमा। इति भीमो व्यवस्यैव जजागार स्वयं तदा ॥ ४५ ॥

इत्यादिपर्वणि जतुगृहपर्वणि भीमजलाहरणे त्रिपञ्चाशदधिकशततोऽध्यायः। समाप्तञ्च जतुगृहपर्व ॥ १५३ ॥

अथ हिड़िम्बवधपर्व ॥

वैशम्पायन उवाच। तत्र तेषु शयानेषु हिड़िम्बो नाम राक्षसः। अविदूरे वनात्तस्माच्छालवृक्षं समाश्रितः ॥ १ ॥ क्रूरो मानुषमांसादो महावीर्यपराक्रमः। प्रावृड्जलधरश्यामः पिङ्गाक्षो दारुणाकृतिः ॥ २ ॥ दंष्ट्राकरालवदनः पिशितेप्सुः क्षुधार्दितः। लम्बस्फिक् लम्बजठरो रक्तश्मश्रुशिरोरुहः ॥ ३ ॥ महावृक्षगलस्कन्धः शङ्कुकर्णो विभीषणः। यदृच्छया तानपश्यत् पाण्डुपुत्रान्महारथान् ॥ ४ ॥ विरूपरूपः पिङ्गाक्षः करालो घोरदर्शनः। पिशितेप्सुः क्षुधार्तश्च तानपश्यद्यदृच्छया ॥ ५ ॥ ऊर्द्धाङ्गुलिः स कण्डूयन् धुन्वन् रूक्षान् शिरोरुहान्। जृम्भमाणो महावक्त्रः पुनः पुनरवेक्ष्य च ॥ ६ ॥ हृष्टो मानुषमांसस्य महाकायो महाबलः। मेघसंघातवर्ष्मा च तीक्ष्णदंष्ट्रोज्ज्वलाननः ॥ ७ ॥ आघ्राय मानुषं गन्धं भगिनीमिदमब्रवीत्। उपपन्नश्चिरस्याद्य भक्ष्योऽयं मम सुप्रियः ॥ ८ ॥ स्नेहस्रवान् प्रस्रवति जिह्वा पर्य्येति मे मुखम्। अष्टौ दंष्ट्राः सुतीक्ष्णाग्राश्चिरस्यापातदुःसहाः ॥ ९ ॥ देहेषु मज्जयिष्यामि स्निग्धेषु पिशितेषु च। आक्रम्य मानुषं कण्ठमाच्छिद्य धमनीमपि ॥ १० ॥ उष्णां नवं प्रपास्यामि फेनिलं रुधिरं बहु। गच्छ जानीहि के त्वेते शेरते वनमाश्रिताः ॥ ११ ॥ मानुषो बलवान् गन्धो घ्राणं तर्पयं

तीव मे। हत्वैतान्मानुषान् सर्वानानयस्व ममान्तिकम् ॥ १२ ॥
अस्मादिषयसुप्तेभ्यो नैतेभ्यो भयमस्ति ते। एषामुत्कृत्य मांसानि
मानुषाणां यथेष्टतः ॥ १३ ॥ भक्षयिष्याव सहितौ कुरु तूर्णं
वचो मम। भक्षयित्वा च मांसानि मानुषाणां प्रकामतः ॥ १४ ॥
नृत्याव सहितावावां दत्ततालावनेकशः । एवमुक्ता हिड़िम्बा
तु हिड़िम्बेन तदा वने ॥ १५ ॥ भ्रातुर्वचनमाज्ञाय त्वरमाणेव
राक्षसी। जगाम तत्र यत्र स्म पाण्डवा भरतर्षभ ॥ १६ ॥ ददर्श
तत्र सा गत्वा पाण्डवान् पृथया सह। शयानान् भीमसेनञ्च जाग्रतं
त्वपराजितम् ॥ १७ ॥ दृष्ट्वैव भीमसेनं सा शालपोतमिवोद्गतम् ।
राक्षसी कामयामास रूपेणाप्रतिमं भुवि ॥ १८ ॥ अयं श्यामो
महाबाहुः सिंहस्कन्धो महाद्युतिः । कम्बुग्रीवः पुष्कराक्षो
भर्त्ता युक्तो भवेन्मम ॥ १९ ॥ नाहं भ्रातुर्वचो जातु कुर्य्यां क्रूरो-
पसंहितम्। पतिस्नेहोऽतिबलवान्न तथा भ्रातृसौहृदम् ॥ २० ॥
मुहूर्त्तमेव तृप्तिश्च भवेद्भ्रातुर्ममैव च। हतैरेतैरहत्वा तु मोदिष्ये
शाश्वतीः समाः ॥ २१ ॥ सा कामरूपिणी रूपं कृत्वा मानुष-
मुत्तमम्। उपतस्थे महाबाहुं भीमसेनं शनैः शनैः ॥ २२ ॥
लज्जमानेव ललना दिव्याभरणभूषिता । स्मितपूर्वमिदं वाक्यं
भीमसेनमथाब्रवीत् ॥ २३ ॥ कुतस्त्वमसि संप्राप्तः कश्चासि पुरुष-
र्षभ। क इमे शेरते चेह पुरुषा देवरूपिणः ॥ २४ ॥ केयं वै
बृहती श्यामा सुकुमारी तवानघ। शेते वनमिदं प्राप्य विश्वस्ता
स्वगृहे यथा ॥ २५ ॥ नेदं जानाति गहनं वनं राक्षससेवितम्।
वसति ह्यत्र पापात्मा हिड़िम्बो नाम राक्षसः ॥ २६ ॥ तेनाहं
प्रेषिता भ्रात्रा दुष्टभावेन रक्षसा। विभक्षयिषता मांसं युष्माक-
ममरोपमाः ॥ २७ ॥ साहं त्वामभिसंप्रेक्ष्य देवगर्भसमप्रभम् ।
नान्यं भर्त्तारमिच्छामि सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ २८ ॥ एतद्विज्ञाय
धर्मज्ञ युक्तं मयि समाचर । कामोपहतचित्ताङ्गीं भजमानां

भजस्व माम् ॥ २९ ॥ त्रास्यामि त्वां महाबाहो राक्षसात् पुरुषादकात् । वत्स्यावो गिरिदुर्गेषु भर्त्ता भव ममानघ ॥ ३० ॥ अन्तरीक्षचरी ह्यस्मि कामतो विचरामि च । अतुलामाप्नुहि प्रीतिं तत्र तत्र मया सह ॥ ३१ ॥

भीमसेन उवाच । मातरं भ्रातरं ज्येष्ठं सुखसुप्तान् कथं स्थिमान् । परित्यजेत कोन्वद्य प्रभवन्निह राक्षसि ॥ ३२ ॥ को हि सुप्तानिमान् भ्रातॄन्दत्त्वा राक्षसभोजनम् । मातरञ्च नरो गच्छेत् कामार्त्त इव मद्विधः ॥ ३३ ॥

राक्षस्युवाच । यत्ते प्रियं तत् करिष्ये सर्वानेतान् प्रबोधय । मोक्षयिष्याम्यहं कामं राक्षसात् पुरुषादकत् ॥ ३४ ॥

भीम उवाच । सुखसुप्तान् वने भ्रातॄन्मातरं चैव राक्षसि । न भयाद्बोधयिष्यामि भ्रातुस्तव दुरात्मनः ॥ ३५ ॥ न हि मे राक्षसा भीरु सोढुं शक्ताः पराक्रमम् । न मनुष्या न गन्धर्वा न यक्षाश्चारुलोचने ॥ ३६ ॥ गच्छ वा तिष्ठ वा भद्रे यद्वापीच्छसि तत् कुरु । तं वा प्रेषय तन्वङ्गि भ्रातरं पुरुषादकम् ॥ ३७ ॥

इत्यादिपर्वणि हिड़िम्बवधपर्वणि हिड़िम्बाभीमसंवादे चतुःपञ्चाशदधिकशततोऽध्यायः ॥ १५४ ॥

वैशम्पायन उवाच । तां विदित्वा चिरगतां हिड़िम्बो राक्षसेश्वरः । अवतीर्य्य द्रुमात्तस्मादाजगामाशु पाण्डवान् ॥ १ ॥ लोहिताक्षो महाबाहुरूर्द्ध केशो महाननः । मेघसङ्घातवर्ष्मा च तीक्ष्णदंष्ट्रो भयानकः ॥ २ ॥ तमापतन्तं दृष्ट्वैव तथा विकृतदर्शनम् । हिड़िम्बोवाच वित्रस्ता भीमसेनमिदं वचः ॥ ३ ॥ आपतत्येष दुष्टात्मा संक्रुद्धः पुरुषादकः । साहं त्वां भ्रातृभिः सार्द्धं यद्ब्रवीमि तथा कुरु ॥ ४ ॥ अहं कामगमा वीर रक्षो-

बलसमन्विता। आरुह्येमां मम श्रोणिं नेष्यामि त्वां विहायसा ॥५॥ प्रबोधयैतान् संसुप्तान्मातरं च परन्तप। सर्वानेव गमिष्यामि गृहीत्वा वो विहायसा ॥ ६ ॥

भीम उवाच। मा भैस्त्वं पृथुसुश्रोणि नैव कश्चिन्मयि स्थिते। हिंसितुं शक्नुयात् रक्ष इति मे निश्चिता मतिः। अहमेनं हनिष्यामि प्रेक्षन्त्यास्ते सुमध्यमे ॥ ७ ॥ नायं प्रतिबलो भीरु राक्षसापसदो मम। सोढुं युधि परिस्पन्दमथवा सर्वराक्षसाः ॥ ८ ॥ पश्य बाहू सुवृत्तौ मे हस्तिहस्तनिभाविमौ। जरू परिघसङ्काशौ संहतं चाप्युरो महत् ॥ ९ ॥ विक्रमं मे यथेन्द्रस्य साद्य द्रक्ष्यसि शोभने। मावमंस्थाः पृथुश्रोणि मत्वा मामिह मानुषम् ॥ १० ॥

हिड़िम्बोवाच। नावमन्ये नरव्याघ्र त्वामहं देवरूपिणम्। दृष्टप्रभावस्तु मया मानुषेष्वेव राक्षसः ॥ ११ ॥

वैशम्पायन उवाच। तथा सञ्जल्पतस्तस्य भीमसेनस्य भारत। वाचः शुश्राव ताः क्रुद्धो राक्षसः पुरुषादकः ॥ १२ ॥ अवेक्षमाणस्तस्याश्च हिड़िम्बो मानुषं वपुः। स्रग्दामपूरितशिखं समग्रेन्दुनिभाननम् ॥ १३ ॥ सुभ्रूनासाक्षिकेशान्तं सुकुमारनखत्वचम्। सर्वाभरणसंयुक्तं सुसूक्ष्माम्बरवाससम् ॥१४॥ तां तथा मानुषं रूपं बिभ्रतीं सुमनोहरम्। पुंस्कामां शङ्कमानश्च चुक्रोध पुरुषादकः ॥ १५ ॥ संक्रुद्धो राक्षसस्तस्या भगिन्याः कुरुसत्तम। उत्फाल्य विपुले नेत्रे ततस्तामिदमब्रवीत् ॥ १६ ॥ कोहि मे भोक्तुकामस्य विघ्नं चरति दुर्मतिः। न बिभेषि हिड़िम्बे किं मत्कोपाद्विप्रमोहिता ॥ १८ ॥ धिक् त्वामसति पुंस्कामे मम विप्रियकारिणि। पूर्वेषां राक्षसेन्द्राणां सर्वेषामयशस्करि ॥ १८ ॥ यानिमानाश्रिताकार्षीरपि प्रियं सुमहन्मम। एष तानद्य वै सर्वान् हनिष्यामि त्वया सह ॥ १९ ॥ एवमुक्त्वा हिड़िम्बां स हिड़िम्बो

लोहितेक्षणः। वधायाभिपपातैनान् दन्तैर्दन्तानुपस्पृशन् ॥ २० ॥
तमापतन्तं संप्रेक्ष्य भीमः प्रहरतांवरः। भर्त्सयामास तेजस्वी
तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् ॥ २१ ॥

वैशम्पायन उवाच। भीमसेनस्तु तं दृष्ट्वा राक्षसं प्रहसन्निव।
भगिनीं प्रति संक्रुद्धमिदं वचनमब्रवीत् ॥ २२ ॥ किन्ते हिडिम्ब
एतैर्वा सुखसुप्तैः प्रबोधितैः। मामासादय दुर्बुद्धे तरसा त्वं
नराशन ॥ २३ ॥ मय्येव प्रहरेहि त्वं न स्त्रियं हन्तुमर्हसि।
विशेषतोऽनपकृते परेणापकृते सति ॥ २४ ॥ न हीयं स्ववशा बाला
कामयत्यद्य मामिह। चोदितैषा ह्यनङ्गेन शरीरान्तरचारिणा
॥ २५ ॥ भगिनी तव दुर्वृत्त रक्षसां वै यशोहर। त्वन्नियोगेन
चैवेयं रूपं मम समीक्ष्य च ॥ २६ ॥ कामयत्यद्य मां भीरुस्तव-
नैषापराध्यति। अनङ्गेन कृते दोषे नेमां गर्हितुमर्हसि ॥ २७ ॥
मयि तिष्ठति दुष्टात्मन्न स्त्रियं हन्तुमर्हसि। सङ्गच्छस्व मया
सार्द्धमेकेनैको नराशन ॥ २८ ॥ अहमेको नयिष्यामि त्वामद्य
यमसादनम्। अद्य मद्बलनिष्पिष्टं शिरो राक्षस दीर्य्यताम्
॥ २९ ॥ कुञ्जरस्येव पादेन विनिष्पिष्टं बलीयसः। अद्य
गात्राणि ते कङ्काः श्येना गोमायवस्तथा ॥ ३० ॥ कर्षन्तु भुवि
संहृष्टा निहतस्य मया मृधे। क्षणेनाद्य करिष्येऽहमिदं वन-
मराक्षसम्। पुरा यद्दूषितं नित्यं त्वया भक्षयता नरान् ॥ ३१ ॥
अद्य त्वां भगिनी रक्षः कृष्यमाणं मयासकृत्। द्रक्ष्यत्यद्रिप्रती-
काशं सिंहेनेव महाद्विपम् ॥ ३२ ॥ निराबाधास्त्वयि हते मया
राक्षसपांसन। वनमेतच्चरिष्यन्ति पुरुषा वनचारिणः ॥ ३३ ॥

हिडिम्ब उवाच। गर्ज्जितेन वृथा किं ते कत्थितेन च मानुष।
कृत्वैतत् कर्म्मणा सर्वं कत्थेथा माचिरं कृथाः ॥ ३४ ॥ बलिनं
मन्यसे यच्चाप्यात्मानं सपराक्रमम्। ज्ञास्यस्यद्य समागम्य मया-
त्मानं बलाधिकम् ॥ ३५ ॥ न तावदेतान् हिंसिष्ये स्वपन्त्वेते

यथासुखम्। एष त्वामेव दुर्बुद्धे निहन्म्यद्याप्रियम्वदम् ॥ ३६ ॥ पीत्वा तवासृग्गात्रेभ्यस्ततः पश्चादिमानपि। हनिष्यामि ततः पश्चादिमां विप्रियकारिणीम् ॥ ३७ ॥

वैशम्पायन उवाच। एवमुक्त्वा ततो बाहुं प्रगृह्य पुरुषादकः। अभ्यद्रवत संक्रुद्धो भीमसेनमरिन्दमम् ॥ ३८ ॥ तस्याभिद्रवतस्तूर्णं भीमो भीमपराक्रमः। वेगेन प्रहितं बाहुं निजग्राह हसन्निव ॥ ३९ ॥ निगृह्य तं बलाद्भीमो विस्फुरन्तं चकर्ष ह। तस्माद्देशाद्धनूंष्यष्टौ सिंहः क्षुद्रमृगं यथा ॥ ४० ॥ ततः स राक्षसः क्रुद्धः पाण्डवेन बलार्द्दितः। भीमसेनं समालिङ्ग्य व्यनदद्भैरवं रवम् ॥ ४१ ॥ पुनर्भीमो बलादेनं विचकर्ष महाबलः। मा शब्दः सुखसुप्तानां भ्रातॄणां मे भवेदिति ॥ ४२ ॥ अन्योऽन्यं तौ समासाद्य विचकर्षतुरोजसा। हिड़िम्बो भीमसेनश्च विक्रमं चक्रतुः परम ॥ ४३ ॥ बभञ्जतुस्तदा वृक्षांल्लताश्चाकर्षतुस्तदा। मत्ताविव च संरब्धौ वारणौ षष्टिहायनौ ॥ ४४ ॥ तयोः शब्देन महता विबुद्धास्ते नरर्षभाः। सह मात्रा च ददृशुर्हिड़िम्बामग्रतः स्थिताम् ॥ ४५ ॥

इत्यादिपर्वणि हिड़िम्बवधपर्वणि हिड़िम्बभीमयुद्धे पञ्चपञ्चाशदधिकशततोऽध्यायः ॥ १५५ ॥

वैशम्पायन उवाच। प्रबुद्धास्ते हिड़िम्बाया रूपं दृष्ट्वातिमानुषम्। विस्मिताः पुरुषव्याघ्रा बभूवुः पृथया सह ॥ १ ॥ ततः कुन्ती समीक्ष्यैनां विस्मिता रूपसम्पदा। उवाच मधुरं वाक्यं सान्त्वपूर्वमिदं शनैः ॥ २ ॥ कस्य त्वं सुरगर्भाभे का वासि वरवर्णिनि। केन कार्य्येण सम्प्राप्ता कुतश्चागमनं तव ॥ ३ ॥

यदि वास्य वनस्य त्वं देवता यदि वाप्सराः। आचक्ष्व मम तत् सर्वं किमर्थं चेह तिष्ठसि ॥ ४ ॥

हिड़िम्बोवाच। यदेतत् पश्यसि वनं नीलमेघनिभं महत्। निवासो राक्षसस्यैव हिड़िम्बस्य ममैव च ॥ ५ ॥ तस्य मां राक्षसेन्द्रस्य भगिनीं विद्धि भाविनि। भ्रात्रा सम्प्रेषितामार्य्ये त्वां सपुत्रां जिघांसितुम् ॥ ६ ॥ क्रूरबुद्धेरहं तस्य वचनादागता त्विह। अद्राक्षं नवहेमाङ्गं तव पुत्रं महाबलम् ॥ ७ ॥ ततोऽहं सर्वभूतानां भावे विचरता शुभे। चोदिता तव पुत्रस्य मन्मथेन वशानुगा ॥ ८ ॥ ततो वृतो मया भर्त्ता तव पुत्रो महाबलः। अपनेतुं च यतितो न चैव शकितो मया ॥ ९ ॥ चिरायमाणां मां ज्ञात्वा ततः स पुरुषादकः। स्वयमेवागतो हन्तुमिमान् सर्वांस्तवात्मजान् ॥ १० ॥ स तेन मम कान्तेन तव पुत्रेण धीमता। बलादितो विनिष्पिष्य व्यपनीतो महात्मना ॥ ११ ॥ विकर्षन्तौ महावेगौ गर्ज्जमानौ परस्परम्। पश्य त्वं युधि विक्रान्तावेतौ च नरराक्षसौ ॥ १२ ॥

वैशम्पायन उवाच। तस्याः श्रुत्वैव वचनमुत्पपात युधिष्ठिरः। अर्ज्जुनो नकुलश्चैव सहदेवश्च वीर्य्यवान् ॥ १३ ॥ तौ ते ददृशुरासक्तौ विकर्षन्तौ परस्परम्। काङ्क्षमाणौ जयं चैव सिंहाविव बलोत्कटौ ॥ १४ ॥ अथान्योन्यं समाश्लिष्य विकर्षन्तौ पुनः पुनः। दावाग्निधूमसदृशं चक्रतुः पार्थिवं रजः ॥ १५ ॥ वसुधारेणुसंवीतौ वसुधाधरसन्निभौ। विभ्राजतुर्यथा शैलौ नीहारेणाभिसंवृतौ ॥ १६ ॥ राक्षसेन तदा भीमं क्लिश्यमानं निरीक्ष्य च। उवाचेदं वचः पार्थः प्रहसञ्छनकैरिव ॥ १७ ॥ भीम माभैर्महाबाहो न त्वां बुध्यामहे वयम्। समेतं भीमरूपेण रक्षसा श्रमकर्षितम् ॥ १८ ॥ साहाय्येऽस्मि स्थितः पार्थः पातयिष्यामि राक्षसम्। नकुलः सहदेवश्च मातरं गोपयिष्यतः ॥ १९ ॥

भीम उवाच। उदासीनो निरीक्षस्व न कार्य्यः संभ्रमस्त्वया। न जात्वयं पुनर्जीवेन्मद्बाह्वन्तरमागतः ॥ २० ॥

अर्जुन उवाच। किमनेन चिरं भीम जीवता पापरक्षसा। गन्तव्यं न चिरं स्थातुमिह शक्यमरिन्दम ॥ २१ ॥ पुरा संरज्यते प्राची पुरा सन्ध्या प्रवर्त्तते। रौद्रे मुहूर्त्ते रक्षांसि प्रबलानि भवन्त्युत ॥ २२ ॥ त्वरस्व भीम माक्रीड़ जहि रक्षो विभीषणम्। पुरा विकुरुते मायां भुजयोः सारमर्पय ॥ २३ ॥

वैशम्पायन उवाच। अर्जुनेनैवमुक्तस्तु भीमो रोषाज्ज्वलन्निव। बलमाहारयामास यदायोर्ज्जगतः क्षयी ॥ २४ ॥ ततस्तस्याम्बुदाभस्य भीमो रोषात्तु रक्षसः। उत्क्षिप्याभ्रामयद्देहं तूर्णं शतगुणं तदा ॥ २५ ॥

भीम उवाच। वृथामांसैर्वृथापुष्टो वृथावृद्धो वृथामतिः। वृथामरणमर्हस्त्वं वृथाद्य न भविष्यति ॥ २६ ॥ क्षेममद्य करिष्यामि यथा वनमकण्टकम्। न पुनर्मानुषान् हत्वा भक्षयिष्यसि राक्षस ॥ २७ ॥

अर्जुन उवाच। यदि वा मन्यसे भारं त्वमिमं राक्षसं युधि। करोमि तव साहाय्यं शीघ्रमेष निपात्यताम् ॥ २८ ॥ अथ वाप्यहमेवैनं हनिष्यामि वृकोदर। कृतकर्म्मा परिश्रान्तः साधु तावदुपारम ॥ २९ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा भीमसेनोऽत्यमर्षणः। निष्पिष्यैनं बलाद्भूमौ पशुमारममारयत् ॥ ३० ॥ स मार्य्यमाणो भीमेन ननाद विपुलं स्वनम्। पूरयंस्तद्वनं सर्व्वं जलार्द्र इव दुन्दुभिः ॥ ३१ ॥ बाहुभ्यां योक्त्रयित्वा तु बलवान् पाण्डुनन्दनः। मध्ये भङ्क्त्वा महाबाहुर्हर्षयामास पाण्डवान् ॥ ३२ ॥ हिड़िम्बं निहतं दृष्ट्वा संहृष्टास्ते तरस्विनः। अपूजयन्नरव्याघ्रं भीमसेनमरिन्दमम् ॥ ३३ ॥ अभिपूज्य महात्मानं भीमं भीमपराक्रमम्। पुनरेवार्जुनो वाक्यमुवाचेदं वृकोदरम् ॥ ३४ ॥ न दूरे नगरं

मन्ये वनादस्मादहं विभो। शीघ्रं गच्छाम भद्रं ते न नो विद्यात् सुयोधनः ॥ ३५ ॥ ततः सर्वे तथेत्युक्त्वा मात्रा सह महारथाः। प्रययुः पुरुषव्याघ्रा हिडिम्बा चैव राक्षसी ॥ ३६ ॥

इत्यादिपर्वणि हिडिम्बवधपर्वणि हिडिम्बवधे षट्-
पञ्चाशदधिकशततोऽध्यायः ॥ १५६ ॥

भीमसेन उवाच। स्मरन्ति वैरं रक्षांसि मायामाश्रित्य मोहिनीम्। हिडिम्बे व्रज पन्थानं त्वमिमं भ्रातृसेवितम् ॥ १ ॥

युधिष्ठिर उवाच। क्रुद्धोऽपि पुरुषव्याघ्र भीम मास्म स्त्रियं वधीः। शरीरगुप्त्यभ्यधिकं धर्मं गोपाय पाण्डव ॥ २ ॥ वधाभिप्रायमायान्तमवधीस्त्वं महाबलम्। रक्षसस्तस्य भगिनी किं नः क्रुद्धा करिष्यति ॥ ३ ॥

वैशम्पायन उवाच। हिडिम्बा तु ततः कुन्तीमभिवाद्य कृताञ्जलिः। युधिष्ठिरन्तु कौन्तेयमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ४ ॥ आर्ये जानासि यद्दुःखमिह स्त्रीणामनङ्गजम्। तदिदं मामनुप्राप्तं भीमसेनकृतं शुभे ॥ ५ ॥ सोढं तत्परमं दुःखं मया कालप्रतीक्षया। सोयमभ्यागतः कालो भविता मे सुखोदयः ॥ ६ ॥ मया ह्युत्सृज्य सुहृदः स्वधर्मं स्वजनं तथा। वृतोऽयं पुरुषव्याघ्रस्तव पुत्रः पतिः शुभे ॥ ७ ॥ वीरेणाहं तथा तेन त्वया वापि यशस्विनि। प्रत्याख्याता न जीवामि सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ ८ ॥ तदर्हसि कृपां कर्त्तुं मयि त्वं वरवर्णिनि। मत्वा मूढेति तन्मां त्वं भक्ता वानुगतेति वा ॥ ९ ॥ भर्त्रानेन महाभागे संयोजय सुतेन ते। तमुपादाय गच्छेयं यथेष्टं देवरूपिणम्। पुनश्चैवानयिष्यामि विस्रम्भं कुरु मे शुभे ॥ १० ॥ अहं हि मनसा ध्याता सर्वान्नेष्यामि वः सदा। वृजिनात्तारयिष्यामि दुर्गेषु

विषमेषु च ॥ ११ ॥ पृष्ठेन वो वहिष्यामि शीघ्रां गतिमभीप्सतः ।
यूयं प्रसादं कुरुत भीमसेनो भजेत माम् ॥ १२ ॥ आपदस्तरणे
प्राणान्धारयेद्येन तेन वा । सर्व्वमादृत्य कर्त्तव्यं तं धर्म्ममनुवर्त्तता
॥ १३ ॥ आपत्सु यो धारयति धर्म्मं धर्म्मविदुत्तमः । व्यसनं ह्येव
धर्म्मस्य धर्म्मिणामापदुच्यते ॥ १४ ॥ पुण्यं प्राणान्धारयति पुण्यं
प्राणदमुच्यते । येन येनाचरेद्धर्म्मं तस्मिन् गर्हा न विद्यते ॥ १५ ॥

युधिष्ठिर उवाच । एवमेव यथात्थ त्वं हिड़िम्बे नात्र संशयः
स्थातव्यं तु त्वया सत्ये यथा ब्रूयाः सुमध्यमे ॥ १६ ॥ स्नातं
कृताह्निकं भद्रे कृतकौतुकमङ्गलम् । भीमसेनं भजेथास्त्वं प्राग-
स्तगमनाद्रवेः ॥ १७ ॥ अहःसु विहरानेन यथाकामं मनोजवा ।
अयं त्वानयितव्यस्ते भीमसेनः सदा निशि ॥ १८ ॥

वैशम्पायन उवाच । तथेति तत् प्रतिज्ञाय भीमसेनोऽब्रवी-
दिदम् । शृणु राक्षसि सत्येन समयं ते वदाम्यहम् ॥ १९ ॥
यावत् कालेन भवति पुत्रस्योत्पादनं शुभे । तावत् कालं गमि-
ष्यामि त्वया सह सुमध्यमे ॥ २० ॥

वैशम्पायन उवाच । तथेति तत् प्रतिज्ञाय हिड़िम्बा राक्षसी
तदा । भीमसेनमुपादाय सोर्द्ध्वमाचक्रमे ततः ॥ २१ ॥ शैल-
शृङ्गेषु रम्येषु देवतायतनेषु च । मृगपक्षिविघुष्टेषु रमणीयेषु
सर्व्वदा ॥ २२ ॥ कृत्वा च रूपं परमं सर्व्वाभरणभूषिता । सञ्ज-
ल्पन्ती सुमधुरं रमयामास पाण्डवम् ॥ २३ ॥ तथैव वनदुर्गेषु
पुष्पितद्रुमसानुषु । सरःसु रमणीयेषु पद्मोत्पलयुतेषु च ॥ २४ ॥
नदीद्वीपप्रदेशेषु वैदूर्य्यसिकतासु च । सुतीर्थवनतोयासु तथा
गिरिनदीषु च ॥ २५ ॥ काननेषु विचित्रेषु पुष्पितद्रुमवल्लिषु ।
हिमवद्गिरिकुञ्जेषु गुहासु विविधासु च ॥ २६ ॥ प्रफुल्लशत-
पत्रेषु सरःस्वमलवारिषु । सागरस्य प्रदेशेषु मणिहेमचितेषु
च ॥ २७ ॥ पत्तनेषु च रम्येषु महाशालवनेषु च । देवारण्येषु

पुण्येषु तथा पर्वतसानुषु ॥ २८ ॥ गुह्यकानां निवासेषु तापसा-
यतनेषु च । सर्वर्त्तुफलरम्येषु मानसेषु सरःसु च ॥ २९ ॥ बिभ्रती
परमं रूपं रमयामास पाण्डवम् । रमयन्ती तथा भीमं तत्र
तत्र मनोजवा ॥ ३० ॥ प्रजज्ञे राक्षसी पुत्रं भीमसेनान्महा-
बलम् । विरूपाक्षं महावक्त्रं शङ्कुकर्णं विभीषणम् ॥ ३१ ॥
भीमनादं सुताम्रोष्ठं तीक्ष्णदंष्ट्रं महारवम् । महेष्वासं महा-
वीर्य्यं महासत्त्वं महाभुजम् ॥ ३२ ॥ महाजवं महाकायं महा-
मायमरिन्दमम् । दीर्घघ्राणं महोरस्कं विकटोद्बद्धपिण्डिकम्
॥ ३३ ॥ अमानुषं मानुषजं भीमवेगं महाबलम् । यः पिशा-
चानतीत्यान्यान् बभूवातीव राक्षसान् ॥ ३४ ॥ बालोऽपि यौवनं
प्राप्तो मानुषेषु विशाम्पते । सर्वास्त्रेषु परं वीरः प्रकर्षमगम-
द्बली ॥ ३५ ॥ सद्यो हि गर्भान्राक्षस्यो लभन्ते प्रसवन्ति च ।
कामरूपधराश्चैव भवन्ति बहुरूपिकाः ॥ ३६ ॥ प्रणम्य विकचः
पादावगृह्णात् स पितुस्तदा । मातुश्च परमेष्वासस्तौ च नामास्य
चक्रतुः ॥ ३७ ॥ घटो हास्योत्कच इति माता तं प्रत्यभाषत ।
अब्रवीत्तेन नामास्य घटोत्कच इति स्म ह ॥ ३८ ॥ अनुरक्तश्च
तानासीत् पाण्डवान् स घटोत्कचः । तेषाञ्च दयितो नित्यमात्म-
नित्यो बभूव ह ॥ ३९ ॥ संवाससमयो जीर्ण इत्याभाष्य ततस्तु
तान् । हिडिम्बा समयं कृत्वा स्वां गतिं प्रत्यपद्यत ॥ ४० ॥
कृत्यकाल उपस्थास्ये पितॄनिति घटोत्कचः । आमन्त्र्य रक्षसां श्रेष्ठः
प्रतस्थे चोत्तरां दिशम् ॥ ४१ ॥ स हि सृष्टो मघवता शक्तिहेतो-
र्महात्मना । कर्णस्याप्रतिवीर्य्यस्य प्रतियोद्धा महारथः ॥ ४२ ॥

इत्यादिपर्वणि हिडिम्बवधपर्वणि घटोत्कचोत्पत्तौ सप्त-
पञ्चाशदधिकशततोऽध्यायः ॥ १५७ ॥

वैशम्पायन उवाच। ते वनेन वनं गत्वा घ्नन्तो मृगगणान् बहून्। अपक्रम्य ययराजंस्त्वरमाणा महारथाः ॥ १ ॥ मत्स्यांस्त्रिगर्त्तान् पाञ्चालान् कीचकानन्तरेण च। रमणीयान् वनोद्देशान् प्रेक्षमाणाः सरांसि च ॥ २ ॥ जटाः कृत्वात्मनः सर्व्वे वल्कलाजिनवाससः। सह कुन्त्या महात्मानो बिभ्रतस्तापसं वपुः ॥ ३ ॥ क्वचिद्वहन्तो जननीं त्वरमाणा महारथाः। क्वचिच्छन्देन गच्छन्तस्ते जग्मुः प्रसभं पुनः ॥ ४ ॥ ब्राह्मं वेदमधीयाना वेदाङ्गानि च सर्व्वशः। नीतिशास्त्रञ्च सर्व्वज्ञा ददृशुस्ते पितामहम् ॥ ५ ॥ तेऽभिवाद्य महात्मानं कृष्णद्वैपायनं तदा। तस्थुः प्राञ्जलयः सर्व्वे सह मात्रा परन्तपाः ॥ ६ ॥

व्यास उवाच। मयेदं व्यसनं पूर्व्वं विदितं भरतर्षभाः। यथा तु तैरधर्म्मेण धार्त्तराष्ट्रैर्विवासिताः ॥ ७ ॥ तद्विदित्वास्मि सम्प्राप्तश्चिकीर्षुः परमं हितम्। न विषादोऽत्र कर्त्तव्यः सर्व्वमेतत्सुखाय वः ॥ ८ ॥ समास्ते चैव मे सर्व्वे यूयं चैव न संशयः। दीनतो बालतश्चैव स्नेहं कुर्व्वन्ति मानवाः ॥ ९ ॥ तस्मादभ्यधिकः स्नेहो युष्मासु मम साम्प्रतम्। स्नेहपूर्व्वं चिकीर्षामि हितं वस्तन्निबोधत ॥ १० ॥ इदं नगरमभ्यासे रमणीयं निरामयम्। वसतेह प्रतिच्छन्ना ममागमनकाङ्क्षिणः ॥ ११ ॥

वैशम्पायन उवाच। एवं स तान् समाश्वास्य व्यासः सत्यवतीसुतः। एकचक्रामभिगतः कुन्तीमाश्वासयत् प्रभुः ॥ १२ ॥

व्यास उवाच। जीवत्पुत्रि सुतस्तेऽयं धर्म्मनित्यो युधिष्ठिरः। धर्म्मेण पृथिवीं जित्वा महात्मा पुरुषर्षभः। पृथिव्यां पार्थिवान् सर्व्वान् प्रशासिष्यति धर्म्मराट् ॥ १३ ॥ पृथिवीमखिलां जित्वा सर्व्वां सागरमेखलाम्। भीमसेनार्जुनबलाद्भोक्ष्यते नात्र संशयः ॥ १४ ॥ पुत्रास्तव च माद्र्याश्च सर्व्वे एव महारथाः। स्वराष्ट्रे विहरिष्यन्ति सुखं सुमनसः सदा ॥ १५ ॥ यक्ष्यन्ति च

नरव्याघ्रा निर्जित्य पृथिवीमिमाम्। राजसूयाश्वमेधाद्यैः क्रतु-
भिर्भूरिदक्षिणैः ॥ १६ ॥ अनुगृह्य सुहृद्वर्गं भोगैश्वर्यसुखेन च।
पितृपैतामहं राज्यमिमे भोक्ष्यन्ति ते सुताः ॥ १७ ॥

वैशम्पायन उवाच। एवमुक्त्वा निवेश्यैतान् ब्राह्मणस्य निवे-
शने। अब्रवीत् पाण्डवश्रेष्ठमृषिर्द्वैपायनस्तदा ॥ १८ ॥ इह मासं
प्रतीक्षध्वमागमिष्याम्यहं पुनः। देशकालौ विदित्वैव लप्स्यध्वं
परमां मुदम् ॥ १९ ॥ स तैः प्राञ्जलिभिः सर्वैस्तथेत्युक्तो नरा-
धिप। जगाम भगवान् व्यासो यथागतमृषिः प्रभुः ॥ २० ॥

इत्यादिपर्वणि हिड़िम्बवधपर्वणि व्यासदर्शने अष्टपञ्चाश-
दधिकशतोऽध्यायः समाप्तश्चेदं। हिडिम्बवधपर्व ॥ १५८ ॥

अथ वकवधपर्व ॥

जनमेजय उवाच। एकचक्रां गतास्ते तु कुन्तीपुत्रा महा-
रथाः। अत ऊर्द्ध्वं द्विजश्रेष्ठ किमकुर्वत पाण्डवाः ॥ १ ॥

वैशम्पायन उवाच। एकचक्रां गतास्ते तु कुन्तीपुत्रा महा-
रथाः। ऊषुर्नातिचिरं कालं ब्राह्मणस्य निवेशने ॥ २ ॥ रम-
णीयानि पश्यन्तो वनानि विविधानि च। पार्थिवानपि चोद्दे-
शान् सरितश्च सरांसि च ॥ ३ ॥ चेरुर्भैक्षं तदा ते तु सर्व एव
विशाम्पते। बभूवुर्नागराणाञ्च स्वैर्गुणैः प्रियदर्शनाः ॥ ४ ॥ निवे-
दयन्ति स्म तदा कुन्त्या भैक्षं सदा निशि। तया विभक्तान्
भागांस्ते भुञ्जते स्म पृथक् पृथक् ॥ ५ ॥ अर्द्धं ते भुञ्जते वीराः
सह मात्रा परन्तपाः। अर्द्धं सर्वस्य भैक्षस्य भीमो भुङ्क्ते महा-
बलः ॥ ६ ॥ तथा तु तेषां वसतां तस्मिन् राष्ट्रे महात्मनाम्।
अतिचक्राम सुमहान् कालोऽथ भरतर्षभ ॥ ७ ॥ ततः कदाचित्

भैक्ष्याय गतास्ते पुरुषर्षभाः । सङ्गत्याभीमसेनस्तु तत्रास्ते पृथया सह ॥ ८ ॥ अथार्त्तिजं महाशब्दं ब्राह्मणस्य निवेशने । भृशमुत्पतितं घोरं कुन्ती शुश्राव भारत ॥ ९ ॥ रोरूयमाणांस्तान् दृष्ट्वा परिदेवयतश्च सा । कारुण्यात् साधुभावाच्च कुन्ती राजन्न चक्षमे ॥ १० ॥ मथ्यमानेन दुःखेन हृदयेन पृथा तदा । उवाच भीमं कल्याणी कृपान्वितमिदं वचः ॥ ११ ॥ वसाम सुसुखं पुत्र ब्राह्मणस्य विवेशने । अज्ञाता धार्त्तराष्ट्रस्य सत्कृता वीतमन्यवः ॥ १२ ॥ सा चिन्तये सदा पुत्र ब्राह्मणस्यास्य किन्वहम् । प्रियं कुर्य्यामिति गृहे यत्र कुर्य्युरुषिताः सुखम् ॥ १३ ॥ एतावान् पुरुषस्तात कृतं यस्मिन्न नश्यति । यावच्च कुर्य्यादन्योऽस्य कुर्य्यादभ्यधिकं ततः ॥ १४ ॥ तदिदं ब्राह्मणस्यास्य दुःखमापतितं ध्रुवम् । तत्रास्य यदि साहाय्यं कुर्य्यामुपकृतं भवेत् ॥ १५ ॥

भीमसेन उवाच । ज्ञायतामस्य यद्दुःखं यतश्चैव समुत्थितम् । विदित्वा व्यवसिष्यामि यद्यपि स्यात् सुदुष्करम् ॥ १६ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवं तौ कथयन्तौ च भूयः शुश्रुवतुः स्वनम् । आर्त्तिजं तस्य विप्रस्य सभार्य्यस्य विशाम्पते ॥ १७ ॥ अन्तःपुरं ततस्तस्य ब्राह्मणस्य महात्मनः । विवेश त्वरिता कुन्ती बद्धवत्सेव सौरभी ॥ १८ ॥ ततस्तं ब्राह्मणं तत्र भार्य्यया च सुतेन च । दुहित्रा चैव सहितं ददर्शावनताननम् ॥ १९ ॥

ब्राह्मण उवाच । धिगिदं जीवितं लोके गतसारमनर्थकम् । दुःखमूलं पराधीनं भृशमप्रियभागि च ॥ २० ॥ जीविते परमं दुःखं जीविते परमो ज्वरः । जीविते वर्त्तमानस्य दुःखानामागमो ध्रुवः ॥ २१ ॥ आत्मा ह्येको हि धर्म्मार्थौ कामं चैव निषेवते । एतैश्च विप्रयोगोऽपि दुःखं परमनन्तकम् ॥ २२ ॥ आहुः केचित् परं मोक्षं स च नास्ति कथञ्चन । अर्थप्राप्तौ तु नरकः कृत्स्न एवोपपद्यते ॥ २३ ॥ अर्थेप्सुता परं दुःखमर्थप्राप्तौ

ततोऽधिकान्। जातस्नेहस्य चार्थेषु विप्रयोगो महत्तरम् ॥ २४ ॥
न हि योगं प्रपश्यामि येन मुच्येयमापदः। पुत्रदारेण वा सार्द्धं
प्राद्रवेयमनामयम् ॥ २५ ॥ यतितं वै मया पूर्वं वेत्थ ब्राह्मणि
तत्तथा। क्षेमं यतस्ततो गन्तुं त्वया तु मम न श्रुतम् ॥ २६ ॥
इह जाता विवृद्धास्मि पिता चापि ममेति वै। उक्तवत्यसि दुर्मेधे
याच्यमाना मयासकृत् ॥ २७ ॥ स्वर्गतोऽपि पिता वृद्धस्तथा माता
चिरं तव। बान्धवा भूतपूर्वाश्च तत्र वासे तु का रतिः ॥ २८ ॥
सोऽयं ते बन्धुकामाया अशृण्वन्त्या वचो मम। बन्धुप्रणाशः
सम्प्राप्तो भृशं दुःखकरो मम ॥ २९ ॥ अथ वा मद्विनाशोऽयं न
हि शक्ष्यामि कञ्चन। परित्यक्तुमहं बन्धुं स्वयं जीवन्नृशंसवत्
॥ ३० ॥ सहधर्मचरीं दान्तां नित्यं मातृसमां मम। सखायं
विहितां देवैर्नित्यं परमिकां गतिम् ॥ ३१ ॥ पित्रा मात्रा च
विहितां सदा गार्हस्थभागिनीम्। वरयित्वा यथान्यायं मन्त्र-
वत् परिणीय च ॥ ३२ ॥ कुलीनां शीलसम्पन्नामपत्यजननी-
मपि। त्वामहं जीवितस्यार्थे साध्वीमनपकारिणीम् ॥ ३३ ॥
परित्यक्तुं न शक्ष्यामि भार्यां नित्यमनुव्रताम्। कुत एव परि-
त्यक्तुं सुतं शक्ष्याम्यहं स्वयम् ॥ ३४ ॥ बालमप्राप्तवयसमजात-
व्यञ्जनाकृतिम्। भर्तुरर्थाय निक्षिप्तां न्यासं धात्रा महात्मना
॥ ३५ ॥ यया दौहित्रजाँल्लोकानाशंसे पितृभिः सह। स्वय-
मुत्पाद्य तां बालां कथमुत्स्रष्टुमुत्सहे ॥ ३६ ॥ मन्यन्ते केचि-
दधिकं स्नेहं पुत्रे पितुर्नराः। कन्यायां केचिदपरे मम तुल्या-
वुभौ स्मृतौ ॥ ३७ ॥ यस्यां लोकाः प्रसूतिश्च स्थिता नित्यमथो
सुखम्। अपापां तामहं बालां कथमुत्स्रष्टुमुत्सहे ॥ ३८ ॥
आत्मानमपि चोत्सृज्य तप्स्यामि परलोकगः। त्यक्ता ह्येते
मया व्यक्तं नेह शक्ष्यन्ति जीवितुम् ॥ ३९ ॥ एषां चान्यतम-
त्यागो नृशंसो गर्हितो बुधैः। आत्मत्यागे कृते चेमे मरिष्यन्ति

मया विना ॥ ४० ॥ स कृच्छ्रामहमापन्नो न शक्तस्तर्त्तुमापदम् । अहो धिक् कां गतिं त्वद्य गमिष्यामि सबान्धवः । सर्वैः सह मृतं श्रेयो न च मे जीवितं चमम् ॥ ४१ ॥

इत्यादिपर्वणि वकवधपर्वणि ब्राह्मणचिन्तायां
ऊनषष्ट्यधिकशततोऽध्यायः ॥ १५९ ॥

ब्राह्मण्युवाच । न सन्तापस्त्वया कार्य्यः प्राकृतेनेव कर्हिचित् । न हि सन्तापकालोऽयं वैद्यस्य तव विद्यते ॥ १ ॥ अवश्यं निधनं सर्वैर्गन्तव्यमिह मानवैः । अवश्यम्भाविन्यर्थे वै सन्तापो नेह विद्यते ॥ २ ॥ भार्य्या पुत्रोऽथ दुहिता सर्वमात्मार्थमिष्यते । व्यथां जहि सबुद्ध्या त्वं स्वयं यास्यामि तत्र च ॥ ३ ॥ एतद्धि परमं नार्य्याः कार्य्यं लोके सनातनम् । प्राणानपि परित्यज्य यद्भर्त्तृहितमाचरेत् ॥ ४ ॥ तच्च तत्र कृतं कर्म तवापीदं सुखावहम् । भवत्यमुत्र चाचय्यं लोकेऽस्मिंश्च यशस्करम् ॥ ५ ॥ एष चैव गुरुर्धर्मो यं प्रवच्याम्यहं तव । अर्थश्च तव धर्मश्च भूयानत्र प्रदृश्यते ॥ ६ ॥ यदर्थमिष्यते भार्य्या प्राप्तः सोऽर्थस्त्वया मयि । कन्या चैका कुमारश्च कृताहमनृणा त्वया ॥ ७ ॥ समर्थः पोषणे चापि सुतयोरचणे तथा । न त्वहं सुतयोः शक्ता तथा रचणपोषणे ॥ ८ ॥ मम हि त्वद्विहीनायाः सर्वप्राणधनेश्वर । कथं स्यातां सुतौ बालौ भवेयं च कथं त्वहम् ॥ ९ ॥ कथं हि विधवानाथा बालपुत्रा विना त्वया । मिथुनं जीवयिष्यामि स्थिता साधुगते पथि ॥ १० ॥ अहङ्कृतावलिप्तैश्च प्रार्थ्यमानामिमां सुताम् । अयुक्तैस्तव सम्बन्धे कथं शच्यामि रचितुम् ॥ ११ ॥ उत्सृष्टमामिषं भूमौ प्रार्थयन्ति यथा खगाः । प्रार्थयन्ति जनाः सर्वे पतिहीनां तथा स्त्रियम् ॥ १२ ॥ साहं विचाल्यमाना वै प्रार्थ्य-

मानादुरात्मभिः। स्थातुं पथि न शक्ष्यामि सज्जनेष्टे द्विजोत्तम ॥ १३ ॥ कथं तव कुलस्यैकामिमां बालामनागसम्। पितृपैतामहे मार्गे नियोक्तुमहमुत्सहे ॥ १४ ॥ कथं शक्ष्यामि बालेऽस्मिन् गुणानाधातुमीप्सितान्। अनाथे सर्वतो लुप्ते यथा त्वं धर्मदर्शिवान् ॥ १५ ॥ इमामपि च ते बालामनाथां परिभूय माम्। अनर्हाः प्रार्थयिष्यन्ति शूद्रा वेदश्रुतिं यथा ॥ १६ ॥ तां चेदहं न दित्सेयं त्वद्गुणैरुपबृंहिताम्। प्रमथ्यैनां हरेयुस्ते हविर्ध्वांक्षा इवाध्वरात् ॥ १७ ॥ संप्रेक्षमाणा पुत्रं ते नानुरूपमिवात्मनः। अनर्हवशमापन्नामिमां चापि सुतां तव ॥ १८ ॥ अवज्ञाता च लोकेषु तथात्मानमजानती। अवलिप्तैर्नरैर्ब्रह्मन्मरिष्यामि न संशयः ॥ १९ ॥ तौ च हीनौ मया बालौ त्वया चैव तथात्मजौ। विनश्येतां न सन्देहो मत्स्याविव जलक्षये ॥ २० ॥ त्रितयं सर्वथाप्येवं विनशिष्यत्यसंशयम्। त्वया विहीनं तस्मात्त्वं मां परित्यक्तुमर्हति ॥ २१ ॥ व्युष्टिरेषा परा स्त्रीणां पूर्वं भर्त्तुः परां गतिम्। गन्तुं ब्रह्मन् सपुत्राणामिति धर्मविदो विदुः ॥ २२ ॥ परित्यक्तः सुतश्चायं दुहितेयं तथा मया। बान्धवाश्च परित्यक्तास्त्वदर्थं जीवितञ्च मे ॥ २३ ॥ यज्ञैस्तपोभिर्नियमैर्दानैश्च विविधैस्तथा। विशिष्यते स्त्रिया भर्त्तुर्नित्यं प्रियहिते स्थितिः ॥ २४ ॥ तदिदं यच्चिकीर्षामि धर्मं परमसम्मतम्। इष्टञ्चैव हितञ्चैव तव चैव कुलस्य च ॥ २५ ॥ इष्टानि चाप्यपत्यानि द्रव्याणि सुहृदः प्रियाः। आपद्धर्मप्रमोक्षाय भार्य्या चापि सतां मतम् ॥ २६ ॥ आपदर्थं धनं रक्षेद्दारान् रक्षेद्धनैरपि। आत्मानं सततं रक्षेद्दारैरपि धनैरपि ॥ २७ ॥ दृष्टादृष्टफलार्थं हि भार्य्या पुत्रो धनं गृहम्। सर्वमेतद्विधातव्यं बुधानामेष निश्चयः ॥ २८ ॥ एकतो वा कुलं कृत्स्नमात्मा वा कुलवर्द्धन। न समं सर्वमेवेति बुधानामेष निश्चयः ॥ २९ ॥ स कुरुष्व मया कार्य्यं तारया-

ध्मानमात्मना । अनुजानीहि मामार्य्य सुतौ मे परिपालय ॥ ३० ॥ अवध्यां स्त्रियमित्याहुर्धर्मज्ञा धर्मनिश्चये । धर्मज्ञान् राक्षसानाहुर्नहन्यात्स च मामपि ॥ ३१ ॥ निःसंशयो वधः पुंसां स्त्रीणां संशयितो वधः । अतो मामेव धर्मज्ञ प्रस्थापयितुमर्हसि ॥ ३२ ॥ भुक्तं प्रियाण्यवाप्तानि धर्मश्च चरितो महान् । त्वत्प्रसूतिः प्रिया प्राप्ता न मां तप्स्यत्यजीवितम् ॥ ३३ ॥ जातपुत्रा च वृद्धा च प्रियकामा च ते सदा । समीक्ष्यैतदहं सर्वं व्यवसायं करोम्यतः ॥ ३४ ॥ उत्सृज्यापि हि मामार्य्य प्राप्स्यस्यन्यामपि स्त्रियम् । ततः प्रतिष्ठितो धर्म्मो भविष्यति पुनस्तव ॥ ३५ ॥ न चाप्यधर्मः कल्याण बहुपत्नीकता नृणाम् । स्त्रीणामधर्मः सुमहान् भर्त्तुः पूर्वस्य लङ्घने ॥ ३६ ॥ एतत् सर्वं समीक्ष्य त्वमात्मत्यागं च गर्हितम् । आत्मानं तारयाद्याशु कुलं चेमौ च दारकौ ॥ ३७ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्तस्तया भर्त्ता तां समालिङ्ग्य भारत । मुमोच बाष्पं शनकैः सभार्य्यो भृशदुःखितः ॥ ३८ ॥

इत्यादिपर्वणि बकवधपर्वणि ब्राह्मणीवाक्ये षष्ट्यधिकशततोऽध्यायः ॥ १६० ॥

वैशम्पायन उवाच । तयोर्द्दुःखितयोर्वाक्यमतिमात्रं निशम्य तु । ततो दुःखपरीताङ्गी कन्या तावभ्यभाषत ॥ १ ॥ किमेवं भृशदुःखार्त्तौ रोरूयेतामनाथवत् । ममापि श्रूयतां वाक्यं श्रुत्वा च क्रियतां क्षमम् ॥ २ ॥ धर्मतोऽहं परित्याज्या युवयोर्न्नात्र संशयः । त्यक्तव्यां मां परित्यज्य त्रातं सर्वं मयैकया ॥ ३ ॥ इत्यर्थमिष्यतेऽपत्यं तारयिष्यति मामिति । अस्मिन्नुपस्थिते काले तरध्वं प्लववन्मया ॥ ४ ॥ इह वा तारयेद्दुर्गादुत वा प्रेत्य भारत ।

सर्वथा तारयेत् पुत्रः पुत्र इत्युच्यते बुधैः ॥ ५ ॥ आकाङ्क्षन्ते च दौहित्रानमयि नित्यं पितामहाः। तत् स्वयं वै परित्रास्ये रक्षन्ती जीवितं पितुः ॥ ६ ॥ भ्राता च मम बालोऽयं गते लोकममुं त्वयि। अचिरेणैव कालेन विनश्येत न संशयः ॥ ७ ॥ तातेऽपि हि गते स्वर्गं विनष्टे च ममानुजे। पिण्डः पितॄणां व्युच्छिद्ये-त्तत्तेषां विप्रियं भवेत् ॥ ८ ॥ पित्रा त्यक्ता तथा मात्रा भ्रात्रा चाहमसंशयम्। दुःखाद्दुःखतरं प्राप्य म्रियेयमतथोचिता ॥ ९ ॥ त्वयि त्वरोगे निर्मुक्ते माता भ्राता च मे शिशुः। सन्तानस्यैव पिण्डस्य प्रतिष्ठास्यत्यसंशयम् ॥ १० ॥ आत्मा पुत्रः सखा भार्य्या कृच्छ्रन्तु दुहिता किल। स कृच्छ्रान्मोचयात्मानं माञ्च धर्मे नियो-जय ॥ ११ ॥ अनाथा कृपणा बाला यत्र क्वचन गामिनी। भविष्यामि त्वया तात विहीना कृपणा सदा ॥ १२ ॥ अथवाहं करिष्यामि कुलस्यास्य विमोचनम्। फलसंस्था भविष्यामि कृत्वा कर्म सुदुष्करम् ॥ १३ ॥ अथवा यास्यसे तत्र त्यक्त्वा मां द्विज-सत्तम। पीड़िताहं भविष्यामि तदवेक्षस्व मामपि ॥ १४ ॥ तदस्मदर्थं धर्मार्थं प्रसवार्थञ्च सत्तम। आत्मानं परिरक्षस्व त्यक्तव्यां माञ्च सन्त्यज ॥ १५ ॥ अवश्यकरणीये च मा त्वां कालो-ऽत्यगादयम्। किन्त्वतः परमं दुःखं यद्वयं स्वर्गते त्वयि ॥ १६ ॥ याचमानाः परादन्नं परिधावेमहि श्ववत्। त्वयि त्वरोगे निर्मुक्ते क्लेशादस्मात् सबान्धवे। अमृतेव सती लोके भविष्यामि सुखा-न्विता ॥ १७ ॥ इतः प्रदाने देवाश्च पितरश्चेति नः श्रुतम्। त्वया दत्तेन तोयेन भविष्यन्ति हिताय वै ॥ १८ ॥

वैशम्पायन उवाच। एवं बहुविधं तस्या निशम्य परि-देवितम्। पिता माता च सा चैव कन्या प्ररुरुदुस्त्रयः ॥ १९ ॥ ततः प्ररुदितान् सर्वान्निशम्याथ सुतस्तदा। उत्फुल्लनयनो बालः कालमव्यक्तमब्रवीत् ॥ २० ॥ मा पितः क्रन्द मा मातर्मा

स्वस्तिति चाब्रवीत्। प्रहसन्निव सर्वांस्तानेकैकमनुसर्पति ॥ २१ ॥
ततः स तृणमादाय प्रहृष्टः पुनरब्रवीत्। अनेनाहं हनिष्यामि
राक्षसं पुरुषादकम् ॥ २२ ॥ तथापि तेषां दुःखेन परीतानां
निशम्य तत्। बालस्य वाक्यमव्यक्तं हर्षः समभवन्महान् ॥ २३ ॥
अयं काल इति ज्ञात्वा कुन्ती समुपसृत्य तान्। गतासूनमृते-
नेव जीवयन्तीदमब्रवीत् ॥ २४ ॥

इत्यादिपर्वणि वकवधपर्वणि ब्राह्मणपुत्रवाक्ये
एकषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६१ ॥

कुन्त्युवाच। कुतो मूलमिदं दुःखं ज्ञातुमिच्छामि तत्त्वतः।
विदित्वाप्यपकर्षेयं शक्यं चेदपकर्षितुम् ॥ १ ॥

ब्राह्मण उवाच। उपपन्नं सतामेतद्यद्ब्रवीषि तपोधने। न
तु दुःखमिदं शक्यं मानुषेण व्यपोहितुम् ॥ २ ॥ समीपे नगर-
स्यास्य वको वसति राक्षसः। ईशो जनपदस्यास्य पुरस्य च
महाबलः ॥ ३ ॥ पुष्टो मानुषमांसेन दुर्बुद्धिः पुरुषादकः। रक्ष-
त्यसुरराट् नित्यमिमं जनपदं बली ॥ ४ ॥ नगरं चैव देशञ्च
रक्षोबलसमन्वितम्। तत्कृते परचक्राच्च भूतेभ्यश्च न नो भयम्
॥ ५ ॥ वेतनं तस्य विहितं शालिवाहस्य भोजनम्। महिषौ
पुरुषश्चैको यस्तदादाय गच्छति ॥ ६ ॥ एकैकश्चापि पुरुषस्तत्
प्रयच्छति भोजनम्। स वारो वहुभिर्वर्षैर्भवत्यसुतरो नरैः ॥ ७ ॥
तद्विमोक्षाय ये केचिद्यतन्ति पुरुषाः क्वचित्। सपुत्रदारांस्तान्
हत्वा तद्रक्षो भक्षयत्युत ॥ ८ ॥ वेत्रकीयगृहे राजा नायं नय-
मिहास्थितः। उपायं तं न कुरुते यत्नादपि स मन्दधीः ॥ ९ ॥
अनामयं जनस्यास्य येन स्यादद्य शाश्वतम्। एतदर्हा वयं नूनं
वसामो दुर्बलस्य ये। विषये नित्यमुद्विग्नाः कुराजानमुपाश्रिताः

॥ १० ॥ ब्राह्मणाः कस्य वास्तव्याः कस्य वा छन्दचारिणः । गुणै-
रेते हि वत्स्यन्ति कामगाः पक्षिणो यथा ॥ ११ ॥ राजानं
प्रथमं विन्देत्ततो भार्य्यां ततो धनम् । त्रयस्य सञ्चयेनास्य ज्ञातीन्
पुत्रांश्च तारयेत् ॥ १२ ॥ विपरीतं मया चेदं त्रयं सर्वमुपा-
र्जितम् । तदिमामापदं प्राप्य भृशं तप्यामहे वयम् ॥ १३ ॥
सोऽयमस्माननुप्राप्तो वारः कुलविनाशनः । भोजनं पुरुषश्चैकः
प्रदेयं वेतनं मया ॥ १४ ॥ न च मे विद्यते वित्तं संक्रेतुं पुरुषं
क्वचित् । सुहृज्जनं प्रदातुञ्च न शक्ष्यामि कदाचन ॥ १५ ॥
गतिञ्चैव न पश्यामि तस्मान्मोक्षाय रक्षसः । सोऽहं दुःखार्णवे
मग्नो महत्यसुकरे भृशम् ॥ १६ ॥ सहैवैतैर्गमिष्यामि बान्धवैरद्य
राक्षसम् । ततो नः सहितान् क्षुद्रः सर्वानेवोपयोक्ष्यति ॥ १७ ॥

इत्यादिपर्वणि वकवधपर्वणि कुन्तीप्रश्ने
द्विषष्ट्यधिकशततोऽध्यायः ॥ १६२ ॥

कुन्त्युवाच । न विषादस्त्वया कार्य्यो भयादस्मात् कथञ्चन ।
उपायः परिदृष्टोऽत्र तस्मान्मोक्षाय रक्षसः ॥ १ ॥ एकस्तव सुतो
बालः कन्या चैका तपस्विनी । न चैतयोस्तथा पत्न्या गमनं तव
रोचये ॥ २ ॥ मम पञ्च सुता ब्रह्मं स्तेषामेको गमिष्यति । त्वदर्थं
बलिमादाय तस्य पापस्य रक्षसः ॥ ३ ॥

ब्राह्मण उवाच । नाहमेतत् करिष्यामि जीवितार्थी कथ-
ञ्चन । ब्राह्मणस्यातिथेश्चैव स्वार्थे प्राणान् वियोजयन् ॥ ४ ॥
नत्वेतदकुलीनासु नाधर्मिष्ठासु विद्यते । यद्ब्राह्मणार्थे विसृजे-
दात्मानमपि चात्मजम् ॥ ५ ॥ आत्मनस्तु मया श्रेयो बोद्धव्यमिति
रोचये । ब्रह्मवध्यात्मवध्या वा श्रेयानात्मवधो मम ॥ ६ ॥ ब्रह्म-
वध्या परं पापं निष्कृतिर्नात्र विद्यते । अबुद्धिपूर्वं कृत्वापि वर-

मात्मवधो मम ॥ ७ ॥ न त्वहं वधमाकाङ्क्षे स्वयमेवात्मनः शुभे। परैः कृते वधे पापं न किञ्चिन्मयि विद्यते ॥ ८ ॥ अभिसन्धि-कृते तस्मिन् ब्राह्मणस्य वधे मया। निष्कृतिं न प्रपश्यामि नृशंसं क्षुद्रमेव च ॥ ९ ॥ आगतस्य गृहं त्यागस्तथैव शरणार्थिनः। याचमानस्य च वधो नृशंसो गर्हितो बुधैः ॥ १० ॥ कुर्य्यान्न निन्दितं कर्म न नृशंसं कथञ्चन। इति पूर्वे महात्मान आपद्धर्म-विदो विदुः ॥ ११ ॥ श्रेयांस्तु सहदारस्य विनाशोऽद्य मम स्वयम्। ब्राह्मणस्य वधं नाहमनुमंस्ये कदाचन ॥ १२ ॥

कुन्त्युवाच। ममाप्येषा मतिर्ब्रह्मन् विप्रा रक्ष्या इति स्थिरा। न चाप्यनिष्टः पुत्रो मे यदि पुत्रशतं भवेत् ॥ १३ ॥ न चासौ राक्षसः शक्तो मम पुत्रविनाशने। वीर्य्यवान्मन्त्रसिद्धश्च तेजस्वी च सुतो मम ॥ १४ ॥ राक्षसाय च तत् सर्वं प्रापयिष्यति भोज-नम्। मोक्षयिष्यति चात्मानमिति मे निश्चिता मतिः ॥ १५ ॥ समागताश्च वीरेण दृष्टपूर्वाश्च राक्षसाः। बलवन्तो महाकाया निहताश्चाप्यनेकशः ॥ १६ ॥ न त्विदं केषुचिद्ब्रह्मन् व्याहर्त्तव्यं कथञ्चन। विद्यार्थिनो हि मे पुत्रान् विप्रकुर्य्युः कुतूहलात् ॥ १७ ॥ गुरुणा चाननुज्ञातो ग्राहयेद्यं सुतो मम। न स कुर्य्यात्तथा कार्य्यं विद्ययेति सतां मतम् ॥ १८ ॥ एवमुक्तस्तु पृथया स विप्रो भार्य्यया सह। हृष्टः सम्पूजयामास तद्वाक्यममृतोपमम् ॥ १९ ॥ ततः कुन्ती च विप्रश्च सहितावनिलात्मजम्। तमब्रूतां कुरु-ष्वेति स तथेत्यब्रवीच्च तौ ॥ २० ॥

इत्यादिपर्व्वणि बकवधपर्व्वणि भीमवकवधाङ्गीकारे
त्रिषष्ट्यधिकशततोऽध्यायः ॥ १६२ ॥

वैशम्पायन उवाच। करिष्य इति भीमेन प्रतिज्ञातेऽथ भारत। आजग्मुस्ते ततः सर्वे भैक्ष्यमादाय पाण्डवाः॥ १॥ आकारेणैव तं ज्ञात्वा पाण्डुपुत्रो युधिष्ठिरः। रहः समुपविश्यैकस्ततः पप्रच्छ मातरम्॥ २॥

युधिष्ठिर उवाच। किञ्चिकीर्षत्ययं कर्म भीमो भीमपराक्रमः। भवत्यनुमते कच्चित् स्वयं वा कर्त्तुमिच्छति॥ ३॥

कुन्त्युवाच। ममैव वचनादेष करिष्यति परन्तपः। ब्राह्मणार्थे महत् कृत्यं मोक्षाय नगरस्य च॥ ४॥

युधिष्ठिर उवाच। किमिदं साहसं तीक्ष्णं भवत्या दुष्करं कृतम्। परित्यागं हि पुत्रस्य न प्रशंसन्ति साधवः॥ ५॥ कथं परसुतस्यार्थे स्वसुतं त्यक्तुमिच्छसि। लोकवेदविरुद्धं हि पुत्रत्यागात् कृतं त्वया॥ ६॥ यस्य बाहू समाश्रित्य सुखं सर्वे शयामहे। राज्यं चापहृतं क्षुद्रैराजिहीर्षामहे पुनः॥ ७॥ यस्य दुर्य्योधनो वीर्य्यं चिन्तयन्नमितौजसः। न शेते रजनीः सर्वा दुःखाच्छकुनिना सह॥ ८॥ यस्य वीरस्य वीर्य्येण मुक्ता जतुगृहाद्वयम्। अन्येभ्यश्चैव पापेभ्यो निहतश्च पुरोचनः॥ ९॥ यस्य वीर्य्यं समाश्रित्य वसुपूर्णां वसुन्धराम्। इमां मन्यामहे प्राप्तां निहत्य धृतराष्ट्रजान्॥ १०॥ तस्य व्यवसितस्त्यागो बुद्धिमास्थाय कां त्वया। कच्चिन्नु दुःखैर्बुद्धिस्ते विलुप्ता गतचेतसः॥ ११॥

कुन्त्युवाच। युधिष्ठिर न सन्तापस्त्वया कार्य्यो वृकोदरे। न चायं बुद्धिदौर्बल्याद्व्यवसायः कृतो मया॥ १२॥ इह विप्रस्य भवने वयं पुत्र सुखोषिताः। अज्ञाता धार्त्तराष्ट्राणां सत्कृता वीतमन्यवः॥ १३॥ तस्य प्रतिक्रिया पार्थ ममेयं प्रसमीक्षिता। एतावानेव पुरुषः कृतं यस्मिन्न नश्यति॥ १४॥ यावच्च कुर्य्यादन्योऽस्य कुर्य्याद्बहुगुणं ततः। दृष्ट्वा भीमस्य विक्रान्तं तदा जतुगृहे महत्॥ १५॥ हिड़िम्बस्य बधाच्चैवं विश्वासो मे वृको-

हरेत् । बाह्वोर्बलं हि भीमस्य नागायुतसमं महत् ॥ १६ ॥ येन यूयं गजप्रख्या निर्व्यूढा वारणावतात् । वृकोदरेण सदृशो बलेनान्यो न विद्यते । यो व्यतीयाद्युधि श्रेष्ठमपि वज्रधरः स्वयम् ॥ १७ ॥ जातमात्रः पुरा चैव ममाङ्कात् पतितो गिरौ । शरीरगौरवादस्य शिला गात्रैर्विचूर्णिता ॥ १८ ॥ तदहं प्रज्ञया ज्ञात्वा बलं भीमस्य पाण्डव । प्रतिकार्य्ये च विप्रस्य ततः कृतवती मतिम् ॥ १९ ॥ नेदं लोभान्न चाज्ञानान्न च मोहाद्विनिश्चितम् । बुद्धिपूर्व्वन्तु धर्म्मस्य व्यवसायः कृतो मया ॥ २० ॥ अर्थौ द्वावपि निष्पन्नौ युधिष्ठिर भविष्यतः । प्रतीकारश्च वासस्य धर्म्मश्च चरितो महान् ॥ २१ ॥ यो ब्राह्मणस्य साहाय्यं कुर्य्यादर्थेषु कर्हिचित् । क्षत्रियः स शुभाँल्लोकान् प्राप्नुयादिति मे मतिः ॥ २२ ॥ क्षत्रियस्यैव कुर्व्वाणः क्षत्रियो वधमोक्षणम् । विपुलां कीर्त्तिमाप्नोति लोकेऽस्मिंश्च परत्र च ॥ २३ ॥ वैश्यस्यार्थे च साहाय्यं कुर्व्वाणः क्षत्रियो भुवि । स सर्व्वेष्वपि लोकेषु प्रजा रञ्जयते ध्रुवम् ॥ २४ ॥ शूद्रन्तु मोचयेद्राजा शरणार्थिनमागतम् । प्राप्नोतीह कुले जन्म सद्द्रव्ये राजपूजिते ॥ २५ ॥ एवं मां भगवान् व्यासः पुरा पौरवनन्दन । प्रोवाचासुकरप्रज्ञस्तस्मादेतच्चिकीर्षितम् ॥ २६ ॥

इत्यादिपर्व्वणि बकबधपर्व्वणि कुन्तीयुधिष्ठिरवाक्ये चतुःषष्ट्यधिकशततोऽध्यायः ॥ १६४ ॥

युधिष्ठिर उवाच । उपन्नमिदं मातस्त्वया यद्बुद्धिपूर्व्वकम् । आर्त्तस्य ब्राह्मणस्यैतदनुक्रोशादिदं कृतम् ॥ १ ॥ ध्रुवमेष्यति भीमोऽयं निहत्य पुरुषादकम् । सर्व्वथा ब्राह्मणस्यार्थे यदनुक्रोशवत्यसि ॥ २ ॥ यथा त्विदं न विन्देयुर्न्नरा नगरवासिनः । तथायं ब्राह्मणो वाच्यः परिग्राह्यश्च यत्नतः ॥ ३ ॥

वैशम्पायन उवाच। ततो रात्र्यां व्यतीतायामन्नमादाय पाण्डवः। भीमसेनो ययौ तत्र यत्रासौ पुरुषादकः॥ ४॥ आसाद्य तु वनं तस्य रक्षसः पाण्डवो बली। आजुहाव ततो नाम्ना तदन्नमुपपादयन्॥ ५॥ ततः स राक्षसः क्रुद्धो भीमस्य वचनात्तदा। आजगाम सुसंक्रुद्धो यत्र भीमो व्यवस्थितः॥ ६॥ महाकायो महावेगो दारयन्निव मेदिनीम्। लोहिताक्षः करालश्च लोहितश्मश्रुमूर्द्धजः॥ ७॥ आकर्णाद्भिन्नवक्त्रश्च शङ्कुकर्णो विभीषणः। त्रिशिखां भ्रुकुटीं कृत्वा सन्दश्य दशनच्छदम्॥ ८॥ भुञ्जानमन्नं तं दृष्ट्वा भीमसेनं स राक्षसः। विवृत्य नयने क्रुद्ध इदं वचनमब्रवीत्॥ ९॥ कोऽयमन्नमिदं भुङ्क्ते मदर्थमुपकल्पितम्। पश्यतो मम दुर्बुद्धिर्यियासुर्यमसादनम्॥ १०॥ भीमसेनस्ततः श्रुत्वा प्रहसन्निव भारत। राक्षसं तमनादृत्य भुङ्क्त एव पराङ्मुखः॥ ११॥ एवं स भैरवं कृत्वा समुद्यम्य करावुभौ। अभ्यद्रवद्भीमसेनं जिघांसुः पुरुषादकः॥ १२॥ तथापि परिभूयैनं प्रेक्षमाणो वृकोदरः। राक्षसं भुङ्क्त एवान्नं पाण्डवः परवीरहा॥ १३॥ अमर्षेण तु सम्पूर्णः कुन्तीपुत्रं वृकोदरम्। जघान पृष्ठे पाणिभ्यामुभाभ्यां पृष्ठतः स्थितः॥ १४॥ तथा बलवता भीमः पाणिभ्यां भृशमाहतः। नैवावलोकयामास राक्षसं भुङ्क्त एव सः॥१५॥ ततः स भूयः संक्रुद्धो वृक्षमादाय राक्षसः। ताड़यिषंस्तदा भीमं पुनरभ्यद्रवद्बली॥ १६॥ ततो भीमः शनैः भुक्त्वा तदन्नं पुरुषर्षभः। वार्य्युपस्पृश्य संहृष्टस्तस्थौ युधि महाबलः॥ १७॥ क्षिप्तं क्रुद्धेन तं वृक्षं प्रतिजग्राह वीर्य्यवान्। सव्येन पाणिना भीमः प्रहसन्निव भारत॥ १८॥ ततः स पुनरुद्यम्य वृक्षान् बहुविधान् बली। प्राहिणोद्भीमसेनाय तस्मै भीमश्च पाण्डव॥ १९॥ तद्वृक्षयुद्धमभवन्महीरुहविनाशनम्। वीररूपं महाराज नरराक्षसराजयोः॥ २०॥ नाम विश्राव्य तु

वकः समभिद्रुत्य पाण्डवम् । भुजाभ्यां परिजग्राह भीमसेनं महाबलम् ॥ २१ ॥ भीमसेनोऽपि तद्रक्षः परिरभ्य महाभुजः । विस्फुरन्तं महाबाहुं विचकर्ष बलाद्बली ॥ २२ ॥ स कृष्यमाणो भीमेन कर्षमाणश्च पाण्डवम् । समयुज्यत तीव्रेण क्रमेन पुरुषादकः ॥ २३ ॥ तयोर्वेगेन महता पृथिवी समकम्पत । पादपांश्च महाकायांश्चूर्णयामासतुस्तदा ॥ २४ ॥ हीयमानन्तु तद्रक्षः समीक्ष्य पुरुषादकम् । निष्पिष्य भूमौ जानुभ्यां समाजघ्ने वृकोदरः ॥ २५ ॥ ततोऽस्य जानुना पृष्ठमवपीड्य बलादिव । बाहुना परिजग्राह दक्षिणेन शिरोधराम् ॥ २६ ॥ सव्येन च कटीदेशे गृह्य वाससि पाण्डवः । तद्रक्षो द्विगुणं चक्रे रुवन्तं भैरवं रवम् ॥ २७ ॥ ततोऽस्य रुधिरं वक्त्रात् प्रादुरासीद्विशाम्पते । भज्यमानस्य भीमेन तस्य घोरस्य रक्षसः ॥ २८ ॥

इत्यादिपर्व्वणि वकवधपर्व्वणि वकभीमयुद्धे पञ्चषष्ट्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १६५ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः स भग्नपार्श्वाङ्गो नदित्वा भैरवं रवम् । शैलराजप्रतीकाशो गतासुरभवद्वकः ॥ १ ॥ तेन शब्देन वित्रस्तो जनस्तस्याथ रक्षसः । निष्पपात गृहाद्राजन् सहैव परिचारिभिः ॥ २ ॥ तान् भीतान् विगतज्ञानान् भीमः प्रहरतां वरः । सान्त्वयामास बलवान् समये च न्यवेशयत् ॥ ३ ॥ न हिंस्या मानुषा भूयो युष्माभिरिति कर्हिचित् । हिंसतां हि वधः शीघ्रमेवमेव भवेदिति ॥ ४ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा तानि रक्षांसि भारत । एवमस्त्विति तं प्राहुर्जगृहुः समयञ्च तम् ॥ ५ ॥ ततः प्रभृति रक्षांसि तत्र सौम्यानि भारत । नगरे प्रत्यदृश्यन्त नरैर्नगरवासिभिः ॥ ६ ॥ ततो भीमस्तमादाय गतासुं पुरुषा-

दकम्। द्वारदेशे विनिक्षिप्य जगामानुपलक्षितः ॥ ७ ॥ दृष्ट्वा भीमबलोद्भूतं वकं विनिहतं तदा। ज्ञातयोऽस्य भयोद्विग्नाः प्रतिजग्मुस्ततस्ततः ॥ ८ ॥ ततः स भीमस्तं हत्वा गत्वा ब्राह्मणवेश्म तत्। आचचक्षे यथावृत्तं राज्ञः सर्वमशेषतः ॥ ९ ॥ ततो नरा विनिष्क्रान्ता नगरात् कल्यमेव तु। ददृशुर्निहतं भूमौ राक्षसं रुधिरोक्षितम् ॥ १० ॥ तमद्रिकूटसदृशं विनिकीर्णं भयानकम्। दृष्ट्वा संहृष्टरोमाणो बभूवुस्तत्र नागराः ॥ ११ ॥ एकचक्रां ततो गत्वा प्रवृत्तिं प्रददुः पुरे। ततः सहस्रशो राजन्नरा नगरवासिनः ॥ १२ ॥ तत्राजग्मुर्वकं द्रष्टुं सस्त्रीवृद्धकुमारकाः। ततस्ते विस्मिताः सर्वे कर्म दृष्ट्वातिमानुषम्। दैवतान्यर्चयाञ्चक्रुः सर्व एव विशाम्पते ॥ १३ ॥ ततः प्रगणयामासुः कस्य वारोऽद्य भोजने। ज्ञात्वा चागम्य तं विप्रं पप्रच्छुः सर्व एव ते ॥ १४ ॥ एवं पृष्टः स बहुशो रक्षमाणश्च पाण्डवान्। उवाच नागरान् सर्वानिदं विप्रर्षभस्तदा ॥ १५ ॥ आज्ञापितं मामशने रुदन्तं सह बन्धुभिः। ददर्श ब्राह्मणः कश्चिन्मन्त्रसिद्धो महामनाः ॥ १६ ॥ परिपृच्छ्य स मां पूर्वं परिक्लेशं पुरस्य च। अब्रवीद्ब्राह्मणश्रेष्ठो विश्वास्य प्रहसन्निव ॥ १७ ॥ प्रापयिष्याम्यहं तस्मा अन्नमेतद्दुरात्मने। मन्निमित्तं भयं चापि न कार्य्यमिति चाब्रवीत् ॥ १८ ॥ स तदन्नमुपादाय गतो वकवनं प्रति। तेन नूनं भवेदेतत्कर्म लोकहितं कृतम् ॥ १९ ॥ ततस्ते ब्राह्मणाः सर्वे क्षत्रियाश्च सुविस्मिताः। वैश्याः शूद्राश्च मुदिताश्चक्रुर्ब्रह्ममहं तदा ॥ २० ॥ ततो जानपदाः सर्वे आजग्मुर्नगरं प्रति। तदद्भुततमं दृष्ट्वा पार्थास्तत्रैव चावसन् ॥ २१ ॥

इत्यादिपर्व्वणि वकवधपर्व्वणि वकवधे षट्षष्ट्यधिकशततोऽध्यायः समाप्तञ्चेदं वकवधपर्व्वः ॥ १६६ ॥

अथ चैत्ररथपर्व ॥

जनमेजय उवाच। ते तथा पुरुषव्याघ्रा निहत्य बकराक्षसम्। अत ऊर्ध्वं ततो ब्रह्मन् किमकुर्वत पाण्डवाः ॥ १ ॥

वैशम्पायन उवाच। तत्रैव न्यवसन् राजन्निहत्य बकराक्षसम्। अधीयानाः परं ब्रह्म ब्राह्मणस्य निवेशने ॥ २ ॥ ततः कतिपयाहस्य ब्राह्मणः संशितव्रतः। प्रतिश्रयार्थी तद्वेश्म ब्राह्मणस्याजगाम ह ॥ ३ ॥ स सम्यक् पूजयित्वा तं विप्रं विप्रर्षभस्तदा। ददौ प्रतिश्रयं तस्मै सदा सर्वातिथिव्रतः ॥ ४ ॥ ततस्ते पाण्डवाः सर्वे सह कुन्त्या नरर्षभाः। उपासाञ्चक्रिरे विप्रं कथयन्तं कथाः शुभाः ॥ ५ ॥ कथयामास देशांश्च तीर्थानि सरितस्तथा। राज्ञश्च विविधाश्चर्यान्देशांश्चैव पुराणि च ॥ ६ ॥ स तत्राकथयद्विप्रः कथान्ते जनमेजय। पाञ्चालेष्वद्भुताकारं याज्ञसेन्याः स्वयम्वरम् ॥ ७ ॥ धृष्टद्युम्नस्य चोत्पत्तिमुत्पत्तिञ्च शिखण्डिनः। अयोनिजत्वं कृष्णाया द्रुपदस्य महामखे ॥ ८ ॥ तदद्भुततमं श्रुत्वा लोके तस्य महात्मनः। विस्तरेणैव पप्रच्छुः कथान्ते पुरुषर्षभाः ॥ ९ ॥

पाण्डवा ऊचुः। कथं द्रुपदपुत्रस्य धृष्टद्युम्नस्य पावकात्। वेदीमध्याच्च कृष्णायाः सम्भवः कथमद्भुतः ॥ १० ॥ कथं द्रोणान्महेष्वासात् सर्वाण्यस्त्राण्यशिक्षत। कथं विप्र सखायौ तौ भिन्नौ कस्य कृतेन वा ॥ ११ ॥

वैशम्पायन उवाच। एवं तैश्चोदितो राजन् स विप्रः पुरुषर्षभैः। कथयामास तत्सर्वं द्रौपदीसम्भवं तदा ॥ १२ ॥

इत्यादिपर्वणि चैत्ररथपर्वणि द्रौपदीसम्भवे

सप्तषष्ट्यधिकशततोऽध्यायः ॥ १६७ ॥

ब्राह्मण उवाच। गङ्गाद्वारं प्रति महान्बभूवर्षिर्महातपाः। भरद्वाजो महाप्राज्ञः सततं संशितव्रतः॥ १॥ सोऽभिषेक्तुं ततो गङ्गां पूर्वमेवागतां सतीम्। ददर्शाप्सरसं तत्र घृताचीमाप्लुतामृषिः॥ २॥ तस्या वायुर्नदीतीरे वसनं व्यहरत्तदा। अपकृष्टाम्बरां दृष्ट्वा तामृषिश्चकमे तदा॥ ३॥ तस्यां संसक्तमनसः कौमारब्रह्मचारिणः। चिरस्य रेतश्चस्कन्द तदृषिर्द्रोण आदधे॥ ४॥ ततः समभवद्द्रोणः कुमारस्तस्य धीमतः। अध्यगीष्ट स वेदांश्च वेदाङ्गानि च सर्वशः॥ ५॥ भरद्वाजस्य तु सखा पृषतो नाम पार्थिवः। तस्यापि द्रुपदो नाम तदा समभवत् सुतः॥ ६॥ स नित्यमाश्रमं गत्वा द्रोणेन सह पार्षतः। चिक्रीड़ाध्ययनं चैव चकार क्षत्रियर्षभः॥ ७॥ ततस्तु पृषतेऽतीते स राजा द्रुपदोऽभवत्। द्रोणोऽपि रामं शुश्राव दित्सन्तं वसु सर्वशः॥ ८॥ वनन्तु प्रस्थितं रामं भरद्वाजसुतोऽब्रवीत्। आगतं वित्तकामं मां विद्धि द्रोणं द्विजोत्तम॥ ९॥

राम उवाच। शरीरमात्रमेवाद्य मया समवशेषितम्। अस्त्राणि वा शरीरं वा ब्रह्मन्नेकतमं वृणु॥ १०॥

द्रोण उवाच। अस्त्राणि चैव सर्वाणि तेषां संहारमेव च। प्रयोगञ्चैव सर्वेषां दातुमर्हति मे भवान्॥ ११॥

ब्राह्मण उवाच। तथेत्युक्त्वा ततस्तस्मै प्रददौ भृगुनन्दनः। प्रतिगृह्य तदा द्रोणः कृतकृत्योऽभवत्तदा॥ १२॥ संप्रहृष्टमना द्रोणो रामात्परमसम्मतम्। ब्रह्मास्त्रं समनुप्राप्य नरेष्वभ्यधिकोऽभवत्॥ १३॥ ततो द्रुपदमासाद्य भारद्वाजः प्रतापवान्। अब्रवीत् पुरुषव्याघ्रः सखायं विद्धि मामिति॥ १४॥

द्रौपद उवाच। नाश्रोत्रियः श्रोत्रियस्य नारथी रथिनः सखा। नाराजा पार्थिवस्यापि सखिपूर्वं किमिष्यते॥ १५॥

ब्राह्मण उवाच। स विनिश्चित्य मनसा पाञ्चाल्यं प्रति बुद्धि-

मान्। जगाम कुरुमुख्यानां नगरं नागसाह्वयम् ॥ १६ ॥ तस्मै पौत्रान् समादाय वसूनि विविधानि च। प्राप्ताय प्रददौ भीष्मः शिष्यान् द्रोणाय धीमते ॥ १७ ॥ द्रोणः शिष्यांस्ततः पार्थानिदं वचनमब्रवीत्। समानीय तु तान् शिष्यान् द्रुपदस्यासुखाय वै ॥ १८ ॥ आचार्य्यवेतनं किञ्चिद्धृदि यद्वर्त्तते मम। कृतास्त्रैस्तत् प्रदेयं स्यात्तदृतं वदतानघाः। सोऽर्जुनप्रमुखैरुक्तस्तथास्त्विति गुरुस्तदा ॥ १९ ॥ यदा च पाण्डवाः सर्व्वे कृतास्त्राः कृतनिश्चयाः। ततो द्रोणोऽब्रवीद्भूयो वेतनार्थमिदं वचः ॥ २० ॥ पार्षतो द्रुपदो नाम छत्रवत्यां नरेश्वरः। तस्मादाकृष्य तद्राज्यं मम शीघ्रं प्रदीयताम् ॥ २१ ॥ ततः पाण्डुसुताः पञ्च निर्ज्जित्य द्रुपदं युधि। द्रोणाय दर्शयामासुर्बद्धा सचिवं तदा ॥ २२ ॥

द्रोण उवाच। प्रार्थयामि त्वया सख्यं पुनरेव नराधिप। अराजा किल नो राज्ञः सखा भवितुमर्हति ॥ २३ ॥ अतः प्रयतितं राज्ये यज्ञसेन त्वया सह। राजासि दक्षिणे कूले भागीरथ्याहमुत्तरे ॥ २४ ॥

ब्राह्मण उवाच। एवमुक्तो हि पाञ्चाल्यो भारद्वाजेन धीमता। उवाचास्त्रविदां श्रेष्ठो द्रोणं ब्राह्मणसत्तमम् ॥ २५ ॥ एवं भवतु भद्रन्ते भारद्वाज महामते। सख्यं तदेव भवतु यथा त्वदभिमन्यसे ॥ २६ ॥ एवमन्योन्यमुक्त्वा तौ कृत्वा सख्यमनुत्तमम्। जग्मतुर्द्रोणपाञ्चाल्यौ यथागतमरिन्दमौ ॥ २७ ॥ असत्कारः स तु महान्मुहूर्त्तमपि तस्य तु। नापैति हृदयाद्राज्ञो दुर्मनाः स कृशोऽभवत् ॥ २८ ॥

इत्यादिपर्व्वणि चैत्ररथपर्व्वणि द्रौपदीसम्भवे
अष्टषष्ट्यधिकशततोऽध्ययः ॥ १६८ ॥

ब्राह्मण उवाच। अमर्षी द्रुपदो राजा कर्मसिद्धान् द्विजर्षभान्। अन्विच्छन् परिचक्राम ब्राह्मणावसथान् बहून् ॥ १ ॥ पुत्रजन्म परीप्सन् वै शोकोपहतचेतनः। नास्ति श्रेष्ठमपत्यं मे इति नित्यमचिन्तयत् ॥ २ ॥ जातान् पुत्रान् स निर्वेदाद्धिग्बन्धूनिति चाब्रवीत्। निःश्वासपरमश्चासीद्द्रोणं प्रतिचिकीर्षया ॥ ३ ॥ प्रभावं विनयं शिक्षां द्रोणस्य चरितानि च। क्षात्रेण च बलेनास्य चिन्तयन्नाध्यगच्छत ॥ ४ ॥ प्रतिकर्त्तुं नृपश्रेष्ठो यतमानोऽपि भारत। अभितः सोऽथ कल्माषी गङ्गाकूले परिभ्रमन् ॥ ५ ॥ ब्राह्मणावसथं पुण्यमाससाद महीपतिः। तत्र नास्नातकः कश्चिन्न चासीदव्रती द्विजः ॥ ६ ॥ तथैव च महाभागः सोऽपश्यच्छंसितव्रतौ। याजोपयाजौ ब्रह्मर्षी शाम्यन्तौ परमेष्ठिनौ ॥ ७ ॥ संहिताध्ययने युक्तौ गोत्रतश्चापि काश्यपौ। तारणेतौ युक्तरूपौ ब्राह्मणावृषिसत्तमौ ॥ ८ ॥ स तावामन्त्रयामास सर्वकामैरतन्द्रितः। बुद्ध्वा बलं तयोस्तत्र कनीयांसमुपह्वरे ॥ ९ ॥ प्रपेदे छन्दयन् कामैरुपयाजं धृतव्रतम्। पादशुश्रूषणे युक्तः प्रियवाक् सर्वकामदः ॥ १० ॥ अर्चयित्वा यथान्यायमुपयाजमुवाच सः। येन मे कर्मणा ब्रह्मन् पुत्रः स्यात् द्रोणमृत्यवे। उपयाज कृते तस्मिन् गवां दातास्मि तेऽर्वुदम् ॥ ११ ॥ यद्वा तेऽन्यद्द्विजश्रेष्ठ मनसः सुप्रियं भवेत्। सर्वं तत्ते प्रदाताहं न हि मेऽत्रास्ति संशयः ॥ १२ ॥ इत्युक्तो नाहमित्येवं तमृषिः प्रत्यभाषत। आराधयिष्यन् द्रुपदः स तं पर्य्यचरत् पुनः ॥ १३ ॥ ततः सम्वत्सरस्यान्ते द्रुपदं स द्विजोत्तमः। उपयाजोऽब्रवीत् काले राजन्मधुरया गिरा ॥ १४ ॥ ज्येष्ठो भ्राता ममागृह्णाद्विचरन् गहने वने। अपरिज्ञातशौचायां भूमौ निपतितं फलम् ॥ १५ ॥ तदपश्यमहं भ्रातुरसाम्प्रतमनुव्रजन्। विमर्षं सङ्करादाने नायं कुर्य्यात् कदाचन ॥ १६ ॥ दृष्ट्वा फलस्य नापश्यद्दोषान्

आपानुबन्धकान् । विविनक्ति न शौचं यः सोऽन्यत्रापि कथं भवेत्
॥ १७ ॥ संहिताध्ययनं कुर्वन् वसन् गुरुकुले च यः । भैक्ष्यमुत्-
सृष्टमन्येषां भुङ्क्ते स्म च यदा तदा ॥ १८ ॥ कीर्त्तयन् गुणमन्ना-
नामघृणी च पुनः पुनः । तं वै फलार्थिनं मन्ये भ्रातरं तर्क-
चक्षुषा ॥ १९ ॥ तं वै गच्छस्व नृपते स त्वां संयाजयिष्यति ।
जुगुप्समानो नृपतिर्मनसेदं विचिन्तयन् ॥ २० ॥ उपयाजवचः
श्रुत्वा याजस्याश्रममभ्यगात् । अभिसम्पूज्य पूजार्हमथ याजमुवाच
ह ॥ २१ ॥ अयुतानि ददाम्यष्टौ गवां याजय मां विभो । द्रोण-
वैराभिसन्तप्तं प्रह्लादयितुमर्हसि ॥ २२ ॥ स हि ब्रह्मविदां
श्रेष्ठो ब्रह्मास्त्रे चाप्यनुत्तमः । तस्मात् द्रोणः पराजैष्ट मां वै सखि-
विग्रहे ॥ २३ ॥ क्षत्रियो नास्ति तस्यास्यां पृथिव्यां कश्चिदग्रणीः ।
कौरवाचार्य्यमुख्यस्य भारद्वाजस्य धीमतः ॥ २४ ॥ द्रोणस्य शर-
जालानि प्राणिदेहहराणि च । षड़रत्नि धनुश्चास्य दृश्यते परमं
महत् ॥ २५ ॥ स हि ब्राह्मणवेशेन चात्रं वेगमसंशयम् । प्रति-
हन्ति महेष्वासो भारद्वाजो महामनाः ॥ २६ ॥ क्षत्रोच्छेदाय
विहितो जामदग्न्य इवास्थितः । तस्य ह्यस्त्रबलं घोरमप्रधृष्यं
नरैर्भुवि ॥ २७ ॥ ब्राह्मं सन्धारयंस्तेजो हुताहुतिरिवानलः ।
समेत्य स हि ब्राह्मो क्षात्रधर्मपुरःसरः ॥ २८ ॥ ब्रह्मक्षत्रे च
विहिते ब्राह्मं तेजो विशिष्यते । सोऽहं क्षात्राद्बलाद्धीनो ब्राह्मं
तेजः प्रपेदिवान् ॥ २९ ॥ द्रोणाद्विशिष्टमासाद्य भवन्तं ब्रह्म-
वित्तमम् । द्रोणान्तकमहं पुत्रं लभेयं युधि दुर्जयम् ॥ ३० ॥
तत्कर्म्म कुरु मे याज विरतराम्यर्बुदं गवाम् । तथेत्युक्त्वा तु तं
याजो याज्यार्थमुपकल्पयत् ॥ ३१ ॥ गुर्व्वर्थ इति चाकाममुप-
याजमचोदयत् । याजो द्रोणविनाशाय प्रतिजज्ञे तथा च सः
॥ ३२ ॥ ततस्तस्य नरेन्द्रस्य उपयाजो महातपाः । आचख्यौ
कर्म्म वैतानं तदा पुत्रफलाय वै ॥ ३३ ॥ स च पुत्रो महावीर्य्यो

महातेजा महाबलः। दृश्यते यद्विधो राजन् भविता ते तथाविधः॥ ३४॥ भारद्वाजस्य हन्तारं सोऽभिसन्धाय भूपतिः। आजह्रे तत्तथा सर्वं द्रुपदः कर्मसिद्धये॥ ३५॥ याजस्तु हवनस्यान्ते देवीमाह्वापयत्तदा। प्रेहि मां राज्ञि पृषति मिथुनं त्वामुपस्थितम्॥ ३६॥

राज्ञ्युवाच। अवलिप्तं मुखं ब्रह्मन् दिव्यान् गन्धान् बिभर्मि च। सुतार्थं नोपलब्धास्मि तिष्ठ याज मम प्रिये॥ ३७॥

याज उवाच। याजेन श्रपितं हव्यमुपयाजाभिमन्त्रितम्। कथं कामं न सन्दध्यात् सा त्वं विप्रेहि तिष्ठ वा॥ ३८॥

ब्राह्मण उवाच। एवमुक्त्वा तु याजेन हुते हविषि सत्कृते। उत्तस्थौ पावकात्तस्मात् कुमारो देवसन्निभः॥ ३९॥ ज्वालावर्णो घोररूपः किरीटी वर्म चोत्तमम्। बिभ्रत्सखड्गः सशरो धनुष्मान् विनदन्मुहुः॥ ४०॥ सोऽध्यारोहद्रथवरं तेन च प्रययौ तदा। ततः प्रणेदुः पाञ्चालाः प्रहृष्टाः साधुसाध्विति॥ ४१॥ हर्षाविष्टांस्ततश्चैतान्नेयं सेहे वसुन्धरा। भयापहो राजपुत्रः पाञ्चालानां यशस्करः॥ ४२॥ राज्ञः शोकापहो जात एष द्रोणवधाय वै। इत्युवाच महद्भूतमदृश्यं खेचरं तदा॥ ४३॥ कुमारी चापि पाञ्चाली वेदीमध्यात् समुत्थिता। सुभगा दर्शनीयाङ्गी स्वसितायतलोचना॥ ४४॥ श्यामा पद्मपलाशाक्षी नीलकुञ्चितमूर्द्धजा। ताम्रतुङ्गनखी सुभ्रूश्चारुपीनपयोधरा॥ ४५॥ मानुषं विग्रहं कृत्वा साक्षादमरवर्णिनी। नीलोत्पलसमो गन्धो यस्याः क्रोशात् प्रधावति॥ ४६॥ या बिभर्त्ति परं रूपं यस्या नास्त्युपमा भुवि। देवदानवयक्षाणामीप्सितां देवरूपिणीम्॥ ४७॥ तां चापि जातां सुश्रोणीं वागुवाचाशरीरिणी। सर्वयोषिद्वरा कृष्णा निनीषुः क्षत्रियान् क्षयम्॥ ४८॥ सुरकार्य्यमियं काले करिष्यति सुमध्यमा। अस्या हेतोः कौरवाणां महद्भुत्पत्स्यते

भवम् ॥ ४९ ॥ तच्छ्रुत्वा सर्व्वपाञ्चालाः प्रणेदुः सिंहसङ्घवत् । न चैतान् हर्षसम्पूर्णानियं सेहे वसुन्धरा ॥ ५० ॥ तौ दृष्ट्वा पार्षती याजं प्रपेदे वै सुतार्थिनी । न वै मदन्यां जननीं जानीयातामिमाविति ॥ ५१ ॥ तथेत्युवाच तां याजो राज्ञः प्रियचिकीर्षया । तयोश्च नामनी चक्रुर्द्विजाः सम्पूर्णमानसाः ॥ ५२ ॥ धृष्टत्वादतिधृष्णुत्वाद्युम्नाद्युत्सम्भवादपि । धृष्टद्युम्नः कुमारोऽयं द्रुपदस्य भवत्विति ॥ ५३ ॥ कृष्णेत्येवाब्रुवन् कृष्णां कृष्णा भूता हि वर्णतः । तथा तन्मिथुनं जज्ञे द्रुपदस्य महामखे ॥ ५४ ॥ धृष्टद्युम्नन्तु पाञ्चाल्यमानीय स्वं निवेशनम् । उपाकरोदस्त्रहेतोर्भारद्वाजः प्रतापवान् ॥ ५५ ॥ अमोक्षणीयं दैवं हि भावि मत्वा महामतिः । तथा तत् कृतवान्द्रोण आत्मकीर्त्त्यनुरक्षणात् ॥ ५६ ॥

इत्यादिपर्व्वणि चैत्ररथपर्व्वणि जनसम्भवाधिकाशतोऽध्यायः ॥ १६९ ॥

वैशम्पायन उवाच । एतच्छ्रुत्वा तु कौन्तेयाः शल्यविद्धा इवाभवन् । सर्व्वे चास्वस्थमनसो बभूवुस्ते महाबलाः ॥ १ ॥ ततः कुन्ती सुतान् दृष्ट्वा सर्व्वांस्तद्गतचेतसः । युधिष्ठिरमुवाचेदं वचनं सत्यवादिनी ॥ २ ॥

कुन्त्युवाच । चिररात्रोषिताः स्मेह ब्राह्मणस्य निवेशने । रममाणाः पुरे रम्ये लब्धभैक्ष्या महात्मनः ॥ ३ ॥ यानीह रमणीयानि वनान्युपवनानि च । सर्व्वाणि तानि दृष्टानि पुनः पुनररिन्दम ॥ ४ ॥ पुनर्दृष्टुं हि तानीह प्रीणयन्ति न नस्तथा । भैक्ष्यञ्च न तथा वीर लभ्यते कुरुनन्दन ॥ ५ ॥ ते वयं साधु पाञ्चालान् गच्छाम यदि मन्यसे । अपूर्व्वदर्शनं वीर रमणीयं भविष्यति ॥ ६ ॥ सुभिक्षाश्चैव पाञ्चालाः श्रूयन्ते शत्रुकर्षण ।

यज्ञसेनस्य राजासौ ब्रह्मण्य इति शुश्रुम ॥ ७ ॥ एकत्र चिर-
वासश्च क्षमो न च मतो मम। ते तत्र साधु गच्छामो यदि त्वं
पुत्र मन्यसे ॥ ८ ॥

युधिष्ठिर उवाच। भवत्या यन्मतं कार्य्यं तदस्माकं परं
हितम्। अनुजांस्तु न जानामि गच्छेयुर्नेति वा पुनः ॥ ९ ॥

वैशम्पायन उवाच। ततः कुन्ती भीमसेनमर्जुनं यमजौ
तथा। उवाच गमनं ते च तथेत्येवाब्रुवंस्तदा ॥ १० ॥ तत
आमन्त्र्य तं विप्रं कुन्ती राजन् सुतैः सह। प्रतस्थे नगरीं रम्यां
द्रुपदस्य महात्मनः ॥ ११ ॥

इत्यादिपर्व्वणि चैत्ररथपर्व्वणि पाञ्चालदेशयात्रायां
सप्तत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १७० ॥

वैशम्पायन उवाच। वसत्सु तेषु प्रच्छन्नं पाण्डवेषु महा-
त्मसु। आजगामाथ तान्द्रष्टुं व्यासः सत्यवतीसुतः ॥ १ ॥ तमा
गतमभिप्रेक्ष्य प्रत्युद्गम्य परन्तपाः। प्रणिपत्याभिवाद्यैनं तस्थुः
प्राञ्जलयस्तदा ॥ २ ॥ समनुज्ञाप्य तान् सर्वानासीनान्मुनिरब्र-
वीत्। प्रच्छन्नं पूजितः पार्थैः प्रीतिपूर्वमिदं वचः ॥ ३ ॥ अपि
धर्म्मेण वर्त्तध्वं शास्त्रेण च परन्तपाः। अपि विप्रेषु पूजा वः
पूजार्हेषु न हीयते ॥ ४ ॥ अथ धर्मार्थवद्वाक्यमुक्त्वा स भगवा-
नृषिः। विचित्राश्च कथास्तास्ताः पुनरेवेदमब्रवीत् ॥ ५ ॥

व्यास उवाच। आसीत्तपोवने काचिदृषेः कन्या महात्मनः।
विलग्नमध्या सुश्रोणी सुभ्रूः सर्वगुणान्विता ॥ ६ ॥ कर्मभिः
स्वकृतैः सा तु दुर्भगा समपद्यत। नाध्यगच्छत पतिं सा तु
कन्या रूपवती सती ॥ ७ ॥ तपस्तप्तुमथारेभे पत्यर्थमसुखा ततः।
तोषयामास तपसा सा किलोग्रेण शङ्करम् ॥ ८ ॥ तस्याः स

भगवांस्तुष्टस्तामुवाच यशस्विनीम्। वरं वरय भद्रं ते वरदो-
ऽस्मीति शङ्करः ॥ ९ ॥ अथेश्वरमुवाचेदमात्मनः सा वचो हितम्।
पतिं सर्वगुणोपेतमिच्छामीति पुनः पुनः ॥ १० ॥ तामथ प्रत्यु-
वाचेदमीशानो वदतां वरः। पञ्च ते पतयो भद्रे भविष्यन्तीति
भारताः ॥ ११ ॥ एवमुक्ता ततः कन्या देवं वरदमब्रवीत्।
एकमिच्छाम्यहं देव त्वत्प्रसादात् पतिं प्रभो ॥ १२ ॥ पुनरेवा-
ब्रवीद्देव इदं वचनमुत्तमम्। पञ्चकृत्वस्त्वया ह्युक्तः पतिं देही-
त्यहं पुनः ॥ १३ ॥ देहमन्यङ्गतायास्ते यथोक्तं तद्भविष्यति।
द्रुपदस्य कुले जज्ञे सा कन्या देवरूपिणी। निर्दिष्टा भवतां
पत्नी कृष्णा पार्षत्यनिन्दिता ॥ १४ ॥ पाञ्चालनगरे तस्मान्निव-
सध्वं महाबलाः। सुखिनस्तामनुप्राप्य भविष्यथ न संशय ॥ १५ ॥
एवमुक्ता महाभागः पाण्डवान् स पितामहः। पार्थानामन्त्र्य
कुन्तीञ्च प्रातिष्ठत महातपाः ॥ १६ ॥

इत्यादिपर्वणि चैत्ररथपर्वणि एकसप्तत्यधिक-
शततोऽध्यायः ॥ १७१ ॥

वैशम्पायन उवाच। गते भगवति व्यासे पाण्डवा हृष्ट-
मानसाः। ते प्रतस्थुः पुरस्कृत्य मातरं पुरुषर्षभाः ॥ १ ॥ समै-
रुदङ्मुखैर्मार्गैर्यथोद्दिष्टं परन्तपाः। ते त्वगच्छन्नहोरात्रात्तीर्थं
सोमाश्रयायणम् ॥ २ ॥ आसेदुः पुरुषव्याघ्रा गङ्गायां पाण्डु-
नन्दनाः। उल्मुकन्तु समुद्यम्य तेषामग्रे धनञ्जयः। प्रकाशार्थं
ययौ तत्र रक्षार्थञ्च महारथः ॥ ३ ॥ तत्र गङ्गाजले रम्ये विविक्ते
क्रीड़यन् स्त्रियः। ईर्षुर्गन्धर्वराजो वै जलक्रीड़ामुपागतः ॥ ४ ॥
शब्दं तेषां स शुश्राव नदीं समुपसर्पताम्। तेन शब्देन चाविष्ट-
श्चुक्रोध बलवद्बली ॥ ५ ॥ स दृष्ट्वा पाण्डवांस्तत्र सह मात्रा पर-

न्तपान् । विस्फारयन् धनुर्घोरमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ६ ॥ सन्ध्या संरज्यते घोरा पूर्वरात्रागमेषु या । अशीतिभिर्लवैर्हीनं तन्मुहूर्त्तं प्रचक्षते ॥ ७ ॥ विहितं कामचाराणां यक्षगन्धर्वरक्षसाम् । शेषमन्यन्मनुष्याणां कर्मचारेषु वै स्मृतम् ॥ ८ ॥ लोभात् प्रचारं चरतस्तासु वेलासु वै नरान् । उपक्रान्तान्निगृह्णीमो राक्षसैः सह बालिशान् ॥ ९ ॥ अतो रात्रौ प्राप्नुवतो जलं ब्रह्मविदो जनाः । गर्हयन्ति नरान् सर्वान् बलस्थान्नृपतीनपि ॥ १० ॥ आरात्तिष्ठत मा मह्यं समीपमुपसर्पत । कस्मान्मां नाभिजानीत प्राप्तं भागीरथीजलम् ॥ ११ ॥ अङ्गारपर्णं गन्धर्वं वित्त मां स्वबलाश्रयम् । अहं हि मानी चेर्षुश्च कुवेरस्य प्रियः सखा ॥ १२ ॥ अङ्गारपर्णमित्येवं ख्यातं चेदं वनं मम । अनुगङ्गां चरन् कामांश्चित्रं यत्र रमाम्यहम् ॥ १३ ॥ न कौणपाः शृङ्गिणो वा न देवा न च मानुषाः । इदं समुपसर्पन्ति तत्किं समुपसर्पथ ॥ १४ ॥

अर्जुन उवाच । समुद्रे हिमवत्पार्श्वे नद्यामस्याञ्च दुर्मते । रात्रावहनि सन्ध्यायां कस्य गुप्तः परिग्रहः ॥ १५ ॥ भुक्तो वाप्यथ वाभुक्तो रात्रावहनि खेचर । न कालनियमो ह्यस्ति गङ्गां प्राप्य सरिद्वराम् ॥ १६ ॥ वयञ्च शक्तिसम्पन्ना अकाले त्वामधृष्णुम । अशक्ता हि रणे क्रूर युष्मानर्चन्ति मानवाः ॥ १७ ॥ पुरा हिमवतश्चैषा हेमशृङ्गाद्विनिःसृता । गङ्गा गत्वा समुद्राम्भः सप्तधा समपद्यत ॥ १८ ॥ गङ्गाञ्च यमुनाञ्चैव प्लक्षजातां सरस्वतीम् । रथस्थां सरयूञ्चैव गोमतीं गण्डकीं तथा ॥ १९ ॥ अपर्युषितपापास्ते नदीः सप्त पिबन्ति ये । इयं भूत्वा चैकवप्रा शुचिराकाशगा पुनः । देवेषु गङ्गा गन्धर्व प्राप्नोत्यलकनन्दताम् ॥ २० ॥ तथा पितॄन् वैतरणी दुस्तरा पापकर्मभिः । गङ्गा भवति वै प्राप्य कृष्णद्वैपायनोऽब्रवीत् ॥ २१ ॥ असम्बाधा देवनदी स्वर्गसम्पादनी शुभा । कथमिच्छसि तां रोद्धुं नैष धर्मः सनातनः

॥ २२ ॥ अनिवार्य्यमसम्बाधं तव वाचा कथं वयम् । न स्पृशेम यथाकामं पुण्यं भागीरथीजलम् ॥ २३ ॥

वैशम्पायन उवाच । अङ्गारपर्णस्तच्छ्रुत्वा क्रुद्ध आयम्य कार्म्मुकम् । मुमोच वाणान्निशितानहीनाशीविषानिव ॥ २४ ॥ उल्मुकं भ्रामयंस्तूर्णं पाण्डवश्चर्म चोत्तमम् । व्यपोहत शरांस्तस्य सर्व्वानेव धनञ्जयः ॥ २५ ॥

अर्जुन उवाच । विभीषिका वै गन्धर्व नास्त्रज्ञेषु प्रयुज्यते । अस्त्रज्ञेषु प्रयुक्तेयं फेनवत् प्रविलीयते ॥ २६ ॥ मानुषानतिगन्धर्व्वान् सर्व्वान् गन्धर्व लक्षये । तस्मादस्त्रेण दिव्येन योत्स्येऽहं न तु मायया ॥ २७ ॥ पुरास्त्रमिदमाग्नेयं प्रादात् किल बृहस्पतिः । भरद्वाजाय गन्धर्व गुरुर्मान्यः शतक्रतोः ॥ २८ ॥ भरद्वाजादग्निवेश्य अग्निवेश्याद्गुरुर्मम । साध्विदं मह्यमददद्द्रोणो ब्राह्मणसत्तमः ॥ २९ ॥

वैशम्पायन उवाच । इत्युक्त्वा पाण्डवः क्रुद्धो गन्धर्व्वाय मुमोच ह । प्रदीप्तमस्त्रमाग्नेयं ददाहास्य रथन्तु तत् ॥ ३० ॥ विरथं विप्लुतं तन्तु स गन्धर्वं महाबलम् । अस्त्रतेजःप्रमूढञ्च प्रपतन्तमवाङ्मुखम् ॥ ३१ ॥ शिरोरुहेषु जग्राह माल्यवत्सु धनञ्जयः । भ्रातॄन् प्रतिचकर्षाथ सोऽस्त्रपातादचेतसम् ॥ ३२ ॥ युधिष्ठिरं तस्य भार्य्या प्रपेदे शरणार्थिनी । नाम्ना कुम्भीनसी नाम पतित्राणमभीप्सती ॥ ३३ ॥

गन्धर्व्व्युवाच । त्रायस्व मां महाभाग पतिं चेमं विमुञ्च मे । गन्धर्व्वी शरणं प्राप्ता नाम्ना कुम्भीनसी प्रभो ॥ ३४ ॥

युधिष्ठिर उवाच । युद्धे जितं यशोहीनं स्त्रीनाथमपराक्रमम् । को निहन्याद्रिपुं तात मुञ्चेमं रिपुसूदन ॥ ३५ ॥

अर्जुन उवाच । जीवितं प्रतिपद्यस्व गच्छ गन्धर्व माशुचः । प्रदिशत्यभयं तेऽद्य कुरुराजो युधिष्ठिरः ॥ ३६ ॥

गन्धर्व उवाच। जितोऽहं पूर्वकं नाम मुञ्चाम्यङ्गारपर्णताम्।
न च श्लाघे बलेनाङ्ग न नाम्ना जनसंसदि ॥ ३७ ॥ साध्विमं
लब्धवांल्लाभं योऽहं दिव्यास्त्रधारिणम्। गान्धर्व्या माययेच्छामि
संयोजयितुमर्जुनम् ॥ ३८ ॥ अस्त्राग्निना विचित्रोऽयं दग्धो मे
रथ उत्तमः। सोऽहं चित्ररथो भूत्वा नाम्ना दग्धरथोऽभवम्
॥ ३९ ॥ सम्भृता चैव विद्येयं तपसेह मया पुरा। निवेदयिष्ये
तामद्य प्राणदाय महात्मने ॥ ४० ॥ संस्तम्भयित्वा तरसा जितं
शरणमागमम्। यो रिपुं योजयेत् प्राणैः कल्याणं किं न सो-
ऽर्हति ॥ ४१ ॥ चाक्षुषी नाम विद्येयं यां सोमाय ददौ मनुः।
ददौ स विश्वावसवे मम विश्वावसुर्ददौ ॥ ४२ ॥ सेयं कापुरुषं
प्राप्ता गुरुदत्ता प्रणश्यति। आगमोऽस्या मया प्रोक्तो वीर्य्यं प्रति
निबोध मे ॥ ४३ ॥ यच्चक्षुषा द्रष्टुमिच्छेत्त्रिषु लोकेषु किञ्चन।
तत्पश्येद्यादृशं चेच्छेत्तादृशं द्रष्टुमर्हति ॥ ४४ ॥ एकपादेन षण्मा-
सान् स्थितो विद्यां लभेदिमाम्। अनुनेष्याम्यहं विद्यां स्वयं तुभ्यं
व्रतेऽकृते ॥ ४५ ॥ विद्यया ह्यनया राजन् वयं नृभ्यो विशेषिताः।
अविशिष्टाश्च देवानामनुभावप्रदर्शिनः ॥ ४६ ॥ गन्धर्वजानामश्वाना-
महं पुरुषसत्तम। भ्रातृभ्यस्तव तुभ्यञ्च पृथग्दाता शतं शतम्
॥ ४७ ॥ देवगन्धर्ववाहास्ते दिव्यवर्णा मनोजवाः। क्षीणाक्षीणा
भवन्त्येते न हीयन्ते च रंहसः ॥ ४८ ॥ पुरा कृतं महेन्द्रस्य वज्रं
वृत्रनिबर्हणम्। दशधा शतधा चैव तच्छीर्णं वृत्रमूर्द्धनि ॥ ४९ ॥
ततो भागीकृतो देवैर्वज्रभाग उपास्यते। लोके यशोधनं किञ्चित्सा
वै वज्रतनुः स्मृता ॥ ५० ॥ वज्रपाणिर्ब्राह्मणः स्यात् क्षत्रं वज्ररथं
स्मृतम्। वैश्या वै दानवज्राश्च कर्मवज्रा यवीयसः ॥ ५१ ॥ क्षत्र-
वज्रस्य भागेन अवध्या वाजिनः स्मृताः। रथाङ्गं वड़वा सूते शूरा-
श्चाश्वेषु ये मताः ॥ ५२ ॥ कामवर्णाः कामजवाः कामतः समुप-
स्थिताः। इति गन्धर्वजाः कामं पूरयिष्यन्ति मे हयाः ॥ ५३ ॥

अर्जुन उवाच। यदि प्रीतेन मे दत्तं संशये जीवितस्य वा। विद्याधनं श्रुतं वापि न तद्गन्धर्व रोचये॥ ५४॥

गन्धर्व उवाच। संयोगो वै प्रीतिकरो महत्सु प्रतिदृश्यते। जीवितस्य प्रदानेन प्रीतो विद्यां ददामि ते॥ ५५॥ त्वत्तोऽप्यहं ग्रहीष्यामि अस्त्रमाग्नेयमुत्तमम्। तथैव योग्यं वीभत्सो चिराय भरतर्षभ॥ ५६॥

अर्जुन उवाच। त्वत्तोऽस्त्रेण वृणोम्यश्वान् संयोगः शाश्वतोऽस्तु नोः। सखे तद्‌ब्रूहि गन्धर्व युष्मभ्यो यद्भयं भवेत्॥ ५७॥ कारणं ब्रूहि गन्धर्व किं तद्येन स्म धर्षिताः। यान्तो वेदविदः सर्व्वे सन्तो रात्रावरिन्दमाः॥ ५८॥

गन्धर्व उवाच। अनग्नयोऽनाहुतयो न च विप्रपुरस्कृताः। यूयं ततो धर्षिताः स्थ मया वै पाण्डुनन्दनाः॥ ५९॥ यक्षराक्षसगन्धर्वाः पिशाचोरगदानवाः। विस्तरं कुरुवंशस्य धीमन्तः कथयन्ति ते॥ ६०॥ नारदप्रभृतीनान्तु देवर्षीणां मया श्रुतम्। गुणान् कथयतां वीर पूर्व्वेषां तव धीमताम्॥ ६१॥ स्वयं चापि मया दृष्टश्चरता सागराम्बराम्। इमां वसुमतीं कृत्स्नां प्रभावः सुकुलस्य ते॥ ६२॥ वेदे धनुषि चाचार्य्यमभिजानामि तेऽर्जुन। विश्रुतं त्रिषु लोकेषु भारद्वाजं यशस्विनम्॥ ६३॥ धर्मं वायुञ्च शक्रञ्च विजानाम्यश्विनौ तथा। पाण्डुञ्च कुरुशार्दूल षडेतान् कुरुवर्द्धनान्। पितॄनेतानहं पार्थ देवमानुषसत्तमान्॥ ६४॥ दिव्यात्मानो महात्मानः सर्व्वशस्त्रभृतांवराः। भवन्तो भ्रातरः शूराः सर्व्वे सुचरितव्रताः॥ ६५॥ उत्तमाञ्च मनोबुद्धिं भवतां भावितात्मनाम्। जानन्नपि च वः पार्थ कृतवानिह धर्षणाम्॥ ६६॥ स्त्रीसकाशे च कौरव्य न पुमान् क्षन्तुमर्हति। धर्षणामात्मनः पश्यन् बाहुद्रविणमाश्रितः॥ ६७॥ नक्तञ्च बलमस्माकं भूय एवाभिवर्द्धते। यतस्ततो मां कौन्तेय सदारं मन्युराविशत्

॥ ६८ ॥ सोऽहं त्वयेह विजितः संख्ये तापत्यवर्द्धन। येन तेनेह विधिना कीर्त्तयमानं निबोध मे ॥ ६९ ॥ ब्रह्मचर्य्यं परो धर्मः स चापि नियतस्त्वयि। यस्मात्तस्मादहं पार्थ रणेऽस्मि विजितस्त्वया ॥ ७० ॥ यस्तु स्यात् क्षत्रियः कश्चित् कामवृत्तः परन्तप। नक्तञ्च युधि युध्येत न स जीवेत्कथञ्चन ॥ ७१ ॥ यस्तु स्यात्कामवृत्तोऽपि पार्थ ब्रह्मपुरस्कृतः। जयेन्नक्तञ्चरान् सर्वान् सपुरोहितधूर्गतः ॥ ७२ ॥ तस्मात्तापत्य यत्किञ्चिन्नृणां श्रेयं इहेप्सितम्। तस्मिन् कर्मणि योक्तव्या दान्तात्मानः पुरोहिताः ॥ ७३ ॥ वेदे षड़ङ्गे निरताः शुचयः सत्यवादिनः। धर्मात्मानः कृतात्मानः स्युर्नृपाणां पुरोहिताः ॥ ७४ ॥ जयश्च नियतो राज्ञः स्वर्गञ्च तदनन्तरम्। यस्य स्याद्धर्मविद्वाग्मी पुरोधाः शीलवान् शुचिः ॥ ७५ ॥ लाभं लब्धुमलब्धं वा लब्धं वा परिरक्षितुम्। पुरोहितं प्रकुर्वीत राजा गुणसमन्वितम् ॥ ७६ ॥ पुरोहितमते तिष्ठेद्य इच्छेद्भूतिमात्मनः। प्राप्तुं वसुमतीं सर्वां सर्वशः सागराम्बराम् ॥ ७७ ॥ न हि केवलशौर्य्येण तापत्याभिजनेन च। जयेदब्राह्मणः कश्चिद्भूमिं भूमिपतिः क्वचित् ॥ ७८ ॥ तस्मादेवं विजानीहि कुरूणां वंशवर्द्धन। ब्राह्मणप्रमुखं राज्यं शक्यं पालयितुं चिरम् ॥ ७९ ॥

इत्यादिपर्वणि चैत्ररथपर्वणि गन्धर्ववाक्ये द्विसप्तत्यधिकशततोऽध्यायः ॥ १७२ ॥

अर्जुन उवाच। तापत्य इति यद्वाक्यमुक्तवानसि मामिह। तदहं ज्ञातुमिच्छामि तापत्यार्थविनिश्चयम् ॥ १ ॥ तपती नाम का चैषा तापत्या यत्कृते वयम्। कौन्तेया हि वयं साधो तत्त्वमिच्छामि वेदितुम् ॥ २ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्तः स गन्धर्व्वः कुन्तीपुत्रं धनञ्जयम् । विश्रुतां त्रिषु लोकेषु श्रावयामास वै कथाम् ॥ ३ ॥

गन्धर्व्व उवाच । हन्त ते कथयिष्यामि कथामेतां मनोरमाम् । यथावदखिलां पार्थ सर्व्वबुद्धिमतां वर ॥ ४ ॥ उक्तवानस्मि येन त्वां तापत्य इति यद्वचः । तत्तेऽहं कथयिष्यामि शृणुष्वैकमना भव ॥ ५ ॥ य एष दिवि धिष्ट्येन नाकं व्याप्नोति तेजसा । एतस्य तपती नाम बभूव सदृशी सुता ॥ ६ ॥ विवस्वतो वै देवस्य सावित्र्यवरजा विभो । विश्रुता त्रिषु लोकेषु तपती तपसा युता ॥ ७ ॥ न देवी नासुरी चैव न यक्षी न च राक्षसी । नाप्सरा न च गन्धर्व्वी तथा रूपेण काचन ॥ ८ ॥ सुविभक्तानवद्याङ्गी स्वसितायतलोचना । स्वाचारा चैव साध्वी च सुवेशा चैव भामिनी ॥ ९ ॥ न तस्याः सदृशं कञ्चित्त्रिषु लोकेषु भारत । भर्त्तारं सविता मेने रूपशीलगुणश्रुतैः ॥ १० ॥ सम्प्राप्तयौवनां पश्यन्देयां दुहितरन्तु ताम् । नोपलेभे ततः शान्तिं सम्प्रदानं विचिन्तयन् ॥ ११ ॥ अथर्क्षपुत्रः कौन्तेय कुरूणामृषभो बली । सूर्य्यमाराधयामास नृपः सम्वरणस्तदा ॥ १२ ॥ अर्घ्यमाल्योपहाराद्यैर्गन्धैश्च नियतः शुचिः । नियमैरुपवासैश्च तपोभिर्विविधैरपि ॥ १३ ॥ शुश्रूषुरनहंवादी शुचिः पौरवनन्दनः । अंशुमन्तं समुद्यन्तं पूजयामास भक्तिमान् ॥ १४ ॥ ततः कृतज्ञं धर्मज्ञं रूपेणासदृशं भुवि । तपत्याः सदृशं मेने सूर्य्यः सम्वरणं पतिम् ॥ १५ ॥ दातुमैच्छत्ततः कन्यां तस्मै सम्वरणाय ताम् । नृपोत्तमाय कौरव्य विश्रुताभिजनाय च ॥ १६ ॥ यथा हि दिवि दीप्तांशुः प्रभासयति तेजसा । तथा भुवि महीपालो दीप्त्या सम्वरणोऽभवत् ॥ १७ ॥ यथार्च्चयन्ति चादित्यमुद्यन्तं ब्रह्मवादिनः । तथा सम्वरणं पार्थ ब्राह्मणावरजाः प्रजाः ॥ १८ ॥ स सोममतिकान्तत्वादादित्यमतितेजसा । बभूव नृपतिः

श्रीमान् सुदुरां दुर्दृशामपि ॥ १९ ॥ एवं गुणस्य नृपतेस्तथा-वृत्तस्य कौरव। तस्मै दातुं मनश्चक्रे तपतीं तपनः स्वयम् ॥ २० ॥ स कदाचिदथो राजा श्रीमानमितविक्रमः। चचार मृगयां पार्थ पर्वतोपवने किल ॥ २१ ॥ चरतो मृगयां तस्य क्षुत्पिपासा-समन्वितः। ममार राज्ञः कौन्तेय गिरावप्रतिमो हयः ॥ २२ ॥ स मृताश्वश्चरन् पार्थ पद्भ्यामेव गिरौ नृपः। ददर्शासदृशीं लोके कन्यामायतलोचनाम् ॥ २३ ॥ स एक एकामासाद्य कन्यां परबलार्दनः। तस्थौ नृपतिशार्दूलः पश्यन्नविचलेक्षणः ॥ २४ ॥ स हि तां तर्कयामास रूपतो नृपतिः श्रियम्। पुनः सन्तर्कयामास रवेर्भ्रष्टामिव प्रभाम् ॥ २५ ॥ वपुषा वर्चसा चैव शिखा-मिव विभावसोः। प्रसन्नत्वे च कान्त्या च चन्द्ररेखामिवामलाम् ॥ २६ ॥ गिरिपृष्ठे तु सा यस्मिन् स्थिता स्वसितलोचना। विभ्राज-माना शुशुभे प्रतिमेव हिरण्मयी ॥ २७ ॥ तस्या रूपेण स गिरिर्वेशेन च विशेषतः। स सवृक्षक्षुपलतो हिरण्मय इवाभवत् ॥ २८ ॥ अवमेने च तां दृष्ट्वा सर्वलोकेषु योषितः। अवाप्तं चात्मनो मेने स राजा चक्षुषः फलम् ॥ २९ ॥ जन्मप्रभृति यत्-किञ्चिद्दृष्टवान् स महीपतिः। रूपं न सदृशं तस्यास्तर्कयामास किञ्चन ॥ ३० ॥ अस्या नूनं विशालाक्ष्याः सदेवासुरमानुषम्। लोकं निर्मथ्य धात्रेदं रूपमाविष्कृतं कृतम् ॥ ३१ ॥ एवं सन्त-र्कयामास रूपद्रविणसम्पदा। कन्यामसदृशीं लोके नृपः सम्व-रणस्तदा ॥ ३२ ॥ तां च दृष्ट्वैव कल्याणीं कल्याणाभिजनो नृपः। जगाम मनसा चिन्तां कामबाणेन पीड़ितः ॥ ३३ ॥ दह्यमानः स तीव्रेण नृपतिर्मन्मथाग्निना। अप्रगल्भां प्रगल्भस्तां तदो-वाच मनोहराम् ॥ ३४ ॥ कासि कस्यासि रम्भोरु किमर्थं चेह तिष्ठसि। कथञ्च निर्जनेऽरण्ये चरस्येका शुचिस्मिते ॥ ३५ ॥ त्वं हि सर्वानवद्याङ्गी सर्वाभरणभूषिता। विभूषणमिवैतेषां

भूषणानामभीप्सितम् ॥ ३६ ॥ न देवीं नासुरीं चैव न यक्षीं न च राक्षसीम् । न च भोगवतीं मन्ये न गन्धर्वीं न मानुषीम् ॥ ३७ ॥ या हि दृष्टा मया काश्चिच्छ्रुता वापि वराङ्गनाः । न तासां सदृशीं मन्ये त्वामहं मत्तकाशिनि ॥ ३८ ॥ दृष्ट्वैव चारुवदने चन्द्रात् कान्ततरं तव । वदनं पद्मपत्राक्षं मां मथ्नातीव मन्मथः ॥ ३९ ॥ एवं तां स महीपालो बभाषे न तु सा तदा । कामार्त्तं निर्ज्जनेऽरण्ये प्रत्यभाषत किञ्चन ॥ ४० ॥ ततो ह्यालप्यमानस्य पार्थिवस्यायतेक्षणा । सौदामिनीव चाभ्रेषु तत्रैवान्तरधीयत ॥ ४१ ॥ तामन्वेष्टुं स नृपतिः परिचक्राम सर्व्वतः । वनं वनजपत्राक्षीं भ्रमन्नुन्मत्तवत् तदा ॥ ४२ ॥ अपश्यमानः स तु तां बहु तत्र विलप्य च । निश्चेष्टः पार्थिवश्रेष्ठो मुहूर्त्तं स व्यतिष्ठत ॥ ४३ ॥

इत्यादिपर्व्वणि चैत्ररथपर्व्वणि तपत्युपाख्याने त्रिसप्तत्यधिकशततोऽध्यायः ॥ १७३ ॥

गन्धर्व्व उवाच । अथ तस्यामदृश्यायां नृपतिः काममोहितः । पातनः शत्रुसङ्घानां पपात धरणीतले ॥ १ ॥ तस्मिन्निपतिते भूमावथ सा चारुहासिनी । पुनः पीनायतश्रोणी दर्शयामास तं नृपम् ॥ २ ॥ अथाबभाषे कल्याणि वाचा मधुरया नृपम् । तं कुरूणां कुलकरं कामाभिहतचेतसम् ॥ ३ ॥ उवाच मधुरं वाक्यं तपती प्रहसन्निव । उत्तिष्ठोत्तिष्ठ भद्रन्ते न त्वमर्हस्यरिन्दम ॥ ४ ॥ मोहं नृपतिशार्दूल गन्तुमाविष्कृतः क्षितौ । एवमुक्तोऽथ नृपतिर्व्वाचा मधुरया तदा ॥ ५ ॥ ददर्श विपुलश्रोणीं तामेवाभिमुखे स्थिताम् । अथ तामसितापाङ्गीमाबभाषे स पार्थिवः ॥ ६ ॥ मन्मथाग्निपरीतात्मा सन्दिग्धाक्षरया गिरा ।

साधु त्वमसितापाङ्गि कामार्त्तं मत्तकाशिनि ॥ ७ ॥ भजस्व भज-
मानं मां प्राणा हि प्रजहन्ति माम् । त्वदर्थं हि विशालाक्षि
मामयं निशितैः शरैः ॥ ८ ॥ कामः कमलगर्भाभे प्रतिविध्यन्न
शाम्यति । दष्टमेवमनाक्रन्दे भद्रे काममहाहिना ॥ ९ ॥ सा
त्वं पीनायतश्रोणि मामाप्नुहि वरानने । त्वदधीना हि मे प्राणाः
किन्नरोद्गीतभाषिणि ॥ १० ॥ चारुसर्वानवद्याङ्गि पद्मेन्दुप्रति-
मानने । न ह्यहं त्वदृते भीरु शक्ष्यामि खलु जीवितुम् ॥ ११ ॥
कामः कमलपत्राक्षि प्रतिविध्यति मामयम् । तस्मात् कुरु विशा-
लाक्षि मय्यनुक्रोशमङ्गने ॥ १२ ॥ भक्तं मामसितापाङ्गि न परि-
त्यक्तुमर्हसि । त्वं हि मां प्रीतियोगेन त्रातुमर्हसि भाविनि ॥ १३ ॥
त्वद्दर्शनकृतस्नेहं मनश्चलति मे भृशम् । न त्वां दृष्ट्वा पुनरन्यां
द्रष्टुं कल्याणि रोचये ॥ १४ ॥ प्रसीद वशगोऽहं ते भक्तं मां
भज भाविनि । दृष्ट्वैव त्वां वरारोहे मन्मथो भृशमङ्गने ॥ १५ ॥
अन्तर्गतं विशालाक्षि विध्यति स्म पतत्त्रिभिः । मन्मथाग्निसमु-
द्भूतं दाहं कमललोचने ॥ १६ ॥ प्रीतिसंयोगयुक्ताभिरद्भिः प्रह्ला-
दयस्व मे । पुष्पायुधं दुराधर्षं प्रचण्डशरकार्मुकम् ॥ १७ ॥ त्व-
द्दर्शनसमुद्भूतं विध्यन्तं दुःसहैः शरैः । उपशामय कल्याणि
आत्मदानेन भाविनि ॥ १८ ॥ गान्धर्वेण विवाहेन मामुपैहि वरा-
ङ्गने । विवाहानां हि रम्भोरु गान्धर्वः श्रेष्ठः उच्यते ॥ १९ ॥

तपत्युवाच । नाहमीशात्मनो राजन् कन्या पितृमती ह्यहम् ।
मयि चेदस्ति ते प्रीतिर्याचस्व पितरं मम ॥ २० ॥ यथा हि ते
मया प्राणाः संगृहीता नरेश्वर । दर्शनादेव भूयस्त्वं तथा
प्राणान्ममाहरः ॥ २१ ॥ न चाहमीशा देहस्य तस्मान्नृपतिसत्तम ।
समीपं नोपगच्छामि न स्वतन्त्रा हि योषितः ॥ २२ ॥ का हि
सर्वेषु लोकेषु विश्रुताभिजनं नृपम् । कन्या नाभिलषेन्नाथं भर्त्तारं
भक्तवत्सलम् ॥ २३ ॥ तस्मादेवं गते काले याचस्व पितरं मम ।

आदित्यं प्रणिपातेन तपसा नियमेन च ॥ २४ ॥ स चेत् कामयते दातुं तव मामरिसूदन। भविष्याम्यद्य ते राजन् सततं वश-वर्त्तिनी ॥ २५ ॥ अहं हि तपती नाम सावित्रवरजा सुता। अस्य लोकप्रदीपस्य सवितुः क्षत्रियर्षभ ॥ २६ ॥

इत्यादिपर्वणि चैत्ररथपर्वणि तपत्युपाख्याने
चतुःसप्तत्यधिकशततोऽध्यायः ॥ १७४ ॥

गन्धर्व उवाच। एवमुक्त्वा ततस्तूर्णं जगामोर्द्ध्वमनिन्दिता। स तु राजा पुनर्भूमौ तत्रैव निपपात ह ॥ १ ॥ अन्वेषमाणः सबलस्तं राजानं नृपोत्तमम्। अमात्यः सानुयात्रश्च तं ददर्श महावने ॥ २ ॥ क्षितौ निपतितं काले शक्रध्वजमिवोच्छ्रितम्। तं हि दृष्ट्वा महेष्वासं निरस्तं पतितं भुवि ॥ ३ ॥ बभूव सोऽस्य सचिवः संप्रदीप्त इवाग्निना। त्वरया चोपसङ्गम्य स्नेहादागत-सम्भ्रमः ॥ ४ ॥ तं समुत्थापयामास नृपतिं काममोहितम्। भूतलाद्भूमिपालेशं पितेव पतितं सुतम् ॥ ५ ॥ प्रज्ञया वयसा चैव वृद्धः कीर्त्या नयेन च। अमात्यस्तं समुत्थाप्य बभूव विगत-ज्वरः ॥ ६ ॥ उवाच चैनं कल्याण्या वाचा मधुरयोत्थितम्। मा भैर्मनुजशार्दूल भद्रमस्तु तवानघ ॥ ७ ॥ क्षुत्पिपासापरि-श्रान्तं तर्कयामास वै नृपम्। पतितं पातनं संख्ये शात्रवाणां महीतले ॥ ८ ॥ वारिणा च सुशीतेन शिरस्तस्याभ्यषिचयत्। अस्फुटन्मुकुटं राज्ञः पुण्डरीकसुगन्धिना ॥ ९ ॥ ततः प्रत्या-गतप्राणस्तद्बलं बलवान्नृपः। सर्वं विसर्ज्जयामास तमेकं सचिवं विना ॥ १० ॥ ततस्तस्याज्ञया राज्ञो विप्रतस्थे महद्बलम्। स तु राजा गिरिप्रस्थे तस्मिन् पुनरुपाविशत् ॥ ११ ॥ ततस्तस्मिन् गिरिवरे शुचिर्भूत्वा कृताञ्जलिः। आरिराधयिषुः सूर्यं तस्या-

वूर्द्धमुखः क्षितौ ॥ १२ ॥ जगाम मनसा चैव वशिष्ठमृषिसत्त-
मम्। पुरोहितममित्रघ्नस्तदा सम्वरणो नृपः ॥ १३ ॥ नक्त-
न्दिनमथैकत्र स्थिते तस्मिन् जनाधिप। अथाजगाम विप्रर्षिस्तदा
द्वादशमेऽहनि ॥ १४ ॥ स विदित्वैव नृपतिं तपत्या हृतमान-
सम्। दिव्येन विधिना ज्ञात्वा भावितात्मा महानृषिः ॥ १५ ॥
तथा तु नियतात्मानं तं नृपं मुनिसत्तमः। आबभाषे स धर्मात्मा
तस्यैवार्थचिकीर्षया ॥ १६ ॥ स तस्य मनुजेन्द्रस्य पश्यतो भग-
वानृषिः। ऊर्द्ध्वमाचक्रमे द्रष्टुं भास्करं भास्करद्युतिः ॥ १७ ॥
सहस्रांशुं ततो विप्र कृताञ्जलिरुपस्थितः। वशिष्ठोऽहमिति प्रीत्या
स चात्मानं न्यवेदयत् ॥ १८ ॥ तमुवाच महातेजा विवस्वान्मुनि-
सत्तमम्। महर्षे स्वागतं तेऽस्तु कथयस्व यथेप्सितम् ॥ १९ ॥
यदिच्छसि महाभाग मत्तः प्रवदतांवर। तत्ते दद्यामभिप्रेतं
यद्यपि स्यात् सुदुष्करम् ॥ २० ॥ एवमुक्तः स तेनर्षिर्वशिष्ठः प्रत्य-
भाषत। प्रणिपत्य विवस्वन्तं भानुमन्तं महातपाः ॥ २१ ॥

वशिष्ठ उवाच। यैषा ते तपती नाम सावित्र्यवरजा सुता।
तां त्वां सम्वरणस्यार्थे वरयामि विभावसो ॥ २२ ॥ स हि राजा
बृहत्कीर्त्तिर्धर्मार्थविदुदारधीः। युक्तः सम्वरणो भर्त्ता दुहि-
तुस्ते विहङ्गम ॥ २३ ॥ इत्युक्तः स तदा तेन ददानीत्येव
निश्चितः। प्रत्यभाषत तं विप्रं प्रतिनन्द्य दिवाकरः ॥ २४ ॥
वरः सम्वरणो राज्ञां त्वमृषीणां वरो मुने। तपती योषितां
श्रेष्ठा किमन्यदपवर्जनात् ॥ २५ ॥ ततः सर्वानवद्याङ्गीं तपतीं
तपनः स्वयम्। ददौ सम्वरणस्यार्थे वशिष्ठाय महात्मने ॥ २६ ॥
प्रतिजग्राह तां कन्यां महर्षिस्तपतीं तदा। वशिष्ठोऽथ विसृ-
ष्टस्तु पुनरेवाजगाम ह ॥ २७ ॥ यत्र विख्यातकीर्त्तिः स कुरू-
णामृषभोऽभवत्। स राजा मन्मथाविष्टस्तद्गतेनान्तरात्मना ॥ २८ ॥
दृष्ट्वा च देवकन्यां तां तपतीं चारुहासिनीम्। वशिष्ठेन सहा-

यान्तीं संहृष्टोऽभ्यधिकं वशी ॥ २९ ॥ रुरुचे साधिकं सुभ्रूरापतन्ती नभस्तलात्। सौदामिनीव विभ्रष्टा द्योतयन्ती दिशस्त्विषा ॥ ३० ॥ कृच्छ्रात् द्वादशरात्रे तु तस्य राज्ञः समाहिते। आजगाम विशुद्धात्मा वशिष्ठो भगवानृषिः ॥ ३१ ॥ तपसाराध्य वरदं देवं गोपतिमीश्वरम्। लेभे सम्वरणो भार्य्यां वशिष्ठस्यैव तेजसा ॥ ३२ ॥ ततस्तस्मिन् गिरिश्रेष्ठे देवगन्धर्व्वसेविते। जग्राह विधिवत्पाणिं तपत्याः स नरर्षभः ॥ ३३ ॥ वशिष्ठेनाभ्यनुज्ञातस्तस्मिन्नेव धराधरे। सोऽकामयत राजर्षिर्विहर्त्तुं सह भार्य्यया ॥ ३४ ॥ ततः पुरे च राष्ट्रे च वनेषूपवनेषु च। आदिदेश महीपालस्तमेव सचिवं तदा ॥ ३५ ॥ नृपतिं त्वभ्यनुज्ञाप्य वशिष्ठोऽथापचक्रमे। सोऽथ राजा गिरौ तस्मिन् विजहारामरो यथा ॥ ३६ ॥ ततो द्वादशवर्षाणि काननेषु वनेषु च। रेमे तस्मिन् गिरौ राजा तथैव सह भार्य्यया ॥ ३७ ॥ तस्य राज्ञः पुरे तस्मिन् समा द्वादश सत्तम। न ववर्ष सहस्राक्षो राष्ट्रे चैवास्य भारत ॥ ३८ ॥ ततस्तस्यामनावृष्ट्यां प्रवृत्तायामरिन्दम। प्रजाः क्षयमुपाजग्मुः सर्व्वाः सस्थाणुजङ्गमाः ॥ ३९ ॥ तस्मिंस्तथाविधे काले वर्त्तमाने सुदारुणे। नावश्यायः पपातोर्व्व्यां ततः शस्यानि नारुहन् ॥ ४० ॥ ततो विभ्रान्तमनसो जनाः क्षुद्भयपीड़िताः। गृहाणि सम्परित्यज्य वभ्रमुः प्रदिशो दिशः ॥ ४१ ॥ ततस्तस्मिन् पुरे राष्ट्रे त्यक्तदारपरिग्रहाः। परस्परममर्य्यादाः क्षुधार्त्ता जघ्निरे जनाः ॥ ४२ ॥ तत् क्षुधार्त्तैर्निराहारैः शवभूतैस्तथा नरैः। अभवत् प्रेतराजस्य पुरं प्रेतैरिवावृतम् ॥ ४३ ॥ ततस्तु तादृशं दृष्ट्वा स एव भगवानृषिः। अभ्यपद्यत धर्म्मात्मा वशिष्ठो मुनिसत्तमः ॥ ४४ ॥ तञ्च पार्थिवशार्दूलमानयामास तत् पुरम्। तपत्या सहितं राजन् व्युषितं शाश्वतीः समाः ॥ ४५ ॥ ततः प्रविष्टस्तत्राशौ यथापूर्व्वं सुरारिहा। तस्मिन्नृपतिशार्दूले प्रविष्टे नगरं पुनः

॥ ४६ ॥ प्रववर्ष सहस्राक्षः सस्यानि जनयन् प्रभुः । ततः सराष्ट्रं मुमुदे तत् पुरं परया मुदा । तेन पार्थिवमुख्येन भावितं भावितात्मना ॥ ४७ ॥ ततो द्वादशवर्षाणि पुनरीजे नराधिपः । तपत्या सहितः पत्न्या यथा शच्या मरुत्पतिः ॥ ४८ ॥

गन्धर्व उवाच । एवमासीन्महाभागा तपती नाम पौर्विकी । तव वैवस्वती पार्थ तापत्यस्त्वं यया मतः ॥ ४९ ॥ तस्यां सञ्जनयामास कुरुं संवरणो नृपः । तपत्यां तपतां श्रेष्ठ तापत्यस्त्वं ततोऽर्जुन ॥ ५० ॥

इत्यादिपर्वणि चैत्ररथपर्वणि तापत्ये पञ्चसप्तत्यधिकशततोऽध्यायः ॥ १७५ ॥

वैशम्पायन उवाच । स गन्धर्ववचः श्रुत्वा तत्तदा भरतर्षभ । अर्जुनः परया भक्त्या पूर्णचन्द्र इवाबभौ ॥ १ ॥ उवाच च महेष्वासो गन्धर्वं कुरुसत्तमः । जातकौतूहलोऽतीव वशिष्ठस्य तपोबलात् ॥ २ ॥ वशिष्ठ इति यस्यैतदृषेर्नाम त्वयेरितम् । एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं यथावत्तद्वदस्व मे ॥ ३ ॥ य एष गन्धर्वपते पूर्वेषां न पुरोहितः । आसीदेयन्ममाचक्ष्व क एष भगवानृषिः ॥ ४ ॥

गन्धर्व उवाच । ब्रह्मणो मानसः पुत्रो वशिष्ठोऽरुन्धतीपतिः । तपसा निर्जितौ शश्वदजेयावमरैरपि ॥ ५ ॥ कामक्रोधावुभौ यस्य चरणौ संववाहतुः । यस्तु नोच्छेदनं चक्रे कुशिकानामुदारधीः ॥ ६ ॥ विश्वामित्रापराधेन धारयन्मन्युमुत्तमम् । पुत्रव्यसनसन्तप्तः शक्तिमानप्यशक्तवत् ॥ ७ ॥ विश्वामित्रविनाशाय न चक्रे कर्म दारुणम् । मृतांश्च पुनराहर्त्तुं यः स पुत्रान् यमक्षयात् ॥ ८ ॥ कृतान्तं नातिचक्राम वेलामिव महोदधिः ।

यं प्राप्य विजितात्मानं महात्मानं नराधिपाः ॥ ९ ॥ इक्ष्वाकवो महीपाला लेभिरे पृथिवीमिमाम् । पुरोहितमिमं प्राप्य वशिष्ठ-मृषिसत्तमम् ॥ १० ॥ ईजिरे क्रतुभिश्चैव नृपास्ते कुरुनन्दन । स हि तान् याजयामास सर्व्वान्नृपतिसत्तमान् । ब्रह्मर्षिः पाण्डव-श्रेष्ठ वृहस्पतिरिवामरान् ॥ ११ ॥ तस्माद्धर्मप्रधानात्मा वेदधर्म-विदीप्सितः । ब्राह्मणो गुणवान् कश्चित् पुरोधाः प्रतिदृश्यताम् ॥ १२ ॥ क्षत्रियेणाभिजातेन पृथिवीं जेतुमिच्छता । पूर्वं पुरो-हितः कार्य्यः पार्थ राज्याभिवृद्धये । महीं जिगीषता राज्ञा ब्रह्म-कार्य्यं पुरःसरम् ॥ १३ ॥ तस्मात् पुरोहितः कश्चिद्गुणवान्विजिते-न्द्रियः । विद्वान् भवतु वो विप्रो धर्मकामार्थतत्त्ववित् ॥ १४ ॥

इत्यादिपर्व्वणि चैत्ररथपर्व्वणि पुरोहितकरणकथने षट्सप्तत्यतोऽध्यायः ॥ १७६ ॥

अर्ज्जुन उवाच । किं निमित्तमभूद्वैरं विश्वामित्रवशिष्ठयोः । वसतोराश्रमे दिव्ये शंस नः सर्वमेव तत् ॥ १ ॥

गन्धर्व उवाच । इदं वाशिष्ठमाख्यानं पुराणं परिचक्षते । पार्थ सर्व्वेषु लोकेषु यथावत्तन्निबोध मे ॥ २ ॥ कन्याकुब्जे महा-नासीत्पार्थिवो भरतर्षभ । गाधीति विश्रुतो लोके कुशिकस्यात्म-सम्भवः ॥ ३ ॥ तस्य धर्म्मात्मनः पुत्रः समृद्धवलवाहनः । विश्वा-मित्र इति ख्यातो वभूव रिपुमर्द्दनः ॥ ४ ॥ स चचार सहामात्यो मृगयां गहने वने । मृगान्विध्यन्वराहांश्च रम्येषु मरुधन्वसु ॥ ५ ॥ व्यायामकर्षितः सोऽथ मृगलिप्सुः पिपासितः । आजगाम नर-श्रेष्ठ वशिष्ठस्याश्रमं प्रति ॥ ६ ॥ तमागतमभिप्रेक्ष्य वशिष्ठः श्रेष्ठ-भाग्‌ऋषिः । विश्वामित्रं नरश्रेष्ठं प्रतिजग्राह पूजया ॥ ७ ॥

पाद्यार्घ्याचमनीयैस्ते स्वागतेन च भारत। तथैव परिजग्राह वन्येन हविषा तथा॥ ८॥ तस्याथ कामधुग्धेनुर्वशिष्ठस्य महात्मनः। उक्ता कामान् प्रयच्छेति सा कामान्दुह्यते तदा॥ ९॥ ग्राम्यारण्याश्चौषधीश्च दुदुहे पय एव च। षड्रसं चामृतनिभं रसायनमनुत्तमम्॥ १०॥ भोजनीयानि पेयानि भक्ष्याणि विविधानि च। लेह्यान्यमृतकल्पानि चोष्याणि च तथार्जुन॥ ११॥ रत्नानि च महार्हाणि वासांसि विविधानि च। तैः कामैः सर्वसम्पूर्णैः पूजितश्च महीपतिः। सामात्यः सबलश्चैव तुतोष स भृशं तदा॥ १२॥ षडुन्नतां सुपार्श्वोरुं पृथुपञ्चसमावृताम्। मण्डूकनेत्रां स्वाकारां पीनोधसमनिन्दिताम्॥ १३॥ सुवालधिं शङ्कुकर्णां चारुशृङ्गां मनोरमाम्। पुष्टायतशिरोग्रीवां विस्मितः सोऽभिवीक्ष्य ताम्॥ १४॥ अभिनन्दय स तां राजन्नन्दिनीं गाधिनन्दनः। अब्रवीच्च भृशं तुष्टः स राजा तमृषिं तदा॥ १५॥ अर्बुदेन गवां ब्रह्मन्मम राज्येन वा पुनः। नन्दिनीं सम्प्रयच्छस्व भुङ्क्ष्व राज्यं महामुने॥ १६॥

वशिष्ठ उवाच। देवतातिथिपित्रर्थं याज्यार्थञ्च पयस्विनी। अदेया नन्दिनीयं वै राज्येनापि तवानघ॥ १७॥

विश्वामित्र उवाच। क्षत्रियोऽहं भवान् विप्रस्तपःस्वाध्यायसाधनः। ब्राह्मणेषु कुतो वीर्यं प्रशान्तेषु धृतात्मसु॥ १८॥ अर्बुदेन गवां यस्त्वं न ददासि ममेप्सितम्। स्वधर्मं न प्रहास्यामि नेष्यामि च बलेन गाम्॥ १९॥

वशिष्ठ उवाच। बलस्थश्चासि राजा च बाहुवीर्यश्च क्षत्रियः। यथेच्छसि तथा क्षिप्रं कुरु मा त्वं विचारय॥ २०॥

गन्धर्व उवाच। एवमुक्तस्तथा पार्थ विश्वामित्रो बलादिव। हंसचन्द्रप्रतीकाशां नन्दिनीं तां जहार गाम्॥ २१॥ कशादण्डप्रणुदितां काल्यमानामितस्ततः। हम्भायमाना कल्याणी वशि-

ष्टस्याथ नन्दिनी ॥ २२ ॥ आगम्याभिमुखी पार्थं तस्थौ भगव-दुन्मुखी । भृशञ्च ताड्यमाना वै न जगामाश्रमात्ततः ॥ २३ ॥

वशिष्ठ उवाच । शृणोमि ते रवं भद्रे विनदन्त्याः पुनः पुनः । ह्रियसे त्वं बलाद्भद्रे विश्वामित्रेण नन्दिनि । किं कर्त्तव्यं मया तत्र चमावान् ब्राह्मणो ह्ययम् ॥ २४ ॥

गन्धर्व उवाच । सा भयान्नन्दिनी तेषां बलानां भरतर्षभ । विश्वामित्रभयोद्विग्ना वशिष्ठं समुपागमत् ॥ २५ ॥

गौरुवाच । कशाग्रदण्डाभिहतां क्रोशन्तीं मामनाथवत् । विश्वामित्रबलैर्घोरैर्भगवन् किमुपेचसे ॥ २६ ॥

गन्धर्व उवाच । नन्दिन्यामेवं क्रन्दन्त्यां धर्षितायां महा-मुनिः । न चुचुभे तदा धैर्य्यान्न चचाल धृतव्रतः ॥ २७ ॥

वशिष्ठ उवाच । चत्रियाणां बलं तेजो ब्राह्मणानां चमा बलम् । चमा मां भजते यस्माद्गम्यतां यदि रोचते ॥ २८ ॥

नन्दिन्युवाच । किन्नु त्यक्तास्मि भगवन्यदेवं त्वं प्रभाषसे । अत्यक्ताहं त्वया ब्रह्मन्नेतुं शक्या न वै बलात् ॥ २९ ॥

वशिष्ठ उवाच । न त्वां त्यजामि कल्याणि स्थीयतां यदि शक्यते । दृढेन दाम्ना बद्धैष वत्सस्ते ह्रियते बलात् ॥ ३० ॥

गन्धर्व उवाच । स्थीयतामिति तच्छ्रुत्वा वशिष्ठस्य पय-स्विनी । ऊर्द्ध्वाञ्चितशिरोग्रीवा प्रबभौ रौद्रदर्शना ॥ ३१ ॥ क्रोधरक्तेचणा सा गौर्हम्बारवघनस्वना । विश्वामित्रस्य तत्सैन्यं व्यद्रावयत सर्वशः ॥ ३२ ॥ कशाग्रदण्डाभिहता काल्यमाना तत-स्ततः । क्रोधरक्तेचणा क्रोधं भूय एव समादधे ॥ ३३ ॥ आदित्य इव मध्याह्ने क्रोधदीप्तवपुर्बभौ । अङ्गारवर्षं मुञ्चन्ती मुहु-र्बालधितो महत् ॥ ३४ ॥ असृजत् पह्लवान् पुच्छात् प्रस्रवा-द्द्राविडाञ्छकान् । योनिदेशाच्च यवनान् शकृतः शवरान् बहून् ॥ ३५ ॥ मूत्रतश्चासृजत् काञ्चीञ्छरभांश्चैव पार्श्वतः । पौण्ड्रान्

किरातान् यवनान् सिंहलान् बर्बरान् खशान् ॥ ३६ ॥ चिवुकांश्च पुलिन्दांश्च चीनान् हूनान् सकेरलान् । ससर्ज फेनतः सा गौर्म्लेच्छान् बहुविधानपि ॥ ३७ ॥ तैर्विसृष्टैर्महासैन्यैर्नानाम्लेच्छगणैस्तदा । नानावरणसंछन्नैर्नानायुधधरैस्तथा ॥ ३८ ॥ अवाकीर्यत संरब्धैर्विश्वामित्रस्य पश्यतः । एकैकश्च तदा योधः पञ्चभिः सप्तभिर्वृतः ॥ ३९ ॥ अस्त्रवर्षेण महता बध्यमानं बलं तदा । प्रभग्नं सर्वतस्त्रस्तं विश्वामित्रस्य पश्यतः ॥ ४० ॥ न च प्राणैर्वियुज्यन्ते केचित्तत्रास्य सैनिकाः । विश्वामित्रस्य संक्रुद्धैर्वाशिष्ठैर्भरतर्षभ ॥ ४१ ॥ सा गौस्तत्सकलं सैन्यं कालयामास दूरतः । विश्वामित्रस्य तत् सैन्यं काल्यमानं त्रियोजनम् ॥ ४२ ॥ क्रोशमानं भयोद्विग्नं त्रातारं नाध्यगच्छत । दृष्ट्वा तन्महदाश्चर्यं ब्रह्मतेजोभवन्तदा ॥ ४३ ॥ विश्वामित्रः क्षत्रभावान्निर्विण्णो वाक्यमब्रवीत् । धिग्बलं क्षत्रियबलं ब्रह्मतेजोबलं बलम् ॥ ४४ ॥ बलाबलं विनिश्चित्य तप एव परं बलम् । स राज्यं स्फीतमुत्सृज्य ताञ्च दीप्तां नृपश्रियम् ॥ ४५ ॥ भोगांश्च पृष्ठतः कृत्वा तपस्येव मनो दधे । स गत्वा तपसा सिद्धिं लोकान्विष्टभ्य तेजसा ॥ ४६ ॥ तताप सर्वान्दीप्तौजा ब्राह्मणत्वमवाप्तवान् । अपिबच्च ततः सोममिन्द्रेण सह कौशिकः ॥ ४७ ॥

इत्यादिपर्वणि चैत्ररथपर्वणि वाशिष्ठे विश्वामित्रपराभवे सप्तसप्तत्यधिकशततोऽध्यायः ॥ १७७ ॥

गन्धर्व उवाच । कल्माषपाद इत्येवं लोके राजा बभूव ह । इक्ष्वाकुवंशजः पार्थ तेजसासदृशो भुवि ॥ १ ॥ स कदाचिद्वनं राजा मृगयां निर्ययौ पुरात् । मृगान् विध्यन् वराहांश्च चचार रिपुमर्द्दनः ॥ २ ॥ तस्मिन् वने महाघोरे खड्गांश्च बहुशोऽहनत् ।

इत्वा च सुचिरं श्रान्तो राजा निववृते ततः ॥ ३ ॥ अकामयत्तं याज्यार्थं विश्वामित्रः प्रतापवान् । स तु राजा महात्मानं वाशिष्ठ-ऋषिसत्तमम् ॥ ४ ॥ तृष्णार्त्तश्च क्षुधार्त्तश्च एकायनगतः पथि । अपश्यदजितः संखित्र मुनिं प्रतिमुखागतम् ॥ ५ ॥ शक्तिं नाम महाभागं वशिष्ठकुलवर्द्धनम् । ज्येष्ठं पुत्रं पुत्रशताद्वशिष्ठस्य महात्मनः ॥ ६ ॥ अपगच्छ पथोऽस्माकमित्येवं पार्थिवोऽब्रवीत् । तथा ऋषिरुवाचैनं सान्त्वयन् श्लक्ष्णया गिरा ॥ ७ ॥ मम पन्था महाराज धर्म एष सनातनः । राज्ञा सर्व्वेषु धर्म्मेषु देयः पन्था द्विजातये ॥ ८ ॥ एवं परस्परं तौ तु पथोऽर्थं वाक्यमूचतुः । अपसर्पापसर्पेति वागुत्तरमकुर्वताम् ॥ ९ ॥ ऋषिस्तु नापचक्राम तस्मिन्धर्मपथे स्थितः । नापि राजा मुनेर्मानात् क्रोधाच्चाथ जगाम ह ॥ १० ॥ अमुञ्चन्तन्तु पन्थानं तमृषिं नृपसत्तमः । जघान कशया मोहात्तदा राक्षसवन्मुनिम् ॥ ११ ॥ कशाप्रहाराभिहतस्ततः स मुनिसत्तमः । तं शशाप नृपश्रेष्ठं वाशिष्ठः क्रोधमूर्च्छितः ॥ १२ ॥ हंसि राक्षसवद्यस्माद्राजापसद तापसम् । तस्मात्त्वमद्यप्रभृति पुरुषादो भविष्यसि ॥ १३ ॥ मनुष्यपिशिते शक्तश्चरिष्यसि महीमिमाम् । गच्छ राजाधमेत्युक्तः शक्तिना वीर्य्यशक्तिना ॥ १४ ॥ ततो याज्यनिमित्तन्तु विश्वामित्रवशिष्ठयोः । वैरमासीत्तदा तन्तु विश्वामित्रोऽन्वपद्यत ॥ १५ ॥ तयोर्विवदतोरेवं समीपमुपचक्रमे । ऋषिरुग्रतपाः पार्थ विश्वामित्रः प्रतापवान् ॥ १६ ॥ ततः स बुबुधे पश्चात्तमृषिं नृपसत्तमः । ऋषेः पुत्रं वशिष्ठस्य वशिष्ठमेव तेजसा ॥ १७ ॥ अन्तर्द्धाय ततोऽऽत्मानं विश्वामित्रोऽपि भारत । तावुभावतिचक्राम चिकीर्षन्नात्मनः प्रियम् ॥ १८ ॥ स तु शप्तस्तदा तेन शक्तिना वै नृपोत्तमः । जगाम शरणं शक्तिं प्रसादयितुमर्हयन् ॥ १९ ॥ तस्य भावं विदित्वा स नृपतेः कुरुसत्तम । विश्वामित्रस्ततो रक्ष

आदिदेश नृपं प्रति ॥ २० ॥ शापात्तस्य तु विप्रर्षेर्विश्वामित्रस्य चाज्ञया। राक्षसः किङ्करो नाम विवेश नृपतिं तदा ॥ २१ ॥ रक्षसा तं गृहीतं तु विदित्वा मुनिसत्तमः। विश्वामित्रोऽप्यपाक्रामत्तस्माद्देशादरिन्दम ॥ २२ ॥ ततः स नृपतिस्तेन रक्षसान्तर्गतेन च। बलवत् पीड़ितः पार्थ नान्वबुध्यत किञ्चन ॥ २३ ॥ ददर्शाथ द्विजः कश्चिद्राजानं प्रस्थितं वनम्। अयाचत क्षुधापन्नः स मांसं भोजनं तदा ॥ २४ ॥ तमुवाचाथ राजर्षिर्द्विजं मित्रसहं तदा। आस्स्व ब्रह्मंस्त्वमत्रैव मुहूर्त्तं प्रतिपालयन् ॥ २५ ॥ निवृत्तः प्रपिदास्यामि भोजनं ते यथेप्सितम्। इत्युक्त्वा प्रययौ राजा तस्थौ स द्विजसत्तमः ॥२६॥ ततो राजा परिक्रम्य यथाकामं यथासुखम्। निवृत्तोऽन्तःपुरं पार्थ प्रविवेश महामनाः ॥ २७ ॥ ततोऽर्द्धरात्र उत्थाय सूदमानाय्य सत्वरम्। उवाच राजा संस्मृत्य ब्राह्मणस्य प्रतिश्रुतम् ॥ २८ ॥ गच्छामुष्मिन् वनोद्देशे ब्राह्मणो मां प्रतीक्षते। अन्नार्थी तं त्वमन्नेन समांसेनोपपादय ॥ २९ ॥

गन्धर्व उवाच। एवमुक्तस्ततः सूदः सोऽनासाद्यामिषं क्वचित्। निवेदयामास तदा तस्मै राज्ञे व्यथान्वितः ॥ ३० ॥ राजा तु रक्षसाविष्टः सूदमाह गतव्यथः। अप्येनं नरमांसेन भोजयेति पुनः पुनः ॥ ३१ ॥ तथेत्युक्त्वा ततः सूदः संस्थानं बध्यघातिनाम्। गत्वा जहार त्वरितो नरमांसमपेतभीः ॥ ३२ ॥ स तत् संस्कृत्य विधिवदन्नोपहितमाशु वै। तस्मै प्रादाद्‌ब्राह्मणाय क्षुधिताय तपस्विने ॥ ३३ ॥ स सिद्धचक्षुषा दृष्ट्वा तदन्नं द्विजसत्तमः। अभोज्यमिदमित्याह क्रोधपर्य्याकुलेक्षणः ॥ ३४ ॥

ब्राह्मण उवाच। यस्मादभोज्यमन्नं मे ददाति स नृपाधमः। तस्मात्तस्यैव मूढ़स्य भविष्यत्यत्र लोलुपा ॥ ३५ ॥ सक्तो मानुषमांसेषु यथोक्तः शक्तिना पुरा। उद्वेजनीयो भूतानां चरिष्यति महीमिमाम् ॥ ३६ ॥ द्विरनुव्याहृतो राज्ञः स शापो बल-

मानभूत् । रक्षोग्रहसमाविष्टो विसंज्ञश्चाभवन्नृपः ॥ ३७ ॥ ततः स नृपतिश्रेष्ठो रक्षसापहृतेन्द्रियः । उवाच शक्तिं तं दृष्ट्वा न चिरादिव भारत ॥ ३८ ॥ यस्मादसदृशः शापः प्रयुक्तोऽयं मयि त्वया । तस्मात्त्वतः प्रवर्त्तिष्ये खादितुं पुरुषानहम् ॥ ३९ ॥ एवमुक्त्वा ततः सद्यस्तं प्राणैर्विप्रयुज्य च । शक्तिं तं भक्षयामास व्याघ्रः पशुमिवेप्सितम् ॥ ४० ॥ शक्तिं तन्तु मृतं दृष्ट्वा विश्वामित्रः पुनः पुनः । वशिष्ठस्यैव पुत्रेषु तद्रक्षः सन्दिदेश ह ॥ ४१ ॥ स तान् शतावरान् पुत्रान्वशिष्ठस्य महात्मनः । भक्षयामास संक्रुद्धः सिंहः क्षुद्रमृगानिव ॥ ४२ ॥ वशिष्ठो घातितान् श्रुत्वा विश्वामित्रेण तान् सुतान् । धारयामास तं शोकं महाद्रिरिव मेदिनीम् ॥ ४३ ॥ चक्रे चात्मविनाशाय बुद्धिं स मुनिसत्तमः । न त्वेव कौशिकोच्छेदं मेने मतिमतांवरः ॥ ४४ ॥ स मेरुकूटादात्मानं मुमोच भगवानृषिः । गिरेस्तस्य शिलायान्तु तूलराशाविवापतत् ॥ ४५ ॥ न ममार च पातेन स यदा तेन पाण्डव । तदाग्निमिद्धं भगवान् संविवेश महावने ॥ ४६ ॥ तं तदा सुसमिद्धोऽपि न ददाह हुताशनः । दीप्यमानोऽप्यमित्रघ्न शीतोऽग्निरभवत्ततः ॥ ४७ ॥ स समुद्रमभिप्रेक्ष्य शोकाविष्टो महामुनिः । बद्ध्वा कण्ठे शिलां गुर्वीं निपपात तदाम्भसि ॥४८॥ स समुद्रोर्म्मिवेगेन स्थले न्यस्तो महामुनिः । जगाम स ततः खिन्नः पुनरेवाश्रमं प्रति ॥ ४९ ॥

इत्यादिपर्व्वणि चैत्ररथपर्व्वणि वाशिष्ठे वशिष्ठशोके
अष्टसप्तत्यधिकशततोऽध्यायः ॥ १७८ ॥

गन्धर्व उवाच । ततो दृष्ट्वाश्रमपदं रहितं तैः सुतैर्मुनिः । निर्ज्जगाम सुदुःखार्त्तः पुनरप्याश्रमात्ततः ॥ १ ॥ सोऽपश्यत्सरितं पूर्णां प्रावृट्काले नवाम्भसा । वृक्षान् बहुविधान् पार्थ हरन्तीं

तीरजान् बहून्॥ २॥ अथ चिन्तां समापेदे पुनः कौरव-
नन्दन। अश्मस्यस्यां निमज्जेयमिति दुःखसमन्वितः॥ ३॥ ततः
पाशैस्तदात्मानं गाढं बद्धा महामुनिः। तस्या जले महानद्या
निममज्ज सुदुःखितः॥ ४॥ अथ छित्त्वा नदी पाशांस्तस्यारि-
बलसूदन। स्थलस्थं तमृषिं कृत्वा विपाशं समवासृजत्॥ ५॥
उत्ततार ततः पाशैर्विमुक्तः स महानृषिः। विपाशेति च नामास्या
नद्याश्चक्रे महानृषिः॥ ६॥ शोके बुद्धिं तदा चक्रे न चैकत्र
व्यतिष्ठत। सोऽगच्छत् पर्वतांश्चैव सरितश्च सरांसि च॥ ७॥
दृष्ट्वा स पुनरेवर्षिर्नदीं हैमवतीं तदा। चण्डग्राहवतीं भीमां
तस्याः स्रोतस्यपातयत्॥ ८॥ सा तमग्निसमं विप्रमनुचिन्त्य
सरिद्वरा। शतधा विद्रुता यस्माच्छतद्रुरिति विश्रुता॥ ९॥
ततः स्थलगतं दृष्ट्वा तत्राप्यात्मानमात्मना। मर्त्तुं न शक्यमीत्युक्त्वा
पुनरेवाश्रमं ययौ॥ १०॥ स गत्वा विविधान् शैलान्देशान्
बहुविधांस्तथा। अदृश्यन्त्याख्यया बध्यायाश्रमेऽनुसृतोऽभवत्॥११॥
अथ शुश्राव सङ्गत्या वेदाध्ययननिस्वनम्। पृष्ठतः परिपूर्णार्थं
षड्भिरङ्गैरलङ्कृतम्॥ १२॥ अनुव्रजति कोऽन्वेष मामित्येवाथ
सोऽब्रवीत्। अहमित्यदृश्यन्तीमं सा स्नुषा प्रत्यभाषत। शक्ति-
भार्य्या महाभाग तपोयुक्ता तपस्विनी॥ १३॥

वशिष्ठ उवाच। पुत्रि कस्यैष साङ्गस्य वेदस्याध्ययनस्वनः।
पुरा साङ्गस्य वेदस्य शक्तेरिव मया श्रुतः॥ १४॥

अदृश्यन्त्युवाच। अयं कुक्षौ समुत्पन्नः शक्तेर्गर्भः सुतस्य ते।
समा द्वादश तस्येह वेदानभ्यस्यतो मुने॥ १५॥

गन्धर्व उवाच। एवमुक्तस्तया हृष्टो वशिष्ठः श्रेष्ठभागृषिः।
अस्ति सन्तानमित्युक्त्वा मृत्योः पार्थ न्यवर्त्तत॥ १६॥ ततः
प्रतिनिवृत्तः स तया वध्वा सहानघ। कल्माषपादमासीनं ददर्श
विजने वने॥ १७॥ स तु दृष्ट्वैव तं राजा क्रुद्ध उत्थाय भारत।

आविष्टो रक्षसोग्रेण इत्येषात्तुं तदा मुनिम् ॥ १८ ॥ अदृश्यन्ती तु तं दृष्ट्वा क्रूरकर्माणमग्रतः। भयसंविग्नया वाचा वशिष्ठमिदमब्रवीत् ॥ १९ ॥ असौ मृत्युरिवोग्रेण दण्डेन भगवन्नितः। प्रगृहीतेन काष्ठेन राक्षसोऽभ्येति दारुणः ॥ २० ॥ तं निवारयितुं शक्तो नान्योऽस्ति भुवि कश्चन। त्वदृतेऽद्य महाभाग सर्ववेदविदांवर ॥ २१ ॥ पाहि मां भगवन् पापादस्माद्दारुणदर्शनात्। राक्षसोऽयमिहात्तुं वै नूनमावां समीहते ॥ २२ ॥

वशिष्ठ उवाच। मा भैः पुत्रि न भेतव्यं राक्षसात्तु कथञ्चन। नैतद्रक्षोभयं यस्मात् पश्यसि त्वमुपस्थितम् ॥ २३ ॥ राजा कल्माषपादोऽयं वीर्य्यवान् प्रथितो भुवि। स एषोऽस्मिन् वनोद्देशे निवसत्यतिभीषणः ॥ २४ ॥

गन्धर्व उवाच। तमापतन्तं संप्रेक्ष्य वशिष्ठो भगवानृषिः। वारयामास तेजस्वी हुङ्कारेणैव भारत ॥ २५ ॥ मन्त्रपूतेन च पुनः स तमभ्युक्ष्य वारिणा। मोक्षयामास वै शापात्तस्माद्योगान्नराधिपम् ॥ २६ ॥ स हि द्वादशवर्षाणि वाशिष्ठस्यैव तेजसा। ग्रस्त आसीद्ग्रहेणेव पर्वकाले दिवाकरः ॥ २७ ॥ रक्षसा विप्रमुक्तोऽथ स नृपस्तद्वनं महत्। तेजसा रञ्जयामास सन्ध्याभ्रमिव भास्करः ॥ २८ ॥ प्रतिलभ्य ततः संज्ञामभिवाद्य कृताञ्जलिः। उवाच नृपतिः काले वशिष्ठमृषिसत्तमम् ॥ २९ ॥ सौदासोऽहं महाभाग याज्यस्ते मुनिसत्तम। अस्मिन् काले यदिष्टं ते ब्रूहि किं करवाणि ते ॥ ३० ॥

वशिष्ठ उवाच। वृत्तमेतद्यथाकालं गच्छ राज्यं प्रशाधि वै। ब्राह्मणांस्तु मनुष्येन्द्र मावमंस्थाः कदाचन ॥ ३१ ॥

राजोवाच। नावमंस्ये महाभाग कदाचिद्ब्राह्मणर्षभान्। त्वन्निदेशे स्थितः सम्यक् पूजयिष्याम्यहं द्विजान् ॥ ३२ ॥ इक्ष्वाकूणाञ्च येनाहमनृणः स्यां द्विजोत्तमः। तत्त्वतः प्राप्तुमिच्छामि

सर्ववेदविदांवर ॥ ३३ ॥ अपत्यमीप्सितं मह्यं दातुमर्हसि सत्तम।
शीलरूपगुणोपेतमिक्ष्वाकुकुलवृद्धये ॥ ३४ ॥

गन्धर्व उवाच। ददानीत्येव तं तत्र राजानं प्रत्युवाच ह।
वशिष्ठः परमेष्वासं सत्यसन्धो द्विजोत्तमः ॥ ३५ ॥ ततः प्रतिययौ
काले वशिष्ठः सह तेन वै। ख्यातां पुरीमिमां लोकेष्वयोध्यां
मनुजेश्वर ॥ ३६ ॥ तं प्रजाः प्रतिमोदन्त्यः सर्वाः प्रत्युद्गता-
स्तदा। विपाप्मानं महात्मानं दिवौकस इवेश्वरम् ॥ ३७ ॥ सु-
चिराय मनुष्येन्द्रो नगरीं पुण्यलक्षणाम्। विवेश सहितस्तेन
वशिष्ठेन महर्षिणा ॥ ३८ ॥ ददृशुस्तं महीपालमयोध्यावासिनो
जनाः। पुरोहितेन सहितं दिवाकरमिवोदितम् ॥ ३९ ॥ स च
तां पूरयामास लक्ष्म्या लक्ष्मीवतां वरः। अयोध्यां व्योम शीतांशुः
शरत्काल इवोदितः ॥ ४० ॥ संसिक्तमृष्टपन्थानं पताकाध्वज-
शोभितम्। मनः प्रह्लादयामास तस्य तत् पुरमुत्तमम् ॥ ४१ ॥
तुष्टपुष्टजनाकीर्णा सा पुरी कुरुनन्दन। अशोभत तदा तेन
शक्रेणेवामरावती ॥ ४२ ॥ ततः प्रविष्टे राजर्षौ तस्मिंस्तत् पुर-
मुत्तमम्। राज्ञस्तस्याज्ञया देवी वशिष्ठमुपचक्रमे ॥ ४३ ॥
महर्षिः संविदं कृत्वा सम्बभूव तया सह। देव्या दिव्येन विधिना
वशिष्ठः श्रेष्ठभाग्ऋषिः ॥ ४४ ॥ ततस्तस्यां समुत्पन्ने गर्भे स मुनि-
सत्तमः। राज्ञाभिवादितस्तेन जगाम मुनिराश्रमम् ॥ ४५ ॥
दीर्घकालेन सा गर्भं सुषुवे न तु तं यदा। तदा देव्यश्मना कुक्षिं
निर्बिभेद यशस्विनी ॥ ४६ ॥ ततोऽपि द्वादशे वर्षे स जज्ञे
पुरुषर्षभः। अश्मको नाम राजर्षिः पौदन्यं यो न्यवेशयत् ॥४७॥

इत्यादिपर्वणि चैत्ररथपर्वणि वाशिष्ठे सौदाससुतोत्पत्तौ
ऊनाशीत्यधिकशततोऽध्यायः ॥ १७९ ॥

गन्धर्व्व उवाच । आश्रमस्था ततः पुत्रमदृश्यन्ती व्यजायत । शक्तेः कुलकरं राजन् द्वितीयमिव शक्तिणम् ॥ १ ॥ जातकर्मादिकास्तस्य क्रियाः स मुनिसत्तमः । पौत्रस्य भरतश्रेष्ठ चकार भगवान् स्वयम् ॥ २ ॥ परासुः स यतस्तेन वशिष्ठः स्थापितो मुनिः । गर्भस्थेन ततो लोके पराशर इति स्मृतः ॥ ३ ॥ अमन्यत स धर्म्मात्मा वशिष्ठं पितरं मुनिम् । जन्मप्रभृति तस्मिंस्तु पितरीवान्ववर्त्तत ॥ ४ ॥ स तात इति विप्रर्षिं वशिष्ठं प्रत्यभाषत । मातुः समक्षं कौन्तेय अदृश्यन्त्याः परन्तप ॥ ५ ॥ ताततेति परिपूर्णार्थं तस्य तन्मधुरं वचः । अदृश्यन्त्यश्रुपूर्णाक्षी शृण्वती तमुवाच ह ॥ ६ ॥ मा तात तात तातेति ब्रूह्येनं पितरं पितुः । रक्षसा भक्षितस्तात तव तातो वनान्तरे ॥ ७ ॥ मन्यसे यन्तु तातेति नैष तातस्तवानघ । आर्य्य एष पिता तस्य पितुस्तव यशस्विनः ॥ ८ ॥ स एवमुक्तो दुःखार्त्तः सत्यवागृषिसत्तमः । सर्व्वलोकविनाशाय मतिञ्चक्रे महामनाः ॥ ९ ॥ तं तथा निश्चितात्मानं स महात्मा महातपाः । ऋषिर्ब्रह्मविदां श्रेष्ठो मैत्रावरुणिरन्वधीः । वशिष्ठो वारयामास हेतुना येन तच्छृणु ॥ १० ॥

वशिष्ठ उवाच । कृतवीर्य्य इति ख्यातो बभूव पृथिवीपतिः । याज्यो वेदविदां लोके भृगूणां पार्थिवर्षभः ॥ ११ ॥ स तानग्रभुजस्तात धान्येन च धनेन च । सोमान्ते तर्पयामास विपुलेन विशाम्पते ॥ १२ ॥ तस्मिन्नृपतिशार्दूले स्वर्यातेऽथ कथञ्चन । बभूव तत्कुलेयानां द्रव्यकार्य्यमुपस्थितम् ॥ १३ ॥ भृगूणान्तु धनं ज्ञात्वा राजानः सर्व्व एव ते । याचिष्णवोऽभिजग्मुस्तांस्ततो भार्गवसत्तमान् ॥ १४ ॥ भूमौ तु निदधुः केचिद्भृगवो धनमक्षयम् । ददुः केचिद्द्विजातिभ्यो ज्ञात्वा क्षत्रियतो भयम् ॥ १५ ॥ भृगवस्तु ददुः केचित्तेषां वित्तं यथेप्सितम् । क्षत्रियाणां तदा तात कारणान्तरदर्शनात् ॥ १६ ॥ ततो महीतलं तात क्षत्रि-

येण यदृच्छया। खनताधिगतं वित्तं केनचिद्भृगुवेश्मनि ॥ १७ ॥ तद्वित्तं दृष्ट्वा सर्वे समेताः क्षत्रियर्षभाः। अवमन्य ततः क्रोधाद्भृगूंस्तान् शरणागतान् ॥ १८ ॥ निजघ्नुः परमेष्वासाः सर्वांस्तान्निशितैः शरैः। आगर्भादवकृन्तन्तश्चेरुः सर्वां वसुन्धराम् ॥ १९ ॥ तत उच्छिद्यमानेषु भृगुष्वेवं भयात्तदा। भृगुपत्न्यो गिरिं दुर्गं हिमवन्तं प्रपेदिरे ॥ २० ॥ तासामन्यतमा गर्भं भयाद्दध्रे महौजसम्। ऊरुणैकेन वामोरुर्भर्तुः कुलविवर्द्धनम् ॥ २१ ॥ तद्गर्भमुपलभ्याशु ब्राह्मणी या भयार्दिता। गत्वैका कथयामास क्षत्रियाणामुपह्वरे ॥ २२ ॥ ततस्ते क्षत्रिया जग्मुस्तं गर्भं हन्तुमुद्यताः। ददृशुर्ब्राह्मणीं तेऽथ दीप्यमानां स्वतेजसा ॥ २३ ॥ अथ गर्भः स भित्त्वोरुं ब्राह्मण्या निर्जगाम ह। मुष्णन्दृष्टीः क्षत्रियाणां मध्याह्न इव भास्करः ॥ २४ ॥ ततश्चक्षुर्विहीनास्ते गिरिदुर्गेषु बभ्रमुः। ततस्ते मोहमापन्ना राजानो नष्टदृष्टयः। ब्राह्मणीं शरणं जग्मुर्दृष्ट्यर्थं तामनिन्दिताम् ॥ २५ ॥ ऊचुश्चैनां महाभागां क्षत्रियास्ते विचेतसः। ज्योतिःप्रहीणा दुःखार्त्ताः शान्तार्चिष इवाग्नयः ॥ २६ ॥ भगवत्याः प्रसादेन गच्छेत् क्षत्रं सचक्षुषम्। उपरम्य च गच्छेम सहिताः पापकर्मिणः ॥ २७ ॥ सपुत्रा त्वं प्रसादं नः कर्त्तुमर्हसि शोभने। पुनर्दृष्टिप्रसादेन राज्ञः सन्त्रातुमर्हसि ॥ २८ ॥

इत्यादिपर्वणि चैत्ररथपर्वण्यौर्वोपाख्याने अशीत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १८० ॥

ब्राह्मण्युवाच। नाहं गृह्णामि वस्ताता दृष्टीर्नास्मि रुषान्विता। अयन्तु भार्गवो नूनमूरुजः कुपितोऽद्य वः ॥ १ ॥ तेन चक्षूंषि वस्ताता व्यक्तं कोपान्महात्मना। स्मरता निहतान्

वस्मूनादत्तानि न संशयः ॥ २ ॥ गर्भानपि यदा नूनं भृगूणां घ्नत पुत्रकाः । तदायमूरुणा गर्भो मया वर्षशतं धृतः ॥ ३ ॥ षड़ङ्गश्चाखिलो वेद इमं गर्भस्थमेव ह । विवेश भृगुवंशस्य भूयः प्रियचिकीर्षया ॥ ४ ॥ सोऽयं पितृवधाद्व्यक्तं क्रोधाद्वो हन्तु-मिच्छति । तेजसा तस्य दिव्येन चक्षूंषि मुषितानि वः ॥ ५ ॥ तमिमं तात याचध्वमौर्वं मम सुतोत्तमम् । अयं वः प्रणिपातेन तुष्टो दृष्टीः प्रमोक्ष्यति ॥ ६ ॥

वशिष्ठ उवाच । एवमुक्तास्ततः सर्व्वे राजानस्ते तमूरुजम् । ऊचुः प्रसीदेति तदा प्रसादञ्च चकार सः ॥ ७ ॥ अनेनैव च विख्यातो नाम्ना लोकेषु सत्तमः । स और्व्व इति विप्रर्षिरूरुं भित्त्वा व्यजायत ॥ ८ ॥ चक्षूंषि प्रतिलब्ध्वा च प्रतिजग्मुस्ततो नृपाः । भार्गवस्तु मुनिर्म्मेने सर्व्वलोकपराभवम् ॥ ९ ॥ स चक्रे तात लोकानां विनाशाय महामनाः । सर्व्वेषामेव कात्स्न्येन मनः प्रवणमात्मनः ॥ १० ॥ इच्छन्नपचितिं कर्त्तुं भृगूणां भृगुनन्दनः । सर्व्वलोकविनाशाय तपसा महतैधितः ॥ ११ ॥ तापयामास तां लोकान् सदेवासुरमानुषान् । तपसोग्रेण महता नन्दयिष्यन् पितामहान् ॥ १२ ॥ ततस्तं पितरस्तात विज्ञाय कुलनन्दनम् । पितृलोकादुपागम्य सर्व्वे ऊचुरिदं वचः ॥ १३ ॥

पितर ऊचुः । और्व्व दृष्टः प्रभावस्ते तपसोग्रस्य पुत्रक । प्रसादं कुरु लोकानां नियच्छ क्रोधमात्मनः ॥ १४ ॥ नानीशैर्हि तदा तात भृगुभिर्भावितात्मभिः । वधो ह्युपेक्षितः सर्व्वैः क्षत्रि-याणां विहिंसताम् ॥ १५ ॥ आयुषा विप्रकृष्टेन यदा नः खेद आविशत् । तदास्माभिर्व्वधस्तात क्षत्रियैरीप्सितः स्वयम् ॥ १६ ॥ निखातं यच्च वै वित्तं केनचिद्भृगुवेश्मनि । वैरायैव तदा न्यस्तं क्षत्रियान् कोपयिष्णुभिः ॥ १७ ॥ किं हि वित्तेन नः कार्य्यं स्वर्गेप्सूनां द्विजोत्तम । यदस्माकं धनाध्यक्ष प्रभूतं धनमाहरत्

॥ १८ ॥ यदा तु मृत्युरादातुं न नः शक्नोति सर्वशः। तदा-
स्माभिरयं दृष्ट उपायस्तात सम्मतः ॥ १९ ॥ आत्महा च पुमां-
स्तात न लोकाल्लभते शुभान्। ततोऽस्माभिः समीक्ष्यैवं नात्म-
नात्मा निपातितः ॥ २० ॥ न चैतन्नः प्रियं तात यदिदं कर्त्तु-
मिच्छसि। नियच्छेदं मनः पापात्सर्वलोकपराभवात् ॥ २१ ॥
मा वधीः क्षत्रियांस्तात न लोकान् सप्त पुत्रक। दूषयन्तं तप-
स्तेजः क्रोधमुत्पतितं जहि ॥ २२ ॥

इत्यादिपर्वणि चैत्ररथपर्वण्यौर्ववारणे एकाशीत्य
धिकशततोऽध्यायः ॥ १८१ ॥

और्व उवाच। उक्तवानस्मि यां क्रोधात् प्रतिज्ञां पितर-
स्तदा। सर्वलोकविनाशाय न सा मे वितथा भवेत् ॥ १ ॥ वृथा-
रोषप्रतिज्ञो वै नाहं भवितुमुत्सहे। अनिस्तीर्णो हि मां रोषो
दहेदग्निरिवारणिम् ॥ २ ॥ यो हि कारणतः क्रोधं सञ्जातं
क्षन्तुमर्हति। नालं स मनुजः सम्यक् त्रिवर्गं परिरक्षितुम् ॥ ३ ॥
अशिष्टानां नियन्ता हि शिष्टानां परिरक्षिता। स्थाने रोषः
प्रयुक्तः स्यान्नृपैः सर्वजिगीषुभिः ॥ ४ ॥ अश्रौषमहमूरुस्थो गर्भ-
शय्यागतस्तदा। आरावं मातृवर्गस्य भृगूणां क्षत्रियैर्वधे ॥ ६ ॥
संहारो हि यदा लोके भृगूणां क्षत्रियाधमैः। आगर्भोच्छेद-
नात् क्रान्तस्तदा मां मन्युराविशत् ॥ ७ ॥ सम्पूर्णकोशाः किल
मे मातरः पितरस्तथा। भयात् सर्वेषु लोकेषु नाधिजग्मुः परा-
यणम् ॥ ८ ॥ तान् भृगूणां यदा दारान् कश्चिन्नाभ्युपपद्यत।
माता तदा दधारेयमूरुणैकेन मां शुभा ॥ ९ ॥ प्रतिषेद्धा हि
पापस्य यदा लोकेषु विद्यते। तदा सर्वेषु लोकेषु पापकृन्नोप-
पद्यते ॥ १० ॥ यदा तु प्रतिषेद्धारं पापो न लभते क्वचित्।

तिष्ठन्ति बहवो लोकास्तदा पापेषु कर्मसु ॥ ११ ॥ जानन्नपि च यः पापं शक्तिमान्न नियच्छति । ईशः सन् सोऽपि तेनैव कर्मणा संप्रयुज्यते ॥ १२ ॥ राजभिश्चेश्वरैश्चैव यदि वै पितरो मम । शक्तैर्न शकिताख्रातुमिष्टं मत्वेह जीवितम् ॥ १३ ॥ अत एषामहं क्रुद्धो लोकानामीश्वरो ह्यहम् । भवताञ्च वचो नालमहं समभिवर्त्तितुम् ॥ १४ ॥ ममापि चेद्भवेदेवमीश्वरस्य सतो महत् । उपेक्षमाणस्य पुनर्लोकानां किल्बिषाद्भयम् ॥ १५ ॥ यश्चायं मन्युजो मेऽग्निर्लोकानादातुमिच्छति । दहेदेष च मामेव निगृहीतः स्वतेजसा ॥ १६ ॥ भवताञ्च विजानामि सर्व्वलोकहितेप्सुताम् । तस्माद्विधध्वं यच्छ्रेयो लोकानां मम चेश्वराः ॥ १७ ॥

पितर ऊचुः । य एष मन्युजस्तेऽग्निर्लोकानादातुमिच्छति । अप्सु तं मुञ्च भद्रं ते लोका ह्यप्सु प्रतिष्ठिताः ॥ १८ ॥ आपो मयाः सर्व्वरसाः सर्व्वमापोमयं जगत् । तस्मादप्सु विमुञ्चेमं क्रोधाग्निं द्विजसत्तम ॥ १९ ॥ अयं तिष्ठतु ते विप्र यदीच्छसि महोदधौ । मन्युजोऽग्निर्दहन्नापो लोका ह्यापोमयाः स्मृताः ॥ २० ॥ एवं प्रतिज्ञा सत्येयं तवानघ भविष्यति । न चैवं सामरा लोका गमिष्यन्ति पराभवम् ॥ २१ ॥

वशिष्ठ उवाच । ततस्तं क्रोधजञ्जातं और्व्वोऽग्निं वरुणालये । उत्ससर्ज्ज स चैवाप उपयुङ्क्ते महोदधौ ॥ २२ ॥ महद्धयशिरो भूत्वा यत्तद्वेदविदो विदुः । तमग्निमुद्गिरन् वक्त्रात्पिबत्यापो महोदधौ ॥ २३ ॥ तस्मात्त्वमपि भद्रं ते न लोकान् हन्तुमर्हसि । पराशर परांल्लोकाञ्जानन् ज्ञानवतां वर ॥ २४ ॥

इत्यादिपर्व्वणि चैत्ररथपर्व्वण्यौर्व्वोपाख्याने द्व्यशीत्य-
धिकशततोऽध्यायः ॥ १८२ ॥

गन्धर्व उवाच । एवमुक्तः स विप्रर्षिर्वशिष्ठेन महात्मना । न्ययच्छदात्मनः क्रोधं सर्वलोकपराभवात् ॥ १ ॥ ईजे च स महातेजाः सर्ववेदविदांवरः । ऋषी राक्षससत्रेण शाक्तेयोऽथ पराशरः ॥ २ ॥ ततो वृद्धांश्च बालांश्च राक्षसान् स महामुनिः । ददाह वितते यज्ञे शक्तेर्वधमनुस्मरन् ॥ ३ ॥ न हि तं वारयामास वशिष्ठो रक्षसां वधात् । द्वितीयामस्य मा भाङ्क्षं प्रतिज्ञामिति निश्चयात् ॥ ४ ॥ त्रयाणां पावकानाञ्च सत्रे तस्मिन्महामुनिः । आसीत् पुरस्ताद्दीप्तानाञ्चतुर्थ इव पावकः ॥ ५ ॥ तेन यज्ञेन शुभ्रेण हूयमानेन शक्तिजः । तद्धि दीपितमाकाशं सूर्य्येणेव घनात्यये ॥ ६ ॥ तं वशिष्ठादयः सर्वे मुनयस्तत्र मेनिरे । तेजसा दीप्यमानं वै द्वितीयमिव भास्करम् ॥ ७ ॥ ततः परमदुष्प्रापमन्यैर्ऋषिरुदारधीः । समापिपयिषुः सत्रं तमत्रिः समुपागमत् ॥ ८ ॥ तथा पुलस्त्यः पुलहः क्रतुश्चैव महाक्रतुः । तत्राजग्मुरमित्रघ्न रक्षसां जीवितेप्सया ॥ ९ ॥ पुलस्त्यस्तु वधात्तेषां रक्षसां भरतर्षभ । उवाचेदं वचः पार्थ पराशरमरिन्दमम् ॥ १० ॥ कच्चित्तातापविघ्नं ते कच्चिन्नन्दसि पुत्रक । अजानतामदोषाणां सर्वेषां रक्षसां वधात् ॥ ११ ॥ प्रजोच्छेदमिमं मह्यं न हि कर्त्तु त्वमर्हसि । नैष तात द्विजातीनां धर्मो दृष्टस्तपस्विनाम् ॥ १२ ॥ शम एवो परो धर्मस्तमाचर पराशर । अधर्मिष्ठं वरिष्ठः सन् कुरुषे त्वं पराशर ॥ १३ ॥ शक्तिञ्चापि हि धर्मज्ञं नातिक्रान्तुमिहार्हसि । प्रजायाश्च ममोच्छेदं न चैवं कर्त्तुमर्हसि ॥ १४ ॥ शापाद्धि शक्तेर्वाशिष्ठ तदा तदुपपादितम् । आत्मजेन स दोषेण शक्तिर्नीत इतो दिवम् ॥ १५ ॥ न हि तं राक्षसः कश्चिच्छक्तो भक्षयितुं मुने । आत्मनैवात्मनस्तेन सृष्टो मृत्युस्तदाभवत् ॥ १६ ॥ निमित्तमात्रस्तत्रासीद्विश्वामित्रः पराशर । राजा कल्माषपादश्च दिवमारुह्य मोदते ॥ १७ ॥ ये च शक्त्यवराः पुत्रा वशिष्ठस्य

महामुनेः । ते च सर्व्वे मुदा युक्ता मोदन्ते सहिताः सुरैः ॥ १८ ॥ सर्व्वमेतदवसिष्ठस्य विदितं वै महामुने । रक्षसाञ्च समुच्छेद एष तात तपस्विनाम् ॥ १९ ॥ निमित्तभूतस्त्वं चात्र क्रतौ वासिष्ठ-नन्दन । तत्त्वं मुञ्च भद्रं ते समाप्तमिदमस्तुते ॥ २० ॥

गन्धर्व्व उवाच । एवमुक्तः पुलस्त्येन वसिष्ठेन च धीमता । तदा समापयामास सत्रं शाक्तो महामुनिः ॥ २१ ॥ सर्व्वराक्षस-सत्राय सम्भृतं पावकं तदा । उत्तरे हिमवत्पार्श्वे उत्ससर्ज्ज महावने ॥ २२ ॥ स तत्राद्यापि रक्षांसि वृक्षानश्मन एव च । भक्षयन्दृश्यते वह्निः सदा पर्व्वणि पर्व्वणि ॥ २३ ॥

इत्यादिपर्व्वणि चैत्ररथपर्व्वण्यौर्व्वोपाख्याने अशीत्य-धिकशततोऽध्यायः ॥ १८३ ॥

अर्ज्जुन उवाच । राज्ञा कल्माषपादेन गुरौ ब्रह्मविदांवरे । कारणं किं पुरस्कृत्य भार्य्या वै सन्नियोजिता ॥ १ ॥ जानता वै परं धर्म्मं वसिष्ठेन महात्मना । अगम्यागमनं कस्मात् कृतं तेन महर्षिणा ॥ २ ॥ अधर्म्मिष्ठं वसिष्ठेन कृतञ्चापि पुरा सखे । एतन्मे संशयं सर्व्वं छेत्तुमर्हसि पृच्छतः ॥ ३ ॥

गन्धर्व्व उवाच । धनञ्जय निबोधेदं यन्मां त्वं परिपृच्छसि । वसिष्ठं प्रति दुर्द्धर्षं तथामित्रसहं नृपम् ॥ ४ ॥ कथितं ते मया सर्व्वं यथा शप्तः स पार्थिवः । शक्तिना भरतश्रेष्ठ वासिष्ठेन महा-त्मना ॥ ५ ॥ स तु शापवशं प्राप्तः क्रोधपर्य्याकुलेक्षणः । निर्ज्ज-गाम पुराद्राजा सहदारः परन्तपः ॥ ६ ॥ अरण्यं निर्ज्जनं गत्वा सदारः परिचक्रमे । नानामृगगणाकीर्णं नानासत्त्वसमाकुलम् ॥ ७ ॥ नानागुल्मलताच्छन्नं नानाद्रुमसमावृतम् । अरण्यं घोर-

सन्नाहं शापग्रस्तः परिभ्रमन् ॥ ८ ॥ स कदाचित् क्षुधाविष्टो मृगयन् भक्ष्यमात्मनः । ददर्श सुपरिक्लिष्टः कस्मिंश्चिन्निर्जने वने ॥ ९ ॥ ब्राह्मणं ब्राह्मणीञ्चैव मिथुनायोपसङ्गतौ । तौ तं वीक्ष्य सुवित्रस्तावकृतार्थौ प्रधावितौ ॥ १० ॥ तयोः प्रद्रवतोर्विप्रं जग्राह नृपतिर्बलात् । दृष्ट्वा गृहीतं भर्त्तारमथ ब्राह्मण्यभाषत ॥ ११ ॥ शृणु राजन्मम वचो यत्त्वां वक्ष्यामि सुव्रत । आदित्यवंशप्रभवस्त्वं हि लोके परिश्रुतः ॥ १२ ॥ अप्रमत्तः स्थितो धर्म्मे गुरुशुश्रूषणे रतः । शापोपहतदुर्धर्ष न पापं कर्त्तुमर्हसि ॥ १३ ॥ ऋतुकाले तु सम्प्राप्ते भर्त्तृव्यसनकर्षिता । अकृतार्था ह्यहं भर्त्रा प्रसवार्थं समागता ॥ १४ ॥ प्रसीद नृपतिश्रेष्ठ भर्त्तायं मे विसृज्यताम् । एवं विक्रोशमानायास्तस्यास्तु स नृशंसवत् ॥ १५ ॥ भर्त्तारं भक्षयामास व्याघ्रो मृगमिवेप्सितम् । तस्याः क्रोधाभिभूताया यान्यश्रूण्यपतन् भुवि ॥ १६ ॥ सोऽग्निः समभवद्दीप्तस्तञ्च देशं व्यदीपयत् । ततः सा शोकसन्तप्ता भर्त्तृव्यसनकर्षिता ॥ १७ ॥ कल्माषपादं राजर्षिमशपद्ब्राह्मणी रुषा । यस्मान्ममाकृतार्थायास्त्वया क्षुद्र नृशंसवत् ॥ १८ ॥ प्रेक्षन्त्या भक्षितो मेऽद्य प्रियो भर्त्ता महायशाः । तस्मात्त्वमपि दुर्बुद्धे मच्छापपरिविक्षतः ॥ १९ ॥ पत्नीमृतावनुप्राप्य सद्यस्त्यक्ष्यसि जीवितम् । यस्य चर्षेर्वशिष्ठस्य त्वया पुत्रा विनाशिताः ॥ २० ॥ तेन सङ्गम्य ते भार्य्या तनयं जनयिष्यति । स ते वंशकरः पुत्रो भविष्यति नृपाधम ॥ २१ ॥ एवं शप्त्वा तु राजानं सा तमाङ्गिरसी शुभा । तस्यैव सन्निधौ दीप्तं प्रविवेश हुताशनम् ॥ २२ ॥ वशिष्ठश्च महाभागः सर्वमेतदवैक्षत । ज्ञानयोगेन महता तपसा च परन्तप ॥ २३ ॥ मुक्तशापश्च राजर्षिः कालेन महता ततः । ऋतुकालेऽभिपतितो मदयन्त्या निवारितः ॥ २४ ॥ न हि सस्मार स नृपस्तं शापं काममोहितः । देव्याः सोऽथ वचः श्रुत्वा सम्भ्रान्तो

नृपसत्तमः। तं शापमनुसंस्मृत्य पर्य्यतप्यद्भृशं तदा॥ २५॥
एतस्मात्कारणाद्राजा वशिष्ठं संन्ययोजयत्। स्वदारेषु नरश्रेष्ठ
शापदोषसमन्वितः॥ २६॥

इत्यादिपर्व्वणि चैत्ररथपर्व्वणि वशिष्ठोपाख्याने चतुरशी-
त्यधिकशतोऽध्यायः॥ १८४॥

अर्ज्जुन उवाच। अस्माकमनुरूपो वै यः स्याद्गन्धर्व वेदवित्।
पुरोहितस्तमाचक्ष्व सर्वं हि विदितं तव॥ १॥

गन्धर्व उवाच। यवीयान्देवलस्यैष वने भ्राता तपस्यति।
धौम्य उत्कोचके तीर्थे तं वृणीध्वं यदीच्छथ॥ २॥

वैशम्पायन उवाच। ततोऽर्ज्जुनोऽस्त्रमाग्नेयं प्रददौ तद्यथा-
विधि। गन्धर्वाय तदा प्रीतो वचनं चेदमब्रवीत्॥ ३॥ त्वय्येव
तावत् तिष्ठन्तु हया गन्धर्वसत्तम। कार्य्यकाले ग्रहीष्यामः स्वस्ति
तेऽस्त्विति चाब्रवीत्॥ ४॥ तेऽन्योन्यमभिसम्पूज्य गन्धर्वः पाण्ड-
वाश्च ह। रम्याद्भागीरथीतीराद्यथाकामं प्रतस्थिरे॥ ५॥ तत
उत्कोचकं तीर्थं गत्वा धौम्याश्रमन्तु ते। तं वव्रुः पाण्डवा धौम्यं
पौरोहित्याय भारत॥ ६॥ तान् धौम्यः प्रतिजग्राह सर्ववेद-
विदांवरः। वन्येन फलमूलेन पौरोहित्येन चैव ह॥ ७॥ ते
समाशंसिरे लब्धां श्रियं राज्यञ्च पाण्डवाः। मातृषष्ठास्तु ते
तेन गुरुणा सङ्गतास्तदा। ब्राह्मणं तं पुरस्कृत्य पाञ्चालीं च
स्वयम्वरे॥ ८॥ पुरोहितेन तेनाथ गुरुणा सङ्गतास्तदा।
नाथवन्तमिवात्मानं मेनिरे भरतर्षभाः॥ ९॥ स हि वेदार्थ-
तत्त्वज्ञस्तेषां गुरुरुदारधीः। तेन धर्मविदा पार्था याज्या सर्व-
विदा कृताः॥ १०॥ वीरांस्तु स हि तान्मेने प्राप्तराज्यान्
स्वधर्मतः। बुद्धिवीर्य्यबलोत्साहैर्युक्तान्देवानिव द्विजः॥ ११॥

कृतस्वस्त्ययनास्तेन ततस्ते मनुजाधिपाः। मेनिरे सहिता गन्तुं पाञ्चालास्तं स्वयम्वरम् ॥ १२ ॥

इत्यादिपर्वणि चैत्ररथपर्वणि धौम्यपुरोहितकरणे पञ्चाशीत्यधिकशततोऽध्यायः समाप्तञ्च चैत्ररथपर्व ॥ १८५ ॥

अथ स्वयम्वरपर्व ॥ १२ ॥

वैशम्पायन उवाच। ततस्ते नरशार्दूला भ्रातरः पञ्च पाण्डवाः। प्रययुर्द्रौपदीं द्रष्टुं तञ्च दिव्यं महोत्सवम् ॥ १ ॥ ते प्रयाता नरव्याघ्राः सह मात्रा परन्तपाः। ब्राह्मणान्ददृशुर्मार्गे गच्छतः सङ्गतान् बहून् ॥ २ ॥ त ऊचुर्ब्राह्मणा राजन् पाण्डवान् ब्रह्मचारिणः। क्व भवन्तो गमिष्यन्ति कुतो वाभ्यागता इह ॥ ३ ॥

युधिष्ठिर उवाच। आगतानेकचक्रायाः सोदर्य्यानेकचारिणः। भवन्तो वै विजानन्तु सह मात्रा द्विजर्षभाः ॥ ४ ॥

ब्राह्मणा ऊचुः। गच्छताद्यैव पाञ्चालान्द्रुपदस्य निवेशने। स्वयम्वरो महांस्तत्र भविता सुमहाधनः ॥ ५ ॥ एकसार्थं प्रयाताः स्म वयं तत्रैव गामिनः। तत्र ह्यद्भुतसङ्काशो भविता सुमहोत्सवः ॥ ६ ॥ यज्ञसेनस्य दुहिता द्रुपदस्य महात्मनः। वेदीमध्यात्समुत्पन्ना पद्मपत्रनिभेक्षणा ॥ ७ ॥ दर्शनीयानवद्याङ्गी सुकुमारी मनस्विनी। धृष्टद्युम्नस्य भगिनी द्रोणशत्रोः प्रतापिनः ॥ ८ ॥ यो जातः कवची खड्गी सशरः सशरासनः। सुसंमिद्धे महाबाहुः पावके पावकोपमः ॥ ९ ॥ स्वसा तस्यानवद्याङ्गी द्रौपदी तनुमध्यमा। नीलोत्पलसमो गन्धो यस्याः क्रोशात् प्रवाति वै ॥ १० ॥ यज्ञसेनस्य च सुतां स्वयम्वरकृतक्षणाम्। गच्छामो वै वयं द्रष्टुं तञ्च दिव्यं महोत्सवम् ॥ ११ ॥ राजानो राजपुत्राश्च यज्वानो भूरिदक्षिणाः। स्वाध्यायवन्तः शुचयो

महात्मानो यतव्रताः ॥ १२ ॥ तरुणा दर्शनीयाश्च नाना देश-समागताः। महारथाः कृतास्त्राश्च समुपैष्यन्ति भूमिपाः ॥ १३ ॥ ते तत्र विविधान्दायान् विजयार्थं नरेश्वरा। प्रदास्यन्ति धनं गाश्च भक्ष्यं भोज्यञ्च सर्वशः ॥ १४ ॥ प्रतिगृह्य च तत्सर्वं दृष्ट्वा चैव स्वयम्वरम्। अनुभूयोत्सवं चैव गमिष्यामो यथेप्सितम् ॥ १५ ॥ नटा वैतालिकास्तत्र नर्त्तकाः सूतमागधाः। नियोधकाश्च देशेभ्यः समेष्यन्ति महाबलाः ॥ १६ ॥ एवं कौतूहलं कृत्वा दृष्ट्वा च प्रति-गृह्य च। सहास्माभिर्महात्मानः पुनः प्रतिनिवर्त्स्यथ ॥ १७ ॥ दर्शनीयांश्च वः सर्व्वान्देवरूपानवस्थितान्। समीक्ष्य कृष्णा वर-येत्सङ्गत्यैकतमं वरम् ॥ १८ ॥ अयं भ्राता तव श्रीमान्दर्शनीयो महाभुजः। नियुज्यमानो विजयेत्सङ्गत्या द्रविणं बहु ॥ १९ ॥

युधिष्ठिर उवाच। परमं भो गमिष्यामो द्रष्टुं चैव महोत्-सवम्। भवद्भिः सहिताः सर्व्वे कन्यायास्तं स्वयम्वरम् ॥ २० ॥

इत्यादिपर्व्वणि स्वयम्वरपर्व्वणि पाण्डवागमने षड्शी-त्यधिकशततोऽध्यायः ॥ १८६ ॥

वैशम्पायन उवाच। एवमुक्ताः प्रयातास्ते पाण्डवा जनमे-जय। राज्ञा दक्षिणपाञ्चालान्द्रुपदेनाभिरक्षितान् ॥ १ ॥ तत-स्तेषु महात्मानं शुद्धात्मानमकल्मषम्। ददृशुः पाण्डवा वीरा मुनिं द्वैपायनं तदा ॥ २ ॥ तस्मै यथावत् सत्कारं कृत्वा तेन च सत्कृताः। कथान्ते चाभ्यनुज्ञाताः प्रययुर्द्रुपदक्षयम् ॥ ३ ॥ पश्यन्तो रमणीयानि वनानि च सरांसि च। तत्र तत्र वसन्तश्च शनै-र्जग्मुर्महारथाः ॥ ४ ॥ स्वाध्यायवन्तः शुचयो मधुराः प्रिय-वादिनः। आनुपूर्व्व्येण सम्प्राप्ताः पाञ्चालान् पाण्डुनन्दनाः ॥ ५ ॥ ते तु दृष्ट्वा पुरं तच्च स्कन्धावारञ्च पाण्डवाः। कुम्भकारस्य

शालायां निवासञ्चक्रिरे तदा ॥ ६ ॥ तत्र भैक्ष्यं समाजह्रुर्ब्राह्मीं वृत्तिमाश्रिताः। तान् सम्प्राप्तांस्तथा वीरान् जज्ञिरे न नराः क्वचित् ॥ ७ ॥ यज्ञसेनस्य कामस्तु पाण्डवाय किरीटिने। कृष्णां दद्यामिति सदा न चैतद्विवृणोति सः ॥ ८ ॥ सोऽन्वेषमाणः कौन्तेयं पाञ्चाल्यो जनमेजय। दृढ़ं धनुरनायम्यं कारयामास भारत ॥ ९ ॥ यन्त्रं वैहायसं चापि कारयामास कृत्रिमम्। तेन यन्त्रेण सहितं राजा लक्ष्यं चकार सः ॥ १० ॥

द्रुपद उवाच। इदं सज्यं धनुः कृत्वा सज्जैरेभिश्च सायकैः। अतीत्य लक्ष्यं यो वेद्धा स लब्धा मत्सुतामिति ॥ ११ ॥

वैशम्पायन उवाच। इति स द्रुपदो राजा स्वयम्वरमघोषयत्। तच्छ्रुत्वा पार्थिवाः सर्वे समीयुस्तत्र भारत ॥ १२ ॥ ऋषयश्च महात्मानः स्वयम्वरदिदृक्षवः। दुर्य्योधनपुरोगाश्च सकर्णाः कुरवो नृप ॥ १३ ॥ ब्राह्मणाश्च महाभागा देशेभ्यः समुपागमन्। ततोऽर्चिता राजगणा द्रुपदेन महात्मना ॥ १४ ॥ उपोपविष्टा मञ्चेषु द्रष्टुकामाः स्वयम्वरम्। ततः पौरजनाः सर्वे सागरोद्धूतनिःस्वनाः ॥ १५ ॥ शिशुमारशिरः प्राप्य न्यविशंस्ते स्म पार्थिवाः। प्रागुत्तरेण नगराद्भूमिभागे समे शुभे। समाजवाटः शुशुभे भवनैः सर्वतो वृतः ॥ १६ ॥ प्राकारपरिखोपेतो द्वारतोरणमण्डितः। वितानेन विचित्रेण सर्वतः समलङ्कृतः ॥ १७ ॥ तूर्य्यौघशतसङ्कीर्णः परार्द्ध्यागुरुधूपितः। चन्दनोदकसिक्तश्च माल्यदामोपशोभितः ॥ १८ ॥ कैलासशिखरप्रख्यैर्नभस्तलविलेखिभिः। सर्वतः संवृतः शुभ्रैः प्रासादैः सुकृतोच्छ्रयैः ॥ १९ ॥ सुवर्णजालसंवीतैर्मणिकुट्टिमभूषितैः। सुखारोहणसोपानैर्महासनपरिच्छदैः ॥ २० ॥ अग्राम्यसमवच्छन्नैरगुरूत्तमवासितैः। हंसांशुवर्णैर्बहुभिरायोजनसुगन्धिभिः ॥ २१ ॥ असम्बाधशतद्वारैः शयनासनशोभितैः। बहुधातुपिनद्धाङ्गैर्हिमवच्छिखरैरिव ॥ २२ ॥

तत्र नानाप्रकारेषु विमानेषु स्वलङ्कृताः । स्पर्द्धमानास्तदान्योन्यं
निषेदुः सर्वपार्थिवाः ॥ २३ ॥ तत्रोपविष्टान्ददृशुर्महासत्त्वपरा-
क्रमान् । राजसिंहान्महाभागान् कृष्णागुरुविभूषितान् ॥ २४ ॥
महाप्रसादान् ब्रह्मण्यान् स्वराष्ट्रपरिरक्षिणः । प्रियान् सर्वस्य
लोकस्य सुकृतैः कर्मभिः शुभैः ॥ २५ ॥ मञ्चेषु च परार्द्धेषु पौर-
जानपदा जनाः । कृष्णादर्शनसिद्ध्यर्थं सर्वतः समुपाविशन् ॥ २३॥
ब्राह्मणैस्ते च सहिताः पाण्डवा समुपाविशन् । ऋद्धिं पाञ्चाल-
राजस्य पश्यन्तस्तामनुत्तमाम ॥ २३ ॥ ततः समाजो ववृधे स
राजन्दिवसान् बहून् । रत्नप्रदानबहुलः शोभितो नटनर्त्तकैः
॥ २८ ॥ वर्त्तमाने समाजे तु रमणीयेऽह्नि षोड़शे । आप्लु-
ताङ्गी सुवसना सर्वाभरणभूषिता ॥ २९ ॥ मालाञ्च समुपादाय
काञ्चनीं समलङ्कृताम् । अवतीर्णा ततो रङ्गं द्रौपदी भरतर्षभ
॥ ३० ॥ पुरोहितः सोमकानां मन्त्रविद्ब्राह्मणः शुचिः । परि-
स्तीर्य्य जुहावाग्निमाज्येन विधिवत्तदा ॥ ३१ ॥ स तर्पयित्वा ज्वलनं
ब्राह्मणान् स्वस्तिवाच्य च । वारयामास सर्वाणि वादित्राणि
समन्ततः ॥ ३२ ॥ निःशब्दे तु कृते तस्मिन् धृष्टद्युम्नो विशाम्पते ।
कृष्णामादाय विधिवन्मेघदुन्दुभिनिस्वनः ॥ ३३ ॥ रङ्गमध्ये गत-
स्तत्र मेघगम्भीरया गिरा । वाक्यमुतैर्जगादेदं श्लक्ष्णमर्थमदुत्तम्
॥ ३४ ॥ इदं धनुर्लक्ष्यमिमे च बाणाः शृणुन्तु मे भूपतयः समेताः ।
छिद्रेण यन्त्रस्य समर्पयध्वं शरैः शितैर्व्योमचरैर्दशार्द्धैः ॥ ३५ ॥
एतन्महत्कर्म करोति यो वै कुलेन रूपेण बलेन युक्तः । तस्याद्य
भार्य्या भगिनी ममेयं कृष्णा भवित्री न मृषा ब्रवीमि ॥ ३६ ॥
तानेवमुक्त्वा द्रुपदस्य पुत्रः पश्चादिदं तां भगिनीमुवाच । नाम्ना च
गोत्रेण च कर्मणा च सङ्कीर्त्तयन् भूमिपतीन् समेतान् ॥ ॥ ३७ ॥

इत्यादिपर्व्वणि स्वयम्बरपर्व्वणि धृष्टद्युम्नवाक्ये सप्ताशी-
त्यधिकशततोऽध्यायः ॥ १८७ ॥

धृष्टद्युम्न उवाच। दुर्य्योधनो दुर्विषहो दुर्मुखो दुष्प्रधर्षणः। विविंशतिर्विकर्णश्च सहो दुःशासनस्तथा ॥ १ ॥ युयुत्सुर्वायुवेगश्च भीमवेगरवस्तथा। उग्रायुधो वलाकी च कनकायुर्विरोचनः ॥ २ ॥ कुण्डकश्चित्रसेनश्च सुवर्चाः कनकध्वजः। नन्दको वाहुशाली च तुहुण्डो विकटस्तथा ॥ ३ ॥ एते चान्ये च वहवो धार्त्तराष्ट्रा महावलाः। कर्णेन सहिता वीरास्त्वदर्थं समुपागताः ॥ ४ ॥ असङ्ख्याता महात्मानः पार्थिवाः क्षत्रियर्षभाः। शकुनिः सौवलश्चैव वृषकोऽथ वृहद्वलः ॥ ५ ॥ एते गान्धारराजस्य सुताः सर्व्वे समागताः। अश्वत्थामा च भोजश्च सर्व्वशस्त्रभृतां वरौ ॥ ६ ॥ समवेतौ महात्मानौ त्वदर्थे समलङ्कृतौ। वृहन्तो मणिमांश्चैव दण्डधारश्च पार्थिवः ॥७॥ सहदेवजयत्सेनौ मेघसन्धिश्च पार्थिवः। विराटः सह पुत्राभ्यां शङ्खेनैवोत्तरेण च ॥ ८ ॥ वार्द्धक्षेमिः सुशर्म्मा च सेनाविन्दुश्च पार्थिवः। सुकेतुः सह पुत्रेण सुनाम्ना च सुवर्च्चसा ॥ ९ ॥ सुचित्रः सुकुमारश्च वृकः सत्यधृतिस्तथा। सूर्य्यध्वजो रोचमानो नीलश्चित्रायुधस्तथा ॥ १० ॥ अंशुमांश्चेकितानश्च श्रेणिमांश्च महावलः। समुद्रसेनपुत्रश्च चन्द्रसेनः प्रतापवान् ॥ ११ ॥ जलसन्धः पितापुत्रौ विदण्डो दण्ड एव च। पौण्ड्रको वासुदेवश्च भगदत्तश्च वीर्य्यवान् ॥ १२ ॥ कलिङ्गस्ताम्रलिप्तश्च पत्तनाधिपतिस्तथा। मद्रराजस्तथा शल्यः सहपुत्रो महारथः ॥ १३ ॥ रुक्माङ्गदेन वीरेण तथा रुक्मरथेन च। कौरव्यः सोमदत्तश्च पुत्राश्चास्य महारथाः ॥ १४ ॥ समवेतास्त्रयः शूरा भूरिर्भूरिश्रवाः शलः। सुदक्षिणश्च काम्बोजो दृढ़धन्वा च पौरवः ॥ १५ ॥ वृहद्वलः सुषेणश्च शिविरौशीनरस्तथा। पटच्चरनिहन्ता च कारूषाधिपतिस्तथा ॥ १६ ॥ सङ्कर्षणो वासुदेवो रौक्मिणेयश्च वीर्य्यवान्। साम्बश्च चारुदेष्णश्च प्राद्युम्निः सगदस्तथा ॥ १७ ॥ अक्रूरः सात्यकिश्चैव उद्धवश्च महामतिः।

कृतवर्म्मा च हार्द्दिक्यः पृथर्व्विपृथुरेव च ॥ १८ ॥ विदुरथश्च कङ्कश्च शङ्कुश्च सगवेषणः । आशावहो निरुद्धश्च समीकः सारिमेजयः ॥ १९ ॥ वीरो वातपतिश्चैव झिल्ली पिण्डारकस्तथा । उशीनरश्च विक्रान्तो वृष्णायस्ते प्रकीर्त्तिताः ॥ २० ॥ भगीरथो वृहत्क्षत्रः सैन्धवश्च जयद्रथः । वृहद्रथो वाह्लिकश्च श्रुतायुश्च महारथः ॥२१॥ उलूकः कैतवो राजा चित्राङ्गदशुभाङ्गदौ । वत्सराजश्च मतिमान् कोशलाधिपतिस्तथा ॥ २२ ॥ शिशुपालश्च विक्रान्तो जरासन्धस्तथैव च । एते चान्ये च वहवो नानाजनपदेश्वराः ॥ २३ ॥ त्वदर्थमागता भद्रे क्षत्रियाः प्रथिता भुवि । एते भेत्स्यन्ति विक्रान्तास्त्वदर्थं लक्ष्यमुत्तमम् । विध्येत य इदं लक्ष्यं वरयेथाः शुभेऽद्य तम् ॥ २४ ॥

इत्यादिकपर्व्वणि स्वयम्वरपर्व्वणि राजनामकीर्त्तने अष्टाशीत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १८८ ॥

वैशम्पायन उवाच । तेऽलङ्कृताः कुण्डलिनो युवानः परस्परं स्पर्द्धमाना नरेन्द्राः । अस्त्रं वलं चात्मनि मन्यमानाः सर्व्वे समुत्पेतुरुदायुधास्ते ॥ १ ॥ रूपेण वीर्य्येण कुलेन चैव शीलेन वित्तेन च यौवनेन । समिद्धदर्पा मदवेगभिन्ना मत्ता यथा हैमवता गजेन्द्राः ॥ २ ॥ परस्परं स्पर्द्धया प्रेक्षमाणाः सङ्कल्पजेनाभिपरिप्लुताङ्गाः । कृष्णा ममैवेत्यभिभाषमाणा नृपासनेभ्यः सहसोदतिष्ठन् ॥ ३ ॥ ते क्षत्रिया रङ्गगताः समेता जिगीषमाणा द्रुपदात्मजां ताम् । चकाशिरे पर्व्वतराजकन्यामुमां यथा देवगणाः समेताः ॥ ४ ॥ कन्दर्पवाणाभिनिपीड़िताङ्गाः कृष्णागतैस्ते हृदयैर्न्नरेन्द्राः । रङ्गावतीर्णा द्रुपदात्मजार्थं द्वेषः प्रचक्रुः सुहृदोऽपि तत्र ॥ ५ ॥ अथाययुर्द्देवगणा विमानैरुद्रादित्या

वासवोऽथाश्विनौ च। साध्याश्च सर्वे मरुतस्तथैव यमं पुरस्कृत्य धनेश्वरश्च ॥ ६ ॥ दैत्याः सुपर्णाश्च महोरगाश्च देवर्षयो गुह्यकाश्चारणाश्च। विश्वावसुर्नारदपर्वतौ च गन्धर्वमुख्याः सह चाप्सरोभिः ॥ ७ ॥ हलायुधस्तत्र जनार्द्दनश्च वृष्ण्यन्धकाश्चैव यथाप्रधानः। प्रेक्षां स्म चक्रुर्यदुपुङ्गवास्ते स्थिताश्च कृष्णस्य मते महान्तः ॥ ८ ॥ दृष्ट्वा तु तान्मत्तगजेन्द्ररूपान् पञ्चाभिपद्मानिव वारणेन्द्रान्। भस्मावृताङ्गानिव हव्यवाहान् कृष्णः प्रदध्यौ यदुवीरमुख्यः ॥ ९ ॥ शशंस रामाय युधिष्ठिरं स भीमं सजिष्णुं यमौ च वीरौ। शनैः शनैस्तान् प्रसमीक्ष्य रामो जनार्द्दन प्रीतमना ददर्श ॥ १० ॥ अन्ये तु वीरा नृपपुत्रपौत्राः कृष्णागतैर्नेत्रमनःस्वभावैः। व्यायच्छमाना ददृशुर्न तान् वै सन्दष्टदन्तच्छदताम्रनेत्राः ॥ ११ ॥ तथैव पार्थाः पृथुबाहवस्ते वीरौ यमौ चैव महानुभावौ। तां द्रौपदीं प्रेक्ष्य तदा स्म सर्वे कन्दर्पबाणाभिहता बभूवुः ॥ १२ ॥ देवर्षिगन्धर्वसमाकुलं तत् सुपर्णनागासुरसिद्धजुष्टम्। दिव्येन गन्धेन समाकुलञ्च दिव्यैश्च पुष्पैरवकीर्य्यमाणम् ॥ १३ ॥ महास्वनैर्दुन्दुभिनादितश्च बभूव तत् सङ्कुलमन्तरीक्षम्। विमानसम्बाधमभूत्समन्तात्सवेणुवीणापणवानुनादम् ॥ १४ ॥ ततस्तु ते राजगणाः क्रमेण कृष्णानिमित्तं कृतविक्रमाश्च। सकर्णदुर्य्योधनशाल्वशल्याद्रौणायनिक्राथसुनीथवक्राः ॥ १५ ॥ कलिङ्गवङ्गाधिपपाण्ड्यपौण्ड्रा विदेहराजो यवनाधिपश्च। अन्ये च नानानृपपुत्रपौत्रा राष्ट्राधिपाः पङ्कजपत्रनेत्राः ॥ १६ ॥ किरीटहाराङ्गदचक्रवालैर्विभूषिताङ्गाः पृथुबाहवस्ते। अनुक्रमं विक्रमसत्त्वयुक्ता बलेन वीर्य्येण च नर्दमानाः ॥ १७ ॥ तत्कार्मुकं संहननोपपन्नं सज्यं न शेकुर्मनसापि कर्त्तुम्। ते विक्रमन्तः स्फुरता दृढेन विक्षिप्यमाणा धनुषा नरेन्द्राः ॥ १८ ॥ विचेष्टमाना धरणीतलस्था यथाबलं शैक्ष्यगुणक्रमाश्च। गतौजसः

स्रस्तकिरीटहारा विनिश्वसन्त श्रमयाम्बभूवुः ॥ १९ ॥ हाहा-कृतं तद्धनुषा दृढेन विस्रस्तहाराङ्गदचक्रवालम् । कृष्णानिमित्तं विनिभुत्तकामं राज्ञां तदा मण्डलमार्त्तमासीत् ॥ २० ॥ सर्व्वा-न्नृपास्तान् प्रसमीच्य कर्णो धनुर्द्धराणां प्रवरो जगाम । उद्धृत्य तूर्णं धनुरुद्यतं तत्सज्यं चकाराशु युयोज बाणान् ॥ २१ ॥ दृष्ट्वा सूतं मेनिरे पाण्डुपुत्रा भित्त्वा नीतं लक्ष्यवरं धरायाम् । धनु-र्धरा रागकृतप्रतिज्ञमत्यग्निसोमार्कमथार्कपुत्रम् ॥ २२ ॥ दृष्ट्वा तु तं द्रौपदी वाक्यमुच्चैर्जगाद नाहं वरयामि सूतम् । सामर्षहासं प्रसमीच्य सूर्य्यं तत्याज कर्णः स्फुरितं धनुस्तत् ॥ २३ ॥ एवं तेषु निवृत्तेषु क्षत्रियेषु समन्ततः ॥ चेदीनामधिपो वीरो बलवान-न्तकोपमः ॥ २४ ॥ दमघोषसुतो धीरः शिशुपालो महामतिः । धनुरादायमानस्तु जानुभ्यामगमन्महीम् ॥ २५ ॥ ततो राजा महावीर्य्यो जरासन्धो महाबलः । धनुषोऽभ्यासमागत्य तस्थौ गिरिरिवाचलः ॥ २६ ॥ धनुषा पीड्यमानस्तु जानुभ्यामगमन्-महीम् । तत उत्थाय राजा स स्वराष्ट्राण्यभिजग्मिवान् ॥ २७ ॥ ततः शल्यो महावीर्य्यो मद्रराजो महाबलः । तदप्यारोप्यमानस्तु जानुभ्यामगमन्महीम् ॥ २८ ॥ तस्मिंस्तु संभ्रान्तजने समाजे निक्षिप्तवादेषु जनाधिपेषु । कुन्तीसुतो जिष्णुरियेष कर्त्तुं सज्यं धनुस्तत्सशरं प्रवीरः ॥ २९ ॥

इत्यादिपर्व्वणि स्वयम्वरपर्व्वणि राजपराङ्मुखे ऊन-नवत्यधिकशततोऽध्यायः ॥ १८९ ॥

वैशम्पायन उवाच । यदा निवृत्ता राजानो धनुषः सज्य-कर्म्मणः । अथोदतिष्ठद्विप्राणां मध्याज्जिष्णुरुदारधीः ॥ १ ॥ उदक्रोशन्विप्रमुख्या विधुन्वन्तोऽजिनानि च । दृष्ट्वा सम्प्रस्थितं

पर्थमिन्द्रकेतुसमप्रभम् ॥ २ ॥ केचिदासन् विमनसः केचिदासन् मुदान्विताः। आहुः परस्परं केचिन्निपुणा बुद्धिजीविन ॥ ३ ॥ यत् कर्णशल्यप्रमुखैः चत्रियैर्लोकविश्रुतैः। नानतं बलवद्भिर्हि धनुर्वेदपरायणैः ॥ ४ ॥ तत् कथं त्वकृतास्त्रेण प्राणतो दुर्बलीयसा। वटुमात्रेण शक्यं हि सज्यं कर्त्तुं धनुर्द्विजाः ॥ ५ ॥ अवहास्या भविष्यन्ति ब्राह्मणाः सर्वराजसु। कर्मण्यस्मिन्नसंसिद्धे चापलादपरीचिते ॥ ६ ॥ यद्येष दर्पाद्धर्षाद्वाप्यथ ब्राह्मणचापलात। प्रस्थितो धनुरायन्तुं वार्य्यतां साधु मा गमत् ॥ ७ ॥

ब्राह्मणा ऊचुः। नावहास्या भविष्यामो न च लाघवमास्थिताः। न च विद्विष्टतां लोके गमिष्यामो महीचिताम् ॥ ८ ॥ केचिदाहुर्युवा श्रीमान्नागराजकरोपमः। पीनस्कन्धोरुबाहुश्च धैर्य्येण हिमवानिव ॥ ९ ॥ सिंहखेलगतिः श्रीमान्मत्तनागेन्द्रविक्रमः। सम्भाव्यमस्मिन् कर्म्मेदमुत्साहाच्चानुमीयते ॥ १० ॥ शक्तिरस्य महोत्साहा न ह्यशक्तः स्वयंव्रजेत्। न च तद्विद्यते किञ्चित् कर्म लोकेषु यद्भवेत् ॥ ११ ॥ ब्राह्मणानामसाध्यञ्च नृषु संस्थानचारिषु। अब्भक्षा वायुभक्षाश्च फलाहारा दृढ़व्रताः ॥१२॥ दुर्बला अपि विप्राहि बलीयांसः स्वतेजसा। ब्राह्मणो नावमन्तव्यः सदसद्वा समाचरन् ॥ १३ ॥ सुखं दुःखं महद्ध्रस्वं कर्म यत्समुपागतम्। जामदग्न्येन रामेण निर्ज्जिताः चत्रिया युधि ॥ १४ ॥ पीतः समुद्रोऽगस्त्येन अगाधो ब्रह्मतेजसा। तस्माद्ब्रुवन्तु सर्वेऽत्र वटुरेष धनुर्महान् ॥ १५ ॥ आरोपयतु शीघ्रं वै तथेत्यूचुर्द्विजर्षभाः। एवं तेषां विलपतां विप्राणां विविधा गिरः ॥ १६ ॥ अर्ज्जुनो धनुषोऽभ्यासे तस्थौ गिरिरिवाचलः। स तद्धनु परिक्रम्य प्रदचिणमथाकरोत् ॥ १७ ॥ प्रणम्य शिरसा देवमीशानं वरदं प्रभुम्। कृष्णञ्च मनसा कृत्वा जगृहे चार्ज्जुनो धनुः ॥ १८ ॥ यत् पार्थिवैरुक्मसुनीथवक्रराधेयदुर्य्योधनशल्य-

श्चात्वैः। तदा धनुर्व्वेदपरैर्नृसिंहैः कृतं न सज्यं महतोपि यत्नात् ॥ १९ ॥ तदर्जुनो वीर्य्यवतां सदर्पस्तदैन्द्रिरिन्द्रावरज-प्रभावः। सज्यञ्च चक्रे निमिषान्तरेण शरांश्च जग्राह दशार्द्ध-सङ्ख्यान् ॥ २० ॥ विव्याध लक्ष्यं निपपात तच्च छिद्रेण भूमौ सहसातिविद्धम् ॥ २१ ॥ ततोऽन्तरीक्षे च बभूव नादः समाज-मध्ये च महान्निनादः ॥ २२ ॥ पुष्पाणि दिव्यानि ववर्ष देवः पार्थस्य मूर्द्ध्नि द्विषतां निहन्तुः। चैलानि विव्यधुस्तत्र ब्राह्म-णाश्च सहस्रशः ॥ २४ ॥ विलक्षितास्ततश्चक्रुर्हाहाकारांश्च सर्व्वशः। न्यपतंश्चात्र नभसः समन्तात् पुष्पवृष्टयः ॥ २४ ॥ शताङ्गानि च तूर्य्याणि वादकाः समवादयन्। सूतमागधसङ्घाश्चाप्यस्तुवंस्तत्र सुस्वराः ॥ २५ ॥ तं दृष्ट्वा द्रुपदः प्रीतो बभूव रिपुसूदनः। सह सैन्यैश्च पार्थस्य साहाय्यार्थमियेष स ॥२६॥ तस्मिंस्तु शब्दे महति-प्रवृद्धे युधिष्ठिरो धर्म्मभृतां वरिष्ठः। आवासमेवोपजगाम शीघ्रं सार्द्धं यमाभ्यां पुरुषोत्तमाभ्याम् ॥ २७ ॥ विद्धन्तु लक्ष्यं प्रस-मीक्ष्य कृष्णा पार्थञ्च शक्रप्रतिमं निरीक्ष्य। आदाय शुक्लाम्बर-माल्यदाम जगाम कुन्तीसुतमुत्स्मयन्ती ॥ २८ ॥ स तामुपादाय विजित्य रङ्गे द्विजातिभिस्तैरभिपूज्यमानः। रङ्गान्निरक्राम-दचिन्त्यकर्म्मा पत्न्या तया चाप्यनुगम्यमानः ॥२९ ॥

इत्यादिपर्व्वणि स्वयम्बरपर्व्वणि लक्ष्यच्छेदने नव-त्यधिकशततोऽध्यायः ॥ १९० ॥

वैशम्पायन उवाच। तस्मै दित्सति कन्यान्तु ब्राह्मणाय तदा नृपे। कोप आसीन्महीपानामालोक्यान्योन्यमन्तिकात् ॥ १ ॥ अस्मानयमतिक्रम्य तृणीकृत्य च सङ्गतान्। दातुमिच्छति विप्राय द्रौपदीं योषितांवराम् ॥ २ ॥ अवरोप्येह वृक्षन्तु फलकाले

निपात्यते। निहन्मैनं दुरात्मानं योऽयमस्मान्न मन्यते ॥ ३ ॥ न ह्यर्हत्येष सम्मानं नापिवृद्धक्रमं गुणैः। हन्मैनं सह पुत्रेण दुराचारं नृपद्विषम् ॥ ४ ॥ अयं हि सर्वानाहूय सत्कृत्य च नराधिपान्। गुणवद्भोजयित्वान्नं ततः पश्चान्न मन्यते ॥ ५ ॥ अस्मिन्राजसमवाये देवानामिव सन्नये। किमयं सदृशं कञ्चिन्नृपतिं नैव दृष्टवान् ॥ ६ ॥ न च विप्रेष्वधीकारो विद्यते वरणं प्रति। स्वयम्वरः क्षत्रियाणामितीयं प्रथिता श्रुतिः ॥ ७ ॥ अथवा यदि कन्येयं न च कञ्चिद्बुभूषति। अग्नावेनां प्रतिक्षिप्य याम राष्ट्राणि पार्थिवाः ॥ ८ ॥ ब्राह्मणो यदि चापल्याल्लोभाद्वा कृतवानिदम्। विप्रियं पार्थिवेन्द्राणां नैष वध्यः कथञ्चन ॥ ९ ॥ ब्राह्मणार्थं हि नो राज्यं जीवितं हि वसूनि च। पुत्रपौत्रं च यच्चान्यदस्माकं विद्यते धनम् ॥ १० ॥ अवमानभयाच्चैव स्वधर्मस्य च रक्षणात्। स्वयम्वराणामन्येषां माभूदेवंविधा गतिः ॥ ११ ॥ इत्युक्त्वा राजशार्दूला हृष्टाः परिघबाहवः। द्रुपदन्तु जिघांसन्तः सायुधाः समुपाद्रवन् ॥ १२ ॥ तान् गृहीतशरावापान् क्रुद्धानापततो बहून्। द्रुपदो वीक्ष्य सन्त्रासाद्ब्राह्मणाञ्छरणं गतः ॥ १३ ॥ वेगेनापततस्तांस्तु प्रभिन्नानिव वारणान्। पाण्डुपुत्रौ महेष्वासौ प्रतियातावरिन्दमौ ॥ १४ ॥ ततः समुत्पेतुरुदायुधास्ते महीक्षितो बद्धतलाङ्गुलित्राः। जिघांसमानाः कुरुराजपुत्रावमर्षयन्तोऽर्जुनभीमसेनौ ॥ १५ ॥ ततस्तु भीमोऽद्भुतभीमकर्मा महाबलो वज्रसमानसारः। उत्पाट्य दोर्भ्यां द्रुममेकवीरो निष्पत्रयामास यथा गजेन्द्रः ॥ १६ ॥ तं वृक्षमादाय रिपुप्रमाथी दण्डीव दण्डं पितृराज उग्रम्। तस्थौ समीपे पुरुषर्षभस्य पार्थस्य पार्थः पृथुदीर्घबाहुः ॥ १७ ॥ तत् प्रेक्ष्य कर्मातिमनुष्यबुद्धिर्जिष्णुः स हि भ्रातुरचिन्त्यकर्मा। विसिस्मिये चापि भयं विहाय तस्थौ

धनुर्गृह्य महेन्द्रकर्मा ॥ १८ ॥ तत् प्रेक्ष्य कर्माति मनुष्यबुद्धि-
र्जिष्णोः सहभ्रातुरचिन्त्यकर्मा। दामोदरो भ्रातरमुग्रवीर्य्यं हलायु-
धं वाक्यमिदं बभाषे ॥ १९ ॥ य एष सिंहर्षभखेलगामी मह-
द्धनुः कर्षति तालमात्रम्। एषोऽर्जुनो नात्र विचार्य्यमस्ति यद्यस्मि
सङ्कर्षण वासुदेवः ॥ २० ॥ यस्त्वेष वृक्षं तरसावभज्य राज्ञां
निकारे सहसा प्रवृत्तः। वृकोदरान्नान्य इहैतदद्य कर्त्तुं समर्थः
समरे पृथिव्याम् ॥ २१ ॥ योऽसौ पुरस्तात्कमलायताक्षस्तनुर्महा-
सिंहगतिर्विनीतः। गौरः प्रलम्बोज्ज्वलचारुघोणो विनिःसृतः
सोऽच्युत धर्मपुत्रः ॥ २२ ॥ यौ तौ कुमाराविव कार्त्तिकेयौ
द्वावश्विनेयाविति मे वितर्कः। मुक्ता हि तस्माज्जतुवेश्मदाहा-
न्मया श्रुताः पाण्डुसुताः पृथा च ॥ २३ ॥ तमब्रवीन्निर्जलतो-
यदाभो हलायुधोऽनन्तरजं प्रतीतः। प्रीतोऽस्मि दृष्ट्वा हि पितृ-
स्वसारं पृथां विमुक्तां सह कौरवाग्र्यैः ॥ २४ ॥

इत्यादिपर्वणि स्वयम्वरपर्वणि कृष्णवाक्ये एकनवत्य-
धिकशततोऽध्यायः ॥ १९१ ॥

वैशम्पायन उवाच। अजिनानि विधुन्वन्तः करकांश्च द्विज-
र्षभाः। ऊचुस्ते भीर्न कर्त्तव्या वयं योत्स्यामहे परान् ॥ १ ॥
तानेवं वदतो विप्रानर्जुनः प्रहसन्निव। उवाच प्रेक्षका भूत्वा
यूयं तिष्ठत पार्श्वतः ॥ २ ॥ अहमेनानजिह्माग्रैः शतशो विकि-
रञ्छरैः। वारयिष्यामि संक्रुद्धान्मन्त्रैराशीविषानिव ॥ ३ ॥ इति
तद्धनुरादाय शुल्कावाप्तं महाबलः। भ्रातृभीमेन सहितस्तस्थौ
गिरिरिवाचलः ॥ ४ ॥ ततः कर्णमुखान्दृष्ट्वा क्षत्रियान् युद्धदुर्म-
दान्। सम्पेततुरभीतौ तौ गजौ प्रति गजानिव ॥ ५ ॥ ऊचुश्च
वाचः परुषास्ते राजानो युयुत्सवः। आहवे हि द्विजस्यापि वधो

हृष्टो युयुत्सतः ॥ ६ ॥ इत्येवमुक्त्वा राजानः सहसा दुद्रुवुर्द्विजान् । ततः कर्णो महातेजा जिष्णुं प्रति ययौ रणे ॥ ७ ॥ युद्धार्थी वाशिताहेतोर्गजः प्रतिगजं यथा । भीमसेनं ययौ शल्यो मद्राणामीश्वरो बली ॥ ८ ॥ दुर्य्योधनादयः सर्वे ब्राह्मणैः सह सङ्गताः । मृदुपूर्वमयत्नेन प्रत्ययुध्यंस्तदाहवे ॥ ९ ॥ ततोऽर्जुनः प्रत्यविध्यदापतन्तं त्रिभिः शरैः । कर्णं वैकर्त्तनं श्रीमान्विकृष्य बलवद्धनुः ॥ १० ॥ तेषां शराणां वेगेन शितानां तिग्मतेजसाम् । विमुह्यमानो राधेयो यत्नात्तमनुधावति ॥ ११ ॥ तावुभावप्यनिर्द्देश्यौ लाघवाज्जयतां वरौ । अयुध्येतां सुसंरब्धावन्योन्यविजिगीषिणौ ॥ १२ ॥ कृते प्रतिकृतं पश्य पश्य बाहुबलञ्च मे । इति शूरार्थवचनैराभाषेतां परस्परम् ॥ १३ ॥ ततोऽर्जुनस्य भुजयोर्वीर्य्यमप्रतिमं भुवि । ज्ञात्वा वैकर्त्तनः कर्णः संरब्धः समयोधयत् ॥ १४ ॥ अर्जुनेन प्रयुक्तांस्तान्बाणान्वेगवतस्तदा । प्रतिहत्य ननादोच्चैः सैन्यानि तदपूजयन् ॥ १५ ॥

कर्ण उवाच । तुष्यामि ते विप्रमुख्य भुजवीर्य्यस्य संयुगे । अविषादस्य चैवास्य शस्त्रास्त्रविजयस्य च ॥ १६ ॥ किं त्वं साक्षाद्धनुर्वेदो रामो वा विप्रसत्तम । अथ साक्षाद्धरिहयः साक्षाद्वा विष्णुरच्युतः ॥ १७ ॥ आत्मप्रच्छादनार्थं वै बाहुवीर्य्यमुपाश्रितः । विप्ररूपं विधायेदं मन्ये मां प्रतियुध्यसे ॥ १८ ॥ न हि मामाहवे क्रुद्धमन्यः साक्षाच्छचीपतेः । पुमान् योधयितुं शक्तः पाण्डवाद्वा किरीटिनः ॥ १९ ॥ तमेवं वादिनं तत्र फाल्गुनः प्रत्यभाषत । नास्मि कर्ण धनुर्वेदो नास्मि रामः प्रतापवान् ॥ २० ॥ ब्राह्मणोऽस्मि युधां श्रेष्ठः सर्वशस्त्रभृतांवरः । ब्राह्मे पौरन्दरे चास्त्रे निष्ठितो गुरुशासनात् स्थितोऽस्म्यद्य रणे जेतुं त्वां वै वीर स्थिरो भव॥२१॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्तस्तु राधेयो युद्धात् कर्णो न्यवर्त्तत । ब्राह्मन्तेजस्तदाजय्यं मन्यमानो महारथः ॥ २२ ॥

अपरस्मिन्नथोद्देशे वीरौ मल्लवृकोदरौ। बलिनौ युद्धसम्पन्नौ विद्यया च बलेन च ॥ २३॥ अन्योऽन्यमाह्वयन्तौ तु मत्ताविव महागजौ। मुष्टिभिर्जानुभिश्चैव निघ्नन्ताविततरेतरम् ॥ २४ ॥ प्रकर्षणाकर्षणयोरभ्याकर्षविकर्षणैः। आचकर्षतुरन्योन्यं मुष्टिभिश्चापि जघ्नतुः ॥ २५॥ ततश्चटचटाशब्दः सुघोरो ह्यभवत्तयोः। पाषाणसम्पातनिभैः प्रहारैरभिजघ्नतुः ॥ २६ ॥ मुहूर्त्तं तौ तदान्योन्यं समरे पर्य्यकर्षताम्। ततो भीमः समुत्क्षिप्य बाहुभ्यां मल्लमाहवे। अपातयत् कुरुश्रेष्ठो ब्राह्मणा जहसुस्तदा ॥ २७ ॥ तत्राश्चर्य्यं भीमसेनश्चकार पुरुषर्षभः। यच्छल्यं पातितं भूमौ नावधीद्बलिनं बली ॥ २८॥ पातिते भीमसेनेन शल्ये कर्णे च शङ्किते। शङ्किताः सर्व्वराजानः परिवव्रुर्वृकोदरम् ॥२९॥ ऊचुश्च सहितास्तत्र साध्विमौ ब्राह्मणर्षभौ। विज्ञायेतां क्वजन्मानौ क्वनिवासौ तथैव च॥ ३०॥ को हि राधासुतं कर्णं शक्तो योधयितुं रणे। अन्यत्र रामाद्द्रोणाद्वा पाण्डवाद्वा किरीटिनः॥ ३१ ॥ कृष्णाद्वा देवकीपुत्त्रात् कृपाद्वापि शरद्वतः। को वा दुर्य्योधनं शक्तः प्रतियोधयितुं रणे॥ ३२ ॥ तथैव मद्राधिपतिं शल्यं बलवतां वरम्। बलदेवादृते वीरात् पाण्डवाद्वा वृकोदरात् ॥ ३३॥ वीराद्दुर्य्योधनाद्वान्यः शक्तः पातयितुं रणे। क्रियतामवहारोऽस्माद्युद्धाद्ब्राह्मणसंयुतात् ॥ ३४॥ ब्राह्मणा हि सदा रक्ष्याः सापराधापि नित्यदा। अथैतानुपलभ्येह पुनर्योत्स्याम हृष्टवत् ॥ ३५ ॥

वैशम्पायन उवाच। तत्कर्म भीमस्य समीक्ष्य कृष्णः कुन्तीसुतौ तौ परिशङ्कमानः। निवारयामास महीपतींस्तान्धर्म्मेण लब्धेत्यनुनीय सर्व्वान् ॥ ३६॥ एवं ते विनिवृत्तास्तु युद्धाद्युद्धविशारदाः। यथावासं ययुः सर्व्वे विस्मिता राजसत्तमाः ॥ ३७॥ वृत्तो ब्रह्मोत्तरो रङ्गः पाञ्चाली ब्राह्मणैर्वृता। इति ब्रुवन्तः

प्रययुर्य्यं तत्रासन् समागताः ॥ ३८ ॥ ब्राह्मणैस्तु प्रतिच्छन्नौ रौरवाजिनवासिभिः। कृच्छ्रेण जग्मतुस्तौ तु भीमसेनधनञ्जयौ ॥ ३९ ॥ विमुक्तौ जनसम्बाधाच्छत्रुभिः परिविक्षतौ। कृष्णयानुगतौ तत्र नृवीरौ तौ विरेजतुः ॥ ४० ॥ पौर्णमास्यां घनैर्मुक्तौ चन्द्रसूर्य्याविवोदितौ। तेषां माता बहुविधं विनाशं पर्य्यचिन्तयत् ॥ ४१ ॥ अनागच्छत्सु पुत्रेषु भैक्ष्यकालेभिगच्छति। धार्त्तराष्ट्रैर्हता नु स्युर्विज्ञाय कुरुपुङ्गवाः ॥ ४२ ॥ मायान्वितैर्वा रक्षोभिः सुघोरैर्दृढवैरिभिः। विपरीतं मतं जातं व्यासस्यापि महात्मनः ॥ ४३ ॥ इत्येवं चिन्तयामास सुतस्नेहावृता पृथा। ततः सुप्तजनप्राये दुर्द्दिने मेघसंप्लुते ॥ ४४ ॥ महत्यथापराह्णे तु घनैः सूर्य्य इवावृतः। ब्राह्मणैः प्राविशत्तत्र जिष्णुर्भार्गववेश्म तत् ॥ ४५ ॥

इत्यादिपर्व्वणि स्वयम्वरपर्व्वणि पाण्डवप्रत्यागमने
द्विनवत्यधिकशतोध्यायः ॥ १९२ ॥

वैशम्पायन उवाच। गत्वा तु तां भार्गवकर्मशालां पार्थौ पृथां प्राप्य महानुभावौ। तां याज्ञसेनीं परमप्रतीतौ भिक्षेत्यथावेदयतां नराग्र्यौ ॥ १ ॥ कुटीगता सा त्वनवेक्ष्य पुत्रौ प्रोवाच भुङ्क्तेति समेत्य सर्व्वे। पश्चाच्च कुन्ती प्रसमीक्ष्य कृष्णां कष्टं मया भाषितमित्युवाच ॥ २ ॥ सा धर्मभीता परिचिन्तयन्ती तां याज्ञसेनीं परमप्रतीताम्। पाणौ गृहीत्वोपजगाम कुन्ती युधिष्ठिरं वाक्यमुवाच चेदम् ॥ ३ ॥

कुन्त्युवाच। इयन्तु कन्या द्रुपदस्य राज्ञस्तवानुजाभ्यां मयि सन्निसृष्टा यथोचितं पुत्र मयापि चोक्तं समेत्य भुङ्क्तेति नृप

प्रमादात् ॥ ४ ॥ एतत् कथं नानृतमुक्तमद्यमद्य भवेत् कुरूणामृषभ ब्रवीहि। पाञ्चालराजस्य सुतामधर्म्मो न चोपवर्त्तेत न विभ्र-मेच्च ॥ ५ ॥

वैशम्पायन उवाच। स एवमुक्तो मतिमान् नृवीरो मात्रा मुहूर्त्तं तु विचिन्त्य राजा। कुन्तीं समाश्वास्य कुरुप्रवीरो धन-ञ्जयं वाक्यमिदं बभाषे ॥ ६ ॥ त्वया जिता फाल्गुन याज्ञसेनी त्वयैव शोभिष्यति राजपुत्री। प्रज्वाल्यतामग्निरमित्रसाह गृहाण पाणिं विधिवत्त्वमस्याः ॥ ७ ॥

अर्जुन उवाच। मा मां नरेन्द्र त्वमधर्म्मभाजं कृथा न धर्म्मो-ऽयमशिष्टदृष्टः। भवान्निवेश्यः प्रथमं ततोऽयं भीमो महाबाहु-रचिन्त्यकर्म्मा ॥ ८ ॥ अहं ततो नकुलोऽनन्तरो मे पश्चादयं सहदेवस्तरस्वी। वृकोदरोऽहञ्च यमौ च राजन्नियञ्च कन्या भवतो नियोज्या ॥ ९ ॥ एवं गते यत्करणीयमत्र धर्म्यं यशस्यं कुरु तद्विचिन्त्य। पाञ्चालराजस्य हितञ्च यत् स्यात् प्रशाधि सर्वे स्म वशे स्थितास्ते ॥ १० ॥

वैशम्पायन उवाच। जिष्णोर्वचनमाज्ञाय भक्तिस्नेहसम-न्वितम्। दृष्टिं निवेशयामासुः पाञ्चाल्यां पाण्डुनन्दनाः ॥ ११ ॥ दृष्ट्वा ते तत्र पश्यन्तीं सर्वे कृष्णां यशस्विनीम्। सम्प्रेक्ष्यान्योन्य-मासीना हृदयैस्तामधारयन् ॥ १२ ॥ तेषान्तु द्रौपदीं दृष्ट्वा सर्वे-षाममितौजसाम्। सम्प्रमथ्येन्द्रियग्रामं प्रादुरासीन्मनोभवः ॥१३॥ काम्यं हि रूपं पाञ्चाल्या विधात्रा विहितं स्वयम्। बभूवाधिक-मन्याभ्यः सर्वभूतमनोहरम् ॥ १४ ॥ तेषामाकारभावज्ञः कुन्ती-पुत्रो युधिष्ठिरः। द्वैपायनवचः कृत्स्नं सस्मार मनुजर्षभः ॥ १५ ॥ अब्रवीत् स हि तान् भ्रातॄन्मिथो भेदभयान्नृपः। सर्वेषां द्रौपदी भार्य्या भविष्यति हि नः शुभा ॥ १६ ॥

वैशम्पायन उवाच। भ्रातुर्वचस्तत् प्रसमीक्ष्य सर्वे ज्येष्ठस्य

पाण्डोस्तनयास्तदानीम् तमेवार्थं ध्यायमाना मनोभिः सर्वे च ते तस्थुरदीनसत्त्वाः ॥ १७ ॥ वृष्णिप्रवीरस्तु कुरुप्रवीरानाशंसमानः सहरौहिणेयः। जगाम तां भार्गवकर्मशालां यत्रासते ते पुरुषप्रवीराः ॥ १८ ॥ तत्रोपविष्टं पृथुदीर्घबाहुं ददर्श कृष्णः सहरौहिणेयः। अजातशत्रुं परिवार्य तांश्चाप्युपोपविष्टान् ज्वलनप्रकाशान् ॥ १९ ॥ ततोऽब्रवीद्वासुदेवोऽभिगम्य कुन्तीसुतं धर्मभृतांवरिष्ठम्। कृष्णोऽहमस्मीति निपीड्य पादौ युधिष्ठिरस्याजमीढस्य राज्ञः ॥ २० ॥ तथैव तस्याप्यनुरौहिणेयस्तौ चापि हृष्टाः कुरवोऽभ्यनन्दन्। पितृष्वसुश्चापि यदुप्रवीरावगृह्णतां भारतमुख्य पादौ ॥ २१ ॥ अजातशत्रुश्च कुरुप्रवीरः पप्रच्छ कृष्णं कुशलं विलोक्य। कथं वयं वासुदेव त्वयेह गूढ़ा वसन्तो विदिताश्च सर्वे ॥ २२ ॥ तमब्रवीद्वासुदेवः प्रहस्य गूढ़ोऽप्यग्निर्ज्ञायत एव राजन्। तं विक्रमं पाण्डवेयानतीत्य कोऽन्यः कर्त्ता विद्यते मानुषेषु ॥ २३ ॥ दिष्ट्या सर्वे पावकाद्विप्रमुक्ता यूयं घोरात् पाण्डवाः शत्रुसाहाः। दिष्ट्या पापो धृतराष्ट्रस्य पुत्रः सहामात्यो न सकामोऽभविष्यत् ॥ २४ ॥ भद्रं वोऽस्तु निहितं यद्गुहायां विवर्द्धध्वं ज्वलना इवैधमानाः। मा वो विद्युः पार्थिवाः केचिदेव यास्यावहे शिविरायैव तावत्। सोऽनुज्ञातः पाण्डवेनाव्ययश्रीः प्रायाच्छीघ्रं बलदेवेन सार्द्धम् ॥ २५ ॥

इत्यादिपर्वणि स्वयम्वरपर्वणि रामकृष्णागमने त्रिनवत्यधिकशततोऽध्यायः ॥ १९३ ॥

वैशम्पायन उवाच। धृष्टद्युम्नस्तु पाञ्चाल्यः पृष्ठतः कुरुनन्दनौ। अन्वगच्छत्तदा यान्तौ भार्गवस्य निवेशने ॥ १ ॥ सोऽज्ञायमानः पुरुषानवधाय समन्ततः। स्वयमाराल्लिलीनो-

ऽभूद्भार्गवस्य निवेशने ॥ २ ॥ सायञ्च भीमस्तु रिपुप्रमाथी जिष्णु-
र्यमौ चापि महानुभावौ । भैक्ष्यं चरित्वा तु युधिष्ठिराय निवे-
दयाञ्चक्रुरदीनसत्त्वाः ॥ ३ ॥ ततस्तु कुन्ती द्रुपदात्मजां तामु-
वाच काले वचनं वदान्या । त्वमग्रमादाय कुरुष्व भद्रे बलिञ्च
विप्राय च देहि भिक्षाम् ॥ ४ ॥ ये चान्नमिच्छन्ति ददस्व तेभ्यः
परिश्रिता ये परितो मनुष्याः । ततश्च शेषं प्रविभज्य शीघ्रमर्द्ध-
ञ्चतुर्द्धा मम चात्मनश्च ॥ ५ ॥ अर्द्धन्तु भीमाय च देहि भद्रे य
एष नागर्षभतुल्यरूपः । गौरो युवा संहननोपपन्न एषो हि
वीरो बहुभुक् सदैव ॥ ६ ॥ सा हृष्टरूपेव तु राजपुत्री तस्या
वचः साध्व्यविशङ्कमाना । यथावदुक्तं प्रचकार साध्वी ते चापि
सर्व्वे बुभुजुस्तदन्नम् ॥ ७ ॥ कुशैस्तु भूमौ शयनं चकार माद्रीपुत्रः
सहदेवस्तरस्वी । यथा स्वकीयान्यजिनानि सर्व्वे संस्तीर्य्य वीरा
सुषुपुर्धरण्याम् ॥ ८ ॥ अगस्त्यशास्तामभितो दिशन्तु शिरांसि
तेषां कुरुसत्तमानाम् । कुन्ती पुरस्तात्तु बभूव तेषां पादान्तरे
चाथ बभूव कृष्णा ॥ ९ ॥ अशेत भूमौ सह पाण्डुपुत्रैः पादोप-
धानीव कृता कुशेषु । न तत्र दुःखं मनसापि तस्या न चाव-
मेने कुरुपुङ्गवांस्तान् ॥ १० ॥ ते तत्र शूराः कथयाम्बभूवुः कथा
विचित्राः पृतनाधिकाराः । अस्त्राणि दिव्यानि रथांश्च नागान्
खड्गान् गदाश्चापि परश्वधांश्च ॥ ११ ॥ तेषां कथास्ताः परि-
कीर्त्त्यमानाः पञ्चालराजस्य सुतस्तदानीम् । शुश्राव कृष्णां च
तदा निषण्णां ते चापि सर्व्वे ददृशुर्मनुष्याः ॥ १२ ॥ धृष्टद्युम्नो
राजपुत्रस्तु सर्व्वं वृत्तं तेषां कथितञ्चैव रात्रौ । सर्व्वं राज्ञे द्रुप-
दायाखिलेन निवेदयिष्यंस्त्वरितो जगाम ॥ १२ ॥ पाञ्चालराजस्तु
विषण्णरूपस्तान् पाण्डवानप्रतिविन्दमानः । धृष्टद्युम्नं पर्य्यपृच्छ-
न्महात्मा क्व सा गता केन नीता च कृष्णा ॥ १४ ॥ कच्चिन्न
शूद्रेण न हीनजेन वैश्येन वा करदेनोपपन्ना । कच्चित्पदं मूर्द्ध्नि

न पङ्कदिग्धं कच्चिन्न माला पतिता श्मशाने ॥ १५ ॥ कच्चित् सुवर्णप्रवरो मनुष्य उद्रिक्तवर्णोऽप्युत एव कच्चित्। कच्चिन्न वामो मम मूर्द्धि पादः कृष्णाभिमर्षेण कृतोद्य पुत्र ॥ १६ ॥ कच्चिन्न तप्ये परमप्रतीतः संयुज्य पार्थेन नरर्षभेण। वदस्व तत्तेन महानुभाव कोऽसौ विजेता दुहितुर्ममाद्य ॥ १७ ॥ विचित्रवीर्यस्य सुतस्य कच्चित् कुरुप्रवीरस्य ध्रियन्ति पुत्राः। कच्चित्तु पार्थेन यवीयसाद्य धनुर्गृहीतं निहतञ्च लक्ष्यम् ॥ १८ ॥

इत्यादिपर्वणि स्वयम्बरपर्वणि धृष्टद्युम्नप्रत्यागमने चतुर्नवत्यधिकशततोध्यायः समाप्तञ्च स्वयम्बरपर्व ॥ १९४ ॥

अथ वैवाहिक पर्व ॥ १३ ॥

वैशम्पायन उवाच। ततस्तथोक्तः परिहृष्टरूपः पित्रे शशंसाय स राजपुत्रः। धृष्टद्युम्नः सोमकानां प्रवर्हो वृत्तं यथा येन हृता च कृष्णा ॥ १ ॥

धृष्टद्युम्न उवाच। योऽसौ युवा व्यायतलोहिताक्षः कृष्णाजिनी देवसमानरूपः। यः कार्मुकाग्र्यं कृतवाधिज्यं लक्ष्यञ्च यः पातितवान् पृथिव्याम् ॥ २ ॥ असज्जमानश्च ततस्तरस्वी वृतो द्विजाग्र्यैरभिपूज्यमानः। चक्राम वज्रीव दितेः सुतेषु सर्वैश्च देवैर्ऋषिभिश्च जुष्टः ॥ ३ ॥ कृष्णा प्रगृह्याजिनमन्वयात्तं नागं यथा नागवधः प्रहृष्टा। अमृष्यमानेषु नराधिपेषु क्रुद्धेषु वै तत्र समापतत्सु ॥ ४ ॥ ततोऽपरः पार्थिवसङ्घमध्ये प्रवृद्धमारुज्य महीप्ररोहम्। प्रकालयन्नेव स पार्थिवौघान् क्रुद्धोऽन्तकः प्राणभृतो यथैव ॥ ५ ॥ तौ पार्थिवानां मिषतां नरेन्द्र कृष्णामुपादाय गतौ नराग्र्यौ। विभ्राजमानाविव चन्द्रसूर्यौ वाह्यां पुराद्भार्गवकर्मशालाम् ॥ ६ ॥ तत्रोपविष्टार्चिरिवानलस्य तेषां

जनिवोति मम प्रतर्कः । तथाविधैरेव नरप्रवीरैरुपोपविष्टैस्त्रिभिरग्निकल्पैः ॥ ७ ॥ तस्यास्ततस्तावभिवाद्य पादौ उक्ता च कृष्णा त्वभिवादयेति । स्थिताश्च तत्रैव निवेद्य कृष्णां भिक्षाप्रचाराय गता नराग्र्याः ॥ ८ ॥ तेषान्तु भैक्ष्यं प्रतिगृह्य कृष्णा दत्त्वा वलिं ब्राह्मणसाच्च कृत्वा । ताञ्चैव वृद्धां परिविश्य तांश्च नरप्रवीरान् स्वयमप्यभुङ्क्त ॥ ९ ॥ सुप्तास्तु ते पार्थिव सर्व्व एव कृष्णा च तेषां चरणोपधाने । आसीत् पृथिव्यां शयनञ्च तेषां दर्भाजिनाग्र्यास्तरणोपपन्नम् ॥ १० ॥ ते नर्द्दमाना इव कालमेघाः कथा विचित्राः कथयाम्बभूवुः । न वैश्यशूद्रौपयिकीः कथास्ता नच द्विजानां कथयन्ति वीराः ॥ ११ ॥ निःसंशयं क्षत्रियपुङ्गवास्ते यथा हि युद्धं कथयन्ति राजन् । आशा हि नो व्यक्तमियं समृद्धा मुक्तान् हि पार्थान् शृणुमोऽग्निदाहात् ॥ १२ ॥ यथा हि लक्ष्यं निहतं धनुश्च सज्यं कृतं तेन तथा प्रसह्य । यथा च भाषन्ति परस्परन्ते छन्ना ध्रुवं ते प्रचरन्ति पार्थाः ॥ १३ ॥ ततः स राजा द्रुपदः प्रहृष्टः पुरोहितं प्रेषयामास तेषाम् । विद्याम युष्मानिति भाषमानो महात्मानः पाण्डुसुतास्थ कच्चित् ॥ १४ ॥ गृहीतवाक्यो नृपतेः पुरोधा गत्वा प्रशंसामभिधाय तेषाम् । वाक्यं समग्रं नृपतेर्यथावदुवाच चानुक्रमविक्रमेण ॥ १५ ॥ विज्ञातुमिच्छत्यवनीश्वरो वः पाञ्चालराजो वरदो वरार्हाः । लक्ष्यस्य वेद्धारमिमं हि दृष्ट्वा हर्षस्य नान्तं प्रतिपद्यते सः ॥ १६ ॥ आख्यात च ज्ञातिकुलानुपूर्व्वीं पदं शिरःसु द्विषतां कुरुध्वम् । प्रह्लादयध्वं हृदयं ममेदं पाञ्चालराजस्य च सानुगस्य ॥ १७ ॥ पाण्डुर्हि राजा द्रुपदस्य राज्ञः प्रियः सखा चात्मसमो वभूव । तस्यैष कामो दुहिता ममेयं स्नुषां प्रदास्यामि हि कौरवाय ॥ १८ ॥ अयं हि कामो द्रुपदस्य राज्ञो हृदि स्थितो नित्यमनिन्दिताङ्गाः । यदर्जुनो वै पृथुदीर्घवाहुर्धर्म्मेण विन्देत सुतां ममैताम् ॥ १९ ॥ कृतं

हि तत् स्यात् सुकृतं ममेदं यशस्य पुण्यञ्च हितं तदेतत् । अथोक्त-
वाक्यं हि पुरोहितं स्थितं ततो विनीतं समुदीक्ष्य राजा ॥ २० ॥
समीपतो भीममिदं शशास प्रदीयतां पाद्यमर्घ्यं तथास्मै । मान्यः
पुरोधा द्रुपदस्य राज्ञस्तस्मै प्रयोज्याभ्यधिका हि पूजा ॥ २१ ॥
भीमस्ततस्तत् कृतवान्नरेन्द्र तां चैव पूजां प्रतिगृह्य हर्षात् ।
सुखोपविष्टन्तु पुरोहितं तदा युधिष्ठिरो ब्राह्मणमित्युवाच ॥ २२ ॥
पाञ्चालराजेन सुता निसृष्टा स्वधर्मदृष्टेन यथा न कामात् ।
प्रदिष्टशुल्का द्रुपदेन राज्ञा सा तेन वीरेण तथानुवृत्ता ॥ २३ ॥
न तत्र वर्णेषु कृता विवक्षा न चापि शीले न कुले न गोत्रे ।
कृतेन सज्येन हि कार्मुकेन विद्धेन लक्ष्येण हि विप्रकृष्टा ॥ २४ ॥
सेयं तथा तेन महात्मनेह कृष्णा जिता पार्थिवसङ्घमध्ये । नैवं
गते सौमकिरद्य राजा सन्तापमर्हत्यसुखाय कर्त्तुम् ॥ २५ ॥
कामश्च योऽसौ द्रुपदस्य राज्ञः स चापि सम्पत्स्यति पार्थिवस्य ।
संप्राप्तरूपा हि नरेन्द्रकन्यामिमामहं ब्राह्मण साधु मन्ये ॥ २६ ॥
न तद्धनुर्मन्दबलेन शक्यं मौर्व्या समायोजयितुं तथाहि । न
चाकृतास्त्रेण न हीनजेन लक्ष्यं तथा पातयितुं हि शक्यम् ॥ २७ ॥
तस्मान्न तापं दुहितुर्निमित्तं पाञ्चालराजोऽर्हति कर्त्तुमद्य । न
चापि तत्पातनमन्यथेह कर्त्तुं हि शक्यं भुवि मानवेन ॥ २८ ॥
एवं ब्रुवत्येव युधिष्ठिरे तु पाञ्चालराजस्य समीपतोऽन्यः । तत्रा-
जगामाशु नरो द्वितीयो निवेदयिष्यन्निह सिद्धमन्नम् ॥ २९ ॥

इत्यादिपर्वणि वैवाहिकपर्वणि पुरोहितागमने
पञ्चनवत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १९५ ॥

दूत उवाच। जन्यार्थमन्नं द्रुपदेन राज्ञा विवाहहेतोरुप-संस्कृतञ्च। तदाप्नु वध्वं कृतसर्वकार्य्याः कृष्णां च तत्रैव चिरं न कार्य्यम् ॥ १ ॥ इमे रथाः काञ्चनपद्मचित्रा सदश्वयुक्ता वसुधाधिपार्हाः। एतान् समारुह्य परैत सर्वे पाञ्चालराजस्य निवेशनं तत् ॥ २ ॥

वैशम्पायन उवाच। ततः प्रयाताः कुरुपुङ्गवास्ते पुरोहितं तं परियाप्य सर्वे। आस्थाय यनानि महान्ति तानि कुन्ती च कृष्णा च सहैकयाने ॥ ३ ॥ श्रुत्वा तु वाक्यानि पुरोहितस्य तान् युक्तवान् भारत धर्मराजः। जिज्ञासयैवाथ कुरूत्तमानां द्रव्याण्यनेकान्युपसञ्जहार ॥ ४ ॥ फलानि माल्यानि च संस्कृतानि वर्माणि चर्माणि तथासनानि। गाश्चैव राजन्नथ चैव रज्जूर्वीजानि चान्यानि कृषीनिमित्तम् ॥ ५ ॥ अन्येषु शिल्पेषु च यान्यपि स्युः सर्वाणि कृत्यान्यखिलेन तत्र। क्रीड़ानिमित्तान्यपि यानि तत्र सर्वाणि तत्रोपजहार राजा ॥ ६ ॥ वर्माणि चर्माणि च भानुमन्ति खड्गा महान्तोऽश्वरथाश्च चित्राः। धनूंषि चाग्र्याणि शराश्च चित्राः शक्त्यृष्टयः काञ्चनभूषणाश्च ॥ ७ ॥ प्रासा भुशुण्डयश्च परश्वधाश्च साङ्ग्रामिकञ्चैव तथेह सर्वम्। शय्यासनान्युत्तमवस्तुवन्ति तथैव वासो विविधञ्च तत्र ॥ ८ ॥ कुन्ती तु कृष्णां परिगृह्य साध्वीमन्तःपुरं द्रुपदस्याविवेश। स्त्रियश्च तां कौरवराजपत्नीं प्रत्यर्च्चयामासुरदीनसत्त्वाः ॥ ९ ॥ तान् सिंहविक्रान्तगतीन्निरीक्ष्य महर्षभाक्षानजिनोत्तरीयान्। गूढ़ोत्तरांसान् भुजगेन्द्रभोगप्रलम्बवाहून् पुरुषप्रवीरान् ॥ १० ॥ राजा च राज्ञः सचिवाश्च सर्वे पुत्राश्च राज्ञः सुहृदस्तथैव। प्रेष्याश्च सर्वे निखिलेन राजन् हर्षं समापेतुरतीव तत्र ॥ ११ ॥ ते तत्र वीराः परमासनेषु सपादपीठेष्वविषज्जमानाः। यथानुपूर्वं विविशुर्नराग्र्यास्तथा महार्हेषु न विस्मयन्तः ॥ १२ ॥ उच्चावचं

पार्थिवभोजनीयं पात्रीषु जाम्बूनदराजतीषु। दासाश्च दास्यश्च सुमृष्टवेशाः सम्भोजकाश्चाप्युपापजह्रुरन्नम् ॥ १२ ॥ ते तत्र भुक्त्वा पुरुषप्रवीरा यथात्मकामं सुभृशं प्रतीताः। उत्क्रम्य सर्वाणि वस्तूनि राजन् साङ्ग्रामिकं ते विविशुर्नृवीराः ॥ १४ ॥ तल्लक्षयित्वा द्रुपदस्य पुत्रो राजा च सर्वैः सह मन्त्रिमुख्यैः। समर्चयामासुरुपेत्य हृष्टाः कुन्तीसुतान् पार्थिव राजपुत्रान् ॥ १५ ॥

इत्यादिपर्वणि वैवाहिकपर्वणि साङ्ग्रामिकद्रव्यग्रहणे षण्णवत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १९६ ॥

वैशम्पायन उवाच। तत आहूय पाञ्चाल्यो राजपुत्रं युधिष्ठिरम्। परिग्रहेण ब्राह्मेण परिगृह्य महाद्युतिः ॥ १ ॥ पर्य्यपृच्छददीनात्मा कुन्तीपुत्रं सुवर्च्चसम्। कथञ्जानीम भवतः क्षत्रियान् ब्राह्मणानुत ॥ २ ॥ वैश्यान् वा गुणसम्पन्नानथवा शूद्रयोनिजान्। मायामास्थाय वा विप्रांश्चरतः सर्वतो दिशम् ॥ ३ ॥ कृष्णाहेतोरनुप्राप्तान् देवान् सन्दर्शनार्थिनः। ब्रवीतु नो भवान् सत्यं सन्देहो ह्यत्र नो महान् ॥ ४ ॥ अपि नः संशयस्यान्ते मनः सन्तुष्टिमावहेत्। अपि नो भागधेयानि शुभानि स्युः परन्तप ॥ ५ ॥ इच्छया ब्रूहि तत्सत्यं सत्यं राजसु शोभते। इष्टापूर्त्तेन च तथा वक्तव्यमनृतं न तु ॥ ६ ॥ श्रुत्वा ह्यमरसङ्काश तव वाक्यमरिन्दम। ध्रुवं विवाहकरणमास्थास्यामि विधानतः ॥ ७ ॥

युधिष्ठिर उवाच। मा राजन् विमना भूस्त्वं पाञ्चाल्य प्रीतिरस्तु ते। ईप्सितस्ते ध्रुवः कामः सम्वृत्तोऽयमसंशयम् ॥ ८ ॥ वयं हि क्षत्रिया राजन् पाण्डोः पुत्राः महात्मनः। ज्येष्ठं मां विद्धि कौन्तेयं भीमसेनार्जुनाविमौ ॥ ९ ॥ आभ्यां तव सुता राजन्निर्ज्जिता राजसंसदि। यमौ च तत्र कुन्ती च यत्र कृष्णा व्यव-

स्थिता ॥ १० ॥ व्येतु ते मानसं दुःखं चत्रियाः स्मो नरर्षभ। पद्मिनीव सुतेयं ते ह्रदादन्यह्रदं गता ॥ ११ ॥ इति तथ्यं महाराज सर्व्वमेतद्ब्रवीमि ते। भवान् हि गुरुरस्माकं परमञ्च परायणम् ॥ १२ ॥

वैशम्पायन उवाच। ततः स द्रुपदो राजा हर्षव्याकुललोचनः। प्रतिवक्तुं मुदा युक्तो नाशकत्तं युधिष्ठिरम् ॥ १३ ॥ यत्नेन तु स तं हर्षं सन्निगृह्य परन्तपः। अनुरूपं तदा वाचा प्रत्युवाच युधिष्ठिरम् ॥ १४ ॥ पप्रच्छ चैनं धर्म्मात्मा यथा ते प्रद्रुताः पुरात्। स तस्मै सर्व्वमाचख्यावानुपूर्व्व्येण पाण्डवः ॥ १५ ॥ तच्छ्रुत्वा द्रुपदो राजा कुन्तीपुत्रस्य भाषितम्। विगर्हयामास तदा धृतराष्ट्रं नरेश्वरम् ॥ १६ ॥ आश्वासयामास च तं कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम्। प्रतिजज्ञे च राज्याय द्रुपदो वदतां वरः ॥ १७ ॥ ततः कुन्ती च कृष्णा च भीमसेनार्जुनावपि। यमौ च राज्ञा सन्दिष्टं विविशुर्भवनं महत् ॥ १८ ॥ तत्र ते न्यवसन् राजन्यज्ञसेनेन पूजिताः। प्रत्याश्वस्तस्ततो राजा सह पुत्रैरुवाच तम् ॥ १९ ॥ गृह्णातु विधिवत् पाणिमद्यायं कुरुनन्दनः। पुण्येऽहनि महाबाहुरर्ज्जुनः कुरुतां चणम् ॥ २० ॥

वैशम्पायन उवाच। तमब्रवीत्ततो राजा धर्म्मात्मा च युधिष्ठिरः। ममापि दारसम्बन्धः कार्य्यस्तावद्विशाम्पते ॥ २१ ॥

द्रुपद उवाच। भवान् वा विधिवत् पाणिं गृह्णातु दुहितुर्म्मम। यस्य वा मन्यसे वीर तस्य कृष्णामुपादिश ॥ २२ ॥

युधिष्ठिर उवाच। सर्व्वेषां महिषी राजन्द्रौपदी नो भविष्यति। एवं प्रव्याहृतं पूर्व्वं मम मात्रा विशाम्पते ॥ २३ ॥ अहञ्चाप्यनिविष्टो वै भीमसेनश्च पाण्डवः। पार्थेन विजिता चैषा रत्नभूता सुता तव ॥ २४ ॥ एष नः समयो राजन् रत्नस्य सह भोजनम्। न च तं हातुमिच्छामः समयं राजसत्तम ॥ २५ ॥

सर्वेषां धर्मतः कृष्णा महिषी नो भविष्यति। आनुपूर्व्येण सर्वेषां गृह्णातु ज्वलने करान् ॥ २६ ॥

द्रुपद उवाच। एकस्य बह्व्यो विहिता महिष्यः कुरुनन्दन। नैकस्या बहवः पुंसः श्रूयन्ते पतयः क्वचित् ॥ २७ ॥ लोकवेदविरुद्धं त्वं नाधर्मं धर्मविच्छुचिः। कर्त्तुमर्हसि कौन्तेय कस्मात्ते बुद्धिरीदृशी ॥ २८ ॥

युधिष्ठिर उवाच। सूक्ष्मो धर्मो महाराज नास्य विद्मो वयं गतिम्। पूर्व्वेषामानुपूर्व्येण यातं वर्त्मानुयामहे ॥ २९ ॥ न मे वागनृतं प्राह नाधर्मे धीयते मनः। एवं चैव वदत्यम्बा मम चैतन्मनोगतम् ॥ ३० ॥ एष धर्मो ध्रुवो राजंश्चरैनमविचारयन्। मा च शङ्का तत्र ते स्यात् कथञ्चिदपि पार्थिव ॥ ३१ ॥

द्रुपद उवाच। त्वञ्च कुन्ती च कौन्तेय धृष्टद्युम्नश्च मे सुतः। कथयन्त्वितिकर्त्तव्यं श्वः काले करवामहे ॥ ३२ ॥

वैशम्पायन उवाच। ते समेत्य ततः सर्वे कथयन्ति स्म भारत। अथ द्वैपायनो राजन्नभ्यागच्छद्यदृच्छया ॥ ३३ ॥

इत्यादिपर्व्वणि वैवाहिकपर्व्वणि द्वैपायनागमने सप्तनवत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १९७ ॥

वैशम्पायन उवाच। ततस्ते पाण्डवाः सर्वे पाञ्चाल्यश्च महायशाः। प्रत्युत्थाय महात्मानं कृष्णं सर्वेऽभ्यवादयन् ॥ १ ॥ प्रतिनन्द्य स तां पूजां दृष्ट्वा कुशलमन्ततः। आसने काञ्चने शुद्धे निषसाद महामनाः ॥ २ ॥ अनुज्ञातास्तु ते सर्वे कृष्णेनामिततेजसा। आसनेषु महार्हेषु निषेदुर्द्विपदां वराः ॥ ३ ॥ ततो मुहूर्त्तान्मधुरां वाणीमुच्चार्य्य पार्षतः। पप्रच्छ तं महात्मानं द्रौपद्यर्थं विशाम्पते ॥ ४ ॥ कथमेका बहूनां स्याद्धर्मपत्नी न सङ्करः। एतन्मे भगवान् सर्वं प्रब्रवीतु यथातथम् ॥ ५ ॥

व्यास उवाच। अस्मिन् धर्म्मे विप्रलब्धे लोकवेदविरोधके। यस्य यस्य मतं यद्यच्छ्रोतुमिच्छामि तस्य तत् ॥ ६ ॥

द्रुपद उवाच। अधर्म्मोऽयं मम मतो विरुद्धो लोकवेदयोः। न ह्येका विद्यते पत्नी बहूनां द्विजसत्तम ॥ ७ ॥ न चाप्याचरितः पूर्वैरयं धर्म्मो महात्मभिः। न चाप्यधर्म्मो विद्वद्भिश्चरितव्यः कथञ्चन ॥ ८ ॥ ततोऽहं न करोम्येनं व्यवसायं क्रियां प्रति। धर्म्मः सदैव सन्दिग्धः प्रतिभाति हि मे त्वयम् ॥ ९ ॥

धृष्टद्युम्न उवाच। यवीयसः कथं भार्य्यां ज्येष्ठो भ्राता द्विजर्षभ। ब्रह्मन् समभिवर्त्तेत सद्वृत्तः संस्तपोधन ॥ १० ॥ न तु धर्म्मस्य सूक्ष्मत्वाद्गतिं विद्मः कथञ्चन। अधर्म्मो धर्म्म इति वा व्यवसायो न शक्यते ॥ ११ ॥ कर्त्तुमस्मद्विधैर्ब्रह्मंस्ततोऽयं न व्यवस्यति। पञ्चानां महिषी कृष्णा भवत्विति कथञ्चन ॥ १२ ॥

युधिष्ठिर उवाच। न मे वागनृतं प्राह नाधर्म्मे धीयते मतिः। वर्त्तते हि मनो मेऽत्र नैषोऽधर्म्मः कथञ्चन ॥ १३ ॥ श्रूयते हि पुराणेऽपि जटिला नाम गौतमी। ऋषीनध्यासितवती सप्त धर्म्मभृताम्वरा ॥ १४ ॥ तथैव मुनिजा वार्क्षी तपोभिर्भावितात्मनः। सङ्गताभूद्दश भ्रातॄनेकनाम्नः प्रचेतसः ॥ १५ ॥ गुरोर्हि वचनं प्राहुर्धर्म्म्यं धर्म्मज्ञसत्तम। गुरूणाञ्चैव सर्व्वेषां माता परमको गुरुः ॥ १६ ॥ सा चाप्युक्तवती वाचं भैक्ष्यवद्भुज्यतामिति। तस्मादेतदहं मन्ये परं धर्म्मं द्विजोत्तम ॥ १७ ॥

कुन्त्युवाच। एवमेतद्यथा प्राह धर्म्मचारी युधिष्ठिर। अनृतान्मे भयं तीव्रं मुच्येऽहमनृतात् कथम् ॥ १८ ॥

व्यास उवाच। अनृतान्मोक्ष्यसे भद्रे धर्म्मश्चैष सनातनः। न तु वक्ष्यामि सर्व्वेषां पाञ्चाल शृणु मे स्वयम् ॥ १९ ॥ यथायं विहितो धर्म्मो यतश्चायं सनातनः। यथा च प्राह कौन्तेयस्तथा धर्म्मो न संशयः ॥ २० ॥

वैशम्पायन उवाच। तत उत्थाय भगवान् व्यासो द्वैपायनः प्रभुः। करे गृहीत्वा राजानं राजवेश्म समाविशत् ॥ २१ ॥ पाण्डवाश्चापि कुन्ती च धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः। विविशुर्यत्र तत्रैव प्रतीचन्ते स्म तावुभौ ॥ २२ ॥ ततो द्वैपायनस्तस्मै नरेन्द्राय महात्मने। आचख्यौ तद्यथा धर्मो बहूनामेकपत्निता ॥ २३ ॥

इत्यादिपर्वणि वैवाहिकपर्वणि व्यासवाक्ये अष्टनवत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १९८ ॥

व्यास उवाच। पुरा वै नैमिषारण्ये देवाः सत्रमुपासते। तत्र वैवस्वतो राजन् शामित्रमकरोत्तदा ॥ १ ॥ ततो यमो दीक्षितस्तत्र राजन्नामारयत् कञ्चिदपि प्रजानाम्। ततः प्रजास्ता बहुला बभूवुः कालातिपातान्मरणप्रहीणाः ॥ २ ॥ सोमश्च शक्रो वरुणः कुवेरः साध्या रुद्रा वसवोऽथाश्विनौ च। प्रणेतारं भुवनस्य प्रजापतिं समाजग्मुस्तत्र देवास्तथान्ये ॥ ३ ॥ ततोऽब्रवन् लोकगुरुं समेता भयात्तीव्रान्मानुषाणां विवृद्ध्या। तस्माद्भयादुद्विजन्तः सुखेप्सवः प्रयाम सर्वे शरणं भवन्तम् ॥ ४ ॥

पितामह उवाच। किं वो भयं मानुषेभ्यो यूयं सर्वे यदामराः। मा वो मर्त्यसकाशाद्वै भयं भवितुमर्हति ॥ ५ ॥

देवा ऊचुः। मर्त्या अमर्त्याः संवृत्ता न विशेषोऽस्ति कश्चन। अविशेषादुद्विजन्तो विशेषार्थमिहागताः ॥ ६ ॥

भगवानुवाच। वैवस्वतो व्यापृतः सत्रहेतोस्तेन त्विमे न म्रियन्ते मनुष्याः। तस्मिन्नेकाग्रे कृतसर्वकार्य्ये तत एषां भवितैवान्तकालः ॥ ७ ॥ वैवस्वतस्यैव तनुर्विभूषिता वीर्य्येण युष्माकमुत प्रवृद्धा। सैषामन्तो भविता ह्यन्तकाले न तत्र वीर्य्यं भविता नरेषु ॥ ८ ॥

व्यास उवाच। ततस्तु ते पूर्वजदेववाक्यं श्रुत्वा जग्मुर्यत्र देवा यजन्ते। समासीनास्ते समेता महाबला भागीरथ्यां ददृशुः पुण्डरीकम् ॥ ९ ॥ दृष्ट्वा च तद्विस्मितास्ते बभूवुस्तेषामिन्द्रस्तत्र शूरो जगाम। सोऽपश्यद्योषामथ पावकप्रभां यत्र देवी गङ्गा सततं प्रभूता ॥ १० ॥ सा तत्र योषा रुदती जलार्थिनी गङ्गां देवीं व्यवगाह्य व्यतिष्ठत्। तस्याश्रुबिन्दुः पतितो जले यस्तत् पद्ममासीदथ तत्र काञ्चनम् ॥ ११ ॥ तदद्भुतं प्रेक्ष्य वज्री तदानी-मपृच्छत्तां योषितमन्तिकाद्वै। का त्वं भद्रे रोदिषि कस्य हेतो-र्वाक्यं तथ्यं कामयेऽहं ब्रवीहि ॥ १२ ॥

स्त्र्युवाच। त्वं वेत्स्यसे मामिह यास्मि शक्र यदर्थं चाहं रोदिमि मन्दभाग्या। आगच्छ राजन् पुरतो गमिष्ये द्रष्टासि तद्रोदिमि यत्कृतेऽहम् ॥ १३ ॥

व्यास उवाच। तां गच्छन्तीमन्वगच्छत्तदानीं सोऽपश्य-दारात्तरुणं दर्शनीयम्। सिंहासनस्थं युवतीसहायं क्रीड़न्त-मक्षैर्गिरिराजमूर्द्धि ॥ १४ ॥ तमब्रवीद्देवराजो ममेदं त्वं विद्धि विद्वन् भुवनं वशे स्थितम्। ईशोऽहमस्मीति समन्युरब्रवीद्दृष्ट्वा तमक्षैः सुभृशं प्रमत्तम् ॥ १५ ॥ क्रुद्धञ्च शक्रं प्रसमीक्ष्य देवो जहास शक्रञ्च शनैरुदैक्षत। संस्तम्भितोऽभूदथ देवराजस्तेनेक्षितः स्थाणु-रिवावतस्थे ॥ १६ ॥ यदा तु पर्य्याप्तविहारस्य क्रीड़या तदा देवीं रुदन्तीं तामुवाच। आनीयतामेष यतोऽहमारान्नैनं दर्पः पुन-रप्याविशेत ॥ १७ ॥ ततः शक्रः स्पृष्टमात्रस्तया तु स्रस्तैरङ्गैः पतितोऽभूद्धरण्याम्। तमब्रवीद्भगवानुग्रतेजा मैवं पुनः शक्र कृथाः कथञ्चित् ॥ १८ ॥ निवर्त्तयैनञ्च महाद्रिराजं बलञ्च वीर्य्यञ्च तवाप्रमेयम्। छिद्रस्य चैवाविश मध्यमस्य यत्रासते त्वद्विधाः सूर्य्यभासः ॥ १९ ॥ स तद्विवृत्य विवरं महागिरेस्तुल्यद्युतीं-श्चतुरोऽन्यान्ददर्श। स तानभिप्रेक्ष्य बभूव दुःखितः कच्चिन्नाहं

भविता वै यथेमे ॥ २० ॥ ततो देवो गिरिशो वज्रपाणिं विवृत्य नेत्रे कुपितोऽभ्युवाच। दरीमेतां प्रविश त्वं शतक्रतो यन्मां बाल्यादवमंस्थाः पुरस्तात् ॥ २१ ॥ उक्तस्त्वेवं विभुना देवराजः प्रवेपमानो भृशमेवाभिषङ्गात्। स्रस्तैरङ्गैरनिलेनेव नुन्नमश्वत्थपत्रं गिरिराजमूर्द्धि ॥ २२ ॥ स प्राञ्जलिर्वै वृषवाहनेन प्रवेपमानः सहसैवमुक्तः। उवाच देवं बहुरूपमुग्रं द्रष्टाशेषस्य भुवनस्य त्वं भवाद्य ॥ २३ ॥ तमब्रवीदुग्रवर्चाः प्रहस्य नैवं शीलाः शेषमिहाप्नुवन्ति। एतेऽप्येवं भवितारः पुरस्तात्तस्मादेतां दरीमाविश्यात्रैव शेध्व ॥ २४ ॥ तत्र ह्येवं भवितारो न संशयो योनिं सर्वे मानुषीमाविशध्वम्। तत्र यूयं कर्म कृत्वाविषह्यं बहूनन्यान्निधनं प्रापयित्वा ॥ २५ ॥ आगन्तारः पुनरेवेन्द्रलोकं स्वकर्मणा पूर्वजितं महार्हम्। सर्वं मया भाषितमेतदेवं कर्त्तव्यमन्यद्विविधार्थयुक्तम् ॥ २६ ॥

पूर्वेन्द्रा ऊचुः। गमिष्यामो मानुषं देवलोकाद्दुराधरो विहितो यत्र मोक्षः। देवास्त्वस्मानादधीरन् जनन्यां धर्मो वायुर्मघवानश्विनौ च। अस्त्रैर्दिव्यैर्मानुषान् योधयित्वा आगन्तारः पुनरेवेन्द्रलोकम् ॥ २७ ॥

व्यास उवाच। एतच्छ्रुत्वा वज्रपाणिर्वचस्तु देवश्रेष्ठं पुनरेवेदमाह। वीर्य्येणाहं पुरुषं कार्य्यहेतोर्दद्यामेषां पञ्चमं मत्प्रसूतम् ॥ २८ ॥ विश्वभुग्भूतधामा च शिबिरिन्द्रः प्रतापवान्। शान्तिश्चतुर्थस्तेषां वै तेजस्वी पञ्चमः स्मृतः ॥ २९ ॥ तेषां कामं भगवानुग्रधन्वा प्रादादिष्टं सन्निसर्गाद्यथोक्तम्। तां चाप्येषां योषितं लोककान्तां श्रियं भार्य्यां व्यदधान्मानुषेषु ॥ ३० ॥ तैरेव सार्द्धन्तु ततः स देवो जगाम नारायणमप्रमेयम्। अनन्तमव्यक्तमजं पुराणं सनातनं विश्वमनन्तरूपम् ॥ ३१ ॥ स चापि तद्व्यदधात्सर्वमेव ततः सर्वे सम्बभूवुर्धरण्याम्। स चापि केशौ हरि-

उद्बबर्ह शुक्लमेकमपरं चापि कृष्णम् ॥ ३२ ॥ तौ चापि केशौ निविशेतां यदूनां कुले स्त्रियौ देवकीं रोहिणीञ्च। तयोरेको बलदेवो बभूव योऽसौ श्वेतस्तस्य देवस्य केशः। कृष्णो द्वितीयः केशवः सम्बभूव केशो योऽसौ वर्णतः कृष्ण उक्तः ॥ ३३ ॥ ये ते पूर्व्वं शक्ररूपा निबद्धाः तस्यां दर्य्यां पर्व्वतस्योत्तरस्य। इहैव ते पाण्डवा वीर्य्यवन्तः शक्रस्यांशः पाण्डवः सव्यसाची ॥ ३४ ॥ एवमेते पाण्डवाः सम्बभूवुर्य्ये ते राजन् पूर्व्वमिन्द्रा बभूवुः। लक्ष्मीश्चैषां पूर्व्वमेवोपदिष्टा भार्य्या यैषा द्रौपदी दिव्यरूपा ॥ ३५ ॥ कथं हि स्त्री कर्म्मणोऽन्ते महीतलात्समुत्तिष्ठेदन्यतो दैवयोगात्। यस्या रूपं सोमसूर्य्यप्रकाशं गन्धश्चास्याः क्रोशमात्रात् प्रवाति ॥ ३६ ॥ इदं चान्यत् प्रीतिपूर्व्वं नरेन्द्र ददानि ते दिव्यमत्यद्भुतञ्च। दिव्यञ्चक्षुः पश्य कुन्तीसुतांस्त्वं पुण्यैर्द्दिव्यैः पूर्व्वदेहैरुपेतान् ॥ ३७ ॥

वैशम्पायन उवाच। ततो व्यासः परमोदारकर्म्मा शुचिर्व्विप्रस्तपसा तस्य राज्ञः। चक्षुर्द्दिव्यं प्रददौ तांश्च सर्व्वान्राजापश्यत् पूर्व्वदेहैर्यथावत् ॥ ३८ ॥ ततो दिव्यान् हेमकिरीटमालिनः शक्रप्रख्यान् पावकादित्यवर्णान्। बद्धापीड़ांश्चारुरूपांश्च यूनो व्यूढ़ोरस्कांस्तालमात्रान्ददर्श ॥ ३९ ॥ दिव्यैर्व्वस्त्रैररजोभिः सुगन्धैर्माल्यैश्चाग्र्यैः शोभमानानतीव। साक्षात्त्र्यक्षान्वा वसूंश्चापि रुद्रानादित्यान् वा सर्व्वगुणोपपन्नान् ॥ ४० ॥ तान् पूर्व्वेन्द्रानभिवीक्ष्याभिरूपान् शक्रात्मजं चेन्द्ररूपं निशम्य। प्रीतो राजा द्रुपदो विस्मितश्च दिव्यां मायां तामवेक्ष्याप्रमेयम् ॥ ४१ ॥ तां चैवाग्र्यां स्त्रियमतिरूपयुक्तां दिव्यां साक्षात्सोमवह्निप्रकाशाम्। योग्यां तेषां रूपतेजोयशोभिः पत्नीं मत्वा हृष्टवान् पार्थिवेन्द्रः ॥४२॥ स तद्दृष्ट्वा महदाश्चर्य्यरूपं जग्राह पादौ सत्यवत्याः सुतस्य। नैतच्चित्रं परमर्षे त्वयीति प्रसन्नचेताः स उवाच चैनम् ॥ ४३ ॥

व्यास उवाच । आसीत्तपोवने काचिदृषेः कन्या महात्मनः । नाध्यगच्छत् पतिं सा तु कन्या रूपवती सती ॥ ४४ ॥ तोषयामास तपसा सा किलोग्रेण शङ्करम् । तामुवाचेश्वरः प्रीतो वृणु काममिति स्वयम् ॥ ४५ ॥ सैवमुक्ताब्रवीत् कन्या देवं वरदमीश्वरम् । पतिं सर्वगुणोपेतमिच्छामीति पुनः पुनः ॥ ४६ ॥ ददौ तस्मै स देवेशस्तं वरं प्रीतमानसः । पञ्च ते पतयो भद्रे भविष्यन्तीति शङ्करः ॥ ४७ ॥ सा प्रसादयती देवमिदं भूयोऽभ्यभाषत । एकं पतिं गुणोपेतं त्वत्तोऽर्हामीति शङ्कर ॥ ४८ ॥ तां देवदेवः प्रीतात्मा पुनः प्राह शुभं वचः । पञ्चकृत्वस्त्वयोक्तोऽहं पतिं देहीति वै पुनः ॥ ४९ ॥ तत्तथा भविता भद्रे वचस्तद्भद्रमस्तु ते । देहमन्यं गतायास्ते सर्वमेतद्भविष्यति ॥ ५० ॥ द्रुपदैषा हि सा जज्ञे सुता वै देवरूपिणी । पञ्चानां विहिता पत्नी कृष्णा पार्षत्यनिन्दिता ॥ ५१ ॥ स्वर्गश्रीः पाण्डवार्थन्तु समुत्पन्ना महामखे । सेह तप्त्वा तपो घोरं दुहितृत्वं तवागता ॥ ५२ ॥ सैषा देवी रुचिरा देवजुष्टा पञ्चानामेका स्वकृतेनेह कर्मणा । सृष्टा स्वयं देवपत्नी स्वयम्भुवा श्रुत्वा राजन्द्रुपदेष्टं कुरुष्व ॥ ५३ ॥

इत्यादिपर्वणि वैवाहिकपर्वणि पञ्चेन्द्रोपाख्याने नवनवत्यधिकशततोऽध्यायः ॥ १९९ ॥

द्रुपद उवाच । अश्रुत्वैवं वचनं ते महर्षे मया पूर्वं यतितं संविधातुम् । नैव शक्यं विहितस्यापयानं तदेवेदमुपपन्नं विधानम् ॥ १ ॥ दिष्टस्य ग्रन्थिरनिवर्त्तनीयः स्वकर्मणा विहितं नेह किञ्चित् । कृतं निमित्तं हि वरैकहेतोस्तदेवेदमुपपन्नं विधानम् ॥ २ ॥ तथैव कृष्णोक्तवती पुरस्तान्नैकान् पतीन्मे भगवान्ददातु । स चाप्येवं वरमित्यब्रवीत्तां देवो हि वेत्ता परमं

चरेव ॥ ३ ॥ यदि चैवं विहितः शङ्करेण धर्मोऽधर्मो वा नात्र ममापराधः। गृह्णन्तु मे विधिवत्पाणिमस्या यथोपजोषं विहितैषां हि कृष्णा ॥ ४ ॥

वैशम्पायन उवाच। ततोऽब्रवीद्भगवान्धर्मराजमद्यैव पुण्याहमुत वः पाण्डवेयाः। अद्य पौष्यं योगमुपैति चन्द्रमाः पाणिं कृष्णायास्त्वं गृहाणाद्य पूर्वम् ॥ ५ ॥ ततो राजा यज्ञसेनः सपुत्रो जन्यार्थमुक्तं बहु तत्तदग्र्यम्। समानयामास सुताञ्च कृष्णामाप्लाव्य रत्नैर्बहुभिर्विभूष्य ॥ ६ ॥ ततस्तु सर्वे सुहृदो नृपस्य समाजग्मुः सहिता मन्त्रिणश्च। द्रष्टुं विवाहं परमप्रतीता द्विजाश्च पौराश्च यथाप्रधानाः ॥ ७ ॥ ततोऽस्य वेश्माग्र्यजनोपशोभितं विस्तीर्णपद्मोत्पलभूषिताजिरम्। बलौघरत्नौघविचित्रमाबभौ नभो यथा निर्मलतारकाचितम् ॥ ८ ॥ ततस्तु ते कौरवराजपुत्रा विभूषिताः कुण्डलिनो युवानः। महार्हवस्त्राम्बरचन्दनोक्षिताः कृताभिषेकाः कृतमङ्गलक्रियाः ॥ ९ ॥ पुरोहितेनाग्निसमानवर्चसा सहैव धौम्येन यथाविधि प्रभो। क्रमेण सर्वे विविशुस्ततः सदो महर्षभा गोष्ठमिवाभिनन्दिनः ॥ १० ॥ ततः समाधाय स वेदपारगो जुहाव मन्त्रैर्ज्वलितं हुताशनम्। युधिष्ठिरं चाप्युपनीय मन्त्रविन्नियोजयामास सहैव कृष्णया ॥ ११ ॥ प्रदक्षिणं तौ प्रगृहीतपाणी परीणयामास स वेदपारगः। ततोऽभ्यनुज्ञाय यमाजिशोभिनं पुरोहितो राजगृहाद्विनिर्ययौ ॥ १२ ॥ क्रमेण चानेन नराधिपात्मजा वरस्त्रियस्ते जगृहुस्तदा करम्। अहन्यहन्युत्तमरूपधारिणो महारथाः कौरववंशवर्द्धनाः ॥ १३ ॥ इदञ्च तत्राद्भुतरूपमुत्तमं जगाद देवर्षिरतीव मानुषम्। महानुभावा किल सा सुमध्यमा बभूव कन्यैव गते गतेऽहनि ॥ १४ ॥ कृते विवाहे द्रुपदो धनं ददौ महारथेभ्यो बहुरूपमुत्तमम्। शतं रथानां वरहेममालिनां चतुर्युजां हेमखलीनमालिनाम् ॥ १५ ॥

शतं गजानामपि पद्मिनां तथा शतं गिरीणामिव हैमशृङ्गिणाम्।
तथैव दासीशतमग्रयौवनं महार्हवेशाभरणाम्बरस्रजम् ॥ १६ ॥
पृथक् पृथग्दिव्यदृशां पुनर्द्ददौ तदा धनं सौमकिरग्निसाक्षिकम्।
तथैव वस्त्राणि विभूषणानि प्रभावयुक्तानि महानुभावः ॥ १७ ॥
कृते विवाहे तु ततस्तु पाण्डवाः प्रभूतरत्नामुपलभ्य तां श्रियम्।
विजह्रुरिन्द्रप्रतिमा महाबलाः पुरे तु पाञ्चालनृपस्य तस्य ह ॥ १८॥

इत्यादिपर्वणि वैवाहिकपर्वणि द्रौपदीविवाहे
द्विशतोऽध्यायः ॥ २०० ॥

वैशम्पायन उवाच। पाण्डवैः सह संयोगं गतस्य द्रुपदस्य ह। न बभूव भयं किञ्चिद्देवेभ्योऽपि कथञ्चन ॥ १ ॥ कुन्तीमासाद्य ता नार्य्यो द्रुपदस्य महात्मनः। नाम सङ्कीर्त्तयन्त्यो ऽस्याः जग्मुः पादौ स्वमूर्द्धनि ॥ २ ॥ कृष्णा च क्षौमसम्वीता कृतकौतुकमङ्गला। कृताभिवादना श्वश्र्वास्तस्थौ प्रह्वा कृताञ्जलिः ॥ ३ ॥ रूपलक्षणसम्पन्नां शीलाचारसमन्विताम्। द्रौपदीमवदत् प्रेम्णा पृथाशीर्वचनं स्नुषाम् ॥ ४ ॥ यथेन्द्राणी हरिहये स्वाहा चैव विभावसौ। रोहिणी च यथा सोमे दमयन्ती यथा नले ॥ ५ ॥ यथा वैश्रवणे भद्रा वशिष्ठे चाप्यरुन्धती। यथा नारायणे लक्ष्मीस्तथा त्वं भव भर्तृषु ॥ ६ ॥ जीवसूर्वीरसूर्भद्रे बहुसौख्यसमन्विता। सुभगा भोगसम्पन्ना यज्ञपत्नी पतिव्रता ॥ ७ ॥ अतिथीनागतान् साधून् वृद्धान् बालांस्तथा गुरून्। पूजयन्त्या यथान्यायं शश्वद्गच्छन्तु ते समाः ॥ ८ ॥ कुरुजाङ्गलमुख्येषु राष्ट्रेषु नगरेषु च। अनु त्वमभिषिच्यस्व नृपतिं धर्मवत्सला ॥ ९ ॥ पतिभिर्निर्ज्जितामुर्व्वीं विक्रमेण महाबलैः। कुरु ब्राह्मणसात् सर्व्वामश्वमेधे महाक्रतौ ॥ १० ॥ पृथिव्यां यानि

रत्नानि गुणवन्ति गुणान्विते । तान्याप्नुहि त्वं कल्याणि सुखिनी
शरदां शतम् ॥ ११ ॥ यथा च त्वाभिनन्दामि वध्वद्य क्षौमसम्वृ-
ताम् । तथा भूयोऽभिनन्दिष्ये जातपुत्रां गुणान्विताम् ॥ १२ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततस्तु कृतदारेभ्यः पाण्डुभ्यः प्राहि-
णोद्धरिः । वैदूर्य्यमणिचित्राणि हैमान्याभरणानि च ॥ १३ ॥
वासांसि च महार्हाणि नानादेश्यानि माधवः । कम्बलाजिन-
रत्नानि स्पर्शवन्ति शुभानि च ॥ १४ ॥ शयनासनयानानि विवि-
धानि महान्ति च । वैदूर्य्यवज्रचित्राणि शतशो भाजनानि च
॥ १५ ॥ रूपयौवनदाक्षिण्यै रुपेताश्च स्वलङ्कृताः । प्रेष्याः सम्प्र-
ददौ कृष्णो नानादेश्याः सहस्रशः ॥ १६ ॥ गजान् विनीतान्
भद्रांश्च सदश्वांश्च स्वलङ्कृतान् । रथांश्च दान्तान् सौवर्णैः शुभ्रैः
पट्टैरलङ्कृतान् ॥ १७ ॥ कोटिशश्च सुवर्णञ्च तेषामकृतकं तथा ।
वीतीकृतममेयात्मा प्राहिणोन्मधुसूदनः ॥ १८ ॥ तत् सर्व्वं
प्रतिजग्राह धर्म्मराजो युधिष्ठिरः । मुदा परमया युक्तो गोविन्द-
प्रियकाम्यया ॥ १९ ॥

इत्यादिपर्व्वणि वैवाहिकपर्व्वणि श्रीकृष्णोपहारप्रेषणे
एकाधिकद्विशततोऽध्यायः ॥ २०१ ॥

अथ विदुरागमनपर्व्व ॥ १४ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो राज्ञां चरैराप्तैः प्रवृत्तिरुपनी-
यत । पाण्डवैरुपसम्पन्ना द्रौपदी पतिभिः शुभा ॥ १ ॥ येन
तद्धनुरायम्य लक्ष्यं विद्धं महात्मना । सोऽर्ज्जुनो जयतां श्रेष्ठो
महाबाणधनुर्द्धरः ॥ २ ॥ यः शल्यं मद्रराजं वै प्रोत्क्षिप्यापा-
तयद्बली । त्रासयामास संक्रुद्धो वृक्षेण पुरुषान् रणे ॥ ३ ॥ न
चास्य संभ्रमः कश्चिदासीत्तत्र महात्मनः । स भीमो भीमसंस्पर्श

शत्रुसेनाङ्गपातनः ॥ ४ ॥ ब्रह्मरूपधरान् श्रुत्वा प्रशान्तान् पाण्डु-
नन्दनान्। कौन्तेयान्मनुजेन्द्राणां विस्मयः समजायत ॥ ५ ॥
सपुत्रा हि पुरा कुन्ती दग्धा जतुगृहे श्रुता। पुनर्जातानिव
च तान् तेऽमन्यन्त नराधिपाः ॥ ६ ॥ धिगकुर्वंस्तदा भीष्मं धृत-
राष्ट्रञ्च कौरवम्। कर्मनातिनृशंसेन पुरोचनकृतेन वै ॥ ७ ॥
वृत्ते स्वयम्वरे चैव राजानः सर्वं एव ते। यथागतं विप्रजग्मु-
र्विदित्वा पाण्डवान् वृतान् ॥ ८ ॥ अथ दुर्य्योधनो राजा विमना
भ्रातृभिः सह। अश्वत्थाम्ना मातुलेन कर्णेन च कृपेन च ॥ ९ ॥
विनिवृत्तो वृतं दृष्ट्वा द्रौपद्या श्वेतवाहनम्। तन्तु दुःशासनो
व्रीड़न्मन्दं मन्दमिवाब्रवीत् ।१०॥ यद्यसौ ब्राह्मणो न स्याद्विन्देत
द्रौपदीं न सः। न हि तं तत्त्वतो राजन् वेद कश्चिद्धनञ्जयम्
॥ ११ ॥ दैवञ्च परमं मन्ये पौरुषं चाप्यनर्थकम्। धिगस्तु
पौरुषं तात ध्रियन्ते यत्र पाण्डवाः ॥ १२ ॥ एवं सम्भाषमाणास्ते
निन्दन्तश्च पुरोचनम्। विविशुर्हास्तिनापुरं दीना विगतचेतसः
॥ १३ ॥ त्रस्ता विगतसङ्कल्पा दृष्ट्वा पार्थान्महौजसः। मुक्तान्
हव्यभुजश्चैव संयुक्तान् द्रुपदेन च ॥ १४ ॥ धृष्टद्युम्नन्तु सञ्चिन्त्य
तथैव च शिखण्डिनम्। द्रुपदस्यात्मजांश्चान्यान् सर्वयुद्धविशा-
रदान् ॥ १५ ॥ विदुरस्त्वथ तां श्रुत्वा द्रौपदीं पाण्डवैर्वृताम्।
व्रीड़ितान् धार्त्तराष्ट्रांश्च भग्नदर्पानुपागतान् ॥ १६ ॥ ततः
प्रीतमनाः क्षत्ता धृतराष्ट्रं विशाम्पते। उवाच दिष्ट्या कुरवो
वर्द्धन्त इति विस्मितः ॥ १७ ॥ वैचित्रवीर्य्यस्तु नृपो निशम्य
विदुरस्य तत्। अब्रवीत्परमप्रीतो दिष्ट्या दिष्ट्येति भारत ॥ १८ ॥
मन्यते स वृतं पुत्रं ज्येष्ठं द्रुपदकन्यया। दुर्य्योधनमविज्ञानात्
प्रज्ञाचक्षुर्नरेश्वरः ॥ १९ ॥ अथ त्वाज्ञापयामास द्रौपद्या भूषणं
बहु। आनीयतां वै कृष्णेति पुत्रं दुर्य्योधनं तदा ॥ २० ॥
अथास्य पश्चाद्विदुर आचख्यौ पाण्डवान् वृतान्। सर्वान् कुश-

लिनो वीरान् पूजितान् द्रुपदेन ह ॥ २१ ॥ तेषां सम्बन्धिन-श्चान्यान् बहून् बलसमन्वितान् । समागतान् पाण्डवेयैस्तस्मिन्नेव स्वयम्वरे ॥ २२ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । यथैव पाण्डोः पुत्रास्तु तथैवाभ्यधिका मम । यथा चाभ्यधिका बुद्धिर्मम तान् प्रति तच्छृणु ॥ २३ ॥ यत्ते कुशलिनो वीरा मित्रवन्तश्च पाण्डवाः । तेषां सम्बन्धिन श्चान्ये बहवश्च महाबलाः ॥२४॥ को हि द्रुपदमासाद्य मित्र क्षत्तः सबान्धवम् । न बुभूषेद्भवेनार्थी गतश्रीरिव पार्थिवः ॥ २५ ॥

वैशम्पायन उवाच । तं तथा भाषमाणन्तु विदुरः प्रत्य-भाषत । नित्यं भवतु ते बुद्धिरेषा राजन् शतं समाः ॥ २६ ॥ ततो दुर्य्योधनश्चापि राधेयश्च विशाम्पते । धृतराष्ट्रमुपागम्य वचो-ब्रूतामिदं तदा ॥ २७ ॥ सन्निधौ विदुरस्य त्वां दोषं वक्तुं न शक्नुवः । विविक्तमिति वक्ष्यावः किं तवेदं चिकीर्षितम् ॥ २८ ॥ सपत्नवृद्धिं यत्तात मन्यसे वृद्धिमात्मनः । अभिष्टौषि च यत् क्षत्तः समीपे द्विपदां वर ॥ २९ ॥ अन्यस्मिन्नृप कर्त्तव्य त्वमन्यत् कुरुषेऽनघ । तेषां बलविघातो हि कर्त्तव्यस्तात नित्यशः ॥ ३० ॥ ते वयं प्राप्तकालस्य चिकीर्षां मन्त्रयामहे । यथा नो न ग्रसेयुस्ते सपुत्रबलबान्धवान् ॥ ३१ ॥

इत्यादिपर्व्वणि विदुरागमनपर्व्वणि दुर्य्योधनवाक्ये द्व्यधिकद्विशततोऽध्यायः ॥ २०२ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । अहमप्येवमेवैतच्चिकीर्षामि यथा युवाम् । विवेक्तुं नाहमिच्छामि त्वाकारं विदुरं प्रति ॥ १ ॥ ततस्तेषां गुणानेव कीर्त्तयामि विशेषतः । नावबुध्येत विदुरो ममाभि

प्राज्ञनिङ्गितैः ॥ २ ॥ यच्च त्वं मन्यसे प्राप्तं तद्ब्रवीहि सुयोधन । राधेय मन्यसे यच्च प्राप्तकालं वदाशु मे ॥ ३ ॥

दुर्योधन उवाच । अद्य तान् कुशलैर्विप्रैः सुगुप्तैराप्तकारिभिः । कुन्तीपुत्रान् भेदयामो माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ॥ ४ ॥ अथ वा द्रुपदो राजा महद्भिर्वित्तसञ्चयैः । पुत्राश्चास्य प्रलोभ्यन्ताममात्याश्चैव सर्वशः ॥ ५ ॥ परित्यजेद्यथा राजा कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् । अथ तत्रैव वा तेषां निवासं रोचयन्तु ते ॥ ६ ॥ इहैषां दोषवद्वासं वर्णयन्तु पृथक् पृथक् । ते भिद्यमानास्तत्रैव मनः कुर्वन्तु पाण्डवाः ॥ ७ ॥ अथवा कुशलाः केचिदुपायनिपुणा नराः । इतरेतरतः पार्थान् भेदयन्त्वनुरागतः ॥ ८ ॥ व्युत्थापयन्तु वा कृष्णां बहुत्वात् सुकरं हि तत् । अथवा पाण्डवांस्तस्यां भेदयन्तु ततश्च ताम् ॥ ९ ॥ भीमसेनस्य वा राजन् उपाय कुशलैर्नरैः । मृत्युर्विधीयतां छन्नैः स हि तेषां बलाधिकः ॥१०॥ तमाश्रित्य हि कौन्तेयः पुरा चास्मान्न मन्यते । स हि तीक्ष्णश्च शूरश्च तेषाञ्चैव परायणम् ॥ ११ ॥ तस्मिंस्त्वभिहते राजन् हतोत्साहा हतौजसः । यतिष्यन्ते न राज्याय स हि तेषां व्यपाश्रयः ॥ १२ ॥ तज्जेयो ह्यर्जुनः सङ्ख्ये पृष्ठगोपे वृकोदरे । तमृते फाल्गुनो युद्धे राधेयस्य न पादभाक् ॥ १३ ॥ ते जानानास्तु दौर्बल्यं भीमसेनमृते महत् । अस्मान् बलवतो ज्ञात्वा न यतिष्यन्ति दुर्बलाः ॥ १४ ॥ इहागतेषु वा तेषु निदेशवशवर्त्तिषु । प्रवर्त्तिष्यामहे राजन् यथाशास्त्रं निवर्हणम् ॥ १५ ॥ अथ वा दर्शनीयाभिः प्रमदाभिर्विलोभ्यताम् । एकैकस्तत्र कौन्तेयस्ततः कृष्णा विरज्यताम् ॥ १६ ॥ प्रेष्यतां चैव राधेय तेषामागमनाय वै । तैस्तैः प्रकारैः सन्नीय पात्यन्तामाप्तकारिभिः ॥ १७ ॥ एतेषामप्युपायानां यस्ते निर्दोषवान्मतः । तस्य प्रयोगमातिष्ट पुरा कालोऽतिवर्त्तते ॥ १८ ॥ यावद्ध्यकृतविश्वासा द्रुपदे पार्थिव-

र्षभे। तावदेव हि ते शक्या न शक्यास्तु ततः परम् ॥ १९ ॥
एषा मम मतिस्तात निग्रहाय प्रवर्त्तते। साध्वी वा यदि वा-
साध्वी किम्बा राधेय मन्यसे ॥ २० ॥

इत्यादिपर्व्वणि विदुरागमनपर्व्वणि दुर्य्योधनवाक्ये
त्र्यधिकद्विशततोऽध्यायः ॥ २०३ ॥

कर्ण उवाच। दुर्य्योधन तव प्रज्ञा न सम्यगिति मे मतिः।
नह्युपायेन ते शक्याः पाण्डवाः कुरुवर्द्धन ॥ १ ॥ पूर्व्वमेव हि
ते सूक्ष्मैरुपायैर्यतितास्त्वया। निग्रहीतुं तदा वीर न चैव
शकितास्त्वया ॥ २ ॥ इहैव वर्त्तमानास्ते समीपे तव पार्थिव।
अजातपक्षाः शिशवः शकिता नैव वाधितुम् ॥ ३ ॥ जातपक्षा
विदेशस्था विवृद्धाः सर्व्वशोऽद्य ते। नोपायसाध्याः कौन्तेया ममैषा
मतिरच्युता ॥ ४ ॥ न च ते व्यसनैर्य्योक्तुं शक्या दिष्टकृतेन च।
शकिताश्चेप्सवश्चैव पितृपैतामहम् पदं ॥ ५ ॥ परस्परेण भेदश्च
नाधातुं तेषु शक्यते। एकस्यां ये रताः पत्न्यां न भिद्यन्ते पर-
स्परम् ॥ ६ ॥ न चापि कृष्णा शक्येत तेभ्यो भेदयितुं परैः।
परिद्यूनान्वृतवती किमुताद्य मृजावतः ॥ ७ ॥ ईप्सितश्च गुणः
स्त्रीणामेकस्या बहुभर्त्तृता। तञ्च प्राप्तवती कृष्णा न सा भेद-
यितुं क्षमा ॥ ८ ॥ आर्य्यव्रतश्च पाञ्चाल्यो न स राजा धनप्रियः।
न सन्त्यक्ष्यति कौन्तेयान् राज्यदानैरपि ध्रुवम् ॥ ९ ॥ तथास्य
पुत्रो गुणवाननुरक्तश्च पाण्डवान्। तस्मान्नोपायसाध्यांस्तानहं
मन्ये कथञ्चन ॥ १० ॥ इदं त्वद्य क्षमं कर्त्तुमस्माकं पुरुषर्षभ।
यावन्न कृतमूलास्ते पाण्डवेया विशाम्पते। तावत् प्रहरणीयास्ते
तत्तुभ्यं तात रोचताम् ॥ ११ ॥ अस्मत्पक्षो महान् यावद्यावत्
पाञ्चालको लघुः। तावत् प्रहरणं तेषां क्रियतां मा विचारय

॥ १२ ॥ वाहनानि प्रभूतानि मित्राणि च कुलानि च । यावन्न तेषां गान्धारे तावद्विक्रम पार्थिव ॥ १३ ॥ यावच्च राजा पाञ्चाल्यो नोद्यमे कुरुते मनः । रुद्रपुत्रैर्महावीर्य्यैस्तावद्विक्रम पार्थिव ॥ १४ ॥ यावन्नायाति वार्ष्णेयः कर्षन्यादववाहिनीम् । राज्यार्थे पाण्डवेयानां पाञ्चाल्यसदनं प्रति ॥ १५ ॥ वसूनि विविधान् भोगान् राज्यमेव च केवलम् । नास्त्यात्यमस्ति कृष्णस्य पाण्डवार्थे कञ्चन ॥ १६ ॥ विक्रमेण मही प्राप्ता भरतेन महात्मना । विक्रमेण च लोकांस्त्रीन जितवान् पाकशासनः ॥ १७ ॥ विक्रमञ्च प्रशंसन्ति क्षत्रियस्य विशाम्पते । स्वको हि धर्मः शूराणां विक्रमः पार्थिवर्षभ ॥ १८ ॥ ते बलेन वयं राजन्महता चतुरङ्गिणा । प्रमथ्य द्रुपदं शीघ्रमानयामेह पाण्डवान् ॥ १९ ॥ न हि साम्ना न दानेन न भेदेन च पाण्डवाः । शक्याः साधयितुं तस्माद्विक्रमेणैव तान् जहि ॥ २० ॥ तान् विक्रमेण जित्वेमामखिलां भुङ्क्ष्व मेदिनीम् । अतो नान्यं प्रपश्यामि कार्य्योपायं जनाधिप ॥ २१ ॥

वैशम्पायन उवाच । श्रुत्वा तु राधेयवचो धृतराष्ट्रः प्रतापवान् । अभिपूज्य ततः पश्चादिदं वचनमब्रवीत् ॥ २२ ॥ उपपन्नं महाप्राज्ञे कृतास्त्रे सूतनन्दने । त्वयि विक्रमसम्पन्नमिदं वचनमीदृशम् ॥ २३ ॥ भूय एव तु भीष्मश्च द्रोणो विदुर एव च । युवाञ्च कुरुतं बुद्धिं भवेद्या नः सुखोदया ॥ २४ ॥ तत आनाय्य तान् सर्वान्मन्त्रिणः सुमहायशाः । धृतराष्ट्रो महाराज मन्त्रयामास वै तदा ॥ २५ ॥

इत्यादिपर्वणि विदुरागमनपर्वणि धृतराष्ट्रमन्त्रणे चतुरधिकद्विशततोऽध्यायः ॥ २०४ ॥

भीष्म उवाच। न रोचते विग्रह मे पाण्डुपुत्रैः कथञ्चन।
यथैव धृतराष्ट्रो मे तथा पाण्डुरसंशयम् ॥ १ ॥ गान्धार्य्याश्च यथा
पुत्रास्तथा कुन्तीसुता मम। यथा च मम ते रक्ष्या धृतराष्ट्र
तथा तव ॥ २ ॥ यथा च मम राज्ञश्च तथा दुर्य्योधनस्य ते।
तथा कुरूणां सर्व्वेषामन्येषामपि पार्थिव ॥ ३ ॥ एवं गते विग्रहं
तैर्न रोचे सन्धाय वीरैर्दीयतामर्द्धभूमिः। तेषामपीह प्रपिता-
महानां राज्यं पितुश्चैव कुरुत्तमानाम् ॥ ४ ॥ दुर्य्योधन यथा
राज्यं त्वमिदं तात पश्यसि। मम पैतृकमित्येवं तेऽपि पश्यन्ति
पाण्डवाः ॥ ५ ॥ यदि राज्यं न ते प्राप्ताः पाण्डवेया यशस्विनः।
कुत एव तवापीदं भारतस्यापि कस्यचित् ॥ ६ ॥ अथ धर्म्मेण
राज्यं त्वं प्राप्तवान् भरतर्षभ। तेऽपि राज्यमनुप्राप्ताः पूर्व्वमेवेति
मे मतिः ॥ ७ ॥ मधुरेणैव राज्यस्य तेषामर्द्धं प्रदीयताम्।
एतद्धि पुरुषव्याघ्र हितं सर्व्वजनस्य च ॥ ८ ॥ अतोऽन्यथा चेत्
क्रियते न हितं नो भविष्यति। तवाप्यकीर्त्तिः सकला भवि-
ष्यति न संशयः ॥ ९ ॥ कीर्त्तिरक्षणमातिष्ठ कीर्त्तिर्हि परमं
बलम्। नष्टकीर्त्तेर्मनुष्यस्य जीवितं ह्यफलं स्मृतम् ॥ १० ॥
यावत्कीर्त्तिर्मनुष्यस्य न प्रणश्यति कौरव। तावज्जीवति गान्धारे
नष्टकीर्त्तिस्तु नश्यति ॥ ११ ॥ तमिमं समुपातिष्ठ धर्मं कुरु-
कुलोचितम्। अनुरूपं महाबाहो पूर्व्वेषामात्मनः कुरु ॥ १२ ॥
दिष्ट्या ध्रियन्ते पार्था हि दिष्ट्या जीवति स पृथा। दिष्ट्या
पुरोचनः पापो न सकामोऽत्ययं गतः ॥ १३ ॥ यदा प्रभृति
दग्धास्ते कुन्तिभोजसुतासुताः। तदा प्रभृति गान्धारे न शक्नो-
म्यभिवीक्षितुम् ॥ १४ ॥ लोके प्राणभृतां कञ्चिच्छ्रुत्वा कुन्तीं
तथागताम्। न चापि दोषेण तथा लोको मन्येत् पुरोचनम्।
तथा त्वां पुरुषव्याघ्र लोको दोषेण गच्छति ॥ १५ ॥ तदिदं
जीवितं तेषां तव किल्बिषनाशनम्। सम्मन्तव्यं महाराज पाण्ड-

वानाञ्च दर्शनम्॥ १६॥ न चापि तेषां वीराणां जीवतां कुरुनन्दन। पित्र्योऽंशः शक्य आदातुमपि वज्रभृता स्वयम्॥ १७॥ ते सर्वेऽवस्थिताः धर्मे सर्वे चैवैकचेतसः। अधर्मेण निरताश्च तुल्ये राज्ये विशेषतः॥ १८॥ यदि धर्मस्त्वया कार्य्यो यदि कार्य्यं प्रियञ्च मे। क्षेमञ्च यदि कर्त्तव्यं तेषामर्द्धं प्रदीयताम्॥ १९॥

इत्यादिपर्वणि विदुरागमनपर्वणि भीष्मवाक्ये पञ्चाधिकशततोऽध्यायः॥ २०५॥

द्रोण उवाच। मन्त्राय समुपानीतैर्धृतराष्ट्र हितैर्नृप। धर्म्यमर्थ्यं यशस्यञ्च वाच्यमित्यनुशुश्रुमः॥ १॥ ममाप्येषा मतिस्तात या भीष्मस्य महात्मनः। संविभज्यास्तु कौन्तेया धर्म एष सनातनः॥ २॥ प्रेष्यतां द्रुपदायाशु नरः कश्चित् प्रियम्वदः। बहुलं रत्नमादाय तेषामर्थाय भारत॥ ३॥ मिथः कृत्यञ्च तस्मै स आदाय वसु गच्छतु। वृद्धिञ्च परमां ब्रूयात्त्वत्संयोगाद्भवां स्तथा॥ ४॥ संप्रीयमाणं त्वां ब्रूयाद्राजन् दुर्य्योधनं तदा। असकृद्द्रुपदे चैव धृष्टद्युम्ने च भारत॥ ५॥ उचितत्वं प्रियत्वञ्च योगस्यापि च वर्णयेत्। पुनः पुनश्च कौन्तेयान्माद्रीपुत्रौ च सान्त्वयन्॥ ६॥ हिरण्मयानि शुभ्राणि बहून्याभरणानि च। वचनात्तव राजेन्द्र द्रौपद्याः संप्रयच्छतु॥ ७॥ तथा द्रुपदपुत्राणां सर्वेषां भरतर्षभ। पाण्डवानाञ्च सर्वेषां कुन्त्या युक्तानि यानि च॥ ८॥ एवं सान्त्वसमायुक्तं द्रुपदं पाण्डवैः सह। उक्त्वा सोऽनन्तरं ब्रूयात्तेषामागमनं प्रति॥ ९॥ अनुज्ञातेषु वीरेषु बलं गच्छतु शोभनम्। दुःशासनो विकर्णश्चाप्यानेतुं पाण्डवानिह॥ १०॥ ततस्ते पाण्डवाः श्रेष्ठाः पूज्यमानाः सदा त्वया। प्रकृतीनामनुमते पदे स्थास्यन्ति पैतृके॥ ११॥ एतत्तव महा-

राजपुत्रेषु तेषु चैव हि । वृत्तमौपयिकं मन्ये भीष्मेण सह भारत ॥ १२ ॥

कर्ण उवाच । योजितावर्थमानाभ्यां सर्व्वकार्य्येष्वनन्तरौ । न मन्त्रयेतां त्वच्छ्रेयः किमद्भुततरं ततः ॥ १३ ॥ दुष्टेन मनसा यो वै प्रच्छन्नेनान्तरात्मना । ब्रूयान्निःश्रेयसं नाम कथं कुर्य्यात् सतां सतम् ॥ १४ ॥ न मित्राण्यर्थकृच्छ्रेषु श्रेयसे वेतराय वा । विधिपूर्व्वं हि सर्व्वस्य दुःखं वा यदि वा सुखम् ॥ १५ ॥ कृतप्रज्ञोऽकृतप्रज्ञो बालो वृद्धश्च मानवः । ससहायोऽसहायश्च सर्व्वं सर्व्वत्र विन्दति ॥ १३ ॥ श्रूयते हि पुरा कश्चिदम्बुवीच इतीश्वरः । आसीद्राजगृहे राजा मागधानां महीक्षिताम् ॥ १७ ॥ स हीनः करणैः सर्व्वैरुच्छ्वासपरमो नृप । अमात्यसंस्थः सर्व्वेषु कार्य्येष्वेवाभवत्तदा ॥ १८ ॥ तस्यामात्यो महाकर्णिर्बभूवैकेश्वरस्तदा । स लब्धबलमात्मानं मन्यमानोऽवमन्यते ॥ १९ ॥ स राज्ञ उपभोग्यानि स्त्रियो रत्नधनानि च । आददे सर्व्वशो मूढ़ ऐश्वर्य्यञ्च स्वयं तदा ॥ २० ॥ तदादाय च लुब्धस्य लाभाल्लोभोऽप्यवर्द्धत । तथाहि सर्व्वमादाय राज्यमस्य जिहीर्षति ॥ २१ ॥ हीनस्य करणैः सर्व्वैरुच्छ्वासपरमस्य च । यतमानोऽपि तद्राज्यं न शशाकेति नः श्रुतम् ॥ २२ ॥ किमन्यद्विहिता नूनं तस्य सा पुरुषेन्द्रता । यदि ते विहितं राज्यं भविष्यति विशाम्पते ॥ २३ ॥ मिषतः सर्व्वलोकस्य स्थास्यते त्वयि तद्ध्रुवम् । अतोऽन्यथा चेद्विहितं यतमानो न लप्स्यसे ॥ २४ ॥ एवं विद्वन्नुपादत्स्व मन्त्रिणां साध्वसाधुताम् । दुष्टानाञ्चैव बोद्धव्यमदुष्टानाञ्च भाषितम् ॥ ३५ ॥

द्रोण उवाच । विद्म ते भावदोषेण यदर्थमिदमुच्यते । दुष्टः पाण्डवहेतोस्त्वं दोषमाख्यापयस्युत ॥ २७ ॥ हितन्तु परमं कर्ण ब्रवीमि कुलवर्द्धनम् । अथ त्वं मन्यसे दुष्टं ब्रूहि यत् परमं

हितम् ॥ २६ ॥ अतोऽन्यथा चेत् क्रियते यद्ब्रवीमि परं हितम्।
न वो वै विनङ्क्ष्यन्ति न चिरेणैव मे मतिः ॥ २८ ॥

इत्यादिपर्वणि विदुरागमनपर्वणि द्रोणवाक्ये
षष्ठाधिकद्विशततोऽध्यायः ॥ २०६ ॥

विदुर उवाच। राजन्निःसंशयं श्रेयो वाच्यस्त्वमसि बान्धवैः। न त्वशुश्रूषमाणे वै वाक्यं संप्रति तिष्ठति ॥ १ ॥ प्रियं हितञ्च तद्वाक्यमुक्तवान् कुरुनन्दनः। भीष्मः शान्तनवो राजन् प्रतिगृह्णासि तन्न च ॥ २ ॥ तथा द्रोणेन बहुधा भाषितं हितमुत्तमम्। तच्च राधासुतः कर्णो मन्यते न हितं तव ॥ ३ ॥ चिन्तयंश्च न पश्यामि राजंस्तव सुहृत्तमम्। आभ्यां पुरुषसिंहाभ्यां यो वा स्यात् प्रज्ञयाधिकः ॥ ४ ॥ इमौ हि वृद्धौ वयसा प्रज्ञया च श्रुतेन च। समौ च त्वयि राजेन्द्र तथा पाण्डुसुतेषु च ॥ ५ ॥ धर्मे चानवरौ राजन् सत्यताञ्च भारत। रामाद्दाशरथेश्चैव गदाच्चैव न संशयः ॥ ६ ॥ न चोक्तवन्तावश्रेयः पुरस्तादपि किञ्चन। न चाप्यपकृतं किञ्चिदनयोर्लक्ष्यते त्वयि ॥ ७ ॥ तावुभौ पुरुषव्याघ्रावनागसि नृप त्वयि। न मन्त्रयेतां तच्छ्रेयः कथं सत्यपराक्रमौ ॥ ८ ॥ प्रज्ञावन्तौ नरश्रेष्ठावस्मिँल्लोके नराधिप। त्वन्निमित्तमतो नेमौ किञ्चिज्जिह्मं वदिष्यतः ॥ १९ ॥ इति मे नैष्ठिकी बुद्धिर्वर्त्तते कुरुनन्दन। न चार्थहेतोर्धर्मज्ञौ वक्ष्यतः पक्षसंश्रितम् ॥ १० ॥ एतद्धि परमं श्रेयो मन्येऽहं तव भारत। दुर्य्योधनप्रभृतयः पुत्रा राजन् यथा तव। तथैव पाण्डवेयास्ते पुत्रा राजन्न संशयः ॥ ११ ॥ तेषु चेदहितं किञ्चिन्मन्त्रयेयुरतद्विदः। मन्त्रिणस्ते न च श्रेयः प्रपश्यन्ति विशेषतः

॥ १३ ॥ अथ ते हृदये राजन् विशेषः स्वेषु वर्त्तते। अन्तरस्थं विवृण्वानाः श्रेयः कुर्य्युर्न ते ध्रुवम् ॥ १४ ॥ एतदर्थमिमौ राजन् महात्मानौ महाद्युती। नोचतुर्विकृतं किञ्चिन्न ह्येष तव निश्चयः ॥ १५ ॥ यच्चाप्यशक्यतां तेषामाहतुः पुरुषर्षभौ। तत्तथा पुरुषव्याघ्र तव तद्भद्रमस्तु ते ॥ १६ ॥ कथं हि पाण्डवः श्रीमान् सव्यसाची धनञ्जयः। शक्यो विजेतुं संग्रामे राजन् मघवतापि हि ॥ १७ ॥ भीमसेनो महाबाहुर्नागायुतबलो महान्। कथं स्म युधि शक्येत विजेतुममरैरपि ॥ १८ ॥ तथैव कृतिनौ युद्धे यमौ यमसुताविव। कथं विजेतुं शक्यौ तौ रणे जीवितुमिच्छता ॥ १९ ॥ यस्मिन् धृतिरनुक्रोशः क्षमा सत्यं पराक्रम। नित्यानि पाण्डवे ज्येष्ठे स जीयेत रणे कथम् ॥ २० ॥ येषां पक्षधरो रामो येषां मन्त्री जनार्द्दनः। किन्नु तैरजितं संख्ये येषां पक्षे च सात्यकिः ॥ २१ ॥ द्रुपदः श्वशुरो येषां येषां श्यालाश्च पार्षतः। धृष्टद्युम्नमुखा वीरा भ्रातरो द्रुपदात्मजाः ॥ २२ ॥ सोऽशक्यताञ्च विज्ञाय तेषामग्रे च भारत। दायाद्यताञ्च धर्म्मेण सम्यक् तेषु समाचर ॥ २३ ॥ इदं निर्द्दिमयशः पुरोचनकृतं महत्। तेषामनुग्रहेनाद्य राजन् प्रक्षालयात्मनः ॥ २४ ॥ तेषामनुग्रहश्चायं सर्व्वेषाञ्चैव नः कुले। जीवितञ्च परं श्रेयः क्षत्रस्य च विवर्द्धनम् ॥ २५ ॥ द्रुपदोऽपि महान्राजा कृतवैरश्च नः पुरा। तस्य संग्रहणं राजन् स्वपक्षस्य विवर्द्धनम् ॥ २६ ॥ बलवन्तश्च दाशार्हा बहवश्च विशाम्पते। यतः कृष्णस्ततः सर्व्वे यतः कृष्णस्ततो जयः ॥ २७ ॥ यच्च साम्नैव शक्येत कार्य्यं साधयितुं नृप। को दैवशप्तस्तत् कार्य्यं विग्रहेण समाचरेत् ॥ २८ ॥ श्रुत्वा च जीवतः पार्थान् पौरजानपदा जनाः। वलवर्द्दने हृष्टास्तेषां राजन् प्रियं कुरु ॥ २९ ॥ दुर्य्योधनश्च कर्णश्च शकुनिश्चापि सौवलः। अधर्म्मयुक्ता दुष्प्रज्ञा वाला मैषां वचः कृथाः ॥ ३० ॥

उक्तमेतत् पुरा राजन्मया गुणवतस्तव। दुर्य्योधनापराधेन प्रजेयं वै विनङ्क्ष्यति ॥ ३१ ॥

इत्यादिपर्व्वणि विदुरागमपर्व्वणि विदुरवाक्ये सप्ताधिकद्विशतोध्यायः ॥ २०७ ॥

धृतराष्ट्र उवाच। भीष्मः शान्तनवो विद्वान्द्रोणश्च भगवानृषिः। हितञ्च परमं वाक्यं त्वञ्च सत्यं ब्रवीषि माम् ॥ १ ॥ यथैव पाण्डोस्ते वीराः कुन्तीपुत्रा महारथाः। तथैव धर्म्मतः सर्व्वे मम पुत्रा न संशयः ॥ २ ॥ यथैव मम पुत्राणामिदं राज्यं विधीयते। तथैव पाण्डुपुत्राणामिदं राज्यं न संशयः ॥ ३ ॥ क्षत्तरानय गच्छैतान् सह मात्रा सुसत्कृतान्। तया च देवरूपिण्या कृष्णया सह भारत ॥ ४ ॥ दिष्ट्या जीवन्ति ते पार्था दिष्ट्या जीवति सा पृथा। दिष्ट्या द्रुपदकन्याञ्च लब्धवन्तो महारथाः ॥ ५ ॥ दिष्ट्या वर्द्धामहे सर्व्वे दिष्ट्या शान्तः पुरोचनः। दिष्ट्या मम परं दुःखमपनीतं महाद्युते ॥ ६ ॥

वैशम्पायन उवाच। ततो जगाम विदुरो धृतराष्ट्रस्य शासनात्। सकाशं यज्ञसेनस्य पाण्डवानाञ्च भारत ॥ ७ ॥ समुपादाय रत्नानि वसूनि विविधानि च। द्रौपद्याः पाण्डवानाञ्च यज्ञसेनस्य चैव ह ॥ ८ ॥ तत्र गत्वा स धर्म्मज्ञः सर्व्वशास्त्रविशारदः। द्रुपदं न्यायतो राजन् संयुक्तमुपतस्थिवान् ॥ ९ ॥ स चापि प्रतिजग्राह धर्म्मेण विदुरं ततः। चक्रतुश्च यथान्यायं कुशलप्रश्नसंविदम् ॥ १० ॥ ददर्श पाण्डवांस्तत्र वासुदेवञ्च भारत। स्नेहात्परिष्वज्य स तान् पप्रच्छानामयं ततः ॥ ११ ॥ तैश्चाप्यमितबुद्धिः स पूजितो हि यथाक्रमम्। वचनाद्धृतराष्ट्रस्य स्नेहयुक्तं पुनः पुनः ॥ १२ ॥ पप्रच्छानामयं राजंस्ततस्तान् पाण्डु-

नन्दनान् । प्रपद्दौ चापि रत्नानि विविधानि वसूनि च ॥ १३ ॥
पाण्डवानाञ्च कुन्त्याश्च द्रौपद्याश्च विशाम्पते । द्रुपदस्य च पुत्राणां
यथा दत्तानि कौरवैः ॥ १४ ॥ प्रवाच चामितमतिः प्रश्रितं
विनयान्वितः । द्रुपदं पाण्डुपुत्राणां सन्निधौ केशवस्य च ॥ १५ ॥

विदुर उवाच । राजन् शृणु सहामात्यः सपुत्रश्च वचो मम ।
धृतराष्ट्रः सपुत्रस्त्वां सहामात्यः सबान्धवः ॥ १६ ॥ अब्रवीत् कुशलं
राजन् प्रीयमाणः पुनः पुनः । प्रीतिमांस्ते दृढ़ञ्चापि सम्बन्धेन
नराधिप ॥ १७ ॥ तथा भीष्मः शान्तनवः कौरवैः सह सर्व्वशः ।
कुशलं त्वां महाप्राज्ञः सर्व्वतः परिपृच्छति ॥ १८ ॥ भारद्वाजो
महाप्राज्ञो द्रोणः प्रियसखस्तव । समाश्लेषमुपेत्य त्वां कुशलं
परिपृच्छति ॥ १९ ॥ धृतराष्ट्रश्च पाञ्चाल्य त्वया सम्बन्धमीयिवान् ।
कृतार्थं मन्यतेत्मानं तथा सर्व्वेऽपि कौरवाः ॥ २० ॥ न तथा राज्य-
संप्राप्तिस्तेषां प्रीतिकरी मता । यथा सम्बन्धकं प्राप्य यज्ञसेन
त्वया सह ॥ २१ ॥ एतद्विदित्वा तु भवान् प्रस्थापयतु पाण्ड-
वान् । द्रष्टुं हि पाण्डुपुत्रांश्च त्वरन्ति कुरवो भृशम् ॥ २२ ॥
विप्रोषिता दीर्घकालमेते चापि नरर्षभाः । उत्सुका नगरं
द्रष्टुं भविष्यन्ति तथा पृथा ॥ २३ ॥ कृष्णामपि च पाञ्चालीं
सर्व्वाः कुरुवरस्त्रियः । द्रष्टुकामाः प्रतीक्षन्ते पुरञ्च विषयाश्च नः
॥ २४ ॥ स भवान् पाण्डुपुत्राणामाज्ञापयतु मा चिरम् । गमनं
सहदाराणामेतदत्र मतं मम ॥ २५ ॥ निसृष्टेषु त्वया राजन्
पाण्डवेषु महात्मसु । ततोऽहं प्रेषयिष्यामि धृतराष्ट्रस्य शीघ्रगान् ।
आगमिष्यन्ति कौन्तेयाः कुन्ती च सह कृष्णया ॥ २६ ॥

इत्यादिपर्व्वणि विदुरागमनपर्व्वणि विदुरसंवादे अष्टाधिक-
द्विशततोऽध्यायः समाप्तञ्च विदुरागमन पर्व्व ॥ २०८ ॥

अथ राज्यलाभपर्व ॥ १५ ॥

द्रुपद उवाच। एवमेतन्महाप्राज्ञ यथात्थ विदुराद्य माम्। ममापि परमो हर्षः सम्बन्धेऽस्मिन् कृते प्रभो ॥ १ ॥ गमनं चापि युक्तं स्याद्‌दृढमेषां महात्मनाम्। न तु तावन्मया युक्तमेतद्वक्तुं स्वयं गिरा ॥ २ ॥ यदा तु मन्यते वीरः कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः। भीमसेनार्जुनौ चैव यमौ च पुरुषर्षभौ ॥३॥ रामकृष्णौ च धर्मज्ञौ तदा गच्छन्तु पाण्डवाः। एतौ हि पुरुषव्याघ्रावेषां प्रियहिते रतौ ॥ ४ ॥

युधिष्ठिर उवाच। परवन्तो वयं राजंस्त्वयि सर्वे सहानुगाः। यथा वक्ष्यसि नः प्रीत्या तत्करिष्यामहे वयम् ॥ ५ ॥

वैशम्पायन उवाच। ततोऽब्रवीद्वासुदेवो गमनं रोचते मम। यथा वा मन्यते राजा द्रुपदः सर्वधर्मवित् ॥ ६ ॥

द्रुपद उवाच। यथैव मन्यते वीरो दाशार्हः पुरुषोत्तमः। प्राप्तकालं महाबाहुः सा बुद्धिर्निश्चिता मम ॥ ७ ॥ यथैव हि महाभागाः कौन्तेया मम साम्प्रतम्। तथैव वासुदेवस्य पाण्डुपुत्रा न संशयः ॥ ८ ॥ न तद्ध्यायति कौन्तेयः पाण्डुपुत्रो युधिष्ठिरः। यथैषां पुरुषव्याघ्रः श्रेयो ध्यायति केशवः ॥ ९ ॥

वैशम्पायन उवाच। ततस्ते समनुज्ञाता द्रुपदेन महात्मना। पाण्डवाश्चैव कृष्णश्च विदुरश्च महीपते ॥ १० ॥ आदाय द्रौपदीं कृष्णां कुन्तीं चैव यशस्विनीम्। सविहारं सुखं जग्मुर्नगरं नागसाह्वयम् ॥ ११ ॥ श्रुत्वा चाप्यागतान् वीरान् धृतराष्ट्रो जनेश्वरः। प्रतिग्रहाय पाण्डूनां प्रेषयामास कौरवान् ॥ १२ ॥ विकर्णञ्च महेष्वासं चित्रसेनञ्च भारत। द्रोणञ्च परमेष्वासं गौतमं कृपमेव च ॥ १३ ॥ तैस्ते परिवृता वीराः शोभमाना महाबलाः। नगरं हास्तिनपुरं शनैः प्रविविशुस्तदा ॥ १४ ॥ कौतूहलेन नगरं दीप्यमानमिवाभवत्। तत्र ते पुरुषव्याघ्राः शोकदुःखविनाशनाः ॥ १५ ॥ तत उच्चावचा वाचः पौरैः प्रिय-

चिकीर्षुभिः । उदीरिता मशृण्वंस्ते पाण्डवा हृदयङ्गमा ॥ १६ ॥ अयं स पुरुषव्याघ्रः पुनरायाति धर्म्मवित् । यो नः स्वानिव दायादान् धर्म्मेण परिरक्षति ॥ १७ ॥ अद्य पाण्डुर्म्महाराजो वनादिव जनप्रियः । आगतः प्रियमस्माकं चिकीर्षुर्नात्र संशयः ॥ १८ ॥ किन्न नाद्य कृतं तात सर्व्वेषां नः परं प्रियम् । यन्नः कुन्तीसुता वीरा नगरं पुनरागताः ॥ १९ ॥ यदि दत्तं यदि हुतं विद्यते यदि नस्तपः । तेन तिष्ठन्तु नगरे पाण्डवाः शरदां शतम् ॥ २० ॥ ततस्ते धृतराष्ट्रस्य भीष्मस्य च महात्मनः । अन्येषाञ्च तदर्हाणां चक्रुः पादाभिवन्दनम् ॥ २१ ॥ कृत्वा तु कुशलप्रश्नं सर्व्वेण नागरेण च । न्यविशन्ताथ वेश्मानि धृतराष्ट्रस्य शासनात् ॥ २२ ॥ विश्रान्तास्ते महात्मानः कञ्चित्कालं महाबलाः । आहूता धृतराष्ट्रेण राज्ञा शान्तनवेन च ॥ २३ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । भ्रातृभिः सह कौन्तेय निबोध गदतो मम । पुनर्न्नो विग्रहो माभूत् खाण्डवप्रस्थमाविश ॥ २४॥ न च वो वसतस्तत्र कश्चिच्छक्तः प्रबाधितुम् । संरक्ष्यमाणान् पार्थेन त्रिदशानिव वज्रिणा । अर्द्धं राज्यस्य सम्प्राप्य खाण्डवप्रस्थमाविश ॥ २५ ॥

वैशम्पायन उवाच । प्रतिगृह्य तु तद्वाक्यं नृपं सर्व्वे प्रणम्य च । प्रतस्थिरे ततो घोरं वनं तन्मनुजर्षभाः ॥ २६ ॥ अर्द्धं राज्यस्य सम्प्राप्य खाण्डवप्रस्थमाविशन् । ततस्ते पाण्डवास्तत्र गत्वा कृष्णपुरोगमाः ॥ २७ ॥ मण्डयाञ्चक्रिरे तद्वै पुरं स्वर्गवदच्युताः । ततः पुण्ये शिवे देशे शान्तिं कृत्वा महारथाः ॥ २८ ॥ नगरं स्थापयामासुर्द्वैपायनपुरोगमाः । सागरप्रतिरूपाभिः परिखाभिरलङ्कृतम् ॥ २९ ॥ प्राकारेण च सम्पन्नं दिवमावृत्य तिष्ठता । पाण्डुराभ्रप्रकाशेन हिमरश्मिनिभेन च ॥ ३० ॥ शुशुभे तत् पुरश्रेष्ठं नागैर्भोगवती यथा । द्विपक्षगरुड़प्रख्यैर्द्वारैः सौधैश्च शोभितम् ॥ ३१ ॥ गुप्तमभ्रचयप्रख्यैर्गोपुरैर्म्मन्दरोपमैः ।

विविधैरतिनिर्विद्धैः शस्त्रपेतैः सुसंवृतैः ॥ ३२ ॥ शक्तिभिश्चावृतं
तद्धि द्विजिह्वैरिव पन्नगैः। तल्पैश्चाभ्यासिकैर्युक्तं शुशुभे योध-
रक्षितम् ॥ ३३ ॥ तीक्ष्णाङ्कुशशतघ्नीभिर्यन्त्रजालैश्च शोभितम्।
आयसैश्च महाचक्रैः शुशुभे तत् पुरोत्तमम् ॥ ३४ ॥ सुविभक्त-
महारथ्यं देवताबाधवर्जितम्। विरोचमानं विविधैः पाण्डरै-
र्भवनोत्तमैः ॥ ३५ ॥ तत्त्रिविष्टपसङ्काशमिन्द्रप्रस्थं व्यरोचत।
मेघवृन्दमिवाकाशे विद्धं विद्युत्समावृतम् ॥ ३६ ॥ तत्र रम्ये
शिवे देशे कौरवस्य निवेशनम्। शुशुभे धनसम्पूर्णं धनाध्यक्ष-
क्षयोपमम् ॥ ३७ ॥ तत्रागच्छन् द्विजा राजन् सर्ववेदविदाम्वराः।
निवासं रोचयन्ति स्म सर्वभाषाविदस्तथा ॥ ३८ ॥ वणिजश्चाभ्ययु-
स्तत्र नानादिग्भ्यो धनार्थिनः। सर्वशिल्पविदस्तत्र वासाया-
भ्यागमंस्तदा ॥ ३९ ॥ उद्यानानि च रम्याणि नगरस्य समन्ततः।
आम्रैराम्रातकैर्नीपैरशोकैश्चम्पकैस्तथा ॥ ४० ॥ पुन्नागैर्नाग-
पुष्पैश्च लकुचैः पनसैस्तथा। शालतालतमालैश्च वकुलैश्च सकेतकैः
॥ ४१ ॥ मनोहरैः सुपुष्पैश्च फलभारावनामितैः। प्राचीना-
मलकैर्लोध्रैरङ्कोलैश्च सुपुष्पितैः ॥ ४२ ॥ जम्बुभिः पाटलाभिश्च
कुब्जकैरतिमुक्तकैः। करवीरैः पारिजातैरन्यैश्च विविधैर्द्रुमैः ॥ ४३ ॥
नित्यपुष्पफलोपेतैर्नानाद्विजगणायुतैः। मत्तबर्हिणसंघुष्टं कोकि-
लैश्च सदामदैः ॥ ४४ ॥ गृहैरादर्शविमलैर्विविधैश्च लतागृहैः।
मनोहरैश्चित्रगृहैस्तथा जगतिपर्वतैः ॥ ४५ ॥ वापीभिर्विविधाभिश्च
पूर्णाभिः परमाम्भसा। सरोभिरतिरम्यैश्च पद्मोत्पलसुगन्धिभिः
॥ ४६ ॥ हंसकारण्डवयुतैश्चक्रवाकोपशोभितैः। रम्याश्च विविधा-
स्तत्र पुष्करिण्यो वनावृताः। तडागानि च रम्याणि बृहन्ति
सुबहूनि च ॥ ४७ ॥ तेषां पुण्यजनोपेतं राष्ट्रमाविशतां महत्।
पाण्डवानां महाराज शश्वत् प्रीतिरवर्द्धत ॥ ४८ ॥ तत्र भीष्मेण
राज्ञा च धर्मप्रणयने कृते। पाण्डवाः समपद्यन्त खाण्डवप्रस्थ-

वासिनः ॥ ४९ ॥ पञ्चभिस्तैर्महेष्वासैरिन्द्रकल्पैः समन्वितम् । शुशुभे तत् पुरश्रेष्ठं नागैर्भोगवती यथा ॥ ५० ॥ तां निवेश्य ततो वीरो रामेण सह केशवः । ययौ द्वारवतीं राजन् पाण्डवानुमते तदा ॥ ५१ ॥

इत्यादिपर्व्वणि राज्यलाभपर्व्वणि कृष्णागमने
नवाधिकद्विशततोऽध्यायः ॥ २०९ ॥

जनमेजय उवाच । एवं सम्प्राप्य राज्यन्तदिन्द्रप्रस्थं तपोधन । अत ऊर्द्ध्वं महात्मानः किमकुर्व्वत पाण्डवाः ॥ १ ॥ सर्व्व एव महासत्त्वा मम पूर्व्वपितामहाः । द्रौपदी धर्म्मपत्नी च कथं तानन्ववर्त्तत ॥ २ ॥ कथञ्च पञ्च कृष्णायामेकस्यां ते नराधिपाः । वर्त्तमाना महाभागा नाभिद्यन्त परस्परम् ॥ श्रोतुमिच्छाम्यहं सर्व्वं विस्तरेण तपोधन । तेषां चेष्टितमन्योऽन्यं युक्तानां कृष्णया सह ॥ ४ ॥

वैशम्पायन उवाच । धृतराष्ट्राभ्यनुज्ञाताः कृष्णया सह पाण्डवाः । रेमिरे खाण्डवप्रस्थे प्राप्तराज्याः परन्तपाः ॥ ५ ॥ प्राप्य राज्यं महातेजाः सत्यसन्धो युधिष्ठिरः । पालयामास धर्म्मेण पृथिवीं भ्रातृभिः सह ॥ ६ ॥ जितारयो महाप्राज्ञाः सत्यधर्म्मपरायणाः । मुदं परमिकां प्राप्तास्तत्रोषुः पाण्डुनन्दनाः ॥ ७ ॥ कुर्व्वाणाः पौरकार्य्याणि सर्व्वाणि पुरुषर्षभाः । आसाञ्चक्रुर्महार्हेषु पार्थिवेष्वासनेषु च ॥ ८ ॥ अथ तेषूपविष्टेषु सर्व्वेष्वेव महात्मसु । नारदस्त्वथ देवर्षिराजगाम यदृच्छया ॥ ९ ॥ आसनं रुचिरं तस्मै प्रददौ स्वं युधिष्ठिरः । देवर्षेरुपविष्टस्य स्वयमर्घ्यं यथाविधि ॥ १० ॥ प्रादाद्युधिष्ठिरो धीमान् राज्यं तस्मै न्यवेदयत् । प्रतिगृह्य तु तां पूजामृषिः प्रीतमनास्तदा

॥ ११ ॥ आशीर्भिर्वर्द्धयित्वा च तमुवाचास्यतामिति। निष-सोदाभ्यनुज्ञातस्ततो राजा युधिष्ठिरः ॥१२॥ प्रेषयामास कृष्णायै भगवन्तमुपस्थितम्। श्रुत्वैतद्द्रौपदी चापि शुचिर्भूत्वा समा-हिता ॥ १३ ॥ जगाम तत्र यत्रास्ते नारदः पाण्डवैः सह। तस्याभिवाद्य चरणौ देवर्षेर्धर्मचारिणी ॥ १४ ॥ कृताञ्जलिः सुसम्वीता स्थिताथ द्रुपदात्मजा। तस्याश्चापि स धर्मात्मा सत्य-वागृषिसत्तम ॥ १५ ॥ आशिषो विविधाः प्रोच्य राजपुत्र्यास्तु नारदः। गम्यतामिति होवाच भगवांस्तामनिन्दिताम् ॥ १६ ॥ गतायामथ कृष्णायां युधिष्ठिरपुरोगमान्। विविक्ते पाण्डवान् सर्वानुवाच भगवानृषिः ॥ १७ ॥

नारद उवाच। पाञ्चाली भवतामेका धर्मपत्नी यशस्विनी। यथा वो नात्र भेदः स्यात्तथा नीतिर्विधीयताम् ॥ १८ ॥ सुन्दोप-सुन्दौ हि पुरा भ्रातरौ सहिताबुभौ। आस्तामवध्यावन्येषां त्रिषु लोकेषु विश्रुतौ ॥ १९ ॥ एकराज्यावेकगृहावेकशय्यासना-शनौ। तिलोत्तमायास्तौ हेतोरन्योऽन्यमभिजघ्नतुः ॥ २० ॥ रक्ष्यतां सौहृदं तस्मादन्योऽन्यप्रीतिभावकम्। यथा वो नात्र भेदः स्यात्तत् कुरुष्व युधिष्ठिर ॥ २१ ॥

युधिष्ठिर उवाच। सुन्दोपसुन्दावसुरौ कस्य पुत्रौ महामुने। उत्पन्नश्च कथं भेदः कथञ्चान्योऽन्यमघ्नताम् ॥ २२ ॥ अप्सरा देव-कन्या वै कस्य चैषा तिलोत्तमा। यस्याः कामेन सम्मत्तौ जघ्न-तुस्तौ परस्परम् ॥ २३ ॥ एतत् सर्वं यथावृत्तं विस्तरेण तपो-धन। श्रोतुमिच्छामहे ब्रह्मन् परं कौतूहलं हि नः ॥ २३ ॥

इत्यादिपर्वणि राज्यलाभपर्वणि युधिष्ठिरनारदसंवादे दशाधिकद्विशततोऽध्यायः ॥ २१० ॥

नारद उवाच। शृणु मे विस्तरेणेममितिहासं पुरातनम्।
भ्रातृभिः सहितः पार्थ यथावृत्तं युधिष्ठिर ॥ १ ॥ महासुर-
स्यान्ववाये हिरण्यकशिपो पुरा। निकुम्भो नाम दैत्येन्द्रस्तेजस्वी
बलवानभूत् ॥ २ ॥ तस्य पुत्रौ महावीर्य्यौ जातौ भीमपरा-
क्रमौ। सुन्दोपसुन्दौ दैत्येन्द्रौ दारुणौ क्रूरमानसौ ॥ ३ ॥
तावेकनिश्चयौ दैत्यावेककार्य्यार्थसम्मतौ। निरन्तरमवर्त्ततां सम-
दुःखसुखावुभौ ॥ ४ ॥ विनान्योऽन्यं न भुञ्जाते विनान्योऽन्यं न
जग्मतुः। अन्योऽन्यस्य प्रियकरावन्योऽन्यस्य प्रियंवदौ ॥ ५ ॥
एकशीलसमाचारौ द्विधैवैकोऽभवत् कृतः। तौ विवृद्धौ महा-
वीर्य्यौ कार्य्येष्वप्येकनिश्चयौ ॥ ६ ॥ त्रैलोक्यविजयार्थाय समा-
धायैकनिश्चयम्। दीक्षां कृत्वा गतौ विन्ध्यं तावुग्रं तेपतुस्तपः
॥ ७ ॥ तौ तु पूर्व्वेण कालेन तपोयुक्तौ बभुवतुः। क्षुत्पिपासा-
परिश्रान्तौ जटावल्कलधारिणौ ॥ ८ ॥ मलोपचितसर्व्वाङ्गौ वायु-
भक्षौ बभूवतुः। आत्ममांसानि जुह्वन्तौ पादाङ्गुष्ठाग्रधिष्ठितौ।
ऊर्द्ध्ववाहू चानिमिषौ दीर्घकालं धृतव्रतौ ॥ ९ ॥ तयोस्तप-
प्रभावेण दीर्घकालं प्रतापितः। धूमं प्रसुमुचे विन्ध्यस्तदद्भुत-
मिवाभवत् ॥ १० ॥ ततो देवा भयं जग्मुरुग्रं दृष्ट्वा तयोस्तपः।
तपोविघातार्थमथो देवा विघ्नानि चक्रिरे ॥ ११ ॥ रत्नैः प्रलो-
भयामासुः स्त्रीभिश्चोभौ पुनः पुनः ॥ न च तौ चक्रतुर्भङ्गं व्रतस्य
सुमहाव्रतौ ॥ १२ ॥ अथ मायां पुनर्देवास्तयोश्चक्रुर्महात्मनोः।
भगिन्यो मातरो भार्य्यास्तयोश्चात्मजनास्तथा ॥ १३ ॥ प्रपात्य-
माना वित्रस्ताः शूलहस्तेन रक्षसा। भ्रष्टाभरणकेशान्ता भ्रष्टा-
भरणवाससः ॥ १४ ॥ अभिभाष्य ततः सर्व्वास्तौ त्राहीति विचु-
क्रुशुः। न च तौ चक्रतुर्भङ्गं व्रतस्य सुमहाव्रतौ ॥ १५ ॥ यदा
क्षोभं नोपयाति नार्त्तिमन्यतरस्तयोः। ततः स्त्रियस्ता भूतञ्च
सर्व्वमन्तरधीयत ॥ १६ ॥ ततः पितामहः साक्षादभिगम्य महा-

सुरौ। वरेण छन्दयामास सर्वलोकहितः प्रभुः ॥ १७ ॥ ततः-
सुन्दोपसुन्दौ तौ भ्रातरौ दृढ़विक्रमौ। दृष्ट्वा पितामहं देवं
तस्थतुः प्राञ्जली तदा ॥ १८ ॥ ऊचतुश्च प्रभुं देवं ततस्तौ सहितौ
तदा। आवयोस्तपसानेन यदि प्रीतः पितामहः ॥ १९ ॥ माया-
विद्यावस्त्रविदौ बलिनौ कामरूपिणौ। उभावप्यमरौ स्यावः
प्रसन्नो यदि नौ प्रभुः ॥ २० ॥

ब्रह्मोवाच। ऋतेऽमरत्वं युवयोः सर्वमुक्तं भविष्यति। अन्य-
द्वृणीतं मृत्योश्च विधानममरैः समम् ॥ २१ ॥ प्रभविष्याव इति
यन्महदभ्युद्यतं तपः। युवयोर्हेतुनानेन नामरत्वं विधीयते ॥ २२ ॥
त्रैलोक्यविजयार्थाय भवद्भ्यामास्थितं तपः। हेतुनानेन दैत्येन्द्रौ
न वाञ्छामं करोम्यहम् ॥ २३ ॥

सुन्दोपसुन्दौ ऊचतुः। त्रिषु लोकेषु यद्भूतं किञ्चित् स्थावर-
जङ्गमम्। सर्वस्मान्नो भयं न स्यादृतेऽन्योऽन्यं पितामह ॥ २४ ॥

पितामह उवाच। यत् प्रार्थितं यथोक्तञ्च काममेतं ददानि
वाम्। मृत्योर्विधानमेतच्च यथावद्वां भविष्यति ॥ २५ ॥

नारद उवाच। ततः पितामहो दत्त्वा वरमेतत्तदा तयोः।
निवर्त्त्य तपसस्तौ च ब्रह्मलोकं जगाम ह ॥ २६ ॥ लब्ध्वा वराणि
दैत्येन्द्रावथ तौ भ्रातरावुभौ। अवध्यौ सर्वलोकस्य स्वमेव भवनं
गतौ ॥ २७ ॥ तौ तु लब्धवरौ दृष्ट्वा कृतकामौ मनस्विनौ। सर्वः
सुहृज्जनस्ताभ्यां प्रहर्षमुपजग्मिवान् ॥ २८ ॥ ततस्तौ तु जटां
भित्त्वा मौलिनौ सम्बभूवतुः। महार्हाभरणोपेतौ विरजोऽम्बर-
धारिणौ ॥ २९ ॥ अकालकौमुदीं चैव चक्रतुः सार्वकालिकीम्।
नित्यप्रमुदितः सर्वस्तयोश्चैव सुहृज्जनः ॥ ३० ॥ भक्ष्यतां भुज्यतां
नित्यं दीयतां रम्यतामिति। गीयतां पीयतां चेति शब्दश्चासी-
द्गृहे गृहे ॥ ३१ ॥ तत्र तत्र महानादैरुत्कृष्टतलनादितैः।
हृष्टं प्रमुदितं सर्वं दैत्यानामभवत् पुरम् ॥ ३२ ॥ तैस्तैर्विहारै-

र्वैरुभिर्दैत्यानां कामरूपिणाम् । समाः संक्रीड़तां तेषामहरेकमिवाभवत् ॥ ३२ ॥

इत्यादिपर्व्वणि राज्यलाभपर्व्वणि सुन्दोपसुन्दोपाख्याने
एकादशाधिकद्विशततोऽध्यायः ॥ २११ ॥

नारद उवाच। उत्सवे वृत्तमात्रे तु त्रैलोक्याकाङ्क्षिणावुभौ। मन्त्रयित्वा ततः सेनां तावाज्ञापयतां तदा ॥ १ ॥ सुहृद्भिरभ्यनुज्ञातौ दैत्येन्द्रैश्च मन्त्रिभिः। कृत्वा प्रास्थानिकं रात्रौ मघासु ययतुस्तदा ॥ २ ॥ गदापट्टिशधारिण्या शूलमुद्गरहस्तया। प्रस्थितौ सह धर्मिण्या महत्या दैत्यसेनया ॥ ३ ॥ मङ्गलैः स्तुतिभिश्चापि विजयप्रतिसंहितैः। चारणैः स्तूयमानौ तौ जग्मतुः परया मुदा ॥ ४ ॥ तावन्तरीक्षमुत्प्लुत्य दैत्यौ कामगमावुभौ। देवानामेव भवनं जग्मतुर्युद्धदुर्मदौ ॥ ५ ॥ तयोरागमनं ज्ञात्वा वरदानञ्च तत् प्रभोः। हित्वा त्रिपिष्टपं जग्मुर्ब्रह्मलोकं ततः सुराः ॥ ६ ॥ ताविन्द्रलोकं निर्जित्य यक्षरक्षोगणांस्तदा। खेचराण्यपि भूतानि जघ्नतुस्तीव्रविक्रमौ ॥ ७ ॥ अन्तर्भूमिगतान्नागान् जित्वा तौ च महारथौ। समुद्रवासिनीः सर्वा म्लेच्छजातीर्विजिग्यतुः ॥ ८ ॥ ततः सर्वां महीं जेतुमारब्धावुग्रशासनौ। सैनिकांश्च समाहूय सुतीक्ष्णं वाक्यमूचतुः ॥ ९ ॥ राजर्षयो महायज्ञैर्हव्यकव्यैर्द्विजातयः। तेजोबलञ्च देवानां वर्द्धयन्ति श्रियं तथा ॥ १० ॥ तेषामेवं प्रवृत्तानां सर्व्वेषामसुरद्विषाम्। सम्भूय सर्व्वैरस्माभिः कार्य्यः सर्व्वात्मना वधः ॥ ११ ॥ एवं सर्व्वान् समादिश्य पूर्व्वतीरे महोदधेः। क्रूरां मतिं समास्थाय जग्मतुः सर्व्वतोमुखौ ॥ १२ ॥ यज्ञैर्यजन्ति ये केचिद्याजयन्ति च ये द्विजाः। तान् सर्व्वान् प्रसभं हत्वा बलिनौ जग्मतुस्ततः ॥ १३ ॥ आश्रमे-

स्वग्निहोत्राणि मुनीनां भावितात्मनाम्। गृहीत्वा प्रक्षिपन्त्यप्सु विस्रब्धं सैनिकास्तयोः ॥ १४ ॥ तपोधनैश्च ये क्रुद्धैः शापा उक्ता महात्मभिः। नाक्रामन्त तयोस्तेऽपि वरदाननिराकृताः ॥ १५ ॥ नाक्रामन्त यदा शापा बाणा मुक्ताः शिलास्विव। नियमान् संपरित्यज्य व्यद्रवन्त द्विजातयः ॥ १६ ॥ पृथिव्यां ये तपःसिद्धा दान्ताः शमपरायणाः। तयोर्भयात् दुद्रुवुस्ते वैनतेयादिवोरगाः ॥ १७ ॥ मथितैराश्रमैर्भग्नैर्विकीर्णकलसस्रुवैः। शून्यमासीज्जगत् सर्वं कालेनेव हतं तदा ॥ १८ ॥ ततो राजन्नदृश्यद्भिर्ऋषिभिश्च महासुरौ। उभौ विनिश्चयं कृत्वा विकुर्वाते वधैषिणौ ॥ १९ ॥ प्रभिन्नकरटौ मत्तौ भूत्वा कुञ्जररूपिणौ। संलीनमपि दुर्गेषु निन्यतुर्यमसादनम् ॥ २० ॥ सिंहौ भूत्वा पुनर्व्याघ्रौ पुनश्चान्तर्हितावुभौ। तैस्तैरुपायैस्तौ क्रूरावृषीन् दृष्ट्वा निजघ्नतुः ॥ २१ ॥ निवृत्तयज्ञस्वाध्याया प्रनष्टनृपतिद्विजा। उत्सन्नोत्सवयज्ञा च बभूव वसुधा तदा ॥ २२ ॥ हाहाभूता भयार्त्ता च निवृत्तविपणापणा। निवृत्तदैवकार्य्या च पुण्योद्वाहविवर्ज्जिता ॥ २३ ॥ निवृत्तकृषिगोरक्षा विध्वस्तनगराश्रमा। अस्थिकङ्कालसङ्कीर्णा भूर्बभूवोग्रदर्शना ॥ २४ ॥ निवृत्तपितृकार्य्यञ्च निर्वषट्कारमङ्गलम्। जगत् प्रतिभयाकारं दुष्प्रेक्ष्यमभवत्तदा ॥ २५ ॥ चन्द्रादित्यौ ग्रहास्तारा नक्षत्राणि दिवौकसः। जग्मुर्विषादं तत्कर्म दृष्ट्वा सुन्दोपसुन्दयोः ॥ २६ ॥ एवं सर्वा दिशो दैत्यौ जित्वा क्रूरेण कर्मणा। निःसपत्नौ कुरुक्षेत्रे निवेशमभिचक्रतुः ॥ २७ ॥

इत्यादिपर्वणि राज्यलाभपर्वणि सुन्दोपसुन्दोपाख्याने द्वादशाधिकद्विशततोऽध्यायः ॥ २१२ ॥

नारद उवाच। ततो देवर्षयः सर्व्वे सिद्धाश्च परमर्षयः। जग्मुस्तदा परामार्त्तिं दृष्ट्वा तत्कदनं महत् ॥ १ ॥ तेऽभिजग्मु-र्जितक्रोधा जितात्मानो जितेन्द्रियाः। पितामहस्य भवनं जगतः कृपया तदा ॥ ततो ददृशुरासीनं सह देवैः पितामहम्। सिद्धैर्ब्रह्मर्षिभिश्चैव समन्तात् परिवारितम् ॥ ३ ॥ तत्र देवो महादेवस्तत्राग्निर्वायुना सह। चन्द्रादित्यौ च शक्रश्च पारमेष्ठ्या-स्तथर्षयः ॥ ४ ॥ वैखानसा वालिखिल्या वानप्रस्था मरीचिपाः। अजाश्चैवाविमूढ़ाश्च तेजोगर्भास्तपस्विनः ॥ ५ ॥ ऋषयः सर्व्व एवै-ते पितामहमुपागमन्। ततोऽभिगम्य ते दीनाः सर्व्व एव मह-र्षयः ॥ ६ ॥ सुन्दोपसुन्दयोः कर्म सर्व्वं एव शशंसिरे। यथा वृत्तं यथा चैव कृतं येन क्रमेण च ॥ ७ ॥ न्यवेदयंस्ततः सर्व्व-मखिलेन पितामहे। ततो देवगणाः सर्व्वे ते चैव परमर्षयः ॥ ८ ॥ तमेवार्थं पुरस्कृत्य पितामहमचोदयन्। ततः पितामहः श्रुत्वा सर्व्वेषां तद्वचस्तदा ॥ ९ ॥ मुहूर्त्तमिव सञ्चिन्त्य कर्त्तव्यस्य च निश्चयम्। तयोर्वधं समुद्दिश्य विश्वकर्म्माणमाह्वयत् ॥ १० ॥ दृष्ट्वा च विश्वकर्म्माणं व्यादिदेश पितामहः। सृज्यतां प्रार्थ-नीयैका प्रमदेति महातपाः ॥ ११ ॥ पितामहं नमस्कृत्य तद्वाक्य-मभिनन्द्य च। निर्ममे योषितं दिव्यां चिन्तयित्वा पुनः पुनः ॥ १२ ॥ त्रिषु लोकेषु यत्किञ्चिद्भूतं स्थावरजङ्गमम्। समानय-द्दर्शनीयं तत्तदत्र स विश्ववित् ॥ १३ ॥ कोटिशश्चैव रत्नानि तस्या गात्रे न्यवेशयत्। तां रत्नसङ्घातमयीमसृजद्देवरूपिणीम् ॥ १४ ॥ सा प्रयत्नेन महता निर्म्मिता विश्वकर्म्मणा। त्रिषु लोकेषु नारीणां रूपेणाप्रतिमाभवत् ॥ १५ ॥ न तस्याः सूक्ष्ममप्यस्ति यद्गात्रे रूपसम्पदा। नियुक्ता यत्र वा दृष्टिर्न सज्जति निरी-क्षताम् ॥ १६ ॥ सा विग्रहवतीव श्रीः कामरूपा वपुष्मती। जहार सर्व्वभूतानां चक्षूंषि च मनांसि च ॥ १७ ॥ तिलं तिलं

समानीय रत्नानां यत्नविनिर्मिता। तिलोत्तमेति यत्तस्या नाम चक्रे पितामहः ॥ १८ ॥ ब्रह्माणं सा नमस्कृत्य प्राञ्जलिर्वाक्यमब्रवीत्। किं कार्यं मयि भूतेश येनास्म्यद्येह निर्मिता ॥ १९ ॥

पितामह उवाच। गच्छ सुन्दोपसुन्दाभ्यामसुराभ्यां तिलोत्तमे। प्रार्थनीयेन रूपेण कुरु भद्रे प्रलोभनम् ॥ २० ॥ त्वत्कृते दर्शनादेव रूपसम्पत् कृतेन वै। विरोधः स्याद्यथा ताभ्यामन्योऽन्येन तथा कुरु ॥ २१ ॥

नारद उवाच। सा तथेति प्रतिज्ञाय नमस्कृत्य पितामहम्। चकार मण्डलं तत्र विबुधानां प्रदक्षिणम् ॥ २२ ॥ प्राङ्मुखो भगवानास्ते दक्षिणेन महेश्वरः। देवाश्चैवोत्तरेणासन् सर्वतस्त्वृषयोऽभवन् ॥ २३ ॥ कुर्वत्या तं तया तत्र मण्डलं तत् प्रदक्षिणम्। इन्द्रः स्थाणुश्च भगवान् धैर्येण प्रत्यवस्थितौ ॥ २४ ॥ द्रष्टुकामस्य चात्यर्थं गतया पार्श्वतस्तया। अन्यदञ्चितपक्ष्माग्रं दक्षिणं निःसृतं मुखम् ॥ २५ ॥ पृष्ठतः परिवर्त्तन्त्या पश्चिमं निःसृतं मुखम्। गतया चोत्तरं पार्श्वमुत्तरं निसृतं मुखम् ॥ २६ ॥ महेन्द्रस्यापि नेत्राणां पृष्ठतः पार्श्वतोऽग्रतः। रक्तान्तानां विशालानां सहस्रं सर्वतोऽभवत् ॥ २७॥ एवं चतुर्मुखः स्थाणुर्महादेवोऽभवत् पुरा। तथा सहस्रनेत्रश्च बभूव बलसूदनः ॥ २८ ॥ तथा देवनिकायानां महर्षीणाञ्च सर्वशः। मुखानि चाभ्यवर्त्तन्त येन याता तिलोत्तमा ॥ २९ ॥ तस्या गात्रे निपतिता दृष्टिस्तेषां महात्मनाम्। सर्वेषामेव भूयिष्ठमृते देवं पितामहम् ॥ ३० ॥ गच्छन्त्या तु तया सर्वे देवाश्च परमर्षयः। कृतमित्येव तत्कार्य्यं मेनिरे रूपसम्पदा ॥ ३१ ॥ तिलोत्तमायां तस्यान्तु गतायां लोकभावनः। सर्वान् विसर्ज्जयामास देवानृषिगणांश्च तान् ॥ ३२ ॥

इत्यादिपर्वणि राज्यलाभपर्वणि तिलोत्तमाप्रस्थापने त्रयोदशाधिकद्विशततोऽध्यायः ॥ २१३ ॥

नारद उवाच । जित्वा तु पृथिवीं दैत्यौ निःसपत्नौ गत-
व्यथौ । कृत्वा त्रैलोक्यमव्यग्रं कृतकृत्यौ बभूवतुः ॥ १ ॥ देव-
गन्धर्व्व यक्षाणां नागपार्थिवरक्षसाम् । आदाय सर्व्वरत्नानि परां
तुष्टिमुपागतौ ॥ २ ॥ यदा न प्रतिषेद्धारस्तयोः सन्तीह केचन ।
निरुद्योगौ तदा भूत्वा विजह्रातेऽमराविव ॥ ३ ॥ स्त्रीभिर्माल्यैश्च
गन्धैश्च भक्ष्यभोज्यैः सुपुष्कलैः । पानैश्च विविधैर्हृद्यैः परां प्रीति
मवापतुः ॥ ४ ॥ अन्तःपुरवनोद्याने पर्व्वतेषु वनेषु च । यथेप्-
सितेषु देशेषु विजह्रातेमराविव ॥ ५ ॥ ततः कदाचिद्विन्ध्यस्य
प्रस्थे समशिलातले । पुष्पिताग्रेषु शालेषु विहारमभिजग्मतुः ॥ ६ ॥
दिव्येषु सर्व्वकामेषु समानीतेषु तावुभौ । वरासनेषु संहृष्टौ
सहस्त्रीभिर्न्निषेदतुः ॥ ७ ॥ ततो वादित्रनृत्याभ्यामुपातिष्ठन्त
तौ स्त्रियः । गीतैश्च स्तुतिसंयुक्तैः प्रीत्या समुपजग्मिरे ॥ ८ ॥
ततस्तिलोत्तमा तत्र वने पुष्पाणि चिन्वती । वेशमाक्षिप्तमाधाय
रक्तेनैकेन वाससा ॥ ९ ॥ नदीतीरेषु जातान् सा कर्णिकारान्
प्रचिन्वती । शनैर्जगाम तं देशं यत्रास्तां तौ महासुरौ ॥ १० ॥
तौ तु पीत्वा वरं पानं मदरक्तान्तलोचनौ । दृष्ट्वैव तां वरा-
रोहां व्यथितौ सम्बभूवतुः ॥ ११ ॥ तावुत्थायासनं हित्वा जग्म-
तुर्य्यत्र सा स्थिता । उभौ च कामसम्मत्तावुभौ प्रार्थयतश्च ताम्
॥ १२ ॥ दक्षिणे तां करे सुभ्रूं सुन्दो जग्राह पाणिना । उप-
सुन्दोऽपि जग्राह वामे पाणौ तिलोत्तमाम् ॥ १३ ॥ वरप्रदान-
मत्तौ तावौरसेन बलेन च । धनरत्नमदाभ्याञ्च सुरापानमदेन च
॥ १४ ॥ सर्व्वैरेतैर्म्मदैर्म्मत्तावन्योऽन्यं भ्रुकुटीकृतौ । मदकाम
समाविष्टौ परस्परमथोचतुः ॥ १५ ॥ मम भार्य्या तव गुरुरिति
सुन्दोऽभ्यभाषत । मम भार्य्या तव वधूरुपसुन्दोऽभ्यभाषत ॥ १६ ॥
नैषा तव ममैषेति ततस्तौ मन्युराविशत् । तस्या रूपेण सम्मत्तौ
विगतस्नेहसौहृदौ ॥ १७ ॥ तस्या हेतोर्गदे भीमे संगृहीता-

सुभौ तदा। प्रगृह्य च गदे भीमे तस्यां तौ काममोहितौ ॥ १८ ॥ अहं पूर्वमहं पूर्वमित्यन्योऽन्यं निजघ्नतुः। तौ गदाभिहतौ भीमौ पेततुर्धरणीतले ॥ १९ ॥ रुधिरेणावसिक्ताङ्गौ द्वाविवार्कौ नभश्च्युतौ। ततस्ता विद्रुता नार्यः स च दैत्यगणस्तथा। पातालमगमत्सर्वो विषादभयकम्पितः ॥ २० ॥ ततः पितामहस्तत्र सह देवैर्महर्षिभिः। आजगाम विशुद्धात्मा पूजयंश्च तिलोत्तमाम् ॥ २१ ॥ वरेण छन्दयामास भगवान् प्रपितामहः। वरदित्सुः स तत्रैनां प्रीतः प्राह पितामहः ॥ २२ ॥ आदित्यचरितांल्लोकान् विचरिष्यसि भाविनि। तेजसा च सुदृष्टां त्वां न करिष्यति कश्चन ॥ २३ ॥ एवं तस्मै वरं दत्त्वा सर्वलोकपितामहः। इन्द्रे त्रैलोक्यमाधाय ब्रह्मलोकं गतः प्रभुः ॥ २४ ॥

नारद उवाच। एवं तौ सहितौ भूत्वा सर्वार्थेष्वेकनिश्चयौ। तिलोत्तमार्थं संक्रुद्धावन्योऽन्यमभिजग्मतुः ॥२५॥ तस्माद्ब्रवीमि वः स्नेहात् सर्वान् भरतसत्तमाः। यथा वो नात्र भेदः स्यात् सर्वेषां द्रौपदीकृते। तथा कुरुत भद्रं वो मम चेत् प्रियमिच्छथ ॥२६॥

वैशम्पायन उवाच। एवमुक्ता महात्मानो नारदेन महर्षिणा। समयं चक्रिरे राजंस्तेऽन्योऽन्यं वशमागताः ॥ २७ ॥ समक्षं तस्य देवर्षेर्नारदस्यामितौजसः। द्रौपद्या नः सहासीनमन्योऽन्यं योऽभिदर्शयेत् ॥ २८ ॥ स नो द्वादशवर्षाणि ब्रह्मचारी वने वसेत्। कृते तु समये तस्मिन् पाण्डवैर्धर्मचारिभिः। नारदोऽप्यगमत् प्रीत इष्टं देशं महामुनिः ॥ २९ ॥ एवं तैः समयः पूर्वं कृतो नारदचोदितैः। न चाभिद्यन्त ते सर्व तदान्योऽन्येन भारत ॥ ३०॥

इत्यादिपर्वणि राज्यलाभपर्वणि सुन्दोपसुन्दोपाख्याने चतुर्दशाधिकद्विशततोऽध्यायः समाप्तञ्च राज्यलाभपर्वं ॥ २१४ ॥

वैशम्पायन उवाच। एवं ते समयं कृत्वा न्यवसंस्तत्र पाण्डवाः। वशे शस्त्रप्रतापेन कुर्वन्तोऽन्यान्महीक्षितः ॥ १ ॥ तेषां मनुजसिंहानां पञ्चानाममितौजसाम्। बभूव कृष्णा सर्वेषां पार्थानां वशवर्त्तिनी ॥ २ ॥ ते तया तैश्च सा वीरैः पतिभिः सह पञ्चभि। बभूव परमप्रीता नागैरिव सरस्वती ॥ ३ ॥ वर्त्तमानेषु धर्म्मेण पाण्डवेषु महात्मसु। व्यवर्द्धन् कुरवः सर्वे हीनदोषाः सुखान्विताः ॥ ४ ॥ अथ दीर्घेण कालेन ब्राह्मणस्य विशाम्पते। कस्येचित्तस्करा जह्रुः केचिद्गा नृपसत्तम ॥ ५ ॥ ह्रियमाणे धने तस्मिन् ब्राह्मणः क्रोधमूर्च्छितः। आगम्य खाण्डवप्रस्थमुदक्रोशत् स पाण्डवान् ॥ ६ ॥ ह्रियते गोधनं क्षुद्रैर्नृशंसैरकृतात्मभिः। प्रसह्य चास्मद्विषयादभ्यधावत पाण्डवाः ॥ ७ ॥ ब्राह्मणस्य प्रशान्तस्य हविर्ध्वांक्षैः प्रलुप्यते। शार्दूलस्य गुहां शून्यां नीचः क्रोष्टाभिमर्द्दति ॥ ८ ॥ अरक्षितारं राजानं बलिषड्भागहारिणम्। तमाहुः सर्वलोकस्य समग्रं पापचारिणम् ॥ ९ ॥ ब्राह्मणस्वे हृते चौरैर्धर्मार्थे च विलोपिते। रोरूयमाणे च मयि क्रियतां हस्तधारणा ॥ १० ॥

वैशम्पायन उवाच। रोरूयमाणस्याभ्यासे भृशं विप्रस्य पाण्डवः। तानि वाक्यानि शुश्राव कुन्तीपुत्रो धनञ्जयः ॥ ११ ॥ श्रुत्वैव च महाबाहुर्माभैरित्याह तं द्विजम्। आयुधानि च यत्रासन् पाण्डवानां महात्मनाम् ॥ १२ ॥ कृष्णया सह तत्रास्ते धर्मराजो युधिष्ठिरः। सम्प्रवेशाय चाशक्तो गमनाय च पाण्डवः ॥ १३ ॥ तस्य चार्त्तस्य तैर्वाक्यैश्चोद्यमानः पुनः पुनः। आक्रन्दे तत्र कौन्तेयश्चिन्तयामास दुःखितः ॥ १४ ॥ ह्रियमाणे धने तस्मिन् ब्राह्मणस्य तपस्विनः। अश्रुप्रमार्जनं तस्य कर्त्तव्यमिति निश्चयः ॥ १५ ॥ उपप्रेक्षणजोऽधर्मः सुमहान् स्यान्महीपते।

यद्यस्य रुदतो हारि न करोम्यद्य रक्षणम् ॥ १६ ॥ अनास्तिक्यञ्च सर्वेषामस्माकमपि रक्षणे। प्रतितिष्ठेत लोकेऽस्मिन्नधर्मश्चैव नो भवेत् ॥ १७ ॥ अनादृत्य तु राजानं गते मयि न संशयः। अजातशत्रोर्नृपतेर्मयि चैवानृतं भवेत् ॥ १८ ॥ अनुप्रवेशे राज्ञस्तु वनवासो भवेन्मम। सर्वमन्यत्परिहृतं धर्षणात्तु महीपतेः ॥ १९ ॥ अधर्मो वै महानस्तु वने वा मरणं मम। शरीरस्य विनाशेन धर्म एव विशिष्यते ॥ २० ॥ एवं विनिश्चित्य ततः कुन्तीपुत्रो धनञ्जयः। अनुप्रविश्य राजानमापृच्छ्य च विशाम्पते ॥ २१ ॥ धनुरादाय संहृष्टो ब्राह्मणं प्रत्यभाषत। ब्राह्मणागम्यतां शीघ्रं यावत् परधनैषिणः ॥ २२ ॥ न दूरे ते गताः क्षुद्रास्तावद्गच्छावहे सह। यावन्निवर्त्तयाम्यद्य चोरहस्ताद्धनं तव ॥ २३ ॥ सोऽनुसृत्य महाबाहुर्धन्वी वर्मी रथी ध्वजी। शरैर्विध्वस्य तांश्चौरानवजित्य च तद्धनम् ॥ २४ ॥ ब्राह्मणं समुपाकृत्य यशः प्राप्य च पाण्डवः। ततस्तद्गोधनं पार्थो दत्त्वा तस्मै द्विजातये ॥ २५ ॥ आजगाम पुरं वीरः सव्यसाची धनञ्जयः। सोऽभिवाद्य गुरून् सर्वान् सर्वैश्चाप्यभिनन्दितः ॥ २६ ॥ धर्मराजमुवाचेदं व्रतमादिश मे प्रभो। समयः समतिक्रान्तो भवत्सन्दर्शने मया ॥ २७ ॥ वनवासं गमिष्यामि समयो ह्येष नः कृतः। इत्युक्तो धर्मराजस्तु सहसा वाक्यमप्रियम् ॥ २८ ॥ कथमित्यब्रवीद्वाचा शोकार्त्तः सज्जमानया। युधिष्ठिरो गुडाकेशं भ्राता भ्रातरमच्युतम् ॥ २९ ॥ उवाच दीनो राजा च धनञ्जयमिदं वचः। प्रमाणमस्मि यदि ते मत्तः शृणु वचोऽनघ ॥ ३० ॥ अनुप्रवेशे यद्वीर कृतवांस्त्वं ममाप्रियम्। सर्वं तदनुजानामि व्यलीकं न च मे हृदि ॥ ३१ ॥ गुरोरनुप्रवेशो हि नोपघातो यवीयसः। यवीयसोऽनुप्रवेशो ज्येष्ठस्य विधिलोपकः ॥ ३२ ॥ निवर्त्तस्व महाबाहो कुरुष्व वचनं मम। न हि ते धर्मलोपोऽस्ति न च मे धर्षणा कृता ॥ ३३ ॥

अर्जुन उवाच। न व्याजेन चरेद्धर्ममिति मे भवतः श्रुतम्। न सत्याद्विचलिष्यामि सत्येनायुधमालभे ॥ ३४ ॥

वैशम्पायन उवाच। सोऽभ्यनुज्ञाप्य राजानं वनचर्य्याय दीक्षितः। वने द्वादशवर्षाणि वासायानुजगाम ह ॥ ३५ ॥

इत्यादिपर्वणि अर्जुनवासपर्वणि अर्जुनतीर्थयात्रायां पञ्चदशाधिकद्विशतोध्यायः ॥ २१५ ॥

वैशम्पायन उवाच। तं प्रयातं महाबाहुं कौरवाणां यशस्करम्। अनुजग्मुर्महात्मानो ब्राह्मणा वेदपारगाः ॥ १ ॥ वेदवेदाङ्गविद्वांसस्तथैवाध्यात्मचिन्तकाः। भैक्षाश्च भगवद्भक्ताः सूताः पौराणिकाश्च ये ॥ २ ॥ कथकाश्चापरे राजन् श्रमणाश्च वनौकसः। दिव्याख्यानानि ये चापि पठन्ति मधुरं द्विजाः ॥ ३ ॥ एतैश्चान्यैश्च बहुभिः सहायैः पाण्डुनन्दनः। वृतः श्लक्ष्णकथैः प्रायान्मरुद्भिरिव वासवः ॥ ४ ॥ रमणीयानि चित्राणि वनानि च सरांसि च। सरितः सागरांश्चैव देशानपि च भारत ॥ ५ ॥ पुण्यान्यपि च तीर्थानि ददर्श भरतर्षभः। स गङ्गाद्वारमाश्रित्य निवेशमकरोत् प्रभुः ॥ ६ ॥ तत्र तस्याद्भुतं कर्म शृणु त्वं जनमेजय। कृतवान्यद्विशुद्धात्मा पाण्डूनां प्रवरो हि सः ॥ ७ ॥ निविष्टे तत्र कौन्तेय ब्राह्मणेषु च भारत। अग्निहोत्राणि विप्रास्ते प्रादुश्चक्रुरनेकशः ॥ ८ ॥ तेषु प्रबोध्यमानेषु ज्वलितेषु हुतेषु च। कृतपुष्पोपहारेषु तीरान्तरगतेषु च ॥ ९ ॥ कृताभिषेकैर्विद्वद्भिर्नियतैः सत्पथे स्थितैः। शुशुभेऽतीव तद्राजन् गङ्गाद्वारं महात्मभिः ॥ १० ॥ तथा पर्य्याकुले तस्मिन्निवेशे पाण्डवर्षभ। अभिषेकाय कौन्तेयो गङ्गामवततार ह ॥ ११ ॥ तत्राभिषेकं कृत्वा स तर्पयित्वा पितामहान्। उत्तितीर्षुर्जलाद्राजन्नग्निकार्य्य-

चिकीर्षया ॥ १२ ॥ अपकृष्टो महाबाहुर्नागराजस्य कन्यया ।
अन्तर्जले महाराज उलूप्या कामवाणया ॥ १३ ॥ ददर्श पाण्ड-
वस्तत्र पावकं सुसमाहितः । कौरव्यस्याथ नागस्य भवने पर-
मार्च्चिते ॥ १४ ॥ तत्राग्निकार्य्यं कृतवान् कुन्तीपुत्रो धनञ्जयः ।
अशङ्कमानेन हुतस्तेनातुष्यद्धुताशनः ॥ १५ ॥ अग्निकार्य्यं स
कृत्वा तु नागराजसुतां तदा । प्रहसन्निव कौन्तेय इदं वचन-
मब्रवीत् ॥ १६ ॥ किमिदं साहसं भीरु कृतवत्यसि भाविनि ।
कश्चायं सुभगे देशः का च त्वं कस्य चात्मजा ॥ १७ ॥

उलूप्युवाच । ऐरावतकुले जातः कौरव्यो नाम पन्नगः ।
तस्यास्मि दुहिता राजन् उलूपी नाम पन्नगी ॥ १८ ॥ साहं
त्वामभिषेकार्थमवतीर्णं समुद्रगाम् । दृष्ट्वैव पुरुषव्याघ्र कन्दर्पे-
णाभिमूर्च्छिता ॥ १९ ॥ तां मामनङ्गग्लपितां त्वत्कृते कुरु-
नन्दन । अनन्यां नन्दयस्वाद्य प्रदानेनात्मनोऽनघ ॥ २० ॥

अर्जुन उवाच । ब्रह्मचर्य्यमिदं भद्रे मम द्वादशवार्षिकम् ।
धर्मराजेन चादिष्टं नाहमस्मि स्वयं वशः ॥ २१ ॥ तव चापि
प्रियं कर्त्तुमिच्छामि जलचारिणि । अनृतं नोक्तपूर्वञ्च मया किञ्चन
कर्हिचित् ॥ २२ ॥ कथञ्च नानृतं मे स्यात्तव चापि प्रियं भवेत् ।
न च पीड्येत मे धर्मस्तथा कुर्य्यां भुजङ्गमे ॥ २३ ॥

उलूप्युवाच । जानाम्यहं पाण्डवेय यथा चरसि मेदि-
नीम् । यथा च ते ब्रह्मचर्य्यं इदमादिष्टवान् गुरुः ॥ २४ ॥
परस्परं वर्त्तमानान् द्रुपदस्यात्मजां प्रति । यो नोऽनुप्रविशे-
न्मोहात्स वै द्वादशवार्षिकम् ॥ २५ ॥ वने चरेद्ब्रह्मचर्य्यमिति
वः समयः कृतः । तदिदं द्रौपदीहेतोरन्योऽन्यस्य प्रवासनम् ॥ २६ ॥
कृतवांस्तत्र धर्मार्थमत्र धर्मो न दुष्यति । परित्राणञ्च कर्त्तव्य-
मार्त्तानां पृथुलोचन ॥ २७ ॥ कृत्वा मम परित्राणं तव धर्मो
न लुप्यते । यदि वाप्यस्य धर्मस्य सूक्ष्मोऽपि स्याद्व्यतिक्रमः ॥२८॥

स च धर्म एवस्याद्दत्त्वा प्राणान्ममार्जुन भक्ताञ्च भज मां पार्थ सतामेतन्मतं प्रभो ॥ २७ ॥ न करिष्यसि चेदेवं मृतां मामुपधारय। प्राणदानान्महाबाहो चर धर्ममनुत्तमम् ॥ ३० ॥ शरणञ्च प्रपन्नास्मि त्वामद्य पुरुषोत्तम। दीनाननाथान् कौन्तेय परिरक्षसि नित्यशः। साहं शरणमभ्येमि रोरवीमि च दुःखिता ॥ ३१ ॥ याचे त्वां चाभिकामाहं तस्मात् कुरु मम प्रियम्। स त्वमात्मप्रदानेन सकामां कर्त्तुमर्हसि ॥ ३२ ॥

वैशम्पायन उवाच। एवमुक्तस्तु कौन्तेयः पन्नगेश्वरकन्यया। कृतवांस्तत्तथा सर्व्वं धर्ममुद्दिश्य कारणम् ॥ ३३ ॥ स नागभवने रात्रिं तामुषित्वा प्रतापवान्। उदितेऽभ्युत्थितः सूर्य्ये कौरवस्य निवेशनात् ॥ ३४ ॥ आगतस्तु पुनस्तत्र गङ्गाद्वारं तया सह। परित्यज्य गता साध्वी उलूपी निजमन्दिरम् ॥ ३५ ॥ दत्त्वा वरमजेयत्वं जले सर्व्वत्र भारत। साध्या जलचराः सर्व्वे भविष्यन्ति न संशयः ॥ ३६ ॥

इत्यादिपर्व्वणि अर्जुनवनवासपर्व्वणि उलूपीसङ्गे षोड़शाधिकद्विशततोऽध्यायः ॥ २१६ ॥

वैशम्पायन उवाच। कथयित्वा च तत् सर्व्वं ब्राह्मणेभ्यः स भारतः। प्रययौ हिमवत्पार्श्वं ततो वज्रधरात्मज ॥ १ ॥ अगस्त्यवटमासाद्य वशिष्ठस्य च पर्व्वतम्। भृगुतुङ्गे च कौन्तेयः कृतवान् शौचमात्मनः ॥ २ ॥ प्रददौ गोसहस्राणि सुबहूनि च भारत। निवेशांश्च द्विजातिभ्यः सोऽददत् कुरुसत्तमः ॥ ३ ॥ हिरण्यबिन्दोस्तीर्थे च स्नात्वा पुरुषसत्तमः। दृष्टवान् पाण्डवश्रेष्ठः पुण्यान्यायतनानि च ॥ ४ ॥ अवतीर्य्य नरश्रेष्ठो ब्राह्मणैः सह भारत। प्राचीं दिशमभिप्रेप्सुर्जगाम भरतर्षभः ॥ ५ ॥ आनु-

पूर्वेण तीर्थानि दृष्टवान् कुरुसत्तमः। नदीं चोत्पलिनीं रम्या-
मरण्यं नैमिषं प्रति ॥ ६ ॥ नन्दामपरनन्दाञ्च कौशिकीञ्च यश-
स्विनीम्। महानदीं गयाञ्चैव गङ्गामपि च भारत ॥ ७॥ एवं
तीर्थानि सर्वाणि पश्यमानस्तथाश्रमान्। आत्मनः पावनं कुर्वन्
ब्राह्मणेभ्यो ददौ च गाः ॥ ८ ॥ अङ्गवङ्गकलिङ्गेषु यानि तीर्थानि
कानिचित्। जगाम तानि सर्वाणि तथान्यायतनानि च ॥ ९ ॥
दृष्ट्वा च विधिवत्तानि धनञ्चापि ददौ ततः। कलिङ्गराष्ट्रद्वारेषु
ब्राह्मणाः पाण्डवानुगाः। अभ्यनुज्ञाय कौन्तेयमुपावर्त्तन्त भारत
॥ १० ॥ स तु तैरभ्यनुज्ञातः कुन्तीपुत्रो धनञ्जयः। सहायै-
रल्पकैः शूरः प्रययौ यत्र सागरः ॥ ११ ॥ स कलिङ्गानतिक्रम्य
देशानायतनानि च। हर्म्याणि रमणीयानि प्रेक्षमाणो ययौ
प्रभुः ॥ १२ ॥ महेन्द्रपर्वतं दृष्ट्वा तापसैरुपशोभितम्। समुद्र-
तीरेण शनैर्मणिपूरं जगाम ह ॥ १३ ॥ तत्र सर्वाणि तीर्थानि
पुण्यान्यायतनानि च। अभिगम्य महाबाहुरभ्यगच्छन्महीपतिम्
॥ १४ ॥ मणिपूरेश्वरं राजन् धर्मज्ञं चित्रवाहनम्। यस्य
चित्राङ्गदा नाम दुहिता चारुदर्शना ॥ १५ ॥ तां ददर्श पुरे
तस्मिन् विचरन्तीं यदृच्छया। दृष्ट्वा च तां वरारोहां चकमे चैत्र-
वाहिनीम् ॥ १६ ॥ अभिगम्य च राजानमवदत् स्वं प्रयोजनम्।
देहि मे खल्विमां राजन् क्षत्रियाय महात्मने ॥ १७॥ तच्छ्रुत्वा
त्वब्रवीद्राजा कस्य पुत्रोऽसि नाम किम्। उवाच तं पाण्डवोऽहं
कुन्तीपुत्रो धनञ्जयः ॥ १८ ॥ तमुवाचाथ राजा स सान्त्वपूर्व-
मिदं वचः। राजा प्रभञ्जनो नाम कुलेऽस्मिन् सम्बभूव ह ॥ १९ ॥
अपुत्रः प्रसवेनार्थी तपस्तेपे स उत्तमम्। उग्रेण तपसा तेन
देवदेवः पिनाकधृक् ॥ २० ॥ ईश्वरस्तोषितः पार्थ देवदेव उमा-
पतिः। स तस्मै भगवान् प्रादादेकैकं प्रसवं कुले ॥ २१ ॥
एकैकः प्रसवस्तस्माद्भवत्यस्मिन् कुले सदा। तेषां कुमाराः सर्वेषां

पूर्व्वेषां मम जज्ञिरे ॥ २२ ॥ एका च मम कन्येयं कुलस्योत्पादनी भृशम् । पुत्रो ममायमिति मे भावना पुरुषर्षभ ॥ २३ ॥ पुत्रिकाहेतुविधिना संज्ञिता भरतर्षभ । तस्मादेकः सुतो योऽस्यां जायते भारत त्वया ॥ २४ ॥ एतच्छुल्कं भवत्वस्याः कुलकृज्जायतामिह । एतेन समयेनेमां प्रतिगृह्णीष्व पाण्डव ॥ २५ ॥ स तथेति प्रतिज्ञाय तां कन्यां प्रतिगृह्य च । उवास नगरे तस्मिन् तिस्रः कुन्तीसुतः समाः ॥ २६ ॥ तस्यां सुते समुत्पन्ने परिष्वज्य वराङ्गनाम् । आमन्त्र्य नृपतिं तन्तु जगाम परिवर्त्तितुम् ॥ २७ ॥

इत्यादिपर्व्वणि अर्ज्जुनवनवासपर्व्वणि चित्राङ्गदासंग्रहे सप्तदशाधिकद्विशततोऽध्यायः ॥ २१७ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः समुद्रे तीर्थानि दक्षिणे भरतर्षभः । अभ्यगच्छत् सुपुण्यानि शोभनानि तपस्विभि ॥ १ ॥ वर्ज्जयन्ति स्म तीर्थानि तत्र पञ्च स्म तापसाः । अवकीर्णानि यान्यासन् पुरस्तात्तु तपस्विभिः ॥ २ ॥ अगस्त्यतीर्थं सौभद्रं पौलोमञ्च सुपावनम् । कारन्धमं प्रसन्नञ्च हयमेधफलञ्च तत् ॥ ३ ॥ भारद्वाजस्य तीर्थन्तु पापप्रशमनं महत् । एतानि पञ्च तीर्थानि ददर्श पुरुषोत्तमः ॥ ४ ॥ विविक्तान्युपलक्ष्याथ तानि तीर्थानि पाण्डवः । दृष्ट्वा च वर्ज्ज्यमानानि मुनिभिर्धर्मबुद्धिभिः ॥ ५ ॥ तपस्विनस्ततोऽपृच्छत् प्राञ्जलिः कुरुनन्दनः । तीर्थानीमानि वर्ज्ज्यन्ते किमर्थं ब्रह्मवादिभिः ॥ ६ ॥

तापसा ऊचुः । ग्राहाः पञ्च वसन्त्येषु हरन्ति च तपोधनान् । तत एतानि वर्ज्ज्यन्ते तीर्थानि कुरुनन्दन ॥ ७ ॥

वैशम्पायन उवाच । तेषां श्रुत्वा महाबाहुर्वार्य्यमाणस्तपोधनैः । जगाम तानि तीर्थानि द्रष्टुं पुरुषसत्तम ॥ ८ ॥ ततः

सौभद्रमासाद्य महर्षिस्तीर्थमुत्तमम्। विगाह्य सहसा शूरः स्नान-ञ्चक्रे परन्तपः ॥ ९ ॥ अथ तं पुरुषव्याघ्रमन्तर्ज्जलचरो महान्। जग्राह चरणे ग्राहः कुन्तीपुत्रं धनञ्जयम् ॥ १० ॥ स तमादाय कौन्तेयो विस्फुरन्तं जलेचरम्। उदतिष्ठन्महाबाहुर्बलेन बलिनां वरः ॥ ११ ॥ उत्कृष्ट एव ग्राहस्तु सोऽर्जुनेन यशस्विना। बभूव नारी कल्याणी सर्वाभरणभूषिता ॥ १२ ॥ दीप्यमाना श्रिया राजन् दिव्यरूपा मनोरमा। तदद्भुतं महद्दृष्ट्वा कुन्ती-पुत्रो धनञ्जयः ॥ १३ ॥ तां स्त्रियं परमप्रीत इदं वचनमब्रवीत्। का वै त्वमसि कल्याणि कुतो वासि जलेश्वरि। किमर्थञ्च महत् पापमिदं कृतवती पुरा ॥ १४ ॥

वर्गोवाच। अप्सरास्मि महाबाहो देवारण्यविहारिणी। इष्टा धनपतेर्नित्यं वर्गा नाम महाबल ॥ १५ ॥ मम सख्यश्चतस्रोऽन्याः सर्वाः कामगमाः शुभाः। ताभिः सार्द्धं प्रयातास्मि लोकपाल-निवेशनम् ॥ १६ ॥ ततः पश्यामहे सर्वा ब्राह्मणं संशितव्रतम्। रूपवन्तमधीयानमेकमेकान्तचारिणम् ॥ १७ ॥ तस्यैव तपसा राजंस्तद्वनं तेजसा वृतम्। आदित्य इव तं देशं कृत्स्नं सर्वं व्यकाशयत् ॥ १८ ॥ तस्य दृष्ट्वा तपस्तादृग्रूपं चाद्भुतमुत्तमम्। अव-तीर्णाः स्म तं देशं तपोविघ्नचिकीर्षया ॥ १९ ॥ अहञ्च सौरभेयी च समीची बुद्बुदा लता। यौगपद्येन तं विप्रमभ्यगच्छाम भारत ॥ २० ॥ गायन्त्योऽथ हसन्त्यश्च लोभयित्वा च तं द्विजम्। स च नास्मासु कृतवान्मनो वीर कथञ्चन ॥ २१ ॥ नाकम्पत महातेजाः स्थितस्तपसि निर्मले। सोऽशपत् कुपितोऽस्मासु ब्राह्मणः क्षत्रिय-र्षभ। ग्राहभूता जले यूयं चरिष्यथ शतं समाः ॥ २२ ॥

इत्यादिपर्वणि अर्जुनवनवासपर्वणि तीर्थग्राहविमोचने अष्टादशाधिकद्विशततोऽध्यायः ॥ २१८ ॥

वर्गोवाच। ततो वयं प्रव्यथिताः सर्व्वा भारतसत्तम। अयाम शरणं विप्रं तन्तपोधनमच्युतम् ॥ १ ॥ रूपेण वयसा चैव कन्दर्पेण च दर्पिताः। अयुक्तं कृतवत्यः स्म चन्तुमर्हसि नो द्विज ॥ २ ॥ एष एव वधोऽस्माकं सुपर्य्याप्तस्तपोधन। यद्वयं संसितात्मानं प्रलोब्धुं त्वामिहागताः ॥ ३ ॥ अवध्यास्तु स्त्रियः सृष्टा मन्यन्तं धर्म्मचारिणः। तस्माद्धर्म्मेण वर्द्ध त्वं नास्मान् हिंसितुमर्हसि ॥४॥ सर्व्वभूतेषु धर्म्मज्ञ मैत्रो ब्राह्मण उच्यते। सत्यो भवतु कल्याण एवं वादो मनीषिणाम् ॥ ५ ॥ शरणञ्च प्रपन्नानां शिष्टाः कुर्व्वन्ति पालनम्। शरणं त्वां प्रपन्नाः स्मतस्मात्त्वं चन्तुमर्हसि ॥ ६ ॥

वैशम्पायन उवाच। एवमुक्तः स धर्म्मात्मा ब्राह्मणः शुभकर्म्मकृत्। प्रसादं कृतवान् वीर रविसोमसमप्रभः ॥ ७ ॥

ब्राह्मण उवाच। शतं शतसहस्रन्तु सर्व्वमचय्यवाचकम्। परिमाणं शतं त्वेतन्नेदमचय्यवाचकम् ॥८॥ यदा च वो ग्राहभूता हरन्तीः पुरुषान् जले। उत्कर्षति जलात्तस्मात् स्थूलं पुरुषसत्तमः ॥ ९ ॥ तदा यूयं पुनः सर्व्वाः स्वरूपं प्रतिपत्स्यथ। अनृतं नोक्तपूर्व्वं मे हसतापि कदाचन ॥ १० ॥ तानि सर्व्वाणि तीर्थानि ततः प्रभृति चैव ह। नारीतीर्थानि नाम्नेह ख्यातिं यास्यन्ति सर्व्वशः। पुण्यानि च भविष्यन्ति पावनानि मनीषिणाम् ॥ ११ ॥

वर्गोवाच। ततोऽभिवाद्य तं विप्रं कृत्वा चापि प्रदक्षिणम्। अचिन्तयामोऽपसृत्य तस्माद्देशात् सुदुःखिताः ॥ १२ ॥ क्व नु नाम वयं सर्व्वाः कालेनाल्पेन तं नरम्। समागच्छेम यो न स्तद्रूपमापादयेत् पुनः ॥ १३ ॥ ता वयं चिन्तयित्वैव मुहूर्त्तादिव भारत। दृष्टवत्यो महाभागं देवर्षिमुत नारदम् ॥ १४ ॥ सम्प्रहृष्टाः स्म तं दृष्ट्वा तेवर्षिममितद्युतिम्। अभिवाद्य च तं पार्थ स्थिताः स्म व्रीड़ितानमाः ॥ १५ ॥ स नोऽपृच्छत् दुःखमूलमुक्तवत्यो वयञ्च तम्। श्रुत्वा तत्र यथावृत्तमिदं वचनमब्र-

वीत ॥ १६ ॥ दक्षिणे सागरानूपे पञ्चतीर्थानि सन्ति वै। पुण्यानि रमणीयानि तानि गच्छत माचिरम् ॥ १७ ॥ तत्राशु पुरुषव्याघ्रः पाण्डवेयो धनञ्जयः। मोक्षयिष्यति शुद्धात्मा दुःखादस्मान्न संशयः ॥ १८ ॥ तस्य सर्वा वयं वीर श्रुत्वा वाक्यमितो गताः। तदिदं सत्यमेवाद्य मोक्षिताहं त्वयानघ ॥ १९ ॥ एतास्तु मम ताः सख्यस्तत्रोऽन्या जले स्थिताः। कुरु कर्म शुभं वीर एताः सर्वा विमोक्षय ॥ २० ॥

वैशम्पायन उवाच। ततस्ताः पाण्डवश्रेष्ठः सर्वा एव विशाम्पते। तस्माच्छापाददीनात्मा मोक्षयामास वीर्यवान् ॥ २१ ॥ उत्थाय च जलात्तस्मात् प्रतिलभ्य वपुः स्वकम्। तास्तदाप्सरसो राजन्नदृश्यन्त यथा पुरा ॥ २२ ॥ तीर्थानि शोधयित्वा तु तथानुज्ञाय ताः प्रभुः। चित्राङ्गदां पुनर्द्रष्टुं मणिपूरं पुनर्ययौ ॥ २३ ॥ तस्यामजनयत् पुत्रं राजानं बभ्रुवाहनम्। तां दृष्ट्वा पाण्डवो राजन् गोकर्णमभितोऽगमत् ॥ २४ ॥

इत्यादिपर्वणि अर्जुनवनवासपर्वणि अर्जुनतीर्थयात्रायां जनविंशत्यधिकद्विशततोऽध्यायः ॥ २१९ ॥

वैशम्पायन उवाच। सोऽपरान्तेषु तीर्थानि पुण्यान्यायतनानि च। सर्वाण्येवानुपूर्व्येण जगामामितविक्रमः ॥ १ ॥ समुद्रे पश्चिमे यानि तीर्थान्यायतनानि च। तानि सर्वाणि गत्वा स प्रभासमुपजग्मिवान् ॥ २ ॥ प्रभासदेशं सम्प्राप्तं वीभत्सुमपराजितम्। सुपुण्यं रमणीयञ्च शुश्राव मधुसूदनः ॥ ३ ॥ ततोऽभ्यगच्छत् कौन्तेयं सखायं तत्र माधवः। ददृशाते तदान्योऽन्यं प्रभासे कृष्णपाण्डवौ ॥ ४ ॥ तावन्योऽन्यं समाश्लिष्य पृष्ट्वा च कुशलं वने। आस्तां प्रियसखायौ तौ नरनारायणावृषी ॥५॥

ततोऽर्जुनं वासुदेवस्तावुभौ पर्य्यपृच्छत । किमर्थं पाण्डवैतानि तीर्थान्यनुचरस्युत ॥ ६ ॥ ततोऽर्जुनो यथा वृत्तं सर्वमाख्यातवांस्तदा । श्रुत्वोवाच च वार्ष्णेय एवमेतदिति प्रभुः ॥ ७ ॥ तौ विहृत्य यथा कामं प्रभासे कृष्णपाण्डवौ । महीधरं रैवतकं वासायैवाभिजग्मतुः ॥ ८ ॥ पूर्वमेव तु कृष्णस्य वचनात्तं महीधरम् । पुरुषा मण्डयाञ्चक्रुरुपजह्रुश्च भोजनम् ॥ ९ ॥ प्रतिगृह्यार्जुनः सर्वमुपभुज्य च पाण्डवः । सहैव वासुदेवेन दृष्टवान्नटनर्त्तकान् ॥ १० ॥ अभ्यनुज्ञाय तान् सर्वानर्च्चयित्वा च पाण्डवः । सत्कृतं शयनं दिव्यमभ्यगच्छन्महामतिः ॥ ११ ॥ ततस्तत्र महाबाहुः शयानः शयने शुभे । नदीनां पल्वलानाञ्च पर्वतानां तदैव च । आपगानां वनानाञ्च कथयामास सात्वते ॥ १२ ॥ एवं स कथयन्नेव निद्रया जनमेजय । कौन्तेयोऽपि हृतस्तस्मिन् शयने स्वर्गसन्निभे ॥ १३ ॥ मधुरेणैव गीतेन वीणाशब्देन चैव ह । प्रबोध्यमानो बुबुधे स्तुतिभिर्मङ्गलैस्तथा ॥ १४ ॥ स कृत्वावश्यकार्य्याणि वार्ष्णेयेनाभिनन्दितः । रथेन काञ्चनाङ्गेन द्वारकामभिजग्मिवान् ॥ १५ ॥ अलङ्कृता द्वारका तु बभूव जनमेजय । कुन्तीपुत्रस्य पूजार्थमपि निष्कुटकेष्वपि ॥ १६ ॥ दिदृक्षन्तश्च कौन्तेयं द्वारकावासिनो जनाः । नरेन्द्रमार्गमाजग्मुस्तूर्णं शतसहस्रशः ॥ १७ ॥ अवलोकेषु नारीणां सहस्राणि शतानि च । भोजवृष्ण्यन्धकानाञ्च समवायो महानभूत् ॥ १८ ॥ स तथा सत्कृतः सर्वैर्भोजवृष्ण्यन्धकात्मजैः । अभिवाद्याभिवाद्यांश्च सर्वैश्च प्रतिनन्दितः ॥ १९ ॥ कुमारैः सर्वशो वीरः सत्कारेणाभिचोदितः । समानवयसः सर्वानाश्लिष्य स पुनः पुनः ॥ २० ॥ कृष्णस्य भवने रम्ये रत्नभोज्यसमावृते । उवास सह कृष्णेन बहुलास्तत्र शर्वरीः ॥२१॥

इत्यादिपर्वण्यर्जुनवनवासपर्वण्यर्जुनद्वारकागमने विंशत्यधिकद्विशततोऽध्यायः समाप्तञ्चार्जुनवनवासपर्व ॥ २२० ॥

अथ सुभद्राहरणपर्व ॥ १७ ॥

वैशम्पायन उवाच। ततः कतिपयाहस्य तस्मिन् रैवतके गिरौ। वृष्ण्यन्धकानामभवदुत्सवो नृपसत्तम ॥ १ ॥ तत्र दानं ददुर्वीरा ब्राह्मणेभ्यः सहस्रशः। भोजवृष्ण्यन्धकाश्चैव महेन्द्रस्य गिरेस्तदा ॥ २ ॥ प्रासादैरत्नचित्रैश्च गिरेस्तस्य समन्ततः। स देशः शोभितो राजन् कल्पवृक्षैश्च सर्वशः ॥ ३ ॥ वादित्राणि च तत्रान्ये वादकाः समवादयन्। ननृतुर्नर्त्तकाश्चैव जगुर्गेयानि गायनाः ॥ ४ ॥ अलङ्कृताः कुमाराश्च वृष्णीनां सुमहौजसाम्। यानैर्हाटकचित्रैश्च चञ्चूर्य्यन्ते स्म सर्वशः ॥ ५ ॥ पौराश्च पादचारेण यानैरुच्चावचैस्तथा। सदाराः सानुयात्राश्च शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ६ ॥ ततो हलधरः क्षीवो रेवतीसहितः प्रभुः। अनुगम्यमानो गन्धर्वैरचरत्तत्र भारत ॥ ७ ॥ तथैव राजा वृष्णीनामुग्रसेनः प्रतापवान्। अनुगीयमानो गन्धर्वैः स्त्रीसहस्रसहायवान् ॥ ८ ॥ रौहिणेयश्च साम्बश्च क्षीवौ समरदुर्मदौ। दिव्यमाल्याम्बरधरौ विजह्रातेऽमराविव ॥ ९ ॥ अक्रूरः सारणश्चैव गदो बभ्रुर्विदूरथः। निशठश्चारुदेष्णश्च पृथुर्विपृथुरेव च ॥ १० ॥ सत्यकः सात्यकिश्चैव भङ्गकारमहारवौ। हार्दिक्य उद्धवश्चैव ये चान्ये नानुकीर्त्तिताः ॥ ११ ॥ एते परिवृताः स्त्रीभिर्गन्धर्वैश्च पृथक् पृथक्। तमुत्सवं रैवतके शोभयाञ्चक्रिरे तदा ॥ १२ ॥ चित्रकौतूहले तस्मिन् वर्त्तमाने महाद्भुते। वासुदेवश्च पार्थश्च सहितौ परिजग्मतुः ॥ १३ ॥ तत्र चंक्रममाणौ तौ वसुदेवसुतां शुभाम्। अलङ्कृतां सखीमध्ये सुभद्रां ददृशुस्तदा ॥ १४ ॥ दृष्ट्वैव तामर्जुनस्य कन्दर्पः समजायत। तदैकाग्रमनसं कृष्णः पार्थमलक्षयत् ॥ १५ ॥ अब्रवीत् पुरुषव्याघ्रः प्रहसन्निव भारत। वनेचरस्य किमिदं कामेनालोड्यते मनः ॥ १६ ॥ ममैषा भगिनी पार्थ सारणस्य सहोदरा। सुभद्रा नाम भद्रं ते पितुर्मे दयिता सुता। यदि ते वर्त्तते बुद्धिर्वक्ष्यामि पितरं स्वयम् ॥ १७ ॥

अर्जुन उवाच। दुहिता वसुदेवस्य वासुदेवस्य च स्वसा। रूपेण चैषा सम्पन्ना कमिवैषा न मोहयेत् ॥ १८ ॥ कृतमेव तु कल्याणं सर्वं मम भवेद्ध्रुवम्। यदि स्यान्मम वार्ष्णेयी महिषीयं स्वसा तव ॥ १९ ॥ प्राप्तौ तु क उपायः स्यात्तं ब्रवीहि जनार्द्दन। आस्थास्यामि तदा सर्वं यदि शक्यं नरेण तत् ॥ २० ॥

वासुदेव उवाच। स्वयम्वरः क्षत्रियाणां विवाहः पुरुषर्षभ। स च संशयितः पार्थ स्वभावस्यानिमित्ततः ॥ २१ ॥ प्रसह्य हरणं चापि क्षत्रियाणां प्रशस्यते। विवाहहेतुः शूराणामिति धर्मविदो विदुः ॥ २२ ॥ स त्वमर्जुनो कल्याणीं प्रसह्य भगिनीं मम। हर स्वयम्वरे ह्यस्याः को वै वेद चिकीर्षितम् ॥ २३ ॥ ततोऽर्जुनश्च कृष्णश्च विनिश्चित्येतिकृत्यताम। शीघ्रगान् पुरुषानन्यान् प्रेषयामासतुस्तदा ॥ २४ ॥ धर्मराजाय तत्सर्वमिन्द्रप्रस्थगताय वै। श्रुत्वैव च महाबाहुरनुजज्ञे स पाण्डवः ॥ २५ ॥

इत्यादिपर्व्वणि सुभद्राहरणपर्व्वणि युधिष्ठिरानुज्ञाया-
मेकविंशत्यधिकद्विशततोऽध्यायः ॥ २२१ ॥

वैशम्पायन उवाच। ततः संवादिते तस्मिन्ननुज्ञातो धनञ्जयः। गतां रैवतके कन्यां विदित्वा जनमेजय ॥ १ ॥ वासुदेवाभ्यनुज्ञातः कथयित्वेतिकृत्यताम्। कृष्णस्य मतमादाय प्रययौ भरतर्षभः ॥ २ ॥ रथेन काञ्चनाङ्गेन कल्पितेन यथाविधि। शैव्यसुग्रीवयुक्तेन किङ्किणीजालमालिना ॥ ३ ॥ सर्वशस्त्रोपपन्नेन जीमूतरवनादिना। ज्वलिताग्निप्रकाशेन द्विषतां हर्षघातिना ॥ ४ ॥ सन्नद्धः कवची खड्गी बद्धगोधाङ्गुलित्रवान्। मृगयाव्यपदेशेन प्रययौ पुरुषर्षभः ॥ ५ ॥ सुभद्रा त्वथ शैलेन्द्रमभ्यर्च्यैव हि रैवतम्। दैवतानि च सर्वाणि ब्राह्मणान् स्वस्ति वाच्य च

॥ ६ ॥ प्रदक्षिणं गिरेः कृत्वा प्रययौ द्वारकां प्रति। तामभि-
द्रुत्य कौन्तेयः प्रसह्यारोपयद्रथम् ॥ ७॥ सुभद्रां चारुसर्वाङ्गीं
कामबाणप्रपीड़ितः। ततः स पुरुषव्याघ्रस्तामादाय शुचिस्मिताम्।
रथेन काञ्चनाङ्गेन प्रययौ स्वपुरं प्रति ॥ ८ ॥ ह्रियमाणान्तु
तां दृष्ट्वा सुभद्रां सैनिका जनाः। विक्रोशन्तोऽद्रवन् सर्वे द्वारका-
मभितः पुरीम् ॥ ९ ॥ ते समासाद्य सहिताः सुधर्मामभितः
सभाम्। सभापालस्य तत्सर्वमाचख्युः पार्थविक्रमम् ॥ १० ॥
तेषां श्रुत्वा सभापालो भेरीं सान्नाहिकीं ततः। समाजघ्ने महा-
घोषां जाम्बूनदपरिष्कृताम् ॥ ११ ॥ क्षुब्धास्तेनाथ शब्देन भोज-
वृष्ण्यन्धकास्तदा। अन्नपानमपास्याथ समापेतुः समन्ततः ॥ १२ ॥
तत्र जाम्बूनदाङ्गानि स्पर्द्ध्यास्तरणवन्ति च। मणिविद्रुमचित्राणि
ज्वलिताग्निप्रभाणि च ॥ १३ ॥ भेजिरे पुरुषव्याघ्रा वृष्ण्यन्धक-
महारथाः। सिंहासनानि शतशो धिष्ण्यानीव हुताशनाः ॥ १४ ॥
तेषां समुपविष्टानां देवानामिव सन्नये। आचख्यौ चेष्टितं जिष्णोः
सभापालः सहानुगः ॥ १५ ॥ तच्छ्रुत्वा वृष्णिवीरास्ते मदसंरक्त-
लोचनाः। अमृष्यमाणाः पार्थस्य समुत्पेतुरहङ्कृताः ॥ १६ ॥
योजयध्वं रथानाशु प्रासानाहरतेति च। धनूंषि च महार्हाणि
कवचानि बृहन्ति च ॥ १७ ॥ सूतानुच्चुक्रुशुः केचिद्रथान्योजय-
तेति च। स्वयञ्च तुरगान् केचिदायुञ्जन् हेमभूषितान् ॥ १८ ॥
रथेष्वानीयमानेषु कवचेषु ध्वजेषु च। अभिक्रन्दे नृवीराणां
तदासीत् तुमुलं महत् ॥ १९ ॥ वनमाली ततः क्षीवः कैलास-
शिखरोपमः। नीलवासा मदोत्सिक्त इदं वचनमब्रवीत् ॥ २० ॥
किमिदं कुरुथाप्रज्ञास्तूष्णींभूते जनार्द्दने। अस्य भावमविज्ञाय
संक्रुद्धा मोघगर्ज्जिताः ॥ २१ ॥ एष तावदभिप्रायमाख्यातु स्वं
महामतिः। यदस्य रुचितं कर्त्तुं तत् कुरुध्वमतन्द्रिताः ॥ २२ ॥
ततस्ते तद्वचः श्रुत्वा ग्राह्यरूपं हलायुधात्। तूष्णींभूतास्ततः

सर्व्वं साधु साध्विति चाब्रुवन् ॥ २३ ॥ समं वचो निशम्यैव बल-
देवस्य धीमतः । पुनरेव सभामध्ये सर्व्वं ते समुपाविशन् ॥ २४ ॥
ततोऽब्रवीद्वासुदेवं वचो रामः परन्तपः । किमवाशुपविष्टोऽसि
प्रेक्षमाणो जनार्द्दन ॥ २५ ॥ सत्कृतस्तत्कृते पार्थः सर्व्वैरस्माभि-
रच्युत । न च सोऽर्हति तां पूजां दुर्बुद्धिः कुलपांसनः ॥ २६ ॥
को हि तत्रैव भुक्तान्नं भाजनं भेत्तुमर्हति । मन्यमानः कुले
जातमात्मानं पुरुषः क्वचित् ॥ २७ ॥ इच्छन्नेव हि सम्बन्धं कृतं
पूर्वंञ्च मानयन् । को हि नाम भवेनार्थी साहसेन समाचरेत्
॥ २८ ॥ सोऽवमन्य तथास्माकमनादृत्य च केशवम् । प्रसह्य
हृतवानद्य सुभद्रां मृत्युमात्मनः ॥ २९ ॥ कथं हि शिरसो मध्ये कृतं
तेन पदं मम । मर्षयिष्यामि गोविन्द पादस्पर्शमिवोरगः ॥ ३० ॥
अद्य निष्कौरवा मेकः करिष्यामि वसुन्धराम् । न हि मे मर्ष-
णीयोऽयमर्जुनस्य व्यतिक्रमः ॥ ३१ ॥ तं तथा गर्ज्जमानन्तु मेघ-
दुन्दुभिनिस्वनम् । अन्वपद्यन्त ते सर्व्वे भोजवृष्ण्यन्धकास्तथा ॥३२॥

इत्यादिपर्व्वणि सुभद्राहरणपर्व्वणि बलदेवक्रोधे द्वाविंश-
त्यधिकद्विशततोऽध्यायः समाप्तश्च सुभद्राहरणपर्व्व ॥२२२॥

अथ हरणाहरणपर्व्व ॥ १८ ॥

वैशम्पायन उवाच । उक्तवन्तो तथावीर्य्यमसकृत्सर्व्ववृष्णयः ।
ततोऽब्रवीद्वासुदेवो वाक्यं धर्म्मार्थसंयुतम् ॥ १ ॥ नावमानं कुल-
स्यास्य गुडाकेशः प्रयुक्तवान् । सम्मानोऽभ्यधिकस्तेन प्रयुक्तोऽयं
न संशयः ॥ २ ॥ अर्थंलुब्धान्न वः पार्थो मन्यते सात्वतान् सदा ।
स्वयम्वरमनाधृष्यं मन्यते चापि पाण्डवः ॥ ३ ॥ प्रदानमपि
कन्यायाः पशुवत् कोऽनुमन्यते । विक्रयं चाप्यपत्यस्य कः कुर्य्यात्
पुरुषो भुवि ॥ ४ ॥ एतान् दोषांस्तु कौन्तेयो दृष्टवानिति मे

मतिः। अतः प्रसह्य हृतवान् कन्यां धर्मेण पाण्डवः ॥ ५ ॥
भवितश्चैव सम्बन्धः सुभद्रा च यशस्विनी। एष चापीदृशः पार्थ-
प्रसह्य हृतवानिति ॥ ६ ॥ भरस्यान्वये जातं शान्तनोश्च यश-
स्विन। कुन्तिभोजात्मजापुत्रं को बुभूषेत् नार्जुनम् ॥ ७ ॥
न च पश्यामि यः पार्थं विजयेत रणे बलात्। वर्ज्जयित्वा विरू-
पाक्षं गमनेवहरं हरम् ॥ ८ ॥ अपि सर्वेषु लोकेषु सेन्द्ररुद्रेषु
मारिष। स च नाम रथस्तादृक् मदीयास्ते च वाजिनः ॥ ९ ॥
योद्धा पार्थश्च शीघ्रास्त्रः को नु तेन समो भवेत्। तमभिद्रुत्य
सान्त्वेण परमेण धनञ्जयम्। न्यवर्त्तयत संहृष्टा ममैषा परमा
मतिः ॥ १० ॥ यदि निर्ज्जित्य वः पार्थो बलाद्गच्छेत् स्वकं पुरम्।
प्रणश्येद्वो यशः सद्यो न तु सान्त्वे पराजयः ॥ ११ ॥ तच्छ्रुत्वा
वासुदेवस्य तथाचक्रुर्जनाधिप। निवृत्तश्चार्जुनस्तत्र विवाहं
कृतवान् प्रभुः ॥१२॥ उषित्वा तत्र कौन्तेयः संवत्सरपराः क्षपाः।
विहृत्य च यथाकामं पूजितो वृष्णिनन्दनैः ॥ १३ ॥ पुष्करे तु ततः
शेषं कालं वर्त्तितवान् प्रभुः। पूर्णे तु द्वादशे वर्षे खाण्डवप्रस्थ-
मागतः ॥ १४ ॥ अभिगम्य च राजानं नियमेन समाहितः।
अभ्यर्च्य ब्राह्मणान् पार्थो द्रौपदीमभिजग्मिवान् ॥ १५ ॥ तं
द्रौपदी प्रत्युवाच प्रणयात् कुरुनन्दनम्। तत्रैव गच्छ कौन्तेय
यत्र सा सात्वतात्मजा ॥ १६ ॥ सुबद्धस्यापि भारस्य पूर्वबन्धः
श्लथायते। तथा बहुविधं कृष्णां विलपन्तीं धनञ्जयः ॥ १७ ॥
सान्त्वयामास भूयश्च क्षमयामास चासकृत्। सुभद्रां त्वरमाणश्च
रक्तकौशेयवासिनीम् ॥ १८ ॥ पार्थः प्रस्थापयामास कृत्वा
गोपालिकावपुः। साधिकं तेन रूपेण शोभमाना यशस्विनी ॥१९॥
भवनश्रेष्ठमासाद्य वीरपत्नी वराङ्गना। ववन्दे पृथताम्राक्षी पृथां
भद्रा यशस्विनी ॥ २० ॥ तां कुन्ती चारुसर्वाङ्गीमुपाजिघ्रत
मूर्द्धनि। प्रीत्या परमया युक्ता आशीर्भिर्युञ्जतातुलम् ॥ २१ ॥

ततोऽभिगम्य त्वरिता पूर्णेन्दुसदृशानना। ववन्दे द्रौपदीं भद्रा प्रेष्याहमिति चाब्रवीत् ॥ २२ ॥ प्रत्युत्थाय तदा कृष्णा स्वसारं माधवस्य च। परिष्वज्यावदत् प्रीत्या निःसपत्नोऽस्तु ते पतिः ॥ २३ ॥ तथैव मुदिता भद्रा तामुवाचैवमस्त्विति। ततस्ते हृष्टमनसः पाण्डवेया महारथाः ॥ २४ ॥ कुन्ती च परमप्रीता बभूव जनमेजय। श्रुत्वा तु पुण्डरीकाक्षः संप्राप्तं स्वं पुरोत्तमम् ॥ २५ ॥ अर्जुनं पाण्डवश्रेष्ठमिन्द्रप्रस्थगतं तदा। आजगाम विशुद्धात्मा सह रामेण केशवः ॥ २६ ॥ वृष्ण्यन्धकमहामात्रैः सह वीरैर्महारथैः। भ्रातृभिश्च कुमारैश्च योधैश्च बहुभिर्वृतः ॥ २७ ॥ सैन्येन महता शौरिरभिगुप्तः परन्तपः। तत्र दान पतिर्धीमानाजगाम महायशाः ॥ २८ ॥ अक्रूरो वृष्णिवीराणां सेनापतिररिन्दमः। अनाधृष्टिर्महातेजा उद्धवश्च महायशाः ॥२९॥ साक्षाद्बृहस्पतेः शिष्यो महाबुद्धिर्महामनाः। सत्यकः सात्यकिश्चैव कृतवर्मा च सात्वतः ॥ ३० ॥ प्रद्युम्नश्चैव शाम्बश्च निशठः शङ्कु-रेव च। चारुदेष्णश्च विक्रान्तो झिल्लो विपृथुरेव च। सारणश्च महाबाहुर्गदश्च विदुषाम्बरः ॥ ३१ ॥ एते चान्ये च बहवो वृष्णिभोजान्धकास्तथा। आजग्मुः खाण्डवप्रस्थमादाय हरणं बहु ॥ ३२ ॥ ततो युधिष्ठिरो राजा श्रुत्वा माधवमागतम्। प्रतिग्रहार्थं कृष्णस्य यमौ प्रास्थापयत्तदा ॥ ३३ ॥ ताभ्यां प्रति-गृहीतन्तु वृष्णिचक्रं महर्द्धिमत्। विवेश खाण्डवप्रस्थं पताका-ध्वजशोभितम् ॥ ३४ ॥ संमृष्टसिक्तपन्थानं पुष्पप्रकरशोभितम्। चन्दनस्य रसैः शीतैः पुण्यगन्धैर्निषेवितम् ॥ ३५ ॥ दह्यतागुरुणा-चैव देशे देशे सुगन्धिना। हृष्टपुष्टजनाकीर्णं वणिग्भिरुपशो-तम् ॥ ३६ ॥ प्रतिपेदे महाबाहुः सह रामेण केशवः। वृष्ण्य-न्धकैस्तथा भोजैः समेतः पुरुषोत्तमः ॥ ३७ ॥ सम्पूज्यमानः पौरैश्च ब्राह्मणैश्च सहस्रशः। विवेश भवनं राज्ञः पुरन्दरगृहो-

यमम् ॥ ३८ ॥ युधिष्ठिरस्तु राजेन्द्र समागच्छद्यथाविधि । मूर्द्ध्नि केशवमाघ्राय बाहुभ्यां परिषस्वजे ॥ ३९ ॥ तं प्रीयमाणो गोविन्दो विनयेनाभ्यपूजयत् । भीमञ्च पुरुषव्याघ्रं विधिवत् प्रत्यपूजयत् ॥ ४० ॥ तांश्च वृष्ण्यन्धकश्रेष्ठान् कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः । प्रतिजग्राह सत्कारैर्यथाविधि यथागतम् ॥ ४१ ॥ गुरुवत् पूजयामास कांश्चित्कांश्चिद्वयस्यवत् । कांश्चिदभ्यवदत् प्रेम्णा कैश्चिदप्यभिवादितः ॥ ४२ ॥ तेषां ददौ हृषीकेशो जन्यार्थे धनमुत्तमम् । हरणं वै सुभद्राया ज्ञातिदेयं महायशाः ॥ ४३ ॥ रथानां काञ्चनाङ्गानां किङ्किणीजालमालिनाम् । चतुर्युजामुपेतानां सूतैः कुशलशिक्षितैः ॥ ४४ ॥ सहस्रं प्रददौ कृष्णो गवामयुतमेव च । श्रीमन्माथुरदेश्यानां दोग्ध्रीणां पुण्यवर्च्चसाम् ॥ ४५ ॥ वड़वानाञ्च शुद्धानां चन्द्रांशुसमवर्च्चसाम् । ददौ जनार्द्दनः प्रीत्या सहस्रं हेमभूषितम् ॥ ४६ ॥ तथैवाश्वतरीणाञ्च दान्तानां वातरंहसाम् । शतान्यञ्जनकेशीनां श्वेतानां पञ्च पञ्च च ॥ ४७ ॥ स्नानपानोत्सवे चैव प्रयुक्तं वयसान्वितम् । स्त्रीणां सहस्रं गौरीणां सुवेशाना सुवर्च्चसाम् ॥ ४८ ॥ सुवर्णशतकण्ठीनामरोगाणां स्वलङ्कृतम् । परिचर्य्यासु दक्षाणां प्रददौ पुष्करेक्षणः ॥ ४९ ॥ पृष्ठ्यानामपि चाश्वानां वाह्लिकानां जनार्द्दनः । ददौ शतसहस्राख्यं कन्याधनमनुत्तमम् ॥ ५० ॥ कृताकृतस्य मुख्यस्य कनकस्याग्निवर्च्चसः । मनुष्यभारान् दाशार्हो ददौ दश जनार्द्दनः ॥५१॥ गजानान्तु प्रभिन्नानां त्रिधा प्रस्रवतां मदम् । गिरिकूटनिकाशानां समरेष्वनिवर्त्तिनाम् ॥ ५२ ॥ क्लृप्तानां पटुघण्टानां चारूणां हेममालिनाम् । हस्त्यारोहैरुपेतानां सहस्रं साहसप्रियम् ॥५३॥ रामः पाणिग्रहणिकं ददौ पार्थाय लाङ्गली । प्रीयमाणो हलधरः सम्बन्धं प्रति मानयन् ॥ ५४ ॥ स महाधनरत्नौघो वस्त्रकम्बलफेनवान् । महागजमहाग्राहः पताकाशैवलाकुलः ॥ ५५ ॥

पाण्डुसागरमाविद्धः प्रविवेश महाधनः । पूर्णमापूरयंस्तेषां द्विषच्छोकावहोऽभवत् ॥ ५६ ॥ प्रतिजग्राह तत्सर्वं धर्मराजो युधिष्ठिरः । पूजयामास तांश्चैव वृष्ण्यन्धकमहारथान् ॥ ५७ ते समेता महात्मानः कुरुवृष्ण्यन्धकोत्तमाः । विजह्रुरमरावासे नराः सुकृतिनो यथा ॥ ५८ ॥ तत्र तत्र महापानैरुत्कृष्टतलनादितैः । यथायोगं यथाप्रीति विजह्रुः कुरुवृष्णयः ॥ ५९ ॥ एवमुत्तमवीर्य्यास्ते विहृत्य दिवसान् बहून् । पूजिताः कुरुभिर्ज्जग्मुः-पुनर्द्वारवतीं प्रति ॥ ६० ॥ रामं पुरस्कृत्य ययुर्वृष्ण्यन्धकमहारथाः । रत्नान्यादाय शुभ्राणि दत्तानि कुरुसत्तमैः ॥ ६१ ॥ वासुदेवस्तु पार्थेन तत्रैव सह भारत । उवास नगरे रम्ये शक्रप्रस्थे महात्मना ॥ ६२ ॥ व्याचरद्यमुनातीरे मृगयां स महायशाः । मृगान् विध्यन् वराहांश्च रेमे सार्द्धं किरीटिना ॥ ६३ ॥ ततः सुभद्रा सौभद्रं केशवस्य प्रिया स्वसा । जयन्तमिव पौलोमी ख्यातिमन्तमजीजनत् ॥ ६४ ॥ दीर्घबाहुं महोरस्कं वृषभाक्षमरिन्दमम् । सुभद्रा सुषुवे वीरमभिमन्युं नरर्षभम् ॥ ६५ ॥ अभीश्च मन्युमांश्चैव ततस्तमरिमर्द्दनम् । अभिमन्युमिति प्राहुरार्जुनिं भरतर्षभम् ॥ ६६ ॥ स सात्वत्यामतिरथ सम्बभूव धनञ्जयात् । मखे निर्म्मथनेनेव शमीगर्भाद्धुताशनः ॥ ६७ ॥ यस्मिन् जाते महातेजाः कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः । अयुतं गा द्विजातिभ्यः प्रादान्निष्कांश्च भारत ॥ ६८ ॥ दयितो वासुदेवस्य बाल्यात् प्रभृति चाभवत् । पितृणाञ्चैव सर्व्वेषां प्रजानामिव चन्द्रमाः ॥ ६९ ॥ जन्मप्रभृति कृष्णश्च चक्रे तस्य क्रिया शुभाः । स चापि ववृधे बालः शुक्लपक्षे यथा शशी ॥ ७० ॥ चतुष्पादं दशविधं धनुर्वेदमरिन्दमः । अर्जुनाद्वेद वेदज्ञः सकलं दिव्यमानुषम् ॥ ७१ ॥ विज्ञानेष्वपि चास्त्राणां सौष्ठवे च महाबलः । क्रियास्वपि च सर्व्वासु विशेषानभ्यशिक्षयत् ॥ ७२ ॥ आगमे च प्रयोगे च चक्रे

तुल्यमिवात्मना। तुतोष पुत्रं सौभद्रं प्रेक्षमाणो धनञ्जयः॥ ७३॥
सर्वसंहननोपेतं सर्वलक्षणलक्षितम्। दुर्द्धर्षमृषभस्कन्धं व्यात्ता-
ननमिवोरगम्॥ ७४॥ सिंहदर्पं महेष्वासं मत्तमातङ्गविक्रमम्।
मेघदुन्दुभिनिर्घोषं पूर्णचन्द्रनिभाननम्॥ ७५॥ कृष्णस्य सदृशं
शौर्य्ये वीर्य्ये रूपे तथाकृतौ। ददर्श पुत्रं बीभत्सुर्मघवानिव
तं यथा॥ ७६॥ पाञ्चाल्यपि तु पञ्चभ्यः पतिभ्यः शुभलक्षणा।
लेभे पञ्च सुतान् वीरान् श्रेष्ठान् पञ्चाचलानिव॥ ७७॥ युधि-
ष्ठिरात् प्रतिविन्ध्यं सुतसोमं वृकोदरात्। अर्जुनाच्छ्रुतकर्माणं
शतानीकञ्च नाकुलिम्॥ ७८॥ सहदेवाच्छ्रुतसेनमेतान् पञ्च
महारथान्। पाञ्चाली सुषुवे वीरानादित्यानदितिर्यथा॥ ७९॥
शास्त्रतः प्रतिविन्ध्यन्तमूचुर्विप्रा युधिष्ठिरम्। परप्रहरणज्ञाने
प्रतिविन्ध्यो भवत्वयम्॥ ८०॥ सुते सोमसहस्रे तु सोमार्कसम-
तेजसम्। सुतसोमं महेष्वासं सुषुवे भीमसेनतः॥ ८१॥ श्रुतं
कर्म महत् कृत्वा निवृत्तेन किरीटिना। जातः पुत्रस्तथेत्येवं श्रुत-
कर्मा ततोऽभवत्॥ ८२॥ शतानीकस्य राजर्षेः कौरव्यस्य महा-
त्मनः। चक्रे पुत्रं सनामानं नकुलः कीर्त्तिवर्द्धनम्॥ ८३॥ तत-
स्त्वजीजनत् कृष्णा नक्षत्रे वह्निदैवते। सहदेवात् सुतं तस्मा-
च्छ्रुतसेनेति तं विदुः॥८४॥ एकवर्षान्तरास्त्वेते द्रौपदेया यशस्विनः।
अन्वजायन्त राजेन्द्र परस्परहितैषिणः॥ ८५॥ जातकर्माण्यानु-
पूर्व्वात् चूड़ोपनयनानि च। चकार विधिवद्धौम्यस्तेषां भरतसत्तम
॥ ८६॥ कृत्वा च वेदाध्ययनं ततः सुचरितव्रताः। जगृहुः सर्व-
मिष्वस्त्रमर्जुनाद्दिव्यमानुषम्॥८७॥ दिव्यगर्भोपमैः पुत्रैर्व्यूढ़ोरस्कै-
र्महारथैः। अन्विता राजशार्दूल पाण्डवा मुदमाप्नुवन्॥ ८८॥

इत्यादिपर्व्वणि हरणाहरणपर्व्वणि त्रयोविंशत्यधिक-
द्विशततमोऽध्यायः समाप्तञ्च हरणाहरणपर्व्व॥ २२३॥

अथ खाण्डवदाहपर्व ॥ १९ ॥

वैशम्पायन उवाच। इन्द्रप्रस्थे वसन्तस्ते जघ्नुरन्यान् नराधिपान्। शासनाद्धृतराष्ट्रस्य राज्ञः शान्तनवस्य च ॥ १ ॥ आश्रित्य धर्मराजानं सर्वलोकोऽवसत् सुखम्। पुण्यलक्षणकर्माणं स्वदेहमिव देहिनः ॥ २ ॥ स समं धर्मकामार्थान् सिषेवे भरतर्षभ। त्रीनिवात्मसमान् बन्धून्नीतिमानिव मानयन् ॥ ३ ॥ तेषां समविभक्तानां क्षितौ देहवतामिव। बभौ धर्मार्थकामानां चतुर्थ इव पार्थिवः ॥ ४ ॥ अध्येतारं परं वेदान् प्रयोक्तारं महाध्वरे। रक्षितारं शुभान् लोकान् लेभिरे तं जनाधिपम् ॥ ५ ॥ अधिष्ठानवती लक्ष्मीः परायणवती मतिः। वर्द्धमानोऽखिलो धर्मस्तेनासीत् पृथिवीक्षिताम् ॥ ६ ॥ भ्रातृभिः सहितो राजा चतुर्भिरधिकं बभौ। प्रयुज्यमानैर्विततो वेदैरिव महाध्वरः ॥ ७ ॥ तन्तु धौम्यादयो विप्राः परिवार्य्योपतस्थिरे। बृहस्पतिसमा मुख्याः प्रजापतिमिवामराः ॥ ८ ॥ धर्मराजे ह्यतिप्रीत्या पूर्णचन्द्र इवामले। प्रजानां रेमिरे तुल्यं नेत्राणि हृदयानि च ॥ ९ ॥ न तु केवलदैवेन प्रजाभावेन रेमिरे। यद्बभूव मनःकान्तं कर्मणा स चकार तत् ॥ १० ॥ न ह्ययुक्तं न चासत्यं नासह्यं न च वाप्रियम्। भाषितं चारुभाषस्य जज्ञे पार्थस्य धीमतः ॥ ११ ॥ स हि सर्वस्य लोकस्य हितमात्मन एव च। चिकीर्षन् सुमहातेजा रेमे भरतसत्तम ॥ १२ ॥ यथा तु मुदिताः सर्वे पाण्डवा विगतज्वराः। अवसन् पृथिवीपालांस्तापयन्तः स्वतेजसा ॥ १३ ॥ ततः कतिपयाहस्य वीभत्सुः कृष्णमब्रवीत्। उष्णानि कृष्ण वर्त्तन्ते गच्छावो यमुनां प्रति ॥ १४ ॥ सुहृज्जनवृतौ तत्र विहृत्य मधुसूदन। सायाह्ने पुनरेष्यावो रोचतां ते जनार्दन ॥ १५ ॥

वासुदेव उवाच। कुन्तीमातर्ममाप्येतद्रोचते यद्वयं जले। सुहृज्जनवृताः पार्थ विहरेम यथासुखम् ॥ १६ ॥

वैशम्पायन उवाच। आमन्त्र्य तौ धर्मराजमनुज्ञाप्य च भारत। जग्मतुः पार्थगोविन्दौ सुहृज्जनवृतौ ततः ॥ १७ ॥ विहारदेशं संप्राप्य नानाद्रुमवदुत्तमम्। गृहैरुच्चावचैर्युक्तं पुरन्दरपुरोपमम् ॥ १८ ॥ भक्ष्यैर्भोज्यैश्च पेयैश्च रसवद्भिर्महाधनैः। माल्यैश्च विविधैर्गन्धैर्युक्तं वार्ष्णेयपार्थयोः ॥ १९ ॥ विवेशान्तःपुरे तूर्णं रत्नैरुच्चावचैः शुभैः। यथोपजोषं सर्वश्च जनश्चिक्रीड भारत ॥ २० ॥ स्त्रियश्च विपुलश्रोण्यश्चारुपीनपयोधराः। मदस्खलितगामिन्यश्चिक्रीडुर्वामलोचनाः ॥ २१ ॥ वने काश्चिज्जले काश्चित् काश्चिद्वेश्मसु चाङ्गनाः। यथादेशं यथाप्रीति चिक्रीडुः पार्थकृष्णयोः ॥ २२ ॥ द्रौपदी च सुभद्रा च वासांस्याभरणानि च। प्रायच्छतां महाराज स्त्रीणां ते स्म मदोत्कटे ॥ २३ ॥ काश्चित् प्रहृष्टा ननृतुश्चुक्रुशुश्च तथापराः। जहसुश्च परा नार्यः पपुश्चान्या वरासवम् ॥ २४ ॥ रुरुधुश्चापरास्तत्र प्रजघ्नुश्च परस्परम्। मन्त्रयामासुरन्याश्च रहस्यानि परस्परम् ॥ २५ ॥ वेणुवीणामृदङ्गाना मनोज्ञानाञ्च सर्वशः। शब्देन पूर्य्यते ह स्म तद्वनं सुमहर्द्धिमत् ॥ २६ ॥ तस्मिंस्तदा वर्त्तमाने कुरुदाशार्हनन्दनौ। समीपं जग्मतुः कञ्चिदुद्देशं सुमनोरमम् ॥ २७ ॥ तत्र गत्वा महात्मानौ कृष्णौ परपुरञ्जयौ। महार्हासनयो राजंस्ततस्तौ संन्यषीदताम् ॥ २८ ॥ तत्र पूर्व्वव्यतीतानि विक्रान्तानीतराणि च। बहूनि कथयित्वा तौ रेमाते पार्थमाधवौ ॥ २९ ॥ तत्रोपविष्टौ मुदितौ नाकपृष्ठेऽश्विनाविव। अभ्यागच्छत्तदा विप्रो वासुदेवधनञ्जयौ ॥ ३० ॥ बृहच्छालप्रतीकाशः प्रतप्तकनकप्रभः। हरिपिङ्गोज्ज्वलश्मश्रुः प्रमाणायामतः समः ॥ ३१ ॥ तरुणादित्यसङ्काशश्चीरवासा जटाधरः। पद्मपत्राननः पिङ्गस्तेजसा प्रज्वल-

न्निव ॥ ३२ ॥ उपसृष्टन्तु तं कृष्णो भ्राजमानं द्विजोत्तमम्।
अर्जुनो वासुदेवश्च तूर्णमुत्पत्य तस्थतुः ॥ ३३ ॥

इत्यादिपर्व्वणि खाण्डवदहनपर्व्वणि ब्राह्मणरूप्यनलागमने
चतुर्विंशत्यधिकद्विशततोऽध्यायः ॥ २२४ ॥

वशम्पायन उवाच। सोऽब्रवीदर्जुनञ्चैव वासुदेवञ्च सात्वतम्।
लोकप्रवीरो तिष्ठन्तौ खाण्डवस्य समीपतः ॥ १ ॥ ब्राह्मणो
वहुभोक्तास्मि भुञ्जेऽपरिमितं सदा। भिक्षे वार्ष्णेयपार्थौ वामेकां
तृप्तिं प्रयच्छताम् ॥ २ ॥ एवमुक्तौ तमब्रूतां ततस्तौ कृष्ण-
पाण्डवौ। केनान्नेन भवांस्तृप्येत्तस्यान्नस्य यतावहे ॥ ३ ॥ एव
मुक्तः स भगवानब्रवीत्तावुभौ ततः। भाषमाणौ तदा वीरौ
किमन्नं क्रियतामिति ॥ ४ ॥

ब्राह्मण उवाच। नाहमन्नं बुभुक्षे वै पावकं मां निवो-
धतम्। यदन्नमनुरूपं मे तद्युवां सम्प्रयच्छतम् ॥ ५ ॥ इन्द्र-
मिन्द्रः सदा दावं खाण्डवं परिरक्षति। न च शक्नोम्यहं दग्धुं
रक्षमाणं महात्मना ॥ ६ ॥ वसत्यत्र सखा तस्य तक्षकः पन्नगः
सदा। सगणस्तत्कृते दावं परिरक्षति वज्रभृत् ॥ ७ ॥ तत्र
भूतान्यनेकानि रक्षतेऽस्य प्रसङ्गतः। तं दिधक्षुर्न शक्नोमि दग्धुं
शक्रस्य तेजसा ॥ ८ ॥ स मां प्रज्वलितं दृष्ट्वा मेघाम्भोभिः प्रव-
र्षति। ततो दग्धुं न शक्नामि दिधक्षुर्दावमीप्सितम् ॥ ९ ॥
स युवाभ्यां सहायाभ्यामस्त्रविद्भ्यां समागतः। दहेयं खाण्डवं
दावमेतदन्नं वृतं मया ॥ १० ॥ युवां ह्युदकधारास्ता भूतानि
च समन्ततः। उत्तमास्त्रविदौ सम्यक् सर्व्वतो वारयिष्यथः ॥ ११ ॥

जनमेजय उवाच। किमर्थं भगवानग्निः खाण्डवं दग्धु-
मिच्छति। रक्ष्यमाणं महेन्द्रेण नानासत्त्वसमायुतम् ॥ १२ ॥

न ह्येतत् कारणं ब्रह्मन्नल्पं सम्प्रतिभाति मे। यद्ददाह सुसंक्रुद्धः
खाण्डवं हव्यवाहनः ॥ १३ ॥ एतद्विस्तरशो ब्रह्मन् श्रोतुमिच्छामि
तत्त्वतः। खाण्डवस्य पुरा दाहो यथा समभवन्मुने ॥ १४ ॥
वैशम्पायन उवाच। हन्त ते कथयिष्यामि पौराणीमृषि-
संस्तुताम्। कथामिमां नरश्रेष्ठ खाण्डवस्य विनाशिनीम् ॥ १५ ॥
पौराणः श्रूयते राजन् राजा हरिहयोपमः। श्वेतकिर्नाम
विख्यातो बलविक्रमसंयुतः ॥ १६ ॥ यज्वा दानपतिर्धीमान् यथा
नान्योऽस्ति कश्चन। ईजे च स महायज्ञैः क्रतुभिश्चाप्तदक्षिणैः
॥ १७ ॥ तस्य नान्याभवद्बुद्धिर्दिवसे दिवसे नृप। सत्रे क्रिया-
समारम्भे दानेषु विविधेषु च ॥ १८ ॥ ऋत्विग्भिः सहितो धीमा-
नेवमीजे स भूमिपः। ततस्तु ऋत्विजश्चास्य धूमव्याकुललोचनाः
॥ १९ ॥ कालेन महता खिन्नास्तत्यजुस्तं नराधिपम्। ततः
प्रचोदयामास ऋत्विजस्तान्महीपतिः। चक्षुर्विकलतां प्राप्ता न
प्रपेदुश्च ते क्रतुन् ॥ २० ॥ ततस्तेषामनुमते तद्विप्रैस्तु नराधिपः।
सत्रं समापयामास ऋत्विग्भिरपरैः सह ॥ २१ ॥ तस्यैवं वर्त्त-
मानस्य कदाचित् कालपर्य्यये। सत्रमाहर्त्तुकामस्य सम्वत्सरशतं
किल ॥ २२ ॥ ऋत्विजो नाभ्यपद्यन्त समाहर्त्तुं महात्मनः।
स च राजाकरोद्यत्नं महान्तं ससुहृज्जनः ॥ २३ ॥ प्रणिपातेन
सान्त्वेन दानेन च महायशाः। ऋत्विजोऽनुनयामास भूयो
भूयस्ततन्द्रितः ॥ २४ ॥ ते चास्य तमभिप्रायं न चक्रुरमितौ-
जसः। स चाश्रमस्थान् राजर्षिस्तानुवाच रुषान्वितः ॥ २५ ॥
यद्यहं पतितो विप्राः शुश्रूषायां न चोत्थितः। आशु त्याज्यो-
ऽस्मि युष्माभिर्ब्राह्मणैश्च जुगुप्सितः ॥ २६ ॥ तन्नार्हथ क्रतुश्रद्धां
व्याघातयितुमद्य ताम्। अस्थाने वा परित्यागं कर्त्तुं मे द्विज-
सत्तमाः ॥ २७ ॥ प्रपन्न एव वो विप्राः प्रसादं कर्त्तुमर्हथ।
सान्त्वदानादिभिर्वाक्यैस्तत्त्वतः कार्य्यवत्तया ॥ २८ ॥ प्रसा-

इयित्वा वक्ष्यामि यत्नः कार्य्यं द्विजोत्तमाः । अथवाहं परित्यक्तो भवद्भिर्द्वेषकारणात् ॥ २९ ॥ ऋत्विजोऽन्यान् गमिष्यामि याजनार्थं द्विजोत्तमाः । एतावदुक्ता वचनं विरराम स पार्थिवः ॥ ३० ॥ यदा न शेकू राजानं याजनार्थं परन्तपम् । ततस्ते याजकाः क्रुद्धास्तमूचुर्नृपसत्तमम् ॥ ३१ ॥ तव कर्म्माण्यजस्रं वै वर्त्तन्ते पार्थिवोत्तम । ततो वयं परिश्रान्ताः सततं कर्म्मवाहिनः ॥ ३२ ॥ श्रमादस्मात्परिश्रान्तान् स त्वं नस्त्यक्तुमर्हसि । बुद्धिमोहं समास्थाय त्वरासम्भावितोऽनघ ॥ ३३ ॥ गच्छ रुद्रसकाशं त्वं स हि त्वां याजयिष्यति । साधिक्षेपं वचः श्रुत्वा संक्रुद्धः श्वेतकिर्नृपः ॥ ३३ ॥ कैलासं पर्वतं गत्वा तप उग्रं समास्थितः । आराधयन्महादेवं नियतः संशितव्रतः ॥ ३५ ॥ उपवासपरो राजन् दीर्घकालमतिष्ठत । कदाचिद्द्वादशे काले कदाचिदपि षोड़शे ॥ ३६ ॥ आहारमकरोद्राजा मूलानि च फलानि च । ऊर्द्ध्ववाहुस्त्वनिमिषस्तिष्ठन् स्थाणुरिवाचलः ॥ ३७ ॥ षण्मासानभवद्राजा श्वेतकिः सुसमाहितः । तं तथा नृपशार्दूलं तप्यमानं महत्तपः ॥ ३८ ॥ शङ्करः परमप्रीत्या दर्शयामास भारत । प्रीतोऽस्मि नरशार्दूल तपसा ते परन्तप ॥ ३९ ॥ वरं वृणीष्व भद्रन्ते यं त्वमिच्छसि पार्थिव । एतच्छ्रुत्वा तु वचनं रुद्रस्यामिततेजसः ॥ ४० ॥ प्रणिपत्य महात्मानं राजर्षिः प्रत्यभाषत । यदि मे भगवान् प्रीतः सर्व्वलोकनमस्कृतः ॥ ४१ ॥ स्वयं मां देवदेवेश याजयस्व सुरेश्वर । एतच्छ्रुत्वा तु वचनं राज्ञा तेन प्रभाषितम् ॥ ४२ ॥ उवाच भगवान् प्रीतः स्मितपूर्वमिदं वचः । नास्माकमेतद्विषयी वर्त्तते याजनं प्रति ॥ ४३ ॥ त्वया च सुमहत्तप्तं तपो राजन्वरार्थिना । याजयिष्यामि राजंस्त्वां समयेन परन्तप ॥ ४४ ॥

रुद्र उवाच । समा द्वादश राजेन्द्र ब्रह्मचारि समाहितः । सततं त्वाज्यधाराभिर्यदि तर्पयसेऽनलम् ॥ ४५ ॥ कामं प्रार्थयसे

यं त्वमतः प्राप्स्यसि तं नृप। एवमुक्तस्तु रुद्रेण श्वेतकिर्मनुजाधिपः ॥ ४६ ॥ तथा चकार तत्सर्वं यथोक्तं शूलपाणिना। पूर्णे तु द्वादशे वर्षे पुनरायान्महेश्वरम् ॥ ४७ ॥ दृष्ट्वैव च स राजानं शङ्करो लोकभावनः। उवाच परमप्रीतः श्वेतकिं नृपसत्तमम् ॥ ४८ ॥ तोषितोऽहं नरश्रेष्ठ त्वयेह स्वेन कर्मणा। याजनं ब्राह्मणानान्तु विधिदृष्टं परन्तप ॥ ४९ ॥ अतोऽहं त्वां स्वयं नाद्य याजयामि परन्तप। ममांशस्तु क्षितितले महाभागो द्विजोत्तमः ॥ ५० ॥ दुर्वासा इति विख्यातः सहि त्वां याजयिष्यति। मन्नियोगान्महातेजाः सम्भाराः संभ्रियन्तु ते ॥ ५१ ॥ एतच्छ्रुत्वा तु वचनं रुद्रेण समुदाहृतम्। स्वपुरं पुनरागम्य सम्भारान् पुनरार्ज्जयत् ॥ ५२ ॥ ततः सम्भृतसम्भारो भूयो रुद्रमुपागमत्। सम्भृता मम सम्भाराः सर्वोपकरणानि च ॥ ५३ ॥ त्वत्प्रसादान्महादेव श्वो मे दीक्षा भवेदिति। एतच्छ्रुत्वा तु वचनं तस्य राज्ञो महात्मनः ॥ ५४ ॥ दुर्वाससं समाहूय रुद्रो वचनमब्रवीत्। एष राजा महाभागः श्वेतकिर्द्विजसत्तम ॥ ५५ ॥ एनं याजय विप्रेन्द्र मन्नियोगेन भूमिपम्। वाढमित्येव वचनं रुद्रं त्वृषिरुवाच ह ॥ ५६ ॥ ततः सत्रं समभवत्तस्य राज्ञो महात्मनः। यथाकामं यथोक्तञ्च सर्वं सुबहुदक्षिणम् ॥ ५७ ॥ तस्मिन् परिसमाप्ते तु राज्ञः सत्रे महात्मन। दुर्वाससाभ्यनुज्ञाता विप्रतस्थुः स्म याजकाः ॥ ५८ ॥ ये तत्र दीक्षिताः सर्वे सदस्याश्च महौजसः। सोऽपि राजन्महाभागः स्वपुरं प्राविशत्तदा ॥ ५९ ॥ ततो भगवतो वह्नेर्विकारः समजायत। तेजसा विप्रहीणश्च ग्लानिश्चैनं समाविशत् ॥ ६० ॥ स लक्षयित्वा चात्मानं तेजोहीनं हुताशनः जगाम सदनं पुण्यं ब्रह्मणो लोकपूजितम् ॥ ६१ ॥ तत्र ब्रह्माणमासीनमिदं वचनमब्रवीत्। तेजसा विप्रहीणोऽस्मि वलेन च जगत्पते ॥ ६२ ॥ इच्छेयं त्वत्प्रसादेन आत्मनः प्रकृतिं स्थिराम्।

एतच्छ्रुत्वा हुतवहाद्भगवान् सर्व्वलोककृत् ॥ ६३ ॥ हव्यवाहमिदं
वाक्यमुवाच प्रहसन्निव । त्वया द्वादश वर्षाणि वसोर्द्धाराहुतं
हविः ॥ ६४ ॥ उपयुक्तं महाभाग तेन त्वां ग्लानिराविशत् । तेजसा
विप्रहीनत्वात् सहसा हव्यवाहन ॥ ६५ ॥ मा गमस्त्वं व्यथां वह्ने
प्रकृतिस्थो भविष्यसि । पुरा देवनियोगेन यत्तया भस्मसात् कृतम्
॥ ६६ ॥ आलयं देवशत्रूणां सुघोरं खाण्डवं वनम् । तत्र
सर्व्वाणि सत्त्वानि निवसन्ति विभावसो ॥ ६७ ॥ तेषां त्वं मेदसा
तृप्तः प्रकृतिस्थो भविष्यसि । गच्छ शीघ्रं प्रदग्धुं त्वं ततो
मोक्ष्यसि किल्बिषात् ॥ ६८ ॥ एतच्छ्रुत्वा तु वचनं परमेष्ठि-
मुखाच्च्युतम् । उत्तमं जवमास्थाय प्रदुद्राव हुताशनः ॥ ६९ ॥
आगम्य खाण्डवं दावमुत्तमं जवमास्थितः । सहसा प्राज्वलच्चाग्निः
क्रुद्धो वायुसमीरितः ॥ ७० ॥ प्रदीप्तं खाण्डवं दृष्ट्वा ये स्युस्तत्र
निवासिनः । परमं यत्नमातिष्ठन् पावकस्य प्रशान्तये ॥ ७१ ॥
करैस्तु करिणः शीघ्रं जलमादाय सत्वराः । सिषिचुः पावकं
क्रुद्धाः शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ७२ ॥ बहुशीर्षास्ततो नागाः शिरो-
भिर्जलसन्ततिम् । मुमुचुः पावकाभ्याशे सत्वराः क्रोधमूर्च्छिताः
॥ ७३ ॥ तथैवान्यानि सत्त्वानि नानाप्रहरणोद्यमैः । विलयं
पावकं शीघ्रमनयन् भरतर्षभ ॥ ७४ ॥ अनेन तु प्रकारेण भूयो-
भूयश्च प्रज्वलन् । सप्तकृत्वः प्रशमितः खाण्डवे हव्यवाहनः ॥ ७५ ॥

इत्यादिपर्व्वणि खाण्डवदहनपर्व्वणि अग्निपराभवे पञ्च-
विंशत्यधिकद्विशतोऽध्यायः ॥ २२५ ॥

वैशम्पायन उवाच । स तु नैराश्यमापन्नः सदा ग्लानिसम-
न्वितः । पितामहमुपागच्छत् संक्रुद्धो हव्यवाहनः ॥ १ ॥ तच्च
सर्व्वं यथान्यायं ब्रह्मणे स न्यवेदयत् । उवाच चैनं भगवान्मुहूर्त्तं

स विचिन्त्य तु ॥ २ ॥ उपायः परिदृष्टो मे यथा त्वं धक्ष्यसेऽनघ ।
खाण्डवं दावमद्यैव मिषतोऽस्य शचीपतेः ॥ ३ ॥ नरनारायणौ
यौ तौ पूर्वदेवौ विभावसो । संप्राप्तौ मानुषे लोके कार्य्यार्थं हि
दिवौकसाम ॥ ४ ॥ अर्जुनं वासुदेवञ्च यौ तौ लोकोऽभिमन्यते ।
तावेतौ सहितावेहि खाण्डवस्य समीपतः ॥ ५ ॥ तौ त्वं याचस्व
साहाय्ये दाहार्थं खाण्डवस्य च । ततो धक्ष्यसि तं दावं रक्षितं
त्रिदशैरपि ॥ ६ ॥ तौ तु सत्त्वानि सर्वाणि यत्नतो वारयिष्यतः ।
देवराजञ्च सहितौ तत्र मे नास्ति संशयः ॥ ७ ॥ एतच्छ्रुत्वा तु
वचनं त्वरितो हव्यवाहनः । कृष्णपार्थावुपागम्य यमर्थं त्वभ्य-
भाषत ॥ ८ ॥ तन्ते कथितवानस्मि पूर्वमेव नृपोत्तम । तच्छ्रुत्वा
वचनं त्वग्नेर्वीभत्सुर्जातवेदसम् ॥ ९ ॥ अब्रवीन्नृपशार्दूल तत्-
कालसदृशं वचः । दिधक्षुं खाण्डवं दावमकामस्य शतक्रतोः ॥१०॥
अर्जुन उवाच । उत्तमास्त्राणि मे सन्ति दिव्यानि च बहूनि
च । यैरहं शक्नुयां योद्धुमपि वज्रधरान् बहून् ॥ ११ ॥ धनुर्मे
नास्ति भगवन् बाहुवीर्य्येण सम्मितम् । कुर्वतः समरे यत्नं वेगं
यद्विषहेन्मम ॥ १२ ॥ शरैश्च मेऽर्थो बहुभिरक्षयैः क्षिप्रमस्यतः ।
न हि वोढुं रथः शक्तः शरान्मम यथेप्सितान् ॥ १३ ॥ अश्वांश्च
दिव्यानिच्छेयं पाण्डरान् वातरंहसः । रथञ्च मेघनिर्घोषं सूर्य्य-
प्रतिमतेजसम् ॥ १४ ॥ तथा कृष्णस्य वीर्य्येण नायुधं विद्यते
समम् । येन नागान् पिशाचांश्च निहन्यान्माधवो रणे ॥ १५ ॥
उपायं कर्मसिद्धौ च भगवान् वक्तुमर्हसि । निवारयेयं येनेन्द्रं वर्ष-
माणं महावने ॥ १६ ॥ पौरुषेण तु यत्कार्य्यं तत्कर्त्तारौ स्व
पावक । करणानि समर्थानि भगवन् दातुमर्हसि ॥ १७ ॥

इत्यादिपर्वणि खाण्डवदाहनपर्वण्यर्जुनाग्निसंवादे
षड्विंशत्यधिकद्विशततोऽध्यायः ॥ २२६ ॥

वैशम्पायन उवाच। एवमुक्तः स भगवान् धूमकेतुर्हुताशनः। चिन्तयामास वरुणं लोकपालं दिदृक्षया ॥ १॥ आदित्यमुदके देवं निवसन्तं जलेश्वरम्। स च तच्चिन्तितं ज्ञात्वा दर्शयामास पावकम् ॥ २॥ तमब्रवीद्धूमकेतुः प्रतिगृह्य जलेश्वरम्। चतुर्थं लोकपालानां देवदेवं सनातनम् ॥ ३ ॥ सोमेन राज्ञा यद्दत्तं धनुश्चैवेषुधी च ते। तत् प्रयच्छोभयं शीघ्रं रथञ्च कपिलक्षणम् ॥ ४ ॥ कार्य्यञ्च सुमहत्पार्थो गाण्डीवेन करिष्यति। चक्रेण वासुदेवश्च तन्मभाद्य प्रदीयताम् ॥ ५ ॥ ददानीत्येव वरुणः पावकं प्रत्यभाषत। तदद्भुतं महावीर्य्यं यशःकीर्त्तिविवर्द्धनम् ॥ ६ ॥ सर्वंशस्त्रैरनाधृष्यं सर्वशस्त्रप्रमाथि च। सर्वायुधमहामात्रं परसैन्यप्रधर्षणम् ॥ ७ ॥ एकं शतसहस्रेण संमितं राष्ट्रवर्द्धनम्। चित्रमुच्चावचैर्वर्णैः शोभितं श्लक्ष्णमव्रणम् ॥ ८ ॥ देवदानवगन्धर्वैः पूजितं शाश्वतीः समाः। प्रादाच्चैव धनूरत्नमक्षय्यौ च महेषुधी ॥ ९ ॥ रथञ्च दिव्यास्त्रयुजं कपिप्रवरकेतनम्। उपेतं राजतैरश्वैर्गान्धर्वैर्हेममालिभिः ॥ १० ॥ पाण्डराभ्रप्रतीकाशैर्मनवायुसमैर्जवे। सर्वोपकरणैर्युक्तमजय्यं देवदानवैः ॥ ११ ॥ भानुमन्तं महाघोषं सर्वरत्नमनोरमम्। ससर्ज्ज यं सुतपसा भौमनो भुवनप्रभुः ॥ १२ ॥ प्रजापतिरनिर्द्देश्यं यस्य रूपं रवेरिव। यं स्म सोमः समारुह्य दानवानजयत् प्रभुः ॥ १३ ॥ नवमेघप्रतीकाशं ज्वलन्तमिव च श्रिया। आश्रितौ तौ रथश्रेष्ठं शक्रायुधोसमावुभौ ॥ १४ ॥ तापनीया सुरुचिरा ध्वजयष्टिरनुत्तमा। तस्यान्तु वानरो दिव्यः सिंहशार्दूलकेतनः ॥ १५ ॥ दिधक्षन्निव तत्र स्म संस्थितो मूर्द्ध्न्यशोभत। ध्वजे भूतानि तत्रासन् विविधानि महान्ति च ॥ १६ ॥ नादेन रिपुसैन्यानां श्रुत्वा संज्ञा प्रणश्यति। स तं नानापताकाभिः शोभितं रथसत्तमम्। प्रदक्षिणमुपावृत्य दैवतेभ्यः प्रणम्य च ॥ १७ ॥ सन्नद्धः कवची

खड्गी बद्धगोधाङ्गुलित्रकः । आरुरोह तदा पार्थो विमानं सुकृती यथा ॥ १८ ॥ तच्च दिव्यं धनुःश्रेष्ठंब्रह्मणा निर्मितं पुरा । गाण्डीवमुपसंगृह्य बभूव मुदितोऽर्जुनः ॥ १९ ॥ हुताशनं पुरस्कृत्य ततस्तदपि वीर्य्यवान् । जग्राह बलमास्थाय ज्यया च युयुजे धनुः ॥ २० ॥ मौर्व्यान्तु युज्यमानायां बलिना पाण्डवेन ह । येऽशृण्वन् कूजितं तत्र तेषां वै व्यथितं मनः ॥ २१ ॥ लब्ध्वा रथं धनुश्चैव तथाक्षय्ये महेषुधी । बभूव कल्यः कौन्तेयः प्रहृष्टः साह्यकर्मणि ॥ २२ ॥ वज्रनाभं ततश्चक्रं ददौ कृष्णाय पावकः । आग्नेयमस्त्रं दयितं स च कल्योऽभवत्तदा ॥ २३ ॥ अब्रवीत् पावकश्चैवमेतेन मधुसूदन । अमानुषानपि रणे जेष्यसि त्वमसंशयम् ॥ २४ ॥ अनेन त्वं मनुष्याणां देवानामपि चाहवे । रक्षःपिशाचदैत्यानां नागानाञ्चाधिकस्तथा ॥ २५ ॥ भविष्यसि न सन्देहः प्रवरोऽपि निबर्हणे । क्षिप्तं क्षिप्तं रणे चैव त्वया माधव शत्रुषु । हत्वाप्रतिहतं संख्ये पाणिमेष्यति ते पुनः ॥ २६ ॥ वरुणश्च ददौ तस्मै गदामशनिनिःस्वनाम् । दैत्यान्तकरणीं घोरां नाम्ना कौमोदकीं प्रभुः ॥ २७ ॥ ततः पावकमब्रूतां प्रहृष्टावर्जुनाच्युतौ । कृतास्त्रौ शस्त्रसम्पन्नौ रथिनौ ध्वजिनावपि ॥ २८ ॥ कल्यौ स्वो भगवन् योद्धुमपि सर्वैः सुरासुरैः । किं पुनर्वज्रिणैकेन पन्नगार्थे युयुत्सुना ॥ २९ ॥

अर्जुन उवाच । चक्रपाणिर्हृषीकेशो विचरन् युधि वीर्य्यवान् । त्रिषु लोकेषु तन्नास्ति यन्न कुर्य्याज्जनार्द्दनः ॥ ३० ॥ गाण्डीवं धनुरादाय तथाक्षय्ये महेषुधी । अहमप्युत्सहे लोकान् विजेतुं युधि पावक ॥ ३१ ॥ सर्वतः परिवार्य्यैव दावमेतं महत् प्रभो । कामं सम्प्रज्वलाद्यैव कल्यौ स्वः साह्यकर्मणि ॥ ३२ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्तः स भगवान् दाशार्हेणार्जुनेन च । तैजसं रूपमास्थाय दावं दग्धुं प्रचक्रमे ॥ ३३ ॥ सर्वतः

परिवार्य्याथ सप्तार्चिर्ज्वलनस्तथा । ददाह खाण्डवं दावं
युगान्तमिव दर्शयन् ॥ ३४ ॥ प्रतिगृह्य समाविश्य तद्वनं भरत-
र्षभ । मेघस्तनितनिर्घोषः सर्वभूतान्यकम्पयत् ॥ ३५ ॥ दह्यत-
स्तस्य च बभौ रूपं दावस्य भारत । मेरोरिव नगेन्द्रस्य कीर्ण-
स्यांशुमतोऽंशुभिः ॥ ३६ ॥

इत्यादिपर्व्वणि खाण्डवदहनपर्व्वणि खाण्डवदाहे
सप्तविंशत्यधिकद्विशततोऽध्यायः ॥ २२७ ॥

वैशम्पायन उवाच । तौ रथाभ्यां रथिश्रेष्ठौ दावस्योभयतः
स्थितौ । दिक्षु सर्व्वासु भूतानां चक्राते कदनं महत् ॥ १ ॥ यत्र
यत्र च दृश्यन्ते प्राणिनः खाण्डवालयाः । पलायन्तः प्रवीरौ तौ
तत्र तत्राभ्यधावताम् ॥ २ ॥ छिद्रं न स्म प्रपश्यन्ति रथयो-
राशुचारिणोः । आविद्धाविव दृश्येते रथिनौ तौ रथोत्तमौ ॥ ३ ॥
खाण्डवे दह्यमाने तु भूतानि शतसङ्घशः । उत्पेतुर्भैरवान्नादान्
विनदन्तः समन्ततः ॥ ४ ॥ दग्धैकदेशा बहवो निष्टप्ताश्च तथा-
परे । स्फुटिताक्षा विशीर्णाश्च विप्लुताश्च तथा परे ॥ ५ ॥
समालिङ्ग्य सुतानन्ये पितॄन् भ्रातॄनथापरे । त्यक्तुं न शेकुः
स्नेहेन तत्रैव निधनं गताः ॥ ६ ॥ सन्दष्टदशनाश्चान्ये समुत्-
पेतुरनेकशः । ततस्तेऽतीव घूर्णन्तः पुनरग्नौ प्रपेदिरे ॥ ७ ॥
दग्धपक्षाक्षिचरणा विचेष्टन्तो महीतले । तत्र तत्र स्म दृश्यन्ते
विनश्यन्तः शरीरिणः ॥ ८ ॥ जलाशयेषु तप्तेषु क्वाथ्यमानेषु
वह्निना । गतसत्त्वाः स्म दृश्यन्ते कूर्म्ममत्स्याः समन्ततः ॥ ९ ॥
शरीरैरपरैर्दीप्तैर्देहवन्त इवाग्नयः । अदृश्यन्त वने तत्र प्राणिनः
प्राणसङ्क्षये ॥ १० ॥ कांश्चिदुत्पततः पार्थः शरैः सञ्छिद्य खण्डशः ।

पातयामास विहगान् प्रदीप्ते कृष्णवर्त्मनि ॥ ११ ॥ ते शराचित-सर्वाङ्गा निनदन्तो महारवान्। ऊर्द्ध्वमुत्पत्य वेगेन निपेतुः खाण्डवे पुनः ॥ १२ ॥ शरैरभ्याहतानाञ्च सङ्घशः स वनौकसाम्। विरावः शुश्रुवे घोरः समुद्रस्येव मथ्यतः ॥ १३ ॥ वह्नेश्चापि प्रदीप्तस्य खमुत्पेतुर्महार्च्चिषः। जनयामासुरुद्वेगं सुमहान्तं दिवौकसाम् ॥ १४ ॥ तेनार्च्चिषा सुसन्तप्ता देवाः सर्षिपुरोगमाः। ततो जग्मुर्महात्मानः सर्व एव दिवौकसः। शतक्रतुं सहस्राक्षं देवेशमसुरार्द्दनम् ॥ १५ ॥

देवा ऊचुः। किन्न्विमे मानवाः सर्वे दह्यन्ते चित्रभानुना। कच्चिन्न सङ्क्षयः प्राप्तो लोकानाममरेश्वर ॥ १६ ॥

वैशम्पायन उवाच। तच्छ्रुत्वा वृत्रहा तेभ्यः स्वयमेवान्ववेक्ष्य च। खाण्डवस्य विमोक्षार्थं प्रययौ हरिवाहनः ॥ १७ ॥ महता रथवृन्देन नानारूपेण वासवः। आकाशं समवाकीर्य्य प्रववर्ष सुरेश्वरः ॥ १८ ॥ ततोऽक्षमात्रा व्यसृजन् धाराः शतसहस्रशः। चोदिता देवराजेन जलदाः खाण्डवं प्रति ॥ १९ ॥ असंप्राप्तास्तु ता धारास्तेजसा जातवेदसः। ख एव समशुष्यन्त न काश्चित् पावकं गताः ॥ २० ॥ ततो नमुचिहा क्रुद्धो भृशमर्च्चिष्मतस्तदा। पुनरेव महामेघैरम्भांसि व्यसृजद्बहु ॥ २१ ॥ अर्च्चिर्धाराभि-सम्बद्धं धूमविद्युत्समाकुलम्। बभूव तद्वनं घोरं स्तनयित्नु-समाकुलम् ॥ २२ ॥

इत्यादिपर्वणि खाण्डवदहनपर्व्वणि इन्द्रक्रोधे अष्टाविंश-त्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२८ ॥

वैशम्पायन उवाच। तस्याथ वर्षतो वारि पाण्डवः प्रत्यवारयत्। शरवर्षेण बीभत्सुरुत्तमास्त्राणि दर्शयन्॥ १ ॥ खाण्डवञ्च वनं सर्वं पाण्डवो बहुभिः शरैः। प्राच्छादयदमेयात्मा नीहारेणेव चन्द्रमाः॥ २ ॥ न च स्म किञ्चिच्छक्नोति भूतं निश्चरितुं ततः। सञ्छाद्यमाने खे बाणैरस्यता सव्यसाचिना ॥ ३ ॥ तक्षकस्तु न तत्रासीन्नागराजो महाबलः। दह्यमाने वने तस्मिन् कुरुक्षेत्रं गतो हि सः ॥ ४ ॥ अश्वसेनोऽभवत्तत्र तक्षकस्य सुतो बली। स यत्नमकरोत्तीव्रं मोक्षार्थं जातवेदसः ॥ ५ ॥ न शशाक स निर्गन्तुं निरुद्धोऽर्जुनपत्रिभिः। मोक्षयामास तं माता निगीर्य्य भुजगात्मजा ॥ ६ ॥ तस्य पूर्वं शिरो ग्रस्तं पुच्छमस्य निगीर्य्यते। निगीर्य्यमाणा साक्रामत् सुतं नागी मुमुक्षया ॥ ७ ॥ तस्याः शरेण तीक्ष्णेन पृथुधारेण पाण्डवः। शिरश्चिच्छेद गच्छन्त्यास्तामपश्यच्छचीपतिः ॥ ८ ॥ तं मुमोचयिषुर्वज्री वातवर्षेण पाण्डवम्। मोहयामास तत्काममश्वसेनस्त्वमुच्यत ॥ ९ ॥ ताञ्च मायां तदा दृष्ट्वा घोरां नागेन वञ्चितः। द्विधा त्रिधा च खगतान् प्राणिनः पाण्डवोऽच्छिनत् ॥ १० ॥ शशाप तञ्च संक्रुद्धो बीभत्सुर्जिह्मगामिनम्। पावको वासुदेवश्चाप्यप्रतिष्ठो भविष्यसि ॥ ११ ॥ ततो जिष्णुः सहस्राक्षं खं वितत्याशुगैः शरैः। योधयामास संक्रुद्धो वञ्चनां तामनुस्मरन् ॥ १२ ॥ देवराजोऽपि तं दृष्ट्वा संरब्धं समरेऽर्जुनम्। स्वमस्त्रमसृजत्तीव्रं छादयित्वाखिलं नभः ॥ १३ ॥ ततो वायुर्महाघोषः क्षोभयन् सर्वसागरान्। वियत्स्थो जनयत् मेघान् जलधारासमाकुलान् ॥ १४ ॥ ततोऽशनिमुचो घोरांस्तड़ितस्तनितनिस्वनान्। तद्विघातार्थमसृजदर्जुनोऽप्यस्त्रमुत्तमम् ॥ १५ ॥ वायव्यमभिमन्त्र्याथ प्रतिपत्तिविशारदः। तेनेन्द्राशनिमेघानां वीर्य्यौजस्तद्विनाशितम् ॥ १६ ॥ जलधाराश्च ताः शोषं जग्मुर्नेशुश्च विद्युतः। क्षणेन

चाभवद्व्योम सम्प्रशान्तरजस्तमः ॥ १७ ॥ सुखशीतानिलवद्धं प्रकृतिस्थार्कमण्डलम्। निष्प्रतीकारहृष्टश्च हुतभुग्विविधाकृतिः ॥ १८ ॥ सिच्यमानो वसोर्धैस्तैः प्राणिनां देहनिःसृतैः। प्रजज्वालाथ सोऽर्च्चिष्मान् स्वनादैः पूरयन् जगत् ॥ १९ ॥ कृष्णाभ्यां रक्षितं दृष्ट्वा तच्च दावमहङ्कृताः। खमुत्पेतुर्महाराज सुपर्णाद्याः पतत्रिणः ॥ २० ॥ गरुत्मान् वज्रसदृशैः पक्षतुण्डनखैस्तथा। प्रहर्त्तुकामो न्यपतदाकाशात् कृष्णपाण्डवौ ॥ २१ ॥ तथैवोरगसङ्घाताः पाण्डवस्य समीपतः। उत्सृजन्तो विषं घोरं निपेतुर्ज्वलिताननाः ॥ २२ ॥ तांश्चकर्त्त शरैः पार्थः सरोषाग्निसमुक्षितैः। विविशुश्चापि तं दीप्तं देहाभावाय पावकम् ॥ २३ ॥ ततोऽसुराः सगन्धर्वा यक्षराक्षसपन्नगाः। उत्पेतुर्नादमतुलमुत्सृजन्तो रणार्थिनः ॥ २४ ॥ अयःकणपचक्राश्मभुशुण्ड्युद्यतबाहवः। कृष्णपार्थौ जिघांसन्तः क्रोधसंमूर्च्छितौजसः ॥ २५ ॥ तेषामतिव्याहरतां शस्त्रवर्षञ्च मुञ्चताम्। प्रममाथोत्तमाङ्गानि बीभत्सुर्निशितैः शरैः ॥ २६ ॥ कृष्णश्च सुमहातेजाश्चक्रेणारिविनाशनः। दैत्यदानवसङ्घानां चकार कदनं महत् ॥ २७ ॥ अथापरे शरैर्विद्धाश्चक्रवेगेरितास्तथा। वेलामिव समासाद्य व्यतिष्ठन्नमितौजसः ॥ २८ ॥ ततः शक्रोऽतिसंक्रुद्धस्त्रिदशानां महेश्वरः। पाण्डरङ्गजमास्थाय तावुभौ समुपाद्रवत् ॥ २९ ॥ वेगेनाशनिमादाय वज्रमस्त्रञ्च सोऽसृजत्। हतावेताविति प्राह सुरानसुरसूदनः ॥ ३० ॥ ततः समुद्यतां दृष्ट्वा देवेन्द्रेण महाशनिम्। जगृहुः सर्वशस्त्राणि स्वानि स्वानि सुरास्तथा ॥ ३१ ॥ कालदण्डं यमो राजन् गदाञ्चैव धनेश्वरः। पाशांश्च तत्र वरुणो विचित्राञ्च तथाशनिम् ॥ ३२ ॥ स्कन्दः शक्तिं समादाय तस्थौ मेरुरिवाचलः। ओषधीर्दीप्यमानाश्च जगृहातेऽश्विनावपि ॥ ३३ ॥ जगृहे च धनुर्धाता मुषलन्तु जयस्तथा। पर्वतञ्चापि जग्राह

क्रुद्धस्त्वष्टा महाबलः ॥ ३४ ॥ अंशस्तु शक्तिं जग्राह मृत्युर्द्देवः पर-
श्वधम्। प्रगृह्य परिघं घोरं विचचारार्य्यमा अपि ॥ ३५ ॥
मित्रश्च क्षुरपर्य्यन्तं चक्रमादाय तस्थिवान्। पूषा भगश्च संक्रुद्धः
सविता च विशाम्पते ॥ ३६ ॥ आत्तकार्म्मुकनिस्त्रिंशाः कृष्ण-
पार्थौ प्रदुद्रुवुः। रुद्राश्च वसवश्चैव मरुतश्च महाबलाः ॥ ३७ ॥
विश्वे देवास्तथा साध्या दीप्यमानाः स्वतेजसा। एते चान्ये च
बहवो देवास्तौ पुरुषोत्तमौ ॥ ३८ ॥ कृष्णपार्थौ जिघांसन्तः
प्रतीयुर्व्विविधायुधाः। तत्राद्भुतान्यदृश्यन्त निमित्तानि महाहवे
॥ ३९ ॥ युगान्तसमरूपाणि भूतसंमोहनानि च। तथा दृष्ट्वा
सुसंरब्धं शक्रं देवैः सहाच्युतौ ॥ ४० ॥ अभीतौ युधि दुर्द्धर्षौ
तस्थतुः सज्यकार्म्मुकौ। आगच्छतस्ततो देवानुभौ युद्धविशारदौ
॥ ४१ ॥ व्यताड़यैतां संक्रुद्धौ शरैर्व्वज्रपमैस्तदा। असकृद्भग्न-
सङ्कल्पाः सुराश्च बहुशः कृताः ॥ ४२ ॥ भयाद्रणं परित्यज्य शक्र-
मेवाभिशिश्रियुः। दृष्ट्वा निवारितान् देवान् माधवेनार्ज्जुनेन
च ॥ ४३ ॥ आश्चर्य्यमगमंस्तत्र मुनयो नभसि स्थिताः। शक्र-
श्चापि तयोर्व्वीर्य्यमुपलभ्यासकृद्रणे ॥ ४४ ॥ बभूव परमप्रीतो
भूयश्चैतावयोधयत। ततोऽश्मवर्षं सुमहद्व्यसृजत्पाकशासनः ॥ ४५ ॥
भूय एव तदा वीर्य्यं जिज्ञासुः सव्यसाचिनः। तच्छरैरर्ज्जुनो
वर्षं प्रतिजघ्नेऽत्यमर्षितः ॥ ४६ ॥ विफलं क्रियमाणं तत् समवेक्ष्य
शतक्रतुः। भूयः सम्वर्द्धयामास तद्वर्षं पाकशासनः ॥ ४७ ॥
सोऽश्मवर्षं महावेगैरिषुभिः पाकशासनिः। विलयं गमयामास
हर्षयन् पितरं तथा ॥ ४८ ॥ तत उत्पाट्य पाणिभ्यां मन्दरा-
च्छिखरं महत्। सद्रुमं व्यसृजच्छक्रो जिघांसुः पाण्डुनन्दनम्
॥ ४९ ॥ ततोऽर्ज्जुनो वेगवद्भिर्ज्ज्वलिताग्रैरजिह्मगैः। शरैर्व्वि-
ध्वंसयामास गिरेः शृङ्गं सहस्रधा ॥ ५० ॥ गिरेर्व्विशीर्य्यमाणस्य
तस्य रूपं तदा बभौ। सार्कचन्द्रग्रहस्येव नभसः परिशीर्य्यतः

॥ ५१ ॥ तेनाभिपतता दावं शैलेन महता भृशम्। शृङ्गेण निहतास्तत्र प्राणिनः खाण्डवालयाः ॥ ५२ ॥

इत्यादिपर्वणि खाण्डवदाहनपर्वणि देवकृष्णार्जुनयुद्धे जनत्रिंशत्यधिकद्विशततोऽध्यायः ॥ २२९ ॥

वैशम्पायन उवाच। तथा शैलनिपातेन भीषिता खाण्डवालयाः। दानवा राक्षसा नागास्तरच्वृक्षवनौकसः ॥ १ ॥ द्विपाः प्रभिन्नाः शार्दूलाः सिंहाः केशरिणस्तथा। समुद्विग्ना विससृपुस्तथान्या भूतजातयः ॥ २ ॥ तं दावं समुदैक्षन्त कृष्णौ चाभ्युद्यतायुधौ। उत्पातनादशब्देन सञ्चारित इव स्थिताः ॥ ३ ॥ ते वनं प्रसमीक्ष्याथ दह्यमानमनेकधा। कृष्णमभ्युद्यतास्त्रञ्च नादं मुमुचुरुल्बनम् ॥ ४ ॥ तेन नादेन रौद्रेण नादेन च विभावसोः। ररास गगनं कृत्स्नमुत्पातजलदैरिव ॥ ५ ॥ ततः कृष्णो महाबाहुः स्वतेजोभास्वरं महत्। चक्रं व्यसृजदत्युग्रं तेषां नाशाय केशवः ॥ ६ ॥ तेनार्त्ता जातयः क्षुद्राः सदानवनिशाचराः। निकृत्ताः शतशः सर्वा निपेतुरनलं क्षणात् ॥ ७ ॥ तत्राहृश्यन्त ते दैत्याः कृष्णचक्रविदारिताः। वसारुधिरसंपृक्ताः सन्ध्यायामिव तोयदाः ॥ ८ ॥ पिशाचान् पक्षिणो नागान् पशूंश्चैव सहस्रशः। निघ्नंश्चरति वार्ष्णेयः कालवत्तत्र भारत ॥ ९ ॥ क्षिप्तं क्षिप्तं पुनश्चक्रं कृष्णस्यामित्रघातिनः। छित्वा नैकानि सत्त्वानि पाणिमेति पुनः पुनः ॥ १० ॥ तथा तु निघ्नतस्तस्य पिशाचोरगराक्षसान्। बभूव रूपमत्युग्रं सर्वभूतात्मनस्तदा ॥ ११ ॥ समेतानान्तु सर्वेषां देवतानाञ्च सर्वशः। विजेता नाभवत् कश्चिन् कृष्णपाण्डवयोर्मृधे ॥ १२ ॥ तयोर्बलात् परित्रातुं तञ्च दावं यदा सुराः। नाशक्नुवन् शमयितुं तदाभूवन् पराङ्मुखाः ॥ ११ ॥

शतक्रतुस्तु संप्रेक्ष्य विमुखानमरांस्तथा। बभूव मुदितो राजन् प्रशंसन् केशवार्जुनौ ॥ १४ ॥ निवृत्तेष्वथ देवेषु वागुवाचाशरीरिणी। शतक्रतुं समाभाष्य महागम्भीरनिस्वना ॥ १५ ॥ न ते सखा सन्निहितस्तक्षको भुजगोत्तमः। दाहकाले खाण्डवस्य कुरुक्षेत्रं गतो ह्यसौ ॥ १६ ॥ न च शक्यौ युधा जेतुं कथञ्चिदपि वासव। वासुदेवार्जुनावेतौ निबोध वचनान्मम ॥ १७ ॥ नरनारायणावेतौ पूर्व्वदेवौ दिवि श्रुतौ। भवानप्यभिजानाति यद्वीर्य्यौ यत्पराक्रमौ ॥ १८ ॥ नैतौ शक्यौ दुराधर्षौ विजेतुमजितौ युधि। अपि सर्व्वेषु लोकेषु पुराणावृषिसत्तमौ ॥ १९ ॥ पूजनीयतमावेतावपि सर्व्वैः सुरासुरैः। यक्षराक्षसगन्धर्व्वनरकिन्नरपन्नगैः ॥ २० ॥ तस्मादितः सुरैः सार्द्धं गन्तुमर्हसि वासव। दिष्टं चाप्यनुपश्यैतत् खाण्डवस्य विनाशनम् ॥ २१ ॥ इति वाक्यमुपश्रुत्य तथ्यमित्यमरेश्वरः। क्रोधामर्षौ समुत्सृज्य संप्रतस्थे दिवं तदा ॥ २२ ॥ तं प्रस्थितं महात्मानं समवेक्ष्य दिवौकसः। सहिताः सेनया राजन्ननुजग्मुः पुरन्दरम् ॥ २२ ॥ देवराजं तदा यान्तं सह देवैरवेक्ष्य तु। वासुदेवार्जुनौ वीरौ सिंहनादं विनेदतुः ॥ २३ ॥ देवराजे गते राजन् प्रहृष्टौ केशवार्जुनौ। निर्व्विशङ्कं वनं वीरौ दाहयामासतुस्तदा ॥ २४ ॥ स मारुत इवाभ्राणि नाशयित्वार्जुनः सुरान्। व्यधमच्छरसङ्घातैर्देहिनः खाण्डवालयान् ॥ २५ ॥ न च स्म किञ्चिच्छक्नोति भूतं निश्चरितुं ततः। संछिद्यमानमिषुभिरस्यता सव्यसाचिना ॥ २६ ॥ नाशक्नुवंश्च भूतानि महान्त्यपि रणेऽर्जुनम्। निरीक्षितुममोघास्त्रं योद्धुञ्चापि कुतो रणे ॥ २७ ॥ शतं चैकेन विव्याध शतेनैकं पतत्रिणाम्। व्यसवस्तेऽपतन्नग्नौ साक्षात् कालहता इव ॥ २८ ॥ न चालभन्त ते शर्म रोधःसु विषमेषु च। पितृदेवनिवासेषु सन्तापश्चाप्यजायत ॥ २९ ॥ भूतसङ्घाश्च बहवो दीनाश्चक्रुर्महा-

स्वनम्। रुद्रुद्रैर्गणाश्चैव तथा मृगतरक्षवः ॥ ३० ॥ तेन शब्देन वित्रेसुर्गङ्गोदधिचरा झषाः। विद्याधरगणाश्चैव ये च तत्र वनौकसः ॥ ३१ ॥ न चार्जुनं महाबाहो नापि कृष्णं जनार्दनम्। निरीक्षितुं वै शक्नोति कश्चिद्योद्धुं कुतः पुनः ॥ ३२ ॥ एकायनगता येऽपि निष्पेतुस्तत्र केचन। राक्षसा दानवा नागा जघ्ने चक्रेण तान् हरिः ॥ ३३ ॥ ते तु भिन्नशिरोदेहाश्चक्रवेगाद्गतासवः। पेतुरन्ये महाकायाः प्रदीप्ते वसुरेतसि ॥ ३४ ॥ स मांसरुधिरौघैश्च वसाभिश्चापि तर्पितः। उपर्य्याकाशगो भूत्वा विधूमः समपद्यत ॥ ३५ ॥ दीप्ताक्षो दीप्तजिह्वश्च सम्प्रदीप्तमहाननः। दीप्तोर्द्ध्वकेशः पिङ्गाक्षः पिबन् प्राणभृतां वसाः ॥ ३६ ॥ तां स कृष्णार्जुनकृतां सुधां प्राप्य हुताशनः। बभूव मुदितस्तृप्तः परां निर्वृतिमागतः ॥ ३७ ॥ तथासुरं मयं नाम तक्षकस्य निवेशनात्। विप्रद्रवन्तं सहसा ददर्श मधुसूदनः ॥ ३८ ॥ तमग्निः प्रार्थयामास दिधक्षुर्वातसारथिः। शरीरवान् जटी भूत्वा नदन्निव वलाहकः ॥३९॥ जिघांसुर्वासुदेवस्तं चक्रमुद्यम्य धिष्ठितः। स चक्रमुद्यतं दृष्ट्वा दिधक्षन्तञ्च पावकम् ॥ ४० ॥ अभिधावार्जुनेत्येवं मयस्त्राहीति चाब्रवीत्। तस्य भीतस्वनं श्रुत्वा मा भैरिति धनञ्जयः ॥ ४१ ॥ प्रत्युवाच मयं पार्थो जीवयन्निव भारत। तं न भेतव्यमित्याह मयं पार्थो दयापरः ॥ ४२ ॥ तं पार्थेनाभये दत्ते नमुचेर्भ्रातरं मयम्। न हन्तुमैच्छद्दाशार्हः पावको न ददाह च ॥४३ ॥

वैशम्पायन उवाच। तद्वनं पावको धीमान् दिनानि दश पञ्च च। ददाह कृष्णपार्थाभ्यां रक्षितः पाकशासनात् ॥ ४४ ॥ तस्मिन् वने दह्यमाने षड़ग्निर्न ददाह च। अश्वसेनं मयञ्चैव चतुरः शार्ङ्गकांस्तथा ॥ ४५ ॥

इत्यादिपर्वणि खाण्डवदहनपर्वणि मयदानवत्राणे त्रिंशदधिकद्विशततोऽध्यायः ॥ २३० ॥

जनमेजय उवाच। किमर्थं शार्ङ्गकानग्निर्न ददाह तथागते। तस्मिन् वने दह्यमाने ब्रह्मन्नेतत् प्रचक्ष्व मे ॥ १ ॥ अदाहे ह्यश्वसेनस्य दानवस्य मयस्य च। कारणं कीर्त्तितं ब्रह्मन् शार्ङ्गकाणां न कीर्त्तितम् ॥ २ ॥ तदेतदद्भुतं ब्रह्मन् शार्ङ्गकाणामनामयम्। कीर्त्तयस्वाग्निसम्मर्द्दे कथन्ते न विनाशिताः ॥ ३ ॥

वैशम्पायन उवाच। यदर्थं शार्ङ्गकानग्निर्न ददाह तथागते। तत्ते सर्वं प्रवक्ष्यामि यथा भूतमरिन्दम ॥ ४ ॥ धर्मज्ञानां मुख्यतमस्तपस्वी संशितव्रतः। आसीन्महर्षिः श्रुतवान्मन्दपाल इति श्रुतः ॥ ५ ॥ स मार्गमाश्रितो राजन्नृषीणामूर्द्धरेतसाम्। स्वाध्यायवान् धर्मरतस्तपस्वी विजितेन्द्रियः ॥ ६ ॥ स गत्वा तपसः पारं देहमुत्सृज्य भारत। जगाम पितृलोकाय न लेभे तत्र तत्फलम् ॥ ७ ॥ स लोकानफलान् दृष्ट्वा तपसा निर्ज्जितानपि। पप्रच्छ धर्मराजस्य समीपस्थान् दिवौकसः ॥ ८ ॥

मन्दपाल उवाच। किमर्थमावृता लोका ममैते तपसार्ज्जिताः। किं मया न कृतं तत्र यस्यैतत् कर्म्मणः फलम् ॥ ९ ॥ तत्राहं तत् करिष्यामि यदर्थमिदमावृतम्। फलमेतस्य तपसः कथयध्वं दिवौकसः ॥ १० ॥

देवा ऊचुः। ऋणिनो मानवा ब्रह्मन् जायन्ते येन तच्छृणु। क्रियाभिर्ब्रह्मचर्य्येण प्रजया च न संशयः ॥ ११ ॥ तदपाक्रियते सर्वं यज्ञेन तपसा सुतैः। तपस्वी यज्ञकृच्चापि न च ते विद्यते प्रजा ॥ १२ ॥ त इमे प्रसवस्यार्थे तव लोकाः समावृताः। प्रजायस्व ततो लोकानुपभोक्ष्यसि पुष्कलान् ॥ १३ ॥ पुन्नाम्नो नरकात् पुत्रस्त्रायते पितरं श्रुतिः। तस्मादपत्यसन्ताने यतस्व ब्रह्मसत्तम ॥ १४ ॥

वैशम्पायन उवाच। तच्छ्रुत्वा मन्दपालस्तु वचस्तेषां दिवौकसाम्। क्व नु शीघ्रमपत्यं स्याद्बहुलं चेत्यचिन्तयत् ॥ १५ ॥ स चिन्तयन्नभ्यगच्छत् सुबहुप्रसवान् खगान्। शार्ङ्गिकां शार्ङ्गको

भूत्वा जरितां समुपेयिवान् ॥ १६ ॥ तस्यां पुत्रानजयच्चतुरो ब्रह्मवादिनः। तानपास्य स तत्रैव जगाम लपितां प्रति ॥ १७ ॥ बालान् सुतानण्डगतान् सह मात्रा मुनिर्वने। तस्मिन् गते महाभागे लपितां प्रति भारत ॥ १८ ॥ अपत्यस्नेहसंयुक्ता जरिता बह्वचिन्तयत्। तेन त्यक्तानसन्त्याज्यानृषीनण्डगतान् वने ॥ १९ ॥ न नहौ पुत्रशोकार्त्ता जरिता खाण्डवे सुतान्। बभार चैतान् सञ्जातान् स्ववृत्त्या स्नेहविक्लवा ॥ २० ॥ ततोऽग्निं खाण्डवं दग्धुमायान्तं दृष्टवानृषिः। मन्दपालश्चरंस्तस्मिन् वने लपितया सह ॥ २१ ॥ तं सङ्कल्पं विदित्वाग्नेर्ज्ञात्वा पुत्रांश्च बालकान्। सोऽभितुष्टाव विप्रर्षिर्ब्राह्मणो जातवेदसम्। पुत्रान् प्रति वदन् भीतो लोकपालं महौजसम् ॥ २२ ॥

मन्दपाल उवाच। त्वमग्ने सर्वलोकानां मुखं त्वमसि हव्यवाट्। त्वमन्तः सर्वभूतानां गूढश्चरसि पावक ॥ २३ ॥ त्वमेकमाहुः कवयस्त्वामाहुस्त्रिविधं पुनः। त्वामष्टधा कल्पयित्वा यज्ञवाहनकल्पयन् ॥ २४ ॥ त्वया विश्वमिदं सृष्टं वदन्ति परमर्षयः। त्वदृते हि जगत् कृत्स्नं सद्यो नश्येद्धुताशन ॥ २५ ॥ तुभ्यं कृत्वा नमो विप्राः स्वकर्मविजितां गतिम्। गच्छन्ति सह पत्नीभिः सुतैरपि च शाश्वतीम् ॥ २६ ॥ त्वामग्ने जलदानाहुः खे विषक्तान् सविद्युतः। दहन्ति सर्वभूतानि त्वत्तो निष्क्रम्य हेतयः ॥ २७ ॥ जातवेदस्त्वयैवेदं विश्वं सृष्टं महाद्युते। तवैव कर्म विहितं भूतं सर्वं चराचरम् ॥ २८ ॥ त्वय्यापो विहिताः पूर्वं त्वयि सर्वमिदं जगत्। त्वयि हव्यञ्च कव्यञ्च यथावत् सम्प्रतिष्ठितम् ॥ २९ ॥ त्वमेव दहनो देव त्वं धाता त्वं बृहस्पतिः। त्वमश्विनौ यमौ मित्रः सोमस्त्वमसि चानिलः ॥ ३० ॥

वैशम्पायन उवाच। एवं स्तुतस्तदा तेन मन्दपालेन पावक। तुतोष तस्य नृपते मुनेरमिततेजसः ॥ ३१ ॥ उवाच चैनं प्रीतात्मा

किमिष्टं करवाणि ते। तमब्रवीन्मन्दपालः प्राञ्जलिर्हव्यवाहनम्। प्रदहन् खाण्डवं दावं मम पुत्रान् विसर्ज्जय ॥ ३२ ॥ तथेति तत् प्रतिश्रुत्य भगवान् हव्यवाहनः। खाण्डवे तेन कालेन प्रजज्वाल दिधक्षया ॥ ३३ ॥

इत्यादिपर्वणि खाण्डवदहनपर्वणि शार्ङ्गकोपाख्याने एकत्रिंशदधिकद्विशततोऽध्यायः ॥ २३१ ॥

वैशम्पायन उवाच। ततः प्रज्वलिते वह्नौ शार्ङ्गकास्ते सुदुःखिताः। व्यथिताः परमोद्विग्ना नाधिजग्मुः परायणम् ॥ १ ॥ निशम्य पुत्रकान् बालान् माता तेषां तपस्विनी। जरिता दुःखशोकार्त्ता विललाप सुदुःखिता ॥ २ ॥

जरितोवाच। अयमग्निर्द्दहन् कक्षमित आयाति भीषणः। जगत् सन्दीपयन् भीमो मम दुःखविवर्द्धनः ॥ ३ ॥ इमे च मां कर्षयन्ति शिशवो मन्दचेतसः। अवर्हाश्चरणैर्हीनाः पूर्व्वेषां नः परायणाः ॥ ४ ॥ त्रासयंश्चाय मायाति लेलिहानो महीरुहान्। अजातपक्षाश्च सुता न शक्ताः सरणे मम ॥ ५ ॥ आदाय च न शक्नोमि पुत्रांस्तरितुमात्मना। न च त्यक्तुमहं शक्ता हृदयं दूयतीव मे ॥ ६ ॥ कन्तु जह्यामहं पुत्रं कमादाय व्रजाम्यहम्। किन्नु मे स्यात् कृतं कृत्यं किं वा मन्यत पुत्रकाः ॥ ७ ॥ चिन्तयाना विमोक्षं वो नाधिगच्छामि किञ्चन। छादयिष्यामि वो गात्रैः करिष्ये मरणं सह ॥ ८ ॥ जरितारौ कुलं ह्येतत् ज्येष्ठत्वेन प्रतिष्ठितम्। सारिसृक्कः प्रजायेत पितॄणां कुलवर्द्धनः ॥ ९ ॥ स्तम्बमित्रस्तपः कुर्य्यात् द्रोणो ब्रह्मविदाम्वरः। इत्येवमुक्त्वा प्रययौ पिता वो निर्घृणः पुरा ॥ १० ॥ कमुपादाय शक्येयं गन्तुं कष्टापदुत्तमा। किन्नु कृत्वा कृतं कार्य्यं भवेदिति च विह्वला। नापश्यत् स्वधिया मोक्षं स्वसुतानां तदानलात् ॥ ११ ॥

वैशम्पायन उवाच। एवं ब्रुवाणं शार्ङ्गास्ते प्रत्यूचुरथ मातरम्। स्नेहमुत्सृज्य मातस्त्वं पत यत्र न हव्यवाट्॥ १२ ॥ अस्मास्विह विनष्टेषु भवितारः सुतास्तव। त्वयि मातर्विनष्टायां नातः स्यात् कुलसन्ततिः ॥ १३॥ अन्ववेच्यैतदुभयं चेमं स्यात् यत् कुलस्य नः। तद्वै कर्त्तुं परः कालो मातरेष भवेत्तव ॥ १४ ॥ मा त्वं सर्वविनाशाय स्नेहं कार्षीः सुते पुनः। न हीदं कर्म मोघं स्याल्लोककामस्य नः पितुः ॥ १५ ॥

जरितोवाच। इदमाखोर्बिलं भूमौ वृक्षस्यास्य समीपतः। तदाविशध्वं त्वरिता वह्नेरत्र न वो भयम् ॥ १६॥ ततोऽहं पांशुना छिद्रमपिधास्यामि पुत्रकाः। एवं प्रतिकृतं मन्ये ज्वलतः कृष्णवर्त्मनः ॥ १७॥ तत एष्याम्यतीतेऽग्नौ विहन्तुं पांशुसञ्चयम्। रोचतामेष वो वादो मोक्षार्थञ्च हुताशनात् ॥ १८ ॥

शार्ङ्गा ऊचुः। अबर्हान्मांसभूतान्नः क्रव्यादाखुर्विनाशयेत्। पश्यमाना भयमिदं प्रवेष्टुं नात्र शक्नुमः ॥ १९॥ कथमग्निर्न नो धक्ष्येत् कथमाखुर्न नाशयेत्। कथं न स्यात् पिता मोघः कथं माता ध्रियेत नः ॥ २०॥ बिल आखोर्विनाशः स्यादग्नेराकाशचारिणाम्। अन्ववेक्ष्यैतदुभयं श्रेयान् दाहो न भक्षणम्॥ २१ ॥ गर्हितं मरणं नः स्यादाखुना भक्षिते बिले। शिष्टादिष्टः परित्यागः शरीरस्य हुताशनात्॥ २२ ॥

इत्यादिपर्वणि खाण्डवदहनपर्वणि जरिताविलापे द्वात्रिंशदधिकद्विशततोऽध्यायः॥ २३२ ॥

जरितोवाच। अस्माद्बिलान्निष्पतिताखुं श्येनो जहार तम्। क्षुद्रं पद्भ्यां गृहीत्वा च यातो नात्र भयं हि वः ॥ १ ॥

शार्ङ्गा ऊचुः। न हृतं तं वयं विद्मः श्येनेनाखुं कथञ्चन।

अन्येऽपि भवितारोऽत्र तेभ्योऽपि भयमेव नः ॥ २ ॥ संशयो वह्निरागच्छेद्दृष्टं वायोर्निवर्त्तनम्। मृत्युर्नो विलवासिभ्यो विले स्यान्नात्र संशयः ॥ ३ ॥ निःसंशयात् संशयितो मृत्युर्मातर्विशिष्यते। चर खे त्वं यथान्यायं पुत्रानाप्स्यसि शोभनान् ॥ ४ ॥

जरितोवाच। अहं वेगेन तं तान्तमद्राक्षं पततांवरम्। विलादाखुं समादाय श्येनं पुत्रा महावलम् ॥ ५ ॥ तं पतन्तं महावेगात्त्वरिता पृष्ठतोऽन्वगाम्। आशिषोऽस्य प्रयुञ्जाना हरतो मूषिकं विलात् ॥ ६ ॥ यो नो द्वेष्टारमादाय श्येनराज प्रधावसि। भव त्वं दिवमास्थाय निरमित्रो हिरण्मयः ॥ ७ ॥ स यदा भक्षितस्तेन श्येनेनाखुः पतत्त्रिणा। तदाहं तदनुज्ञाप्य प्रत्युपायां पुनर्गृहे ॥ ८ ॥ प्रविशध्वं विलं पुत्रा विश्रब्धा नास्ति वो भयम्। श्येनेन मम पश्यन्त्या हृत आखुर्महात्मना ॥ ९ ॥

शार्ङ्गा ऊचुः। न विद्महे हृतं मातः श्येनेनाखुं कथञ्चन। अविज्ञाय न शक्यामः प्रवेष्टुं विवरं भुवः ॥ १० ॥

जरितोवाच। अहं तमभिजानामि हृतं श्येनेन मूषिकम्। नास्ति वोऽत्र भयं पुत्राः क्रियतां वचनं मम ॥ ११ ॥

शार्ङ्गा ऊचुः। न त्वं मिथ्योपचारेण मोक्षयिथा भयाद्धि नः। समाकुलेषु ज्ञानेषु न वुद्धिकृतमेव तत् ॥ १२ ॥ न चोपकृतमस्माभिर्न चास्मान् वेत्थ ये वयम्। पीड्यमाना विभर्षस्मान् का सती के वयं तव ॥ १३ ॥ तरुणी दर्शनीयासि समर्था भर्त्तुरेषणे। अनुगच्छ पतिं मातः पुत्रानाप्स्यसि शोभनान् ॥ १४ ॥ वयमग्निं समाविश्य लोकानाप्स्याम शोभनान्। अथास्मान्न दहेदग्निरायास्त्वं पुनरेव नः ॥ १५ ॥

वैशम्पायन उवाच। एवमुक्ता ततः शार्ङ्गी पुत्रानुत्सृज्य खाण्डवे। जगाम त्वरिता देशं क्षेममग्नेरनामयम् ॥ १६ ॥ ततस्तीक्ष्णार्च्चिरभ्यागात्त्वरितो हव्यवाहनः। यत्र शार्ङ्गा बभू-

पुस्ते मन्दपालस्य पुत्रकाः ॥ १७ ॥ ततस्तं ज्वलितं दृष्ट्वा ज्वलनं ते विहङ्गमाः। जरितारिस्ततो वाक्यं श्रावयामास पावकम् ॥१५॥

इत्यादिपर्वणि खाण्डवदहनपर्वणि शार्ङ्गोपाख्याने
त्रयस्त्रिंशदधिकद्विशततोऽध्यायः ॥ २३३ ॥

जरितारिरुवाच। पुरतः कृच्छ्रकालस्य धीमान् जागर्त्ति पूरुषः। स कृच्छ्रकालं संप्राप्य व्यथां नैवैति कर्हिचित् ॥ १ ॥ यस्तु कृच्छ्रमनुप्राप्तं विचेता नावबुध्यते। स कृच्छ्रकाले व्यथितो न श्रेयो विन्दते महत् ॥ २ ॥

सारिसृक्क उवाच। धीरस्त्वमसि मेधावी प्राणकृच्छ्रमिदं च नः। प्राज्ञः शूरो बहूनां हि भवत्येको न संशयः ॥ ३ ॥

स्तम्बमित्र उवाच। ज्येष्ठस्तातो भवति वै ज्येष्ठो मुञ्चति कृच्छ्रतः। ज्येष्ठश्चेन्न प्रजानाति कनीयान् किं करिष्यति ॥ ४ ॥

द्रोण उवाच। हिरण्यरेतास्त्वरितो ज्वलन्नायाति नः क्षयम्। सप्तजिह्वाननः क्रूरो लेलिहानो विसर्पति ॥ ५ ॥

वैशम्पायन उवाच। एवं सम्भाष्य तेऽन्योन्यं मन्दपालस्य पुत्रकाः। तुष्टुवुः प्रयता भूत्वा यथाग्निं शृणु पार्थिव ॥ ६ ॥

जरितारिरुवाच। आत्मासि वायोर्ज्वलन शरीरमसि वीरुधाम्। योनिरापश्च ते शुक्रं योनिस्त्वमसि चाम्भसः ॥ ७ ॥

ऊर्ध्वं चाधश्च सर्पन्ति पृष्ठतः पार्श्वतस्तथा। अर्चिषस्ते महावीर्य रश्मयः सवितुर्यथा ॥ ८ ॥

सारिसृक्क उवाच। माता प्रणष्टा पितरं न विद्मः पक्षा जाता नैव नो धूमकेतो। न नस्त्राता विद्यते वै त्वदन्यस्तस्मादस्मांस्त्राहि बालांस्त्वमग्ने ॥ ९ ॥ यदग्ने ते शिवं रूपं ये च ते सप्त हेतयः। तेन नः परिपाहि त्वमार्त्तान्नः शरणैषिणः ॥ १० ॥

त्वमेवैकस्तपसे जातवेदो नान्यस्त्राता विद्यते गोषु देव। ऋषीनस्मान् बालकान् पालयस्व परेणास्मान् प्रैहि वै हव्यवाह ॥ ११ ॥

स्तम्बमित्र उवाच। सर्व्वमग्ने त्वमेवैकस्त्वयि सर्व्वमिदं जगत्। त्वं धारयसि भूतानि भुवनं त्वं बिभर्षि च ॥ १२ ॥ त्वमग्निर्हव्यवाहस्त्वं त्वमेव परमं हविः। मनीषिणस्त्वां जानन्ति बहुधा चैकधापि च ॥ १३ ॥ सृष्ट्वा लोकांस्त्रीनिमान् हव्यवाह काले प्राप्ते पचसि पुनः समिद्धः। त्वं सर्व्वस्य भुवनस्य प्रसूतिस्त्वमेवाग्ने भवसि पुनः प्रतिष्ठा ॥ १४ ॥

द्रोण उवाच। त्वमन्नं प्राणिभिर्भुक्तमन्तर्भूतो जगत्पते। नित्यं प्रवृद्धः पचसि त्वयि सर्व्वं प्रतिष्ठितम् ॥ १५ ॥ सूर्य्यो भूत्वा रश्मिभिर्ज्जातवेदो भूमेरम्भो भूमिजातान् रसांश्च। विश्वानादाय पुनरुत्सृज्य काले दृष्ट्वा सृष्ट्वा भावयसीह शुक्र ॥ १६ ॥ त्वत्त एताः पुनः शुक्र वीरुधो हरितच्छदाः। जायन्ते पुष्करिण्यश्च सुभद्रश्च महोदधिः ॥ १७ ॥ इदं वै सद्म तिग्मांशो वरुणस्य परायणम्। शिवस्त्राता भवास्माकं मास्मानद्य विनाशय ॥ १८ ॥ पिङ्गाक्ष लोहितग्रीव कृष्णवर्त्मन् हुताशन। परेण प्रैहि मुञ्चास्मान् सागरस्य गृहानिव ॥ १९ ॥

वैशम्पायन उवाच। एवमुक्तो जातवेदा द्रोणेन ब्रह्मवादिना। द्रोणमाह प्रतीतात्मा मन्दपालप्रतिज्ञया ॥ २० ॥

अग्निरुवाच। ऋषिर्द्रोणस्त्वमसि वै ब्रह्मैतद्व्याहृतं त्वया। ईप्सितं ते करिष्यामि न च ते विद्यते भयम् ॥ २१ ॥ मन्दपालेन वै यूयं मम पूर्व्वं निवेदिताः। वर्ज्जयेः पुत्रकान्मह्यं दहन् दावमिति स्म ह ॥ २२ ॥ तस्य तद्वचनं द्रोण त्वया यच्चेह भाषितम्। उभयं मे गरीयस्तु ब्रूहि किं करवाणि ते। भृशं प्रीतोऽस्मि भद्रं ते ब्रह्मन् स्तोत्रेण सत्तम ॥ २३ ॥

द्रोण उवाच। इमे मार्ज्जारकाः शुक्र नित्यमुद्वेजयन्ति

नः । एतान् कुरुष्व दग्धांस्त्वं हुताशन सबान्धवान् ॥ २४ ॥
तथा तत् कृतवानग्निरभ्यनुज्ञाय शार्ङ्गकान् । ददाह खाण्डवं
दावं समिद्धो जनमेजय ॥ २५ ॥

इत्यादिपर्वणि खाण्डवदहनपर्वणि शार्ङ्गोपाख्याने
चतुस्त्रिंशदधिकद्विशततोऽध्यायः ॥ २३४ ॥

वैशम्पायन उवाच । मन्दपालोऽपि कौरव्य चिन्तयामास
पुत्रकान् । उक्त्वापि च स तिग्मांशुं नैव शर्माधिगच्छति ॥ १ ॥
स तप्यमानः पुत्रार्थे लपितामिदमब्रवीत् । कथं त्वशक्ताः शरणे
लपिते मम पुत्रकाः ॥ २ ॥ वर्द्धमाने हुतवहे वाते चाशु प्रवा-
यति । असमर्था विमोक्षाय भविष्यन्ति ममात्मजा ॥ ३ ॥ कथ-
न्त्वशक्ता त्राणाय माता तेषां तपस्विनी । भविष्यति हि शोकार्त्ता
पुत्रत्राणमपश्यती ॥ ४ ॥ कथमुड्डोयनेऽशक्तान् पतने च ममा-
त्मजान् । सन्तप्यमाना बहुधा वाशमाना प्रधावति ॥ ५ ॥
जरितारिः कथं पुत्रः सारिसृक्कः कथञ्च मे । स्तम्बमित्रः कथं
द्रोणः कथं सा च तपस्विनी ॥ ६ ॥ लालप्यमानं तमृषिं मन्द-
पालं यथा वने । लपिता प्रत्युवाचेदं सासूयमिव भारत ॥ ७ ॥
न ते पुत्रेष्ववेक्षास्ति यानृषीनुक्तवानसि । तेजस्विनो वीर्य्यवन्तो
न तेषां ज्वलनाद्भयम् ॥ ८ ॥ त्वयाग्नौ ते परीताश्च स्वयं हि
मम सन्निधौ । प्रतिश्रुतं तथा चेति ज्वलनेन महात्मना ॥ ९ ॥
लोकपालो न तां वाचमुक्त्वा मिथ्या करिष्यति । समर्थं वक्त-
कृत्येन तेन ते स्वस्थमानसम् ॥ १० ॥ तामेव तु ममामित्रां
चिन्तयन् परितप्यसे । ध्रुवं मयि न ते स्नेहो यथा तस्यां पुरा-
भवत् ॥ ११ ॥ न हि पक्षवता न्याय्यं निःस्नेहेन सुहृज्जने ।
पीड्यमान उपद्रष्टुं शक्तेनात्मा कथञ्चन ॥ १२ ॥ गच्छ त्वं जरि-

तामेव यदर्थं परितप्यसे । चरिष्याम्यसहाप्येका यथा कुपुरुषाश्रिता ॥ १३ ॥

मन्दपाल उवाच । नाहमेवं चरे लोके यथा त्वमभिमन्यसे । अपत्यहेतोर्विचरे तच्च कृच्छ्रगतं मम ॥ १४ ॥ भूतं हित्वा च भाव्यर्थे योऽवलम्बेत मन्दधीः । अवमन्येत तं लोको यथेच्छसि तथा कुरु ॥ १५ ॥ एष हि प्रज्वलन्नग्निर्लिहानो महीरुहान् । आविग्ने हृदि सन्तापं जनयत्यशिवं तथा ॥ १६ ॥

वैशम्पायन उवाच । तस्माद्देशादतिक्रान्ते ज्वलने जरिता पुनः । जगाम पुत्रकानेव जरिता पुत्रगृद्धिनी ॥ १७ ॥ सा तान् कुशलिनः सर्वान् विमुक्तान् जातवेदसः । रोरूयमाणान् ददृशे वने पुत्रान्निरामयान् ॥ १८ ॥ अश्रूणि मुमुचे तेषां दर्शनात् सा पुनः पुनः । एकैकशो न तान् सर्वान् क्रोशमानान्वपद्यत ॥ १९ ॥ ततोऽभ्यगच्छत् सहसा मन्दपालोऽपि भारत । अथ ते सर्व एवं न नाभ्यनन्दंस्तदा सुताः ॥ २० ॥ लालप्यमानमेकैकं जरिताञ्च पुनः पुनः । न चैवोचुस्तदा किञ्चित्तमृषिं साध्वसाधु वा ॥ २१ ॥

मन्दपाल उवाच । ज्येष्ठः सुतस्ते कतमः कतमस्तस्य चानुजः । मध्यमः कतमश्चैव कनीयान् कतमश्च ते ॥ २२ ॥ एवं ब्रुवन्तं दुःखार्त्तं किं मां न प्रतिभाषसे । कृतवानपि हि त्यागं नैव शान्तिमितो लभे ॥ २३ ॥

जरितोवाच । किन्नु ज्येष्ठेन ते कार्य्यं किमन्तरजेन ते । किं वा मध्यमजातेन किञ्चनिष्ठेन वा पुनः ॥ २४ ॥ यां त्वं मां सर्वतो हीनामुत्सृज्यापि गतः पुरा । तामेव लपिताङ्गच्छ तरुणीं चारुहासिनीम् ॥ २५ ॥

मन्दपाल उवाच । न स्त्रीणां विद्यते किञ्चिदमुत्र पुरुषान्तरात् । सापत्नकमृते लोके नान्यदर्थविनाशनम् ॥ २६ ॥ वैराग्निदीपनं चैव भृशमुद्वेगकारि च । सुव्रता चापि कल्याणि

सर्वभूतेषु विश्रुता ॥ २७ ॥ अरुन्धती महात्मानं वशिष्ठं पर्य्यशङ्कत। विशुद्धभावमत्यन्तं सदा प्रियहिते रतम् ॥ २८ ॥ सप्तर्षिमध्यगं वीरमवमेने च तं मुनिम्। अपध्यानेन सा तेन धूमारुणसमप्रभा। लक्ष्यालक्ष्या नाभिरूपा निमित्तमिव दृश्यति ॥ २९ ॥ अपत्यहेतोः संप्राप्तं तथा त्वमपि मामिह। इष्टमेवं गते हि त्वं सा तथैवाद्य वर्त्तते ॥ ३० ॥ न हि मार्य्येति विश्वासः कार्य्यः पुंसा कथञ्चन। न हि कार्य्यमनुध्याति नारी पुत्रवती सती ॥ ३१ ॥

वैशम्पायन उवाच। ततस्ते सर्व एवैनं पुत्राः सम्यगुपासते। स च तानात्मजान् सर्वानाश्वासयितुमुद्यतः ॥ ३२ ॥

इत्यादिपर्वणि खाण्डवदहनपर्वणि शार्ङ्गोपाख्याने पञ्चविंशदधिकद्विशततोऽध्यायः ॥ २३५ ॥

मन्दपाल उवाच। युष्माकमपवर्गार्थं विज्ञप्तो ज्वलनो मया। अग्निना च तथेत्येवं प्रतिज्ञातं महात्मना ॥ १ ॥ अग्नेर्वचनमादाय मातुर्मत्ताञ्च वः। भवताञ्च परं वीर्य्यं पूर्वं नाहमिहागतः ॥ २ ॥ न सन्तापो हि वः कार्य्यः पुत्रका हृदि मां प्रति। ऋषीन् वेद हुताशोऽपि ब्रह्म तद्विदितञ्च वः ॥ ३ ॥

वैशम्पायन उवाच। एवमाश्वासितान् पुत्रान् भार्य्यामादाय स द्विजः। मन्दपालस्ततो देशादन्यं देशं जगाम ह ॥ ४ ॥ भगवानपि तिग्मांशुः समिद्धः खाण्डवं गतः। ददाह सह कृष्णाभ्यां जनयन् जगतो हितम् ॥ ५ ॥ वसामेदोवहाः कुल्यास्तत्र पीत्वा च पावकः। जगाम परमां तृप्तिं दर्शयामास चार्जुनम् ॥ ६ ॥ ततोऽन्तरीक्षाद्भगवानवतीर्य्य पुरन्दरः। मरुद्गणैर्वृतः पार्थं केशवं चेदमब्रवीत् ॥ ७ ॥ कृतं युवाभ्यां कर्म्मेदममरैरपि दुष्करम्। वरं वृणीतं तुष्टोऽस्मि दुर्लभं पुरुषेष्विह ॥ ८ ॥

वैशम्पायन उवाच। पार्थस्तु वारयामास शक्राद्स्त्राणि सर्वशः। प्रदातुं तच्च शक्रस्तु कालं चक्रे महाद्युतिः॥ ९ ॥ यदा प्रसन्नो भगवान्महादेवो भविष्यति। तदा तुभ्यं प्रदास्यामि पाण्डवास्त्राणि सर्वशः॥ १० ॥ अहमेव च तं कालं वेत्स्यामि कुरुनन्दन। तपसा महता चापि दास्यामि भवतोऽप्यहम्॥ ११॥ आग्नेयानि च सर्वाणि वायव्यानि च सर्वशः। मदीयानि च सर्वाणि ग्रहीष्यसि धनञ्जय॥ १२॥ वासुदेवोऽपि जग्राह प्रीतिं पार्थेन शाश्वतीम्। ददौ सुरपतिश्चैव वरं कृष्णाय धीमते॥ १३॥ एवं दत्त्वा वरं ताभ्यां सह देवैर्मरुत्पतिः। हुताशनमनुज्ञाप्य जगाम त्रिदिवं प्रभुः॥ १४॥ पावकश्च तदा दावं दग्ध्वा समृगपक्षिणम्। अहानि पञ्च चैकञ्च विरराम सुतर्पितः॥ १५॥ जग्ध्वा मांसानि पीत्वा च मेदांसि रुधिराणि च। युक्तः परमया प्रीत्या तावुवाचाच्युतार्जुनौ॥ १६॥ युवाभ्यां पुरुषाग्र्याभ्यां तर्पितोऽस्मि यथासुखम्। अनुजानामि वां वीरौ चरतं यत्र वाञ्छितम्॥ १७॥ एवं तौ समनुज्ञातौ पावकेन महात्मना। अर्जुनो वासुदेवश्च दानवश्च मयस्तथा॥ १८॥ परिक्रम्य ततः सर्वे त्रयोऽपि भरतर्षभ। रमणीये नदीकूले सहिता समुपाविशन्॥ १९॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यां आदिपर्वणि खाण्डवदाहः समाप्तः षट्त्रिंशदधिकद्विशततोऽध्यायः॥ २३६॥

समाप्तमादिपर्व।

श्रीमहाभारतम्।

सभापर्व्व।

नारायणं नमस्कृत्य नरञ्चैव नरोत्तमम्।
देवीं सरस्वतीं व्यासं ततो जयमुदीरयेत्॥

वैशम्पायन उवाच। ततोऽब्रवीन्मयः पार्थं वासुदेवस्य सन्निधौ। प्राञ्जलिः श्लक्ष्णया वाचा पूजयित्वा पुनः पुनः॥ १॥ अस्मात् कृष्णात् सुसंरब्धात् पावकाच्च दिधक्षतः। त्वया त्रातोऽस्मि कौन्तेय ब्रूहि किं करवाणि ते॥ २॥

अर्जुन उवाच। कृतमेव त्वया सर्वं स्वस्ति गच्छ महासुर। प्रीतिमान् भव मे नित्यं प्रीतिमन्तो वयञ्च ते॥ ३॥

मय उवाच। युक्तमेतत्त्वयि विभो यथात्थ पुरुषर्षभ। प्रीतिपूर्वमहं किञ्चित्कर्त्तुमिच्छामि भारत॥ ४॥ अहं हि विश्वकर्मा वै दानवानां महाकविः। सोऽहं वै तत्कृते किञ्चित्कर्त्तुमिच्छामि पाण्डव॥ ५॥

अर्जुन उवाच। प्राणकृच्छ्राद्विमुक्तं त्वमात्मानं मन्यसेऽनघ। एवं गते न शक्ष्यामि किञ्चित्कारयितुं त्वया॥ ६॥ न चापि तव सङ्कल्पं मोघमिच्छामि दानव। कृष्णस्य क्रियतां किञ्चित्तथा प्रतिकृतं मयि॥ ७॥ चोदितो वासुदेवस्तु मयेन भरतर्षभ। मुहूर्त्तमिव सन्दध्यौ किमयं चोद्यतामिति॥ ८॥ ततो विचिन्त्य

मनसा लोकनाथः प्रजापतिः । चोदयामास तं कृष्णः सभा वै क्रियतामिति ॥ ९ ॥ यदि त्वं कर्त्तुकामोऽसि प्रियं शिल्पवतांवर । धर्मराजस्य दैतेय यादृशीमिह मन्यसे ॥ १० ॥ यां कृतां नानुकुर्य्युर्हि मानवाः प्रेक्ष्य दत्तकाः । मनुष्यलोके सकले तादृशीं कुरु वै सभाम् ॥ ११ ॥ यत्र दिव्यानभिप्रायान् पश्येम हि कृतांस्त्वया । आसुरान्मानुषांश्चैव सभां तां कुरु वै मय ॥ १२ ॥

वैशम्पायन उवाच । प्रतिगृह्य तु तद्वाक्यं सम्प्रहृष्टो मयस्तदा । विमानप्रतिमाञ्चक्रे पाण्डवस्य शुभां सभाम् ॥ १३ ॥ ततः कृष्णश्च पार्थश्च धर्मराजे युधिष्ठिरे । सर्वमेतत् समावेद्य दर्शयामासतुर्मयम् ॥ १४ ॥ तस्मै युधिष्ठिरः पूजां यथार्हामकरोत्तदा । स तु तां प्रतिजग्राह मयः सत्कृत्य भारत ॥ १५ ॥ स पूर्वदेवचरितं तदा तत्र विशाम्पते । कथयामास दैतेयः पाण्डुपुत्रेषु भारत ॥ १६ ॥ स कालं कञ्चिदाश्वस्य विश्वकर्मा विचिन्त्य तु । सभां प्रचक्रमे कर्तुं पाण्डवानां महात्मनाम् ॥ १७ ॥ अभिप्रायेन पार्थानां कृष्णस्य च महात्मनः । पुण्येऽहनि महातेजाः कृतकौतुकमङ्गलः ॥ १८ ॥ तर्पयित्वा द्विजश्रेष्ठान् पायसेन सहस्रशः । धनं बहुविधं दत्त्वा तेभ्य एव च वीर्य्यवान् ॥ १९ ॥ सर्वर्तुगुणसम्पन्नां दिव्यरूपां मनोरमाम् । दशकिष्कुसहस्रां तां मापयामास सर्वतः ॥ २० ॥

इति सभापर्वणि सभाक्रियापर्वणि सभास्थाननिर्णये
प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

वैशम्पायन उवाच । उषित्वा खाण्डवप्रस्थे सुखवासं जनार्द्दनः । पार्थैः प्रीतिसमायुक्तैः पूजनार्होऽभिपूजितः ॥ १ ॥ गमनाय मतिं चक्रे पितुर्दर्शनलालसः । धर्मराजमथामन्त्र्य पृथाञ्च

पृथुलोचनः ॥ २ ॥ ववन्दे चरणौ मूर्ध्ना जगद्वन्द्यः पितुष्वसुः। स तया मूर्द्ध्न्युपाघ्रातः परिष्वक्तश्च केशवः ॥ ३ ॥ ददर्शानन्तरं कृष्णो भगिनीं स्वां महायशाः। तामुपेत्य हृषीकेशः प्रीत्या वाष्पसमन्वितः ॥ ४ ॥ अर्थ्यं तथ्यं हितं वाक्यं लघुयुक्तमनुत्तरम्। उवाच भगवान् भद्रां सुभद्रां भद्रभाषिणीम् ॥ ५ ॥ तया स्वजनगामीनि श्रावितो वचनानि सः। संपूजितश्चाप्यसकृच्छिरसा चाभिवादितः ॥ ६ ॥ तामनुज्ञाप्य वार्ष्णेयः प्रतिनन्द्य च भामिनीम्। ददर्शानन्तरं कृष्णां धौम्यञ्चापि जनार्द्दनः ॥ ७ ॥ ववन्दे च यथान्यायं धौम्यं पुरुषसत्तमः। द्रौपदीं सान्त्वयित्वा च आमन्त्र्य च जनार्द्दनः ॥ ८ ॥ भ्रातॄनभ्यगमद्विद्वान् पार्थेन सहितो बली। भ्रातृभिः पञ्चभिः कृष्णो वृतः शक्र इवामरैः ॥ ९ ॥ यात्राकालस्य योग्यानि कर्माणि गरुड़ध्वजः। कर्त्तुकामः शुचिर्भूत्वा स्नातवान् समलङ्कृतः ॥ १० ॥ अर्चयामास देवांश्च द्विजांश्च यदुपुङ्गवः। माल्यजाप्यनमस्कारैर्गन्धैरुच्चावचैरपि ॥ ११ ॥ स कृत्वा सर्वकार्य्याणि प्रतस्थे तस्थुषाम्वरः। उपेत्य स यदुश्रेष्ठो वाह्यकक्षां विनिर्गतः ॥ १२ ॥ स्वस्तिवाच्यार्हतो विप्रान्दधिपात्रफलाक्षतैः। वसु प्रदाय च ततः प्रदक्षिणमथाकरोत् ॥ १४ ॥ काञ्चनं रथमास्थाय तार्क्ष्यकेतनमाशुगम्। गदाचक्रासिशार्ङ्गाद्यै रायुधैरावृतं शुभम् ॥ १५ ॥ तिथावथ च नक्षत्रे मुहूर्त्ते च गुणान्विते। प्रययौ पुण्डरीकाक्षः शैव्यसुग्रीववाहनः ॥ १६ ॥ अन्वारुरोह चाप्येनं प्रेम्णा राजा युधिष्ठिरः। अपास्य चास्य यन्तारं दारुकं यन्तृसत्तमम् ॥ १७ ॥ अभीषून् संप्रजग्राह स्वयं कुरुपतिस्तदा। उपारुह्यार्जुनश्चापि चामरव्यजनं सितम् ॥ १८ ॥ रुक्मदण्डं बृहद्वाह्नर्विदधौ च प्रदक्षिणम्। तथैव भीमसेनोऽपि यमाभ्यां सहितो बली ॥ १९ ॥ पृष्ठतोऽनुययौ कृष्णमृत्विक्पौरजनैः सह। स तथा भ्रातृभिः सर्वैः केशवः परवीरहा ॥ २० ॥

अन्वीतमानः शुशुभे शिष्यैरिव गुरुः प्रियैः । पार्थमामन्त्र्य गोविन्दः परिष्वज्य सुपीड़ितम् ॥ २१ ॥ युधिष्ठिरं पूजयित्वा भीमसेनं यमौ तथा । परिष्वक्तो भृशं तैस्तु यमाभ्यामभिवादितः ॥ २२ ॥ योजनार्द्धमथो गत्वा कृष्णः परपुरञ्जयः । युधिष्ठिरं समामन्त्र्य निवर्तस्वेति भारत ॥ २३ ॥ ततोऽभिवाद्य गोविन्दः पादौ जग्राह धर्मवित् । उत्थाप्य धर्मराजस्तु मूर्ध्न्युपाघ्राय केशवम् ॥ २४ ॥ पाण्डवो यादवश्रेष्ठं कृष्णं कमललोचनम् । गम्यतामित्यनुज्ञाप्य धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ २५ ॥ ततस्तैः संविदं कृत्वा यथावन्मधुसूदनः । निवर्त्य च तथा कृच्छ्रात् पाण्डवान् सपदानुगान् ॥ २६ ॥ स्वां पुरीं प्रययौ हृष्टो यथा शक्रोऽमरावतीम् । लोचनैरनुजग्मुस्ते तमादृष्टिपथात्तदा ॥ २७ ॥ मनोभिरभिजग्मुस्ते कृष्णं प्रीतिसमन्वयात् । अतृप्तमनसामेव तेषां केशवदर्शने ॥ २८ ॥ क्षिप्रमन्तर्दधे शौरिश्चक्षुषां प्रियदर्शनः । अकामा एव पार्थास्ते गोविन्दगतमानसाः ॥ २९ ॥ निवृत्योपययुस्तूर्णं स्वपुरं पुरुषर्षभाः । स्यन्दनेनाथ कृष्णोऽपि त्वरितं द्वारकामगात् ॥ ३० ॥ सात्वतेन च वीरेण पृष्ठतो यायिना तदा । दारुकेण च सूतेन सहितो देवकीसुतः । प्रययौ द्वारकां शौरिर्गरुत्मानिव वेगवान् ॥ ३१ ॥

वैशम्पायन उवाच । निवृत्य धर्मराजस्तु सह भ्रातृभिरच्युतः । सुहृत्परिवृतो राजा प्रविवेश पुरोत्तमम् ॥ ३२ ॥ विसृज्य सुहृदः सर्वान् भ्रातॄन् पुत्रांश्च धर्मराट् । मुमोद पुरुषव्याघ्रो द्रौपद्या सहितो नृप ॥ ३३ ॥

वैशम्पायन उवाच । केशवोऽपि मुदा युक्तः प्रविवेश पुरोत्तमम् । पूज्यमानो यदुश्रेष्ठैरुग्रसेनमुखैस्तथा ॥ ३४ ॥ आहुकं पितरं वृद्धं मातरञ्च यशस्विनीम् । अभिवाद्य बलञ्चैव स्थितः कमललोचनः ॥ ३५ ॥ प्रद्युम्नशाम्बनिशठांश्चारुदेष्णं गदं

तथा। अनिरुद्धञ्च भानुञ्च परिष्वज्य जनार्दनः। स वृद्धैरभ्यनु-
ज्ञातो रुक्मिण्या भवनं ययौ ॥ ३६ ॥

इति सभापर्वणि सभाक्रियापर्वणि भगवद्याने
द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

वैशम्पायन उवाच। अथाब्रवीन्मयः पार्थमर्जुनं जयतां-
वरम्। आपृच्छे त्वां गमिष्यामि पुनरेष्यामि चाप्यहम् ॥ १ ॥
उत्तरेण तु कैलासं मैनाकं पर्वतं प्रति। यियक्षमाणेषु पुरा
दानवेषु मया कृतम् ॥ २ ॥ चित्रं मणिमयं भाण्डं रम्यं विन्दु-
सरः प्रति। सभायां सत्यसन्धस्य यदासीद्वृषपर्वणः ॥ ३ ॥ आग-
मिष्यामि तद्गृह्य यदि तिष्ठति भारत। तत सभां करिष्यामि
पाण्डवस्य यशस्विनीम् ॥ ४ ॥ मनःप्रह्लादिनीं चित्रां सर्वरत्न-
विभूषिताम्। अस्ति विन्दुसरस्युग्रा गदा च कुरुनन्दन ॥ ५ ॥
निहिता भावयाम्येवं राज्ञा हत्वा रणे रिपून्। सुवर्णविन्दुभि-
श्चित्रा गुर्वी भारसहा दृढ़ा ॥ ६ ॥ सा वै शतसहस्रस्य सम्मिता
शत्रुघातिनी। अनुरूपा च भीमस्य गाण्डीवं भवतो यथा ॥७॥
वारुणश्च महाशङ्खो देवदत्तः सुघोषवान्। सर्वमेतत् प्रदास्यामि
भवते नात्र संशयः ॥ ८ ॥ इत्युक्त्वा सोऽसुरः पार्थं प्रागुदीचीं
दिशं गतः। अथोत्तरेण कैलासान्मैनाकं पर्वतं प्रति ॥ ९ ॥
हिरण्यशृङ्गः सुमहान्महामणिमयो गिरिः। रम्यं विन्दुसरो
नाम यत्र राजा भगीरथः ॥ १० ॥ द्रष्टुं भागीरथीं गङ्गामुवास
बहुलाः समाः। यत्रेष्टं सर्वभूतानामीश्वरेण महात्मना ॥ ११ ॥
आहृताः क्रतवो मुख्याः शतं भरतसत्तम। यत्र यूपा मणि-
मयाश्चैत्याश्चापि हिरण्मयाः ॥ १२ ॥ शोभार्थं विहितास्तत्र न
तु दृष्टान्ततः कृताः। यत्रेष्ट्वा स गतः सिद्धिं सहस्राक्षः शची-

पतिः ॥ १३ ॥ यत्र भूतपतिः सृष्ट्वा सर्वान् लोकान् सनातनः ।
उपास्यते तिग्मतेजा स्थितो भूतैः सहस्रशः ॥ १४ ॥ नरनारा-
यणौ ब्रह्मा यमः स्थाणुश्च पञ्चमः । उपासते यत्र सत्रं सहस्र-
युगपर्य्यये ॥ १५ ॥ यत्रेष्टं वासुदेवेन सत्रैर्वर्षगणान् बहून् ।
श्रद्दधानेन सततं धर्मसम्प्रतिपत्तये ॥ १६ ॥ सुवर्णमालिनो यूपां-
श्चैत्यांश्चाप्यतिभास्वरान् । ददौ यत्र सहस्राणि प्रयुतानि च
केशवः ॥ १७ ॥ तत्र गत्वा स जग्राह गदां शङ्खञ्च भारत ।
स्फाटिकञ्च सभाद्रव्यं यदासीद्वृषपर्वणः ॥ १८ ॥ किङ्कराः सह
रक्षोभिर्यदरक्षन्महद्धनम् । तदगृह्लान्मयस्तत्र गत्वा सर्वं महा-
सुरः ॥ १९ ॥ तदाहृत्य च तां चक्रे सोऽसुरोऽप्रतिमां सभाम् ।
विश्रुतां त्रिषु लोकेषु दिव्यां मणिमयीं सभाम् ॥ २० ॥ गदाञ्च
भीमसेनाय प्रददौ प्रवरां तदा । देवदत्तञ्चार्जुनाय शङ्खप्रवर-
मुत्तमम् ॥ २१ ॥ यस्य शङ्खस्य नादेन भूतानि प्रचकम्पिरे ।
सभा च सा महाराज शातकुम्भमयद्रुमा ॥ २२ ॥ दशकिष्कु-
सहस्राणि समन्तादायताभवत् । यथा वह्नेर्यथार्कस्य सोमस्य
च यथा सभा ॥ २३ ॥ भ्राजमाना तथात्यर्थं दधार परमं वपुः ।
प्रतिघ्नतीव प्रभया प्रभामर्कस्य भास्वराम् ॥ २४ ॥ प्रबभौ ज्वल-
मानेव दिव्या दिव्येन वर्चसा । नवमेघप्रतीकाशा दिवमावृत्य
विष्ठिता ॥ २५ ॥ आयता विपुला रम्या विपाप्मा विगतक्लमा ।
उत्तमद्रव्यसम्पन्ना रत्नप्राकारमालिनी ॥ २६ ॥ बहुचित्रा बहु-
धना निर्मिता विश्वकर्मणा । न दाशार्ही सुधर्मा वा ब्रह्मणो
वाथ तादृशी ॥ २७ ॥ सभा रूपेण सम्पन्ना यां चक्रे मतिमान्
मयः । तां स्म तत्र मयेनोक्ताः रक्षन्ति च वहन्ति च ॥ २८ ॥
सभामष्टौ सहस्राणि किङ्करा नाम राक्षसाः । अन्तरीक्षचरा
घोरा महाकाया महाबलाः ॥ २९ ॥ रक्ताक्षाः पिङ्गलाक्षाश्च
शुक्तिकर्णाः प्रहारिणः । तस्यां सभायां नलिनीं चकाराप्रतिमां

मयः ॥ ३० ॥ वैदूर्य्यपत्रविततां मणिनालोज्ज्वलाम्बुजाम् । हैम-सौगन्धिकवतीं नानाद्विजगणायुताम् ॥ ३१ ॥ पुष्पितैः पङ्कजै-श्चित्रां कूर्म्मैर्मत्स्यैश्च काञ्चनैः । चित्रस्फटिकसोपानां निष्पङ्क-सलिलां शुभाम् ॥ ३२ ॥ मन्दानिलसमुद्भूतां मुक्ताबिन्दुभि-राचिताम् । महामणिशिलापट्टबद्धपर्य्यन्तवेदिकाम् ॥ ३३ ॥ मणि-रत्नचितां तान्तु केचिदभ्येत्य पार्थिवाः । दृष्ट्वापि नाभ्यजानन्त तेऽज्ञानात् प्रपतन्त्युत ॥ ३४ ॥ तां सभामभितो नित्यं पुष्प-वन्तो महाद्रुमाः । आसन्नानाविधा नीलाः शीतच्छाया मनो-रमाः ॥ ३५ ॥ काननानि सुगन्धीनि पुष्करिण्यश्च सर्व्वशः । हंसकारण्डवोपेताश्चक्रवाकोपशोभिताः ॥ ३६ ॥ जलजानाञ्च पद्मानां स्थलजानाञ्च सर्व्वशः । मारुतो गन्धमादाय पाण्डवान् स्म निषेवते ॥ ३७ ॥ ईदृशीं तां सभां कृत्वा मासैः परिचतुर्द्दशैः । निष्ठितां धर्म्मराजाय मयो राजन् न्यवेदयत् ॥ ३८ ॥

इति सभापर्व्वणि सभाक्रियापर्व्वणि सभानिर्म्माणे तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः प्रवेशनं तस्यां चक्रे राजा युधि-ष्ठिरः । अयुतं भोजयित्वा तु ब्राह्मणानां नराधिपः ॥ १ ॥ साज्येन पायसेनैव मधुना मिश्रितेन च । भक्ष्यैर्मूलैः फलैश्चैव मांसैर्वाराहहारिणैः ॥ २ ॥ कृशरेणाथ जीवन्त्या हविष्येण च सर्व्वशः । मांसप्रकारैर्विविधैः खाद्यैश्चापि तथा नृप ॥ ३ ॥ चोष्यैश्च विविधै राजन् पेयैश्च बहुविस्तरैः । आहतैश्चैव वासोभिर्माल्यै-रुच्चावचैरपि ॥ ४ ॥ तर्पयामास विप्रेन्द्रान् नानादिग्भ्यः समा-गतान् । ददौ तेभ्यः सहस्राणि गवां प्रत्येकशः पुनः ॥ ५ ॥ पुण्याहघोषस्तत्रासीत् दिवस्पृगिव भारत । वादित्रै र्विविधै-

दिव्यैर्गन्धैरुच्चावचैरपि ॥ ६ ॥ पूजयित्वा कुरुश्रेष्ठो दैवतानि निवेश्य च। तत्र मल्ला नटा झल्लाः सूता वैतालिकास्तथा। उपतस्थुर्महात्मानं धर्मपुत्रं युधिष्ठिरम् ॥ ७ ॥ तथा स कृत्वा पूजां तां भ्रातृभिः सह पाण्डवः। तस्यां सभायां रम्यायां रेमे शक्रो यथा दिवि ॥ ८ ॥ सभायामृषयस्तस्यां पाण्डवैः सह आसते। आसाञ्चक्रुर्नरेन्द्राश्च नानादेशसमागताः ॥ ९ ॥ असितो देवलः सत्यः सर्पमाली महाशिराः। अर्वावसुः सुमित्रश्च मैत्रेयः शुनको बलिः ॥१०॥ बको दाल्भ्यः स्थूलशिराः कृष्णद्वैपायनः शुकः। सुमन्तुर्जैमिनिः पैलो व्यासशिष्यास्तथा वयम् ॥ ११ ॥ तित्तिरिर्याज्ञवल्क्यश्च ससुतो लोमहर्षणः। अप्सुहोम्यश्च धौम्यश्च अणीमाण्डव्यकौशिकौ ॥ १२ ॥ दामोष्णीषस्त्रैवलिश्च पर्णादो वरजानुकः। मौञ्जायनो वायुभक्षः पाराशर्य्यश्च सारिकः ॥ १३ ॥ बलीवाकः सिनीवाकः सत्यपालः कृतश्रमः। जातूकर्णः शिखावांश्च आलम्बः पारिजातकः ॥ १४ ॥ पर्वतश्च महाभागो मार्कण्डेयो महामुनिः। पवित्रपाणिः सावर्णी भालुकिर्गालवस्तथा ॥ १५ ॥ जङ्घाबन्धुश्च रैभ्यश्च कोपवेगस्तथा भृगुः। हरिबभ्रुश्च कौण्डिन्यो बभ्रुमाली सनातनः ॥ १६ ॥ काक्षीवानौषिजश्चैव नाचिकेतोऽथ गौतमः। पैङ्गो वराहः शुनकः शाण्डिल्यश्च महातपाः ॥ १७ ॥ कुक्कुरो वेणुजङ्घोऽथ कालापः कठ एव च। मुनयो धर्मविद्वांसो धृतात्मानो जितेन्द्रियाः ॥ १८ ॥ एते चान्ये च बहवो वेदवेदाङ्गपारगाः। उपासते महात्मानं सभायामृषिसत्तमाः ॥ १९ ॥ कथयन्तः कथाः पुण्याः धर्मज्ञाः शुचयोऽमलाः। तथैव क्षत्रियश्रेष्ठा धर्मराजमुपासते ॥ २० ॥ श्रीमान्महात्मा धर्मात्मा मुञ्जकेतुर्विवर्द्धनः। संग्रामजिद्दुर्मुखश्च उग्रसेनश्च वीर्य्यवान् ॥ २१ ॥ कक्षसेनः क्षितिपतिः क्षेमकश्चापराजितः। काम्बोजराजः कमठः कम्पनश्च महाबलः। सततं कम्पयामास

यवनानेक एव यः ॥ २२ ॥ बलपौरुषसम्पन्नान् कृतास्त्रानमितौजसः । यथासुरान् कालकेयान्देवो वज्रधरस्तथा ॥ २३ ॥ जटासुरो मद्रकाणाञ्च राजा कुन्तिः पुलिन्दश्च किरातराजः । तथाङ्गवङ्गौ सह पुण्ड्रकेण पाण्ड्यौड्रराजौ च सहान्ध्रकेण ॥ २४ ॥ अङ्गो वङ्गः सुमित्रश्च शैव्यश्चामित्रकर्षणः । किरातराजः सुमना यवनाधिपतिस्तथा ॥ २५ ॥ चाणूरो देवरातश्च भोजो भीमरथश्च यः । श्रुतायुधश्च कालिङ्गो जयसेनश्च मागधः ॥ २६ ॥ सुकर्मा चेकितानश्च पुरुश्चामित्रकर्षणः । केतुमान्वसुदानश्च वैदेहोऽथ कृतक्षणः ॥ २७ ॥ सुधर्मा चानिरुद्धश्च श्रुतायुश्च महाबलः । अनूपराजो दुर्द्धर्षः क्रमजिच्च सुदर्शनः ॥ २८ ॥ शिशुपालः सहसुतः करूषाधिपतिस्तथा । वृष्णीनां चैव दुर्द्धर्षाः कुमारा देवरूपिणः ॥ २९ ॥ आहुको विपृथुश्चैव गदः सारण एव च । अक्रूरः कृतवर्मा च सत्यकश्च शिनेः सुतः ॥ ३० ॥ भीष्मकोऽथाकृतिश्चैव द्युमत्सेनश्च वीर्य्यवान् । कैकेयाश्च महेष्वासा यज्ञसेनश्च सौमकिः ॥ ३१ ॥ केतुमान्वसुमांश्चैव कृतास्त्रश्च महाबलः । एते चान्ये च बहवः क्षत्रिया मुख्यसम्मताः ॥ ३२ ॥ उपासते सभायां स्म कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् । अर्जुनं ये च संश्रित्य राजपुत्रा महाबलाः । अशिक्षन्त धनुर्वेदं रौरवाजिनवाससः ॥ ३३ ॥ तत्रैव शिक्षिता राजन् कुमारा वृष्णिनन्दनाः । रौक्मिणेयश्च साम्बश्च युयुधानश्च सात्यकिः ॥ ३४ ॥ सुधर्मा चानिरुद्धश्च शैव्यश्च नरपुङ्गवः । धनञ्जयसखा चात्र नित्यमास्ते स्म तुम्बुरुः ॥ ३५ ॥ उपासते महात्मानमासीनं सप्तविंशतिः । चित्रसेनः सहामात्यो गन्धर्व्वाप्सरसस्तथा । गीतवादित्रकुशलाः सम्यक् तालविशारदाः ॥ ३६ ॥ प्रमाणेऽथ लयस्थाने किन्नराः कृतनिश्रमाः । सञ्चोदितास्तुम्बुरुणा गन्धर्वसहितास्तदा ॥ ३७ ॥ गायन्ति दिव्यतानैस्ते यथान्यायं मनस्विनः । पाण्डुपुत्रानृषीं

श्चैव रमयन्त उपासते ॥ ३८ ॥ तस्यां सभायामासीनाः सुव्रताः सत्यसङ्गराः । दिवीव देवा ब्रह्माणं युधिष्ठिर सुपासते ॥ ३९ ॥

इति सभापर्वणि सभाक्रियापर्वणि सभाप्रवेशो नाम चतुर्थोऽध्यायः समाप्तञ्च सभाक्रियापर्व ॥ ४ ॥

अथ लोकपालसभाख्यानपर्व ।

वैशम्पायन उवाच । अथ तत्रोपविष्टेषु पाण्डवेषु महात्मसु । महत्सु चोपविष्टेषु गन्धर्वेषु च भारत ॥ १ ॥ वेदोपनिषदां वेत्ता ऋषिः सुरगणार्चितः । इतिहासपुराणज्ञः पुराकल्पविशेषवित् ॥ २ ॥ न्यायविद्धर्मतत्त्वज्ञः षड़ङ्गविदनुत्तमः । ऐक्यसंयोगनानात्वसमवायविशारदः ॥ ३ ॥ वक्ता प्रगल्भो मेधावी स्मृतिमान्नयवित्कविः । परावरविभागज्ञः प्रमाणकृतनिश्चयः ॥ ४ ॥ पञ्चावयवयुक्तस्य वाक्यस्य गुणदोषवित् । उत्तरोत्तरवक्ता च वदतोऽपि वृहस्पतेः ॥ ५ ॥ धर्मकामार्थमोक्षेषु यथावत् कृतनिश्चयः । तथा भुवनकोषस्य सर्वस्यास्य महामतिः ॥ ६ ॥ प्रत्यक्षदर्शी लोकस्य तिर्य्यगूर्द्ध्वमधस्तथा । सांख्ययोगविभागज्ञो निर्विवित्सुः सुरासुरान् ॥ ७ ॥ सन्धिविग्रहतत्त्वज्ञस्त्वनुमानविभागवित् । षाड़्गुण्यविधियुक्तश्च सर्वशास्त्रविशारदः ॥८॥ युद्धगान्धर्वसेवी स सर्वत्राप्रतिघस्तथा । एतैश्चान्यैश्च बहुभिर्युक्तो गुणगणैर्मुनिः ॥ ९ ॥ लोकाननुचरन् सर्वानगमत्तां सभां नृप । नारदः सुमहातेजा ऋषिभिः सहितस्तदा ॥ १० ॥ पारिजातेन राजेन्द्र रैवतेन च धीमता । सुमुखेन च सौम्येन देवर्षिरमितद्युतिः ॥ ११ ॥ सभास्थान् पाण्डवान् द्रष्टुं प्रीयमाणो मनोजवः । जयाशीर्भिस्तु तं विप्रो धर्मराजानमार्चयत् ॥ १२ ॥ तमागतमृषिं दृष्ट्वा नारदं सर्वधर्मवित् । सहसा पाण्डवश्रेष्ठः प्रत्युत्थायानुजैः

सह ॥ १३ ॥ अभ्यवादयत प्रीत्या विनयावनतस्तदा। तदर्हमासनं तस्मै सम्प्रदाय यथाविधि। गाञ्चैव मधुपर्कञ्च सम्प्रदायार्घ्यमेव च ॥ १४ ॥ अर्चयामास रत्नैश्च सर्व्वकामैश्च धर्म्मवित्। तुतोष च यथावच्च पूजां प्राप्य युधिष्ठिरात् ॥ १५ ॥ सोऽर्च्चितः पाण्डवैः सर्व्वैर्महर्षिर्वेदपारगः। धर्म्मकामार्थसंयुक्तं पप्रच्छेदं युधिष्ठिरम् ॥ १६ ॥

नारद उवाच। कच्चिदर्थाश्च कल्पन्ते धर्म्मे च रमते मनः। सुखानि चानुभूयन्ते मनश्च न विहन्यते ॥ १७ ॥ कच्चिदाचरितां पूर्व्वैर्नरदेव पितामहैः। वर्त्तसे वृत्तिमक्षुद्रां धर्म्मार्थसहितां त्रिषु ॥ १८ ॥ कच्चिदर्थेन वा धर्म्मं धर्म्मेणार्थमथापि वा। उभौ वा प्रीतिसारेण न कामेन प्रबाधसे ॥ १९ ॥ कच्चिदर्थञ्च धर्म्मञ्च कामञ्च जयतांवर। विभज्य काले कालज्ञ समं वरद सेवसे ॥ २० ॥ कच्चिद्राजगुणैः षड्भिः सप्तोपायांस्तथानघ। बलाबलेन सम्यक् त्वं चतुर्द्दश परीक्षसे ॥ २१ ॥ कच्चिदात्मानमन्वीक्ष्य परांश्च जयतांवर। तथा सन्धाय कर्म्माणि अष्टौ भारत सेवसे ॥ २२ ॥ कच्चित् प्रकृतयः सप्त न लुप्ता भरतर्षभ। आढ्यास्तथा व्यसनिनः स्वनुरक्ताश्च सर्व्वशः ॥ २३ ॥ कच्चिन्न कृतकैर्दूतैर्ये चाप्यपरिशङ्किताः। त्वत्तो वा तव चामात्यैर्भिद्यते मन्त्रितन्तथा ॥ २४ ॥ मित्रोदासीनशत्रूणां कच्चित् वेत्सि चिकीर्षितम्। कच्चित्सन्धिं यथाकालं विग्रहं चोपसेवसे। कच्चिद्वृत्तिमुदासीने मध्यमे चानुमन्यसे ॥ २५ ॥ कच्चिदात्मसमा वृद्धाः शुद्धाः सम्बोधनक्षमाः। कुलीनाश्चानुरक्ताश्च कृतास्ते वीर मन्त्रिणः ॥२६॥ विजयो मन्त्रमूलो हि राज्ञो भवति भारत। कच्चित् संवृतमन्त्रैस्ते अमात्यैः शास्त्रकोविदैः। राष्ट्रं सुरक्षितं तात शत्रु भिर्न्न विलुप्यते ॥२७॥ कच्चिन्निद्रावशं नैषि कच्चित्काले विबध्यसे। कच्चिच्चापररात्रेषु चिन्तयस्यर्थमर्थवित् ॥ २८ ॥ कच्चिन्मन्त्रयसे नैकः कच्चिन्न बहुभिः

सह। कच्चित मन्त्रितो मन्त्रो न राष्ट्रं परिधावति॥ २९॥ कच्चिदर्थान्विनिश्चित्य लघुमूलान्महोदयान्। क्षिप्रमारभसे कर्त्तुं न विघ्नयसि तादृशान्॥ ३०॥ कच्चिन्न सर्वे कर्मान्ताः परोक्षास्ते विशङ्किताः। सर्वे वा पुनरुत्सृष्टाः संसृष्टञ्चात्र कारणम्॥३१॥ आप्तैरलुब्धैः क्रमिकैस्ते च कच्चिदनुष्ठिताः। कच्चिद्राजन् कृतान्येव कृतप्रायाणि वा पुनः॥ ३२॥ विदुस्ते वीर कर्माणि नानवाप्तानि कानिचित्। कच्चित्कारणिका धर्मे सर्वशास्त्रेषु कोविदाः॥ ३३॥ कारयन्ति कुमारांश्च योधमुख्यांश्च सर्वशः। कच्चित् सहस्रैर्मूर्खाणामेकं क्रीणासि पण्डितम्॥ ३४॥ पण्डितो ह्यर्थकृच्छ्रेषु कुर्य्यान्निःश्रेयसं परम्। कच्चिद्दुर्गाणि सर्वाणि धनधान्यायुधोदकैः॥ ३५॥ यन्त्रैश्च परिपूर्णानि तथा शिल्पिधनुर्धरैः। एकोऽप्यमात्यो मेधावी शूरो दान्तो विचक्षणः॥ ३६॥ राजानं राजपुत्रं वा प्रापयेन्महती श्रियम्। कच्चिदष्टादशान्येषु स्वपक्षे दश पञ्च च॥ ३७॥ त्रिभिस्त्रिभिरविज्ञातैर्वेत्सि तीर्थानि चारकैः। कच्चिद्द्विषामविदितः प्रतिपन्नश्च सर्वदा॥ ३८॥ नित्ययुक्तो रिपून् सर्वान् वीक्षसे रिपुसूदन। कच्चिद्विनयसम्पन्नः कुलपुत्रो बहुश्रुतः॥ ३९॥ अनसूयुरसङ्कीर्णः सत्कृतस्ते पुरोहितः। कच्चिदग्निषु ते युक्तो विधिज्ञो मतिमानृजुः॥ ४०॥ हुतञ्च होष्यमाणञ्च काले वेदयते सदा। कच्चिदङ्गेषु निष्णातो ज्योतिषः प्रतिपादकः॥ ४१॥ उत्पातेषु हि सर्वेषु दैवज्ञः कुशलस्तव। कच्चिन्मुख्या महत्स्वेव मध्यमेषु च मध्यमाः॥ ४२॥ जघन्याश्च जघन्येषु भृत्याः कर्मसु योजिताः। अमात्यानुपधातीतान् पितृपैतामहान् शुचीन्॥ ४३॥ श्रेष्ठान् श्रेष्ठेषु कच्चित्त्वं नियोजयसि कर्मसु। कच्चिन्नोग्रेण दण्डेन भृशमुद्विजसे प्रजाः॥ ४४॥ राष्ट्रं तवानुशासन्ति मन्त्रिणो भरतर्षभ। कच्चित्त्वां नावजानन्ति याजकाः पतितं यथा॥ ४५॥ उग्रं प्रतिग्रहीतारं

कामयानमिव स्त्रियः। कच्चिद्धृष्टश्च शूरश्च मतिमान् धृतिमान् शुचिः। कुलीनश्चानुरक्तश्च दक्षः सेनापतिस्तव ॥ ४६ ॥ कच्चिद्बलस्य ते मुख्याः सर्व्वयुद्धविशारदाः। धृष्टावदाता विक्रान्तास्त्वया सत्कृत्य मानिताः ॥ ४७ ॥ कच्चिद्बलस्य भक्तञ्च वेतनञ्च यथोचितम्। सम्प्राप्तकाले दातव्यं ददासि न विकर्षसि ॥ ४८ ॥ कालातिक्रमणाद्ध्येते भक्तवेतनयोर्भृताः। भर्त्तुः कुर्व्वन्ति दौर्गत्यात् सोऽनर्थः सुमहान् स्मृतः ॥ ४९ ॥ कच्चित्सर्व्वेऽनुरक्तास्त्वां कुलपुत्राः प्रधानतः। कच्चित् प्राणांस्तवार्थेषु सन्त्यजन्ति सदा युधि ॥ ५० ॥ कच्चिन्नैको बहूनर्थान् सर्व्वशः साम्परायिकान्। अनुशास्ति यथाकामं कामात्मा शासनातिगः ॥ ५१ ॥ कच्चित् पुरुषकारेण पुरुषः कर्म्मशोभयन्। लभते मानमधिकं भूयो वा भक्तवेतनम् ॥ ५२ ॥ कच्चिद्विद्याविनीतांश्च नरान् ज्ञानविशारदान्। यथार्हं गुणतश्चैव दानेनाभ्युपपद्यसे ॥ ५३ ॥ कच्चिद्दारान्मनुष्याणां तवार्थे मृत्युमीयुषाम्। व्यसनं चाभ्युपेतानां बिभर्षि भरतर्षभ ॥ ५४ ॥ कच्चिद्भयादुपगतं क्षीणं वा रिपुमागतम्। युद्धे वा विजितं पार्थ पुत्रवत् परिरक्षसि ॥ ५५ ॥ कच्चित्त्वमेव सर्व्वस्याः पृथिव्याः पृथिवीपते। समश्चाभिशङ्क्यश्च यथा माता यथा पिता ॥ ५६ ॥ कच्चिद्व्यसनिनं शत्रुं निशम्य भरतर्षभ। अभियासि जवेनैव समीक्ष्य त्रिविधं बलम् ॥ ५७ ॥ यात्रामारभसे दिष्ट्या प्राप्तकालमरिन्दम। पार्ष्णिमूलञ्च विज्ञाय व्यवसायं पराजयम्। बलस्य च महाराज दत्त्वा वेतनमग्रतः ॥ ५८ ॥ कच्चित् च बलमुख्येभ्यः परराष्ट्रे परन्तप। उपच्छन्नानि रत्नानि प्रयच्छसि यथार्हतः ॥ ५९ ॥ कच्चिदात्मानमेवाग्रे विजित्य विजितेन्द्रियः। परान् जिगीषसे पार्थ प्रमत्तानजितेन्द्रियान् ॥ ६० ॥ कच्चित्ते यास्यतः शत्रून् पूर्व्वं यान्ति स्वनुष्ठिताः। साम दानञ्च भेदश्च दण्डश्च विधिवद्गुणाः ॥ ६१ ॥

कच्चिन्मूलं दृढं कृत्वा परान् यासि विशाम्पते। तांश्च विक्रमसे जेतुं जित्वा च परिरक्षसि ॥ ६२ ॥ कच्चिदष्टाङ्गसंयुक्ता चतुर्विधबला चमूः। बलमुख्यैः सुनीता ते द्विषतां प्रति वर्द्धिनी ॥६३॥ कच्चिल्लवञ्च मुष्टिञ्च परराष्ट्रे परन्तप। अविहाय महाराज निहंसि समरे रिपून् ॥६४॥ कच्चित् स्वपरराष्ट्रेषु बहवोऽधिकृतास्तव। अर्थान् समधितिष्ठन्ति रक्षन्ति च परस्परम् ॥ ६५ ॥ कच्चिदभ्यवहार्य्याणि गात्रसंवर्षणानि च। घ्रेयाणि च महाराज रक्षन्त्यनुमतास्तव ॥ ६६ ॥ कच्चित्कोषश्च कोष्ठश्च वाहनं द्वारमायुधम्। आयश्च कृतकल्याणैस्तव भक्तैरनुष्ठितः ॥ ६७ ॥ कच्चिदाभ्यन्तरेभ्यश्च बाह्येभ्यश्च विशाम्पते। रक्षस्यात्मानमेवाग्रे तांश्च स्वेभ्यो मिथश्चतान् ॥६८॥ कच्चिन्न पाने द्यूते वा क्रीड़ासु प्रमदासु च। प्रतिजानन्ति पूर्वाह्णे व्ययं व्यसनजं तव ॥ ६९ ॥ कच्चिदायस्य चार्द्धेन चतुर्भागेन वा पुनः। पादभागैस्त्रिभिर्वापि व्ययः संशोध्यते तव ॥ ७० ॥ कच्चित् ज्ञातीन् गुरून् वृद्धान् वणिजः शिल्पिनः श्रितान्। अभीक्ष्णमनुगृह्णासि धनधान्येन दुर्गतान् ॥ ७१ ॥ कच्चिच्चायव्यये युक्ताः सर्वे गणकलेखकाः। अनुतिष्ठन्ति पूर्वाह्णे नित्यमायव्ययं तव ॥ ७२ ॥ कच्चिदर्थेष्वसम्मूढान् हितकामाननुप्रियान्। नावकर्षसि कर्मभ्यः पूर्वमप्राप्य किल्बिषम् ॥ ७३ ॥ कच्चिद्विदित्वा पुरुषानुत्तमाधममध्यमान्। त्वं कर्मस्वनुरूपेषु नियोजयसि भारत ॥ ७४ ॥ कच्चिन्न लुब्धाश्चौरा वा वैरिणो वा विशाम्पते। अप्राप्तव्यवहारा वा तव कर्मस्वनुष्ठिताः ॥ ७५ ॥ कच्चिन्न चौरैर्लुब्धैर्वा कुमारैः स्त्रीबलेन वा। त्वया वा पीड्यते राष्ट्रं कच्चित्तुष्टाः कृषीवलाः ॥ ७६ ॥ कच्चिद्राष्ट्रे तड़ागानि पूर्णानि च बृहन्ति च। भागशो विनिविष्टानि न कृषिर्देवमातृका ॥ ७७ ॥ कच्चिन्न बीजं भक्तञ्च कर्षकस्यावसीदति। पादिकञ्च शतं वृद्धा ददास्यृणमनुग्रहम् ७८॥

कच्चित् स्वनुष्ठिता तात वार्त्ता ते साधुभिर्जनैः। वार्त्तायां सं-
श्रितस्तात लोकोऽयं सुखमेधते ॥ ७९ ॥ कच्चिच्छूराः कृतप्रज्ञाः
पञ्च पञ्चस्वनुष्ठिताः। क्षेमं कुर्व्वन्ति संहत्य राजन् जनपदे तव
॥ ८० ॥ कच्चिन्नगरगुप्त्यर्थं ग्रामा नगरवत् कृताः। ग्रामवच्च
कृताः घोषास्ते च सर्व्वे तदर्पणाः ॥ ८१ ॥ कच्चिद्बलेनानुगताः
समानि विषमाणि च। पुराणि चौराः निघ्नन्तश्चरन्ति विषये
तव ॥ ८२ ॥ कच्चित् स्त्रियः सान्त्वयसि कच्चित्ताश्च सुरक्षिताः।
कच्चिन्न श्रद्दधास्यासां कच्चिद्गुह्यं न भाषसे ॥ ८३ ॥ कच्चिदात्य-
यिकं श्रुत्वा तदर्थमनुचिन्त्य च। प्रियाण्यनुभवन् शेषे न त्वमन्तः-
पुरे नृप ॥ ८४ ॥ कच्चिद्द्वौ प्रथमौ यामौ रात्रेः सुप्त्वा विशाम्पते।
संचिन्तयसि धर्म्मार्थौ याम उत्थाय पश्चिमे ॥ ८५ ॥ कच्चिद्दर्शयसे
नित्यं मनुष्यान् समलंकृतः। उत्थाय काले कालज्ञैः सह पाण्डव
मन्त्रिभिः ॥ ८६ ॥ कच्चिद्रक्ताम्बरधराः खड्गहस्ताः स्वलंकृताः।
उपासते त्वामभितो रक्षणार्थमरिन्दम ॥ ८७ ॥ कच्चिद्दण्ड्येषु
यमवत् पूज्येषु च विशाम्पते। परीक्ष्य वर्त्तसे सम्यगप्रियेषु प्रियेषु
च ॥ ८८ ॥ कच्चिच्छारीरमाबाधमौषधैर्नियमेन वा। मानसं
वृद्धसेवाभिः सदा पार्थापकर्षसि ॥ ८९ ॥ कच्चिद्वैद्याश्चिकित्-
सायामष्टाङ्गायां विशारदाः। सुहृदश्चानुरक्ताश्च शरीरे ते हिताः
सदा ॥ ९० ॥ कच्चिन्न लोभान्मोहाद्वा मानाद्वापि विशाम्पते।
अर्थिप्रत्यर्थिनः प्राप्तान् न पश्यसि कथञ्चन ॥ ९१ ॥ कच्चिन्न
लोभान्मोहाद्वा विश्रम्भात् प्रणयेन वा। आश्रितानां मनुष्याणां
वृत्तिं त्वं संरुणत्सि वै ॥ ९२ ॥ कच्चित् पौरा न सहिता ये च
ते राष्ट्रवासिनः। त्वया सह विरुध्यन्ते परैः क्रीताः कथञ्चन
॥ ९३ ॥ कच्चिन्न दुर्ब्बलः शत्रुर्बलेन परिपीड़ितः। मन्त्रेण बल-
वान् कच्चिदुभाभ्याञ्च कथञ्चन ॥ ९४ ॥ कच्चित् सर्व्वेऽनुरक्तास्त्वां
भूमिपालाः प्रधानतः। कच्चित्प्राणांस्त्वदर्थेषु संत्यजन्ति त्वया-

वृताः ॥ ९५ ॥ कच्चित्ते सर्वविद्यासु गुणतोऽर्च्चा प्रवर्त्तते।
ब्राह्मणानाञ्च साधूनां तव निःश्रेयसी शुभा ॥ ९६ ॥ कच्चिद्धर्मे
त्रयीमूले पूर्वैराचरिते जनैः। यतमानस्तथा कर्त्तुं तस्मिन् कर्म्मणि
वर्त्तसे ॥ ९७ ॥ कच्चित्तव गृहेऽन्नानि स्वादून्यश्नन्ति वै द्विजाः।
गुणवन्ति गुणोपेतास्तवाध्यक्षं सदक्षिणम् ॥ ९८ ॥ कच्चित् क्रतू-
नेकचित्तो वाजपेयांश्च सर्वशः। पुण्डरीकांश्च कार्त्स्न्येन यतसे
कर्त्तुमात्मवान् ॥ ९९ ॥ कच्चिज्ज्ञातीन् गुरून् वृद्धान्दैवतांस्तापसा-
नपि। चैत्यांश्च वृक्षान् कल्याणान् ब्राह्मणांश्च नमस्यसि ॥ १०० ॥
कच्चिच्छोको नु मन्युर्वा त्वया प्रोत्पाद्यतेऽनघ। अपि मङ्गलहस्तश्च
जनः पार्श्वेऽनुतिष्ठति ॥ १०१ ॥ कच्चिदेषा च ते बुद्धिर्वृत्तिरेषा
च तेऽनघ। आयुष्या च यशस्या च धर्मकामार्थदर्शिनी ॥ १०२ ॥
एतया वर्त्तमानस्य बुद्ध्या राष्ट्रं न सीदति। विजित्य च महीं
राजा सोऽत्यन्तं सुखमेधते ॥ १०३ ॥ कच्चिदार्य्यो विशुद्धात्मा
क्षारितश्चौरकर्म्मणि। अदृष्टशास्त्रकुशलैर्न्न लोभाद्बध्यते शुचिः
॥ १०४ ॥ दृष्टो गृहीतस्तत्कारी तज्ज्ञैर्दृष्टः सकारणः। कच्चिन्न
मुच्यते स्तेनो द्रव्यलोभान्नरर्षभ ॥ १०५ ॥ उत्पन्नान् कच्चिदाढ्यस्य
दरिद्रस्य च भारत। अर्थान्न मिथ्या पश्यन्ति तवामात्या हृता
धनैः ॥ १०६ ॥ नास्तिक्यमनृतं क्रोधं प्रमादं दीर्घसूत्रताम्। अदर्शनं
ज्ञानवतामालस्यं क्षिप्तचित्तताम् ॥ १०७ ॥ एकचिन्तनमर्थानाम-
नर्थज्ञैश्च चिन्तनम्। निश्चितानामनारम्भं मन्त्रस्यापरिरक्षणम्
॥ १०८ ॥ मङ्गलाद्यप्रयोगञ्च प्रत्युत्थानञ्च सर्वतः। कच्चित्त्वं वर्जय-
स्येतान्राजदोषांश्चतुर्दश। प्रायशो यैर्विनश्यन्ति कृतमूलापि पार्थिवाः
॥ १०९ ॥ कच्चित्ते सफला वेदाः कच्चित्ते सफलं धनम्। कच्चित्ते
सफला दाराः कच्चित्ते सफलं श्रुतम् ॥ ११० ॥

युधिष्ठिर उवाच। कथं वै सफला वेदाः कथं वै सफलं
धनम्। कथं वै सफला दाराः कथं वै सफलं श्रुतम् ॥ १११ ॥

नारद उवाच। अग्निहोत्रफला वेदाः दत्तभुक्तफलं धनम्। रतिपुत्रफला दाराः शीलवृत्तफलं श्रुतम् ॥ ११२ ॥

वैशम्पायन उवाच। एतदाख्याय स मुनिर्न्नारदो वै महातपाः। पप्रच्छानन्तरमिदं धर्मात्मनं युधिष्ठिरम् ॥ ११३ ॥

नारद उवाच। कच्चिदभ्यागता दूराद्वणिजो लाभकारणात्। यथोक्तमवहार्य्यन्ते शुल्कं शुल्कोपजीविभिः ॥ ११४ ॥ कच्चित्ते पुरुषा राजन् पुरे राष्ट्रे च मानिताः। उपानयन्ति पण्यानि उपधाभिरवञ्चिताः ॥ ११५ ॥ कच्चित् शृणोषि वृद्धानां धर्मार्थसहिता गिरः। नित्यमर्थविदां तात तथा धर्मार्थदर्शिनाम् ॥ ११६ ॥ कच्चित्ते कृषितन्त्रेषु गोषु पुष्पफलेषु च। धर्मार्थञ्च द्विजातिभ्यो दीयते मधुसर्पिषी ॥ ११७ ॥ द्रव्योपकरणं किञ्चित् सर्व्वदा सर्व्वशिल्पिनाम्। चातुर्मास्यावरं सम्यङ्नियतं सम्प्रयच्छसि ॥ ११८ ॥ कच्चित् कृतं विजानीषि कर्त्तारञ्च प्रशंससि। सतां मध्ये महाराज सत्करोषि च पूजयन् ॥ ११९ ॥ कच्चित् सूत्राणि सर्व्वाणि गृह्णासि भरतर्षभ। हस्तिसूत्राश्वसूत्राणि रथसूत्राणि वा विभो ॥ १२० ॥ कच्चिदभ्यस्यते सम्यक् गृहे ते भरतर्षभ। धनुर्व्वेदस्य सूत्रं वै यन्त्रसूत्रञ्च नागरम् ॥ १२१ ॥ कच्चिदस्त्राणि सर्व्वाणि ब्रह्मदण्डश्च तेऽनघ। विषयोगास्तथा सर्व्वे विदिताः शत्रुनाशनाः ॥ १२२ ॥ कच्चिदग्निभयाच्चैव सर्व्वं व्यालभयात्तथा। रोगरक्षोभयाच्च व राष्ट्रं स्वं परिरक्षसि ॥ १२३ ॥ कच्चिदन्धांश्च मूकांश्च पङ्गून् व्यङ्गानबान्धवान्। पितेव पासि धर्मज्ञ तथा प्रव्रजितानपि ॥ १२४ ॥ षड़नर्था महाराज कच्चित्ते पृष्ठतः कृताः। निद्रालस्यं भयं क्रोधो मार्दवं दीर्घसूत्रता ॥ १२५ ॥

वैशम्पायन उवाच। ततः कुरूणामृषभो महात्मा श्रुत्वा गिरो ब्राह्मणसत्तमस्य। प्रणम्य पादावभिवाद्य तुष्टो राजाब्रवीन्नारदं देवरूपम् ॥ १२६ ॥

युधिष्ठिर उवाच । एवं करिष्यामि यथा त्वयोक्तं प्रज्ञा हि मे भूय एवाभिवृद्धा । उक्त्वा तथा चैव चकार राजा लेभे महीं सागरमेखलाञ्च ॥ १२७ ॥

नारद उवाच । एवं यो वर्त्तते राजा चातुर्वर्ण्यस्य रक्षणे । स विहृत्येह सुसुखी शक्रस्यैति सलोकताम् ॥ १२८ ॥

इति सभापर्वणि लोकपालसभाख्यानपर्वणि कच्चिदध्यायो नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

वैशम्पायन उवाच । संपूज्याथाभ्यनुज्ञातो महर्षेर्वचनात् परम् । प्रत्युवाचानुपूर्व्येण धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ १ ॥ भगवन् न्याय्यमाहैनं यथावद्धर्मनिश्चयम् । यथाशक्ति यथान्यायं क्रियतेऽयं विधिर्मया ॥ २ ॥ राजभिर्यद्यथा कार्य्यं पुरा वै तन्न संशयः । यथान्यायोपनीतार्थं कृतं हेतुमदर्थवत् ॥ ३ ॥ वयन्तु सत्पथं तेषां यातुमिच्छामहे प्रभो । न तु शक्यं तथा गन्तुं यथा तैर्नियतात्मभिः ॥ ४ ॥

वैशम्पायन उवाच । तं तु विश्रान्तमालक्ष्य देवर्षिममितद्युतिम् । एवमुक्त्वा स धर्मात्मा वाक्यं तदभिपूज्य च ॥५॥ मुहूर्त्तात् प्राप्तकालञ्च दृष्ट्वा लोकचरं मुनिम् । नारदं सुस्थमासीनमुपासीनो युधिष्ठिरः । अपृच्छत् पाण्डवस्तत्र राजमध्ये महाद्युतिः ॥ ६ ॥

युधिष्ठिर उवाच । भवान् सञ्चरते लोकान् सदा नानाविधान् बहून् । ब्रह्मणा निर्मितान् पूर्वं प्रेक्षमाणो मनोजवः ॥ ७ ॥ ईदृशी भविता काचिद्दृष्टपूर्वा सभा क्वचित् । इतो वा श्रेयसी ब्रह्मंस्तन्ममाचक्ष्व पृच्छतः ॥ ८ ॥

वैशम्पायन उवाच । तच्छ्रुत्वा नारदस्तस्य धर्मराजस्य भाषितम् । पाण्डवं प्रत्युवाचेदं स्मयन्मधुरया गिरा ॥ ९ ॥

नारद उवाच। मानुषेषु न मे तात दृष्टपूर्वा न च श्रुता। सभा मणिमयी राजन् यथेयं तव भारत॥ १०॥ सभान्तु पितृराजस्य वरुणस्य च धीमतः। कथयिष्ये तथेन्द्रस्य कैलासनिलयस्य च॥ ११॥ ब्रह्मणश्च सभां दिव्यां कथयिष्ये गतक्लमाम्। दिव्यां दिव्यैरभिप्रायरुपेतां विश्वरूपिणीम्॥ १२॥ देवैः पितृगणैः साध्यैर्यज्वभिर्नियतात्मभिः। जुष्टां मुनिगणैः शान्तैर्वेदयज्ञैः सदक्षिणैः॥ १३॥ यदि ते श्रवणे बुद्धिर्वर्त्तते भरतर्षभ। नारदेनैवमुक्तस्तु धर्मराजो युधिष्ठिरः॥ १४॥ प्राञ्जलिर्भ्रातृभिः सार्द्धं तैश्च सर्वैर्द्विजोत्तमैः। नारदं प्रत्युवाचेदं धर्मराजो महामनाः॥ १५॥

युधिष्ठिर उवाच। सभाः कथय ताः सर्वाः श्रोतुमिच्छामहे वयम्। किन्द्रव्यास्ताः सभा ब्रह्मन् किं विस्ताराः किमायताः॥१६॥ पितामहञ्च के तस्यां सभायां पर्य्युपासते। वासवं देवराजञ्च यमं वैवस्वतञ्च के॥ १७॥ वरुणञ्च कुवेरञ्च सभायां पर्य्युपासते। एतत्सर्वं यथान्यायं ब्रह्मर्षे वदयस्तव। श्रोतुमिच्छाम सहिताः परं कौतूहलं हि नः॥ १८॥ एवमुक्तः पाण्डवेन नारदः प्रत्यभाषत। क्रमेण राजन् दिव्यास्ताः श्रूयन्तामिह नः सभाः॥ १९॥

इति सभापर्वणि लोकपालसभाख्यानपर्वणि सभाजिज्ञासा नाम षष्ठोऽध्यायः॥ ६॥

नारद उवाच। शक्रस्य तु सभा दिव्या भास्वरा कर्मभिर्जिता। स्वयं शक्रेण कौरव्य निर्मितार्कसमप्रभा॥ १॥ विस्तीर्णा योजनशतं शतमध्यर्द्धमायता। वैहायसी कामगमा पञ्चयोजनमुच्छ्रिता॥ २॥ जराशोकक्लमापेता निरातङ्का शिवा शुभा। वेश्मासनवती रम्या दिव्यपादपशोभिता॥ ३॥ तस्यां देवेश्वरः

पार्थ सभायां परमाचने। आस्ते शच्या महेन्द्राण्या श्रिया लक्ष्म्या च भारत॥ ४॥ बिभ्रद्वपुरनिर्देश्यं किरीटी लोहिताङ्गदः। विरजोऽम्बरश्चित्रमाल्यो श्रीकीर्त्तिद्युतिभिः सह॥ ५॥ तस्यामुपासते नित्यं महात्मानं शतक्रतुम्। मरुतः सर्वशो राजन् सर्वे च गृहमेधिनः॥ ६॥ सिद्धा देवर्षयश्चैव साध्या देवगणास्तथा। मरुत्वन्तश्च सहिता भास्वन्तो हेममालिनः॥ ७॥ एते सानुचराः सर्वे दिव्यरूपाः स्वलंकृताः। उपासते महात्मानं देवराजमरिन्दमम्॥ ८॥ तथा देवर्षयः सर्वे पार्थ शक्रमुपासते। अमला धूतपाप्मानो दीप्यमाना इवाग्नयः॥ ९॥ तेजस्विनः सोमसुतो विशोका विगतज्वराः। पराशरः पर्वतश्च तथा सावर्णिगालवौ॥ १०॥ शङ्खश्च लिखितश्चैव तथा गौरशिरा मुनिः। दुर्वासा क्रोधनः श्येनस्तथा दीर्घतमा मुनिः॥ ११॥ पवित्रपाणिः सावर्णिर्याज्ञवल्क्योऽथ भालुकिः। उद्दालकः श्वेतकेतुस्ताण्ड्यो भाण्डायनिस्तथा॥१२॥ हविष्मांश्च गरिष्ठश्च हरिश्चन्द्रश्च पार्थिवः। हृद्यश्चोदरशाण्डिल्यः पाराशर्य्यः कृषीवलः॥ १३॥ वातस्कन्धो विशाखश्च विधाता काल एव च। करालदन्तस्त्वष्टा च विश्वकर्मा च तुम्बुरुः॥ १४॥ अयोनिजा योनिजाश्च वायुभक्षा हुताशिनः। ईशानं सर्वलोकस्य वज्रिणं समुपासते॥ १५॥ सहदेवः सुनीथश्च वाल्मीकिश्च महातपाः। शमीकः सत्यवाक् चैव प्रचेताः सत्यसङ्गरः॥ १६॥ मेधातिथिर्वामदेवः पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः। मरुत्तश्च मरीचिश्च स्थाणुश्चात्र महातपाः॥ १७॥ काक्षीवान् गौतमस्तार्क्ष्यंस्तथा वैश्वानरो मुनिः। मुनिः कालकवृक्षीय आश्राव्योऽथ हिरण्मयः॥ १८॥ संवर्त्तो देवहव्यश्च विष्वक्सेनश्च वीर्य्यवान्। कण्वो कात्यायनो राजन् गार्ग्यः कौशिक एव च। दिव्या आपस्तथौषध्यः श्रद्धा मेधा सरस्वती॥ १९॥ अर्थो धर्मश्च कामश्च विद्युतश्चैव पाण्डव। जलवाहास्तथा मेघा

वायवस्तनयित्नवः ॥ २० ॥ प्राची दिग्यज्ञवाहाश्च पावकः सप्त-
विंशतिः। अग्नीषोमौ तथेन्द्राग्नी मित्रश्च सवितार्य्यमा ॥ २१ ॥
भगो विश्वे च साध्याश्च गुरुः शुक्रस्तथैव च। विश्वावसुश्चित्रसेनः
सुमनस्तरुणस्तथा ॥ २२ ॥ यज्ञाश्च दक्षिणाश्चैव ग्रहास्ताराश्च
भारत। यज्ञवाहाश्च ये मन्त्राः सर्व्वे तत्र समासते ॥ २३ ॥ तथै-
वाप्सरसो राजन् गन्धर्व्वाश्च मनोरमाः। नृत्यवादित्रगीतैश्च हास्यैश्च
विविधैरपि ॥ २४ ॥ रमयन्ति स्म नृपते देवराजं शतक्रतुम्।
स्तुतिभिर्मङ्गलैश्चैव स्तुवन्तः कर्म्मभिस्तथा ॥ २५ ॥ विक्रमैश्च महा-
त्मानं बलवृत्रनिसूदनम्। ब्रह्मराजर्षयश्चैव सर्व्वे देवर्षयस्तथा
॥ २६ ॥ विमानैर्व्विविधैर्द्दिव्यैर्द्दीप्यमाना इवाग्नयः। स्रग्विणो
भूषिताः सर्व्वे यान्ति चायान्ति चापरे ॥ २७ ॥ बृहस्पतिश्च
शुक्रश्च नित्यमास्तां हि तत्र वै। एते चान्ये च बहवो महात्मानो
यतव्रताः ॥ २८ ॥ विमानैश्चन्द्रसङ्काशैः सोमवत् प्रियदर्शनाः।
ब्रह्मणः सदृशा राजन् भृगुः सप्तर्षयस्तथा ॥ २९ ॥ एषा सभा
मया राजन् दृष्टा पुष्करमालिनी। शतक्रतोर्म्महाबाहो याम्या-
मपि सभां शृणु ॥ ३० ॥

इति सभापर्व्वणि लोकपालसभाख्यानपर्व्वणि शक्रसभावर्णनं
नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

नारद उवाच। कथयिष्ये सभां याम्यां युधिष्ठिर निबोध
ताम्। वैवस्वतस्य यां पार्थ विश्वकर्म्मा चकार ह ॥ १ ॥ तैजसी
सा सभा राजन् बभूव शतयोजना। विस्तारायामसम्पन्ना भूयसी
चापि पाण्डव ॥ २ ॥ अर्कप्रकाशा भ्राजिष्णुः सर्व्वतः कामरूपिणी।
नातिशीता न चात्युष्णा मनसश्च प्रहर्षिणी ॥ ३ ॥ न शोको न
जरा तस्यां क्षुत्पिपासे न चाप्रियम्। न च दैन्यं क्लमो वापि

प्रतिकूलं न चाप्युत ॥ ४ ॥ सर्वे कामाः स्थितास्तस्यां ये दिव्या ये च मानुषाः । रसवच्च प्रभूतञ्च भक्ष्यभोज्यमरिन्दम । लेह्यं चोष्यञ्च पेयञ्च हृद्यं स्वादु मनोहरम् ॥ ५ ॥ पुण्यगन्धाः स्रजस्तस्यां नित्यं कामफला द्रुमाः । रसवन्ति च तोयानि शीतान्युष्णानि चैव ह ॥ ६ ॥ तस्यां राजर्षयः पुण्यास्तथा ब्रह्मर्षयोऽमलाः । यमं वैवस्वतं तात प्रहृष्टाः पर्य्युपासते ॥ ७ ॥ ययातिर्नहुषः पूरुर्मान्धाता सोमको नृगः । त्रसदस्युश्च राजर्षिः कृतवीर्य्यः श्रुतश्रवाः ॥ ८ ॥ अरिष्टनेमिः सिद्धश्च कृतवेगः कृतिर्निमिः । प्रतर्दनः शिविर्मत्स्यः पृथुलाक्षो बृहद्रथः ॥ ९ ॥ वार्त्तो मरुत्तः कुशिकः साङ्काश्यः साङ्कृतिर्ध्रुवः । चतुरश्वः सदश्वोर्म्मिः कार्त्तवीर्य्यश्च पार्थिवः ॥ १० ॥ भरतः सुरथश्चैव सुनीथो निशठो नलः । दिवोदासश्च सुमना अम्बरीषो भगीरथः ॥ ११ ॥ व्यश्वः सदश्वो वध्र्यश्वः पृथ्वेगः पृथुश्रवाः । पृषदश्वो वसुमनाः क्षुपश्च सुमहाबलः । वृषद्गुर्वृषसेनश्च पुरुकुत्सो ध्वजी रथी ॥ १२ ॥ आर्ष्टिषेणो दिलीपश्च महात्मा चाप्युशीनरः । औशीनरिः पुण्डरीकः शर्य्यातिः शरभः शुचिः ॥ १३ ॥ अङ्गोऽरिष्टश्च वेणश्च दुष्यन्तः सृञ्जयो जयः । भाङ्गासुरिः सुनीथश्च निषधोऽथ वहीनरः ॥ १४ ॥ करन्धमो वाह्लिकश्च सुद्युम्नो बलवान्मधुः । ऐलो मरुत्तश्च तथा बलवान् पृथिवीपतिः ॥ १५ ॥ कपोतरोमा तृणकः सहदेवार्जुनौ तथा । व्यश्वः साश्वः कृशाश्वश्च शशबिन्दुश्च पार्थिवः ॥ १६ ॥ रामो दाशरथिश्चैव लक्ष्मणोऽथ प्रतर्दनः । अलर्कः कक्षसेनश्च गयो गौराश्व एव च ॥ १७ ॥ जामदग्न्योऽथ रामश्च नाभागसगरौ तथा । भूरिद्युम्नो महाश्वश्च पृथाश्वो जनकस्तथा ॥ १८ ॥ राजा वैण्यो वारिषेणः पुरुजिज्जनमेजयः । ब्रह्मदत्तस्त्रिगर्त्तश्च राजोपरिचरस्तथा ॥ १९ ॥ इन्द्रद्युम्नो भीमजानुर्गौरपृष्ठो नलो गयः । पद्मोऽथ मुचुकुन्दश्च भूरिद्युम्नः प्रसेन-

जित् ॥ २० ॥ अरिष्टनेमिः सुद्युम्नः पृथुलाश्वोऽष्टकस्तथा । शतं मत्स्या नृपतयः शतं नीपाः शतं हयाः ॥ २१ ॥ धृतराष्ट्राश्चैकशतं अशीतिर्ज्जनमेजयाः । शतञ्च ब्रह्मदत्तानामीरिणाञ्च शतं तथा ॥ २२ ॥ भीष्माणां द्वे शते साग्रे भीमानान्तु तथा शतम् । शतञ्च प्रतिविन्ध्यानां शतं नागाः शतं हयाः ॥ २३ ॥ पलाशानां शतं ज्ञेयं शतङ्काशकुशादयः । शान्तनुश्चैव राजेन्द्र पाण्डुश्चैव पिता तव ॥ २४ ॥ उशङ्गवः शतरथो देवराजो जयद्रथः । वृषदर्भश्च राजर्षिर्बुद्धिमान् सह मन्त्रिभिः ॥ २५ ॥ अथापरे सहस्राणि ये गताः शशबिन्दवः । इष्ट्वाश्वमेधैर्बहुभिर्महद्भिर्भूरिदक्षिणैः ॥ २६ ॥ एते राजर्षयः पुण्याः कीर्त्तिमन्तो बहुश्रुताः । तस्यां सभायां राजेन्द्र वैवस्वतमुपासते ॥ २७ ॥ अगस्त्योऽथ मतङ्गश्च कालो मृत्युस्तथैव च । यज्वानश्चैव सिद्धाश्च ये च योगशरीरिणः ॥ २८ ॥ अग्निष्वात्ताश्च पितरः फेनपाश्चोष्मपाश्च ये । स्वधावन्तो बर्हिषदो मूर्त्तिमन्तस्तथा परे ॥ २९ ॥ कालचक्रञ्च साक्षाच्च भगवान् हव्यवाहनः । नरा दुष्कृतकर्म्माणो दक्षिणायनमृत्यवः ॥ ३० ॥ कालस्य नयने युक्ता यमस्य पुरुषाश्च ये । तस्यां शिंशपपालाशास्तथा काशकुशादयः ॥ ३१ ॥ उपासते धर्मराजं मूर्त्तिमन्तो जनाधिप । एते चान्ये च बहवः पितृराजसभासदः ॥ ३२ ॥ न शक्याः परिसंख्यातुं नामभिः कर्मभिस्तथा । असम्बाधा हि सा पार्थ रम्या कामगमा सभा । दीर्घकालं तपस्तप्त्वा निर्मिता विश्वकर्मणा ॥ ३३ ॥ ज्वलन्ती भासमाना च तेजसा स्वेन भारत । तामुग्रतपसो यान्ति सुव्रताः सत्यवादिनः ॥ ३४ ॥ शान्ताः सन्न्यासिनः शुद्धाः पूताः पुण्येन कर्मणा । सर्व्वे भास्वरदेहाश्च सर्व्वे च विरजोऽम्बराः ॥ ३५ ॥ चित्राङ्गदाश्चित्रमाल्याः सर्व्वे ज्वलितकुण्डलाः । सुकृतैः कर्मभिः पुण्यैः परिबर्हैश्च भूषिताः ॥ ३६ ॥ गन्धर्वाश्च महात्मानः संघश-

श्चाप्सरोगणाः । वादित्रं नृत्यगीतञ्च हास्यं लास्यञ्च सर्व्वशः ॥३७॥ पुण्याश्च गन्धाः शब्दाश्च तस्यां पार्थ समन्ततः । दिव्यानि चैव माल्यानि उपतिष्ठन्ति नित्यशः ॥ ३८ ॥ शतं शतसहस्राणि धर्म्मिणां तं प्रजेश्वरम् उपासते महात्मानं रूपयुक्ता मनस्विनः ॥ ३९ ॥ ईदृशी सा सभा राजन् पितृराज्ञो महात्मनः । वरुणस्यापि वच्यामि सभां पुष्करमालिनीम् ॥ ४० ॥

इति सभापर्व्वणि लोकपालसभाख्यानपर्व्वणि यमसभावर्णनं नाम अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

नारद उवाच। युधिष्ठिर सभा दिव्या वरुणस्यामितप्रभा। प्रमाणेन यथा याम्या शुभ्रप्राकारतोरणा ॥ १ ॥ अन्तःसलिलमास्थाय विहिता विश्वकर्म्मणा । दिव्यैरत्नमयैर्व्वृक्षैः फलपुष्पप्रदैर्युता ॥ २ ॥ नीलपीतासितश्यामैः सितैर्लोहितकैरपि । अवतानैस्तथा गुल्मैर्म्मञ्जरीजालधारिभिः ॥ ३ ॥ तथा शकुनयस्तस्यां विचित्रा मधुरस्वराः । अनिर्द्देश्या वपुष्मन्तः शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ४ ॥ सा सभा सुखसंस्पर्शा न शीता न च घर्म्मदा । वेश्मासनवती रम्या सिता वरुणपालिता ॥ ५ ॥ यस्यामास्ते स वरुणो वारुण्या च समन्वितः । दिव्यरत्नाम्बरधरो दिव्याभरणभूषितः ॥ ६ ॥ स्रग्विणो दिव्यगन्धाश्च दिव्यगन्धानुलेपनाः । आदित्यास्तत्र वरुणं जलेश्वरमुपासते ॥ ७ ॥ वासुकिस्तक्षकश्चैव नागश्चैरावणस्तथा । कृष्णश्च लोहितश्चैव पद्मश्चित्रश्च वीर्य्यवान् ॥ ८ ॥ कम्बलाश्वतरौ नागौ धृतराष्ट्रबलाहकौ । मणिमान् कुण्डधारश्च कर्कोटकधनञ्जयौ ॥ ९ ॥ पाणिमान् कुण्डकश्चैव बलवान् पृथिवीपते । प्रह्लादो मूषिकादश्च तथैव जनमेजयः ॥ १० ॥ पताकिनो मण्डलिनः फणवन्तश्च सर्व्वशः । एते चान्ये च बहवः

सर्पास्तस्यां युधिष्ठिर ॥ ११ ॥ उपासते महात्मानं वरुणं विगत-
क्लमाः । बलिर्वैरोचनो राजा नरकः पृथिवीञ्जयः ॥ १२ ॥
संह्रादो विप्रचित्तिश्च कालखञ्जाश्च दानवाः । सुहनुर्दुर्मुखः शङ्खः
सुमनाः सुमतिस्ततः ॥ १३ ॥ घटोदरो महापार्श्वः क्रथनः पिठर-
स्तथा । विश्वरूपः स्वरूपश्च विरूपोऽथ महाशिराः ॥ १४ ॥ दश-
ग्रीवश्च वाली च मेघवासा दशावरः । टिट्टिभो विटभूतश्च संह्राद-
श्चेन्द्रतापनः ॥ १५ ॥ दैत्यदानवसंघाश्च सर्वे रुचिरकुण्डलाः ।
स्रग्विणो मौलिनश्चैव तथा दिव्यपरिच्छदाः ॥ १६ ॥ सर्वे
लब्धवराः शूराः सर्वे विगतमृत्यवः । ते तस्यां वरुणं देवं धर्म-
पाशधरं सदा ॥ १७ ॥ उपासते महात्मानं सर्वे सुचरितव्रताः ।
तथा समुद्राश्चत्वारो नदी भागीरथी च सा ॥ १८ ॥ कालिन्दी
विदिशा वेण्वा नर्मदा वेगवाहिनी । विपाशा च शतद्रुश्च चन्द्र-
भागा सरस्वती ॥ १९ ॥ इरावती वितस्ता च सिन्धुर्देवनदी
तथा । गोदावरी कृष्णवेण्वा कावेरी च सरिद्वरा ॥ २० ॥
किम्पुना च विशल्या च तथा वैतरणी नदी । तृतीया ज्येष्ठिला
चैव शोणश्चापि महानदः । चर्मण्वती तथा चैव पर्णाशा च
महानदी ॥ २१ ॥ सरयूर्वारवत्या च लाङ्गली च सरिद्वरा ।
करतोया तथात्रेयी लौहित्यश्च महानदः ॥ २२ ॥ लघन्ती
गोमती चैव सन्ध्या त्रिःस्रोतसी तथा । एताश्चान्याश्च राजेन्द्र
सुतीर्था लोकविश्रुताः ॥ २३ ॥ सरितः सर्वतश्चान्यास्तीर्थानि
च सरांसि च । कूपाश्च सप्रस्रवणा देहवन्तो युधिष्ठिर ॥ २४ ॥
पल्वलानि तड़ागानि देहवन्त्यथ भारत । दिशस्तथा मही चैव
तथा सर्वे महीधराः ॥ २५ ॥ उपासते महात्मानं सर्वे जलचरा-
स्तथा । गीतवादित्रवन्तश्च गन्धर्वाप्सरसाङ्गणाः ॥ २६ ॥ स्तुवन्तो
वरुणं तस्यां सर्व एव समासते । महीधरा रत्नवन्तो रसा ये च
प्रतिष्ठिताः ॥ २७ ॥ कथयन्तं सुमधुराः कथास्तत्र समासते ।

वरुणाश्च तथा मन्त्री सुनाभः पर्य्युपासते॥ २८॥ पुत्रपौत्रैः परिवृतो गोनाम्ना पुष्करेण च। सर्वे विग्रहवन्तस्ते तमीश्वर-मुपासते॥ २९॥ एषा मया सम्पतता वारुणी भरतर्षभ। दृष्टपूर्वा सभा रम्या कुवेरस्य सभां शृणु॥ ३०॥

इति सभापर्वणि लोकपालसभाख्यानपर्वणि वरुणसभावर्णनं नाम नवमोऽध्यायः॥ ९॥

नारद उवाच। सभा वैश्रवणी राजन् शतयोजनमायता। विस्तीर्णा सप्ततिश्चैव योजनानि सितप्रभा॥ १॥ तपसा निर्जिता राजन् स्वयं वैश्रवणेन सा। शशिप्रभा प्रावरणा कैलासशिख-रोपमा॥ २॥ गुह्यकैरुह्यमाना सा खे विषक्तेव शोभते। दिव्या हेममयैरुच्चैः प्रासादैरुपशोभिता॥ ३॥ महारत्नवती चित्रा दिव्यगन्धा मनोरमा। सिताभ्रशिखराकारा प्लवमानेव दृश्यते॥ ४॥ दिव्यैर्हेममयैरङ्गैर्विद्युद्भिरिवचित्रिता। तस्यां वैश्रवणो राजा विचित्राभरणाम्बरः॥ ५॥ स्त्रीसहस्रैर्वृतः श्रीमानास्ते ज्वलितकुण्डलः। दिवाकरनिभे पुण्ये दिव्यास्तरणसंवृते॥ ६॥ दिव्यपादोपधाने च निषण्णः परमासने। मन्दाराणामुदाराणां वनानि परिलोड़यन्॥ ७॥ सौगन्धिकवनानाञ्च गन्धं गन्धवहो वहन्। नलिन्याश्चालकाख्याया नन्दनस्य वनस्य च। शीतो हृदयसंह्लादी वायुस्तमुपसेवते॥ ८॥ तत्र देवाः सगन्धर्वाः गणैरप्सरसां वृताः। दिव्यतानैर्महाराज वायन्तिस्म समा-गताः॥ ९॥ मिश्रकेशी च रम्भा च चित्रसेना शुचिस्मिता। चारुनेत्रा घृताची च मेनका पुञ्जिकस्थला। विश्वाची सहजन्या च प्रम्लोचा उर्वशी इरा॥ १०॥ वर्गा च सौरभेयी च समीची बुद्बुदा लता। एताः सहस्रशश्चान्या नृत्यगीतविशारदाः॥ ११॥

उपतिष्ठन्ति धनदं गन्धर्व्वाप्सरसाङ्गणाः। अनिशं दिव्यवादित्रै-र्नृत्यगीतैश्च सा सभा॥ १२॥ अशून्या रुचिरा भाति गन्धर्व्वा-प्सरसां गणैः। किन्नरा नाम गन्धर्व्वा नरा नाम तथा परे॥ १३॥ मणिभद्रोऽथ धनदः श्वेतभद्रश्च गुह्यकः। कशेरको गण्डकण्डुः प्रद्योतश्च महाबलः॥ १४॥ कुस्तुम्बुरुः पिशाचश्च गजकर्णो विशा-लकः। वराहकर्णस्ताम्रौष्ठः फलकक्षः फलोदकः॥ १५॥ हंस-चूड़ः शिखावर्त्तो हेमनेत्रो विभीषणः। पुष्पाननः पिङ्गलकः शोणितोदः प्रवालकः॥ १६॥ वृक्षवाष्पनिकेतश्च चीरवासाश्च भारत। एते चान्ये च बहवो यक्षाः शतसहस्रशः॥ १७॥ सदा भगवती लक्ष्मीस्तत्रैव नलकूवरः। अहञ्च बहुशस्तस्यां भवन्त्यन्ये च मद्विधाः॥ १८॥ ब्रह्मर्षयो भवन्त्यत्र तथा देवर्षयो-ऽपरे। क्रव्यादाश्च तथैवान्ये गन्धर्व्वाश्च महाबलाः। उपासते महात्मानं तस्यां धनदमीश्वरम्॥ १९॥ भगवान् भूतसङ्घैश्च वृतः शतसहस्रशः। उमापतिः पशुपतिः शूलभृद्भगनेत्रहा॥ २०॥ त्र्यम्बको राजशार्दूल देवी च विगतक्लमा। वामनैर्व्विकटैः कुब्जैः क्षतजाक्षैर्महारवैः॥ २१॥ मेदोमांसाशनैरुग्रैरुग्रधन्वा महा-बलः। नानाप्रहरणैरुग्रैर्वातैरिव महाजवैः॥ २२॥ वृतः सखा-यमन्वास्ते सदैव धनदं नृप। प्रहृष्टाः शतशश्चान्ये बहुशः सपरि-च्छदाः॥ २३॥ गन्धर्व्वाणाञ्च पतयो विश्वावसुर्हाहाहूहू। तुम्बुरुः पर्व्वतश्चैव शैलूषश्च तथापरः॥ २४॥ चित्रसेनश्च गीतज्ञः तथा चित्ररथोऽपि च। एते चान्ये च गन्धर्व्वा धनेश्वरमुपासते॥ २५॥ विद्याधराधिपश्चैव चक्रधर्म्मा सहानुजैः। उपाचरति तत्र स्म धनानामीश्वरं प्रभुम्॥ २६॥ किन्नराः शतशस्तत्र धना-नामीश्वरं प्रभुम्। आसते चापि राजानो भगदत्तपुरोगमाः॥ २७॥ द्रुमः किम्पुरुषेशश्च उपास्ते धनदेश्वरम्। राक्षसाधि-पतिश्चैव महेन्द्रो गन्धमादनः॥ २८॥ सहयक्षैः सगन्धर्व्वैः सह

सर्वैर्निशाचरैः । विभीषणश्च धर्मिष्ठ उपास्ते भ्रातरं प्रभुम् ॥ २९ ॥
हिमवान् पारिपात्रश्च विन्ध्यकैलासमन्दराः । मलयो दर्दुरश्चैव महेन्द्रो गन्धमादनः ॥ ३० ॥ इन्द्रकीलः सुनाभश्च तथा दिव्यौ च पर्वतौ । एते चान्ये च बहवः सर्वे मेरुपुरोगमाः ॥ ३१ ॥ उपासते महात्मानं धनानामीश्वरं प्रभुम् । नन्दीश्वरश्च भगवान् महाकालस्तथैव च ॥ ३२ ॥ शङ्कुकर्णमुखाः सर्वे दिव्याः पारिषदास्तथा । काष्ठः कुटीमुखो दन्ती विजया च तपोऽधिका ॥ ३३ ॥ श्वेतश्च वृषभस्तत्र नर्दन्नास्ते महाबलः । धनदं राक्षसाश्चान्ये पिशाचाश्च उपासते ॥ ३४ ॥ पारिषदैः परिवृतमुपायाति महेश्वरम् । सदा हि देवदेवेशं शिवं त्रैलोक्यभावनम् ॥ ३५ ॥ प्रणम्य मूर्द्ध्ना पौलस्त्यो बहुरूपमुमापतिम् । ततोऽभ्यनुज्ञां सम्प्राप्य महादेवाद्धनेश्वरः । आस्ते कदाचिद्भगवान् भवो धनपतेः सखा ॥ ३६ ॥ निधिप्रवरमुख्यौ च शङ्खपद्मौ धनेश्वरौ । सर्वान्निधीन् प्रगृह्याथ उपास्तां वै धनेश्वरम् ॥ ३७ ॥ सा सभा तादृशी रम्या मया दृष्टान्तरीक्षगा । पितामहसभां राजन् कीर्तयिष्ये निबोधताम् ॥ ३८ ॥

इति सभापर्वणि लोकपालसभाख्यानपर्वणि वैश्रवणसभावर्णनं नाम दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

नारद उवाच । पितामहसभां तात कथ्यमानां निबोध मे । शक्यते या न निर्देष्टुमेवंरूपेति भारत ॥ १ ॥ पुरा देवयुगे राजन्नादित्यो भगवान्दिवः । आगच्छन्मानुषं लोकं दिदृक्षुर्विगतक्लमः ॥ २ ॥ चरन्मानुषरूपेण सभां दृष्ट्वा स्वयम्भुवः । स तामकथयन्मह्यं दृष्ट्वा तत्त्वेन पाण्डव ॥ ३ ॥ अप्रमेयां सभां दिव्यां मानसीं भरतर्षभ । अनिर्देश्यां प्रभावेण सर्वभूतमनो

रमाम् ॥ ४ ॥ श्रुत्वा गुणानहं तस्याः सभायाः पाण्डवर्षभ । दर्शनेप्सुस्तथा राजन्नादित्यमिदमब्रुवम् ॥ ५ ॥ भगवन् द्रष्टुमिच्छामि पितामहसभां शुभाम् । येन वा तपसा शक्या कर्मणा वापि गोपते ॥ ६ ॥ औषधैर्वा तथा युक्तैरुत्तमा पापनाशनी । तन्ममाचक्ष्व भगवन् पश्येयं तां सभां यथा ॥ ७ ॥ स तन्मम वचः श्रुत्वा सहस्रांशुर्दिवाकरः । प्रोवाच भरतश्रेष्ठ व्रतं वर्षसहस्रिकम् ॥ ८ ॥ ब्रह्मव्रतमुपास्व त्वं प्रयतेनान्तरात्मना । ततोऽहं हिमवत्पृष्ठे समारब्धो महाव्रतम् ॥ ९ ॥ ततः स भगवान् सूर्य्यो मामुपादाय वीर्य्यवान् । अगच्छत्तां सभां ब्राह्मीं विपाप्मा विगतक्लमः ॥ १० ॥ एवंरूपेति सा शक्या न निर्द्देष्टुं नराधिप । क्षणेन हि बिभर्त्त्यन्यदनिर्द्देश्यं वपुस्तथा ॥ ११ ॥ न वेद परिमाणं वा संस्थानं चापि भारत । न च रूपं मया तादृग्दृष्टपूर्वं कदाचन ॥ १२ ॥ सुसुखा सा सदा राजन्न शीता न च घर्मदा । न क्षुत्पिपासे न ग्लानिं प्राप्य तां प्राप्नुवन्त्युत ॥ १३ ॥ नानारूपैरिव कृता मणिभिः सा सुभास्वरैः । स्तम्भैर्न च धृता सा तु शाश्वती न च सा क्षरा ॥ १४ ॥ दिव्यैर्नानाविधैर्भावैर्भासद्भिरमितप्रभैः । अतिचन्द्रञ्च सूर्य्यञ्च शिखिनञ्च स्वयंप्रभा ॥ १५ ॥ दीप्यते नाकपृष्ठस्था भर्त्सयन्तीव भास्करम् । तस्यां स भगवानास्ते विदधद्देवमायया ॥ १६ ॥ स्वयमेकोऽनिशं राजन् सर्व्वलोकपितामहः । उपतिष्ठन्ति चाप्येनं प्रजानां पतयः प्रभुम् ॥ १७ ॥ दक्षः प्रचेताः पुलहो मरीचिः कश्यपः प्रभुः । भृगुरत्रिर्वशिष्ठश्च गौतमोऽथ तथाङ्गिराः ॥ १८ ॥ पुलस्त्यश्च क्रतुश्चैव प्रह्लादः कर्द्दमस्तथा । अथर्व्वाङ्गिरसश्चैव वालिखिल्या मरीचिपाः ॥ १९ ॥ मनोऽन्तरीक्षं विद्याश्च वायुस्तेजो जलं मही । शब्दस्पर्शौ तथा रूपं रसो गन्धश्च भारत ॥ २० ॥ प्रकृतिश्च विकारश्च यच्चान्यत् कारणं भुवः । अगस्त्यश्च

महातेजा मार्कण्डेयश्च वीर्य्यवान् ॥ २१ ॥ जमदग्निर्भरद्वाजः संवर्त्तश्च्यवनस्तथा। दुर्वासाश्च महाभाग ऋष्यशृङ्गश्च धार्मिकः ॥ २२ ॥ सनत्कुमारो भगवान् योगाचार्य्यो महातपाः। असितो देवलश्चैव जैगीषव्यश्च तत्त्ववित् ॥ २३ ॥ ऋषभोऽजितशत्रुश्च महावीर्य्यस्तथा मणिः। आयुर्वेदस्तथाष्टाङ्गो देहवांस्तत्र भारत ॥ २४ ॥ चन्द्रमाः सह नक्षत्रैरादित्यश्च गभस्तिमान्। वायवः क्रतवश्चैव सङ्कल्पः प्राण एव च ॥ २५ ॥ मूर्त्तिमन्तो महात्मानो महाव्रतपरायणाः। एते चान्ये च बहवो ब्रह्माणं समुपस्थिताः ॥ २६ ॥ अर्थो धर्मश्च कामश्च हर्षो द्वेषस्तपो दमः। आयान्ति तस्यां सहिताः गन्धर्वाप्सरसां गणाः ॥ २७ ॥ विंशतिः सप्त चैवान्ये लोकपालाश्च सर्वशः। शुक्रो बृहस्पतिश्चैव बुधोऽङ्गारक एव च ॥ २८ ॥ शनैश्चरश्च राहुश्च ग्रहाः सर्वे तथैव च। मन्त्रो रथन्तरञ्चैव हरिमान् वसुमानपि ॥ २९ ॥ आदित्याः साधिराजानो नामद्वन्द्वैरुदाहृताः। मरुतो विश्वकर्मा च वसवश्चैव भारत ॥ ३० ॥ तथा पितृगणाः सर्वे सर्वाणि च हवींष्यथ। ऋग्वेदः सामवेदश्च यजुर्वेदश्च पाण्डव ॥ ३१ ॥ अथर्ववेदश्च तथा सर्वशास्त्राणि चैव ह। इतिहासोपवेदाश्च वेदाङ्गानि च सर्वशः ॥ ३२ ॥ ग्रहा यज्ञाश्च सोमश्च देवताश्चापि सर्वशः। सावित्री दुर्गतरणी वाणी सप्तविधा तथा ॥ ३३ ॥ मेधा धृतिः स्मृतिश्चैव प्रज्ञा बुद्धिर्यशः क्षमा। सामानि स्तुतिशास्त्राणि गाथाश्च विविधास्तथा ॥ ३४ ॥ भाष्याणि तर्कयुक्तानि देहवन्ति विशाम्पते। नाटका विविधाः काव्याः कथाख्यायिककारिकाः ॥ ३५ ॥ तत्र तिष्ठन्ति ते पुण्या ये चान्ये गुरुपूजकाः। क्षणा लवा मुहूर्त्ताश्च दिवा रात्रिस्तथैव च ॥ ३६ ॥ अर्द्धमासाश्च मासाश्च ऋतवः षट् च भारत। संवत्सराः पञ्चयुगमहोरात्रश्चतुर्विधः ॥ ३७ ॥ कालचक्रञ्च तद्दिव्यं नित्यमक्षयमव्ययम्। धर्मचक्रं

तथा चापि नित्यमास्ते युधिष्ठिर ॥ ३८ ॥ अदितिर्दितिर्दनुश्चैव सुरमा विनता इरा। कालिका सुरभी देवी सरमा चाथ गौतमी ॥ ३९ ॥ प्रभा कद्रुश्च वै देव्यौ देवतानाञ्च मातरः। रुद्राणी श्रीश्च लक्ष्मीश्च भद्रा षष्ठी तथापरा ॥ ४० ॥ पृथिवी गाङ्गता देवी ह्रीः स्वाहा कीर्त्तिरेव च। सुरा देवी शची चैव तथा पुष्टिररुन्धती ॥ ४१ ॥ सम्वृत्तिराशा नियतिः सृष्टिर्देवी रतिस्तथा। एताश्चान्याश्च वै देव्य उपतस्थुः प्रजापतिम् ॥ ४२ ॥ आदित्या वसवो रुद्रा मरुतश्चाश्विनावपि। विश्वेदेवाश्च साध्याश्च पितरश्च मनोजवाः ॥ ४३ ॥ पितॄणाञ्च गणान्विद्धि सप्त वै पुरुषर्षभ। मूर्त्तिमन्तो वै चत्वारस्त्रयश्चाप्यशरीरिणः ॥ ४४ ॥ वैराजाश्च महाभागा अग्निस्वात्ताश्च भारत। गार्हपत्या नाकचराः पितरो लोकविश्रुताः ॥ ४५ ॥ सोमपा एकशृङ्गाश्च चतुर्वेदाः कलास्तथा। एते चतुर्षु वर्णेषु पूज्यन्ते पितरो नृप ॥ ४६ ॥ एतैराप्यायितैः पूर्वं सोमश्चाप्यायते पुनः। त एते पितरः सर्वे प्रजापतिमुपस्थिताः। उपासते च संहृष्टा ब्रह्माणममितौजसम् ॥ ४७ ॥ राक्षसाश्च पिशाचाश्च दानवा गुह्यकास्तथा। नागाः सुपर्णाः पशवः पितामहमुपासते ॥ ४८ ॥ स्थावरा जङ्गमाश्चैव महाभूतास्तथापरे। पुरन्दरश्च देवेन्द्रो वरुणो धनदो यमः ॥४९॥ महादेवः सहोमोऽत्र सदा गच्छति सर्व्वशः। महासेनश्च राजेन्द्र सदोपास्ते पितामहम् ॥ ५० ॥ देवो नारायणस्तस्यां तथा देवर्षयश्च ये। ऋषयो वालिखिल्याश्च योनिजायोनिजास्तथा ॥ ५१ ॥ यच्च किञ्चित्त्रिलोकेऽस्मिन् दृश्यते स्थानुजङ्गमम्। सर्वं तस्यां मया दृष्टमिति विद्धि नराधिप ॥ ५२ ॥ अष्टाशीतिसहस्राणि ऋषीणामूर्द्ध्वरेतसाम्। प्रजावताञ्च पञ्चाशदृषीणामपि पाण्डव ॥ ५३ ॥ ते स्म तत्र यथा कामं दृष्ट्वा सर्व्वे दिवौकसः। प्रणम्य शिरसा तस्मै सर्व्वे यान्ति यथागतम् ॥ ५४ ॥ अतिथीनागता-

न्देवान्दैत्यान्नागांस्तथा द्विजान्। यक्षान् सुपर्णान् कालेयान् गन्धर्वाप्सरसस्तथा ॥ ५५ ॥ महाभागानमितधीर्ब्रह्मा लोकपितामहः। दयावान् सर्वभूतेषु यथार्हं प्रतिपद्यते ॥ ५६ ॥ प्रतिगृह्य तु विश्वात्मा स्वयम्भुरमितद्युतिः। सान्त्वमानार्थसम्भोगैर्युनक्ति मनुजाधिप ॥ ५७ ॥ तथा तैरुपयातैश्च प्रतिपद्भिश्च भारत। आकुला सा सभा तात भवति स्म सुखप्रदा ॥ ५८ ॥ सर्वतेजोमयी दिव्या ब्रह्मर्षिगणसेविता। ब्राह्म्या श्रिया दीप्यमाना शुशुभे विगतक्लमा ॥ ५९ ॥ सा सभा तादृशी दृष्टा मया लोकेषु दुर्लभा। सभेयं राजशार्दूल मनुष्येषु यथा तव ॥ ६० ॥ एता मया दृष्टपूर्वाः सभा देवेषु भारत। सभेयं मानुषे लोके सर्वश्रेष्ठतमा तव ॥ ६१ ॥

इति सभापर्वणि लोकपालसभाख्यानपर्वणि ब्रह्मसभावर्णनं नामैकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

युधिष्ठिर उवाच। प्रायशो राजलोकस्ते कथितो वदतांवर। वैवस्वतसभायां तु यथा वदसि मे प्रभो ॥ १ ॥ वरुणस्य सभायां तु नागास्ते कथिता विभो। दैत्येन्द्राश्चापि भूयिष्ठाः सरितः सागरास्तथा ॥ २ ॥ तथा धनपतेर्यक्षा गुह्यका राक्षसास्तथा। गन्धर्वाप्सरसश्चैव भगवांश्च वृषध्वजः ॥ ३ ॥ पितामहसभायां तु कथितास्ते महर्षयः। सर्वे देवनिकायाश्च सर्वशास्त्राणि चैव ह ॥ ४ ॥ शक्रस्य तु सभायां तु देवाः सङ्कीर्त्तिताः मुने। उद्देशतश्च गन्धर्वा विविधाश्च महर्षयः ॥ ५ ॥ एक एव तु राजर्षिर्हरिश्चन्द्रो महामुने। कथितस्ते सभायां वै देवेन्द्रस्य महात्मनः ॥ ६ ॥ किं कर्म तेनाचरितं तपो वा नियतव्रत। येनासौ सह शक्रेण स्पर्द्धते सुमहायशाः ॥ ७ ॥ पितृलोकगतश्चैव त्वया

विप्र पिता मम। दृष्टः पाण्डुर्महाभागः कथं वापि समागतः ॥ ८ ॥
किमुक्तवांश्च भगवंस्तन्ममाचक्ष्व सुव्रत। त्वत्तः श्रोतुं सर्व्वमिदं परं
कौतूहलं हि मे ॥ ९ ॥

नारद उवाच। यन्मां पृच्छसि राजेन्द्र हरिश्चन्द्रं प्रति
प्रभो। तत्तेऽहं सम्प्रवक्ष्यामि माहात्म्यं तस्य धीमतः ॥ १० ॥
स राजा बलवानासीत् सम्राट् सर्व्वमहीक्षिताम्। तस्य सर्व्वे
महीपालाः शासनावनता स्थिताः ॥ ११ ॥ तेनैकं रथमास्थाय
जैत्रं हेमविभूषितम्। शस्त्रप्रतापेन जिताः द्वीपाः सप्त जने-
श्वर ॥ १२ ॥ स निर्जित्य महीं कृत्स्नां सशैलवनकाननाम्।
आजहार महाराज राजसूयं महाक्रतुम् ॥ १३ ॥ तस्य सर्व्वे
महीपाला धनान्याजह्रुराज्ञया। द्विजानां परिवेष्टारस्तस्मिन्
यज्ञे च तेऽभवन् ॥ १४ ॥ प्रादाच्च द्रविणं प्रीत्या याचकानां
नरेश्वरः। यथोक्तवन्तस्ते तस्मिंस्ततः पञ्चगुणाधिकम् ॥ १५ ॥
अतर्पयच्च विविधैर्व्वसुभिर्ब्राह्मणांस्तदा। प्रसर्पकाले सम्प्राप्ते
नानादिग्भ्यः समागतान् ॥ १६ ॥ भक्ष्यभोज्यैश्च विविधैर्यथाकाम-
पुरस्कृतैः। रत्नौघतर्पितैस्तुष्टैर्द्विजैश्च समुदाहृतम् ॥ १७ ॥ तेजस्वी
च यशस्वी च नृपेभ्योऽप्यधिकोऽभवत्। एतस्मात् कारणाद्राजन्
हरिश्चन्द्रो विराजते ॥ १८ ॥ तेभ्यो राजसहस्रेभ्यः तद्विद्धि भरत-
र्षभ। समाप्य च हरिश्चन्द्रो महायज्ञं प्रतापवान् ॥ १९ ॥
अभिषिक्तश्च शुशुभे साम्राज्येन नराधिप। ये चान्ये च मही-
पाला राजसूयं महाक्रतुम् ॥ २० ॥ यजन्ते ते सहेन्द्रेण मोदन्ते
भरतर्षभ। ये चापि निधनं प्राप्ताः संग्रामेष्वपलायिनः ॥ २१ ॥
ते तत्सदनमासाद्य मोदन्ते भरतर्षभ। तपसा ये च तीव्रेण
त्यजन्तीह कलेवरम् ॥ २२ ॥ ते तत्स्थानं समासाद्य श्रीमन्तो
भान्ति नित्यशः। पिता च त्वाह कौन्तेय पाण्डुः कौरवनन्दन
॥ २३ ॥ हरिश्चन्द्रे श्रियं दृष्ट्वा नृपतौ जातविस्मयः। विज्ञाय

मानुषं लोकमायान्तं मां नराधिप ॥ २४ ॥ प्रोवाच प्रणतो भूत्वा वदेथास्त्वं युधिष्ठिरम्। समर्थोऽसि महीं जेतुं भ्रातरस्ते स्थिता वशे ॥ २५ ॥ राजसूयं क्रतुश्रेष्ठमाहरस्वेति भारत। त्वय्योष्टवति पुत्रेऽहं हरिश्चन्द्रवदाशु वै ॥ २६ ॥ मोदिष्ये बहुलाः शश्वत्समाः शक्रस्य संसदि। एवमर्थं तु वच्योऽहं तव पुत्रं नराधिपम् ॥ २७ ॥ भूर्लोकं यदि गच्छेयमिति पाण्डमथाब्रुवम्। तस्य त्वं पुरुषव्याघ्र सङ्कल्पं कुरु पाण्डव ॥ २८ ॥ गन्तासि त्वं महेन्द्रस्य पूर्वैः सह सलोकताम्। बहुविघ्नश्च नृपते क्रतुरेष स्मृतो महान् ॥ २९ ॥ छिद्राण्यस्य तु वाञ्छन्ति यज्ञघ्ना ब्रह्मराक्षसाः। युद्धञ्च तत्रगमनं पृथिवीक्षयकारणम् ॥ ३० ॥ किञ्चिदेव निमित्तञ्च भवत्यत्र क्षयावहम्। एतत् सञ्चिन्त्य राजेन्द्र यत् क्षेमं तत्समाचर ॥ ३१ ॥ अप्रमत्तोत्थितो नित्यं चातुर्वर्ण्यस्य रक्षणे। भव एधस्व मोदस्व धनैस्तर्पय च द्विजान् ॥ ३२ ॥ एतत्ते विस्तरेणोक्तं यन्मां त्वं परिपृच्छसि। आपृच्छे त्वां गमिष्यामि दाशार्हनगरीं प्रति ॥ ३३ ॥

वैशम्पायन उवाच। एवमाख्याय पार्थेभ्यो नारदो जनमेजय। जगाम तैर्वृतो राजन्नृषिभिर्यैः समागतः ॥ ३४ ॥ गते तु नारदे पार्थो भ्रातृभिः सह कौरव। राजसूयं क्रतुश्रेष्ठं चिन्तयामास पार्थिवः ॥ ३५ ॥

इति सभापर्वणि लोकपालसभाख्यानपर्वणि ब्रह्मसभावर्णनं नाम द्वादशोऽध्यायः। समाप्तञ्च लोकपालसभाख्यानपर्व ॥ १२ ॥

अथ राजसूयारम्भपर्व ।

वैशम्पायन उवाच । ऋषेस्तद्वचनं श्रुत्वा निशश्वास युधिष्ठिरः । चिन्तयन् राजसूयेष्टिं न लेभे शर्म भारत ॥ १ ॥ राजर्षीणाञ्च तं श्रुत्वा महिमानं महात्मनाम् । यज्वनां कर्मभिः पुण्यैः लोकप्राप्तिं समीक्ष्य च ॥ २ ॥ हरिश्चन्द्रञ्च राजर्षिं रोचमानं विशेषतः । यज्वानं यज्ञमाहर्त्तुं राजसूयमियेष सः ॥ ३ ॥ युधिष्ठिरस्ततः सर्वानर्चयित्वा सभासदः । प्रत्यर्चितश्च तैः सर्वैर्यज्ञायैव मनो दधे ॥ ४ ॥ स राजसूयं राजेन्द्र कुरूणामृषभस्तदा । आहर्त्तुं प्रवणञ्चक्रे मनः सञ्चिन्त्य चासकृत ॥ ५ ॥ भूयश्चाद्भुतवीर्य्यौजा धर्ममेवानुचिन्तयन् । किं हितं सर्वलोकानां भवेदिति मनो दधे ॥ ६ ॥ अनुगृह्णन् प्रजाः सर्वाः सर्वधर्मभृताम्बरः । अविशेषेण सर्वेषां हितं चक्रे युधिष्ठिरः ॥ ७॥ सर्वेषां दीयतां देयं मुष्णन् कोपमदावुभौ । साधुधर्मेति धर्मेति नान्यत् श्रूयेत भाषितम् ॥ ८॥ एवं गते ततस्तस्मिन् पितरीवाश्वसन् जनाः । न तस्य विद्यते द्वेष्टा ततोऽस्याजातशत्रुता ॥ ९ ॥ परिग्रहान्नरेन्द्रस्य भीमस्य परिपालनात् । शत्रूणां क्षपणाच्चैव वीभत्सोः सव्यसाचिनः ॥ १० ॥ धीमतः सहदेवस्य धर्माणामनुशासनात् । वैनत्यात् सर्वतश्चैव नकुलस्य स्वभावतः । अविग्रहा वीतभयाः स्वकर्मनिरताः सदा ॥ ११ ॥ निकामवर्षाः स्फीताश्च आसन् जनपदास्तथा । वार्द्धुषी यज्ञसत्त्वानि गोरक्षं कर्षणं वणिक् ॥ १२ ॥ विशेषात् सर्वमेवैतत् संजज्ञे राजकर्मणा । अनुकर्षञ्च निष्कर्षं व्याधिपावकमूर्च्छनम् ॥ १३ ॥ सर्वमेव न तत्रासीद्धर्मनित्ये युधिष्ठिरे । दस्युभ्यो वञ्चकेभ्यश्च राज्ञः प्रति परस्परम् ॥ १४ ॥ राजवल्लभतश्चैव नाश्रूयत मृषाकृतम् । प्रियं कर्त्तुमुपस्थातुं बलिकर्म स्वकर्मजम् ॥ १५ ॥ अभिहर्त्तुं नृपाः षट्सु पृथक् जातैश्च नैगमैः । ववृधे विषयस्तत्र धर्मनित्ये युधि-

ष्ठिरे॥ १६ ॥ कामतोऽप्युपयुञ्जानैराजसैर्लोभजर्जनैः। सर्व-
व्यापि सर्वगुणी सर्वसाहः स सर्वराट्॥ १७॥ यस्मिन्नधिकृतः
सम्राट् भ्राजमानो महायशाः। यत्र राजन् दश दिशः पितृतो
मातृतस्तथा। अनुरक्ताःप्रजा आसन्नागोपाला द्विजातयः॥ १८॥
स मन्त्रिणः समानाय्य भ्रातॄंश्च वदताम्बरः। राजसूयं प्रति
तदा पुनः पुनरपृच्छत॥ १९॥ ते पृच्छ्यमानाः सहिताः वचोऽर्थं
मन्त्रिणस्तदा। युधिष्ठिरं महाप्राज्ञं यियक्षुमिदमब्रुवन्॥ २०॥
येनाभिषिक्तो नृपतिर्वारुणं गुणमृच्छति। तेन राजापि तं
कृत्स्नं सम्राड्गुणमभीप्सति॥ २१ ॥ तस्य सम्राड्गुणार्हस्य
भवतः कुरुनन्दन। राजसूयस्य समयं मन्यन्ते सुहृदस्तव॥ २२॥
तस्य यज्ञस्य समयः स्वाधीनः क्षत्रसम्पदा। साम्ना षड्ग्नयो
यस्मिंश्चीयन्ते संशितव्रतैः॥ २३॥ दर्वीहोमानुपादाय सर्वान् यः
प्राप्नुते क्रतून्। अभिषिकश्च यस्यान्ते सर्वजित्तेन चोच्यते॥ २४॥
समर्थोऽसि महाबाहो सर्वेते वशगा वयम्। अचिरात्त्वं महा-
राज राजसूयमवाप्स्यसि॥ २५॥ अविचार्य्य महाराज राज-
सूये मनः कुरु। इत्येवं सुहृदः सर्वे पृथक् च सह चाब्रुवन्॥२६॥
स धर्म्यं पाण्डवस्तेषां वचः श्रुत्वा विशाम्पते। धृष्टमिष्टं वरिष्ठञ्च
जग्राह मनसारिहा॥ २७॥ श्रुत्वा सुहृद्वचस्तच्च जानंश्चाप्यात्मनः
क्षमम्। पुनः पुनर्मनो दध्रे राजसूयाय भारत॥ २८॥ स
भ्रातृभिः पुनर्धीमानृत्विग्भिश्च महात्मभिः मन्त्रिभिश्चापि सहितो
धर्मराजो युधिष्ठिरः। धौम्यद्वैपायनाद्यैश्च मन्त्रयामास मन्त्र-
वित्॥ २९॥

युधिष्ठिर उवाच। इयं या राजसूयस्य सम्राड्र्हस्य सुक्रतोः।
श्रद्दधानस्य वदतः स्पृहा मे सा कथं भवेत्॥ ३०॥

वैशम्पायन उवाच। एवमुक्तास्तु ते तेन राज्ञा राजीव-
लोचन। इदमूचुर्वचः काले धर्मराजं युधिष्ठिरम्॥ ३१॥

अहस्त्वमसि धर्मज्ञ राजसूयं महाक्रतुम् । अथैवमुक्तो नृपता-
वृत्विग्भिर्ऋषिभिस्तथा ॥ ३२ ॥ मन्त्रिणो भ्रातरश्चास्य तद्वचः
प्रत्यपूजयन् । स तु राजा महाप्राज्ञः पुनरेवात्मनात्मवान् ॥ ३३ ॥
भूयो विममृशे पार्थो लोकानां हितकाम्यया । सामर्थ्ययोगं
संप्रेक्ष्य देशकालौ व्ययागमौ ॥ ३४ ॥ विमृश्य सम्यक् च धिया
कुर्वन् प्राज्ञो न सीदति । न हि यज्ञसमारम्भः केवलात्मविनि-
श्चयात् ॥ ३५ ॥ भवतीति समाज्ञाय यत्नतः कार्य्यमुद्वहन् । स
निश्चयार्थं कार्य्यस्य कृष्णमेव जनार्दनम् ॥ ३६ ॥ सर्वलोकात् परं
मत्वा जगाम मनसा हरिम् । अप्रमेयं महाबाहुं कामाज्जातमजं
नृषु ॥ ३७ ॥ पाण्डवस्तर्कयामास कर्मभिर्देवसम्मितैः । नास्य
किञ्चिदविज्ञातं नास्य किञ्चिदकर्मजम् ॥ ३८ ॥ न स किञ्चिन्न
विषहेदिति कृष्णममन्यत । स तु तां नैष्ठिकीं बुद्धिं कृत्वा पार्थो
युधिष्ठिरः । गुरुवद्भूतगुरवे प्राहिणोद्दूतमञ्जसा ॥ ३९ ॥ शीघ्र-
गेन रथेनाशु स दूतः प्राप्य यादवान् । द्वारकावासिनं कृष्णं
द्वारवत्यां समासदत् ॥ ४० ॥ दर्शनाकांक्षिणं पार्थं दर्शना-
कांक्षयाच्युतः । इन्द्रसेनेन सहित इन्द्रप्रस्थमगात्तदा ॥ ४१ ॥
व्यतीत्य विविधान्देशांस्त्वरावान् क्षिप्रवाहनः । इन्द्रप्रस्थगतं पार्थ-
मभ्यगच्छज्जनार्दनः ॥ ४२ ॥ स गृहे पितृवद्भ्रात्रा धर्मराजेन
पूजितः । भीमेन च ततोऽपश्यत् स्वसारं प्रीतिमान् पितुः ॥ ४३ ॥
प्रीतः प्रीतेन सुहृदा रेमे स सहितस्तदा । अर्जुनेन यमाभ्याञ्च
गुरुवत् पर्य्युपासितः ॥ ४४ ॥ तं विश्रान्तं शुभे देशे क्षणिनं
कल्यमच्युतम् । धर्मराजः समागम्याज्ञापयत् स्वं प्रयोजनम् ॥४५॥

युधिष्ठिर उवाच । प्रार्थितो राजसूयो मे न चासौ केवले-
प्सया । प्राप्यते येन तत्ते हि विदितं कृष्ण सर्वशः ॥ ४६ ॥
यस्मिन् सर्वः सम्भवति यश्च सर्वत्र पूज्यते । यश्च सर्वेश्वरो राजा
राजसूयं स विन्दति ॥ ४७ ॥ तं राजसूयं सुहृदः कार्य्यमाहुः

समेत्य ते। तव मे निश्चिततमं तव कृष्ण गिरा भवेत् ॥ ४८ ॥
केचिद्धि सौहृदादेव न दोषं परिचक्षते। स्वार्थहेतोस्तथैवान्ये
प्रियमेव वदन्त्युत ॥ ४९ ॥ प्रियमेव परीप्सन्ते केचिदात्मनि
यद्धितम्। एवम्प्रायाश्च दृश्यन्ते जनवादाः प्रयोजने ॥ ५० ॥
त्वन्तु हेतूनतीत्यैतान् कामक्रोधौ व्युदस्य च। परमं यत् क्षमं
लोके यथावद्वक्तुमर्हसि ॥ ५१ ॥

इत्यादिपर्व्वणि सभापर्व्वणि राजसूयारम्भपर्व्वणि
त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

श्रीकृष्ण उवाच। सर्व्वैर्गुणैर्महाराज राजसूयं त्वमर्हसि।
जानतस्त्वेव ते सर्वं किञ्चिद्वक्ष्यामि भारत ॥ १ ॥ जामदग्न्येन
रामेण क्षत्रं यदवशेषितम्। तस्मादवरजं लोके यदिदं क्षत्र-
संज्ञितम् ॥ २ ॥ कृतोऽयं कुलसङ्कल्पः क्षत्रियैर्वसुधाधिप। निदेश-
भाग्भिस्तत्ते हि विदितं भरतर्षभ ॥ ३ ॥ ऐलस्येक्ष्वाकुवंशस्य
प्रकृतिं परिचक्षते। राजानः श्रेणिवद्धाश्च तथान्ये क्षत्रिया भुवि
॥ ४ ॥ ऐलवंश्याश्च ये राजंस्तथैवेक्ष्वाकवो नृपाः। तानि चैकशतं
विद्धि कुलानि भरतर्षभ ॥ ५ ॥ ययातिस्त्वेव भोजानां विस्तरो
गुणतो महान्। भजतेऽद्य महाराज विस्तरं स चतुर्दिशम् ॥ ६ ॥
तेषां तथैव तां लक्ष्मीं सर्व्वक्षत्रमुपासते। इदानीमेव वै राजन्
जरासन्धो महीपतिः। अभिभूय श्रियं तेषां कुलानामभिषेचितः
॥ ७ ॥ स्थितो मूर्द्धि नरेन्द्राणामोजसाक्रम्य सर्व्वशः। सोऽवनिं
मध्यमां भुक्त्वा मिथो भेदममन्यत ॥ ८ ॥ प्रभुर्यस्तु परो राजा
यस्मिन्नेकवशे जगत्। स साम्राज्यं महाराज प्राप्तो भवति
योगतः ॥ ९ ॥ तं स राजा जरासन्धं संश्रित्य किल सर्व्वशः।
राजन् सेनापतिर्जातः शिशुपालः प्रतापवान् ॥ १० ॥ तमेव च

महाराज शिष्यवत् समुपस्थितः । वक्रः करूषाधिपतिर्मायायोधी महाबलः ॥ ११ ॥ अपरौ च महावीर्य्यौ महात्मानौ समाश्रितौ । जरासन्धं महावीर्य्यं तौ हंसडिम्भकावुभौ ॥ १२ ॥ दन्तवक्रः करूषश्च करभो मेघवाहनः । मूर्द्ध्नि दिव्यमणिं बिभ्रत् यमद्भुतमणिं विदुः ॥ १३ ॥ मुरुञ्च नरकञ्चैव शास्ति यो यवनाधिपः । अपर्य्यन्तबलो राजा प्रतीच्यां वरुणो यथा ॥ १४ ॥ भगदत्तो महाराज वृद्धस्तव पितुः सखा । स वाचा प्रणतस्तस्य कर्मणा च विशेषतः ॥ १५ ॥ स्नेहबद्धश्च मनसा पितृवद्भक्तिमांस्त्वयि । प्रतीच्यां दक्षिणञ्चान्तं पृथिव्याः प्रति यो नृपः ॥ १६ ॥ मातुलो भवतः शूरः पुरुजित् कुन्तिवर्द्धनः । स ते सन्नतिमानेकः स्नेहतः शत्रुसूदनः ॥ १७ ॥ जरासन्धं गतस्त्वेव पुरा यो न मया हतः । पुरुषोत्तमविज्ञातो योऽसौ चेदिषु दुर्म्मतिः ॥ १८ ॥ आत्मानं प्रति जानाति लोकेऽस्मिन् पुरुषोत्तमम् । आदत्ते सततं मोहाद्यः स चिह्नञ्च मामकम् ॥ १९ ॥ वङ्गपुण्ड्रकिरातेषु राजा बलसन्वितः । पौण्ड्रको वासुदेवेति योऽसौ लोकेऽभिविश्रुतः ॥ २० ॥ चतुर्थभाङ्महाराज भोज इन्द्रसखो बली । विद्याबलाद्व्यो व्यजयत् स पाण्ड्यक्रथकैशिकान् ॥ २१ ॥ भ्राता यस्याकृतिः शूरो जमदग्न्यसमोऽभवत् । स भक्तो मागधं राजा भीष्मकः परवीरहा ॥ २२ ॥ प्रियाण्याचरतः प्रह्वान् सदा सम्बन्धिनस्ततः । भजतो न भजत्यस्मानप्रियेषु व्यवस्थितः ॥ २३ ॥ न कुलं न बलं राजन्नभ्यजानात्तथात्मनः । पश्यमानो यशो दीप्तं जरासन्धमुपाश्रितः ॥ २४ ॥ उदीच्याश्च तथा भोजाः कुलान्यष्टादश प्रभो । जरासन्धभयादेव प्रतीचीं दिशमाश्रिताः ॥ २५ ॥ शूरसेना भद्रकारा बोधाः शाल्वाः पटच्चराः । सुस्थलाश्च मुकुट्टाश्च कुलिन्दाः कुन्तिभिः सह ॥ २६ ॥ शाल्वायनाश्च राजानः सोदर्य्यानुचरैः सह । दक्षिणा ये च पाञ्चालाः पूर्वाः कुन्तिषु

कोमलाः ॥ २७ ॥ तथोत्तरां दिशं चापि परित्यज्य भयार्दिताः।
मत्स्याः संन्यस्तपादाश्च दक्षिणां दिशमाश्रिताः ॥ २८ ॥ तथैव
सर्वपाञ्चाला जरासन्धभयार्दिताः। स्वराज्यं सम्परित्यज्य विद्रुताः
सर्वतो दिशम् ॥ २९ ॥ कस्यचित्त्वथ कालस्य कंसो निर्मथ्य यादवान्।
बार्हद्रथसुते देव्यावुपागच्छद्वृथामतिः ॥ ३० ॥ अस्तिः
प्राप्तिश्च नाम्ना ते सहदेवानुजेऽबले। बलेन तेन स ज्ञातीनभिभूय
वृथामतिः ॥ ३१ ॥ श्रैष्ठ्यं प्राप्तः स तस्यासीदतीवापनयो
महान्। भोजराजन्यवृद्धैश्च पीड्यमानैर्दुरात्मना ॥ ३२ ॥ ज्ञातित्राणमभीप्सद्भिरस्मत्सम्भावना
कृता। दत्त्वाक्रूराय सुतनुं
तामाहुकसुतां तदा ॥ ३३ ॥ सङ्कर्षणद्वितीयेन ज्ञातिकार्य्यं
मया कृतम्। हतौ कंससुनामानौ मया रामेण चाप्युत ॥ ३४ ॥
भये तु समतिक्रान्ते जरासन्धे समुद्यते। मन्त्रोऽयं मन्त्रितो
राजन् कुलैरष्टादशावरैः ॥ ३५ ॥ अनारमन्तो निघ्नन्तो महास्त्रैः
शत्रुघातिभिः। न हन्यामो वयन्तस्य त्रिभिर्वर्षशतैर्बलम् ॥ ३६ ॥
तस्य ह्यमरसङ्काशौ बलेन बलिनाम्वरौ। नामभ्यां हंसडिम्भकावशस्त्रनिधनावुभौ
॥ ३७ ॥ तावुभौ सहितौ वीरौ जरासन्धश्च
वीर्य्यवान्। त्रयस्त्रयाणां लोकानां पर्य्याप्ता इति मे मतिः ॥ ३८ ॥
न हि केवलमस्माकं यावन्तोऽन्ये च पार्थिवाः। तथैव तेषामासीच्च
बुद्धिर्बुद्धिमताम्वर ॥ ३९ ॥ अथ हंस इति ख्यातः कश्चिदासीन्महान्नृपः।
रामेण स हतस्तत्र संग्रामेऽष्टादशावरे ॥ ४० ॥
हतो हंस इति प्रोक्तमथ केनापि भारत। तच्छ्रुत्वा डिम्भको राजन्
यमुनाम्भस्यमज्जत ॥ ४१ ॥ विना हंसेन लोकेऽस्मिन्नाहं जीवितुमुत्सहे।
इत्येतां मतिमास्थाय डिम्भको निधनं गतः ॥ ४२ ॥
तथा तु डिम्भकं श्रुत्वा हंसः परपुरञ्जय। प्रपेदे यमुनामेव
सोऽपि तस्यां न्यमज्जत ॥ ४३ ॥ तौ स राजा जरासन्धः श्रुत्वा च
निधनं गतौ। पुरं शून्येन मनसा प्रययौ भरतर्षभ ॥ ४४ ॥

ततो वयममितघ्न तस्मिन् प्रतिगते नृपे। पुनरानन्दिनः सर्वे मथुरायां वसामहे ॥ ४५ ॥ यदा त्वभ्येत्य पितरं सा वै राजीवलोचना। कंसभार्य्या जरासन्धं दुहिता मागधं नृपम् ॥ ४६ ॥ चोदयत्येव राजेन्द्र पतिव्यसनदुःखिता। पतिघ्नं मे जहीत्येवं पुनः पुनररिन्दम ॥ ४७ ॥ ततो वयं महाराज तन्मन्त्रं पूर्वमन्त्रितम्। संस्मरन्तो विमनसो व्यपयाता नराधिप ॥ ४८ ॥ पृथक्त्वेन महाराज संक्षिप्य महतीं श्रियम्। पलायामो भयात्तस्य ससुतज्ञातिबान्धवाः ॥ ४९ ॥ इति सञ्चिन्त्य सर्वे स्म प्रतीचीं दिशमाश्रिताः। कुशस्थलीं पुरीं रम्यां रैवतेनोपशोभिताम् ॥ ५० ॥ ततो निवेशं तस्याञ्च कृतवन्तो वयं नृप। तथैव दुर्गसंस्कारं देवैरपि दुरासदम् ॥ ५१ ॥ स्त्रियोऽपि यस्यां युध्येयुः किमु वृष्णिमहारथाः। तस्यां वयममितघ्न निवसामोऽकुतोभयाः ॥ ५२ ॥ आलोच्य गिरिमुख्यं तं मागधं तीर्णमेव च। माधवाः कुरुशार्दूल परां मुदमवाप्नुवन् ॥ ५३ ॥ एवं वयं जरासन्धादभितः कृतकिल्विषाः। सामर्थ्यवन्तः सम्बन्धाद्गोमन्तं समुपाश्रिताः ॥ ५४ ॥ त्रियोजनायतं सद्म त्रिस्कन्धं योजनादधि। योजनान्ते शतद्वारं वीरविक्रमतोरणम् ॥ ५५ ॥ अष्टादशावरैर्नद्धं क्षत्रियैर्युद्धदुर्मदैः। अष्टादशसहस्राणि भ्रातॄणां सन्ति नः कुले ॥ ५६ ॥ आहुकस्य शतं पुत्रा एकैकस्त्रिदशावरः। चारुदेष्णः सह भ्रात्रा चक्रदेवोऽथ सात्यकिः ॥ ५७ ॥ अहञ्च रौहिणेयश्च साम्बः शौरिसमो युधि। एवमेते रथाः सप्त राजन्नन्यान्निबोध मे ॥ ५८ ॥ कृतवर्म्मा ह्यनाधृष्टिः समीकः समितिञ्जयः। कङ्कः शङ्कुश्च कुन्तिश्च सप्तैते वै महारथाः ॥ ५९ ॥ पुत्रौ चान्धकभोजस्य वृद्धो राजा च ते दश। वज्रसंहनना वीरा वीर्य्यवन्तो महारथाः ॥ ६० ॥ स्मरन्तो मध्यमं देशं वृष्णिमध्ये व्यवस्थिताः। स त्वं सम्राड् गुणैर्युक्तः सदा भरतसत्तम ॥ ६१ ॥ क्षत्रे सम्राज-

मात्मानं कर्त्तुमर्हसि भारत। न तु शक्यं जरासन्धे जीवमाने महाबले ॥ ६२ ॥ राजसूयं त्वयावाप्तुमेषा राजन्मतिर्मम। तेन रुद्धा हि राजानः सर्वे जित्वा गिरिव्रजे ॥ ६३ ॥ कन्दरे पर्वतेन्द्रस्य सिंहेनेव महाद्विपाः। स हि राजा जरासन्धो यियक्षुर्वसुधाधिपैः ॥ ६४ ॥ महादेवं महात्मानमुमापतिमरिन्दम। आराध्य तपसोग्रेण निर्जितास्तेन पार्थिवाः ॥ ६५ ॥ प्रतिज्ञायाश्च पारं स गतः पार्थिवसत्तमः। स हि निर्जित्य निर्जित्य पार्थिवान् पृतनागतान् ॥ ६६ ॥ पुरमानीय बद्ध्वा च चकार पुरुषव्रजम्। वयञ्चैव महाराज जरासन्धभयात्तदा ॥ ६७ ॥ मथुरां सम्परित्यज्य गता द्वारवतीं पुरीम्। यदि त्वेतन्महाराज यज्ञं प्राप्तुमभीप्ससि ॥ ६८ ॥ यतस्व तेषां मोक्षाय जरासन्धवधाय च। समारम्भो न शक्योऽयमन्यथा कुरुनन्दन ॥ ६९ ॥ राजसूयस्य कार्त्स्न्येन कर्त्तुं मतिमतांवर। इत्येषा मे मतीराजन्यथा वा मन्यसेऽनघ। एवं गते ममाचक्ष्व स्वयं निश्चित्य हेतुभिः ॥ ७० ॥

इति सभापर्वणि राजसूयारम्भपर्वणि कृष्णवाक्ये चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

युधिष्ठिर उवाच। उक्तं त्वया बुद्धिमतां यन्नान्यो वक्तुमर्हति। संशयानां हि निर्मोक्ता त्वं नान्यो विद्यते भुवि ॥ १ ॥ गृहे गृहे हि राजानः स्वस्य स्वस्य प्रियङ्कराः। न च साम्राज्यमाप्तास्ते सम्राट्शब्दो हि कृच्छ्रभाक् ॥ २ ॥ कथं परानुभावज्ञः स्वं प्रशंसितुमर्हति। परेण समवेतस्तु यः प्रशस्यः स पूज्यते ॥ ३ ॥ विशाला बहुला भूमिर्बहुरत्नसमाचिता। दूरं गत्वा विजानाति श्रेयो वृष्णिकुलोद्वह ॥ ४ ॥ शममेव परं मन्ये शमात्

द्दीमं मविक्रम। आरम्भे पारमेष्ठ्यन्तु न प्राप्यमिति मे मतिः ॥ ५ ॥
एवमेते हि जानन्ति कुले जाता मनस्विनः। कश्चित् कदाचि-
देतेषां भवेच्छ्रेष्ठो जनार्दन ॥ ६ ॥ वयञ्चैव महाभाग जरासन्ध-
भयात्तदा। शङ्किता स्म महाभाग दौरात्म्यात्तस्य चानघ ॥ ७ ॥
अहं हि तव दुर्द्धर्ष भुजवीर्य्याश्रयः प्रभो। नात्मानं बलिनं मन्ये
त्वयि तस्माद्विशङ्किते ॥ ८ ॥ त्वत्सकाशाच्च रामाच्च भीमसेनाच्च
माधव। अर्जुनाद्वा महावाहो हन्तुं शक्यो न वेति वै ॥ ९ ॥
एवं जानन् हि वार्ष्णेय विमृशामि पुनः पुनः। त्वं मे प्रमाण-
भूतोऽसि सर्व्वकार्य्येषु केशव। तच्छ्रुत्वा चाब्रवीद्भीमो वाक्यं वाक्य-
विशारदः ॥ १० ॥

भीम उवाच। अनारम्भपरो राजा वल्मीक इव सीदति।
दुर्व्वलश्चानुपायेन बलिनं योऽधितिष्ठति ॥ ११ ॥ अतन्द्रितस्तु
प्रायेण दुर्व्वलो बलिनं रिपुम्। जयेत् सम्यक्प्रयोगेन नीत्यार्था-
नात्मनो हितान् ॥ १२ ॥ कृष्णे नयो मयि बलं जयः पार्थे धन-
ञ्जये। मागधं साधयिष्याम इष्टिं त्रय इवाग्नयः ॥ १३ ॥

श्रीकृष्ण उवाच। अर्थानारभते बालो नानुबन्धमवेक्षते।
तस्मादरिं न मृष्यन्ति बालमर्थपरायणम् ॥ १४ ॥ हित्वा करा-
न्यौवनाश्विः पालनाच्च भगीरथः। कार्त्तवीर्य्यस्तपोवीर्य्याद्बलात्तु
भरतो विभुः ॥ १५ ॥ ऋद्ध्या मरुत्तस्तान् पञ्च सम्राजस्त्वनुशुश्रुम।
साम्राज्यमिच्छतस्ते तु सर्व्वाकारं युधिष्ठिर ॥ १६ ॥ मन्त्रान्
वध्यानतुमृग्यन्नेवमेव सतां युगे। निग्राह्यलक्षणं प्राप्तिः धर्मार्थ-
नयलक्षणैः। वार्हद्रथो जरासन्धस्तद्विद्धि भरतर्षभ ॥ १७ ॥ न
चैतमनुरुध्यन्ते कुलान्येकशतं नृपाः। तस्मादिह बलादेव साम्राज्यं
कुरुते हि सः ॥ १८ ॥ रत्नभाजो हि राजानो जरासन्धमुपासते।
न च तुष्यति तेनापि बाल्यादनयमास्थितः ॥ १९ ॥ मूर्द्धाभि-
षिक्तं नृपतिं प्रधानपुरुषो बलात्। आदत्ते न च नो दृष्टोऽभागः

पुनषतः क्वचित् ॥ २० ॥ एवं सर्वान् वशी चक्रे जरासन्धः शतावरान्। तं दुर्बलतरो राजा कथं पार्थ उपैष्यति ॥ २१ ॥ प्रोक्षितानां प्रमृष्टानां राज्ञां पशुपतेर्गृहे। पशूनामिव का प्रीतिर्जीविते भरतर्षभ ॥ २२ ॥ क्षत्रियः शस्त्रमरणो यदा भवति सत्कृतः। ततः स मागधं संख्ये प्रतिबाधेम सङ्गताः ॥ २३ ॥ षडशीतिः समानीताः शेषा राजंश्चतुर्दश। जरासन्धेन राजानस्ततः क्रूरं प्रवर्त्स्यते ॥ २४ ॥ प्राप्नुयात् स यशो दीप्तं तत्र यो विघ्नमाचरेत्। जयेद्यश्च जरासन्धं स सम्राट् नियतं भवेत् ॥ २५ ॥

इति सभापर्वणि राजसूयारम्भपर्वणि कृष्णवाक्ये
पञ्चदशोऽध्यायः॥ १५ ॥

युधिष्ठिर उवाच। सम्राड्गुणमभीप्सन् वै युष्मान् स्वार्थपरायणः। कथं प्रहिणुयां कृष्ण सोऽहङ्केवलसाहसात् ॥ १ ॥ भीमार्जुनावुभौ नेत्रे मनो मन्ये जनार्दनम्। मनश्चक्षुर्विहीनस्य कीदृशं जीवितं भवेत् ॥ २ ॥ जरासन्धबलं प्राप्य दुष्पारं भीमविक्रमम्। यमो हि न विजेताजौ तत्र वः किं विचेष्टितम् ॥ ३ ॥ अस्मिंस्त्वर्थान्तरे युक्तमनर्थः प्रतिपद्यते। तस्मान्न प्रतिपत्तिस्तु कार्य्या युक्ता मता मम ॥ ४ ॥ यथाहं विमृशाम्येकस्तत्तावत् श्रूयतां मम। सन्न्यासं रोचये साधु कार्य्यस्यास्य जनार्दन। प्रतिहन्ति मनो मेऽद्य राजसूयो दुराहरः ॥ ५ ॥

वैशम्पायन उवाच। पार्थः प्राप्य धनुःश्रेष्ठमक्षय्ये च महेषुधी। रथं ध्वजं सभाञ्चैव युधिष्ठिरमभाषत ॥ ६ ॥

अर्जुन उवाच। धनुः शस्त्रं शरा वीर्य्यं पक्षो भूमिर्यशो बलम्। प्राप्तमेतन्मया राजन् दुष्प्रापं यदभीप्सितम् ॥ ७ ॥ कुले जन्म प्रशंसन्ति वैद्याः साधु सुनिश्चिताः। बलेन सदृशं

नास्ति वीर्य्यन्तु मम रोचते ॥ ८ ॥ कृतवीर्य्यकुले जातो निर्वीर्य्यः किङ्करिष्यति । निर्वीर्य्ये तु कुले जातो वीर्य्यवांस्तु विशिष्यते ॥ ९ ॥ क्षत्रियः सर्वशो राजन्यस्य वृद्धिर्द्विषज्जये । सर्वैर्गुणै-र्विहीनोऽपि वीर्य्यवान् हि तरेद्रिपून् ॥ १० ॥ सर्वैरपि गुणैर्युक्तो निर्वीर्य्यः किं करिष्यति । गुणीभूता गुणाः सर्वे तिष्ठन्ति हि पराक्रमे ॥ ११ ॥ जयस्य हेतुः सिद्धिर्हि कर्म दैवञ्च संश्रितम् । संयुक्तो हि बलैः कश्चित् प्रमादान्नोपयुज्यते ॥ १२ ॥ तेन द्वारेण शत्रुभ्यः क्षीयते सबलो रिपुः । दैन्यं यथा बलवति तथा मोहो बलान्विते । तावुभौ नाशकौ हेतू राज्ञा त्याज्यौ जयार्थिना ॥ १३ ॥ जरासन्धविनाशञ्च राज्ञाञ्च परिरक्षणम् । यदि कुर्य्याम यज्ञार्थं किन्ततः परमं भवेत् ॥ १४ ॥ अनारम्भे हि नियतो भवेदगुणनिश्चयः । गुणान्निःसंशयाद्राजन्नैर्गुण्यं मन्यसे कथम् ॥ १५ ॥ काषायं सुलभं पश्चान्मुनीनां शममिच्छताम् । साम्राज्यन्तु भवेच्छक्यं वयं योत्स्यामहे परान् ॥ १६ ॥

इति सभापर्वणि राजसूयारम्भपर्वणि जरासन्धवधमन्त्रणे षोड़शोऽध्यायः ॥ १६ ॥

वासुदेव उवाच । जातस्य भारते वंशे तथा कुन्त्याः सुतस्य च । या वै युक्ता मतिः सेयमर्जुनेन प्रदर्शिता ॥ १ ॥ न स्म मृत्युं वयं विद्म रात्रौ वा यदि वा दिवा । न चापि कञ्चिदमर-मयुद्धेनानुशुश्रुम ॥ २ ॥ एतावदेव पुरुषः कार्य्यं हृदयतोष-णम् । नयेन विधिदृष्टेन यदुपक्रमते परान् ॥ ३ ॥ सुनयस्या-नपायस्य संयोगे परमः क्रमः । सङ्गत्या जायतेऽसाम्यं साम्यञ्च न भवेद्द्वयोः ॥ ४ ॥ अनयस्यानुपायस्य संयुगे परमः क्षयः । संशयो जायते साम्याज्जयश्च न भवेद्द्वयोः ॥ ५ ॥ ते वयं नय-

मास्थाय शत्रुदेहसमीपगाः । कथमन्तं न गच्छेम वृक्षस्येव नदीरयाः । पररन्ध्रे समाक्रान्ताः स्वरन्ध्रावरणे स्थिताः ॥ ६ ॥ व्यूढानीकैरतिबलैर्न युध्येदरिभिः सह । इति बुद्धिमतां नीतिस्तन्ममापीह रोचते ॥ ७ ॥ अनवद्या ह्यसम्बुद्धाः प्रविष्टाः शत्रुसद्म तत् । शत्रुदेहमुपाक्रम्य तं कामं प्राप्नुयामहे ॥ ८ ॥ एको ह्येव श्रियं नित्यं बिभर्त्ति पुरुषर्षभः । अन्तरात्मेव भूतानां तत्क्षयञ्चैव लक्षये ॥ ९ ॥ अथ वैनं निहत्याजौ शेषेणापि समाहताः । प्राप्नुयाम ततः स्वर्गं ज्ञातित्राणपरायणाः ॥ १० ॥

युधिष्ठिर उवाच । कृष्ण कोऽयं जरासन्धः किंवीर्य्यः किं पराक्रमः । यस्त्वां स्पृष्ट्वाग्निसदृशं न दग्धः शलभो यथा ॥११॥

श्रीकृष्ण उवाच । शृणु राजन् जरासन्धो यद्वीर्य्यो यत्पराक्रमः । यथा चोपेक्षितोऽस्माभिर्बहुशः कृतविप्रियः ॥ १२ ॥ अक्षौहिणीनां तिसृणामासीत् समरदर्पितः । राजा बृहद्रथो नाम मगधाधिपतिर्बली ॥ १३ ॥ रूपवान्वीर्य्यसम्पन्नः श्रीमानतुलविक्रमः । नित्यं दीक्षाङ्किततनुः शतक्रतुरिवापरः ॥ १४ ॥ तेजसा सूर्य्यसङ्काशः क्षमया पृथिवीसमः । यमान्तकसमः क्रोधे श्रिया वैश्रवणोपमः ॥ १५ ॥ तस्याभिजनसंयुक्तैर्गुणैर्भरतसत्तम । व्याप्तेयं पृथिवी सर्वा सूर्य्यस्येव गभस्तिभिः ॥ १६ ॥ स काशिराजस्य सुते यमजे भरतर्षभ । उपयेमे महावीर्य्यो रूपद्रविणसंयुते ॥ १७ ॥ तयोश्चकार समयं मिथः स पुरुषर्षभः । नातिवर्त्तिष्य इत्येवं पत्नीभ्यां सन्निधौ तदा ॥ १८ ॥ स ताभ्यां शुशुभे राजा पत्नीभ्यां वसुधाधिपः । प्रियाभ्यामनुरूपाभ्यां करेणुभ्यामिव द्विपः ॥ १९ ॥ तयोर्मध्यगतश्चापि रराज वसुधाधिपः । गङ्गायमुनयोर्मध्ये मूर्त्तिमानिव सागरः ॥ २० ॥ विषयेषु निमग्नस्य तस्य यौवनमभ्यगात् । न च वंशकरः पुत्रस्तस्याजायत कश्चन ॥ २१ ॥ मङ्गलैर्बहुभिर्होमैः पुत्रकामाभिरिष्टिभिः ।

नाससाद नृपश्रेष्ठः पुत्रं कुलविवर्द्धनम् ॥ २२ ॥ अथ काक्षी-
वतः पुत्रं गौतमस्य महात्मनः । शुश्राव तपसि श्रान्तमुदारं
चण्डकौशिकम् ॥ २३ ॥ यदृच्छयागतं तन्तु वृक्षमूलमुपाश्रितम् ।
पत्नीभ्यां सहितो राजा स च रत्नैरतोषयत् ॥ २४ ॥ तमब्रवीत्
सत्यधृतिः सत्यवागृषिसत्तमः । परितुष्टोऽस्मि राजेन्द्र वरं वरय
सुव्रत ॥ २५ ॥ ततः सभार्य्यः प्रणतस्तमुवाच बृहद्रथः । पुत्र-
दर्शननैराश्याद्बाष्पसन्दिग्धया गिरा ॥ २६ ॥

राजोवाच । भगवन्राज्यमुत्सृज्य प्रस्थितोऽहं तपोवनम् ।
किं वरेणाल्पभाग्यस्य किं राज्येनाप्रजस्य मे ॥ २७ ॥

श्रीकृष्ण उवाच । एतच्छ्रुत्वा मुनिर्ध्यानमगमत् क्षुभितेन्द्रियः ।
तस्यैव चाम्रवृक्षस्य छायायां समुपाविशत् ॥ २८ ॥ तस्योपविष्टस्य
मुनेरुत्सङ्गे निपपात ह । अवातमशुकादष्टमेकमाम्रफलं किल
॥ २९ ॥ तत् प्रगृह्य मुनिश्रेष्ठो हृदयेनाभिमन्त्र्य च । राज्ञे
ददावप्रतिमं पुत्रसम्प्राप्तिकारणम् ॥ ३० ॥ उवाच च महा-
प्राज्ञस्तं राजानं महामुनिः । गच्छ राजन् कृतार्थोऽसि निवर्त्तस्व
नराधिप ॥ ३१ ॥ एतच्छ्रुत्वा मुनेर्वाक्यं शिरसा प्रणिपत्य च ।
मुनेः पादौ महाप्राज्ञः स नृपः स्वगृहं गतः ॥ ३२ ॥ यथा समय-
माज्ञाय तदा स नृपसत्तमः । द्वाभ्यामेकं फलं प्रादात् पत्नीभ्यां
भरतर्षभ ॥ ३३ ॥ ते तदाम्रं द्विधा कृत्वा भक्षयामासतुः शुभे ।
मावित्वादपि चार्थस्य सत्यवाक्यतया मुनेः ॥ ३४ ॥ तयोः सम-
भवद्गर्भः फलप्राशनसम्भवः । ते च दृष्ट्वा स नृपतिः परां मुदमवाप
ह ॥ ३५ ॥ अथ काले महाप्राज्ञ यथासमयमागते । प्राजायेता-
शुभे राजन् शरीरशकले तदा ॥ ३६ ॥ एकाक्षिबाहुचरणे अर्द्धो-
दरमुखस्फिचे । दृष्ट्वा शरीरशकले प्रवेपतुरुभे भृशम् ॥ ३७ ॥
उद्विग्ने सह सम्मन्त्र्य ते भगिन्यौ तदाबले । सजीवे प्राणि-
शकले तत्यजाते सुदुःखिते ॥ ३८ ॥ तयोर्धात्र्यौ सुसम्वीते ते

कृत्वा गर्भसंप्लवे। निर्गम्यान्तःपुरद्वारात् समुत्सृज्याभिजग्मतुः
॥ ३९ ॥ ते चतुष्पथनिक्षिप्ते जरा नामाथ राक्षसी। जग्राह
मनुजव्याघ्र मांसशोणितभोजना ॥ ४० ॥ कर्त्तुकामा सुखवहे
शकले सा तु राक्षसी। संयोजयामास तदा विधानबलचोदिता
॥ ४१ ॥ ते समानीतमात्रे तु शकले पुरुषर्षभ। एकमूर्त्तिधरो
वीरः कुमारः समपद्यत ॥ ४२ ॥ ततः सा राक्षसी राजन् विस्म-
योत्फुल्ललोचना। न शशाक समुद्वोढुं वज्रसारमयं शिशुम् ॥ ४३ ॥
बालस्ताम्रतलं मुष्टिं कृत्वा चास्ये निधाय सः। प्राक्रोशदति-
संरब्धः सतोय इव तोयदः ॥ ४४ ॥ तेन शब्देन संभ्रान्तः
सहसान्तःपुरे जनः। निर्जगाम नरव्याघ्र राज्ञा सह परन्तप
॥ ४५ ॥ ते चावले परिम्लानेपय.पूर्णपयोधरे। निराशे पुत्र-
लाभाय सहसैवाभ्यगच्छताम् ॥ ४६ ॥ तेऽथ दृष्ट्वा तथाभूते राजानं
चेष्टसन्ततिम्। तञ्च बालं सुबलिनं चिन्तयामास राक्षसी ॥ ४७ ॥
नार्हामि विषये राज्ञो वसन्ती पुत्रगृद्धिनः। बालं पुत्रमिमं हन्तुं
धार्मिकस्य महात्मनः ॥ ४८ ॥ सा तं बालमुपादाय मेघलेखेव
भास्करम्। कृत्वा च मानुषं रूपमुवाच वसुधाधिपम् ॥ ४९ ॥

राक्षस्युवाच। बृहद्रथ सुतस्तेऽयं मया दत्तः प्रगृह्यताम्।
तव पत्नीद्वये जातो द्विजातिवरशासनात्। धात्रीजनपरित्यक्ता
मयायं परिरक्षितः ॥ ५० ॥

श्रीकृष्ण उवाच। ततस्ते भरतश्रेष्ठ काशिराजसुते शुभे। तं
बालमभिपद्याशु प्रस्नवैरभ्यषिञ्चताम् ॥ ५१ ॥ ततः स राजा संहृष्टः
सर्वं तदुपलभ्य च। अपृच्छद्धेमगर्भाभां राक्षसीं तामराक्षसीम्॥५२॥

राजोवाच। का त्वं कमलगर्भाभे मम पुत्रप्रदायिनी।
कामया ब्रूहि कल्याणि देवता प्रतिभासि मे ॥ ५३ ॥

इति सभापर्वणि राजसूयारम्भपर्वणि जरासन्धोत्पत्तौ
सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

राक्षस्युवाच । जरा नामास्मि भद्रं ते राक्षसी कामरूपिणी । तव वेश्मनि राजेन्द्र पूजिता न्यवसं सुखम् ॥ १ ॥ गृहे गृहे मनुष्याणां नित्यं तिष्ठामि राक्षसी । गृहदेवीति नाम्ना वै पुरा सृष्टा स्वयम्भुवा ॥ २ ॥ दानवानां विनाशाय स्थापिता दिव्य-रूपिणी । यो मां भक्त्या लिखेत् कुड्ये सपुत्रां यौवनान्विताम् ॥ ३ ॥ गृहे तस्य भवेद्वृद्धिरन्यथा क्षयमाप्नुयात् । त्वद्गृहे तिष्ठ-माना तु पूजिताहं सदा विभो ॥ ४ ॥ लिखिता चैव कुड्येऽहं पुत्रैर्बहुभिरावृता । गन्धपुष्पैस्तथा धूपैर्भक्ष्यैर्भोज्यैः सुपूजिता ॥ ५ ॥ साहं प्रत्युपकारार्थं चिन्तयाम्यनिशं तव । तवेमे पुत्र-शकले दृष्टवत्यस्मि धार्मिक ॥ ६ ॥ संश्लेषिते मया दैवात् कुमारः समपद्यत । तव भाग्यान्महाराज हेतुमात्रमहं स्थिता ॥ ७ ॥ मेरुं वा खादितुं शक्ता किं पुनस्तव बालकम् । गृहसंपूजना-त्तुष्टया मया प्रत्यर्पितस्तव ॥ ८ ॥

श्रीकृष्ण उवाच । एवमुक्त्वा तु सा राजंस्तत्रैवान्तरधीयत । स संगृह्य कुमारं तं प्रविवेश गृहं नृपः ॥ ९ ॥ तस्य बालस्य यत् कृत्यं तच्चकार नृप स्तदा । आज्ञापयच्च राक्षस्या मगधेषु महोत्सवम् ॥ १० ॥ तस्य नामाकरोच्चैव पितामहसमः पिता । जरया सन्धितो यस्माज्जरासन्धो भवत्वयम् ॥ ११ ॥ सोऽवर्द्धत महातेजाः मगधाधिपते सुतः । प्रमाणबलसम्पन्नो हुताहुति-रिवानलः । मातापित्रोर्नन्दिकरः शुक्लपक्षे यथा शशी ॥ १२ ॥

इति सभापर्वणि राजसूयारम्भपर्वणि जरासन्धोत्पत्तौ अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

श्रीकृष्ण उवाच । कस्यचित्त्वथकालस्य पुनरेव महातपाः । मागधेषूपचक्राम भगवांश्चण्डकौशिकः ॥ १ ॥ तस्यागमनसंहृष्टः सामात्यः स पुरःसरः । सभार्य्यः सह पुत्रेण निर्जगाम बृहद्रथः

॥ २ ॥ पाद्यार्घ्याचमनीयैस्तमर्चयामास भारत। स नृपो राज्यसहितं पुत्रं तस्मै न्यवेदयत् ॥ ३ ॥ प्रतिगृह्य तु तां पूजां पार्थिवाद्भगवानृषिः । उवाच मगधं राजन् प्रहृष्टेनान्तरात्मना ॥ ४ ॥ सर्वमेतन्मया ज्ञातं राजन् दिव्येन चक्षुषा। पुत्रस्तु शृणु राजेन्द्र यादृशोऽयं भविष्यति ॥ ५ ॥ अस्य रूपञ्च सत्त्वञ्च बलमूर्जितमेव च। एष श्रिया समुदितः पुत्रस्तव न संशयः ॥ ६ ॥ प्रापयिष्यति तत्सर्वं विक्रमेण समन्वितः। अस्य वीर्य्यवतो वीर्य्यं नानुयास्यन्ति पार्थिवाः ॥ ७ ॥ पततो वैनतेयस्य गतिमन्ये यथा खगाः। विनाशमुपयास्यन्ति ये चास्य परिपन्थिनः ॥ ८ ॥ देवैरपि विसृष्टानि शस्त्राण्यस्य महीपते । न रुजं जनयिष्यन्ति गिरेरिव नदीरयाः ॥ ९ ॥ सर्वमूर्द्धाभिषिक्तानामेष मूर्द्ध्नि ज्वलिष्यति। प्रभाहरोऽयं सर्वेषां ज्योतिषामिव भास्करः॥ १० ॥ एनमासाद्य राजानः समृद्धबलवाहनाः । विनाशमुपयास्यन्ति शलभा इव पावकम् ॥ ११ ॥ एष श्रियः समुदिताः सर्वराज्ञां ग्रहीष्यति । वर्षास्विवोद्दीर्णजला नदीर्नदनदीपतिः ॥ १२ ॥ एष धारयिता सम्यक् चातुर्वर्ण्यं महाबलः। शुभाशुभमिव स्फीतां सर्वशस्यधरा धरा॥ १३ ॥ अस्याज्ञावशगाः सर्वे भविष्यन्ति नराधिपः । सर्वभूतात्मभूतस्य वायोरिव शरीरिणः ॥ १४ ॥ एष रुद्रं महादेवं त्रिपुरान्तकरं हरम् । सर्वलोकेष्वतिबलः साक्षात् द्रक्ष्यति मागधः॥ १५ ॥ एवं ब्रुवन्नेव मुनिः स्वकार्य्यमिव चिन्तयन्। विसर्जयामास नृपं बृहद्रथमथारिहन् ॥ १६ ॥ प्रविश्य नगरीञ्चापि ज्ञातिसम्बन्धिभिर्वृतः। अभिषिच्य जरासन्धं मगधाधिपतिस्तदा ॥ १७ ॥ बृहद्रथो नरपतिः परां निर्वृतिमाययौ। अभिषिक्ते जरासन्धे तदा राजा बृहद्रथः ॥ १८ ॥ पत्नीद्वयेनानुगतस्तपोवनचरोऽभवत्। ततो वनस्थे पितरि मात्रोश्चैव विशाम्पते। जरासन्धः स्ववीर्य्येण पार्थिवानकरोद्वशे ॥१९॥

वैशम्पायन उवाच । अथ दीर्घस्य कालस्य तपोवनचरो नृपः । सभार्य्यः स्वर्गमगमत्तपस्तप्त्वा बृहद्रथः ॥ २० ॥ जरासन्धोऽपि नृपतिर्यथोक्तं कौशिकेन तत् । वरप्रदानमखिलं प्राप्य राज्यमपालयत् ॥ २१ ॥ निहते वासुदेवेन तदा कंसे महीपतौ । जातो वैरनिर्बन्धः कृष्णेन सह तस्य वै ॥ २२ ॥ भ्रामयित्वा शतगुणमेकोनं येन भारत । गदा क्षिप्ता बलवता मागधेन गिरिव्रजात् ॥ २३ ॥ तिष्ठतो मथुरायां वै कृष्णस्याद्भुतकर्म्मणः । एकोनयोजनशते सा पपात गदा शुभा ॥ २४ ॥ दृष्ट्वा पौरैस्तदा सम्यग्गदा चैव निवेदिता । गदावसानं तत् ख्यातं मथुरायाः समीपतः ॥ २५ ॥ तस्यास्तां हंसडिम्भकावशस्त्रनिधनावुभौ । मन्त्रे मतिमतां श्रेष्ठौ नीतिशास्त्रविशारदौ ॥ २६ ॥ यौ तौ मया ते कथितौ पूर्व्वमेव महाबलौ । त्रयस्त्रयाणां लोकानां पर्य्याप्ता इति मे मतिः ॥ २७ ॥ एवमेष तदा वीर बलिभिः कुकुरान्धकैः । वृष्णिभिश्च महाराज नीतिहेतोरुपेक्षितः ॥२८॥

इति सभापर्व्वणि राजसूयारम्भपर्व्वणि जरासन्धप्रशंसायां ऊनविंशोऽध्यायः समाप्तञ्च राजसूयारम्भपर्व्व ॥ १९ ॥

अथ जरासन्धवधपर्व्व ।

वासुदेव उवाच । पतितौ हंसडिम्भकौ कंसश्च सगणो हतः । जरासन्धस्य निधने कालोऽयं समुपागतः ॥ १ ॥ न शक्योऽसौ रणे जेतुं सर्व्वैरपि सुरासुरैः । प्राणयुद्धेन जेतव्यः स इत्युपलभामहे ॥ २ ॥ मयि नीतिर्बलं भीमे रक्षिता चावयोर्जयः । मागधं साधयिष्याम इष्टिं त्रय इवाग्नयः ॥ ३ ॥ त्रिभिरासादितोऽस्माभिर्विजने स नराधिपः । न सन्देहो यथा युद्धमेकेनाप्युपयास्यति ॥ ४ ॥ अवमानाच्च लोभाच्च बाहुवीर्य्याच्च दर्पितः ।

भीमसेनेन युद्धाय ध्रुवमभ्युपयास्यति ॥ ५ ॥ अलं तस्य महाबाहु-र्भीमसेनो महाबलः। लोकस्य समुदीर्णस्य निधनायान्तको यथा ॥ ६ ॥ यदि मे हृदयं वेत्सि यदि ते प्रत्ययो मयि। भीमसेनार्जुनौ शीघ्रं न्यासभूतौ प्रयच्छ मे ॥ ७ ॥

वैशम्पायन उवाच। एवमुक्तो भगवता प्रत्युवाच युधिष्ठिरः। भीमार्जुनौ समालोक्य संप्रहृष्टमुखौ स्थितौ ॥ ८ ॥

युधिष्ठिर उवाच। अच्युताच्युत मा मैवं व्याहरामित्रकर्षण। पाण्डवानां भवान्नाथो भवन्तं चाश्रिता वयम् ॥ ९ ॥ यथा वदसि गोविन्द सर्वं तदुपपद्यते। न हि त्वमग्रतस्तेषां येषां लक्ष्मीः पराङ्मुखी ॥ १० ॥ निहतश्च जरासन्धो मोक्षिताश्च महीक्षितः। राजसूयश्च मे लब्धो निदेशे तव तिष्ठतः ॥ ११ ॥ क्षिप्रमेव यथा त्वेतत्कार्य्यं समुपपद्यते। अप्रमत्तो जगन्नाथ तथा कुरु नरोत्तम ॥ १२ ॥ त्रिभिर्भवद्भिर्हि विना नाहं जीवितुमुत्सहे। धर्मार्थकामरहितो रोगार्त्त इव दुःखितः ॥ १३ ॥ न शौरिणा विना पार्थो न शौरिः पाण्डवं विना। नाजेयोऽस्त्यनयोर्लोके कृष्णयोरिति मे मतिः ॥ १४ ॥ अयञ्च बलिनां श्रेष्ठः श्रीमानपि वृकोदरः। युवाभ्यां सहितो वीरः किं न कुर्य्यान्महायशाः ॥ १५ ॥ सुप्रणीतो बलौघो हि कुरुते कार्य्यमुत्तमम्। अन्धं बलं जड़ं प्राहुः प्रणेतव्यं विचक्षणैः ॥ १६ ॥ यतो हि निम्नं भवति नयन्ति हि ततो जलम्। यतश्छिद्रं ततश्चापि नयन्ते धीवरा जलम् ॥ १७ ॥ तस्मान्नयविधानज्ञं पुरुषं लोकविश्रुतम्। वयमाश्रित्य गोविन्दं यतामः कार्य्यसिद्धये ॥ १८ ॥ एवं प्रज्ञानयबलं क्रियोपायसमन्वितम्। पुरस्कुर्वीत कार्य्येषु कृष्णं कार्य्यार्थसिद्धये ॥ १९ ॥ एवमेव यदुश्रेष्ठ यावत् कार्य्यार्थसिद्धये। अर्जुनः कृष्णमन्वेतु भीमोऽन्वेतु धनञ्जयम्। नयो जयो बलञ्चैव विक्रमे सिद्धिमेष्यति ॥ २० ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्तास्ततः सर्व्वे भ्रातरो विपुलौजसः ।
वार्ष्णेयः पाण्डवेयौ च प्रतस्थुर्मागधं प्रति ॥ २१ ॥ वर्चस्विनां
ब्राह्मणानां स्नातकानां परिच्छदम् । आच्छाद्य सुहृदां वाक्यै-
र्मनोज्ञैरभिनन्दिताः ॥ २२ ॥ अमर्षादभितप्तानां ज्ञात्यर्थं मुख्य-
तेजसाम् । रविसोमाग्निवपुषां दीप्तमासीत्तदा वपुः ॥ २३ ॥
हतं मेने जरासन्धं दृष्ट्वा भीमपुरोगमौ । एककार्य्यसमुद्यन्तौ
कृष्णौ युद्धेऽपराजितौ ॥ २४ ॥ ईशौ हि तौ महात्मानौ सर्व्व-
कार्य्यप्रवर्त्तिनौ । धर्म्मकामार्थकार्य्याणां लोकानाञ्च प्रवर्त्तकौ
॥ २५ ॥ कुरुभ्यः प्रस्थितास्ते तु मध्येन कुरुजाङ्गलम् । रम्यं
पद्मसरो गत्वा कालकूटमतीत्य च ॥ २६ ॥ गण्डकीञ्च महाशोणां
सदानीरान्तथैव च । एकपर्व्वतके नद्यः क्रमेणैत्याव्रजन्त ते ॥ २७ ॥
उत्तीर्य्य सरयूं रम्यां दृष्ट्वा पूर्वांश्च कोशलान् । अतीत्य जग्मु-
र्मिथिलां मालाञ्चर्म्मण्वतीं नदीम् ॥ २८ ॥ अतीत्य गङ्गां शोणञ्च
त्रयस्ते प्राङ्मुखास्तदा । कुशचीरच्छदा जग्मुर्मागधं चैवमच्युताः
॥ २९ ॥ ते शश्वद्गोधनाकीर्णमम्बुमन्तं शुभद्रुमम् । गोरथं गिरि-
मासाद्य ददृशुर्मागधं पुरम् ॥ ३० ॥

इति सभापर्व्वणि जरासन्धवधपर्व्वणि कृष्णपाण्डवमागध-
यात्रायां विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

श्रीवासुदेव उवाच । एष पार्थ महान् भाति पशुमान्नित्य-
मम्बुमान् । निरामयः सुवेश्माढ्यो निवेशो मागधः शुभः ॥ १ ॥
वैहारो विपुलः शैलो वराहो वृषभस्तथा । तथा ऋषिगिरिस्तात
शुभाश्चैत्यकपञ्चमाः ॥ २ ॥ एते पञ्च महाशृङ्गाः पर्व्वताः शीतल-
द्रुमाः । रक्षन्तीवाभिसंहत्य संहताङ्गा गिरिव्रजम् ॥ ३ ॥ पुष्प-
वेष्टितशाखाग्रैर्गन्धवद्भिर्मनोरमैः । निगूढा इव लोध्राणां वनैः

कामिजनप्रियैः ॥ ४ ॥ शूद्रायां गौतमो यत्र महात्मा संशितव्रतः। औशीनर्यामजनयत् काक्षीवाद्यान् सुतान्मुनिः ॥ ५ ॥ गौतमस्य क्षयात्तस्मादथासौ तत्र सद्मनि। भजते मानवं वंशं स नृपाणामनुग्रहः ॥ ६ ॥ अङ्गवङ्गादयश्चैव राजानः सुमहाबलाः। गौतमक्षयमभ्येत्य रमन्ते स्म पुरार्जुन ॥ ७ ॥ वनराजीस्तु पश्येमाः पिप्पलानां मनोरमाः। लोध्राणाञ्च शुभाः पार्थ गौतमौकःसमीपजाः ॥ ८ ॥ अर्बुदः शक्रवापी च पन्नगौ शत्रुतापनौ। स्वस्तिकस्यालयश्चात्र मणिनागस्य चोत्तमः ॥ ९ ॥ अपरिहार्य्या मेघानां मागधा मनुना कृताः। कौशिको मणिमांश्चैव चक्राते चाप्यनुग्रहम् ॥ १० ॥ एवं प्राप्य पुरं रम्यं दुराधर्षं समन्ततः। अर्थसिद्धिन्त्वनुपमां जरासन्धोऽभिमन्यते। वयमासादने तस्य दर्पमद्य हरेम हि ॥ ११ ॥

वैशम्पायन उवाच। एवमुक्त्वा ततः सर्व्वे भ्रातरो विपुलौजसः। वार्ष्णेयः पाण्डवौ चैव प्रतस्थुर्मागधं पुरम् ॥ १२ ॥ हृष्टपुष्टजनोपेतं चातुर्व्वर्ण्यसमाकुलम्। स्फीतोत्सवमनाधृष्यमासेदुश्च गिरिव्रजम् ॥ १३ ॥ ततो द्वारं समासाद्य पुरस्य गिरिमुच्छ्रितम्। बार्हद्रथैः पूज्यमानं तथा नगरवासिभिः। मागधानान्तु रुचिरं चैत्यकान्तरमाद्रवन् ॥ १४ ॥ यत्र मांसादमृषभमाससाद बृहद्रथः। तं हत्वा माषतालाभिस्तिस्रो भेरीरकारयत् ॥ १५ ॥ स्वपुरे स्थापयामास तेन चानह्य चर्म्मणा। यत्र ताः प्राणदन् भेर्य्यो दिव्यपुष्पावचूर्णिताः ॥ १६ ॥ भङ्क्त्वा भेरीत्रयं तेऽपि चैत्यप्राकारमाद्रवन्। द्वारतोऽभिमुखाः सर्व्वे ययुर्नानायुधास्तदा ॥ १७ ॥ मागधानां सुरुचिरं चैत्यकन्तं समाद्रवन्। शिरसीव समाघ्नन्तो जरासन्धं जिघांसवः ॥ १८ ॥ स्थिरं सुविपुलं शृङ्गं सुमहान्तत् पुरातनम्। अर्चितं गन्धमाल्यैश्च सततं सुप्रतिष्ठितम् ॥ १९ ॥ विपुलैर्बाहुभिर्वीरास्तेऽभिहत्याभ्यपातयन्। ततस्ते

मागधं हृष्टाः पुरं प्रविविशुस्तदा ॥ २० ॥ एतस्मिन्नेव काले तु ब्राह्मणा वेदपारगाः । दृष्ट्वा तु दुर्न्निमित्तानि जरासन्धमदर्शयन् ॥ २१ ॥ पर्य्यग्नग्रकुर्वंश्च नृपं द्विरदस्थं पुरोहिताः । ततस्तच्छान्तये राजा जरासन्धः प्रतापवान् ॥ २२ ॥ दीक्षितो नियमस्थोऽसावुपवासपरोऽभवत् । स्नातकव्रतिनस्ते तु वाहुशस्त्रा निरायुधाः ॥ २३ ॥ युयुत्सवः प्रविविशुर्ज्जरासन्धेन भारत । भक्ष्यमाल्यापणानाञ्च दद्दृशुः श्रियमुत्तमाम् ॥ २४ ॥ स्फीतां सर्व्वगुणोपेतां सर्व्वकामसमृद्धिनीम् । तान्तु दृष्ट्वा समृद्धिं ते वीथ्यां तस्यां नरोत्तमाः ॥ २५ ॥ राजमार्गेण गच्छन्तः कृष्णभीमधनञ्जयाः । बलाद्गृहीत्वा माल्यानि मालाकाराम्महाबलाः ॥ २६ ॥ विरागवसनाः सर्व्वे स्रग्विणो मृष्टकुण्डलाः । निवेशनमथाजग्मुर्जरासन्धस्य धीमतः ॥ २७ ॥ गोवासमिव वीक्षन्तः सिंहा हैमवता यथा । शालस्तम्भनिभास्तेषां चन्दनागुरुरूषिताः ॥ २८ ॥ अशोभन्त महाराज वाहवो युद्धशालिनाम् । तान्दृष्ट्वा द्विरदप्रख्याञ्छालस्कन्धानिवोद्गतान् ॥ २९ ॥ व्यूढोरस्कान्मागधानां विस्मयः समपद्यत । ते त्वतीत्य जनाकीर्णाः कक्ष्यास्तिस्रो नरर्षभाः ॥ ३० ॥ अहङ्कारेण राजानमुपतस्थुर्गतव्यथाः । तान् पाद्यमधुपर्क्कार्हान् गवार्हान् सत्कृतिं गतान् ॥ ३१ ॥ प्रत्युत्थाय जरासन्ध उपतस्थे यथाविधि । उवाच चैतान्राजाऽसौ स्वागतं वोऽस्त्विति प्रभुः ॥ ३२ ॥ मौनमासीत्तदा पार्थभीमयोर्जनमेजय । तेषां मध्ये महाबुद्धिः कृष्णो वचनमब्रवीत् ॥ ३३ ॥ वक्तुं नायाति राजेन्द्र एतयोर्न्नियमस्थयोः । अर्व्वाङ्निशीथात् परतस्त्वया सार्द्धं वदिष्यतः ॥ ३४ ॥ यज्ञागारे स्थापयित्वा राजा राजगृहं गतः । ततोऽर्द्धरात्रे सम्प्राप्ते यातो यत्र स्थिता द्विजाः ॥ ३५ ॥ तस्य ह्येतद्व्रतं राजन् बभूव भुवि विश्रुतम् । स्नातकान् ब्राह्मणान् प्राप्तान् श्रुत्वा स समितिञ्जयः ॥ ३६ ॥

अप्यर्द्धरात्रे नृपतिः प्रत्युद्गच्छति भारत । तांस्त्वपूर्व्वेण वेशेन दृष्ट्वा स नृपसत्तमः ॥ ३७ ॥ उपतस्थे जरासन्धो विस्मितश्चाभवत्तदा । ते तु दृष्ट्वैव राजानं जरासन्धं नरर्षभाः ॥ ३८ ॥ इदमूचुरमित्रघ्नाः सर्व्वे भरतसत्तम । स्वस्त्यस्तु कुशलं राजन्निति तत्र व्यवस्थिताः ॥ ३९ ॥ तं नृपं नृपशार्दूल प्रेक्षमाणाः परस्परम् । तानब्रवीज्जरासन्धस्तथा पाण्डवयादवान् ॥ ४० ॥ आस्यतामिति राजेन्द्र ब्राह्मणच्छद्मसंवृतान् । अथोपविविशुः सर्व्वे त्रयस्ते पुरुषर्षभाः ॥ ४१ ॥ सम्प्रदीप्तास्त्रयो लक्ष्म्या महाध्वर इवाग्नयः । तानुवाच जरासन्धः सत्यसन्धो नराधिपः ॥ ४२ ॥ विगर्हमाणः कौरव्य वेशग्रहणवैकृतान् । न स्नातकव्रता विप्रा बहिर्माल्यानुलेपनाः ॥ ४३ ॥ भवन्तीति नृलोकेऽस्मिन्विदितं मम सर्व्वशः । के यूयं पुष्पवन्तश्च भुजैर्ज्याकृतलक्षणैः ॥ ४४ ॥ बिभ्रतः क्षात्रमोजश्च ब्राह्मण्यं प्रतिजानथ । एवं विरागवसना बहिर्माल्यानुलेपनाः ॥ ४५ ॥ सत्यं वदत के यूयं सत्यं राजसु शोभते । चैत्यकस्य गिरेः शृङ्गं भित्त्वा किमिह छद्मना ॥ ४६ ॥ अद्वारेण प्रविष्टा स्थ निर्भया राजकिल्विषात् । वदध्वं वापि वीर्य्यञ्च ब्राह्मणस्य विशेषतः ॥ ४७ ॥ कर्म्म चैतद्विलिङ्गस्थं किं वोऽद्य प्रसमीक्षितम् । एवञ्च मामुपास्थाय कस्माच्च विधिनार्हणाम् ॥ ४८ ॥ प्रणीतान्नानुगृह्णीत कार्य्यं किं वास्मदागमे । एवमुक्ते ततः कृष्णः प्रत्युवाच महामनाः । स्निग्धगम्भीरया वाचा वाक्यं वाक्यविशारदः ॥ ४९ ॥

श्रीकृष्ण उवाच । स्नातकान् ब्राह्मणान् राजन् विद्ध्यस्मांस्त्वं नराधिप । स्नातकव्रतिनो राजन् ब्राह्मणाः क्षत्रिया विशः ॥ ५० ॥ विशेषनियमाश्चैषामविशेषाश्च सन्त्युत । विशेषवांश्च सततं क्षत्रियः श्रियमृच्छति ॥ ५१ ॥ पुष्पवत्सु ध्रुवा श्रीश्च पुष्पवन्तस्ततो वयम् । क्षत्रियो बाहुवीर्य्यस्तु न तथा वाक्यवीर्य्यवान् ॥ ५२ ॥ अप्रगल्भं

वचस्तस्य तस्माद्वार्हद्रथेरितम् । स्ववीर्यं क्षत्रियाणान्तु वाह्वो-
र्धाता न्यवेशयत् ॥ ५३ ॥ तद्दिदृक्षसि चेद्राजन् द्रष्टास्यद्य न
संशयः । अद्वारेण रिपोर्गेहं द्वारेण सुहृदो गृहान् ॥ ५४ ॥
प्रविशन्ति नरा धीरा द्वाराण्येतानि धर्मतः । कार्य्यवन्तो गृहा-
न्येत्य शत्रुतो नार्हणां वयम् । प्रतिगृह्णीम तद्विद्धि एतन्नः
शाश्वतं व्रतम् ॥ ५५ ॥

इति सभापर्वणि जरासन्धवधपर्वणि कृष्णजरासन्धसंवादे
एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

जरासन्ध उवाच । न स्मरामि कदा वैरं कृतं युष्माभि-
रित्युत । चिन्तयंश्च न पश्यामि भवतां प्रति वैकृतम् ॥ १ ॥
वैकृते वासति कथं मन्यध्वं मामनागसम् । अरिं वै ब्रूत हे
विप्राः सतां समय एष हि ॥ २ ॥ अर्थधर्मोपघाताद्धि मनः समुप-
तप्यते । योऽनागसि प्रसृजति क्षत्रियो हि न संशयः ॥ ३ ॥
अतोऽन्यथा चरंल्लोके धर्मज्ञः सन् महारथः । वृजिनां गति-
माप्नोति श्रेयसोऽप्युपहन्ति च ॥ ४ ॥ त्रैलोक्ये क्षत्रधर्मो हि
श्रेयान्वै साधुचारिणाम् । नान्यं धर्मं प्रशंसन्ति ये च धर्मविदो
जनाः ॥ ५ ॥ तस्य मेऽद्य स्थितस्येह स्वधर्मे नियतात्मनः । अना-
गसः प्रजानाञ्च प्रमादादिव जल्पथ ॥ ६ ॥

श्रीकृष्ण उवाच । कुलकार्य्यं महावाहो कश्चिदेकः कुलो-
द्वहः । वहते यस्तन्नियोगाद्वयमभ्युद्यतास्त्वयि ॥ ७ ॥ त्वया चोप-
हृता राजन् क्षत्रिया लोकवासिनः । तदागः क्रूरमुत्पाद्य मन्यसे
किमनागसम् ॥ ८ ॥ राजा राज्ञः कथं साधून् हिंस्यान्नृपति-
सत्तम । तद्राज्ञः सन्निगृह्य त्वं रुद्रायोपजिहीर्षसि ॥ ९ ॥
अस्मांस्तदेनोपगच्छेत् कृतं वार्हद्रथ त्वया । वयं हि शक्ता धर्मस्य

रक्षणे धर्मचारिणः ॥ १० ॥ मनुष्याणां समालम्भो न च दृष्टः कदाचन। स कथं मानुषैर्देवं यष्टुमिच्छसि शङ्करम् ॥ ११ ॥ सवर्णो हि सवर्णानां पशुसंज्ञां करिष्यसि। कोऽन्य एवं यथा हि त्वं जरासन्ध वृथामतिः ॥ १२ ॥ यस्यां यस्यामवस्थायां यद्यत् कर्म करोति यः। तस्यां तस्यामवस्थायां तत्फलं समवाप्नुयात् ॥ १३ ॥ ते त्वां ज्ञातिक्षयकरं वयमार्त्तानुसारिणः। ज्ञातिवृद्धिनिमित्तार्थं विनिहन्तुमिहागताः ॥ १४ ॥ नास्ति लोके पुमानन्यः क्षत्रियेष्विति चैव यत्। मन्यसे स च ते राजन् सुमहान् बुद्धिविप्लवः ॥ १५ ॥ को हि जानन्नभिजनमात्मवान् क्षत्रियो नृपः। नाविशेत् स्वर्गमतुलं रणानन्तरमव्ययम् ॥ १६ ॥ स्वर्गं ह्येव समास्थाय रणयज्ञेषु दीक्षिताः। जयन्ति क्षत्रिया लोकांस्तद्विद्धि मनुजर्षभ ॥ १७ ॥ स्वर्गयोनिर्महद्ब्रह्म स्वर्गयोनिर्महद्यशः। स्वर्गयोनिस्तपो युद्धे मृत्युः सोऽव्यभिचारवान् ॥ १८ ॥ एष ह्यैन्द्रो वैजयन्तो गुणैर्नित्यं समाहितः। येनासुरान् पराजित्य जगत्पाति शतक्रतुः ॥ १९ ॥ स्वर्गमार्गाय कस्य स्याद्विग्रहो वै यथा तव। मागधैर्विपुलैः सैन्यैर्बाहुल्यबलदर्पितः ॥ २० ॥ मावमंस्थाः परान्राजन्नस्ति वीर्य्यं नरे नरे। समन्तेजस्त्वया चैव विशिष्टं वा नरेश्वर ॥ २१ ॥ यावदेतदसम्बुद्धं तावदेव भवेत्तव। विषह्यमेतदस्माकमतो राजन् ब्रवीमि ते ॥ २२ ॥ जहि त्वं सदृशेष्वेव मानं दर्पञ्च मागध। मागमः ससुतामात्यः सबलश्च यमक्षयम् ॥ २३ ॥ दम्भोद्भवः कार्त्तवीर्य्य उत्तरश्च बृहद्रथः। श्रेयसो ह्यवमन्येह विनेशुः सबला नृपाः ॥ २४ ॥ युयुक्षमाणास्त्वत्तो हि न वयं ब्राह्मणा ध्रुवम्। शौरिरस्मि हृषीकेशो नृवीरौ पाण्डवाविमौ ॥ २५ ॥ त्वामाह्वयामहे राजन् स्थिरो युध्यस्व मागध। मुञ्च वा नृपतीन् सर्वान् गच्छ वा त्वं यमक्षयम् ॥२६॥

जरासन्ध उवाच। नाजितान्वै नरपतीनहमादद्मि कांश्चन।

अजितः पर्थिवस्याता कोऽत्र यो न मया जितः ॥२७॥ क्षत्रियस्यैतदेवाहुर्धर्मं कृष्णोपजीवनम्। विक्रम्य बशमानीय कामतो यत्समाचरेत् ॥ २८ ॥ देवतार्थमुपाहृत्य राज्ञः कृष्ण कथं भयात्। अहमद्य विमुच्येयं क्षात्रं व्रतमनुस्मरन् ॥ २९ ॥ सैन्यं सैन्येन व्यूढेन एक एकेन वा पुनः। द्वाभ्यां त्रिभिर्वा योत्स्येऽहं युगपत् पृथगेव वा ॥ ३० ॥

वैशम्पायन उवाच। एवमुक्त्वा जरासन्ध सहदेवाभिषेचनम्। आज्ञापयत्तदा राजा युयुत्सुर्भीमकर्मभिः ॥ ३१ ॥ स तु सेनापतिं राजा सस्मार भरतर्षभ। कौशिकं चित्रसेनञ्च तस्मिन् युद्ध उपस्थिते ॥ ३२ ॥ ययोस्ते नामनी राजन् हंसेति डिम्भकेति च। पूर्वं सङ्कथिते पुंभिर्नृलोके लोकसत्कृते ॥ ३३ ॥ तन्तु राजन्विभुः शौरी राजानं बलिनाम्वरम्। स्मृत्वा पुरुषशार्दूलः शार्दूलसमविक्रमम् ॥ ३४ ॥ सत्यसन्धो जरासन्धं भुवि भीमपराक्रमम्। भागमन्यस्य निर्दिष्टमवध्यं मधुभिर्मृधे ॥ ३५ ॥ नात्मनात्मवतां मुख्य इयेष मधुसूदनः। ब्राह्मीमाज्ञां पुरस्कृत्य हन्तुं हलधरानुजः ॥ ३६ ॥

इति सभापर्वणि जरासन्धवधपर्वणि जरासन्धयुद्धोद्योगे द्वाविंशोऽध्यायः॥ २२ ॥

वैशम्पायन उवाच। ततस्तं निश्चितात्मानं युद्धाय यदुनन्दनः। उवाच वाग्मी राजानं जरासन्धमधोक्षजः ॥ १ ॥

श्रीकृष्ण उवाच। त्रयाणां केन ते राजन्योद्धुमुत्सहते मनः। अस्मदन्यतमेनेह सज्जीभवतु को युधि ॥ २ ॥ एवमुक्तः स नृपतिर्युद्धं वव्रे महाद्युतिः। जरासन्धस्ततो राजा भीमसेनेन मागधः ॥ ३ ॥ आदाय रोचनां माल्यं मङ्गल्यान्यपराणि च। धारय-

न्नगदान् मुख्यान् निवृ तीर्वेदनानि च। उपतस्थे जरासन्धं युयुत्सुं वै पुरोहित ॥ ४ ॥ कृतस्वस्त्ययनो राजा ब्राह्मणेन यशस्विना। समनह्यज्जरासन्धः चात्रं धर्ममनुस्मरन् ॥ ५ ॥ अवमुच्य किरीटं स केशान् समनुगृह्य च। उदतिष्ठज्जरासन्धो वेलातिग इवार्णवः॥ ६ ॥ उवाच मतिमान्राजा भीमं भीमपराक्रमः। भीम योत्स्ये त्वया साढ़ं श्रेयसा निर्जितं वरम् ॥७॥ एवमुक्त्वा जरासन्धो भीमसेनमरिन्दमः। प्रत्युद्ययौ महातेजाः शक्रं बल इवासुरः॥ ८॥ ततः सम्मन्त्र्य कृष्णेन कृतस्वस्त्ययनो बली। भीमसेनो जरासन्धमाससाद युयुत्सया ॥ ९ ॥ ततस्तौ नरशार्दूलौ बाहुशस्त्रौ समीयतुः। वीरौ परमसंहृष्टावन्योन्यजयकांक्षिणौ ॥ १० ॥ करग्रहणपूर्वन्तु कृत्वा पादाभिवन्दनम्। कक्षैः कक्ष्यां विधुन्वानावास्फोटं तत्र चक्रतुः ॥ ११ ॥ स्कन्धे दोर्भ्यां समाहत्य निहत्य च मुहुर्मुहुः। अङ्गमङ्गैः समाश्लिष्य पुनरास्फालनं विभो ॥ १२ ॥ चित्रहस्तादिकं कृत्वा कक्षावन्धञ्च चक्रतुः। गलगण्डाभिघातेन सस्फुलिङ्गेन चाशनिम ॥ १३ ॥ बाहुपाशादिकं कृत्वा पादाहतशिरावुभौ। उरोहस्तं ततश्चक्रे पूर्णकुम्भौ प्रयुज्य तौ ॥ १४ ॥ करसम्पीड़नं कृत्वा गर्जन्तौ वारणाविव। नर्द्दन्तौ मेघसङ्काशौ बाहुप्रहरणावुभौ ॥ १५ ॥ तलेनाहन्यमानौ तु अन्योन्यं कृतवीक्षणौ। सिंहाविव सुसंक्रुद्धावाकृष्याकृष्य युध्यताम् ॥ १६ ॥ अङ्गेनाङ्गं समापीड्य बाहुभ्यामुभयोरपि। आवृत्य बाहुभिश्चापि उदरञ्च प्रचक्रतुः ॥ १७ ॥ उभौ कट्यां सुपार्श्वे तु तक्षवन्तौ च शिक्षितौ। अधोहस्तं स्वकण्ठेतूदरस्योरसि चाक्षिपत् ॥ १८ ॥ सर्वातिक्रान्तमर्य्यादं पृष्ठभङ्गञ्च चक्रतुः। सम्पूर्णमूर्च्छां बाहुभ्यां पूर्णकुम्भं प्रचक्रतुः ॥१९॥ तृणपीडं यथाकामं पूर्णयोगं समुष्टिकम्। एवमादीनि युद्धानि प्रकुर्वन्तौ परस्परम् ॥ २० ॥ तयोर्युद्धं ततो द्रष्टुं समेताः पुर-

वासिनः । ब्राह्मणा वणिजश्चैव क्षत्रियाश्च सहस्रशः ॥ २१ ॥
शूद्राश्च नरशार्दूल स्त्रियो वृद्धाश्च सर्वशः । निरन्तरमभूत्तत्र
जनौघैरभिसंवृतम् ॥ २२ ॥ तयोरथ भुजाघातान्निग्रहप्रग्रहा-
त्तथा । आसीत् सुभीमः सम्पातो वज्रपर्वतयोरिव ॥ २३ ॥
उभौ परमसंहृष्टौ बलेन बलिनांवरौ । अन्योन्यस्यान्तरं प्रेप्सु
परस्परजयैषिणौ ॥ २४ ॥ तद्भीममुत्सार्य्य जनं युद्धमासीदुप-
ह्वरे । बलिनोः संयुगे राजन् वृत्रवासवयोरिव ॥ २५ ॥ प्रकर्षणा-
कर्षणाभ्यामनुकर्षविकर्षणैः । आचकर्षतुरन्योऽन्यं जानुभिश्चाव-
जघ्नतुः ॥ २६ ॥ ततः शब्देन महता भर्त्सयन्तौ परस्परम् ।
पाषाणसंघातनिभैः प्रहारैरभिजघ्नतुः ॥ २७ ॥ व्यूढोरस्कौ दीर्घ-
भुजौ नियुद्धकुशलावुभौ । बाहुभिः समसज्जेतामायसैः परिघै-
रिव ॥ २८ ॥ कार्त्तिकस्य तु मासस्य प्रवृत्तं प्रथमेऽहनि ।
अनाहारं दिवारात्रमविश्रान्तमवर्त्तत ॥ २९ ॥ तद्वृत्तन्तु त्रयो-
दश्यां समवेतं महात्मनोः । चतुर्दश्यां निशायान्तु निवृत्तो मागधः
क्लमात् ॥ ३० ॥ तं राजानं तथा क्लान्तं दृष्ट्वा राजन् जनार्दनः ।
उवाच भीमकर्माणं भीमं सम्बोधयन्निव ॥ ३१ ॥ क्लान्तः शत्रुर्न
कौन्तेय लभ्यः पीड़यितुं रणे । पीड्यमानो हि कार्त्स्न्येन
जह्याज्जीवितमात्मनः ॥ ३२ ॥ तस्मात्ते नैव कौन्तेय पीड़नीयो
जनाधिप । सममेतेन युध्यस्व बाहुभ्यां भरतर्षभ ॥ ३३ ॥ एव-
मुक्तः स कृष्णेन पाण्डवः परवीरहा । जरासन्धस्य तद्रूपं ज्ञात्वा
चक्रे मतिं बधे ॥ ३४ ॥ ततस्तमजितं जेतुं जरासन्धं वृकोदरः ।
संरम्भं बलिनां श्रेष्ठो जग्राह कुरुनन्दनः ॥ ३५ ॥

इति सभापर्वणि जरासन्धबधपर्वणि जरासन्धक्लान्तौ
त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

वैशम्पायन उवाच। भीमसेनस्ततः कृष्णमुवाच यदुनन्दनम् । बुद्धिमास्थाय विपुलां जरासन्धवधेप्सया ॥ १ ॥ नायं पाप मया कृष्ण युक्तः स्यादनुरोधितुम् । प्राणेन यदुशार्दूल बद्धकक्षेण वाससा ॥ २ ॥ एवमुक्तस्ततः कृष्णः प्रत्युवाच वृकोदरम् । त्वरयन् पुरुषव्याघ्रो जरासन्धवधेप्सया ॥ ३ ॥ यत्ते दैवं परं सत्त्वं यच्च ते मातरिश्वनः । बलं भीम जरासन्धे दर्शयाशु तदद्य वै ॥ ४ ॥ एवमुक्तस्तदा भीमो जरासन्धमरिन्दम । उत्क्षिप्य भ्रामयामास बलवन्तं महाबलः ॥ ५ ॥ भ्रामयित्वा शतगुणं जानुभ्यां भरतर्षभ । बभञ्ज पृष्ठं संक्षिप्य निष्पिष्य विननाद च । करे गृहीत्वा चरणं द्वेधा चक्रे महाबलः ॥ ६ ॥ तस्य निष्पिष्यमाणस्य पाण्डवस्य च गर्जत । अभवत्तुमुलो नादः सर्वप्राणिभयङ्करः ॥ ७ ॥ वित्रेसुर्मागधाः सर्वे स्त्रीणां गर्भाश्च सुस्रुवुः । भीमसेनस्य नादेन जरासन्धस्य चैव ह ॥ ८ ॥ किन्नु स्याद्धिमवान् भिन्नः किन्नुस्विद्दीर्य्यते मही । इति वै मागधा जज्ञुर्भीमसेनस्य निःस्वनात् ॥ ९ ॥ ततो राजकुलद्वारि प्रसुप्तमिव तं नृपम् । रात्रौ गतासुमुत्सृज्य निश्चक्रमुररिन्दमाः ॥ १० ॥ जरासन्धरथं कृष्णो योजयित्वा पताकिनम् । आरोप्य भ्रातरौ चैव मोक्षयामास बान्धवान् ॥ ११ ॥ ते वै रत्नभुजं कृष्णं रत्नार्हाः पृथिवीश्वराः । राजानश्चक्रुरासाद्य मोक्षिता महतो भयात् ॥१२॥ अक्षतः शस्त्रसम्पन्नो जितारिः सह राजभिः । रथमास्थाय तं दिव्यं निर्जगाम गिरिव्रजात् ॥ १३ ॥ यः सोदर्य्यवान्नाम द्वियोधः कृष्णसारथिः । अभ्यासघाती संदृश्यो दुर्जयः सर्वराजभिः ॥ १४ ॥ भीमार्जुनाभ्यां योधाभ्यामास्थितः कृष्णसारथिः । शुशुभे रथवर्य्योऽसौ दुर्जयः सर्वधन्विभिः ॥ १५ ॥ शक्रविष्णू हि संग्रामे चेरतुस्तारकामये । रथेन तेन वै कृष्ण उपारुह्य ययौ तदा ॥ १६ ॥ तप्तचामीकराभेण किङ्किणीजालमालिना । मेघ-

निर्घोषेनादेन जैत्रेणामित्रघातिना ॥ १७ ॥ येन शक्रो दानवानां जघान नवतीर्नव । तं प्राप्य समहृष्यन्त रथं ते पुरुषर्षभाः ॥ १८ ॥ ततः कृष्णं महाबाहुं भ्रातृभ्यां सहितं तदा । रथस्थं मागधा दृष्ट्वा समपद्यन्त विस्मिताः ॥ १९ ॥ हयैर्दिव्यैः समायुक्तो रथो वायुसमो जवे । अधिष्ठितः स शुशुभे कृष्णेनातीव भारत ॥ २० ॥ असङ्गो देवविहितस्तस्मिन्रथवरे ध्वजः । योजनाद्ददृशे श्रीमानिन्द्रायुधसमप्रभः ॥ २१ ॥ चिन्तयामास कृष्णोऽथ गरुत्मन्तं स चाभ्ययात् । क्षणे तस्मिन् स तेनासीच्चैत्यवृक्ष इवोत्थितः ॥ २२ ॥ व्यादितास्यैर्महानादैः सह भूतैर्ध्वजालयैः । तस्मिन्रथवरे तस्थौ गरुत्मान् पन्नगाशनः ॥ २३ ॥ दुर्निरीक्षो हि भूतानां तेजसाभ्यधिकं बभौ । आदित्य इव मध्याह्ने सहस्रकिरणावृतः ॥ २४ ॥ न स सज्जति वृक्षेषु शस्त्रैश्चापि न विध्यते । दिव्यो ध्वजवरो राजन्दृश्यते चेह मानुषैः ॥ २५ ॥ तमास्थाय रथं दिव्यं पर्ज्जन्यसमनिःस्वनम् । निर्ययौ पुरुषव्याघ्रः पाण्डवाभ्यां सहाच्युतः ॥ २६ ॥ यं लेभे वासवाद्राजा वसुस्तस्माद्बृहद्रथः । बृहद्रथात् क्रमेणैव प्राप्तो बार्हद्रथं नृपम् ॥ २७ ॥ स निर्याय महाबाहुः पुण्डरीकेक्षणस्ततः । गिरिव्रजाद्बहिस्तस्थौ समदेशे महायशाः ॥ २८ ॥ तत्रैनं नागराः सर्व्वे सत्कारेणाभ्ययुस्तदा । ब्राह्मणप्रमुखा राजन्विधिदृष्टेन कर्म्मणा ॥ २९ ॥ बन्धनाद्विप्रमुक्ताश्च राजानो मधुसूदनम् । पूजयामासुरूचुश्च स्तुतिपूर्व्वमिदं वचः ॥ ३० ॥ नैतच्चित्रं महाबाहो त्वयि देवकिनन्दने । भीमार्ज्जुनबलोपेते धर्म्मस्य प्रतिपालनम् ॥ ३१ ॥ जरासन्धह्रदे घोरे दुःखपङ्के निमज्जताम् । राज्ञां समभ्युद्धरणं यदिदं कृतमद्य वै ॥ ३२ ॥ विष्णो समवसन्नानां गिरिदुर्गे सुदारुणे । दिष्ट्या मोक्षाद्यशो दीप्तमाप्तं ते यदुनन्दन ॥ ३३ ॥ किं कुर्म्मः पुरुषव्याघ्र शाधि नः प्रणतिस्थितान् । कृतमित्येव तद्विद्धि नृपैर्यद्यपि

दुष्करम् ॥ ३४ ॥ तानुवाच हृषीकेशः समाश्वास्य महामनाः।
युधिष्ठिरो राजसूयं क्रतुमाहर्त्तुमिच्छति ॥ ३५ ॥ तस्य धर्म-
प्रवृत्तस्य पार्थिवत्वं चिकीर्षतः। सर्वैर्भवद्भिर्विज्ञाय साहाय्यं
क्रियतामिति ॥ ३६ ॥ ततः सुप्रीतमनसस्ते नृपा नृपसत्तम।
तथेत्येवाब्रुवन् सर्वे प्रतिगृह्यास्य तां गिरम् ॥ ३७ ॥ रत्नभाजञ्च
दाशार्हं चक्रुस्ते पृथिवीश्वराः। कृच्छ्राज्जग्राह गोविन्दस्तेषां
तदनुकम्पया ॥ ३८ ॥ जरासन्धात्मजश्चैव सहदेवो महामनाः।
निर्ययौ सजनामात्यः पुरस्कृत्य पुरोहितम् ॥ ३९ ॥ स नीचैः
प्रयतो भूत्वा बहुरत्नपुरोगमः। सहदेवो नृणां देवं वासुदेव-
मुपस्थितः ॥ ४० ॥ भयार्त्ताय ततस्तस्मै कृष्णो दत्त्वाभयं तदा।
आददेऽस्य महार्हाणि रत्नानि पुरुषोत्तमः ॥ ४१ ॥ अभ्यषिञ्चत
तत्रैव जरासन्धात्मजं मुदा। गत्वैकत्वञ्च कृष्णेन पार्थाभ्यां चैव
सत्कृतः ॥ ४२ ॥ विवेश राजा द्युतिमान् बार्हद्रथपुरं नृप।
अभिषिक्तो महाबाहुर्जारासन्धिर्महात्मभिः ॥ ४३ ॥ कृष्णस्तु सह
पार्थाभ्यां श्रिया परमया युतः। रत्नान्यादाय भूरीणि प्रययौ
पुरुषर्षभः ॥ ४४ ॥ इन्द्रप्रस्थमुपागम्य पाण्डवाभ्यां सहाच्युतः।
समेत्य धर्मराजानं प्रीयमाणोऽभ्यभाषत ॥ ४५ ॥ दिष्ट्या भीमेन
बलवान् जरासन्धो निपातितः। राजानो मोक्षिताश्चैव बन्धना-
न्नृपसत्तम ॥ ४६ ॥ दिष्ट्या कुशलिनो चेमौ भीमसेनधनञ्जयौ।
पुनः स्वनगरं प्राप्तावक्षताविति भारत ॥ ४७ ॥ ततो युधिष्ठिरः
कृष्णं पूजयित्वा यथार्हतः। भीमसेनार्जुनौ चैव प्रहृष्टः परि-
षस्वजे ॥ ४८ ॥ ततः क्षीणे जरासन्धे भ्रातृभ्यां विहितं जयम्।
अजातशत्रुरासाद्य मुमुदे भ्रातृभिः सह ॥ ४९ ॥ यथावयः
समागम्य भ्रातृभिः सह पाण्डवः। सत्कृत्य पूजयित्वा च विस-
सर्ज नराधिपान् ॥ ५० ॥ युधिष्ठिराभ्यनुज्ञातास्ते नृपा हृष्ट-
मानसाः। जग्मुः स्वदेशांस्त्वरिता यानैरुच्चावचैस्ततः ॥ ५१ ॥

एवं पुरुषशार्दूलो महाबुद्धिर्जनार्दनः । पाण्डवैर्घातयामास जरासन्धमरिं तदा ॥ ५२ ॥ घातयित्वा जरासन्धं बुद्धिपूर्वमरिन्दमः । धर्मराजमनुज्ञाप्य पृथां कृष्णाञ्च भारत ॥ ५३ ॥ सुभद्रां भीमसेनञ्च फाल्गुनं यमयौ तथा । धौम्यमामन्त्रयित्वा च प्रययौ स्वां पुरीं प्रति ॥ ५४ ॥ तेनैव रथमुख्येन मनसस्तुल्यगामिना । धर्मराजविसृष्टेन दिव्येनानादयन्दिशः ॥ ५५ ॥ ततो युधिष्ठिरमुखाः पाण्डवा भरतर्षभ । प्रदक्षिणमकुर्वन्त कृष्णमक्लिष्टकारिणम् ॥ ५६ ॥ ततो गते भगवति कृष्णे देवकिनन्दने । जयं लब्ध्वा सुविपुलं राज्ञां दत्त्वाभयन्तदा ॥ ५७ ॥ संवर्द्धितं यशो भूयः कर्मणा तेन भारत । द्रौपद्याः पाण्डवा राजन् परां प्रीतिमवर्द्धयन् ॥ ५८ ॥ तस्मिन् काले तु यद्युक्तं धर्मकामार्थसंहितम् । तद्राजा धर्मतश्चक्रे प्रजापालनकीर्त्तनम् ॥ ५९ ॥

इति सभापर्वणि जरासन्धवधपर्वणि जरासन्धवधे
चतुर्विंशोऽध्यायः । समाप्तञ्च जरासन्धवधपर्व ॥ २४ ॥

अथ दिग्विजयपर्व ।

वैशम्पायन उवाच । पार्थः प्राप्य धनुःश्रेष्ठमक्षय्ये च महेषुधी । रथं ध्वजं सभाञ्चैव युधिष्ठिरमभाषत ॥ १ ॥

अर्जुन उवाच । धनुरस्त्रं महावीर्य्यं पक्षो भूमिर्यशो बलम् । प्राप्तमेतन्मया राजन् दुष्प्रापं यदभीप्सितम् ॥ २ ॥ तत्र कृत्यमहं मन्ये कोषस्य परिवर्द्धनम् । करमाहारयिष्यामि राज्ञः सर्वान्नृपोत्तम ॥ ३ ॥ विजयाय प्रयास्यामि दिशं धनदपालिताम् । तिथावथ मुहूर्त्ते च नक्षत्रे चाभिपूजिते ॥ ४ ॥

वैशम्पायन उवाच । धनञ्जयवचः श्रुत्वा धर्मराजो युधिष्ठिरः । स्निग्धगम्भीरनादिन्या तं गिरा प्रत्यभाषत ॥ ५ ॥ स्वस्ति-

वाच्याहंतो विप्रान् प्रयाहि भरतर्षभ। दुर्हृदामप्रहर्षाय सुहृदां नन्दनाय च ॥ ६ ॥ विजयस्ते ध्रुवं पार्थ प्रियं काममवाप्स्यसि। इत्युक्तः प्रययौ पार्थः सैन्येन महता वृतः ॥ ७ ॥ अग्निदत्तेन दिव्येन रथेनाद्भुतकर्मणा। तथैव भीमसेनोऽपि यमौ च पुरुषर्षभौ ॥ ८ ॥ ससैन्याः प्रययुः सर्वे धर्मराजेन पूजिताः। दिशं धनपतेरिष्टामजयत् पाकशासनिः ॥ ९ ॥ भीमसेनस्तथा प्राचीं सहदेवस्तु दक्षिणाम्। प्रतीचीं नकुलो राजन्दिशं व्यजयतास्त्रवित् ॥ १० ॥ खाण्डवप्रस्थमध्यस्थो धर्मराजो युधिष्ठिरः। आसीत् परमया लक्ष्म्या सुहृद्गणवृतः प्रभुः ॥ ११ ॥

इति सभापर्वणि दिग्विजयपर्वणि दिग्विजयसंक्षेपकथने
पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

जनमेजय उवाच। दिशामभिजयं ब्रह्मन्विस्तरेणानुकीर्त्तय। न हि तृप्यामि पूर्वेषां शृण्वानश्चरितं महत् ॥ १ ॥

वैशम्पायन उवाच। धनञ्जयस्य वक्ष्यामि विजयं पूर्वमेव ते। यौगपद्येन पार्थैर्हि निर्जितेयं वसुन्धरा ॥ २ ॥ पूर्वं कुलिन्दविषये वशे चक्रे महीपतीन्। धनञ्जयो महाबाहुर्नातितीव्रेण कर्मणा ॥ ३ ॥ आनर्त्तान् कालकूटांश्च कुलिन्दांश्च विजित्य सः। सुमण्डलञ्चावजितं कृतवान् सहसैनिकम् ॥ ४ ॥ स तेन सहितो राजन् सव्यसाची परन्तपः। विजिग्ये शाकलं द्वीपं प्रतिविन्ध्यञ्च पार्थिवम् ॥ ५ ॥ शाकलद्वीपवासाश्च सप्तद्वीपेषु ये नृपाः। अर्जुनस्य च सैन्यैस्तैर्विग्रहस्तुमुलोऽभवत् ॥ ६ ॥ स तानपि महेष्वासान् विजिग्ये भरतर्षभ। तैरेव सहितः सर्वैः प्राग्ज्योतिषमुपाद्रवत् ॥ ७ ॥ तत्र राजा महानासीद्भगदत्तो विशाम्पते। तेनासीत् सुमहद्युद्धं पाण्डवस्य महात्मनः ॥ ८ ॥

च किरातैश्च चीनैश्च वृतः प्राग्ज्योतिषोऽभवत् । अन्यैश्च बहुभिर्योधैः सागरानूपवासिभिः ॥ ९ ॥ ततः स दिवसानष्टौ योधयित्वा धनञ्जयम् । प्रहसन्नब्रवीद्राजा संग्रामे विगतक्लमम् ॥ १० ॥ उपपन्नं महाबाहो त्वयि पाण्डवनन्दन । पाकशासनदायादे वीर्य्यमाहवशोभिनि ॥ ११ ॥ अहं सखा महेन्द्रस्य शक्रादनवरो रणे । न शक्यामि च ते तात स्थातुं प्रमुखतो युधि ॥ १२ ॥ त्वमीप्सितं पाण्डवेय ब्रूहि किं करवाणि ते । यद्वक्ष्यसि महाबाहो तत् करिष्यामि पुत्रक ॥ १३ ॥

अर्जुन उवाच । कुरूणामृषभो राजा धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः । धर्मज्ञः सत्यसन्धश्च यज्वा विपुलदक्षिणः । तस्य पार्थिवतामीप्से करस्तस्मै प्रदीयताम् ॥ १४ ॥ भवान् पितृसखा चैव प्रीयमाणो मयापि च । ततो नाज्ञापयामि त्वां प्रीतिपूर्वं प्रदीयताम् ॥१५॥

भगदत्त उवाच । कुन्तीमातर्यथा मे त्वं तथा राजा युधिष्ठिरः । सर्वमेतत् करिष्यामि किञ्चान्यत् करवाणि ते ॥ १६ ॥

इति सभापर्वणि दिग्विजयपर्वणि भगदत्तजये
षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्तः प्रत्युवाच भगदत्तं धनञ्जयः । अनेनैव कृतं सर्वं भविष्यत्यनुजानता ॥ १ ॥ तं विजित्य महाबाहुः कुन्तीपुत्रो धनञ्जयः । प्रययावुत्तरां तस्माद्दिशं धनदपालिताम् ॥ २ ॥ अन्तर्गिरिञ्च कौन्तेय तथैव च बहिर्गिरिम् । तथैवोपगिरिञ्चैव विजिग्ये पुरुषर्षभः ॥ ३ ॥ विजित्य पर्वतान् सर्वान् ये च तत्र नराधिपाः । तान् वशे स्थापयित्वा स धनान्यादाय सर्वशः ॥ ४ ॥ तैरेव सहितः सर्वैरनुरज्य च तान्नृपान् । उलूकवासिनं राजन् बृहन्तमुपजग्मिवान् ॥ ५ ॥ मृदङ्गवरनादिन

रथनेमिस्वनेन च। हस्तिनाञ्च निनादेन कम्पयन् वसुधामिमाम्
॥ ६ ॥ ततो वृहन्तस्त्वरितो बलेन चतुरङ्गिणा। निष्क्रम्य नगरा-
त्तस्मायोधयामास फाल्गुनम् ॥ ७ ॥ सुमहान् सन्निपातोऽभू-
द्धनञ्जयवृहन्तयोः। न शशाक वृहन्तस्तु सोढुं पाण्डवविक्रमम्
॥ ८ ॥ सोऽविषह्यतमं मत्वा कौन्तेयं पर्वतेश्वरः। उपावर्त्तत
दुर्द्धर्षो धनान्यादाय सर्वशः ॥ ९ ॥ स तद्राज्यमवस्थाप्य उलूक-
सहितो ययौ। सेनाविन्दुमथो राजन्राज्यादाशु समाक्षिपत्
॥ १० ॥ मोदापुरं वामदेवं सुदामानं सुसंकुलम्। उलूका-
नुत्तरांश्चैव तांश्च राज्ञः समानयत् ॥ ११ ॥ तत्रस्थः पुरुषैरेव-
धर्मराजस्य शासनात्। किरीटी जितवान् राजन्देशान् पञ्च-
गणांस्ततः ॥ १२ ॥ स देवप्रस्थमासाद्य सेनाबिन्दोः पुरं प्रति।
बलेन चतुरङ्गेण निवेशमकरोत् प्रभुः ॥ १३ ॥ स तैः परिवृतः
सर्वैर्विष्वगश्वं नराधिपम्। अभ्यगच्छन्महातेजाः पौरवं पुरुष-
र्षभम् ॥ १४ ॥ विजित्य चाहवे शूरान् पार्वतीयान्महारथान्।
जिगाय सेनया राजन् पुरं पौरवरक्षितम् ॥ १५ ॥ पौरवं युधि
निर्ज्जित्य दस्यून् पर्वतवासिनः। गणानुत्सवसङ्केतानजयत् सप्त
पाण्डवः ॥ १६ ॥ ततः काश्मीरकान् वीरान् क्षत्रियान् क्षत्रिय-
र्षभः। व्यजयल्लोहितञ्चैव मण्डलैर्दशभिः सह ॥ १७ ॥ तत-
स्त्रिगर्त्ताः कौन्तेयं दार्वाः कोकनदास्तथा। क्षत्रिया बहवो
राजन्नुपावर्त्तन्त सर्वशः ॥ १८ ॥ अभिसारीं ततो रम्यां विजिग्ये
कुरुनन्दनः। उरगावासिनञ्चैव रोचमाणं रणेऽजयत् ॥ १९ ॥
ततः सिंहपुरं रम्यं चित्रायुधसुरक्षितम्। प्राधमद्बलमास्थाय
पाकशासनिराहवे ॥ २० ॥ ततः सुह्मं सुमालांश्च किरीटी
पाण्डवर्षभः। सहितः सर्वसैन्येन प्रामथत् कुरुनन्दनः ॥ २१ ॥
ततः परमविक्रान्तो वाह्लीकान् पाकशासनिः। महता परि-
मर्द्दन वशे चक्रे दुरासदान् ॥ २२ ॥ गृहीत्वा तु बलं सारं

फाल्गुनः पाण्डुनन्दनः। दरदान् सह काम्बोजैरजयत् पाकशासनिः ॥ २३ ॥ प्रागुत्तरां दिशं ये च वसन्त्याश्रित्य दस्यवः। निवसन्ति वने ये च तान् सर्व्वानजयत् प्रभुः ॥ २४ ॥ लोहान् परमकाम्बोजानृषिकानुत्तरानपि। सहितांस्तान्महाराज व्यजयत् पाकशासनिः ॥ २५ ॥ ऋषिकेष्वपि संग्रामो बभूवातिभयङ्करः। तारकामयसङ्काशः परस्त्वृषिकपार्थयोः ॥ २६ ॥ स विजित्य ततो राजनृषिकान् रणमूर्द्धनि। शुकोदरसमांस्तत्र हयानष्टौ समानयत् ॥ २७ ॥ मयूरसदृशानन्यानुत्तरानपरानपि। जवनानाशुगांश्चैव करार्थं समुपानयत् ॥ २८ ॥ स विनिर्ज्जित्य संग्रामे हिमवन्तं सनिष्कुटम्। श्वेतपर्व्वतमासाद्य न्यविशत् पुरुषर्षभः २९॥

इति सभापर्व्वणि दिग्विजयपर्व्वणि नानादेशजये सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

वैशम्पायन उवाच। स श्वेतपर्व्वतं वीरः समतिक्रम्य वीर्य्यवान्। देशं किम्पुरुषावासं द्रुमपुत्रेण रक्षितम् ॥ १ ॥ महता सन्निपातेन क्षत्रियान्तकरेण ह। अजयत् पाण्डवश्रेष्ठः करे चैनं न्यवेशयत् ॥ २ ॥ तं जित्वा हाटकं नाम देशं गुह्यकरक्षितम्। पाकशासनिरव्यग्रः सहसैन्यः समासदत् ॥ ३ ॥ तांस्तु सान्त्वेन निर्ज्जित्य मानसं सर उत्तमम्। ऋषिकुल्यास्तथा सर्व्वा ददर्श कुरुनन्दनः ॥ ४ ॥ सरो मानसमासाद्य हाटकानभितः प्रभुः। गन्धर्व्वरक्षितं देशमजयत् पाण्डवस्ततः ॥ ५ ॥ तत्र तित्तिरिकल्माषान् मण्डूकाख्यान् हयोत्तमान्। लेभे स करमत्यन्तं गन्धर्व्वनगरात्तदा ॥ ६ ॥ उत्तरं हरिवर्षन्तु स समासाद्य पाण्डवः। इयेष जेतुं तं देशं पाकशासननन्दनः ॥ ७ ॥ तत एनं महावीर्य्या महाकाया महाबलाः। द्वारपालाः समासाद्य हृष्टा वचन-

मब्रुवन् ॥ ८ ॥ पार्थ नेदं त्वया शक्यं पुरं जेतुं कथञ्चन। उपावर्त्तस्व कल्याण पर्य्याप्तमिदमच्युत ॥ ९ ॥ इदं पुरं यः प्रविशेद्ध्रुवं न स भवेन्नरः। प्रीयामहे त्वया वीर पर्य्याप्तो विजयस्तव ॥ १० ॥ न चात्र किञ्चिज्जेतव्यमर्ज्जुनात्र प्रदृश्यते। उत्तराः कुरवो ह्येते नात्र युद्धं प्रवर्त्तते ॥ ११ ॥ प्रविष्टोऽपि हि कौन्तेय नेह द्रक्ष्यसि किञ्चन। न हि मानुषदेहेन शक्यमत्राभिवीक्षितुम् ॥ १२ ॥ अथेह पुरुषव्याघ्र किञ्चिदन्यच्चिकीर्षसि। तत् प्रब्रूहि करिष्यामो वचनात्तव भारत ॥ १३ ॥ ततस्तानब्रवीद्राजन्नर्जुनः प्रहसन्निव। पार्थिवत्वं चिकीर्षामि धर्मराजस्य धीमतः ॥ १४ ॥ न प्रवेक्ष्यामि वो देशं विरुद्धं यदि मानुषैः। युधिष्ठिराय यत् किञ्चित् करपण्यं प्रदीयताम् ॥ १५ ॥ ततो दिव्यानि वस्त्राणि दिव्यान्याभरणानि च। क्षौमाजिनानि दिव्यानि तस्य ते प्रददुः करम् ॥ १६ ॥ एवं स पुरुषव्याघ्रो विजित्य दिशमुत्तराम्। संग्रामान् सुबहून् कृत्वा क्षत्रियैर्दस्युभिस्तथा ॥ १७॥ स विनिर्जित्य राज्ञस्तान् करे च विनिवेश्य तु। धनान्यादाय सर्व्वेभ्यो रत्नानि विविधानि च ॥ १८ ॥ हयांस्तित्तिरिकल्माषान् शुकपत्रनिभानपि। मयूरसदृशानन्यान् सर्वाननिलरंहसः ॥ १९ ॥ वृतः सुमहता राजन् बलेन चतुरङ्गिणा। आजगाम पुनर्वीरः शक्रप्रस्थं पुरोत्तमम् ॥ २० ॥ धर्मराजाय तत् पार्थो धनं सर्वं सवाहनम्। न्यवेदयदनुज्ञातस्तेन राज्ञा गृहान् ययौ ॥ २१ ॥

इति सभापर्व्वणि दिग्विजयपर्व्वणि अर्जुनोत्तरदिग्विजये अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

वैशम्पायन उवाच। एतस्मिन्नेव काले तु भीमसेनोऽपि वीर्य्यवान्। धर्मराजमनुज्ञाप्य ययौ प्राचीं दिशं प्रति ॥ १ ॥

महता बलचक्रेण परराष्ट्रावमर्द्दिना। हस्त्यश्वरथपूर्णेन दंशितेन प्रतापवान्॥ २॥ ततो भरतशार्दूलो द्विषच्छोकविवर्द्धनः। स गत्वा नरशार्दूलः पाञ्चालानां पुरं महत्॥ ३॥ पञ्चालान्विविधोपायैः सान्त्वयामास पाण्डवः। ततः स गण्डकान् शूरो विदेहान् भरतर्षभः॥ ४॥ विजित्याल्पेन कालेन दशार्णानजयत् प्रभुः। तत्र दाशार्णको राजा सुधर्म्मा लोमहर्षणम्॥ ५॥ कृतवान् भीमसेनेन महद्युद्धं निरायुधम्। भीमसेनस्तु तद्दृष्ट्वा तस्य कर्म्म महात्मनः॥ ६॥ अधिसेनापतिं चक्रे सुधर्म्माणं महाबलम्। ततः प्राचीं दिशं भीमो ययौ भीमपराक्रमः॥ ७॥ सैन्येन महता राजन् कम्पयन्निव मेदिनीम्। सोऽश्वमेधेश्वरं राजन्रोचमानं सहानुगम्॥ ८॥ जिगाय समरे वीरो बलेन बलिनाम्वरः। स तं निर्जित्य कौन्तेयो नातितीव्रेण कर्म्मणा॥ ९॥ पूर्वदेशं महावीर्य्यो विजिग्ये कुरुनन्दनः। ततो दक्षिणमागम्य पुलिन्दनगरं महत्॥ १०॥ सुकुमारं वशे चक्रे सुमित्रञ्च नराधिपम्। ततस्तु धर्म्मराजस्य शासनाद्भरतर्षभः। शिशुपालं महावीर्य्यमभ्यगाज्जनमेजय॥ ११॥ चेदिराजोऽपि तच्छ्रुत्वा पाण्डवस्य चिकीर्षितम्। उपनिष्क्रम्य नगरात् प्रत्यगृह्णात् परन्तपः॥ १२॥ तौ समेत्य महाराज कुरुचेदिवृषौ तदा। उभयोरात्मकुलयोः कौशल्यं पर्य्यपृच्छताम्॥ १३॥ ततो निवेद्य तद्राष्ट्रं चेदिराजो विशाम्पते। उवाच भीमं प्रहसन् किमिदं कुरुषेऽनघ॥ १४॥ तस्य भीमस्तदाचख्यौ धर्म्मराजचिकीर्षितम्। स च तं प्रतिगृह्यैव तथा चक्रे नराधिपः॥ १५॥ ततो भीमस्तत्र राजन्नुषित्वा त्रिदशक्षपाः। सत्कृतः शिशुपालेन ययौ सबलवाहनः॥ १६॥

इति सभापर्व्वणि दिग्विजयपर्व्वणि प्राचीजये
ऊनत्रिंशोऽध्यायः॥ २९॥

वैशम्पायन उवाच। ततः कुमारविषये श्रेणिमन्तमथाजयत्। कोशलाधिपतिञ्चैव बृहद्बलमरिन्दमः ॥ १ ॥ अयोध्यायान्तु धर्मज्ञं दीर्घयज्ञं महाबलम्। अजयत् पाण्डवश्रेष्ठो नातितीव्रेण कर्मणा ॥ २ ॥ ततो गोपालकच्छ सोत्तरानपि कोशलान्। मल्लानामधिपञ्चैव पार्थिवञ्चाजयत् प्रभुः ॥ ३ ॥ ततो हिमवतः पार्श्वं समभ्येत्य जलोद्भवम्। सर्वमल्पेन कालेन देशं चक्रे वशं बली ॥ ४ ॥ एवं बहुविधान् देशान् विजिग्ये भरतर्षभः। भल्लाटमभितो जिग्ये शुक्तिमन्तञ्च पर्वतम् ॥ ५ ॥ पाण्डवः सुमहवीर्य्यो बलेन बलिनां वरः। स काशिराजं समरे सुबाहुमनिवर्त्तिनम् ॥ ६ ॥ वशे चक्रे महाबाहुर्भीमो भीमपराक्रमः। ततः सुपार्श्वमभितस्तथा राजपतिं क्रथम् ॥ ७ ॥ युध्यमानं बलात् सङ्ख्ये विजिग्ये पाण्डवर्षभः। ततो मत्स्यान्महातेजा मलदांश्च महाबलान् ॥ ८ ॥ अनघानभयांश्चैव पशुभूमिञ्च सर्वशः। निवृत्य च महाबाहुर्मदधारं महीधरम् ॥ ९ ॥ सोमधेयांश्च निर्जित्य प्रययावुत्तरामुखः। वत्सभूमिञ्च कौन्तेयो विजिग्ये बलवान् बलात् ॥ १० ॥ भर्गाणामधिपञ्चैव निषादाधिपतिं तथा। विजिग्ये भूमिपालांश्च मणिमत्प्रमुखान् बहून् ॥ ११ ॥ ततो दक्षिणमल्लांश्च भोगवन्तञ्च पर्वतम्। तरसैवाजयद्भीमो नातितीव्रेण कर्मणा ॥ १२ ॥ शर्मकान् वर्मकांश्चैव व्यजयत् सान्त्वपूर्वकम्। वैदेहकञ्च राजानं जनकं जगतीपतिम् ॥ १३ ॥ विजिग्ये पुरुषव्याघ्रो नातितीव्रेण कर्मणा। शकांश्च बर्बरांश्चैव अजयच्छद्मपूर्वकम् ॥ १४ ॥ वैदेहस्थस्तु कौन्तेय इन्द्रपर्वतमन्तिकात्। किरातानामधिपतीनजयत्सप्त पाण्डवः ॥ १५ ॥ ततः सुह्मान् प्रसुह्मांश्च सपक्षानपि वीर्य्यवान्। विजित्य युधि कौन्तेयो मागधानभ्यधाद्बली ॥ १६ ॥ दण्डञ्च दण्डधारञ्च विजित्य पृथिवीपतीन्। तैरेव सहितः सर्वैर्गिरिव्रजमुपाद्रवत्

॥ १७ ॥ जरासन्धिं सान्त्वयित्वा करे च विनिवेश्य ह। तैरेव सहितः सर्वैः कर्णमभ्यद्रवद्बली ॥ १८ ॥ स कम्पयन्निव महीं बलेन चतुरङ्गिणा। युयुधे पाण्डवश्रेष्ठः कर्णेनामित्रघातिना ॥ १९ ॥ स कर्णं युधि निर्जित्य वशे कृत्वा च भारत। ततो विजिग्ये बलवान् राज्ञः पर्वतवासिनः ॥ २० ॥ अथ मोदागिरौ चैव राजानं बलवत्तरम्। पाण्डवो बाहुवीर्य्येण निजघान महामृधे ॥ २१ ॥ ततः पुण्ड्राधिपं वीरं वासुदेवं महाबलम्। कौशिकीकच्छनिलयं राजानञ्च महौजसम् ॥ २२ ॥ उभौ बलभृतौ वीरावुभौ तीव्रपराक्रमौ। विर्जित्याजौ महाराज वङ्गराजमुपाद्रवत् ॥ २३ ॥ समुद्रसेनं निर्जित्य चन्द्रसेनञ्च पार्थिवम्। ताम्रलिप्तञ्च राजानं कर्वटाधिपतिं तथा ॥ २४ ॥ सुह्मानामधिपञ्चैव ये च सागरवासिनः। सर्वान् म्लेच्छगणांश्चैव विजिग्ये भरतर्षभ ॥ २५ ॥ एवं बहुविधान् देशान् विजित्य पवनात्मजः। वसु तेभ्य उपादाय लौहित्यमगमद्बली ॥ २६ ॥ स सर्वान् म्लेच्छनृपतीन् सागरानूपवासिनः। करमाहारयामास रत्नानि विविधानि च ॥ २७ ॥ चन्दनागुरुवस्त्राणि मणिमौक्तिककम्बलम्। काञ्चनं रजतञ्चैव विद्रुमञ्च महाधनम् ॥ २८ ॥ ते कोटिशतसङ्ख्येन कौन्तेयं महता तदा। अभ्यवर्षन्महात्मानं धनवर्षेण पाण्डवम् ॥ २९ ॥ इन्द्रप्रस्थमुपागम्य भीमो भीमपराक्रमः। निवेदयामास तदा धर्मराजाय तद्धनम् ॥ ३० ॥

इति सभापर्वणि दिग्विजयपर्वणि भीमदिग्विजये त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

वैशम्पायन उवाच। तथैव सहदेवोऽपि धर्मराजेन पूजितः। महत्या सेनया राजन् प्रययौ दक्षिणां दिशम्॥ १॥ स शूरसेनान् कार्त्स्न्येन पूर्वमेवाजयत् प्रभुः। मत्स्यराजञ्च कौरव्यो वशे चक्रे बलाद्बली॥ २॥ अधिराजाधिपञ्चैव दन्तवक्रं महाबलम्। जिगाय करदञ्चैव कृत्वा राज्ये न्यवेशयत्॥ ३॥ सुकुमारं वशे चक्रे सुमित्रञ्च नराधिपम्। तथैवापरमत्स्यांश्च व्यजयत् स पटच्चरान्॥ ४॥ निषादभूमिं गोशृङ्गं पर्वतं प्रवरं तथा। तरसैवाजयद्धीमान् श्रेणिमन्तञ्च पार्थिवम्॥ ५॥ नवराष्ट्रञ्च निर्जित्य कुन्तिभोजमुपाद्रवत्। प्रीतिपूर्वञ्च तस्यासौ प्रतिजग्राह शासनम्॥ ६॥ ततश्चर्मण्वतीकूले जम्भकस्यात्मजं नृपम्। ददर्श वासुदेवेन शेषितं पूर्ववैरिणा॥ ७॥ चक्रे तेन स संग्रामं सहदेवेन भारत। स तमाजौ विनिर्जित्य दक्षिणाभिमुखो ययौ॥ ८॥ सेकानपरसेकांश्च व्यजयत् सुमहाबलः। करं तेभ्य उपादाय रत्नानि विविधानि च॥ ९॥ ततस्तेनैव सहितो नर्मदामभितो ययौ। विन्दानुविन्दावावन्त्यौ सैन्येन महता वृतौ॥ १०॥ जिगाय समरे वीरावाश्विनेयः प्रतापवान्। ततो रत्नान्युपादाय पुरं भोजकटं ययौ॥ ११॥ तत्र युद्धमभूद्राजन् दिवसद्वयमच्युत। स विजित्य दुराधर्षं भीष्मकं माद्रिनन्दनः॥ १२॥ कोशलाधिपतिञ्चैव तथा वेणातटाधिपम्। कान्तारकांश्च समरे तथा प्राक्कोशलान्नृपान्॥ १३॥ नाटकेयांश्च समरे तथा हेरम्बकान्युधि। मारुधञ्च विनिर्जित्य मुञ्जग्राममथो बलात्॥ १४॥ नाचीनानर्वुकांश्चैव राजानश्च महाबलः। तांस्तानाटविकान् सर्वानजयत् पाण्डुनन्दनः॥ १५॥ वाताधिपञ्च नृपतिं वशे चक्रे महाबलः। पुलिन्दांश्च रणे जित्वा ययौ दक्षिणतः पुरः॥ १६॥ युयुधे पाण्ड्यराजेन दिवसं नकुलानुजः। तं जित्वा स महाबाहुः प्रययौ दक्षिणापथम्॥ १७॥ गुहा-

सासादयामास किष्किन्ध्यां लोकविश्रुताम्। तत्र वानरराजाभ्यां मैन्देन द्विविदेन च। युयुधे दिवसान् सप्त न च तौ विकृतिं गतौ ॥ १८ ॥ ततस्तुष्टौ महात्मानौ सहदेवाय वानरौ। ऊचतुश्चैव संहृष्टौ प्रीतिपूर्व्वमिदं वचः ॥ १९ ॥ गच्छ पाण्डवशार्दूल रत्नान्यादाय सर्व्वशः। अविघ्नमस्तु कार्य्याय धर्मराजाय धीमते ॥ २० ॥ ततो रत्नान्युपादाय पुरीं माहिष्मतीं ययौ। तत्र नीलेन राज्ञा स चक्रे युद्धं नरर्षभः ॥ २१ ॥ पाण्डवः परवीरघ्नः सहदेवः प्रतापवान्। ततोऽस्य सुमहद्युद्धं आसीद्भीरुभयङ्करम् ॥ २२ ॥ सैन्यक्षयकरञ्चैव प्राणानां संशयावहम्। चक्रे तस्य हि साहाय्यं भगवान् हव्यवाहनः ॥ २३ ॥ ततो रथा हया नागाः पुरुषाः कवचानि च। प्रदीप्तानि व्यदृश्यन्त सहदेवबले तदा ॥ २४ ॥ ततः सुसम्भ्रान्तमनाः बभूव कुरुनन्दनः। नोत्तरं प्रतिवक्तुञ्च शक्तोऽभूज्जनमेजय ॥ २५ ॥

जनमेजय उवाच। किमर्थं भगवान् वह्निः प्रत्यमित्रोऽभवद्युधि। सहदेवस्य यज्ञार्थं घटमानस्य वै द्विज ॥ २६ ॥

वैशम्पायन उवाच। तत्र माहिष्मतीवासी भगवान् हव्यवाहनः। श्रूयते हि गृहीतो वै पुरस्तात् पारदारिकः ॥ २७ ॥ नीलस्य राज्ञो दुहिता बभूवातीव शोभना। साग्निहोत्रमुपातिष्ठद्बोधनाय पितुः सदा ॥ २८ ॥ व्यजनैर्धूयमानोऽपि तावत् प्रज्वलते न सः। यावच्चारुपुटोष्ठेन वायुना न विधूयते ॥ २९ ॥ ततः स भगवानग्निश्चकमे तां सुदर्शनाम्। नीलस्य राज्ञः सर्व्वेषामुपनीतश्च सोऽभवत् ॥ ३० ॥ ततो ब्राह्मणरूपेण रममाणो यदृच्छया। चकमे तां वरारोहां कन्यामुत्पललोचनाम् ॥ ३१ ॥ तन्तु राजा यथाशास्त्रमशासद्धार्मिकस्तदा। प्रजज्वाल ततः कोपाद्भगवान् हव्यवाहनः ॥ ३२ ॥ तं दृष्ट्वा विस्मितो राजा जगाम शिरसावनिम्। ततः कालेन तां कन्यां तथैव हि तदा

नृपः ॥ ३३ ॥ प्रददौ विप्ररूपाय वह्नये शिरसा नतः । प्रतिगृह्य च तां सुभ्रूं नीलराज्ञः सुतां तदा ॥ ३४ ॥ चक्रे प्रसादं भगवांस्तस्य राज्ञो विभावसुः । वरेण छन्दयामास तं नृपं स्विष्टकृत्तमः ॥ ३५ ॥ अभयञ्च स जग्राह स्वसैन्ये वै महीपतिः । ततः प्रभृति ये केचिदज्ञानात्तां पुरीं नृपाः ॥ ३६ ॥ जिगीषन्ति बलाद्राजन् ते दह्यन्ते स्म वह्निना । तस्यां पुर्यां तदा चैव माहिष्मत्यां कुरूद्वह ॥ ३७ ॥ बभूवुरनतिग्राह्या योषितः छन्दतः किल । एवमग्निर्वरं प्रादात् स्त्रीणामप्रतिवारणे ॥ ३८ ॥ स्वैरिण्यस्तत्र नार्य्यो हि यथेष्टं विचरन्त्युत । वर्जयन्ति च राजानस्तत् पुरं भरतर्षभ ॥३९॥ भयादग्नेर्महाराज तदाप्रभृति सर्वदा । सहदेवस्तु धर्मात्मा सैन्यं दृष्ट्वा भयार्द्दितम् ॥ ४० ॥ परीतमग्निना राजन् नाकम्पत यथाचलः । उपस्पृश्य शुचिर्भूत्वा सोऽब्रवीत् पावकं ततः ॥४१॥

सहदेव उवाच । त्वदर्थोऽयं समारम्भः कृष्णवर्त्मन्नमोऽस्तु ते । मुखं त्वमसि देवानां यज्ञस्त्वमसि पावक ॥ ४२ ॥ पावनात् पावकश्चासि वहनाद्धव्यवाहनः । वेदास्त्वदर्थं जाता वै जातवेदास्ततो ह्यसि ॥ ४३ ॥ चित्रभानुः सुरेशश्च अनलस्त्वं विभावसो । स्वर्गद्वारस्पृशश्चासि हुताशो ज्वलनः शिखी ॥ ४४ ॥ वैश्वानरस्त्वं पिङ्गेशः प्लवङ्गो भूरितेजसः । कुमारसूस्त्वं भगवान् रुद्रगर्भो हिरण्यकृत् ॥ ४५ ॥ अग्निर्ददातु मे तेजो वायुः प्राणं ददातु मे । पृथिवी बलमादध्याच्छिवञ्चापो दिशन्तु मे ॥ ४६ ॥ अपांगर्भ महासत्त्व जातवेदः सुरेश्वर । देवानां मुखमग्ने त्वं सत्येन विपुनीहि माम् ॥ ४७ ॥ ऋषिभिर्ब्राह्मणैश्चैव दैवतैरसुरैरपि । नित्यं सुहुतयज्ञेषु सत्येन विपुनीहि माम् ॥ ४८ ॥ धूमकेतुः शिखी च त्वं पापहानिलसम्भवः । सर्वप्राणिषु नित्यस्थः सत्येन विपुनीहि माम् ॥ ४९ ॥ एवं स्तुतोऽसि भगवन् प्रीतेन शुचिना मया । तुष्टिं पुष्टिं श्रुतिं चैव प्रीतिं चाग्ने प्रयच्छ मे ॥ ५० ॥

वैशम्पायन उवाच। इत्येवं मन्त्रमाग्नेयं पठन् यो जुहुया-द्विभुम्। ऋद्धिमान् सततं दान्तः सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ५१ ॥

सहदेव उवाच। यज्ञविघ्नमिमं कर्त्तुं नार्हस्त्वं हव्यवाहन। एवमुक्त्वा तु माद्रेयः कुशैरास्तीर्य्य मेदिनीम् ॥ ५२ ॥ विधिवत् पुरुषव्याघ्रः पावकं प्रत्युपाविशत्। प्रमुखे तस्य सैन्यस्य भीतो-द्विग्नस्य भारत ॥ ५३ ॥ न चैनमत्यगाद्वह्निर्वेलामिव महोदधिः। तमुपेत्य शनैर्वह्निरुवाच कुरुनन्दनम् ॥ ५४ ॥ सहदेवं नृणां देवं सान्त्वपूर्व्वमिदं वचः। उत्तिष्ठोत्तिष्ठ कौरव्य जिज्ञासेयं मया कृता ॥ ५५ ॥ वेद्मि सर्व्वमभिप्रायं तव धर्म्मसुतस्य च। मया तु रक्षितव्येयं पुरी भरतसत्तम ॥ ५६ ॥ यावद्राज्ञो हि नीलस्य कुले वंशधरा इति। ईप्सितन्तु करिष्यामि मनस-स्तव पाण्डव ॥ ५७ ॥ तत उत्थाय हृष्टात्मा प्राञ्जलिः शिरसा-नतः। पूजयामास माद्रेय पावकं भरतर्षभ ॥ ५८ ॥ पावके विनिवृत्ते तु नीलो राजाभ्यगात्तदा। पावकस्याज्ञया चैनमर्च्च-यामास पार्थिवः ॥ ५९ ॥ सत्कारेण नरव्याघ्रं सहदेवं युधां पतिम्। प्रतिगृह्य च तां पूजां करे च विनिवेश्य च। माद्री-सुतस्ततः प्रायाद्विजयी दक्षिणां दिशम् ॥ ६० ॥ त्रैपुरं स्ववशे कृत्वा राजानममितौजसम्। निजग्राह महाबाहुस्तरसा पौर-वेश्वरम् ॥ ६१ ॥ आकृतिं कौशिकाचार्य्यं यत्नेन महता ततः। वशे चक्रे महाबाहुः सुराष्ट्राधिपतिं तदा ॥ ६२ ॥ सुराष्ट्रविषय-स्थश्च प्रेषयामास रुक्मिणे। राज्ञे भोजकटस्थाय महामात्राय धीमते ॥ ६३ ॥ भीष्मकाय स धर्म्मात्मा साक्षादिन्द्रसखाय वै। स चास्य प्रतिजग्राह ससुतः शासनं तदा ॥ ६४ ॥ प्रीतिपूर्व्वं महाराज वासुदेवमवेक्ष्य च। ततः स रत्नान्यादाय पुनः प्राया-द्युधां पतिः ॥ ६५ ॥ ततः शूर्पारकञ्चैव तालाकटमथापि च। वशे चक्रे महातेजा दण्डकांश्च महाबलः ॥ ६६ ॥ सागरद्वीप-

वासांश्च नृपतीन् म्लेच्छयोनिजान्। निषादान् पुरुषादांश्च कर्ण-
प्रावरणानपि ॥ ६७॥ ये च कालमुखा नाम नरराक्षसयोनयः।
कृत्स्नं कोलगिरिञ्चैव सुरभीपट्टनं तथा ॥ ६८॥ द्वीपं ताम्रा-
ह्वयञ्चैव पर्वतं रामकं तथा। तिमिङ्गिलञ्च स नृपं वशे कृत्वा
महामतिः ॥ ६९॥ एकपादांश्च पुरुषान् केरकान् वनवासिनः।
नगरीं सञ्जयन्तीञ्च पाषण्डं करहाटकम् ॥ ७०॥ दूतैरेव वशे
चक्रे करञ्चैनानदापयत्। पाण्ड्यांश्च द्रविड़ांश्चैव सहितांश्चोड्र-
केरलैः ॥ ७१ ॥ अन्ध्रांस्तालवनांश्चैव कलिङ्गानुष्ट्रकर्णिकान्।
आटवीञ्च पुरीं रम्यां यवनानां पुरं तथा ॥ ७२॥ दूतैरेव वशे
चक्रे करं चैनानदापयत्। ततः कच्छगतो धीमान् दूतान्
माद्रवतीसुतः ॥ ७३॥ प्रेषयामास राजेन्द्र पौलस्त्याय महा-
त्मने। विभीषणाय धर्मात्मा प्रीतिपूर्वमरिन्दमः ॥ ७४ ॥ स
चास्य प्रतिजग्राह शासनं प्रीतिपूर्वकम्। तच्च कालकृतं धीमा-
नभ्यमन्यत स प्रभुः ॥ ७५॥ ततः संप्रेषयामास रत्नानि विवि-
धानि च। चन्दनागुरुकाष्ठानि दिव्यान्याभरणानि च ॥ ७६॥
वासांसि च महार्हाणि मणींश्चैव महाधनान्। न्यवर्त्तत ततो
धीमान् सहदेवः प्रतापवान् ॥ ७७ ॥ एवं निर्जित्य तरसा
सान्त्वेन विजयेन च। करदान् पार्थिवान् कृत्वा प्रत्यागच्छदरि-
न्दमः ॥ ७८॥ धर्मराजाय तत्सर्वं निवेद्य भरतर्षभः। कृतकर्मा
सुखं राजन्नुवास जनमेजय ॥ ७९॥

इति सभापर्वणि दिग्विजयपर्वणि सहदेवदक्षिणदिग्विजये
एकत्रिंशोऽध्यायः॥ ३१॥

वैशम्पायन उवाच। नकुलस्य तु वक्ष्यामि कर्माणि विजयं तथा। वासुदेवजितामाशां यथासावजयत् प्रभुः ॥ १ ॥ निर्याय खाण्डवप्रस्थात् प्रतीचीमभितो दिशम्। उद्दिश्य मतिमान् प्रायामहत्या सेनया सह ॥ २ ॥ सिंहनादेन महता योधानां गर्जितेन च। रथनेमिनिनादैश्च कम्पयन् वसुधामिमाम् ॥ ३ ॥ ततो बहुधनं रम्यं गवाढ्यं धनधान्यवत्। कार्त्तिकेयस्य दयितं रोहीतकमुपाद्रवत् ॥ ४ ॥ तत्र युद्धं महच्चासीच्छूरैर्मत्तमयूरकैः। मरुभूमिं स कार्त्स्न्येन तथैव बहुधान्यकम् ॥ ५ ॥ शैरीषकं महेत्थञ्च वशे चक्रे महाद्युतिः। आक्रोशञ्चैव राजर्षिं तेन युद्धमभून्महत् ॥ ६ ॥ तान् दशार्णान् स जित्वा च प्रतस्थे पाण्डुनन्दनः। शिवींस्त्रिगर्त्तानम्बष्ठान् मालवान् पञ्च कर्पटान् ॥ ७ ॥ तथा मध्यमकेयांश्च वाटधानान् द्विजानथ। पुनश्च परिवृत्याथ पुष्करारण्यवासिनः ॥ ८ ॥ गणानुत्सवसङ्केतान् व्यजयत् पुरुषर्षभः। सिन्धुकूलाश्रिता ये च ग्रामणीया महाबलाः ॥ ९ ॥ शूद्राभीरगणाश्चैव ये चाश्रित्य सरस्वतीम्। वर्त्तयन्ति च ये मत्स्यैर्ये च पर्वतवासिनः ॥ १० ॥ कृत्स्नं पञ्चनदञ्चैव तथैवामरपर्वतम्। उत्तरज्योतिषञ्चैव तथा दिव्यकटं पुरम् ॥ ११ ॥ द्वारपालञ्च तरसा वशे चक्रे महाद्युतिः। रामठान् हारहूणांश्च प्रतीच्याश्चैव ये नृपाः ॥ १२ ॥ तान् सर्वान् स वशे चक्रे शासनादेव पाण्डवः। तत्रस्थः प्रेषयामास वासुदेवाय भारत ॥ १३ ॥ स चास्य यादवैः सार्द्धं प्रतिजग्राह शासनम्। ततः शाकलमभ्येत्य मद्राणां पुटभेदनम् ॥ १४ ॥ मातुलं प्रीतिपूर्व्वेण शल्यं चक्रे वशे बली। स तेन सत्कृतो राज्ञा सत्कारार्हो विशाम्पते ॥१५॥ रत्नानि भूरीण्यादाय सम्प्रतस्थे युधाम्पतिः। ततः सागरकुक्षिस्थान् म्लेच्छान् परमदारुणान् ॥ १६ ॥ पह्लवान् वर्वरांश्चैव किरातान् यवनान् शकान्। ततो रत्नान्युपादाय वशे कृत्वा च

पार्थिवान् ॥ १७ ॥ न्यवर्त्तत कुरुश्रेष्ठो नकुलश्चित्रमार्गवित् ।
करभाणां सहस्राणि कोषं तस्य महात्मनः ॥ १८ ॥ ऊहुर्दश
महाराज कृच्छ्रादिव महाधनम् । इन्द्रप्रस्थगतं वीरमभ्येत्य स
युधिष्ठिरम् ॥ १९ ॥ ततो माद्रीसुतः श्रीमान् धनं तस्मै न्यवे-
दयत् । एवं विजित्य नकुलो दिशं वरुणपालिताम् । प्रतीचीं
वासुदेवेन निर्जितां भरतर्षभः ॥ २० ॥

इति सभापर्व्वणि दिग्विजयपर्व्वणि नकुलप्रतीचीविजये
द्वात्रिंशोऽध्यायः समाप्तञ्च दिग्विजयपर्व्व॥ ३२ ॥

अथ राजसूयिकपर्व्व ।

वैशम्पायन उवाच । रक्षणाद्धर्म्मराजस्य सत्यस्य परिपाल-
नात् । शत्रूणां क्षपणाच्चैव स्वकर्म्मनिरताः प्रजाः ॥ १ ॥ बलीनां
सम्यगादानाद्धर्म्मतश्चानुशासनात् । निकामवर्षी पर्जन्यः स्फीतो
जनपदोऽभवत् ॥ २ ॥ सर्व्वारम्भाः सुप्रवृत्ताः गोरक्षा कर्षणं
वणिक् । विशेषात् सर्व्वमेवैतत् सञ्जज्ञे राजकर्म्मणः ॥ ३ ॥
दस्युभ्यो वञ्चकेभ्यो वा राजन् प्रति परस्परम् । राजवल्लभतश्चैव
नाश्रूयन्त मृषा गिरः ॥ ४ ॥ अवर्षञ्चातिवर्षञ्च व्याधिपावकमूर्च्छ-
नम् । सर्व्वमेतत्तदा नासीद्धर्म्मनित्ये युधिष्ठिरे ॥ ५ ॥ प्रियं कर्त्तु-
मुपस्थातुं बलिकर्म्म स्वभावजम् । अभिहर्त्तुं नृपा जग्मुर्नान्यैः
कार्य्यैः कथञ्चन ॥ ६ ॥ धर्म्म्यैर्धनागमैस्तस्य ववृधे निचयो महान् ।
कर्त्तुं यस्य न शक्येत क्षयो वर्षशतैरपि ॥ ७ ॥ स्वकोष्ठस्य परी-
माणं कोषस्य च महीपतिः । विज्ञाय राजा कौन्तेयो यज्ञायैव
मनो दधे ॥ ८ ॥ सुहृदश्चैव ये सर्व्वे पृथक् च सहिताब्रुवन् ।
यज्ञकालस्तव विभो क्रियतामत्र साम्प्रतम् ॥ ९ ॥ अथैवं ब्रुवता-
मेवं तेषामभ्याययौ हरिः । ऋषिः पुराणो वेदात्मा दृश्यश्चैव

विजानताम् ॥ १० ॥ जगतस्तस्थुषां श्रेष्ठः प्रभवश्चाव्ययश्च ह । भूतभव्यभवन्नाथः केशवः केशिसूदनः ॥ ११ ॥ प्राकारः सर्ववृष्णीनां आपत्स्वभयदोऽरिहा । बलाधिकारे निक्षिप्य सम्यगानकदुन्दुभिम् ॥ १२ ॥ उच्चावचमुपादाय धर्मराजाय माधवः । धनौघं पुरुषव्याघ्रो बलेन महता वृतः ॥ १३ ॥ तं धनौघमपर्य्यन्तं रत्नसागरमक्षयम् । नादयन् रथघोषेण प्रविवेश पुरोत्तमम् ॥१४॥ पूर्णमापूरयंस्तेषां द्विषच्छोकावहोऽभवत् । असूर्य्यमिव सूर्य्येण निवातमिव वायुना ॥ १५ ॥ कृष्णेन समुपेतेन जहृषे भारतं पुरम् । तं मुदाभिः समागम्य सत्कृत्य च यथाविधि ॥ १६ ॥ स पृष्ट्वा कुशलञ्चैव सुखासीनं युधिष्ठिरः । धौम्यद्वैपायनमुखैर्ऋत्विग्भिः पुरुषर्षभः । भीमार्जुनयमैश्चैव सहितः कृष्णमब्रवीत् ॥ १७ ॥

युधिष्ठिर उवाच । त्वत्कृते पृथिवी सर्वा मद्वशे कृष्ण वर्त्तते । धनञ्च बहु वार्ष्णेय त्वत्प्रसादादुपार्जितम् ॥ १८ ॥ सोऽहमिच्छामि तत्सर्वं विधिवद्देवकीसुत । उपयोक्तुं द्विजाग्र्येभ्यो हव्यवाहे च माधव ॥ १९ ॥ तदहं यष्टुमिच्छामि दाशार्ह सहितस्त्वया । अनुजैश्च महाबाहो तदनुज्ञातुमर्हसि ॥ २० ॥ तद्दीक्षापय गोविन्द त्वमात्मानं महाभुज । त्वयीष्टवति दाशार्ह विपाप्मा भविता ह्यहम् ॥ २१ ॥ मां वाप्यभ्यनुजानीहि सहैभिरनुजैर्विभो । अनुज्ञातस्त्वया कृष्ण प्राप्नुयां क्रतुमुत्तमम् ॥ २२ ॥

वैशम्पायन उवाच । तं कृष्णः प्रत्युवाचेदं वर्णयन् गुणविस्तरम् । त्वमेव राजशार्दूल सम्राड़र्हो महाक्रतुम् ॥ २३ ॥ संप्राप्नुहि त्वया प्राप्ते कृतकृत्यास्ततो वयम् । यजस्वाभीप्सितं यज्ञं मयि श्रेयस्यवस्थिते । नियुङ्क्ष्व त्वञ्च मां कृत्ये सर्वं कर्त्तास्मि ते वचः ॥ २४ ॥

युधिष्ठिर उवाच । सफलः कृष्ण सङ्कल्पः सिद्धिश्च नियता मम । यस्य मे त्वं हृषीकेश यथेप्सितमुपस्थितः ॥ २५ ॥

वैशम्पायन उवाच । अनुज्ञातस्तु कृष्णेन पाण्डवो भ्रातृभिः सह । ईजितुं राजसूयेन साधनान्युपचक्रमे ॥ २६ ॥ ततस्त्वाज्ञापयामास पाण्डवोऽरिनिवर्हणः । सहदेवं युधां श्रेष्ठं मन्त्रिणश्चैव सर्वशः ॥ २७ ॥ अस्मिन् क्रतौ यथोक्तानि यज्ञाङ्गानि द्विजातिभिः । तथोपकरणं सर्वं मङ्गलानि च सर्वशः ॥ २८ ॥ अधियज्ञांश्च सम्भारान् धौम्योक्तान् क्षिप्रमेव हि । समानयन्तु पुरुषा यथायोगं यथाक्रमम् ॥ २९ ॥ इन्द्रसेनो विशोकश्च पुरुश्चार्जुनसारथिः । अन्नाद्याहरणे युक्ताः सन्तु मत्प्रियकाम्यया ॥ ३० ॥ सर्वकामाश्च कार्य्यन्तां रसगन्धसमन्विताः । मनोहराः प्रीतिकरा द्विजानां कुरुसत्तम ॥ ३१ ॥ तद्वाक्यसमकालञ्च कृतं सर्वं न्यवेदयत् । सहदेवो युधां श्रेष्ठो धर्मराजे युधिष्ठिरे ॥ ३२ ॥ ततो द्वैपायनो राजन्नृत्विजः समुपानयत् । वेदानिव महाभागान् साक्षान्मूर्त्तिमतो द्विजान् ॥ ३३ ॥ स्वयं ब्रह्मत्वमकरोत्तस्य सत्यवतीसुतः । धनञ्जयानामृषभः सुसामा सामगोऽभवत् ॥ ३४ ॥ याज्ञवल्क्यो बभूवाथ ब्रह्मिष्ठोऽध्वर्य्युसत्तमः । पैलो होता वसोः पुत्रो धौम्येन सहितोऽभवत् ॥ ३५ ॥ एतेषां शिष्यवर्गाश्च पुत्राश्च भरतर्षभ । बभूवुर्होत्रगाः सर्वे वेदवेदाङ्गपारगाः ॥ ३६ ॥ ते वाचयित्वा पुण्याहमूहयित्वा च तं विधिम् । शास्त्रोक्तं पूजयामासुस्तद्देवयजनं महत् ॥ ३७ ॥ तत्र चक्रुरनुज्ञाता शरणान्युत शिल्पिनः । गन्धवन्ति विशालानि वेश्मानीव दिवौकसाम् ॥ ३८ ॥ तत आज्ञापयामास स राजा राजसत्तमः । सहदेवं तदा सद्यो मन्त्रिणं पुरुषर्षभः ॥ ३९ ॥ आमन्त्रणार्थं दूतांस्त्वं प्रेषयस्वाशुगान् द्रुतम् । उपश्रुत्य वचो राज्ञः स दूतान् प्राहिणोत्तदा ॥ ४० ॥ आमन्त्रयध्वं राष्ट्रेषु ब्राह्मणान् भूमिपानथ । विशश्च मान्यान् शूद्रांश्च सर्वानानयतेति च ॥ ४१ ॥

वैशम्पायन उवाच । समाज्ञप्तास्ततो दूताः पाण्डवेयस्य

शासनात्। आमन्त्रयाम्बभूवुश्च आनयंश्चापरान् द्रुतम्। तथा-परानपि नरानात्मनः शीघ्रगामिनः ॥ ४२ ॥ ततस्ते तु यथा-कालं कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम्। दीक्षयाञ्चक्रिरे विप्रा राजसूयाय भारत ॥ ४३ ॥ दीक्षितः स तु धर्मात्मा धर्मराजो युधिष्ठिरः। जगाम यज्ञायतनं वृतो विप्रैः सहस्रशः ॥ ४४ ॥ भ्रातृभिर्ज्ञाति-भिश्चैव सुहृद्भिः सचिवैः सह। क्षत्रियैश्च मनुष्येन्द्रैर्नानादेश-समागतैः ॥ ४५ ॥ अमात्यैश्च नरश्रेष्ठो धर्मो विग्रहवानिव। आजग्मुर्ब्राह्मणास्तत्र विषयेभ्यस्ततस्ततः ॥ ४६ ॥ सर्वविद्यासु निष्णाता वेदवेदाङ्गपारगाः। तेषामावसथांश्चक्रुर्धर्मराजस्य शास-नात् ॥ ४७ ॥ बह्वन्नाच्छादनैर्युक्तान् सगणानां पृथक् पृथक्। सर्वर्त्तुगुणसम्पन्नान् शिल्पिनोऽथ सहस्रशः ॥ ४८ ॥ तेषु ते न्यवसन्राजन् ब्राह्मणा नृपसत्कृताः। कथयन्तः कथा बह्वीः पश्यन्तो नटनर्त्तकान् ॥ ४९ ॥ भुञ्जताञ्चैव विप्राणां वदताञ्च महास्वनः। अनिशं श्रूयते तत्र मुदितानां महात्मनाम् ॥ ५० ॥ दीयतां दीयतामेषां भुज्यतां भुज्यतामिति। एवम्प्रकाराः सञ्जल्पाः श्रूयन्ते स्मात्र नित्यशः ॥ ५१ ॥ गवां शतसहस्राणि शयनानाञ्च भारत। रुक्मस्य योषिताञ्चैव धर्मराजः पृथक् ददौ ॥ ५२ ॥ प्रावर्त्ततैवं यज्ञः स पाण्डवस्य महात्मनः। पृथिव्या-मेकवीरस्य शक्रस्येव त्रिपिष्टपे ॥ ५३ ॥ ततो युधिष्ठिरो राजा प्रेषयामास पाण्डवम्। नकुलं हास्तिनपुरं भीष्माय पुरुषर्षभः ॥ ५४ ॥ द्रोणाय धृतराष्ट्राय विदुराय कृपाय च। भ्रातॄणाञ्चैव सर्वेषां येऽनुरक्ता युधिष्ठिरे ॥ ५५ ॥

इति सभापर्व्वणि राजसूयिकपर्व्वणि राजसूयदीक्षायां त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः। ॥ ३३ ॥

वैशम्पायन उवाच। स गत्वा हास्तिनपुरं नकुलः समिति-
ञ्जयः। भीष्ममामन्त्रयाञ्चक्रे धृतराष्ट्रञ्च पाण्डवः ॥ १ ॥ सत्-
कृत्यामन्त्रितास्तेन आचार्य्यप्रमुखास्ततः। प्रययुः प्रीतमनसो
यज्ञं ब्रह्मपुरःसराः ॥ २ ॥ संश्रुत्य धर्मराजस्य यज्ञं यज्ञविद-
स्तदा। अन्ये च शतशस्तुष्टैर्मनोभिर्भरतर्षभ ॥ ३ ॥ द्रष्टुकामाः
सभाञ्चैव धर्मराजञ्च पाण्डवम्। दिग्भ्यः सर्वे समापेतुः क्षत्रिया-
स्तत्र भारत ॥ ४ ॥ समुपादाय रत्नानि विविधानि महान्ति च।
धृतराष्ट्रश्च भीष्मश्च विदुरश्च महामतिः ॥ ५ ॥ दुर्य्योधनपुरोगाश्च
भ्रातरः सर्व एव ते। गान्धारराजः सुबलः शकुनिश्च महाबलः
॥ ६ ॥ अचलो वृषकश्चैव कर्णश्च रथिनांवरः। तथा शल्यश्च
बलवान् बाह्लिकश्च महाबलः ॥ ७ ॥ सोमदत्तोऽथ कौरव्यो
भूरिर्भूरिश्रवाः शलः। अश्वत्थामा कृपो द्रोणः सैन्धवश्च जयद्रथः
॥ ८ ॥ यज्ञसेनः सपुत्रश्च शाल्वश्च वसुधाधिपः। प्राग्ज्योतिषश्च
नृपतिर्भगदत्तो महारथः ॥ ९ ॥ स तु सर्वैः सह म्लेच्छैः सागरा-
नूपवासिभिः। पार्वतीयाश्च राजानो राजा चैव बृहद्बलः ॥ १० ॥
पौण्ड्रको वासुदेवश्च वङ्गः कालिङ्गकस्तथा। आकर्षः कुन्तलश्चैव
मालवाश्चान्ध्रकास्तथा ॥ ११ ॥ द्राविड़ाः सिंहलाश्चैव राजा काश्मी-
रकस्तथा। कुन्तिभोजो महातेजाः पार्थिवो गौरवाहनः ॥ १२ ॥
बाह्लिकाश्चापरे शूरा राजानः सर्व एव ते। बिराटः सह पुत्राभ्यां
माचेल्लश्च महाबलः ॥ १३ ॥ राजानो राजपुत्राश्च नानाजनपदे-
श्वराः। शिशुपालो महावीर्य्यः सह पुत्रेण भारत ॥ १४ ॥ आग-
च्छत् पाण्डवेयस्य यज्ञं समरदुर्मदः। रामश्चैवानिरुद्धश्च कङ्कश्च
सहसारणः ॥ १५ ॥ गदप्रद्युम्नशाम्बाश्च चारुदेष्णश्च वीर्य्यवान्।
उल्मुको निशठश्चैव वीरश्चाङ्गावहस्तथा ॥ १६ ॥ वृष्णयो निखिला-
श्चान्ये समाजग्मुर्महारथाः। एते चान्ये च बहवो राजानो
मध्यदेशजाः ॥ १७ ॥ आजग्मुः पाण्डुपुत्रस्य राजसूयं महा-

क्रतुम । ददृस्तेषामावसथान् धर्म्मराजस्य शासनात् ॥ १८ ॥
बहुभक्ष्यान्वितान् राजन् दीर्घिकावृक्षशोभितान् । तथा धर्म्मा-
त्मजः पूजां चक्रे तेषां महात्मनाम् ॥ १९ ॥ स्वत्कृताश्च यथो-
द्दिष्टान् जग्मुरावसथान्नृपाः । कैलासशिखरप्रख्यान् मनोज्ञान्
द्रव्यभूषितान् ॥ २० ॥ सर्व्वतः संवृतानुच्चैः प्राकारैः सुकृतैः सितैः ।
सुवर्णजालसम्वीतान् मणिकुट्टिमभूषितान् ॥ २१ ॥ सुखारोहण-
सोपानान् महासनपरिच्छदान् । स्रग्दामसमवच्छन्नानुत्तमागुरु-
गन्धिनः ॥ २२ ॥ हंसेन्दुवर्णसदृशानायोजनसुदर्शनान् । असं-
बाधान् समद्वारान् युतानुच्चावचैर्गुणैः ॥ २३ ॥ बहुधातुनिब-
द्धाङ्गान् हिमवच्छिखरानिव । विश्रान्तास्ते ततोऽपश्यन् भूमिपा
भूरिदक्षिणम् ॥ २४ ॥ वृतं सदस्यैर्बहुभिर्धर्म्मराजं युधिष्ठिरम् ।
तत्सदः पार्थिवैः कीर्णं ब्राह्मणैश्च महर्षिभिः । भ्राजते स्म तदा
राजन् नाकपृष्ठं यथामरैः ॥ २५ ॥

इति सभापर्व्वणि राजसूयिकपर्व्वणि निमन्त्रितराजागमने
चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

वैशम्पायन उवाच । पितामहं गुरुञ्चैव प्रत्युद्गम्य युधिष्ठिरः ।
अभिवाद्य ततो राजन्निदं वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥ भीष्मं द्रोणं कृपं
द्रौणिं दुर्य्योधनविविंशती । अस्मिन्यज्ञे भवन्तो मामनुगृह्णन्तु
सर्व्वशः ॥ २ ॥ इदं वः सुमहच्चैव यदिहास्ति धनं मम । प्रणा-
यन्तु भवन्तो मां यथेष्टमभिमन्त्रिताः ॥ ३ ॥ एवमुक्त्वा स तान्
सर्व्वान् दीक्षितः पाण्डवाग्रजः । युयोज स यथायोगमधिकारे-
ष्वनन्तरम् ॥ ४ ॥ भक्ष्यभोज्याधिकारेषु दुःशासनमयोजयत् ।
परिग्रहे ब्राह्मणानामश्वत्थामानमुक्तवान् ॥ ५ ॥ राज्ञान्तु प्रति-
पूजार्थं सञ्जयं संन्ययोजयत् । कृताकृतपरिज्ञाने भीष्मद्रोणौ

महामती ॥ ६ ॥ हिरण्यस्य सुवर्णस्य रत्नानां चान्ववेक्षणे। दक्षिणानाञ्च वै दाने कृपं राजा न्ययोजयत् ॥ ७ ॥ तथान्यान् पुरुषव्याघ्रांस्तस्मिंस्तस्मिन्नयोजयत्। बाह्लिको धृतराष्ट्रश्च सोमदत्तो जयद्रथः ॥ ८ ॥ नकुलेन समानीताः स्वामिवत्तत्र रेमिरे। क्षत्ता व्ययकरस्त्वासीद्विदुरः सर्वधर्मवित् ॥ ९ ॥ दुर्य्योधनस्त्वर्हणानि प्रतिजग्राह सर्वशः। चरणक्षालने कृष्णो ब्राह्मणानां स्वयं ह्यभूत ॥ १० ॥ सर्वलोकसमावृत्त पिप्रीषुः फलमुत्तमम्। द्रष्टुकामः सभाञ्चैव धर्मराजं युधिष्ठिरम् ॥ ११ ॥ न कश्चिदाहरत्तत्र सहस्रावरमर्हणम्। रत्नैश्च बहुभिस्तत्र धर्मराजमवर्द्धयत् ॥ १२ ॥ कथन्तु मम कौरव्यो रत्नदानैः समाप्नुयात्। यज्ञमित्येव राजानः स्पर्द्धमाना ददुर्धनम् ॥ १३ ॥ भवनैः सविमानाग्रैः सोदर्कैर्बलसंवृतैः। लोकराजविमानैश्च ब्राह्मणावसथैः सह ॥ १४ ॥ कृतैरावसथैर्दिव्यैर्विमानप्रतिमैस्तथा। विचित्रै रत्नवद्भिश्च ऋद्ध्या परमया युतैः ॥ १५ ॥ राजभिश्च समावृत्तैरतीव श्रीसमृद्धिभिः। अशोभत ततो राजन् कौन्तेयस्य महात्मनः ॥१६॥ ऋद्ध्या च वरुणं देवं स्पर्द्धमानो युधिष्ठिरः। षड़ग्निनाथ यज्ञेन सोऽयजद्दक्षिणावता ॥ १७ ॥ सर्वान् जनान् सर्वकामैः समृद्धैः समतर्पयत्। अन्नवान् बहुभक्ष्यश्च भुक्तवज्जनसंवृतः ॥ १८ ॥ रत्नोपहारसम्पन्नो बभूव स समागमः। तिलाज्यहोमाहुतिभिर्मन्त्रशिक्षाविशारदैः ॥ १९ ॥ तस्मिन् हि ततृपुर्देवास्तते यज्ञे महर्षिभिः। यथा देवास्तथा विप्रा दक्षिणान्नमहाधनैः। ततृपुः सर्ववर्णाश्च तस्मिन्यज्ञे मुदान्विताः ॥ २० ॥

इति सभापर्वणि राजसूयिकपर्वणि यज्ञकरणे पञ्चत्रिंशोऽध्यायः समाप्तञ्च राजसूयिकपर्व ॥ ३५ ॥

अथ अर्घाहरणपर्व ।

वैशम्पायन उवाच। ततोऽभिषेचनीयेऽह्नि ब्राह्मणा राजभिः सह। अन्तर्वेदीं प्रविविशुः सत्कारार्हा महर्षयः ॥ १ ॥ नारदप्रमुखास्तस्यामन्तर्वेद्यां महात्मनः। समासीनाः शुशुभिरे सह राजर्षिभिस्तदा ॥ २ ॥ समेता ब्रह्मभवने देवा देवर्षयस्तथा। कर्मान्तरमुपासन्तो जजल्पुरमितौजसः ॥ ३ ॥ एवमेतन्न चाप्येव-मेवञ्चैतन्न चान्यथा। इत्युचुर्बहवस्तत्र वितण्डां वै परस्परम् ॥ ४ ॥ कृशानर्थांस्ततः केचिदकृशांस्तत्र कुर्वते। अकृशांश्च कृशांश्चक्रु-र्हेतुभिः शास्त्रनिश्चयैः ॥ ५ ॥ तत्र मेधाविनः केचिदर्थमन्यैरुदी-रितम्। विचिच्छिपुर्यथा श्येना नभोगतमिवामिषम् ॥ ६ ॥ केचिद्धर्मार्थकुशलाः केचित्तत्र महाव्रताः। रेमिरे कथयन्तश्च सर्वभाष्यविदांवराः ॥ ७ ॥ सा वेदिर्वेदसम्पन्नैर्देवद्विजमहर्षिभिः। आबभासे समाकीर्णा नक्षत्रैर्द्यौरिवायता ॥ ८ ॥ न तस्यां सन्निधौ शूद्रः कश्चिदासीन्न चाव्रती। अन्तर्वेद्यां तदा राजन् युधिष्ठिर-निवेशने ॥ ९ ॥ तान्तु लक्ष्मीवतो लक्ष्मीं तदा यज्ञविधानजाम्। तुतोष नारदः पश्यन् धर्मराजस्य धीमतः ॥ १० ॥ अथ चिन्तां समापेदे स मुनिर्मनुजाधिप। नारदस्तु तदा पश्यन् सर्वक्षत्र-समागमम् ॥ ११ ॥ सस्मार च पुरावृत्तां कथान्तां पुरुषर्षभ। अंशावतरणे यासौ ब्रह्मणो भवनेऽभवत् ॥ १२ ॥ देवानां सङ्गमं तन्तु विज्ञाय कुरुनन्दन। नारदः पुण्डरीकाक्षं सस्मार मनसा हरिम् ॥ १३ ॥ साक्षात् स विबुधारिघ्नः क्षत्रे नारायणो विभुः। प्रतिज्ञां पालयंश्चेमां जातः परपुरञ्जयः ॥ १४ ॥ सन्दिदेश पुरा योऽसौ विबुधान् भूतकृत् स्वयम्। अन्योन्यमभिनिघ्नन्तः पुन-र्लोकानवाप्स्यथ ॥ १५ ॥ इति नारायणः शम्भुर्भगवान् जगतः प्रभुः। आदिश्य विबुधान् सर्वानजायत यदुक्षये ॥ १६ ॥ क्षिता-वन्धकवृष्णीनां वंशे वंशभृतां वरः। परया शुशुभे लक्ष्म्या नक्षत्राणामिवोडुराट् ॥ १७ ॥ यस्य बाहुबलं सेन्द्राः सुराः सर्वे

उपास्यते। सोऽयं मानुषवन्नाम हरिरास्तेऽरिमर्दनः॥ १८॥ अहो बत महद्भूतं स्वयम्भूर्यदिदं स्वयम्। आदास्यति पुनः क्षत्रमेवं बलसमन्वितम्॥ १९॥ इत्येतां नारदश्चिन्तां चिन्तयामास सर्ववित्। हरिं नारायणं ज्ञात्वा यज्ञैरीज्यन्तमीश्वरम्॥ २०॥ तस्मिन् धर्मविदांश्रेष्ठो धर्मराजस्य धीमतः। महाध्वरे महाबुद्धिस्तस्थौ स बहुमानतः॥ २१॥ ततो भीष्मोऽब्रवीद्राजन् धर्मराजं युधिष्ठिरम्। क्रियतामर्हणं राज्ञां यथार्हमिति भारत॥ २२॥ आचार्य्यमृत्विजञ्चैव संयुजञ्च युधिष्ठिर। स्नातकञ्च प्रियं प्राहुः षडर्घ्यार्हान् नृपं तथा॥ २३॥ एतानर्घ्यानभिगतानाहुः सम्वत्सरोषितान्। त इमे कालपूगस्य महतोऽस्मानुपागतः॥ २४॥ एषामेकैकशो राजन्नर्घ आनीयतामिति। अथ चैषां वरिष्ठाय समर्थायोपनीयताम्॥ २५॥

युधिष्ठिर उवाच। कस्मै भवान् मन्यतेऽर्घमेकस्मै कुरुनन्दन। उपनीयमानं युक्तञ्च तन्मे ब्रूहि पितामह॥ २६॥

वैशम्पायन उवाच। ततो भीष्मः शान्तनवो बुद्ध्या निश्चित्य वीर्य्यवान्। वार्ष्णेयं मन्यते कृष्णमर्हनीयतमं भुवि॥ २७॥ एष ह्येषां समस्तानां तेजोबलपराक्रमैः। मध्ये तपन्निवाभाति ज्योतिषामिव भास्करः॥ २८॥ असूर्य्यमिव सूर्य्येण निर्वातमिव वायुना। भासितं ह्लादितञ्चैव कृष्णेनेदं सदो हि नः॥ २९॥ तस्मै भीष्माभ्यनुज्ञातः सहदेवः प्रतापवान्। उपजह्रेऽथ विधिवद्वार्ष्णेयायार्घमुत्तमम्॥ ३०॥ प्रतिजग्राह तत् कृष्णः शास्त्रदृष्टेन कर्मणा। शिशुपालस्तु तां पूजां वासुदेवे न चक्षमे॥ ३१॥ स उपालभ्य भीष्मञ्च धर्मराजञ्च संसदि। अवाक्षिपद्वासुदेवं चेदिराजो महाबलः॥ ३२॥

इति सभापर्वणि अर्घाहरणपर्वणि कृष्णार्घदाने षट्त्रिंशोऽध्यायः॥ ३६॥

शिशुपाल उवाच। नायमर्हति वार्ष्णेयस्तिष्ठत्स्विह महात्मसु। महीपतिषु कौरव्य राजवत् पार्थिवार्हणाम् ॥ १ ॥ नायं युक्तः समाचारः पाण्डवेषु महात्मसु। यत्कामात् पुण्डरीकाक्षं पाण्डवार्चितवानसि ॥ २ ॥ बाला यूयं न जानीध्वं धर्मः सूक्ष्मो हि पाण्डवाः। अयञ्च स्मृत्यतिक्रान्तो ह्यापगेयोऽल्पदर्शनः ॥ ३ ॥ त्वादृशो धर्मयुक्तो हि कुर्वाणः प्रियकाम्यया। भवत्यभ्यधिकं भीष्म लोकेष्ववमतः सताम् ॥ ४ ॥ कथं ह्यराजा दाशार्हो मध्ये सर्वमहीक्षिताम्। अर्हणामर्हति तथा यथा युष्माभिरर्चितः ॥ ५ ॥ अथ वा मन्यसे कृष्णं स्थविरं कुरुपुङ्गव। वसुदेवे स्थिते वृद्धे कथमर्हति तत्सुतः ॥ ६ ॥ अथ वा वासुदेवोऽपि प्रियकामोऽनुवृत्तवान्। द्रुपदे तिष्ठति कथं माधवोऽर्हति पूजनम् ॥ ७ ॥ आचार्य्यं मन्यसे कृष्णमथ वा कुरुनन्दन। द्रोणे तिष्ठति वार्ष्णेयं कस्मादर्चितवानसि ॥ ८ ॥ ऋत्विजं मन्यसे कृष्णमथ वा कुरुनन्दन। द्वैपायने स्थिते वृद्धे कथं कृष्णोऽर्चितस्त्वया ॥ ९ ॥ भीष्मे शान्तनवे राजन् स्थिते पुरुषसत्तमे। स्वच्छन्दमृत्युके राजन् कथं कृष्णोऽर्चितस्त्वया ॥ १० ॥ अश्वत्थाम्नि स्थिते वीरे सर्वशास्त्रविशारदे। कथं कृष्णस्त्वया राजन्नर्चितः कुरुनन्दन ॥ ११ ॥ दुर्य्योधने च राजेन्द्रे स्थिते पुरुषसत्तमे। कृपे च भारताचार्य्ये कथं कृष्णस्त्वयार्चितः ॥ १२ ॥ द्रुमं किम्पुरुषाचार्य्य मतिक्रम्य त्वयार्चितः। भीष्मके चैव दुर्द्धर्षे पाण्डुवत् कृतलक्षणे ॥ १३ ॥ नृपे च रुक्मिणि श्रेष्ठे एकलव्ये तथैव च। शल्ये मद्राधिपे चैव कथं कृष्णस्त्वयार्चितः ॥ १४ ॥ अयञ्च सर्वराज्ञां वै बलश्लाघी महाबलः। जामदग्न्यस्य दयितः शिष्यो विप्रस्य भारत ॥ १५ ॥ येनात्मबलमाश्रित्य राजानो युधि निर्ज्जिताः। तञ्च कर्णमतिक्रम्य कथं कृष्णस्त्वयार्चितः ॥ १६ ॥ नैव ऋत्विङ्न चाचार्य्यो न राजा मधुसूदनः। अर्चितश्च कुरुश्रेष्ठ

किमन्यत् प्रियकाम्यया ॥ १७ ॥ अथ वाभ्यर्चनीयोऽयं युष्माकं मधुसूदनः । किं राजभिरिहानीतैरवमानाय भारत ॥ १८ ॥ वयन्तु न भयादस्य कौन्तेयस्य महात्मनः । प्रयच्छामः करान् सर्वे न लोभान्न च सान्त्वनात् ॥ १९ ॥ अस्य धर्मप्रवृत्तस्य पार्थिवत्वं चिकीर्षतः । करानस्मै प्रयच्छामः सोऽयमस्मान्न मन्यते ॥२०॥ किमन्यदवमानाद्धि यदेनं राजसंसदि । अप्राप्तलक्षणं कृष्णामर्घेणार्चितवानसि ॥ २१ ॥ अकस्माद्धर्मपुत्रस्य धर्मात्मेति यशो गतम् । को हि धर्मच्युते पूजामेवं युक्तां नियोजयेत् ॥ २२ ॥ योऽयं वृष्णिकुले जातो राजानं हतवान् पुरा । जरासन्धं महात्मानमन्यायेन दुरात्मवान् ॥ २३ ॥ अद्य धर्मात्मता चैव व्यपकृष्टा युधिष्ठिरात् । दर्शितं कृपणत्वञ्च कृष्णेऽर्घस्य निवेदनात् ॥ २४ ॥ यदि भीतास्च कौन्तेयाः कृपणाश्च तपस्विनः । ननु त्वयापि बोद्धव्यं यां पूजां माधवार्हसि ॥ २५ ॥ अथ वा कृपणैरेतामुपनीतां जनार्दन । पूजामनर्हः कस्मात्त्वमभ्यनुज्ञातवानसि ॥ २६ ॥ अयुक्तामात्मनः पूजां त्वं पुनर्बहु मन्यसे । हविषः प्राप्य निस्यन्दं प्राशिता श्वेव निर्जने ॥ २७ ॥ न त्वयं पार्थिवेन्द्राणामपमानः प्रयुज्यते । त्वामेव कुरवो व्यक्तं प्रलम्भन्ते जनार्दन ॥ २८ ॥ क्लीवे दारक्रिया यादृगन्धे वा रूपदर्शनम् । अराज्ञो राजवत् पूजा तथा ते मधुसूदन ॥ २९ ॥ दृष्टो युधिष्ठिरो राजा दृष्टो भीष्मश्च यादृशः । वासुदेवोऽप्ययं दृष्टः सर्वमेतद्यथायथम् ॥ ३० ॥ इत्युक्त्वा शिशुपालस्तानुत्थाय परमासनात् । निर्ययौ सदसस्तस्मात् सहितो राजभिस्तदा ॥ ३१ ॥

इति सभापर्वणि अर्घाभिहरणपर्वणि शिशुपालक्रोधे सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

वैशम्पायन उवाच। ततो युधिष्ठिरो राजा शिशुपालमुपाद्रवत्। उवाच चैव मधुरं सान्त्वपूर्वमिदं वचः॥ १॥ नेदं युक्तं महीपाल यादृशं वै त्वमुक्तवान्। अधर्मश्च परो राजन् पारुष्यञ्च निरर्थकम्॥ २॥ न हि धर्मं परं जातु नावबुध्येत पार्थिवः। भीष्मः शान्तनवस्त्वेनं मावमंस्थास्त्वमन्यथा॥ ३॥ पश्य चैतान्महीपालान् त्वत्तो वृद्धतरान् बहून्। मृष्यन्ते चार्हणां कृष्णे तद्वत्त्वं क्षन्तुमर्हसि॥ ४॥ वेद तत्त्वेन कृष्णं हि भीष्मश्चेदिपते भृशम्। न ह्येनं त्वं तथा वेत्थ यथैनं वेद कौरवः॥ ५॥

भीष्म उवाच। नास्मै देयो ह्यनुनयो नायमर्हति सान्त्वनम्। लोकवृद्धतमे कृष्णे योऽर्हणां नाभिनन्यते॥ ६॥ क्षत्रियः क्षत्रियं जित्वा रणे रणकृतां वरः। यो मुञ्चति वशे कृत्वा गुरुर्भवति तस्य सः॥ ७॥ अस्यां हि समितौ राज्ञामेकमप्यजितं युधि। न पश्यामि महीपालं सात्वतीपुत्र तेजसा॥ ८॥ न हि केवलमस्माकमयमर्च्यतमोऽच्युतः। त्रयाणामपि लोकानामर्चनीयो महाभुजः॥ ९॥ कृष्णेन हि जिता युद्धे बहवः क्षत्रियर्षभाः। जगत्सर्वञ्च वार्ष्णेये निखिलेन प्रतिष्ठितम्॥ १०॥ तस्मात् सत्स्वपि वृद्धेषु कृष्णमर्चामि नेतरान्। एवं वक्तुं न चार्हस्त्वं माभूत्ते बुद्धिरीदृशी॥ ११॥ ज्ञानवृद्धा मया राजन् बहवः पर्य्युपासिताः। तेषां कथयतां शौरेरहं गुणवतो गुणान्॥ १२॥ समागतानामश्रौषं बहून् बहुमतान् सताम्। कर्माण्यपि हि यान्यस्य जन्मप्रभृति धीमतः॥ १३॥ बहुशः कथ्यमानानि नरैर्भूयः श्रुतानि मे। न केवलं वयं कामाच्चेदिराज जनार्दनम्॥ १४॥ न सम्बन्धं पुरस्कृत्य कृतार्थं वा कथञ्चन। अर्चामहेऽर्चितं सद्भिर्भुवि भूतसुखावहम्॥ १५॥ यशः शौर्य्यं जयं चास्य विज्ञायार्चां प्रयुज्महे। न च कश्चिदिहास्माभिः सुबालोऽप्यपरीक्षितः॥ १६॥ गुणैर्वृद्धानतिक्रम्य हरिरर्चतमो मतः। ज्ञानवृद्धो द्विजातीनां

क्षत्रियाणां बलाधिकः ॥ १७ ॥ वैश्यानां धान्यधनवान् शूद्राणामेव जन्मतः। पूज्यतायाञ्च गोविन्दे हेतू द्वावपि संस्थितौ ॥ १८ ॥ वेदवेदाङ्गविज्ञानं बलं चाप्यधिकं तथा। नृणां लोके हि कोऽन्योऽस्ति विशिष्टः केशवादृते ॥ १९ ॥ दानं दाक्ष्यं श्रुतं शौर्यं ह्रीः कीर्त्तिर्बुद्धिरुत्तमा। सन्नतिः श्रीर्धृतिस्तुष्टिः पुष्टिश्च नियताच्युते ॥ २० ॥ तमिमं लोकसम्पन्नमाचार्य्यं पितरं गुरुम्। अर्घ्यमर्चितमर्चार्हं सर्वे संमन्तुमर्हथ ॥ २१ ॥ ऋत्विग्गुरुर्विवाह्यश्च स्नातको नृपतिः प्रियः। सर्वमेतद्धृषीकेशस्तस्मादभ्यर्चितोऽच्युतः ॥ २२ ॥ कृष्ण एव हि लोकानामुत्पत्तिरपि चाव्ययः। कृष्णस्य हि कृते विश्वमिदं भूतं चराचरम् ॥ २३ ॥ एष प्रकृतिरव्यक्ता कर्त्ता चैव सनातनः। परश्च सर्वभूतेभ्यस्तस्मात् पूज्यतमोऽच्युतः ॥ २४ ॥ बुद्धिर्मनो महद्वायुस्तेजोऽम्भः खं मही च या। चतुर्विधञ्च यद्भूतं सर्वं कृष्णे प्रतिष्ठितम् ॥ २५ ॥ अग्निहोत्रमुखा वेदा गायत्री छन्दसां मुखम्। राजा मुखं मनुष्याणां नदीनां सागरो मुखम् ॥ २६ ॥ नक्षत्राणां मुखं चन्द्र आदित्यस्तेजसां मुखम्। पर्वतानां मुखं मेरुर्गरुडः पततां मुखम् ॥ २७ ॥ ऊर्द्धन्तिर्य्यगधश्चैव यावती जगतो गतिः। सदेवकेषु लोकेषु भगवान् केशवो मुखम् ॥ २८ ॥ अयन्तु पुरुषो बालः शिशुपालो न बुध्यते। सर्वत्र सर्वदा कृष्णं तस्मादेवं प्रभाषते ॥ २९ ॥ यो हि धर्मं विचिनुयादुत्कृष्टं मतिमान्नरः। स वै पश्येद्यथा धर्मं न तथा चेदिराड़यम् ॥ ३० ॥ सवृद्धबालेष्वथवा पार्थिवेषु महात्मसु। को नार्हं मन्यते कृष्णं को वाप्येनं न पूजयेत् ॥ ३१ ॥ अथैनां दुष्कृतां पूजां शिशुपालो व्यवस्यति। दुष्कृतायां यथान्यायं तथायं कर्त्तुमर्हति ॥ ३२ ॥

इति सभापर्वणि अर्घाभिहरणपर्वणि भीष्मवाक्ये अष्टत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

वैशम्पायन उवाच। एवमुक्त्वा ततो भीष्मो विरराम महाबलः। व्याजहारोत्तरं तत्र सहदेवोऽर्थवद्वचः ॥ १ ॥ केशवं केशिहन्तारमप्रमेयपराक्रमम्। पूज्यमानं मया यो वः कृष्णं न सहते नृपः ॥ २ ॥ सर्व्वेषां वलिनां मूर्द्ध्नि मयेदं निहितं पदम्। एवमुक्ते मया सम्यगुत्तरं प्रब्रवीतु सः ॥ ३ ॥ मतिमन्तश्च ये केचिदाचार्य्यं पितरं गुरुम्। अर्च्यमर्चितमर्घ्यार्हमनुजानन्तु ते नृपाः ॥ ४ ॥ ततो न व्याजहारैषां कश्चिद्बुद्धिमतां सताम्। मानिनां बलिनां राज्ञां मध्ये वै दर्शिते पदे ॥ ५ ॥ ततोऽपतत् पुष्पवृष्टिः सहदेवस्य मूर्द्धनि। अदृश्यरूपा वाचश्चाप्यब्रवन् साधुसाध्विति ॥ ६ ॥ सर्व्वसंशयनिर्म्मोक्ता नारदः सर्व्वलोकवित्। उवाचाखिलभूतानां मध्ये स्पष्टतरं वचः ॥ ७ ॥ कृष्णं कमलपत्राक्षं नार्च्चयिष्यन्ति ये नराः। जीवन्मृतास्तु ते ज्ञेया न सम्भाष्याः कदाचन ॥ ८ ॥

वैशम्पायन उवाच। पूजयित्वा च पूजार्हान् ब्रह्मक्षत्रविशेषवित्। सहदेवो नृणां देवः समापयत कर्म तत् ॥ ९ ॥ तस्मिन्नभ्यर्चिते कृष्णे सुनीथः शत्रुकर्षणः। अतिताम्रेक्षणः कोपादुवाच मनुजाधिपान् ॥ १० ॥ स्थितः सेनापतिर्योऽहं मन्यध्वं किन्तु साम्प्रतम्। युधि तिष्ठाम सन्नह्य समेतान् वृष्णिपाण्डवान् ॥ ११ ॥ इति सर्व्वान् समुत्साह्य राज्ञस्तान् चेदिपुङ्गवः। यज्ञोपघाताय ततः सोऽमन्त्रयत राजभिः ॥ १२ ॥ तत्राहूता गताः सर्व्वे सुनीथप्रमुखा गणाः। समदृश्यन्त संक्रुद्धा विवर्णवदनास्तथा ॥ १३ ॥ युधिष्ठिराभिषेकञ्च वासुदेवस्य चार्हणम्। न स्याद्यथा तथा कार्य्यं एवं सर्व्वे तदाब्रुवन् ॥ १४ ॥ निष्कर्षान्निश्चयात्सर्व्वे राजानः क्रोधमूर्च्छिताः। अब्रुवंस्तत्र राजानो निर्व्वेदादात्मनिश्चयात् ॥ १५ ॥ सुहृद्भिर्वार्य्यमाणानां तेषां हि वपुराबभौ। आमिषादपकृष्टानां सिंहानामिव गर्जताम् ॥ १६ ॥ तं बलौघ-

मपर्य्यन्तं राजसागरमक्षयम्। कुर्वाणं समयं कृष्णो युद्धाय बुबुधे तदा॥ १७॥

इति सभापर्वणि अर्घाहरणपर्वणि राजमन्त्रणे ऊनचत्वारिंशोऽध्यायः॥ समाप्तञ्च अर्घाहरणपर्व॥ ३९॥

अथ शिशुपालवधपर्व।

वैशम्पायन उवाच। ततः सागरसङ्काशं दृष्ट्वा नृपतिमण्डलम्। संवर्त्तवाताभिहतं भीमं क्षुब्धमिवार्णवम्। रोषात् प्रचलितं सर्वमिदमाह युधिष्ठिरः॥ १॥ भीष्मं मतिमतां मुख्यं वृद्धं कुरुपितामहम्। बृहस्पतिं बृहत्तेजाः पुरुहूत इवारिहा॥ २॥ असौ रोषात् प्रचलितो महान्नृपतिसागरः। अत्र यत् प्रतिपत्तव्यं तन्मे ब्रूहि पितामह॥ ३॥ यज्ञस्य न न विघ्नः स्यात् प्रजानाञ्च हितं भवेत्। यथा सर्वत्र तत्सर्वं ब्रूहि मेऽद्य पितामह॥ ४॥ इत्युक्तवति धर्मज्ञे धर्मराजे युधिष्ठिरे। उवाचेदं वचो भीष्मस्ततः कुरुपितामहः॥ ५॥ माभैस्त्वं कुरुशार्दूल श्वा सिंहं हन्तुमर्हति। शिवः पन्थाः सुनीतोऽत्र मया पूर्वतरं वृतः॥ ६॥ प्रसुप्ते हि यथा सिंहे श्वानस्तस्मिन् समागताः। भषेयुः सहिताः सर्वे तथेमे वसुधाधिपाः॥ ७॥ वृष्णिसिंहस्य सुप्तस्य तथामी प्रमुखे स्थिताः। भषन्ते तात संक्रुद्धाः श्वानः सिंहस्य सन्निधौ॥ ८॥ न हि सम्बुध्यते यवात् सुप्तः सिंह इवाच्युतः। तेन सिंहीकरोत्येतान् नृसिंहश्चेदिपुङ्गवः॥ ९॥ पार्थिवान् पार्थिवश्रेष्ठः शिशुपालोऽप्यचेतनः। सर्वान् सर्वात्मना तात नेतुकामो यमक्षयम्॥ १०॥ नूनमेतत्समादातुं पुनरिच्छत्यधोक्षज। यदस्य शिशुपालस्य तेजस्तिष्ठति भारत॥ ११॥ विप्लुता चास्य भद्रन्ते बुद्धिर्बुद्धि-

मताम्वर। चेदिराजस्य कौन्तेय सर्व्वेषाञ्च महीक्षिताम् ॥ १२ ॥
आदातुञ्च नरव्याघ्रो यं यमिच्छत्ययं तदा। तस्य विप्लवते बुद्धि-
रेवं चेदिपतेर्य्यथा ॥ १३ ॥ चतुर्व्विधानां भूतानां त्रिषु लोकेषु
माधवः। प्रभवश्चैव सर्व्वेषां निधनञ्च युधिष्ठिर ॥ १४ ॥

वैशम्पायन उवाच। इति तस्य वचः श्रुत्वा ततश्चेदिपति-
र्नृपः। भीष्मं रूक्षाक्षरा वाचः श्रावयामास भारत ॥ १५ ॥

इति सभापर्व्वणि शिशुपालवधपर्व्वणि युधिष्ठिराश्वासने
चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

शिशुपाल उवाच। विभीषिकाभिर्व्वह्वीभिर्भीषयन् सर्व्व-
पार्थिवान्। न व्यपत्रपसे कस्मादृद्धः सन् कुलपांसनः ॥ १ ॥
युक्तमेतत्तृतीयायां प्रकृतौ वर्त्तता त्वया। वक्तुं धर्म्मादपेतार्थं
त्वं हि सर्व्वकुरूत्तम ॥ २ ॥ नावि नौरिव संवद्धा यथान्धो वान्ध-
मन्वियात्। यथा भूता हि कौरव्या येषां भीष्म त्वमग्रणीः ॥३॥
पूतनाघातपूर्व्वाणि कर्म्माण्यस्य विशेषतः। त्वया कीर्त्तयता-
स्माकं भूयः प्रव्यथितं मनः ॥ ४ ॥ अवलिप्तस्य मूर्खस्य केशवं
स्तोतुमिच्छतः। कथं भीष्म न ते जिह्वा शतधेयं विदीर्य्यते ॥ ५ ॥
यत्र कुत्सा प्रयोक्तव्या भीष्म वालतरैर्नरैः। तमिमं ज्ञानवृद्धः सन्
गोपं संस्तोतुमिच्छसि ॥ ६ ॥ यद्यनेन हता वाल्ये शकुनिश्चित्र-
मत्र किम्। तौ वाश्ववृषभौ भीष्म यौ न युद्धविशारदौ ॥ ७ ॥
चेतनारहितं काष्ठं यद्यनेन निपातितम्। पादेन शकटं भीष्म
तत्र किं कृतमद्भुतम् ॥ ८ ॥ वल्मीकमात्रः सप्ताहं यद्यनेन धृतो-
ऽचलः। तथा गोवर्द्धनो भीष्म न तच्चित्रं मतं मम ॥ ९ ॥ भुक्त-
मेतेन वह्वन्नं क्रीड़ता नगमूर्द्धनि। इति ते भीष्म शृण्वानाः परं
विस्मयमागताः ॥ १० ॥ यस्य चानेन धर्म्मज्ञ भुक्तमन्नं वलीयसः।

स चानेन हतः कंस इत्येतन्न महाद्भुतम् ॥ ११ ॥ न ते श्रुतमिदं भीष्म नूनं कथयतां सताम्। यद्वच्मे त्वामधर्मज्ञं वाक्यं कुरुकुलाधम ॥ १२ ॥ स्त्रीषु गोषु न शस्त्राणि पातयेद्ब्राह्मणेषु च। यस्य चान्नानि भुञ्जीत यस्य च स्यात् प्रतिश्रयः ॥ १३ ॥ इति सन्तोऽनुशासन्ति सज्जनं धर्मिणः सदा। भीष्म लोके हि तत्सर्वं वितथं त्वयि दृश्यते ॥ १४ ॥ ज्ञानवृद्धञ्च वृद्धञ्च भूयांसं केशवं मम। अजानत इवाख्यासि संस्तुवन् कौरवाधम ॥ १५ ॥ गोघ्नः स्त्रीघ्नश्च सन् भीष्म कथं संस्तवमर्हति। असौ मतिमतां श्रेष्ठो य एष जगतः प्रभुः ॥ १६ ॥ सम्भावयति चाप्येवं त्वद्वाक्याच्च जनार्दनः। एवमेतत् सर्वमिति तत्सर्वं वितथं ध्रुवम् ॥ १७ ॥ न गाथा गाथिनं शास्ति बहु चेदपि गायति। प्रकृतिं यान्ति भूतानि भूलिङ्गशकुनिर्यथा ॥ १८ ॥ नूनं प्रकृतिरेषा ते जघन्या नात्र संशयः। अतः पापीयसी चैषां पाण्डवानामपीष्यते ॥ १९ ॥ येषामर्च्चतमः कृष्णस्त्वञ्च येषां प्रदर्शकः। धर्मवांस्त्वमधर्मज्ञः सतां मार्गादवप्लुतः ॥ २० ॥ को हि धर्मिणमात्मानं जानन् ज्ञानविदां वरः। कुर्य्याद्यथा त्वया भीष्म कृतं धर्ममवेक्षता ॥ २१ ॥ अन्यकामा हि धर्मज्ञ कन्यका प्राज्ञमानिना। अम्बा नामेति भद्रन्ते कथं सापहृता त्वया ॥ २२ ॥ यां त्वयापहृतां भीष्म कन्यां नैषितवान् यतः। भ्राता विचित्रवीर्य्यस्ते सतां मार्गमनुष्ठितः ॥ २३ ॥ दारयोर्यस्य चान्येन मिषतः प्राज्ञमानिनः। तव जातान्यपत्यानि सज्जनाचरिते पथि ॥ २४ ॥ को हि धर्मोऽस्ति ते भीष्म ब्रह्मचर्य्यमिदं वृथा। यद्धारयसि मोहाद्वा क्लीवत्वाद्वा न संशयः ॥ २५ ॥ न त्वहं तव धर्मज्ञ पश्याम्युपचयं क्वचित्। न हि ते सेविता वृद्धा य एवं धर्ममब्रवीः ॥ २६ ॥ इष्टं दत्तमधीतञ्च यज्ञाश्च बहुदक्षिणाः। सर्वमेतदपत्यस्य कलां नार्हति षोड़शीम् ॥ २७ ॥ व्रतोपवासैर्बहुभिः कृतं भवति भीष्म यत्। सर्वं तदन

पत्यस्य मोघं भवति निश्चयात् ॥ २८ ॥ सोऽनपत्यश्च वृद्धश्च मिथ्या-
धर्मानुसारकः । हंसवत्त्वमपीदानीं ज्ञातिभ्यः प्राप्नुया वधम् ॥२९॥
एवं हि कथयन्त्यन्ये नराः ज्ञानविदः पुरा । भीष्म यत्तदहं
सम्यग्वक्ष्यामि तव शृण्वतः ॥ ३० ॥ वृद्धः किल समुद्रान्ते कश्चि-
द्धंसोऽभवत् पुरा । धर्मवागन्यथावृत्तः पक्षिणः सोऽनुशास्ति च
॥ ३१ ॥ धर्मं चरत मा धर्ममिति तस्य वचः किल । पक्षिणः
शुश्रुवुर्भीष्म सततं सत्यवादिनः ॥ ३२ ॥ अथास्य भक्ष्यमाजह्रुः
समुद्रजलचारिणः । अण्डजा भीष्म तस्यान्ये धर्मार्थमिति शुश्रुम
॥ ३३ ॥ ते च तस्य समभ्याशे निक्षिप्याण्डानि सर्वशः । समु-
द्राम्भस्यमज्जन्त चरन्तो भीष्म पक्षिणः ॥ ३४ ॥ तेषामण्डानि
सर्वेषां भक्षयामास पापकृत् । स हंसः सम्प्रमत्तानामप्रमत्तः
स्वकर्मणि ॥ ३५ ॥ ततः प्रक्षीयमाणेषु तेषु तेष्वण्डजोऽपरः ।
अशङ्कत महाप्राज्ञः स कदाचिद्ददर्श ह ॥ ३६ ॥ ततः स कथया-
मास दृष्ट्वा हंसस्य किल्विषम् । तेषां परमदुःखार्त्तः स पक्षी
सर्वपक्षिणाम् ॥ ३७ ॥ ततः प्रत्यक्षतो दृष्ट्वा पक्षिणस्ते समी-
पगाः । निजघ्नुस्तं तदा हंसं मिथ्यावृत्तं कुरूत्तम ॥ ३८ ॥ ते
त्वां हंससधर्माणमपीमे वसुधाधिपाः । निहन्युर्भीष्म संक्रुद्धाः
पक्षिणस्तमिवाण्डजम् ॥ ३९ ॥ गाथामप्यत्र गायन्ति ये पुराण-
विदो जनाः । भीष्म यान्तान्न ते सम्यक् कथयिष्यामि भारत ॥४० ॥
अन्तरात्मन्यभिहते रौषि पत्ररथाशुचि । अण्डभक्षणकमैतत्तः
वाचमतीयते ॥ ४१ ॥

इति सभापर्वणि शिशुपालवधपर्वणि शिशुपालवाक्ये
एकचत्वारिंशोऽध्यायः । ॥ ४१ ॥

शिशुपाल उवाच। स मे बहुमतो राजा जरासन्धो महाबलः। योऽनेन युद्धं नेयेष दासोऽयमिति संयुगे ॥ १ ॥ केशवेन कृतं कर्म जरासन्धवधे तदा। भीमसेनार्जुनाभ्याञ्च कस्तत् सध्विति मन्यते ॥ २ ॥ अद्वारेण प्रविष्टेन छद्मना ब्रह्मवादिना। दृष्टः प्रभावः कृष्णेन जरासन्धस्य भूपतेः ॥ ३ ॥ येन धर्मात्मनात्मानं ब्रह्मण्यमविजानता। नेषितं पाद्यमस्मै तद्दातुमग्रे दुरात्मने ॥ ४ ॥ भुज्यतामिति तेनोक्ताः कृष्णभीमधनञ्जयाः। जरासन्धेन कौरव्य कृष्णेन विकृतं कृतम् ॥ ५ ॥ यद्ययं जगतः कर्त्ता यथैनं मूर्खं मन्यसे। कस्मान्न ब्राह्मणं सम्यगात्मानमवगच्छति ॥ ६ ॥ इदं त्वाश्चर्यभूतं मे यदीमे पाण्डवास्त्वया। अपकृष्टाः सतां मार्गान् मन्यन्ते तच्च साध्विति ॥ ७ ॥ अथ वा नैतदाश्चर्य्यं येषां त्वमसि भारत। स्त्रीसधर्मा च वृद्धश्च सर्वार्थानां प्रदर्शकः ॥ ८ ॥

वैशम्पायन उवाच। तस्य तद्वचनं श्रुत्वा रूक्षं रूक्षाक्षरं बहु। चुकोप बलिनां श्रेष्ठो भीमसेनः प्रतापवान् ॥ ९ ॥ तथा पद्मप्रतीकाशे स्वभावायतविस्तृते। भूयः क्रोधाभिताम्राक्षे रक्ते नेत्रे बभूवतुः ॥ १० ॥ त्रिशिखां भ्रुकुटीं चास्य ददृशुः सर्वपार्थिवाः। ललाटस्थां त्रिकूटस्थां गङ्गां त्रिपथगामिव ॥ ११ ॥ दन्तान् सन्दशतस्तस्य कोपाद्ददृशुराननम्। युगान्ते सर्वभूतानि कालस्येव जिघत्सतः ॥ १२ ॥ उत्पतन्तन्तु वेगेन जग्राहैनं मनस्विनम्। भीष्म एव महाबाहुर्महासेनमिवेश्वरः ॥ १३ ॥ तस्य भीमस्य भीष्मेण वार्य्यमाणस्य भारत। गुरुणा विविधैर्वाक्यैः क्रोधः प्रशममागतः ॥ १४ ॥ नातिचक्राम भीष्मस्य स हि वाक्यमरिन्दमः। समुद्वृत्तो घनापाये वेलामिव महोदधिः ॥ १५ ॥ शिशुपालस्तु संक्रुद्धे भीमसेने जनाधिप। नाकम्पत तदा वीरः पौरुषे स्वे व्यवस्थितः ॥ १६ ॥ उत्पतन्तन्तु वेगेन पुनः पुनररिन्दम। न स तं चिन्तयामास सिंहः क्रुद्धो मृगं यथा ॥ १७ ॥ प्रहस्य-

श्चाब्रवीद्वाक्यं चेदिराजः प्रतापवान् । भीमसेनमतिक्रुद्धं दृष्ट्वा भीमपराक्रमम् ॥ १८ ॥ मुञ्चैनं भीष्म पश्यन्तु यावदेनं नराधिपाः । मत्प्रभावविनिर्दग्धं पतङ्गमिव वह्निना ॥ १९ ॥ ततश्चेदिपतेर्वाक्यं श्रुत्वा तत् कुरुसत्तमः । भीमसेनमुवाचेदं भीष्मो मतिमतां वरः ॥ २० ॥

इति सभापर्वणि शिशुपालवधपर्वणि भीमक्रोधे द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥

भीष्म उवाच । चेदिराजकुले जातस्त्र्यक्ष एष चतुर्भुजः । रासभारावसदृशं रुराव च ननाद च ॥ १ ॥ तेनास्य मातापितरौ त्रेसतुस्तौ सबान्धवौ । वैकृतं तस्य तौ दृष्ट्वा त्यागाय कुरुतां मतिम् ॥ २ ॥ ततः सभार्य्यं नृपतिं सामात्यं सपुरोहितम् । चिन्तासंमूढहृदयं वागुवाचाशरीरिणी ॥ ३ ॥ एष ते नृपते पुत्रः श्रीमान् जातो बलाधिकः । तस्मादस्मान्न भेतव्यमव्यग्रः पाहि वै शिशुम् ॥ ४ ॥ न चैव तस्य मृत्युर्वै न कालः प्रत्युपस्थितः । मृत्युर्हन्तास्य शस्त्रेण स चोत्पन्नो नराधिप ॥ ५ ॥ संश्रुत्योदाहृतं वाक्यं भूतमन्तर्हितं ततः । पुत्रस्नेहाभिसन्तप्ता जननी वाक्यमब्रवीत् ॥ ६ ॥ येनेदमीरितं वाक्यं ममैतं तनयं प्रति । प्राञ्जलिस्तं नमस्यामि ब्रवीतु स पुनर्वचः ॥ ७ ॥ यथातथ्येन भगवान् देवो वा यदि वेतरः । श्रोतुमिच्छामि पुत्रस्य कोऽस्य मृत्युर्भविष्यति ॥ ८ ॥ अन्तर्भूतं ततो भूतमुवाचेदं पुनर्वचः । यस्योत्सङ्गे गृहीतस्य भुजावभ्यधिकावुभौ ॥ ९ ॥ पतिष्यतः क्षितितले पञ्चशीर्षाविवोरगौ । तृतीयमेतद्बालस्य ललाटस्थं तु लोचनम् ॥ १० ॥ निमज्जिष्यति यं दृष्ट्वा सोऽस्य मृत्युर्भविष्यति । त्र्यक्षं चतुर्भुजं श्रुत्वा तथा च समुदाहृतम् ॥ ११ ॥ पृथिव्यां

पार्थिवाः सर्वे अभ्यागच्छन् दिदृक्षवः। तान् पूजयित्वा संप्राप्तान् यथार्हं स महीपतिः ॥ १२ ॥ एकैकस्य नृपस्याङ्के पुत्रमारोपयत्तदा। एवं राजसहस्राणां पृथक्त्वेन यथाक्रमम् ॥ १३ ॥ शिशुरङ्के समारूढो न तत् प्राप निदर्शनम्। एतदेव तु संश्रुत्य द्वारवत्यां महाबलौ ॥ १४ ॥ ततश्चेदिपुरीं प्राप्तौ सङ्कर्षणजनार्दनौ। यादवौ यादवीं द्रष्टुं स्वसारं तौ पितुस्तदा ॥ १५ ॥ अभिवाद्य यथान्यायं यथाश्रेष्ठं नृपञ्च ताम्। कुशलानामयं पृष्ट्वा निषण्णौ रामकेशवौ ॥ १६ ॥ साभ्यर्चितौ तदा वीरौ प्रीत्या चाभ्यधिकं ततः। पुत्रं दामोदरोत्सङ्गे देवी संन्यदधात् स्वयम् ॥१७॥ न्यस्तमात्रस्य तस्याङ्के भुजावभ्यधिकावुभौ। पेततुस्तच्च नयनं न्यमज्जत ललाटजम् ॥ १८ ॥ तद्दृष्ट्वा व्यथिता त्रस्ता वरं कृष्णमयाचत। ददस्व मे वरं कृष्ण भयार्त्ताया महाभुज ॥ १९ ॥ त्वं ह्यार्त्तानां समाश्वासो भीतानामभयप्रदः। एवमुक्तस्ततः कृष्णः सोऽब्रवीद्यदुनन्दनः ॥ २० ॥ माभैस्त्वं देवि धर्मज्ञे न मत्तोऽस्ति भयं तव। ददामि कं वरं किञ्च करवाणि पितृष्वसः ॥ २१ ॥ शक्यं वा यदि वाशक्यं करिष्यामि वचस्तव। एवमुक्ता ततः कृष्णमब्रवीद्यदुनन्दनम् ॥ २२ ॥ शिशुपालस्यापराधान् क्षमेथास्त्वं महाबल। मत्कृते यदुशार्दूल विद्ध्येनं मे वरं प्रभो ॥२३॥

कृष्ण उवाच। अपराधशतं क्षाम्यं मया ह्यस्य पितृष्वसः। पुत्रस्य ते वधार्हस्य मा त्वं शोके मनः कृथाः ॥ २४ ॥

भीष्म उवाच। एवमेष नृपः पापः शिशुपालः सुमन्दधीः। त्वां समाह्वयते वीर गोविन्दवरदर्पितः ॥ २५ ॥

इति सभापर्वणि शिशुपालवधपर्वणि शिशुपालवृत्तान्तकथने त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥

भीष्म उवाच । नैषा चेदिपतेर्बुद्धिर्यया त्वाह्वयतेऽच्युतम् । नूनमेष जगद्भर्त्तुः कृष्णस्यैव विनिश्चयः ॥ १ ॥ को हि मां भीमसेनाद्य क्षितावर्हति पार्थिवः । क्षेप्तुं कालपरीतात्मा यथैष कुलपांसनः ॥ २ ॥ एष ह्यस्य महाबाहुस्तेजोंऽशश्च हरेर्ध्रुवम् । तमेव पुनरादातुमिच्छत्युत तथा विभुः ॥ ३ ॥ येनैष कुरुशार्दूल शार्दूल इव चेदिराट् । गर्जत्यतीव दुर्बुद्धिः सर्वानस्मानचिन्तयन् ॥ ४ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो न मम्टषे चैद्यस्तद्भीष्मवचनं तदा । उवाच चैनं संक्रुद्धः पुनर्भीष्ममथोत्तरम् ॥ ५ ॥

शिशुपाल उवाच । द्विषतां नोऽस्तु भीष्मैष प्रभावः केशवस्य यः । यस्य संस्तववक्ता त्वं वन्दिवत् सततोत्थितः ॥ ६ ॥ संस्तवे च मनो भीष्म परेषां रमते यदि । तदा संस्तौषि राज्ञस्त्वमिमं हित्वा जनार्द्दनम् ॥ ७ ॥ दरदं स्तुहि वाह्लीकमिमं पार्थिवसत्तमम् । जायमानेन येनेयमभवद्दारिता मही ॥ ८ ॥ वङ्गाङ्गविषयाध्यक्षं सहस्राक्षसमं बले । स्तुहि कर्णमिमं भीष्म महाचापविकर्षणम् ॥ ९ ॥ यस्येमे कुण्डले दिव्ये सहजे देवनिर्म्मिते । कवचञ्च महाबाहो बालार्कसदृशप्रभम् ॥ १० ॥ वासवप्रतिमो येन जरासन्धोऽतिदुर्जयः । विजितो बाहुयुद्धेन देहभेदञ्च लम्भितः ॥ ११ ॥ द्रोणं द्रौणिञ्च साधु त्वं पितापुत्रौ महारथौ । स्तुहि स्तुत्यावुभौ भीष्म सततं द्विजसत्तमौ ॥ १२ ॥ ययोरन्यतरो भीष्म संक्रुद्धः सचराचरम् । इमां वसुमतीं कुर्य्यादशेषामिति मे मतिः ॥ १३ ॥ द्रोणस्य हि समं युद्धे न पश्यामि नराधिपम् । नाश्वत्थाम्नः समं भीष्म न च तौ स्तोतुमिच्छसि ॥ १४ ॥ पृथिव्यां सागरान्तायां यो वै प्रतिसमो भवेत् । दुर्य्योधनं तं राजेन्द्रमतिक्रम्य महाभुजम् ॥ १५ ॥ जयद्रथञ्च राजानं कृतास्त्रं दृढविक्रमम् । द्रुमं किम्पुरुषाचार्य्यं लोके प्रथितविक्रमम् । वृद्धञ्च

भारताचार्य्यं तथा शारद्वतं कृपम् ॥ १६ ॥ अतिक्रम्य महावीर्य्यं
किं प्रशंससि केशवम्। धनुर्द्धराणां प्रवरं रुक्मिणं पुरुषोत्तमम्
॥ १७ ॥ अतिक्रम्य महावीर्य्यं किं प्रशंससि केशवम्। भीष्मकञ्च
महावीर्य्यं दन्तवक्रञ्च भूमिपम् ॥ १८ ॥ भगदत्तं यूपकेतुं जयत्-
सेनञ्च मागधम्। विराटद्रुपदौ चोभौ शकुनिञ्च बृहद्बलम् ॥ १९ ॥
विन्दानुविन्दावावन्त्यौ पाण्ड्यं श्वेतमथोत्तमम्। शङ्खञ्च सुमहा-
भागं वृषसेनञ्च मानिनम् ॥ २० ॥ एकलव्यञ्च विक्रान्तं कालिङ्गञ्च
महारथम्। अतिक्रम्य महावीर्य्यं किं प्रशंससि केशवम् ॥ २१ ॥
शल्यादीनपि कस्मात्त्वं न स्तौषि वसुधाधिपान्। स्तवाय यदि ते
बुद्धिर्वर्त्तते भीष्म सर्वदा ॥ २२ ॥ किं हि शक्यं मया कर्त्तुं
यद्वृद्धानां त्वया नृप। पुरा कथयतां नूनं न श्रुतं धर्मवादिनाम्
॥ २३ ॥ आत्मनिन्दात्मपूजा च परनिन्दा परस्तवः। अनाचरित-
मार्य्याणामिति ते भीष्म नः श्रुतम् ॥ २४ ॥ यदस्तव्यमिदं शश्व-
न्मोहात् संस्तौषि भक्तितः। केशवं तच्च ते भीष्म न कश्चिदनु-
मन्यते ॥ २५ ॥ कथं भोजस्य पुरुषे वर्गपाले दुरात्मनि। समा-
वेशयसे सर्वं जगत् केवलकाम्यया ॥ २६ ॥ अथ चैषा न ते
बुद्धिः प्रकृतिं याति भारत। मयैव कथितं पूर्वं भूलिङ्गशकुनि-
र्यथा ॥ २७ ॥ भूलिङ्गशकुनिर्नाम पार्श्वेहिमवतः पुरे। भीष्म
तस्याः सदा वाचः श्रूयन्तेऽर्थविगर्हिताः ॥ २८ ॥ मा साहस-
मितीदं सा सततं वाशते किल। साहसं ह्यात्मनातीव चरन्ती
नावबुध्यते ॥ २९ ॥ सा हि मांसार्गलं भीष्म मुखात् सिंहस्य
खादतः। दन्तान्तरविलग्नं यत्तदादत्तेऽल्पचेतना ॥ ३० ॥
इच्छतः सा हि सिंहस्य भीष्म जीवत्यसंशयम्। तद्वत्त्वमप्यधर्मिष्ठ
सदा वाचः प्रभाषसे ॥ ३१ ॥ इच्छतां भूमिपालानां भीष्म जीवस्य
संशयम्। लोकविद्विष्टकर्मा हि नान्योऽस्ति भवता समः ॥ ३२ ॥

वैशम्पायन उवाच। ततश्चेदिपतेः श्रुत्वा भीष्मः सकटुकं

वचः। उवाचेदं वचो राजंश्चेदिराजस्य शृण्वतः॥ ३३॥ इच्छुतां किल नामाहं जीवाम्येषां महीक्षिताम्। सोऽहं न गणया-म्येतांस्तृणेनापि नराधिपान्॥ ३४॥ एवमुक्ते तु भीष्मेण ततः सञ्चक्रुधुर्नृपाः। केचिज्जहृषिरे तत्र केचिद्भीष्मं जगर्हिरे॥ ३५॥ केचिदूचुर्महेष्वासाः श्रुत्वा भीष्मस्य तद्वचः। पापोऽवलिप्तो वृद्धश्च नायं भीष्मोऽर्हति क्षमाम्॥ ३६॥ हन्यतां दुर्मतिर्भीष्मः पशुवत्-साध्वयं नृपाः। सर्वैः समेत्य संरब्धो दह्यतां वा कटाग्निना ॥ ३७॥ इति तेषां वचः श्रुत्वा ततः कुरुपितामहः। उवाच मतिमान् भीष्मस्तानेव वसुधाधिपान्॥ ३८॥ उक्तस्योक्तस्य नेहान्तमहं समुपलक्षये। यत्तु वक्ष्यामि तत्सर्वं शृणुध्वं वसु-धाधिपाः॥ ३९॥ पशुवद्घातनं वा मे दहनं वा कटाग्निना। क्रियतां मूर्ध्नि वो न्यस्तं मयेदं सकलं पदम्॥ ४०॥ एष तिष्ठति गोविन्दः पूजितोऽस्माभिरच्युतः। यस्य वा त्वरते बुद्धिर्मरणाय स माधवम्॥ ४१॥ कृष्णमाह्वयतामद्य युद्धे चक्रगदाधरम्। यावदस्यैव देवस्य देहं विशतु पातितः॥ ४२॥

इति सभापर्वणि शिशुपालबधपर्वणि भीष्मवाक्ये चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः॥ ४४॥

वैशम्पायन उवाच। ततः श्रुत्वैव भीष्मस्य चेदिराजुरु-विक्रमः। युयुत्सुर्वासुदेवेन वासुदेवमुवाच ह॥ १॥ आह्वये त्वां रणं गच्छ मया सार्द्धं जनार्दन। यावदद्य निहन्मि त्वां सहितं सर्वपाण्डवैः॥ २॥ सह त्वया हि मे वध्याः सर्वथा कृष्ण पाण्डवाः। नृपतीन् समतिक्रम्य यैरराजा त्वमर्चितः॥ ३॥ ये त्वां दासमराजानं बाल्यादर्चन्ति दुर्मतिम्। अनर्हमर्हवत् कृष्ण वध्यास्त इति मे मतिः॥ ४॥ इत्युक्त्वा राजशार्दूल तस्थौ गर्ज-

न्नमर्षणः । एवमुक्ते ततः कृष्णो मृदुपूर्वमिदं वचः ॥ ५ ॥ उवाच पार्थिवान् सर्वान् तत्समक्षञ्च पाण्डवान् । एष नः शत्रुरत्यन्तं पार्थिवाः सात्वतीसुतः ॥ ६ ॥ सात्वतानां नृशंसात्मा न हितोऽनपकारिणाम् । प्राग्ज्योतिषपुरं यातानस्मान् ज्ञात्वा नृशंसकृत् ॥ ७ ॥ अदहद्द्वारकामेष स्वस्त्रीयः सन्नराधिपाः । क्रीड़तो भोजराजस्य एष रैवतके गिरौ ॥ ८ ॥ हत्वा बद्ध्वा च तान् सर्वानुपायात् स्वपुरं पुरा । अश्वमेधे हयं मेध्यं उत्सृष्टं रक्षिभिर्वृतम् ॥ ९ ॥ पितुर्मे यज्ञविघ्नार्थमहरत्पापनिश्चयः । सौवीरान् प्रतियातांश्च बभ्रोरेष तपस्विनः । भार्य्यामभ्यहरन्मोहादकामां तामितोगताम् ॥ १० ॥ एष मायाप्रतिच्छन्नः कारूषार्थे तपस्विनीम् । जहार भद्रां वैशालीं मातुलस्य नृशंसकृत् ॥ ११ ॥ पितृष्वसुः कृते दुःखं सुमहन्मर्षयाम्यहम् । दिष्ट्या हीदं सर्वराज्ञां सन्निधावद्य वर्त्तते ॥ १२ ॥ पश्यन्ति हि भवन्तोऽद्य मय्यतीव व्यतिक्रमम् । कृतानि तु परोक्षं मे यानि तानि निबोधत ॥ १३ ॥ इमं त्वस्य न शक्ष्यामि क्षन्तुमद्य व्यतिक्रमम् । अवलेपाद्वधार्हस्य समग्रे राजमण्डले ॥ १४ ॥ रुक्मिण्यामस्य मूढस्य प्रार्थनासीन्मुमूर्षतः । न च तां प्राप्तवान् मूढः शूद्रो वेदश्रुतीमिव ॥ १५ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमादि ततः सर्वे सहितास्ते नराधिपाः । वासुदेववचः श्रुत्वा चेदिराजं व्यगर्हयन् ॥ १६ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा शिशुपालः प्रतापवान् । जहास स्वनवद्धासं वाक्यं चेदमुवाच ह ॥ १७ ॥ मत्पूर्वां रुक्मिणीं कृष्ण संसत्सु परिकीर्त्तयन् । विशेषतः पार्थिवेषु व्रीड़ां न कुरुषे कथम् ॥ १८ ॥ मन्यमानो हि कः सत्सु पुरुषः परिकीर्त्तयेत् । अन्यपूर्वां स्त्रियं जातु त्वदन्यो मधुसूदन ॥ १९ ॥ क्षम वा यदि ते श्रद्धा मा वा कृष्ण मम क्षम । क्रुद्धाद्वापि प्रसन्नाद्वा किं मे त्वत्तो भविष्यति

॥ २० ॥ तथा ब्रुवत एवास्य भगवान् मधुसूदन । मनसाचिन्तय-
च्चक्रं दैत्यगर्वनिसूदनम् ॥ २१ ॥ एतस्मिन्नेव काले तु चक्रे हस्त-
गते सति । उवाच भगवानुच्चैर्वाक्यं वाक्यविशारदः ॥ २२ ॥
शृण्वन्तु मे महीपाला येनैतत् क्षमितं मया । अपराधशतं क्षाम्यं
मातुरस्यैव याचने ॥ २३ ॥ दत्तं मया याचितञ्च तद्दै पूर्णं हि
पार्थिवाः । अधुना वधयिष्यामि पश्यतां वो महीक्षिताम् ॥ २४ ॥
एवमुक्का यदुश्रेष्ठश्चेदिराजस्य तत्क्षणात् । व्यपाहरत् शिरः
क्रुद्धश्चक्रेणामित्रकर्षणः ॥ २५ ॥ स पपात महाबाहुर्वज्राहत
इवाचलः । ततश्चेदिपतेर्देहात्तेजोऽग्र्यं ददृशुर्नृपाः ॥ २६ ॥ उत्-
पतन्तं महाराज गगनादिव भास्करम् । ततः कमलपत्राक्षं कृष्णं
लोकनमस्कृतम् ॥ २७ ॥ ववन्दे तत्तदा तेजो विवेश च नरा-
धिप । तदद्भुतममन्यन्त दृष्ट्वा सर्वे महीक्षितः ॥ २८ ॥ यद्विवेश
महाबाहुं तत्तेजः पुरुषोत्तमम् । अनभ्रे प्रववर्ष द्यौः पपात
ज्वलिताशनिः ॥ २९ ॥ कृष्णेन निहते चैद्ये चचाल च वसुन्धरा ।
ततः केचिन्महीपाला नाब्रुवंस्तत्र किञ्चन ॥ ३० ॥ अतीतवाक्-
पथे काले प्रेक्षमाणा जनार्दनम् । हस्तैर्हस्ताग्रमपरे प्रत्यपिं-
षन्नमर्षिताः ॥ ३१ ॥ अपरे दशनैरोष्ठानदशन् क्रोधमूर्च्छिताः ।
रहस्य केचिद्वार्ष्णेयं प्रशशंसुर्नराधिपाः ॥ ३२ ॥ केचिदेव सुसं-
रब्धा मध्यस्थास्त्वपरेऽभवन् । प्रहृष्टाः केशवं जग्मुः संस्तुवन्तो
महर्षयः ॥ ३३ ॥ ब्राह्मणाश्च महात्मानः पार्थिवाश्च महाबलाः ।
शशंसुर्निर्वृताः सर्वे दृष्ट्वा कृष्णस्य विक्रमम् ॥ ३४ ॥ पाण्डवस्त्वब्र-
वीत् भ्रातॄन् सत्कारेण महीपतिम् । दमघोषात्मजं वीरं संस्का-
रयत मा चिरम् ॥ ३५ ॥ तथा च कृतवन्तस्ते भ्रातुर्वै शासनं
तदा । चेदीनामाधिपत्ये च पुत्रमस्य महीपतेः ॥ ३६ ॥ अभ्य-
षिञ्चत्तदा पार्थः सह तैर्वसुधाधिपैः । ततः स कुरुराजस्य क्रतुः
सर्वसमृद्धिमान् ॥ ३७ ॥ यूनां प्रीतिकरो राजन् स बभौ

विपुलौजसः। शान्तविघ्नः सुखारम्भः प्रभूतधनधान्यवान्॥ ३८॥
अन्नवान् बहुभक्ष्यश्च केशवेन सुरक्षितः। समापयामास च तं
राजसूयं महाक्रतुम्॥ ३९॥ तन्तु यज्ञं महाबाहुरासमाप्ते-
र्जनार्दनः। ररक्ष भगवाञ्छौरिः शार्ङ्गचक्रगदाधरः॥ ४०॥
ततस्त्ववभृतस्नातं धर्मात्मानं युधिष्ठिरम्। समस्तं पार्थिवं क्षत्र-
मुपागम्येदमब्रवीत्॥ ४१॥ दिष्ट्या वर्द्धसि धर्मज्ञ साम्राज्यं
प्राप्तवानसि। आजमीढाजमीढानां यशः संवर्द्धितं त्वया॥ ४२॥
कर्मणैतेन राजेन्द्र धर्मश्च सुमहान् कृतः। आपृच्छामो नरव्याघ्र
सर्वकामैः सुपूजिताः॥ ४३॥ स्वराष्ट्राणि गमिष्यामस्तदनुज्ञातु-
मर्हसि। श्रुत्वा तु वचनं राज्ञां धर्मराजो युधिष्ठिरः॥ ४४॥
यथार्हं पूज्य नृपतीन् भ्रातॄन् सर्वानुवाच ह। राजानः सर्व
एवैते प्रीत्यास्मान् समुपागताः॥ ४५॥ प्रस्थिताः स्वानि राष्ट्राणि
मामपृच्छ्य परन्तपाः। तेऽनुव्रजत भद्रं वो विषयान्तं नृपो-
त्तमान्॥ ४६॥ भ्रातुर्वचनमाज्ञाय पाण्डवा धर्मचारिणः।
यथार्हं नृपतीन् सर्वानेकैकं समनुव्रजन्। विराटमन्वयात्तूर्णं
धृष्टद्युम्नः प्रतापवान्॥ ४७॥ धनञ्जयो यज्ञसेनं महात्मानं
महारथम्। भीष्मञ्च धृतराष्ट्रञ्च भीमसेनो महाबलः॥ ४८॥
द्रोणन्तु ससुतं वीरं सहदेवो युधांपतिः। नकुलः सुबलं राजन्
सहपुत्रं समन्वयात्॥ ४९॥ द्रौपदेयाः ससौभद्राः पार्वतीयान्
महारथान्। अन्वगच्छंस्तथैवान्यान् क्षत्रियान् क्षत्रियर्षभाः॥५०॥
एवं सुपूजिताः सर्वे जग्मुर्विप्राः सहस्रशः। गतेषु पार्थिवेन्द्रेषु
सर्वेषु ब्राह्मणेषु च॥ ५१॥ युधिष्ठिरमुवाचेदं वासुदेवः प्रताप-
वान्। आपृच्छे त्वां गमिष्यामि द्वारकां कुरुनन्दन॥ ५२॥
राजसूयं क्रतुश्रेष्ठं दिष्ट्या त्वं प्राप्तवानसि। तमुवाचैवमुक्तस्तु
धर्मराजो जनार्द्दनम्॥ ५३॥ तव प्रसादाद्गोविन्द प्राप्तः क्रतु-
वरो मया। क्षत्रं समग्रमपि च त्वत्प्रसादाद्वशे स्थितम्॥ ५४॥

उपादाय बलिं मुख्यं मामेव समुपस्थितम्। कथं तद्गमनार्थं मे वाणी वितरतेऽनघ॥ ५५॥ न ह्यहं त्वामृते वीर रतिं प्राप्नोमि कर्हिचित्। अवश्यञ्चैव गन्तव्या भवता द्वारका पुरी॥ ५६॥ एवमुक्तः स धर्मात्मा युधिष्ठिरसहायवान्। अभिगम्याब्रवीत् प्रीतः पृथां पृथुयशा हरिः। साम्राज्यं समनुप्राप्ताः पुत्त्रास्तेऽद्य पितृष्वसः॥ ५७॥ सिद्धार्था वसुमन्तश्च सा त्वं प्रीतिमवाप्नुहि। अनुज्ञातस्त्वया चाहं द्वारकां गन्तुमुत्सहे॥ ५८॥ सुभद्रां द्रौपदीञ्चैव सभाजयत केशवः। निष्क्रम्यान्तःपुरात्तस्माद्युधिष्ठिरसहायवान्॥ ५९॥ स्नातश्च कृतजप्यश्च ब्राह्मणान् स्वस्ति वाच्य च। ततो मेघवपुःप्रख्यं स्यन्दनञ्च सुकल्पितम्॥ ६०॥ योजयित्वा महाबाहुर्दारुकः समुपस्थितः। उपस्थितं रथं दृष्ट्वा तार्क्ष्यप्रवरकेतनम्॥ ६१॥ प्रदक्षिणमुपावृत्य समारुह्य महामनाः। प्रययौ पुण्डरीकाक्षस्ततो द्वारवतीं पुरीम्॥ ६२॥ तं पद्भ्यामनुवव्राज धर्मराजो युधिष्ठिरः। भ्रातृभिः सहितः श्रीमान् वासुदेवं महाबलं॥ ६३॥ ततो मुहूर्त्तं संगृह्य स्यन्दनप्रवरं हरिः। अब्रवीत् पुण्डरीकाक्षः कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम्॥ ६४॥ अप्रमत्तः स्थितो नित्यं प्रजाः पाहि विशाम्पते। पर्जन्यमिव भूतानि महाद्रुममिव द्विजाः॥ ६५॥ बान्धवास्त्वापजीवन्तु सहस्राक्षमिवामराः। कृत्वा परस्परेणैव संविदं कृष्णपाण्डवौ॥ ६६॥ अन्योऽन्यं समनुज्ञाप्य जग्मतुः स्वगृहान् प्रति। गते द्वारवतीं कृष्णे सात्वतप्रवरे नृप॥ ६७॥ एको दुर्य्योधनो राजा शकुनिश्चापि सौबलः। तस्यां सभायां दिव्यायामूषतुस्तौ नरर्षभौ॥ ६८॥

इति सभापर्वणि शिशुपालवधपर्वणि शिशुपालवधे पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः समाप्तञ्च शिशुपालवधपर्व॥ ४५॥

अथ द्यूतपर्व ।

वैशम्पायन उवाच । समाप्ते राजसूये तु क्रतुश्रेष्ठे सुदुर्लभे । शिष्यैः परिवृतो व्यासः पुरस्तात्समपद्यत ॥ १ ॥ सोऽभ्ययादासनात्तूर्णं भ्रातृभिः परिवारितः । पाद्येनासनदानेन पितामहमपूजयत् ॥ २ ॥ अथोपविश्य भगवान् काञ्चने परमासने । आस्यतामिति चोवाच धर्मराजं युधिष्ठिरम् ॥ ३ ॥ अथोपविष्टं राजानं भ्रातृभिः परिवारितम् । उवाच भगवान् व्यासस्तत्तद्वाक्यविशारदः ॥ ४ ॥ दिष्ट्या वर्द्धसि कौन्तेय साम्राज्यं प्राप्य दुर्लभम् । वर्द्धिताः कुरवः सर्वे त्वया कुरुकुलोद्वह ॥ ५ ॥ आपृच्छे त्वां गमिष्यामि पूजितोऽस्मि विशाम्पते । एवमुक्तः स कृष्णेन धर्मराजो युधिष्ठिरः । अभिवाद्योपसङ्गृह्य पितामहमथाब्रवीत् ॥ ६ ॥

युधिष्ठिर उवाच । संशयो द्विपदां श्रेष्ठ ममोत्पन्नः सुदुर्लभः । तस्य नान्योऽस्ति वक्ता वै त्वामृते द्विजपुङ्गव । उत्पातांस्त्रिविधान् प्राह नारदो भगवानृषिः ॥ ७ ॥ दिव्यांश्चैवान्तरीक्षांश्च पार्थिवांश्च पितामह । अपि चैद्यस्य पतनाच्छन्नमौत्पातिकं महत ॥ ८ ॥

वैशम्पायन उवाच । राज्ञस्तु वचनं श्रुत्वा पराशरसुतः प्रभुः । कृष्णद्वैपायनो व्यास इदं वचनमब्रवीत् ॥ ९ ॥ त्रयोदश समा राजन्नुत्पातानां फलं महत् । सर्वक्षत्रविनाशाय भविष्यति विशाम्पते ॥ १० ॥ त्वामेकं कारणं कृत्वा कालेन भरतर्षभ । समेतं पार्थिवं क्षत्रं क्षयं यास्यति भारत ॥ ११ ॥ दुर्य्योधनापराधेन भीमार्जुनबलेन च । स्वप्ने द्रक्ष्यसि राजेन्द्र क्षपान्ते त्वं वृषध्वजम् । नीलकण्ठं भवं स्थाणुं कपालिं त्रिपुरान्तकम् ॥ १२ ॥ उग्रं रुद्रं पशुपतिं महादेवमुमापतिम् । हरं शर्वं वृषं शूलिं पिनाकिं कृत्तिवाससम् ॥ १३ ॥ कैलासकूटप्रतिमं वृषभेऽवस्थितं

शिवम् । निरीक्षमाणं सततं पितृराजाश्रितां दिशम् ॥ १४ ॥ एवमीदृशकं स्वप्नं द्रक्ष्यसि त्वं विशाम्पते । मा तत्कृते ह्यनुध्याहि कालो हि दुरतिक्रमः ॥ १५ ॥ स्वस्ति तेऽस्तु गमिष्यामि कैलासं पर्वतं प्रति । अप्रमत्तः स्थितो दान्तः पृथिवीं परिपालय ॥१६॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्त्वा स भगवान् कैलासं पर्वतं ययौ । कृष्णद्वैपायनो व्यासः सह शिष्यैः श्रुतानुगैः ॥ १७ ॥ गते पितामहे राजा चिन्ताशोकसमन्वितः । निःश्वसन्नुष्णमसकृत्तमेवार्थं विचिन्तयन् ॥ १८ ॥ कथन्तु दैवं शक्येत पौरुषेण प्रबाधितुम् । अवश्यमेव भविता यदुक्तं परमर्षिणा ॥ ९ ॥ ततोऽब्रवीन्महातेजाः सर्वान् भ्रातॄन् युधिष्ठिरः । श्रुतं वै पुरुषव्याघ्रा यन्मां द्वैपायनोऽब्रवीत् ॥ २० ॥ तदा तद्वचनं श्रुत्वा मरणे निश्चिता मतिः । सर्वक्षत्रस्य निधने यद्यहं हेतुरीप्सितः ॥ २१ ॥ कालेन निर्मितस्तात को ममार्थोऽस्त जीवतः । एवं ब्रुवन्तं राजानं फाल्गुनः प्रत्यभाषत ॥ २२ ॥ मा राजन् कश्मलं घोरं प्राविशो बुद्धिनाशनम् । सम्प्रधार्य्य महाराज यत् क्षमं तत् समाचर ॥ २३ ॥ ततोऽब्रवीत् सत्यधृतिर्भ्रातॄन् सर्वान् युधिष्ठिरः । द्वैपायनस्य वचनं तत्रैव समचिन्तयत् ॥ २४ ॥ अद्यप्रभृति भद्रं वः प्रतिज्ञां मे निबोधत । त्रयोदशसमास्तात को ममार्थोऽस्ति जीवतः ॥ २५ ॥ न प्रवक्ष्यामि पुरुषं भ्रातॄनन्यांश्च पार्थिवान् । स्थितो निदेशे ज्ञातीनां योक्ष्ये तत्समुदाहरन् ॥ २६ ॥ एवं मे वर्त्तमानस्य स्वसुतेष्वितरेषु च । भेदो न भविता लोके भेदमूलो हि विग्रहः ॥ २७ ॥ विग्रहं दूरतो रक्षन् प्रियाण्येव समाचरन् । वाच्यतां न गमिष्यामि लोकेषु मनुजर्षभाः ॥ २८ ॥ भ्रातुर्ज्येष्ठस्य वचनं पाण्डवाः सन्निशम्य तत् । तमेव समवर्त्तन्त धर्मराजहिते रताः ॥ २९ ॥ संसत्सु समयं कृत्वा धर्मराट् भ्रातृभिः सह । पितॄंस्तर्प्य यथान्यायं देवताश्च

विशाम्पते॥ ३०॥ कृतमङ्गलकल्याणो भ्रातृभिः परिवारितः। गतेषु क्षत्रियेन्द्रेषु सर्व्वेषु भरतर्षभ॥ ३१॥ युधिष्ठिरः सहामात्यः प्रविवेश पुरोत्तमम्। दुर्य्योधनो महाराज शकुनिश्चापि सौबलः। सभायां रमणीयायां तत्रैवास्ते नराधिप॥ ३२॥

इति सभापर्व्वणि द्यूतपर्व्वणि युधिष्ठिरसमयी षट्चत्वारिंशोऽध्यायः॥ ४६॥

वैशम्पायन उवाच। वसन् दुर्य्योधनस्तस्यां सभायां पुरुषर्षभः। शनैर्द्ददर्श तां सर्व्वां सभां शकुनिना सह॥ १॥ तस्यां दिव्यानभिप्रायान् ददर्श कुरुनन्दनः। न दृष्टपूर्व्वा ये तेन नगरे नागसाह्वये॥ २॥ स कदाचित् सभामध्ये धार्त्तराष्ट्रो महीपतिः। स्फाटिकं स्थलमासाद्य जलमित्यभिशङ्कया॥ ३॥ स्ववस्त्रोत्कर्षणं राजा कृतवान् बुद्धिमोहितः। दुर्मना विमुखश्चैव परिचक्राम तां सभाम्॥ ४॥ ततः स्थले निपतितो दुर्मना व्रीड़ितो नृपः। निश्वसन्विमुखश्चापि परिचक्राम तां सभाम्॥ ५॥ ततः स्फाटिकतोयां वै स्फाटिकाम्बुजशोभिताम्। वापीं मत्वा स्थलमिव सवासाः प्रापतज्जले॥ ६॥ जले निपतितं दृष्ट्वा भीमसेनो महाबलः। जहास जहसुश्चैव किङ्कराश्च सुयोधनम्॥ ७॥ वासांसि च शुभान्यस्मै प्रददू राजशासनात्। तथागतन्तु तं दृष्ट्वा भीमसेनो महाबलः॥ ८॥ अर्ज्जुनश्च यमौ चोभौ सर्व्वे ते प्राहसंस्तदा। नामर्षयत्ततस्तेषामवहासममर्षणः॥ ९॥ आकारं रक्षमाणस्तु न स तान् समुदैक्षत। पुनर्व्वसनमुत्क्षिप्य प्रतरिष्यन्निव स्थलम्॥ १०॥ आरुरोह ततः सर्व्वे जहसुश्च पुनर्जनाः। द्वारन्तु पिहिताकारं स्फाटिकं प्रेक्ष्य भूमिपः॥ ११॥ प्रविशन्नाहतो मूर्द्ध्नि व्याघूर्णित इव स्थितः। तादृशं चापरं द्वारं स्फाटिको-

महाभारतस्य तृतीयसंस्करणम्।

पूर्वं यथा सम्भावितम् द्वितीयसंस्करणे मुद्रितान्यपि यावन्ति पुस्तकानि अचिरेणैव शेषतामुपगतानि। पुस्तकार्थं ह्यद्यापि सुधियः साग्रहं समावेदयन्ति। अनुरुद्धैरेव तथास्माभिर्भारतस्य तृतीयसंस्करणमारब्धम्। अर्थिनः तूर्णमावेदयन्त्विति विज्ञापयामः।

श्रीप्रतापचन्द्र रायः।